

Vlast, politika i kultura u Banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine

Šimetin Šegvić, Filip

Doctoral thesis / Disertacija

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:782554>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Filip Šimetin Šegvić

**VLAST, POLITIKA I KULTURA U BANSKOJ
HRVATSKOJ OD 1883. DO 1903. GODINE**

Doktorski rad

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Filip Šimetin Šegvić

**VLAST, POLITIKA I KULTURA U BANSKOJ
HRVATSKOJ OD 1883. DO 1903. GODINE**

Doktorski rad

Mentor

izv. prof. dr. sc. Ante Bralić

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Filip Šimetin Šegvić

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij „Jadran – poveznica među kontinentima“

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ante Bralić

Datum obrane: 11. ožujka 2020.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Vlast, politika i kultura u Banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine

UDK oznaka: 930.85(497.5)“18“

Broj stranica: 546

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 21/0/16

Broj bilježaka: 1860

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 1150

Broj priloga: 37

Jezik rada: hrvatski jezik

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Mateo Bratanić, predsjednik
2. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, član
3. prof. dr. sc. Željko Holjevac, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Mateo Bratanić, predsjednik
2. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, član
3. prof. dr. sc. Željko Holjevac, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Filip Šimetin Šegvić

Name of the study programme: Adriatic – a Link between Continents

Mentor: Associate Professor Ante Bralić, Ph. D.

Date of the defence: 11 March 2020

Scientific area and field in which the PhD is obtained: humanities/history

II. Doctoral dissertation

Title: Power, Politics and Culture in Civil Croatia from 1883 to 1903

UDC mark: 930.85(497.5)“18“

Number of pages: 546

Number of pictures/graphical representations/tables: 21/0/16

Number of notes: 1860

Number of used bibliographic units and sources: 1150

Number of appendices: 37

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Mateo Bratanić, PhD, chair
2. Associate Professor Ante Bralić, PhD, member
3. Professor Željko Holjevac, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Mateo Bratanić, PhD, chair
2. Associate Professor Ante Bralić, PhD, member
3. Professor Željko Holjevac, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Filip Šimetin Šegvić**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom „Vlast, politika i kultura u Banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine“ rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 3. svibnja 2021.

Sadržaj

I. UVOD.....	1
I.1. Opće uvodne napomene.....	1
I.2. Značenje pojma kultura i što čini kulturnu politiku.....	2
I.3. Metodologija kulturne historije i njezini ciljevi.....	7
I.3.1. Počeci kulturne historije.....	7
I.3.2. Prijelomne 1960-e i put prema novim paradigmama.....	11
I.3.3. Nova kulturna historija.....	13
I.3.4. Kulturna historija u suvremenim istraživanjima 19. i 20. stoljeća.....	17
I.4. Kulturni transferi.....	19
I.5. Kulturna historija i njezini pristupi u istraživanju Habsburške Monarhije u 19. stoljeću.....	23
I.6. Kulturna historija u hrvatskoj historiografiji.....	32
I.7. Razdoblje vladavine bana Károlyja Khuen-Héderváryja i fenomen prijelaza stoljeća u hrvatskoj historiografiji.....	39
II. VLAST, POLITIKA I KULTURA U BANSKOJ HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA.....	51
II.1. Kulturna politika vlasti u vrijeme vladavine Franje Josipa I.....	51
II.1.1. Vlast i kultura: resor Bogoštoljja i nastave u Habsburškoj Monarhiji druge polovice 19. stoljeća.....	54
II.1.2. Dinastička kulturna politika.....	60
II.1.3. Politika i kultura u Ugarskoj.....	64
II.1.4. Politika i kultura na prijelazu stoljeća: „modernistička“ izmjena paradigme kulturne politike.....	71
II.2. <i>Fin de siècle</i> društvo i Habsburška Monarhija: utjecaji izvana na područje Trojedne Kraljevine.....	75
II.2.1. Kulturni procvat urbanih središta u Habsburškoj Monarhiji.....	75
II.2.2. Urbana središta u Habsburškoj Monarhiji: odnos centar-periferija.....	78
II.2.3. Urbane komunikacije: kulturni transferi na relaciji Beč-Zagreb.....	86
II.2.3.1. Dugo trajanje relacije Beč-Zagreb.....	92
II.2.3.2. Kulturni transferi koje potiče Zemaljska vlada.....	95

II.3. Kulturni razvoj na području Banske Hrvatske od prosvijećenog apsolutizma do vladavine bana Khuen-Héderváryja.....	99
II.4. Vlast, politika i kultura u doba bana Károlyja Khuen-Héderváryja (1883.-1903.).....	113
II.4.1. Politička obilježja režima bana Khuen-Héderváryja (1883.-1903.).....	113
II.4.2. Promjene u percepciji položaja bana.....	133
II.4.3. „Khuenovština“.....	139
II.4.4. Vlast, politika i kultura u Odjelu za bogoštovlje i nastavu u vrijeme bana Khuen-Héderváryja.....	142
II.4.4.1. Odjel za bogoštovlje i nastavu kao mjesto formiranja kulturne politike.....	144
II.4.4.1.1. Funkcioniranje sustava.....	144
II.4.4.1.2. Djelokrug sustava.....	146
II.4.4.1.3. Sustav stipendiranja.....	157
II.4.4.1.4. Birokratski aparat.....	168
II.4.4.1.5. Reprezentacija Odjela – reprezentacija kulture.....	174
II.4.4.2. Odjel za bogoštovlje i nastavu pod Ivanom Vončinom (1882.-1885.).....	178
II.4.4.2.1. Razvoj prirodnih znanosti pod Ivanom Vončinom i Stjepanom Spevecom.....	184
II.4.4.3. Odjel za bogoštovlje i nastavu pod Stjepanom Spevecom (1886.-1891.).....	190
II.4.4.4. Izidor Kršnjavi kao odjelni predstojnik i provoditelj kulturne politike (1891.-1896.).....	196
II.4.4.4.1. Kršnjavi kao ličnost: oblikovanje srednjoeuropskog intelektualca.....	198
II.4.4.4.2. Konceptija kulturne politike Izidora Kršnjavog: ideje i utjecaji.....	201
II.4.4.4.2.1. Odnos s banom Khuen Héderváryjem.....	209
II.4.4.4.2.2. Kontinuitet kulturne politike i njezin razvoj pod Kršnjavim.....	213
II.4.4.4.2.3. Razvojni plan Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavog.....	216
II.4.4.4.3. Jezične polemike i pobjeda „vukovaca“.....	226
II.4.4.4.4. Ustaljeni umjetnički život i pojava novih tendencija.....	231
II.4.4.4.5. Oton Krajcsolics, Teodor Mallin i Armin Pavić kao predstojnici (1896.-1903.): kraj kulturne politike?.....	243

II.4.5. Financiranje kulture: proračunski trendovi.....	259
II.5. Kultura između politike i društva na prijelazu stoljeća.....	275
II.5.1. Svjetonazori.....	275
II.5.1.1. Anarhija u kulturi?.....	286
II.5.1.2. Kultura tijela.....	298
II.5.2. Institucije.....	302
II.5.2.1. Dvije sukobljene kulturne politike: Akademija i Zemaljska vlada.....	302
II.5.2.1.1. Politika prema Matici hrvatskoj.....	314
II.5.2.1.2. Zanat povjesničara u javnosti i politički kontekst polemika.....	318
II.5.2.2. Arheološki odjel Narodnog muzeja između vlasti, politike i kulture.....	327
II.5.2.3. Kazalište između vlasti, politike i kulture.....	337
II.5.2.3.1. Pitanje kazališne zgrade.....	341
II.5.2.3.2. Vizija mladog intendanta Stjepana Miletića (1894.-1898.).....	348
II.5.2.3.3. Vlast i kazalište u listopadu 1895.: posjet Franje Josipa I.....	359
II.5.2.3.4. Vlast i kazališni repertoar.....	361
II.5.2.3.5. Miletićevi rezultati.....	364
II.5.2.3.6. Kazalište u trajnoj krizi.....	372
II.5.2.3.7. „Samo za zrak?“ Zagrebačka kazališna kultura.....	376
II.5.2.4. Glazbeni zavod između vlasti, politike i kulture.....	383
II.5.3. Mase.....	393
II.5.3.1. Novinari: intelektualci u službi režima.....	393
II.5.3.2. Kultura kao sredstvo propagande režima.....	398
II.5.3.2.1. Kultura kao masovna atrakcija.....	405
II.5.3.2.2. Državni aparat u službi vlasti.....	410
II.5.3.2.3. Mjesta popularne kulture.....	415
II.5.3.2.4. Grad kao kulisa.....	418
II.5.3.2.5. Kultura i prijelomnica 1895. godine.....	422
II.5.3.3. Urbana popularna kultura između atrakcije i edukacije.....	428
II.5.4. Kulturna politika kao legitimacija dinastije.....	433
III. ZAKLJUČAK.....	441
IV. IZVORI I LITERATURA.....	451
IV.1. Arhivski izvori.....	451
IV.2. Periodika.....	452
IV.3. Objavljeni izvori, dokumenti i memoari.....	453

IV.4. Literatura	461
IV.4.1. Doktorske disertacije.....	461
IV.4.2. Knjige.....	462
IV.4.3. Članci u časopisima i zbornicima.....	490
IV.4.4. Internetski izvori.....	524
IV.4.5. Enciklopedijske natuknice.....	525
V. SAŽETAK	527
VI. SUMMARY	528
VII. POPIS TABLICA	529
VIII. SLIKOVNI PRILOZI	530
IX. ŽIVOTOPIS	546

I. UVOD

I.1. OPĆE UVODNE NAPOMENE

Svaki je znanstveni rad obilježen određenim „metajezikom“, koji opisuje sustav znakova, odnosno drugi jezik. Važno je stoga na početku rada što preciznije definirati neke česte ili bitne pojmove. Glavnu prostornu odrednicu unutar koje je ova problemska analiza smještena (iako nije samo ograničena) jest Habsburška Monarhija. Ta je multinacionalna država nakon 1867. godine i Austro-ugarske nagodbe (*Ausgleich*) poznata i kao Austro-Ugarska Monarhija. Međutim, povjesničari i književnici koji su se bavili tim razdobljem uvriježili su niz sinonima koji označavaju istu državu. U ovom se radu kao sinonimi pojavljuju još termini Dunavska Monarhija, Dvojna Monarhija i Dualna Monarhija. Također, dva se dijela Monarhije, austrijski i ugarski, ovdje još nazivaju i Cislajtanijska, odnosno Transljajtanijska, iako su to do 1915. godine bili često upotrebljavani, ali neslužbeni nazivi. Druga važna prostorna odrednica jest Hrvatska; do 1881. godine i pripojenja Hrvatsko-slavonske vojne krajine, teritorij tzv. civilne Hrvatske i Slavonije naziva se Banska Hrvatska. Nazivi Trojedna Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, a od Nagodbe Hrvatska, Slavonija i Dalmacija predstavljaju težnju ujedinjenja hrvatskih zemalja te pozivanje na historijsko pravo na teritorij Dalmacije.

Drugu čestu i važnu pojmovnu skupinu tvore prostorno-vremenske odrednice koje su se u američkoj, austrijskoj i njemačkoj historiografiji već uvriježile. Radi se o pojmu „Beč oko 1900.“ koji se u radu češće koristi. Slijedeći pojmovnu odrednicu Williama M. Johnstona, „Beč oko 1900.“ ustvari označava fluidno razdoblje *fin de siècle* (od oko 1890. do 1910. ili 1918.) obilježeno izuzetno propulzivnom i isprepletenom kulturnom scenom. Jednako se tako u radu koristi pojam „Budimpešta oko 1905.“, kojime se želi, u odnosu na Beč, naglasiti neovisni urbani razvoj Budimpešte kao druge važne metropole Austro-Ugarske, s vlastitom kulturnom scenom.¹

Osim geografsko-političkih i prostorno-vremenskih pojmova, potrebno je odrediti ključne pojmove u smislu teorije, metodologije i koncepcije rada. Pojam kultura u ovom se radu rabi u najširem mogućem značenju. Neki će autori upozoriti na važnost korištenja termina kulturna politika u pluralu (odnosno „kulturne politike“), želeći tako izraziti višesložnost koncepcija i različite faktore djelovanja koji čak nadilaze okvire države. U ovom se radu ipak ustaljeno koristi oblik u jednini. O razvoju tog pojma kroz povijest, kao i kulturne historije kao poddiscipline, bit će

¹ William M. JOHNSTON, *Zur Kulturgeschichte Österreichs und Ungarns 1890-1938. Auf der Suche nach verborgenen Gemeinsamkeiten* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2015.).

riječi u narednim podpoglavljima. Također će se definirati i osnovni metodološko-koncepcijski smjerovi. No na ovom je mjestu bitno istaknuti da se u radu nastoji pratiti distinkcija pojmova „povijest“ kao povijesna zbilja te „historija“ kao humanistička znanost i disciplina koja se tom zbiljom bavi, kakvu je predložila Mirjana Gross, unatoč nekim nedosljednostima kod te distinkcije.² U radu se potom rabe već u historiografiji ustaljeni hrvatski termini kao „dugo trajanje“ (F. Braudel), historija uzajamnog, historija „odozdo“, događajna historija ili događajnica, itd.

Izvan uže sfere stručne terminologije, ali time ništa manje važno, je definiranje dvaju osobnih imena. Iako je, prema povjesničarki umjetnosti Olgi Maruševski, Izidor Kršnjavi sam razvio određen zazor prema vlastitom imenu te je sam isticao: „Pišem se Iso Kršnjavi“, ipak se u ovom radu koristi izvorni krsni oblik njegova imena. Isto tako se u radu nastoji konzistentno pisati Károly Khuen-Héderváry, makar se grof Khuen na dokumentima u vrijeme njegova banovanja potpisivao kao Dragutin Khuen-Héderváry, budući da je Károly izvorni oblik njegova imena koje će ipak većim dijelom života koristiti.

Budući da se u ovom radu često iznose financijski iznosi u dotacijama i drugi takvi podaci, važno je napomenuti da je 1900. godine Habsburška Monarhija prešla iz sustava forinta na krune u omjeru 1 forinta: 2 krune. Jednostavnosti radi, u dugoročnim projekcijama ili usporedbama se u radu koriste forinte za razdoblje od 1900. do 1903. godine.

Na kraju ovih uvodnih napomena preostaje reći i tehničke napomene. Naime, svi su prijevodi s njemačkog i engleskog jezika autorovi, osim u slučaju ako to nije posebno naznačeno u bilješkama.

I.2. ZNAČENJE POJMA KULTURA I ŠTO ČINI KULTURNU POLITIKU

U klasičnom *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića pronalazimo pod pojmom „kultura“ općenito objašnjenje: „U širokom smislu sve što je stvorilo ljudsko društvo i što postoji po tjelesnom i umnom radu ljudi za razliku od prirodnih pojava“. ³ Pojmovna historija

² Mirjana GROSS, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1976.). Iako se u hrvatskoj historiografiji djelomično i nesustavno uvriježila distinkcija pojmova „povijest“ i „historija“, nisu se uvriježili sukladni pojmovi „historičar“, „historijska znanost“, itd., što je jasno već iz nomenklature strukovnih udruga, društava ili zavoda. Rijetku iznimku čini u tom smislu najstariji postojeći hrvatski časopis koji izlazi u kontinuitetu, *Historijski zbornik*.

³ Bratoljub KLAJČ, *Rječnik stranih riječi* (Zagreb: Zora, 1962.), 834.

(*Begriffsgeschichte*) riječi „kultura“ ukazuje na to da termin obuhvaća izrazito širok skup različitih pojava i objekata pa vrlo teško može biti precizno određen. Osim toga, takva pojmovna historija govori s jedne strane o kontinuitetu korištenja termina od antike do danas, ali s druge strane upućuje i na različita shvaćanja, različit opseg kojeg je pojam obuhvaćao u pojedinim razdobljima. Put do navedene Klaićeve definicije nije bio pravocrtan. Razvoj europske misli izravno se pritom odražava na taj pojam.

Kultura dolazi od latinskog glagola *colo*, 3. *colui*, *cultum*, što znači obrađivati (zemlju), održavati, brinuti se, štovati, itd.⁴ Isprava vezan uz poljoprivredu („Agrikultura“) pojam je u antičkom rimskom svijetu, posredstvom Cicerona (107.-43. pr. Kr.) i njegove retoričke metafore (*cultura animi*) u djelima *Tusculanae disputationes*, prenesen i na područje čovjeka, njegovog duha.⁵ Već je dakle u antičkom Rimu riječ pokrivala ukupno ljudsko djelovanje, točnije ono što je čovjek uspostavio i stvorio povrh svega što je bilo dostupno u prirodi.⁶ Pritom u različitim razdobljima razni drugi pojmovi djeluju kao sintagme ili vrlo bliski termini: u antici je to primjerice „humanitas“ (prema Ciceronu također) i „habitus“, u razvijenom srednjem vijeku „civilitas“, kod Herdera „ideje“, a od sredine 18. stoljeća, naročito na francuskom govornom području, „civilizacija“. Ciceronova upotreba pojma kultura dobiva dopunu u novovjekovlju, a naročito renesansi koja ponovno „otkriva“ antiku. U ranom novom vijeku, preko filozofa-empirista Thomasa Morea (1478.-1535.), Francisa Bacona (1561.-1626.), Thomasa Hobbesa (1588.-1679.) i drugih, pojam *cultura* postaje vodeći pojam u smislu obrazovanja i znanosti. Iz francuskog jezika riječ prelazi i na njemačko govorno područje (isprva u obliku „*Cultur*“, potom „*Kultur*“), gdje pojam doživljava daljnje bitne promjene.⁷

Njemački pravnik i filozof Samuel von Pufendorf (1632.-1694.) kulturom smatra intelektualni i emocionalni razvoj kako pojedinca, tako i društva u cijelosti.⁸ Tzv. „prijelomno doba“ (*Sattelzeit*), na koje upozorava povjesničar Reinhart Koselleck (1923.-2006.), mijenja

⁴ Jozo MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 1 (Zagreb: Matica hrvatska, 2000.), 502.

⁵ Harry RITTER, s. v. „Culture“, u *Dictionary of Concepts in History* (New York-Westport-London: Greenwood Press, 1986.); Zrinka BLAŽEVIĆ, *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 63

⁶ Jörg FISCH, s. v. „Zivilisation, Kultur“, u *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politischen Sprache in Deutschland*, sv. 7, ur. Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.).

⁷ Raymond WILLIAMS, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society* (New York: Oxford University Press, 1983.), 87-88.

⁸ Jörg FISCH, s. v. „Zivilisation, Kultur“, u *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politischen Sprache in Deutschland*, sv. 7, ur. Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.); Michael MAURER, *Kulturgeschichte* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.), 26-27; Zrinka BLAŽEVIĆ, *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 64.

sustavno sadržajnu i značenjsku matricu pojma, trostruko je produbljujući politizacijom, konfesionalizacijom i historizacijom.⁹ Ključna odrednica pojma formirana je u svezi s historijskim i filozofskim razmišljanjem o čovjeku koje se udaljavalo od teoloških percepcija čovjekovog djelovanja. Otkako se pojam „napredak“ povezuje s poviješću i protokom vremena, termin kultura dobiva dodatno značenje.¹⁰ Pogled unatrag, dakle na razvoj čovječanstva i čovjeka kroz odgoj i obrazovanje, doveli su kulturu u izravan odnos s prošlošću: ljudski dosezi, dometi ljudske kulture povezani su od novovjekovlja s vremenskom perspektivom. Tako pojam prelazi s pojedinca na kolektivno, dakle na narode i čovječanstvo općenito. Johann Gottfried Herder (1744.-1803.) u svojim radovima govori o značenju i značaju kulture.¹¹

U 18. i naročito 19. stoljeću to će značiti jednu od primarnih nacionalno-identifikacijskih komponenti koja razvijeno odvaja od plemenskog, barbarskog, primitivnog.¹² Također, na njemačkom će govornom području, pod utjecajem Francuske revolucije i Napoleonove vladavine, različiti autori početi inzistirati na distinkciji između kulture i civilizacije. Tako „otac“ moderne historiografije Leopold von Ranke (1795.-1886.) primjerice civilizaciju povezuje sa društvenom sferom tehnike (dakle materijalno), dok kultura za njega predstavlja društvenu sferu duha.¹³ Ta će distinkcija, povezana s nacionalizmom 19. i 20. stoljeća, naročito uoči, tijekom i nakon Prvog svjetskog rata, nadići znanstvenu raspravu i postati predmet političko-nacionalnih sukoba. Oko 1900. će u valu različitih intelektualnih rasprava o modernosti i modernosti i pojam kultura dobiti na

⁹ Reinhart KOSELLECK, „Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft“, *Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts*, ur. Werner CONZE (Stuttgart: Klett Cotta, 1972.), 10-28; Franz Leander FILLAFER, „Imperium oder Kulturstaat?“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 27.

¹⁰ Jörg FISCH, s. v. „Zivilisation, Kultur“, u *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politischen Sprache in Deutschland*, sv. 7, ur. Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.).

¹¹ Prema Herderu snaga nacije ovisi naročito o jeziku i kulturi (HERDER, 12), a napredovanjem kulture razvija se i nacija (217). Za njega ratnički, „sirovi, divlji narodi“ tijekom srednjovjekovlja „primaju“ i prihvaćaju kulturu (231) te dosežu različite razine kulture. Kultura je kod Herdera očito opći pojam koji se odnosi na kolektive i koji dotiče različite sfere društva; tako govori primjerice i o „političkoj kulturi“ (120). Dakako Herder kulturu promatra u sklopu tijeka svjetske povijesti, odnosno shvaća kulturu pluralno. Već prema ovim navodima jasno je kako je Herderov odnos prema pojmu kulturi i njegovo shvaćanje ambivalentno. Johann Gottfried von HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, sv. 2 (Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1812.). O Herderovom shvaćanju kulture napisano je izrazito mnogo, no ovdje se upozorava tek na dva novija naslova: Anne LÖCHTE, *Johann Gottfried Herder: Kulturtheorie und Humanitätsidee der Ideen, Humanitätsbriefe und Adrastea* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005.); Vicki A. SPENCER, *Herder's Political Thought: A Study on Language, Culture and Community* (Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2012.)

¹² Michael MAURER, *Kulturgeschichte* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.), 28-30.

¹³ Jörg FISCH, s. v. „Zivilisation, Kultur“, u *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politischen Sprache in Deutschland*, sv. 7, ur. Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.); Harry RITTER, s. v. „Culture“, u *Dictionary of Concepts in History* (New York-Westport-London: Greenwood Press, 1986.).

važnosti, pa će gotovo sveprisutan postati u raspravama o humanističkim znanostima (M. Weber, K. Lamprecht, H. von Hofmannsthal i dr.), ali i političkim debatama.¹⁴

Svjetski će ratovi dovesti u krizu devetnaestostoljetno shvaćanje kulture i civilizacije, ali će tijekom vremena nestati napetost distinkcije civilizacija-kultura, a pojam kultura će se, budući da je u kontinuitetu povezivan s područjem duha i duhovnosti, pokazati manje opterećen.¹⁵

Suvremeni britanski književni teoretičar Terry Eagleton u pojmovnoj historiji riječi kultura pronalazi korijen njezine ambivalentnosti. Eagleton ističe kako s jedne strane kultura znači njegovanje, tendenciju za očuvanjem prirodnog razvoja, čime se stvara međuodnos između prirodnog i umjetnog, onoga što je stvorio svijet i onoga što je stvorio čovjek. No, s druge strane upućuje i na „konstruktivističku“ komponentu pojma, jer čovjek od prirode prihvaća „sirovinu“ koju potom prerađuje u nešto značajno.¹⁶

Razvoj pojma i njegova trajna ambivalentnost bitni su za pojašnjenje značenja kulturne politike u povijesti. Danas se pod tim pojmom razumije državno pokretanje kreativnih snaga, razrađenu političku koncepciju njegovanja i zaštite komunalnih djelatnosti na području umjetnosti i kulture u svrhu učvršćivanja i oblikovanja društveno-političkog okvira tih djelatnosti. Kulturna politika predstavlja politički motiviranu reakciju na „rast kulturnih poslova“, provodeći institucionalizaciju tih poslova unutar odgovarajuće upravne strukture.¹⁷ Ona je politički faktor kojim se taj razvoj i kulturno stvaralaštvo općenito usmjeravaju, usklađuju u društvenom smislu, određujući uvjete i mogućnosti daljnjeg kulturnog razvoja.¹⁸ No, prihvaćajući „antropološku“ perspektivu na kulturnu politiku,¹⁹ umjetnost i kultura predstavljaju u ljudskom smislu korisnu i nužnu komponentu društva; „koristi“ pritom nisu isključivo u sferi političke koristi, niti je država jedina koja te „koristi“ može upravljati ili instrumentalizirati. Upravo su modernizacijski procesi tijekom „dugog“ 19. stoljeća posredovali u stvaranju elaborirane državne kulturne politike, koja na prijelazu stoljeća već postaje više nego briga i nadzor umjetničkog razvoja, predstavljajući široku

¹⁴ Rüdiger vom BRUCH – Friedrich Wilhelm GRAF – Gangolf HÜBINGER, „Einleitung: Kulturbegriff, Kulturkritik und Kulturwissenschaften um 1900“, u: *Kultur und Kulturwissenschaften um 1900*, ur. Rüdiger vom BRUCH (et al.) (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989.), 10-13.

¹⁵ Jörg FISCH, s. v. „Zivilisation, Kultur“, u *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politischen Sprache in Deutschland*, sv. 7, ur. Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.).

¹⁶ Terry EAGLETON, *Was ist Kultur?: eine Einführung* (München: C. H. Beck, 2009.), 8-10.

¹⁷ Vjeran ZUPPA, „Bilježnica. Izvještaj, u par crta, za projekt: „Kulturna politika RH 2000.-2004.“, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 61 (2001.), 80.

¹⁸ Branko PRNJAT, *Kulturna politika* (Beograd: Radnička štampa, 1979.), 43.

¹⁹ Vidi: Max FUCHS, *Kulturpolitik* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.).

suradnju i povezanost državnih i kulturnih institucija.²⁰ Osim što na taj način unutar političke kulture poređene vladajućim elitama kulturna politika postaje jedan od integralnih dijelova sustava, ona i dalje ostaje fragmentirana na različite komponente koje mogu, ali ne moraju biti povezane ili istovremene. Ono što ih zbližava, što ustvari čini kulturnu politiku, jesu upravo definirane „koristi“ i politički ciljevi.

Povijesno gledano, prvi nositelji kulturne politike bili su vladari i aristokracija, provodeći sekularnu legitimizaciju svoje vlasti, odnosno predstavnici vjerske hijerarhije pojedinih država ili državnih zajednica. Vrlo brzo se međutim shvatilo da kultura, odnosno intervencija na području kulture može imati iznimno važan višeznačan utjecaj na društvo.²¹ Dok je kulturna politika, naročito sredinom 19. stoljeća, postupno sve više označavala djelatnost podupiranja intelektualne djelatnosti i umjetnosti, ona još uvijek nosi u sebi i drugo, starije značenje pojma kulture.²² Primjerice, vodeći njemački list u Habsburškoj Monarhiji po kvaliteti i čitanosti, *Neue Freie Presse*, pod rubrikom „Poljoprivredne novine“ [*Landwirtschaftliche Zeitung*] 1867. godine piše još o „kulturnoj politici“ [*Culturpolitik*] u smislu politike prema agrikulturi i razvoju poljodjelstva u Austriji koje će pridonijeti jačanju čitave države.²³ Slično tome će i *Službeni glasnik*, glasilo Odjela za bogoštovlje i nastavu, još 1880-ih godina u nekim obavijestima povezivati školsku djelatnosti i poljoprivredne vijesti. Na tu dodatnu dimenziju pojma kultura ukazuje i široko shvaćanje „narodne književnosti“ u Banskoj Hrvatskoj od 1850-ih godina, koja je obuhvaćala i matematičko-prirodne znanosti kao temelj poljoprivrede, u sklopu razvoja nacionalne kulture općenito. Tako se na vijesti o novim znanstvenim otkrićima, o razvoju prirodnih znanosti te naročito na pokušaje stvaranja i etabliranja terminologije za prirodne znanosti gledalo kao na komponente kojima se razvija nacionalna kulturna baština.²⁴ Možda najočitiji primjer zadržavanja značenjske ambivalentnosti pojma kultura je i osnivanje Zemaljskog kulturnog vijeća Trojedne Kraljevine 1876. godine, kao ključnog organa za razvoj narodnog gospodarstva. Ono je osnovano u svrhu promicanja gospodarstva i šumarstva, a sačinjavali su ga stručnjaci iz tome relevantnih područja

²⁰ Bernd WAGNER, „Kulturpolitik: Der Begriff“, *Kulturpolitische Mitteilungen* 110/III (2010.), 74-76.

²¹ Philipp THER, „Einführung in die Kulturpolitik der kontinentalen Imperien“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 7-19.

²² O odnosu između pojmova kultura, politika i kulturna politika vidi: Armin KLEIN, *Kulturpolitik: Eine Einführung* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005.), 13-68.

²³ *Neue Freie Presse*, 1. IV. 1867.

²⁴ Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860* (Zagreb: Globus, 1985.), 430-433; Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 115.

(poljodjelstvo, šumarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo, živinogojstvo, lovstvo, vodno uređenje, statistika, krediti i zaduživanje (vjerեսija), osiguranja, obrazovanje u spomenutim područjima). Ovo vijeće se nalazilo pod Unutarnjim odjelom Zemaljske vlade, a sudjelovanje u njemu je bilo počasno i na volonterskoj bazi.²⁵

Tek u zadnjim desetljećima 19. stoljeća u medijski diskurs ulazi pojam kulturna politika [*Kulturpolitik*] u smislu državno provođene i elaborirane njege, uzdržavanja i razvijanja umjetnosti i kulture, čiji je kranji cilj „sprovođenje mladih generacija istim putem“ nagona za obrazovanjem i razvojem, kako bi se duhovni život zajednice nastavio.²⁶ U hrvatskim će medijima djelovanje Izidora Kršnjavog naročito značajno utjecati na diskurs: novine neće još govoriti o kulturnoj politici, ali će se spominjati „kulturna djela“, smjer reformi i politike prema kulturi i sl. fraze, zahvaćajući na taj način mnogo ozbiljnije i resor kulture kao područje političkog djelovanja. Početkom 20. stoljeća pak pojam ulazi u historiografiju, a Karl Lamprecht (1856.-1915.) će ga u jednom predavanju u Heidelbergu po prvi put koristiti i u smislu njemačke inozemne politike.

I.3. METODOLOGIJA KULTURNE HISTORIJE I NJEZINI CILJEVI

I.3.1. Počeci kulturne historije

Isprva na marginama profesionalne historiografije, postupno nastaje poddisciplina kulturne historije. U osnovi povezana s antikvarsko-stručnim duhom stručnjaka 18. stoljeća,²⁷ krajem 19. i početkom 20. stoljeća kulturna je historija usko povezana s težnjama koje su se pojavile kod pojedinih povjesničara u istraživanju socijalne historije,²⁸ dakle društvene prošlosti, društvenih skupina i običaja. Kulturna historija i povjesničari koji su je promovirali, među njima Kurt Breysig (1866.-1940.) i Karl Lamprecht,²⁹ pružali su odmak od dominantne pozitivističke interpretacije

²⁵ HR-HDA-79-Unutarnji odjel Zemaljske vlade (UOZV), spis br. 23437/1876 „Zakon ob ustrojenju vieća za zemaljsku kulturu i njegovih odborah“, k. 192.

²⁶ *Neue Freie Presse*, 2. II. 1882.

²⁷ Arnaldo MOMIGLIANO, *Antička povijest i antikvar* (Zagreb: Matica hrvatska, 2012.).

²⁸ Na tu povezanost kulturne historije i socijalne historije ukazuje Jürgen Kocka, izdvajajući shvaćanje kulturne historije primjerice kod Ernsta Bernheima ili Waltera Goetza. Jürgen KOCKA, *Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.), 60-62. Vidi također: Paula S. FASS, „Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue“, *Journal of Social History* 37/1 (2003.), 39-46.

²⁹ Pritom je važno istaknuti da od 1891. Karl Lamprecht izdaje *Deutsche Geschichte* [Njemačka povijest], višesveščanu ediciju (12 svezaka i 2 nedovršena) njemačke povijesti u kojoj u određenoj mjeri odbacuje pristupe Leopolda von Rankea. Godine 1900. Lamprecht potom izdaje knjigu *Die kulturhistorische Methode* [Kulturnohistorijska metoda] u kojoj pokušava vlastitim metodama istaknuti važnost kulturne historije.

povijesti koja je prevladavala u centralnim stručnim glasilima (*Historische Zeitschrift*) i u javnosti.³⁰

Kulturna historija je dakle kao znanstvena disciplina utemeljena u 19. stoljeću, stoljeću poznanstvenjenja historiografije,³¹ na njemačkom tlu. Razvoj znanosti kao i svijesti o znanstvenoj metodologiji rezultirat će općom podjelom na humanističke (*Geisteswissenschaften*) i prirodne znanosti (*Naturwissenschaften*). Prosvjetiteljske ideje o historiji civilizacije, dugotrajna želja za bijegom od povijesti velikih ličnosti koja se pojavljivala kod Voltairea, Thomasa Roberta Malthusa ili Thomasa Babingtona Macaulaya – pronašle su mjesto u Njemačkoj, koja je baštinila od već spomenutog Samuela von Pufendorfa shvaćanje kulture kao pojma koji u apsolutu obuhvaća ljudsku djelatnost koja nadilazi prirodu, zatim Goetheovo viđenje kulture kao nečega „iznad“ politike, Humboldtovo naglašavanje njezine izravne važnosti u razvoju, a povrh svega Herderovo shvaćanje mnoštva kultura.³² No više od toga, koliko god je želja za ujedinjenjem Njemačke i političkim usponom političkoj historiji dala prednost, ona je omogućila i stvaranje kulturne historije – *Kulturgeschichte*. Izuzetno važnu razliku prema drugim zapadnoeuropskim zemljama predstavlja činjenica da je primjerice u Francuskoj i Velikoj Britaniji proces stvaranja nacija bio već završen. Kulturna historija Francuske tako je integrirana u političku analizom različitih institucija, umjetnosti, arhitekture ili društvenih slojeva, kako je to primjerice u radovima

Lamprechtova je knjiga nastojala popuniti veliki nedostatak „prve generacije“ kulturnih povjesničara, nedostatak određene i znanstveno obrazložene metode kojima bi se postavili određeni stručni standardi koji su bili jasno naznačenu u njemačkom historizmu. Vjerojatno je i taj nedostatak jedan od razloga zašto je kulturna historija dosta vremena ostala po strani. Lamprecht osim toga dugo vodi i tzv. spor o metodi, odnosno *Methodenstreit*. Spor traje od 1891. do 1899. godine između pristaša historizma i zagovornika istraživanja društvenih kretanja koja su sve snažnija na kraju 19. stoljeća te ih polagano preuzima sociologija jer povjesničari nisu razvili metode kojima bi pratili te mijene. O tome vidi napose: Hans-Josef STEINBERG, „Karl Lamprecht“, u: *Deutsche Historiker*, sv. 3, ur. Hans-Ulrich WEHLER (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973.), 58-68; Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 138-147; 189-196; Jürgen ELVERT – Susanne KRAUSS (ur.), *Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert: Jubiläumstagung der Ranke-Gesellschaft in Essen* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.).

³⁰ Pobornici tzv. „historizma“ u historiografiji kao što su Heinrich von Sybel ili Johann Gustav Droysen bili su „zvijezde“ u javnosti; njihova su predavanja na fakultetima bila redovito ispunjena do posljednjeg mjesta, a njihove interpretacije primjerice povijesti Prusije u 18. stoljeću ili čak antičke povijesti u javnosti su željno iščekivane i otvoreno uspoređivane s trenutnom političkom situacijom u Njemačkoj. Iako povjesničari kao što je Droysen razvijaju i u metodološkom smislu odnos prema kulturnim fenomenima, oni ipak smatraju politiku u prošlosti (i sadašnjosti!) primarnom za historijsku analizu. Vanja DOLENEC – Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti“. Johann Gustav Droysen (1808.-2008.), *Pro tempore* 6/7 (2009.), 310-323; Jörn RÜSEN, „Kultura daje smisao. Orijehtacija između jučer i sutra“, objavljeno na stranicama historiografija. hr: <http://www.historiografija.hr/prikazi.php?id=236026> (pristup ostvaren: 11.II. 2016.).

³¹ O poznanstvenjenju hrvatske historiografije vidi: Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 172-188; Mario STRECHA, „O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću“, *Povijest u nastavi* 6 (2005.), 103-116.

³² Ernst BREISACH, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern, Third Edition* (Chicago: University of Chicago Press, 2008.), 425.

značajnog francuskog povjesničara Julesa Micheleta. Druga važna razlika je filozofska tradicija njemačke, koja je u raspravama o povijesti filozofije i ideja uvijek iznova nametala pitanje kulture. Već u 19. stoljeću, a naročito tijekom i nakon završetka Prvog svjetskog rata, dolazi pritom do politizacije koja vodi do distinkcije pojmova „kultura“, koji se trebao vezati uz njemačko govorno područje i tradiciju, i pojma „civilizacija“ vezan s pozitivno identifikacijom u Francuskoj i Engleskoj.³³

Kulturna historija postaje uočljiva tek kao manjinska reakcija na historizam 19. stoljeća, odbijanje apologetskih pristupa državnom režimu/režimima, smatrajući da je povijest postala sredstvo kojime se opravdava režim (Heine, Nietzsche), povezujući prošlost s trenutnim događanjima i budućnošću (kao primjerice kod Johanna Gustava Droysena), ne vjerujući da je povijest kretanje prema određenom cilju (Burckhardt).³⁴

Jacob Burckhardt (1818.-1897.) pri istraživanju kulture prihvaća postavke Leopolda von Rankea da ranija europska povijest obuhvaća jedinstveni kulturni kontinuum, ali za njega suvremeni politički i društveni razvoji predstavljaju negaciju te kulture.³⁵ Burckhardt također studiozno analizira i kritički obrađuje dostupna vrela, sasvim prema postulatima Rankea i ondašnje kritike izvora, ali ga interes prema kulturi renesanse ne vodi u proučavanje vremenskog protoka i događaja, već ga prvenstveno zanima stanje, karakter jednog razdoblja i njegove mijene. Svoju knjigu o kulturi renesanse, monografiju posvećenu jednoj epohi i njezinoj dinamici, Burckhardt još uvijek skromno u podnaslovu naziva „pokušajem“ [*Ein Versuch*].³⁶

U metodološkom će smislu važan pomak za kulturnu historiju biti sedmi svezak edicije Francuske povijesti (*Histoire de France*) povjesničara Julesa Micheleta (1798.-1874.) u kojem je obrađen niz kulturnih pojava renesanse.³⁷ Kulturu će u svojim djelima obrađivati i Ranke ili Guizot, međutim ona i dalje ostaje na margini historijske znanosti, bez prave metodologije i

³³ Usp. Harry RITTER, s. v. „Culture“ i „Civilization“, u *Dictionary of Concepts in History* (New York-Westport-London: Greenwood Press, 1986.). Vidi također: Norbert ELIAS, *O procesu civilizacije, 1-2: sociogenetska i psihogenetska istraživanja* (Zagreb: Antibarbarus, 1996.), 55-56.

³⁴ Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 139; Dinko ŽUPAN, „Od Burckhardtove kulturne povijesti do nove kulturne povijesti pa natrag“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana LEČEK (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.), 19-30.

³⁵ Jörn RÜSEN, „Jacob Burckhardt“, u: *Deutsche Historiker*, sv. 3, ur. Hans-Ulrich WEHLER (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973.), 241-262.

³⁶ Jacob BURCKHARDT, *Die Cultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch* (Basel: Druck und Verlag der Schweighauser'schen Verlagsbuchhandlung, 1860.) [hrv. prijevod: *Kultura renesanse u Italiji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1953.)]; Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 67.

³⁷ Jules MICHELET, *Histoire de France: La Renaissance* (Paris: Chamerot, 1855.).

priznanja kao samostalne poddiscipline.³⁸ Radovi Wilhelma Wachsmutha (1784.-1866.), Eberharda Gotheina (1853.-1923.) i Jacoba Burckhardta nastaju na marginama njemačkog znanstvenog prostora, izvan tadašnjih centara historiografije.³⁹ Nastojanja Karla Lamprechta da etablira drugačije metodološki postavljenu historiografiju, trpe grubu kritiku i odbacivanja – Max Weber će ga nazvati varalicom i šarlatanom⁴⁰ – ali će njegovom nasljedniku u Leipzigu, Walteru Goetzu (1867.-1957.), uspjeti pokretanje centralnog glasila *Archiv für Kulturgeschichte* (1903.).⁴¹ Drugi, poput Erwina Panofskog ili Waltera Benjamina koji je 1928. godine objavio važan esej „Kulturgeschichte des Spielzeugs“ [„Kulturna historija igračkaka“], dodirujući pitanje kulturne memorije, pokušavali su kroz povijest umjetnosti ili intelektualnu historiju etablirati „zaobilazne“ prilaze kulturnoj historiji, usmjerujući se na analizu stila i duha.⁴² Iako je u međuratnom razdoblju ipak takav pristup u historiografiji pronašao snažniji odraz, rasprave o metodološkim osnovama kulturne historije nestaju. Važan utisak ostavlja nizozemski povjesničar Johan Huizinga (1872.-1945.) koji nastoji kulturne obrasce pojedinog vremena konkretnije definirati. On izravno utječe na mlađe generacije povjesničara (naročito na Marca Blocha (1886.-1944.) i Luciena Febvrea (1878.-1956.) svojim proslavljenim djelom *Jesen srednjeg vijeka* (*Herfsttij der Middeleeuwen*), prvi put tiskanu još 1919. godine.⁴³ No Huizinga je jedan od rijetkih povjesničara koji piše i teorijske eseje o kulturnoj historiji, ističući zadatke i dosege znanstvene kulturne historije.⁴⁴ Veliki uspjeh postigla je i trosvečščana edicija austrijskog filozofa Egon Friedella (1878.-1938.) pod naslovom

³⁸ Peter BURKE, *Varieties of Cultural History* (New York: Cornell University Press, 1997.), 21.

³⁹ Odličnu „urbanu“ odnosno intelektualnu kontekstualizaciju Burckhardtovog pristupa povijesti ponudio je Carl Schorske: Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 56-70. Također vidi i: Lionel GOSSMAN, *Basel in the Age of Burckhardt: A Study in Unseasonable Ideas* (Chicago: University of Chicago Press, 2002.).

⁴⁰ Stefan JORDAN, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Paderborn: Schöningh UTB, 2009.), 75.

⁴¹ Ute DANIEL, *Kompendium Kulturgeschichte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.), 216.

⁴² Peter BURKE, *Što je kulturna povijest?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 17-40; Jürgen KOCKA, *Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.), 62. Od Burckhardta prevladava takva pristup kulturnoj historiji kao ostatak koji se tijekom procesa poznanstvenjenja povijesti i nastanka samostalne znanosti nije do kraja odvojio. Izdvojeno je nekoliko bitnih (kanonskih) djela: Norbert Elias, *O procesu civilizacije* (1939.), Ernst-Robert Curtius i *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* (1948.), zatim djelo Ernsta Gombricha *Umjetnost i iluzija* (1960.). Spomenuta su djela dobar pokazatelj kako kulturna historija još nije bila u potpunosti prihvaćena kao legitimna tema, već je značajniji odjek pronalazila u uskoj svezi s drugim disciplinama.

⁴³ Johan HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1919.) [hrv.prijevod: *Jesen srednjega vijeka* (Zagreb: Matica hrvatska, 1964.)].

⁴⁴ Johan HUIZINGA, *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance* (Princeton: Princeton University Press, 2014.), 17-75.

Kulturgeschichte der Neuzeit [Kulturna historija novoga vijeka] (1927.-1931.), iako ne u historiografskim krugovima, već uglavnom kao publicističko djelo u široj javnosti.⁴⁵

I.3.2. Prijelomne 1960-e i put prema novim paradigmama

Opći prijelomi koji su se odražavali kako na političku, tako i na širu društvenu situaciju zapadnog svijeta u kasnim 1960-im godinama su u novoj povijesti kulture ostavili duge posljedice. Kulturna historija, po svojim (suvremenim) izvorima vezana naročito uz povijest umjetnosti, filozofiju i sociologiju, kako je bila zamišljena još od Burckhardta i Lamprechta pa do Johana Huizinge,⁴⁶ sve je češće dolazila u direktan dodir s drugim društvenim i humanističkim znanostima koje su tijekom 1960-ih godina dobivale na značenju, od antropologije sve do lingvistike. Svibanjska zbivanja 1968. u Sjedinjenim Državama i zapadnoj Europi, studentski bunt, „politizacija“ znanosti i polarizacija koja je iz toga proizašla, dugoročno su izmijenili vrijednosne sustave akademskog miljea. Antiestablišment tj. antiinstitucijsko nepovjerenje koje je povezivalo protestne skupine posebno je snažno djelovalo upravo na području politike i kulture. U Francuskoj je na taj način kritikom dotaknut i do tada neprikosnoveni pokret oko časopisa *Annales* kojeg su predvodili Lucien Febvre⁴⁷ (do smrti 1956. godine) i Fernand Braudel (1902.-1985.), pokrenuvši na Ecole Pratique des Hautes Etudes (uz Charlesa Morazéa) 1947. godine tzv. VI. sekciju, posvećenu ekonomskim i društvenim znanostima.⁴⁸

⁴⁵ Ute DANIEL, *Kompendium Kulturgeschichte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.), 216.

⁴⁶ Nikolina SARIĆ, „Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti“, *Pro tempore* 6/7 (2009.), 18-23.

⁴⁷ Sam je Lucien Febvre preko proučavanja mentaliteta (*histoire des mentalités*) svjesno doticao kulturnohistorijske probleme masa i kolektivnih reprezentacija, vjerojavnja, emocija ili javnih proslava povezujući izravno kulturnu historiju i određenu vrstu socijalne psihologije. Na ta su se Febvreova nastojanja kasnije nadovezali Robert Mandrou kao Febvreov iskonski stručni nasljednik i Robert Muchembled. Vidi naročito: André BURGUIÈRE, *The Annales School: An Intellectual History* (Ithaca-London: Cornell University Press, 2009.), 52-75.

⁴⁸ Lutz RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck, 2012.), 129-130; 228-230. Razdoblje koje će posredovati između devetnaestostoljetnog shvaćanja kulturne historije (ugrubo do Prvog svjetskog rata ili 1920-ih godina) i procvata socijalne historije i kulturne historije u drugoj polovici 20. stoljeća, razdoblje je kojim dominira skupina francuskih povjesničara oko časopisa *Annales*, pokrenutog 1929. godine u Strasbourgu pod nazivom *Annales d'histoire économique et sociale*. Iako su njihove teme primarno ekonomskog i socijalnog karaktera, povjesničari oko časopisa *Annales* afirmirali su različite pristupe historijske analize i propitivanja koja po svojoj matrici nisu nužno usmjerena prema političko-događajnom, otvarajući problemsku-povijest različitih aspekata ljudske djelatnosti. To je značilo širenje sfere historijske analize i uvođenje novih inovativnih metoda i tehnika pronalaženja, korištenja te obrade izvora. Ideje koje je 19. stoljeće marginaliziralo, prosljeđene su do ove skupine povjesničara koji su svojim konstantnim radom i rezultatima otvorili mogućnost promjene u povijesnoj znanosti, posebice kada su se mlađe generacije otvorile i izašle iz francuskih okvira. Vidi: François DOSSE, *New History in France: The Triumph of the Annales* (Urbana-Chicago: University of Illinois Press, 1994.); Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.); 204-206; 237-266; André BURGUIÈRE, *The Annales School: An Intellectual History* (Ithaca-

Sveobuhvatnost pojma kultura, odnosno razgranatost kulturne historije doveli su do pluralizma teorija. Interdisciplinarnost postaje primarna istraživačka postavka, a fokus istraživanja kulturna historija svih aspekata čovjekova djelovanja. Važan utjecaj pritom na povjesničare imaju antropolozi, od Franza Boasa do Claudea Lévi-Straussa te naročito Clifforda Geertza (1926.-2006.).⁴⁹ Historiografija ubrzano preuzima etnološko pojmovlje i to na sličan način na koji su u svojim počecima Marc Bloch i Lucien Febvre korespondirali sa sociološkom školom Émila Durkheima (1858.-1917.).⁵⁰

Pod utjecajem antropologa kultura sve više postaje samostalno područje istraživanja, shvaćeno ne kao određena „razina“ neke društvene strukture, nego kao osnovna dimenzija međuljudskih odnosa, prisutna i unutar ekonomske i unutar socijalne razine.⁵¹ Kao osnovnu kategoriju socijalnog života, takvo je etnološko poimanje kulture od 1970-ih godina sve više prodiralo u konceptijsku i metodološku usmjerenost mlađih generacija povjesničara. Oni su se smatrali socijalnim povjesničarima, dajući tako do znanja da kulturna historija povezuje kulturu i društvo, pri čemu im se ubrzo antropologija pokazala kao alternativa pri izbjegavanju marksističkih komponenti društvenih odnosa.⁵²

Slijedeći „lingvistički obrat“ (*linguistic turn*) i sukladno kritiku nastalu iz njega, 1980-ih godina dolazi i do „kulturnog obrata“ (*cultural turn*), unutar kojega se redefinirala interpretativna matrica kulturne povijesti, postavljajući nova pitanja, preispitujući do tada privilegirane socijalne i ekonomske čimbenike historijske interpretacije.⁵³ Riječima britanskog povjesničara Geoffa Eleyja, kulturni je obrat prvenstveno izazvao „ključno jačanje [različitih, op. F. Š.] mogućnosti“.⁵⁴

London: Cornell University Press, 2009.); Peter BURKE, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929 – 2014* (Stanford: Stanford University Press, 2015.) .

⁴⁹ Clifford Geertz u inzistiranju na „gustom opisu“ (*thick description*) kulturu ne vidi kao dimenziju društvenih zbivanja već kao kontekst i okvir istraživanja. Za njega je kultura „mreža“ (*network*) različitih značenja, a simboli su tragovi kojima se pokušava rekonstruirati realnost. Ute DANIEL, *Kompendium Kulturgeschichte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.), 248-249; Ernst BREISACH, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern, Third Edition* (Chicago: University of Chicago Press, 2008.), 426.

⁵⁰ O tome vidi napose: R. Colbert RHODES, „Emile Durkheim and the Historical Thought of Marc Bloch“, u: *The Annales School: Critical Assessments*, sv. 4, ur. Stuart CLARK (London-New York: Routledge, 1999.), 110-137.

⁵¹ Roger CHARTIER, „Texts, Symbols and Frenchness“, u: *Historiography – Critical Concepts in Historical Studies*, sv. 4, ur. Robert M. BURNS (London-New York: Routledge, 2006.), 18. Vidi također: Roger CHARTIER, *On the Edge of the Cliff: History, Language, and Practices* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.).

⁵² Među istaknutijim povjesničarima u tom smislu treba svakako spomenuti Emmanuela Le Roya Laduriea u Francuskoj, zatim E. P. Thompsona u Velikoj Britaniji, iz Sjedinjenih Država Natalie Zemon Davis, Lynn Hunt i Roberta Darntona, Carla Ginzburga u Italiji i Hansa Medicka u Njemačkoj, itd. Peter BURKE, *Što je kulturalna historija?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 50.

⁵³ Zrinka BLAŽEVIĆ, *Prevodenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 29-30.

⁵⁴ Geoff ELEY, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005.), XIII.

Kulturni obrat značio je da se svi aspekti ljudske djelatnosti počinju promatrati kroz prizmu kulture, što je značilo svojevrsnu „kulturnu ekspanziju“ u osamdesetima i devedesetima, sukladno s ranije opisanim značenjem pojma „kultura“ u novovjekovlju. Na anglosaksonskom stručnom području, koje je na međunarodnoj razini od 1980-ih godina postalo vodeće, zanimljivo je primijetiti da se unatoč tome što su pojedini povjesničari, kao što je krug oko časopisa *Past & Present*, promovirali kritički pristup strukturalističkih paradigmi uz shvaćanje nužnosti metodološkog širenja spektra historijske analize, tek 1989. uspio ustaliti pojam „New Cultural History“ („Nova kulturna historija“). Događa se to zahvaljujući zborniku Lynn Hunt koji je objavljen dvije godine nakon što je održan znanstveni skup na Sveučilištu Berkeley na temu „Francuska povijest: tekstovi i kultura“.⁵⁵ Na frankofonom području se pod utjecajem škole, odnosno pokreta oko časopisa *Annales* govorilo o historiji mentaliteta, a naročito pod utjecajem treće generacije „analista“ o historijskoj antropologiji. Posljednje spomenuti pojam je i u njemačkoj historiografiji predstavljao novo važno usmjerenje. Noviji pregledi i uvodi u istraživanja pokazuju koliko je ta struja u međuvremenu postala široka.⁵⁶

I.3.3. Nova kulturna historija

Nova kulturna historija, posredstvom „kulturnog obrata“, odmičući se od braudelijanske tendencije istraživanja „dugog trajanja“ (*longue durée*) i „totalne historije“ (*histoire totale*) koja je još za života Braudela doživjela kritike izvana (npr. J. Hexter) i iznutra (npr. I. Wallerstein, E. Le Roy Ladurie),⁵⁷ mnogo više pozornosti obraća pojedincu, usmjeruje se na subjektivno i subjektivnost iskustva, istražuje različite ljudske običaje i prakse. Iako je i posredstvom Braudelovih pristupa nova kulturna historija naglasak stavila na proces kao primarni cilj historijske analize, pri formuliranju ciljeva, praksa te na kraju i paradigme(a) nove kulturne historije, postali su, uz treću i četvrtu generaciju povjesničara iz pokreta oko *Annales* (R. Chartier, D. Roche, P. Nora, J. Revel, A. Lilti i dr.), gotovo jednako važni i francuski socijalni teoretičari i filozofi (P. Bourdieu, R. Barthes, M. Foucault, J. Derrida), kao teorijska podloga poststrukturalističkoj i

⁵⁵ Lynn HUNT, *Nova kulturna historija* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.); Peter BURKE, *Što je kulturna povijest?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 61.

⁵⁶ Vidi: Ute DANIEL, *Kompendium Kulturgeschichte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.); Michael MAURER, *Kulturgeschichte* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.).

⁵⁷ O tome vidi između ostaloga: Mirjana GROSS, „Braudelijanski svijet“, *Historijski zbornik* 39 (1986.), 253-261; Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 241-250; André BURGUIÈRE, *The Annales School: An Intellectual History* (Ithaca-London: Cornell University Press, 2009.), 133-159; Richard E. LEE (ur.), *The Longue Duree and World-Systems Analysis* (New York: SUNY Press, 2012).

postkolonijalnoj kulturnoj historiji. Naime već tijekom 1980-ih godina se, u nastojanju da se postigne diskurzivna analiza, odmiče od pristupa kojeg su propagirali primjerice britanski marksisti i socijalni povjesničari kada su pokušavali (na emotivnoj bazi) određenoj društvenoj skupini dati „glas“, dakle učiniti ih u historijskom smislu vidljivima. Postkolonijalne i subalterne studije s odmakom pristupaju takvoj praksi, smatrajući da kulturnohistorijska analiza društvenih skupina na taj način predstavlja tek kolonijalnu (re)aproprijaciju, okrećući se shvaćanju samih skupina kao diskurzivnih formulacija.⁵⁸

Želeći definirati ono pod čime se podrazumijeva nova historija kulture, njemački je povjesničar i teoretičar Lutz Raphael ustvrdio da se radi o osnovnoj istraživačkoj perspektivi, za čije usmjerenje najmanji zajednički nazivnik predstavlja primarni istraživački interes prema „simboličnim formama“ prošlosti, dakle znakovima, metaforama, političkom govoru, kolektivnim reprezentacijama ili ritualima.⁵⁹ Britanski povjesničar Peter Burke u svojoj je kratkoj, ali nezaobilaznoj knjizi *Što je kulturna povijest?* jasno opisao karakteristike nove kulturne historije: bliskost prema francuskoj novoj historiji (*nouvelle histoire*), antropologiji i drugim „izvorima poticaja“, zaokupljenost teorijom, izraženu tendenciju prema „oprostorenosti“, želju za stalnim širenjem pojma „kultura“ na problemske komplekse kao što su rodna historija i historija seksualnosti, ali i klasične sfere ekonomije i politike.⁶⁰

Imanentan dodir s drugim poddisciplinama i istraživačkim područjima, a naročito socijalnom historijom, historijskom antropologijom, novom političkom historijom, itd., proizlazi iz teorijske otvorenosti kulturne historije, odnosno činjenice da u vrijeme poznanstvenjenja historiografije u 19. stoljeću kulturna historija nije vezana izravno niti uz jedan „kanonski“ pristup.⁶¹ Njemačko-austrijska *Alltagsgeschichte* [historija svakodnevice] i talijanska *Microstoria* [mikrohistorija] nameću se kao alternativa koja odmiče od globalnohistorijske perspektive, prateći kulturnohistorijska istraživačka usmjerenja nudeći pritom povjesničarima itekako relevantne poglede na određene problemski postavljene komplekse pitanja.⁶² Joan Wallach Scott je u svojim

⁵⁸ Michael O'MALLEY, „Practicing Cultural History“, u: *The Cultural Turn in U. S. History: Past, Present, and Future*, ur. James W. COOK et al. (Chicago: University of Chicago Press, 2012.), 59.

⁵⁹ Lutz RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck, 2012.), 228.

⁶⁰ Peter BURKE, *Što je kulturna povijest?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 61.

⁶¹ Dominick LACAPRA, *History and Its Limits: Human, Animal, Violence* (Ithaca-New York: Cornell University Press, 2016.), 19. Burckhardt, Lamprecht, Goetz i drugi povjesničari kulturne historije na taj su način iskonski predstavljali „decentrirane“ točke historiografije.

⁶² Lutz RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck, 2012.), 229.

radovima pokazala kako je rodna historija neraskidivo povezana s kulturnom, jer se pri analizi rodni kategorija (muškarac, žena) dolazi do različitih identifikacijskih dimenzija koje uvelike nadilaze biološku determiniranost.⁶³

Uz suvremena kulturnohistorijska istraživanja svakako se u novije vrijeme veže naročito urbana historija, kojom je obuhvaćena komponenta prostora i pojedinca, odnosno njihovog međuodnosa. Međutim, „oprostorenost“ znači i okretanje intelektualnoj historiji, koju Burke naziva „starijom sestrom“ kulturne historije,⁶⁴ jer proučava povijest značenja i ideja unutar specifičnih konteksta.⁶⁵

Društveno-političke promjene 1960-ih godina su za kulturnu historiju značile prvenstveno širenje spektra, ali i određeno premještanje fokusa: u prvi plan dolaze pojave koje su pozicionirane nasuprot kulturi elita i njenih tradicija u prošlosti. Značilo je to da širenje kulturne historije nije samo u metodološkom smislu omogućavalo veću interdisciplinarnost, već da je i sam opseg znatno proširen novim fenomenima. Kultura i kontrakultura 1960-ih zrcalili su se u znanstvenom okretanju kulturnohistorijskim temama kao što su popularni („šund“) romani, trivijalizirani akcijski filmovi i književni krimići, strip, itd. Jacques Revel je, odmičući se od do tada dominante prakse obrađivanja filma kao izvora političke i socijalne historije (M. Ferro), preko Antonionijevog filma *Blow Up* pokazao kako je moguće povezati filmske tehnike i samu njegovu formu sa znanstvenom metodologijom mikrohistorije.⁶⁶

Istraživački impuls koji je stvoren izuzetno raširenim proučavanjem kulture svakodnevice u posljednje je vrijeme dodatno potakao pomake prema istraživanju koncepcija „masovne kulture“ i „popularne kulture“ izvan do tada čvrsto nametnutog okvira 20. stoljeća, tražeći različite oblike popularnog i masovnog u ranijim razdobljima: Paul Veyne to je zorno pokazao u svojim radovima

Najpoznatiji je primjer velika uspješnica *Montaillou* Emmanuela Le Roya Laduriea iz 1975. godine koje je potaklo talijanskog povjesničara Carla Ginzburga na pisanje također značajne knjige *Sir i crvi* (1976.), a tako i na cjelokupnu izrazito poznatu i utjecajnu talijansku mikrohistoriju usmjerenu upravo prema socijalnim i kulturnim fenomenima. Također treba istaknuti mišljenje francuskog povjesničara Andréa Burguièrea, koji ustanovljuje kako ova skupina povjesničara nije iznijela ništa novo, te upućuje na opsežno djelo u dvanaest dijelova Alfreda Franklina *La vie privée autrefois* izdano u Parizu 1890. godine. André BURGUIÈRE, „Historijska antropologija.“ *Gordogan* 16/39-40 (1995.), 125-145.

⁶³ Joan WALLACH SCOTT, *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press, 1999.).

⁶⁴ Peter BURKE, *Što je kulturalna povijest?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 61.

⁶⁵ Dominick LACAPRA, *History and Its Limits: Human, Animal, Violence* (Ithaca-New York: Cornell University Press, 2016.), 20.

⁶⁶ Jacques REVEL, „Micro-analyse et construction du social“, u: *Jeux d' échelles. La micro-analyse à l'expérience*, ur. Jacques REVEL (Paris: EHESS-Gallimard-Seuil, 1996.), 15-36; Jacques REVEL, „Un exercice de désorientation: *Blow up*“, u: *De l'histoire au cinéma*, ur. Antoine DE BAECQUE – Christian DELAGE (Bruselles: Éditions Complexes, 1998.), 99-110.

o kulturi i društvu starog Rima.⁶⁷ Sada se ti pristupi proširuju naročito na razdoblje ranog novog vijeka i 19. stoljeća.⁶⁸

Također, potraga za marginalnim, istisnutim, antielitnim postupno je ušla u sfere kulturne historije, u svim povijesnim razdobljima, baš kao što je pored etablirane kritičke analize vrela u tradicionalnom smislu metodološki postala prihvatljiva analiza diskursa i različitih netradicionalnih izvora. Natalie Zemon Davis rodne, vjerske, političke i kulturne komponente društva proučava u sklopu „decentrirane historije“, dakle historijske analize iz različitih geografskih i vremenskih perspektiva.⁶⁹

Američka medievistkinja Gabrielle Spiegel povezivanjem socijalnih i kulturnih komponenata u svojim istraživanjima pvela je novu generaciju medievista prema posve novom pogledu na europsko srednjovjekovlje, usredotočenom na egzotičnost tog stranog svijeta, na ekscesivno nasilje, groteskne svjetonazore i čudnovate prakse.⁷⁰ Spiegel je pritom ukazala istovremeno i na snage novih izvora proučavanja, ali i na limitiranosti novih perspektiva koje se ipak, u manjoj ili većoj mjeri, oslanjaju na ranija „tradicionalistička“ istraživanja. No, dok su društvena historija, uzdržana ponekad marksističkom interpretacijom, ili gospodarska historija predstavljale „novo“ u smislu usmjerenja, nova kulturna historija nije u tolikoj mjeri ukazivala na kvantitetu zanemarenih podataka ili otkrivala „prešućeno“, ona je prije svega nanovo ocrtavala svjetove koji su se možda činili poznatima, iako to nisu bili. Upravo stoga je interesantno pratiti kako je nova kulturna historija postupno otkrivala u američkoj historiografiji teme koje su dotada bile dobro odrađene s aspekata događajnice i političke historije. Rastuća svijest o distanci između prošlosti i sadašnjosti se općenito odrazila na znatiželju povjesničara kulture prema temeljnim

⁶⁷ U knjizi *Le Pain et le cirque* Paul Veyne fenomenu javnog dobročinstva u antici ulazi u trag služeći se antropološko-etnološkim kategorijama. Njegova kulturnohistorijska perspektiva služi svojevrсноj dekonstrukciji elemenata tradicionalne političke povijesti. Vidi: Paul VEYNE, *Le Pain et le cirque* (Paris: Seuil, 1975.); Paul VEYNE, *The Roman Empire* (London-Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.).

⁶⁸ Ulla WISCHERMANN, *Frauenfrage und Presse. Frauenarbeit und Frauenbewegung in der illustrierten Presse des 19. Jahrhunderts* (München-New York-London-Paris: K. G. Saur., 1983.); Steven L. KAPLAN (ur.), *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (Berlin-New York-Amsterdam: Mouton, 1984.);

Patricia ANDERSON, *The Printed Image and the Transformation of Popular Culture: 1790-1860* (Oxford: Oxford University Press, 1993.); Peter BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe* (Farnham: Ashgate Publishing, Ltd., 2009.); Nathaniel D. WOOD, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow* (DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press, 2010.).

⁶⁹ Natalie Zemon DAVIS, „Decentriranje povijesti: lokalne priče i kulturni prijelazi u globalnom svijetu“, *Dijalog s povodom 4: Putujući između centra i margina* (Zagreb: FF Press, 2012.), 60-81.

⁷⁰ Gabrielle M. SPIEGEL, „In the Mirror's Eye: The Writing of Medieval History in America“, u: *Imagined Histories: American Historians Interpret the Past*, ur. Anthony MOLHO – Gordon S. WOOD (New Jersey: Princeton University Press, 1998.), 253, usp. Lutz RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck, 2012.), 230-231.

oblicima pojava nekadašnjih načina življenja. Svakodnevnica, njene institucije, rituali i običaji su i izvan istraživanja primjerice rodne historije ponovno otkriveni kao predmet historijske antropologije: povijest djetinjstva, mladeži, odnos prema smrti, prema kulturi stanovanja, rada ili dokolice, po prvi put su se pokazali kao legitiman predmet istraživanja povjesničara, nakon što su dugo vremena bili samo u interesnoj sferi etnologa ili sociologa.

I.3.4. Kulturna historija u suvremenim istraživanjima 19. i 20. stoljeća

Novi pristupi i istraživačke paradigme, kako je slučaj s novom historijom općenito, zorno se uočavaju kod analize starijih povijesnih razdoblja. No, što je s modernom i suvremenom povijesti, s područjem 20. odnosno naročito 19. stoljeća? Ta su se istraživačka područja tijekom desetljeća pokazala mnogo rezistentnija u odnosu na metodološke, teorijske i konceptijske obrasce koji su zagovarani od 1970-ih godina. U ranijim razdobljima kulturnohistorijska usmjerenja teže određenoj dekonstrukciji perioda (G. Spiegel) ili pojedinih poimanja u duljem trajanju (M. Foucault), dovodeći u fokus dominantne prakse koje često prkose ustaljenoj slici o razdoblju, procesu ili događaju, za novija razdoblja vrijede nešto drugačiji pristupi. Međutim, tendencije nove kulturne historije su u slučaju moderne povijesti dobro prihvaćene od samog početka. Isprva povezivana sa socijalnom historijom, kulturnohistorijska su se istraživanja ubrzo proširila na najrazličitija područja: od (nove) političke historije usmjerene na „čitanje“ simbola sve do migracijskih studija i transhistorijske interkulturne studije. U francuskoj je historiografiji velika tema Francuske revolucije itekako otvorila i pitanja kulturnih implikacija, otvarajući široku raspravu naročito tijekom velikog jubileja u 1980-im godinama i vremenu nakon toga.⁷¹ Dok je koncept „mjesta pamćenja“ (*lieu de mémoire*) povjesničara Pierrea Nore tijekom 1980-ih godina otvorio posebno važna pitanja (nacionalne) povijest 19. i 20. stoljeća u dužem trajanju,⁷² Alain Corbin i Dominique Kalifa su se okrenuli mikrohistorijskoj analizi seksualnosti, prostitucije,

⁷¹ Ovdje se, između ostalih, ističe naročito Michel Vovelle, koji je povezo nove pristupe u istraživanju kulturne historije i historije mentaliteta sa socijalnohistorijskom i markističkom interpretacijom Francuske revolucije. Međutim, iz kulturnohistorijskih se aspekata Francuskom revolucijom bave i drugi povjesničari, primjerice Roger Chartier, Robert Darnton, Peter McPhee, Sarah Maze. O polemici francuskih povjesničara kao što su Vovelle, P. Chaunu, F. Furet, M. Gallo i dr. vidi primjerice knjigu Stevena Kaplana, koji je tu raspravu vrlo duhovito nazvao „heksagonalnim *Historikerstreitom*“. Vidi: Steven L. KAPLAN, *Farewell, Revolution: The Historians' Feud, France, 1789/1989* (New York: Cornell University Press, 1996.).

⁷² Pierre NORA, *Les Lieux de mémoire*, 3. sveska (Paris: Gallimard, 1984.-1992.); Vidi također za hrvatsku recepciju: Maja Brkljačić - Sandra Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i historija* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.); Branimir JANKOVIĆ, „Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja“, *Historijski zbornik* 63/1 (2010.), 269-311.

kriminaliteta, emocija i sentimenta masa.⁷³ Françoise Mélonio je, pomičući se s izvornih proučavanja srednjovjekovne Francuske, u svojim kasnijim radovima nastojala povezati političke ideje (liberalizam naročito) i kulturne prakse, gradeći jasnije izraženu kulturnu povijesti Francuske 19. stoljeća kroz sustavno stvaranje državne kulturne politike.⁷⁴

Britanska historiografija je pak, počevši naročito od 1970-ih godina, uz snažan poticaj skupine oko časopisa i šireg historiografskog panela društva *Past & Present*, upravo pomoću novih pristupa ostvarila bitne pomake u proučavanju povijesti Britanskog Imperija. Iako se činilo da će pristupi konzervativnijih povjesničara s jedne strane i marksističkih s druge strane dovesti postupno do dvije teško povezive interpretacijske matrice, upravo je područje proučavanje kulturne historije, političke kulture i kulturne politike uvelike premostilo razlike. Naročito povjesničar David Cannadine, oslanjajući se na socijalnu historiju, povezuje kulturne prakse i rituale s političkim simbolizmom, uspijeva stvoriti okvir različitih međupovezanosti unutar kojega artikulira svoj vrlo uravnotežen pristup povijesti Britanske Monarhije u 19. i 20. stoljeću.⁷⁵ Takav pristup, okrenut proučavanju ceremonijala i javnih spektakla pomoću kojih se „dešifriraju“ poruke koje nisu samo površinski uočljive, već se odnose na karakter Imperija, snagu ili unutrašnje mehanizme opravdavanja i podržavanja (globalne) politike, do danas je prisutan u brojnim radovima Holgera Hooeka, Linde Colley, Iana Radfortha, W. M. Kuhna, Richarda Williamsa i drugih.

U njemačkoj historiografiji se pokazalo da uz dominaciju socijalnohistorijskih pristupa, kulturna historija, radi svoje otvorenosti prema najrazličitijim temama, predstavlja kao poddisciplina vrlo „zahvalnu“ poveznicu s drugim temama i pristupima: od političke povijesti do suvremene ekohistorije.⁷⁶ Takva „povezanost“ kulturne historije i drugih historijskih žanrova naročito je vidljiva pri istraživanju kompleksa „weimarske kulture“ u međuraću,⁷⁷ ali se redovito

⁷³ Vidi npr.: Alain CORBIN, *Les filles de nocce: Misère sexuelle et prostitution au XIXe siècle* (Paris: Aubier Montaigne, 1978.); Dominique KALIFA, *Crime et culture au XIXe siècle* (Paris: Perrin, 2005.).

⁷⁴ Vidi naročito: Françoise MÉLONIO, „La culture, affaire d' État? La politique culturelle des libéraux dans la première moitié du XIXe siècle“, u: *La production de l'immatériel: théories, représentations et pratiques de la culture au XIXe siècle*, ur. Jean-Yves MOLLIER, et al. (Saint-Étienne: Université de Saint-Étienne, 2008.), 29-38.

⁷⁵ David CANNADINE, *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2002.).

⁷⁶ Suvremena njemačka historiografija, gdje već nekoliko desetljeća pod utjecajem američkih povjesničara, od A. Crosbyja i D. Worstera, prevladava između ostalih tema ekohistorije, u posljednjim godinama pokazuje kako kulturna historija može biti okrenuta i prema temama odnosa čovjeka i prirode. Npr. Wolfgang BEHRINGER, *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung* (München: C. H. Beck, 2010.).

⁷⁷ Pregršt različitih knjiga o kulturi Weimara teško je nabrojati. Različiti pristupi dominirali su ne samo u sintezama njemačke povijesti (npr. H. U. Wehlera, H. A. Winklera ili H. Schulzea) i njemačkoj historiografiji općenito, već i u

primjenjuje i na poslijeratnu njemačku povijest, socijalističku baštinu DDR-a i razdoblje do pada Berlinskog zida. Važnu „sponu“ intelektualne, kulturne historije i psihohistorije predstavljaju također istraživanja Petera Gaya (1923.-2015.), koja u jezgri također proučavaju međuratnu weimarsku kulturu, ali se postupno šire na problem modernizma u 20. stoljeću općenito.⁷⁸ Na području istraživanja 19. stoljeća Jürgen Osterhammel je nedavno ponudio transnacionalnu i globalnohistorijsku perspektivu čitavog razdoblja, u kojoj bitnu koncepcijsko-metodološku postavku čine kulturnohistorijske teme i kulturni transferi.⁷⁹

Slične pristupe je moguće pronaći i u američkoj historiografiji. Takvu „međuzanrovsku“ kombinaciju kulturne, socijalne i religijske historije predstavlja primjerice vrlo intrigantan članak Ann Fabian o čovjeku koji je proputovao Sjedinjene Države kao antropološki kuriozitet (zbog svoje lubanje), ali i kršćanski misionar.⁸⁰ Skoro kao i kod Natalie Zemon Davis, u radu Ann Fabian kulturna historija vodi i do privatne historije pojedinaca, pažljivo povezujući osobni narativ i mikrohistorijsku (Martin Guerre) ili makrohistorijsku/globalnu perspektivu (Hasan al-Wazzan).⁸¹

I.4. KULTURNI TRANSFERI

Pojmovno proširenje kulture, zajedno sa sve dominantnijom sociološkom orijentacijom iz perspektive nove historije koju su promovirali naročito francuski povjesničari bliski školi *Annales*, ali i drugi strukturalistički filozofi te kasnije antropolozi, stvorilo je osnovu za novo proučavanje kulturnih fenomena u interdisciplinarnom okružju. Sredinom 1980-ih godina se tako i među francuskim povjesničarima-germanistima i njemačkim povjesničarima-romanistima postupno javlja teorijsko-metodološko razrađeniji pristup usmjeren prema tzv. „kulturnim transferima“

američkoj historiografiji. Ovdje se izdvajaju: Keith BULLIVANT (ur.), *Culture and Society in the Weimar Republic* (Manchester: Manchester University Press, 1977.); Janet WARD, *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2001.); Wolfgang HARDTWIG, *Politische Kulturgeschichte der Zwischenkriegszeit 1918-1939* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.).

⁷⁸ Peter GAY, *Weimar Culture: The Outsider as Insider* (New York: Harper and Row, 1968.) [hrv. prijevod: *Weimarska kultura* (Zagreb: Konzor, 1999.)]; Peter GAY, *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond* (New York: W. W. Norton & Company, 2008.).

⁷⁹ Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.).

⁸⁰ Ann FABIAN, „A Native among the Headhunters“, u: *The Cultural Turn in United States History*, ur. Jay Cook, et al. (Chicago: University of Chicago Press, 2009.).

⁸¹ Natalie ZEMON DAVIS, *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds* (New York: Hill and Wang, 2006.).

(franc. *transferts culturels*; njem. *Kulturtransfers*).⁸² Radilo se u osnovici o proučavanju njemačko-francuskih i francusko-njemačkih odnosa kroz kulturne fenomene, odnosno o analitičkom razmatranju kretanja i prijelaza određenih skupina ljudi ili pojedinaca, ideja, koncepata ili kulturnih sustava u prostoru koji je jasno razgraničen.⁸³ Njemačko-francuski prostor, dodirni prostor srednje i zapadne Europe, u tom je smislu bio pogodno područje, jer su već i politički ili ekonomski orijentirane analize ukazivale na ambivalentan odnos preklapanja i razgraničavanja.⁸⁴ Među prvim povjesničarima koji su na taj način pristupali kulturnoj povijesti Njemačke i Francuske bili su Michel Espagne i Michael Werner,⁸⁵ te francuski časopis *Genèses*, koji je predstavljao teorijsku i metodološku platformu unutar koje su kulturni transferi propitivani i u praksi.⁸⁶

Kulturni transferi napravili su bitan pomak u kulturnohistorijskim analizama prvenstveno svojom novom perspektivom. Ona je nalagala ujednačenu analizu: prostor unutar kojega nastaju nove ideje, novi tekstovi ili nove intelektualne tendencije, sada je izjednačen s prostorom primanja, recepcije. Interes je bio usmjeren prema komparativnoj analizi koja ne bi samo opisivala uvjete nastajanja nekih procesa ili problema, već je usporedno govorila i o spremnosti diferenciranih prostora za prihvaćanjem, prilagodbom ili odupiranjem istome. Na taj je način i proučavanje kulturnih elita, gledano kroz komparativnu analizu, od samo recepcijske priče postala analiza u dva smjera, nudeći potpuno nove ili dotada uglavnom zanemarene aspekte. Jednako tako je usmjerenost prema transferu kao središnjem analitičkom elementu ujedno zahtijevala i specifičnu

⁸² Alternativno, Peter Burke je predložio sintagmu „kulturna razmjena“ ili „kulturne razmjene“ (*cultural exchange*) budući da riječ transfer po njegovom mišljenju ne pokriva čitav spektar naglašen u toj koncepciji kulturne historije. Burke nudi i opciju „prevođenja“ odnosno „translacije“, budući da kulturni objekti prema njemu u „razmjeni“ prvo bivaju dekontekstualizirani, da bi unutar novih uvjeta bili potom „rekontekstualizirani“. Peter BURKE, „Translating Knowledge, Translating Cultures“, u: *Kultureller Austausch in der Frühen Neuzeit*, ur. Michael NORTH (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2009.), 69-77.

⁸³ Prema: Matthias MIDDELL, „Kulturtransfer und historische Komparatistik. Thesen zu ihrem Verhältnis“, *Comparativ* 10 (2000.), 7-41; Matthias MIDDELL, „Von Wechselseitigkeit der Kulturen im Austausch: Das Konzept des Kulturtransfers in verschiedenen Forschungskontexten“, u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea LANGER i Georg MICHELS (Stuttgart: Fritz Steiner Verlag, 2001.), 17.

⁸⁴ Matthias MIDDELL, „Von Wechselseitigkeit der Kulturen im Austausch: Das Konzept des Kulturtransfers in verschiedenen Forschungskontexten“, u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer i Georg Michels (Stuttgart: Fritz Steiner Verlag, 2001.), 18-19.

⁸⁵ Michel ESPAGNE i Michael WERNER (ur.), *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle)* (Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1988.); Michael WERNER – Bénédicte ZIMMERMANN, „Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité“, *Annales HSS* (2003.), 7-36.

⁸⁶ To su primjerice tekstovi: Michael WERNER i Peter SCHÖTTLER, „Transferts, voyages, transactions“, *Genèses* 14 (1994.), 2-3; Rolf REICHARDT i Hans-Jürgen LÜSEBRINK, *Histoire des concepts et transferts culturels, 1770-1815. Note sur une recherche*, *Genèses* 14 (1994.), 27-41; Michel ESPAGNE, „Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle“, *Genèses* 17 (1994.), 112-121, i dr.

identifikaciju pojedinih kulturnih medija koji su pogodovali transferu, bilo da se radilo o pojedinim posrednicima, privatnim poduzećima, institucijama ili udrugama.⁸⁷

Također, razbijena je starija koncepcija razgraničavajućih nacionalnih fenomena, dokazujući nadnacionalnu povezanost određenih procesa u povijesnoj perspektivi. Na taj način primjerice Georg Wilhelm Friedrich Hegel i Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, odnosno njihov utjecaj na njemački obrazovni sustav, ne postaje samo interesantan za tijek razvoja njemačke znanosti ili obrazovnog sustava, već i primjena istoga modela u Francuskoj te uvjeti pod kojima se ona odvija ili mijenja dobivaju također mnogo važniju ulogu.⁸⁸ Tako je postignuta kompleksna slika o kulturnim i intelektualnim interakcijama, a povrh svega i nova vrsta povijesti ideja, koja pomaže u, primjerice, rekonstrukciji/dekonstrukciji kulturno-nacionalnih specifikuma jer utječe na sve društvene znanosti.⁸⁹ Osim toga, kulturni su transferi ukazali na niz novih marginalnih skupina unutar određenog društva, tragajući za onima koji preuzimaju na sebe posredničku ulogu: od očitih, poput prevoditelja i jezičnih tumača pa sve do knjižničara, izdavača, trgovaca umjetninama, kolekcionara i lokalnih propovjednika koji su oko sebe skupljali dijasporu i manjinske vjerske skupine.⁹⁰ Na taj način kulturni transferi kao koncepcija postaju interdisciplinarni modalitet kojime se povezuju povjesničari, filolozi, kulturni teoretičari ili književni povjesničari i preispituju povezane teme kao što su primjerice kulturne elite „oko 1900.“, u centrima, Beču, Parizu, Londonu, nudeći novo gledanje i povezujući lokalne fenomene i globalni razvoj.⁹¹ Posebno zanimljiva je i mogućnost koja se otvara pomoću kulturnih transfera u proučavanju nacionalistički orijentiranih autora i njihovih tekstova. Naime, pokazalo se da mržnja ili neprijateljstvo prema određenoj državi nužno ne isključuju nastojanje da se vlastita država po uzoru na „neprijatelja“ reformira: pruski autori koji su u Francuskoj vidjeli izravnog neprijatelja, širili su mržnju prema

⁸⁷ Michael WERNER – Bénédicte ZIMMERMANN, „Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité“, *Annales HSS* (2003.), 36; Heinz Gerhard HAUPT i Jürgen KOCKA, „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago ROKSANDIĆ (Zagreb: Golden Marketing, 2004.), 147-176.

⁸⁸ Radi se o primjeru Michaela WERNERA, „A propos de la réception de Hegel et de Schelling en France dans les années 1840“, u: *De Lessing à Heine: un siècle de relations littéraires et intellectuelles entre la France et l’Allemagne*, ur. Jean MOES i Jean-Marie VALENTIN (Paris: Didier Erudition, 1985.), 277-291.

⁸⁹ Michael WERNER – Bénédicte ZIMMERMANN, „Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité“, *Annales HSS* (2003.), 30.

⁹⁰ Matthias MIDDELL, „Kulturtransfer und transnationale Geschichte“, u: *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte: Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*, ur. Matthias MIDDELL (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007.), 56-57.

⁹¹ Federico CELESTINI – Helga MITTERBAUER (ur.), *Ver-rückte Kulturen: zur Dynamik kultureller Transfers* (Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2003.).

Napoleonu, ali istovremeno nastojali ukazati da njihova vlastita država treba preuzeti slične obrasce upravljanja.⁹²

Na sličan način, povezano s teorijom i praksom kulturnih transfera, u historiografiji su se razvile i druge metodološki bliske perspektive, kao što je „historija uzajamnog“ (*histoire croisée, entangled history*) usmjerena prema društveno-kulturnim poveznicama pojedinih nacija-država. Takvi pristupi nastaju djelomice i iz slabosti i kritika kulturnih transfera, nastojeći u teorijskom smislu dodatno ukazati na kompleksnost kulturnog „objekta“, odnosno na različite mijene tog objekta kroz višestruke prijelaze. Ne radi se dakle o klasičnom transferu, već uzajamnoj vezi koja omogućava stalno mijenjanje. I takav pristup u svojoj srži nastoji negirati devetnaestostoljetnu percepciju napretka isključivo kroz nacionalni identitet. To može značiti da se analiza orijentira više na (gotovo podjednako) idealistički put prema općim europskim integracijama (slučaj odnosa Njemačka-Francuska), ali u okviru multinacionalnih imperija kao što je Habsburška Monarhija u mnogočemu ukazuje na dugoročnost kulturnih veza, mijena objekata analize pod različitim okolnostima, i daljnjem utjecaju na društvo.⁹³ Kod „historije uzajamnog“ se prvenstveno radi o pristupu ili konceptu, a ne o usko definiranoj teoriji, o „kolekciji heurističkih instrumenata“ kojima se istančanije analiziraju međuodnosi.⁹⁴

Važno je međutim istaknuti kako kulturni transferi i nešto širi pristup „historije uzajamnoga“ u svojoj osnovici duguju mnogo razvoju komparatističkih studija s jedne strane, te sociološki orijentirane historiografije nakon 1945. (a naročito nakon 1960-ih). U središtu su, s gledišta historiografije, modeli koje su propagirali povjesničari oko časopisa *Annales*: komparativne historije kakvu je utemeljio Marc Bloch,⁹⁵ a koja je kasnije u kontekstu njemačke historiografije razrađena (J. Kocka), te problemski orijentirane društvene/kulturne povijesti koja je

⁹² Matthias MIDDELL, „Kulturtransfer und transnationale Geschichte“, u: *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte: Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*, ur. Matthias MIDDELL (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007.), 58.

⁹³ Vidi primjerice: Iskra IVELJIĆ (ur.), *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)* (Zagreb: FF Press, 2015.); Michaela WOLF, „*Histoire croisée*“, u: *Researching Translation and Interpreting*, ur. Claudia V. ANGELELLI – Brian James BAER (London-New York: Routledge, 2016.), 229-235. Dakako, zanimljiv je i analitički model povezivanja totalitaritarnih ideologija, npr. kod: Klas-Göran KARLSSON et al. (ur.), *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism: A Comnaz Analysis* (New York-London: Lexington Books, 2015.).

⁹⁴ Michaela WOLF, „*Histoire croisée*“, u: *Researching Translation and Interpreting*, ur. Claudia V. ANGELELLI – Brian James BAER (London-New York: Routledge, 2016.), 234.

⁹⁵ Hartmut ATSMÄ - André BURGUIÈRE (ur.), *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales* (Paris: EHESS, 1990.); Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju* (Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2004.).

značila odmak od događaja umjesto koje su zamijenili procesi.⁹⁶ Te dvije komponente usko su povezane s teorijom kulturnih transfera, čineći analitičku osnovicu u bilo kojem istraživanju takve vrste.

I.5. KULTURNA HISTORIJA I NJEZINI PRISTUPI U ISTRAŽIVANJU HABSBUŠKE MONARHIJE U 19. STOLJEĆU

Područje proučavanja povijesti Habsburške Monarhije postupno se od međuraća etabliralo u Velikoj Britaniji i naročito Sjedinjenim Državama. Početni su istraživački impulsi pritom nerijetko dolazili od imigranata-intelektualaca s austrougarskim životnim iskustvom ili korijenima: od Lewisa Namiera (1888.-1960.) i Oszkára Jászija (1875.-1957.) pa sve do Roberta A. Kanna (1906.-1981.).⁹⁷ Tako se do 1960-ih godina postupno na anglo-američkom govornom području razvijala historiografija proučavanja habsburške baštine u srednjoeuropskom kontekstu, dakako ne bez poveznica s problemom koji je Srednja Europa predstavljala u suvremenom svijetu, naročito nakon 1945. godine. Kulturni život, iako su ga povjesničari poput Arthura Maya i Kanna registrirali, smatrajući ga ponekad i kao svojevrsnu „anomaliju“ propadajućeg imperija, ipak nije privlačio sustavna i dubinska istraživanja: svi su otprije čuli i znali za Gustava Klimta, Oskara Kokoschku, Adolfa Loosa, Sigmunda Freuda ili Ludwiga Wittgensteina, ali ih povjesničari nisu smatrali svojim područjem interesa. Isto se može reći i za pojave specifične za Monarhiju s kraja 19. stoljeća, kao što je „vedra apokalipsa“, dakle svojevrsna intelektualna ambivalentnost primjetna kod brojnih stvaraoca i umjetnika toga vremena. Dubljih istraživanja koja bi povezala kulturni razvoj Habsburške Monarhije i kulturnu dinamiku bečkog središta na prijelazu s 19. na 20. stoljeće, makar i s političkom situacijom, nije bilo. Američki povjesničar Arthur J. May u sintezi *The Hapsburg Monarchy* (1951.) vjerojatno je došao i najdalje, posvetivši jedno poglavlje intelektualnom i kulturnom usponu Beča.⁹⁸

⁹⁶ Heinz-Gerhard HAUPT – Jürgen KOCKA (ur.), *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung* (Frankfurt-New York: Campus Verlag, 1996.).

⁹⁷ Alan SKED, „Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire“, *Transactions of the Royal Historical Society* 5/31(1981.), 175-193; Dennis DELETANT – Harry HANAK (ur.), *Historians as Nation Builders: Central and South East Europe* (London: Macmillan, 1988.); Fritz FELLNER, „The Special Case of Austrian Refugee Historians“. U: *An Interrupted Past: German-Speaking Refugee Historians in the United States After 1933*, ur. Harmut LEHMANN i James J. SHEEHAN (Cambridge: Cambridge University Press, 2002.).

⁹⁸ Karakteristika historiografije o Habsburškoj Monarhiji do 1970-ih općenito je usmjerenost na političke, zatim nacionalne i eventualno gospodarske probleme, jer se smatralo da su upravo to glavni razlozi raspada i propasti Austro-Ugarske. U tom smislu mjesta za analizu kulturnih razvoja i kretanja nije bilo, naročito jer se taj segment nije mogao uvijek uklopiti u ponekad i „šablonski“ usmjerenu analizu propadanja imperija. Arthur J. MAY, *The Hapsburg Monarchy 1867-1914* (New York: Norton & Company, 1951.), 305-332.

Situacija se tijekom 1960-ih i 1970-ih godina mijenja, stjecajem okolnosti nastalih u općim promjenama u historiografiji koja su već opisana. Neka od ključnih djela političko-diplomatske povijesti, naročito sinteza povijesti Habsburške Monarhije Roberta A. Kanna,⁹⁹ skoro su do vrhunca dovela analizu „prilike i propusta“ na putu do raspada Austro-Ugarske, dajući iscrpne preglede modela državnog funkcioniranja Monarhije. Širi hladnoratovski način razmišljanja i situacija u Srednjoj Europi, koja je polagano u prvim poslijeratnim godinama nestajala nauštrb „sovjetskog bloka“ narodnih demokracija odnosno podjele Europe na „zapad“ i „istok“, također su nalagali novo razmatranje habsburškog kompleksa. Međuratne predrasude o imperiju koji je bio osuđen na propast i „tamnici naroda“ zamijenile su mnogo povoljnije intonirane analize.

U američkoj i britanskoj historiografiji se izdvaja nekoliko bitnih preduvjeta koji su usmjerili okretanje kulturnoj historiji Habsburške Monarhije:

1. tradicija povezivanja istraživanja društva i kulture naročito je u britanskoj historiografiji prisutna od G. M. Youngove knjige *Victorian England* (1936.) do prvih radova E. P. Thompsona u 1950-im i 1960-im godinama. Pritom je važno usmjerenje na povijest određene epohe u njenoj cjelini, ali i klasa. Ubrzo nakon što je skoro iscrpljena politička historija viktorijanskog perioda, uslijedila su istraživanja različitih društvenih skupina, elita i njihovih međuodnosa. Generacija povjesničara koji su socijalnu historiju povezivali s marksističkom interpretacijom potom uvodi daljnje širenje takvog analitičkog modela na razne sfere kulturnog, povezujući kulturu s ekonomijom odnosno smatrajući da je kultura sredstvo uspostave hegemonije i distinkcije među klasama (A. Gramsci).
2. Usmjerenost prema istraživanju historije ideja i historije filozofije kakvu su propagirali R. G. Collingwood, Isaiah Berlin ili Arthur O. Lovejoy. Na to se nadovezuju kasnije i tendencije interdisciplinarne historijske analize uz pomoć psihoanalitičkih metoda (psihohistorija) te suvremene intelektualne historije. Na početku je glavna tendencija istraživanja usmjerena na ideje, odnosno strukture razvoja tih ideja te psihološke faktore u njihovoj recepciji. Kasnije će

⁹⁹ Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918* (Berkeley: University of California Press, 1974.).

intelektualna historija težiti ocrtavanju „mentalnog profila“ jedne nacije (Perry Miller – puritanski duh u Novoj Engleskoj,¹⁰⁰ William M. Johnston – „austrijski duh“).

3. Veza između intelektualne, socijalne i kulturne historije s urbanom historijom i općenitom historijom gradova. Inicijalna istraživanja Leonarda Benevola, Lewisa Mumforda i drugih potakla su historijsku analizu gradskih sredina u odnosu na društvo ili određene društvene skupine i elite. Pritom je dodatan poticaj dala Geertzova antropološka perspektiva (pod utjecajem Maxa Webera). Grad je, kao zatvorena cjelina, predstavljao logički povoljnu prostornu odrednicu proučavanja različitih aspekata kulture.

Na području proučavanja Habsburške Monarhije prekretnicu su predstavljale knjige Williama M. Johnstona *The Austrian Mind* (1972.), Allana Janika i Stephen Toulmina *Wittgenstein's Vienna* (1973.), Carla E. Schorskea *Fin-de-Siècle Vienna* (1980.) i Edwarda Timmsa *Karl Krauss – Apocalyptic Satirist* (1986.).¹⁰¹ Svaka na svoj način, knjige prate suvremenije teorijske i metodološke obrasce historiografije. Iako je Schorskeova knjiga u historiografiji ostala trajnije prepoznata, upravo je Johnstonova triptih-studija Beča, Budimpešte i Praga svojom sveobuhvatnošću utrla put daljnjoj problemskoj razradi tema kao što su utjecaj baroka/baroknog duha na državu i društvo 19. stoljeća, „vedra apokalipsa“ i kultura smrti Beča, odnosa birokracije Monarhije i kulturnih elita, različitih intelektualnih krugova Monarhije. Johnston je također pokušao u svojoj studiji podvući razlike i sličnosti između intelektualnih miljea tri spomenuta grada, iako je na kraju najizostrenija istraživanja proveo na primjeru Beča. Važno je naročito međutim Johnstonovo shvaćanje da „austrijski duh“ uz Beč čine i druga središta Monarhije. Iako je pionirsko istraživanje koje je Johnston provodio 1960-ih godina bilo ograničeno na samo tri središta Habsburške Monarhije, ipak je upravo ta knjiga dala jasnu naznaku da kulturni fenomeni u

¹⁰⁰ Perry MILLER, *The New England Mind: The Seventeenth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 1939.).

¹⁰¹ William M. JOHNSTON, *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848-1938* (Berkeley: University of California Press, 1972.) [hrv. prijevod: *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.)]; Allan JANIK – Stephen TOULMIN, *Wittgenstein's Vienna* (New York: Simon and Schuster, 1973.); Carl E. SCHORSKE, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (London: Weidenfeld & Nicolson, New York: Knopf, 1980.) [*Beč krajem stoljeća* (Zagreb: Antibarbarus, 1997.)]; Edward TIMMS, *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist* (New Haven: Yale University Press, 1986.)

vrijeme tzv. prijelaza stoljeća (*Jahrhundertwende*) nisu unikatni ili specifični slučaj Beča, već su širi monarhijski-srednjoeuropski problem.

Proslavljena i nagrađivana knjiga *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture* Carla E. Schorskea (1915.-2015.) je ustvari mozaik manjih zasebnih, ali u analitičkom smislu povezanih problemskih eseja. U njoj je Beč nanovo otkriven kao kulturno i intelektualno središte Europe na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, spajajući kulturnohistorijske i političke probleme, otkrivajući njihovu isprepletenost kroz osnovne motive i ličnosti, od austrijske škole psihoanalize i Freuda do ekspresionizma u slikarstvu i glazbi. Schorskeov pristup povijesti grada značio je interdisciplinarno i komparatističko, problemski orijentirano istraživanje, a potaknulo je brojne povjesničare da model Beča na prijelazu stoljeća i kulturnog centra Habsburške Monarhije provjere ili suprotstave.¹⁰² Odabir Beča kod Schorskea, slično i Johnstonu koji se isprva zanimao za povijest Njemačke, nije slučajan: njegova težnja „centriranja“ kulture na jedno mjesto čiji bi primjer zorno opisao i problemski obradio temu moderne i modernizma dovela ga je do Beča.¹⁰³ Iako je razmatrao i proučavanje Berlina, Pariza i Londona, Schorske je upravo u Beču pronašao istraživački intrigantnu kulturnu i intelektualnu koheziju, povezujući dinamičan život slikara, arhitekata, glazbenika, psihologa, filozofa, povjesničara umjetnosti i drugih predstavnika kulturnih elita, ali i kontrastne političko-društvene uvjete po kojima modernizam nastaje: s jedne strane avangardne ideje, misli i vizije, s druge strane tradicionalni elementi, odnosno dijalog tih strana je ono što je Schorske smatrao bitnom odlikom Beča.¹⁰⁴ Slična intelektualna kohezija zrcali se i u djelu Edwarda Timmsa o Karlu Krausu. Preko Krausa, Timms ocrta dominantan diskurs intelektualnih elita, međusobne kontakte i „unutarnju“ dinamiku, ali ne izostavlja uočiti stvaranje određene „kontrakulture“ koja će se najočitije manifestirati u međuratnom Beču.¹⁰⁵

¹⁰² Vera Horvat Pintarić objaviti će 1989. godine monografiju o arhitektu Ottu Wagneru (1841.-1918.) na engleskom jeziku. U izdanju Školske knjige 1997. je objavljen i zbornik kulturno-povijesnih studija naslovljen *Fin de siècle Zagreb – Beč*, čiji se eseji često oslanjaju na istraživački model Carla Schorskea. Istovremeno će i Viktor Žmegač u vlastitoj knjizi *Bečka moderna* (1998.) hrvatske čitatelje pozvati na komplementarno i komparatističko čitanje sa Schorskeom. Vidi: Vera HORVAT PINTARIĆ, *Vienna 1900: The Architecture of Otto Wagner* (London: Studio Editions, 1989.); Damir BARBARIĆ (ur.), *Fin de siècle Zagreb – Beč* (Zagreb: Školska knjiga, 1997.); Viktor ŽMEGAČ, *Bečka moderna* (Zagreb: Matica hrvatska, 1998.).

¹⁰³ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 11.

¹⁰⁴ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 29.

¹⁰⁵ Zanimljivo je napomenuti da je Timmsova studija dobila nastavak odnosno drugi svezak: Edward TIMMS, *Karl Kraus, Apocalyptic Satirist: Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna* (New Haven-London: Yale University Press, 1986.); ISTI, *Apocalyptic Satirist: The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika* (New Haven-London: Yale University Press, 2005.).

Od 1980-ih pa nadalje monografije o temi „Beč oko 1900.“ eksponencijalno rastu, pišu se studije o pojedinim akterima kulturne scene, o gradu, o društvenim pojavama vremena, čak o pojedinim godinama.¹⁰⁶ Velika pozornost koju je Beč plijenio pri kulturnohistorijskoj analizi u jednom je trenutku djelovala kao da je „duh“ grada sveprisutan i u interpretacijskom smislu nudi odgovor na svaki aspekt, svaki fenomen moderne kulture: nagnalo je to Petera Gaya da izjavi kako je Beč „izmišljotina kulturnih povjesničara koji tragaju za brzim objašnjenjima“.¹⁰⁷ U posljednja dva desetljeća međutim i dalje dominiraju tematski zbornici i studije pojedinih slučajeva.¹⁰⁸ Allan Janik, Moritz Csáky, John W. Boyer, Deborah Coen, Robert Dassanowsky, Mark M. Anderson, Janet Stewart, Eve Blau, Maureen Healy ili Charles S. Maier neki su od brojnih autorica i autora koji su svojim daljnjim radovima u spomenutom vremenskom rasponu pokazali i dokazali višesložnost jedne povijesti kulture Beča i Monarhije. Tome se pridružuju i opsežne studije Centra za istraživanje povijesti Austrije pri Sveučilištu u Minnesoti, pomoću kojega se godišnje objavljuje barem nekoliko publikacija o habsburškoj i austrijskoj prošlosti. I kod takvih je studija primjetan obrat prema kulturnim fenomenima.¹⁰⁹

Za mnoge povjesničare Schorskeovo djelo, opsežno i po materiji i po nizu povezanih teorija koje se nastoje dokazati, nije međutim bilo samo polazišna točka. Bilo je i, manje ili više ambiciozna, inspiracija za stvaranje vlastitih teorija. Robert Weldon Whalen u svojem je radu

¹⁰⁶ Najbolji je primjer vjerojatno razdoblje između 1913. i 1914., kada u Beču borave gotovo istovremeno Staljin, Trocki, Hitler i Josip Broz Tito. Vidi: Frederic MORTON, *Thunder at Twilight: Vienna 1913/1914* (New York: Macmillan, 1989.).

¹⁰⁷ Peter GAY, *Freud, Jews and other Germans* (New York: Oxford University Press, 1978.), 34.

¹⁰⁸ Npr. zbornici i knjige o bečkom/monarhijskom prijelazu stoljeća: Robert PYNSENT (ur.), *Decadence & Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1989.); Jacques LE RIDER, *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krise der Identität* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.); Mikuláš TEICH – Roy PORTER (ur.), *Fin de Siècle and Its Legacy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990.); John NEUBAUER, *The Fin-de-Siècle Culture of Adolescence* (New Haven-London: Yale University Press, 1992.); Emil BRIX – Allan JANIK (ur.), *Kreatives Milieu Wien um 1900* (Wien-München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.); Steven BELLER (ur.), *Rethinking Vienna 1900* (New York: Berghahn Books, 2001.); Christian BRANDSTÄTTER (ur.), *Vienna 1900 and the Heroes of Modernism* (London: Thames and Hudson, 2006.). Posebnu kategoriju čine rodnohistorijska istraživanja od koji su izdvojena: Harriet ANDERSON, *Utopian Feminism: Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna* (New Haven-London: Yale University Press, 1992.); Agata SCHWARTZ (ur.), *Gender and Modernity in Central Europe: The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy* (Ottawa: University of Ottawa Press, 2010.).

¹⁰⁹ Radi se o odličnom nizu publikacija „Austrian and Habsburg Studies“: Hillary HOPE (ur.), *Vienna Is Different: Jewish Writers in Austria from the Fin-de-Siècle to the Present* (New York: Berghahn Books, 2011.); Gemma BLACKSHAW – Sabiene WIEBER (ur.), *Journeys Into Madness: Mapping Mental Illness in the Austro-Hungarian Empire* (New York: Berghahn Books, 2012.); Charlotte ASHBY et al. (ur.), *The Viennese Café and Fin-De-Siècle Culture* (New York: Berghahn Books, 2013.) i dr.

pokušao osporiti Schorskeov interpretativni model, tvrdeći da u srži „modernosti“ leži duboka povezanost s vjerom i vjerskom tradicijom.¹¹⁰

Dominantan okvir u većini slučajeva dakako ostaje Beč – kao mjesto sjecišta i susretišta svih intelektualnih i kulturnih elita Monarhije. Wolfgang Maderthaler i Lutz Musner u djelu *Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900* (1999.) nude pak odličnu protutežu Schorskeovom istraživačkom fokusu. Dok Schorske obrađuje esenciju i sumu društva moderne u Beču, istražujući dakle aspekte visoke kulture, Maderthaler pozornost posvećuje bečkom predgrađu kao što je Ottakring, povezujući klasičnu analizu do tada rijetko ili nikada obrađivanih arhivskih izvora s teorijski i metodološki izoštrenom konceptijskom podlogom nove kulturne historije. Na taj način otvara čitav niz problema koji su pri dosadašnjim analizama visoke kulture ostali uglavnom neobrađeni: pitanje gradskih masa, a u političkom smislu povodljivih, zatim „drugotnosti“ predgrađa u odnosu na dominantnu kulturu elite, povezanosti ili odsječenosti u odnosu na centar, itd.¹¹¹ Istovremeno s Maderthalerovom studijom predgrađa javljaju se šire studije društva i kulture Austro-Ugarske, uvodeći kroz postkolonijalnu i poststrukturalističku (odnosno postpoststrukturalističku) perspektivu „decentriranu historiju“ moderne/antimoderne Habsburške Monarhije.¹¹²

Naročito britanska historiografija već je davno pokazivala interes prema perifernim područjima Habsburške Monarhije (R. W. Seton-Watson u odnosu na slavensko stanovništvo, C. A. Macartney prema Ugarskoj, itd.). Američka historiografija već 1980-ih paralelno s Johnstonovim i Schorskeovim istraživanjima širi spektar komparativne analize prema drugim važnim gradovima, pa tako James P. Krokhar zahvaća i Zagreb kao hrvatsko kulturno središte određeno „provincijalizmom“. ¹¹³ Takva i slična kompleksnija istraživanja pojedinih regija, područja ili međuodnosa gradova onkraj političke historije u posljednje vrijeme su pospješena kulturnim obratom i novim interdisciplinarnim pristupima. Tako uz klasično socijalno- i kulturnohistorijski usmjerena djela o Budimpešti ili Pragu,¹¹⁴ nastaje niz izuzetno zanimljivih

¹¹⁰ Robert WELDON WHALEN, *Sacred Spring: God and the Birth of Modernism in Fin de Siècle Vienna* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2007.).

¹¹¹ Wolfgang MADERTHALER – Lutz MUSNER, *Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900* (Frankfurt a. Main: Campus Verlag, 1999.).

¹¹² Vidi naročito: Johannes FEICHTINGER – Ursula PRUTSCH - Moritz CSÁKY (ur.), *Habsburg postcolonial: Machstrukturen und kollektives Gedächtnis* (Innsbruck: Studien Verlag, 2003.).

¹¹³ James P. KROKHAR, „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb“, *Austrian History Yearbook XIX-XX/1* (1983.-1984.), 119-133.

¹¹⁴ Mario D. FENYO, *Literature and Political Change: Budapest, 1908-1918* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1987.); John LUKACS, *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and its Culture* (New York: Grove

monografija o područjima Monarhije koja su prije smatrana periferijom, ali su u svjetlu novih teorijskih predložaka pokazala ambivalentnost: radi se o Galiciji (kao kulturno-geografskom području, ali i imaginariju), Bratislavi, Brnu, Krakovu, Lavovu, itd. koji pod dvojnomo analizom, komparativističkim metodama (u odnosu na veće centre) s jedne strane i usmjerenošću na pojedini „Sonderweg“¹¹⁵ s druge strane, stvaraju usporedno viđenje protomodernih ili modernih kulturnih razvoja ubranih sredina.¹¹⁶

Povjesničar umjetnosti i odvjetnik Tim Bonhandy okrenuo se nedavno u vrlo osobno intoniranoj studiji naizgled partikularnom problemu, patronskom odnosu imućne obitelji Gallia (iz koje i sam potiče) prema umjetnosti u Beču oko 1900. godine, povezujući društvenu i kulturnu historiju s važnom ekonomskom podlogom.¹¹⁷ Slično je već ranije napravila Deborah Coen, koja je obradila obitelj Exner-Frisch kao primjer obitelji intelektualaca u Beču, povezane preko znanosti i

Weidenfeld, 1988.); Mark ANDERSON (ur.), *Reading Kafka: Prague, Politics, and the Fin de siècle* (New York: Schocken Books, 1989.); István VÁRKONYI, *Ferenc Molnár and the Austro-Hungarian "fin de siècle"* (New York: Peter Lang, 1992.); Péter HÁNAK, *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest* (Princeton: Princeton University Press, 1998.); Jiří PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole, 1850-1920* (Praha: scriptorium, 1999.); Scott SPECTOR, *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siècle* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2000.); Robert NEMES, *The Once and Future Budapest* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2005.); Arnold SUPPAN – Richard LEIN (ur.), *From the Habsburgs to Central Europe* (Wien-Berlin: LIT Verlag, 2008.); Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte: kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.).

¹¹⁵ Termin „Sonderweg“ [posebni put] izvorno je povezan s njemačkom historiografijom i označava posebni razvoj Njemačke, naročito u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, u odnosu na zapadnoeuropske države. Pojam je u ovom slučaju posuđen i odnosi se na skup svih posebnosti pri nacionalno-integracijskom i kulturnom razvoju, odnosno putu prema modernosti pojedinih nacionalnih skupina Habsburške Monarhije.

¹¹⁶ Isabel RÖSKAU-RYDEL, *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches: die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1993.); Eleonóra BABEJOVÁ, *Fin-de-siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897-1914* (New York: Boulder, 2003.); Hans-Christian MANER, *Galizien. Eine Grenzregion im Kalkül der Donaumonarchie im 18. und 19. Jahrhundert* (München: LIT Verlag, 2007.); Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (ur.), *Brno Vídni, Vídeň Brnu: zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brünn - Wien, Wien - Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert* (Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2008.); Markian PROKOPOVYCH, *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914* (West Lafayette: Purdue University Press, 2009.); Emily GUNZBURGER MAKAS – Tanja DAMLJANOVIC CONLEY, *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (London-New York: Routledge, 2009.); Nathaniel D. WOOD, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 2010.); Jacques LE RIDER – Heinz RASCHEL (ur.), *La Galicie au temps des Habsbourg (1772-1918): Histoire, société, cultures en contact* (Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 2010.); Larry WOLFF, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2012.); Iryna VUSHKO, *The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867* (New Haven-London: Yale University Press, 2015.).

¹¹⁷ Tim BONHANDY, *Good Living Street: Portrait of a Patron Family, Vienna 1900* (New York: Pantheon Books, 2011.).

umjetnosti s brojnim izvorištima modernosti u Beču i Habsburškoj Monarhiji.¹¹⁸ William M. Johnston u nedavno objavljenom knjizi *Der österreichische Mensch* (2010.) i Robert Lemon u knjizi *Imperial Messages* (2011.) odlaze i korak dalje, koristeći upravo postkolonijalne studije kao istraživačku podlogu. Putem književnih tekstova i rasprava poznatih pisaca, Johnston nastoji otkriti različite razine percipiranja „austrijskog čovjeka“, dakle Austrije i austrijanstva, odnosno uočiti utjecaj široke debate intelektualaca o „austrijskom čovjeku“ na formiranje nacionalnog identiteta.¹¹⁹ Robert Lemon pak traži različite percepcije tzv. „Drugog“, Orijenta, kakve se javljaju u tekstovima austrijskih pisaca i intelektualca kao što su Robert Musil, Franz Kafka, Hermann Broch ili Hugo von Hofmannsthal te na primjeru Habsburške Monarhije ispituje temeljne postavke orijentalizma povjesničara i teoretičara Edwarda Saida.¹²⁰

Najnovija knjiga Williama M. Johnstona, nadovezujući se na rad kulturnih povjesničara i povjesničara književnosti kao što je filozof György Mihály Vajda, postavlja zadatak budućoj historiografiji: istražujući zajedničke elemente austrijske i mađarske kulturne historije u Austro-Ugarskoj, Johnston postavlja temelje daljnje komparativističke analize različitih fenomena u kontekstu Dunavske Monarhije (modernizam, antimodernizam, odnos centar-periferija, „oprostorenost“, itd.).¹²¹ Za razliku od „integralnog“ Johnstonovog pristupa, u posljednje se vrijeme uočava nastojanje fragmentarizacije „velike cjeline“ Dunavske Monarhije. Philipp Ther, Jutta Toelle, András Gergely, Jiří Štaif, Michael Wimmer i Andreas Gottsmann nadovezuju se na ključan rad Jeroena Bastiaana van Heerdea o državnom utjecaju na kulturu Habsburške Monarhije,¹²² stavljajući u fokus različite studije-slučaja (bečki dvor, Prag, Trst, Lombardija, itd.), a ne schorskeovsku ili johnstonovsku historiju kulture i politike, već kulturnu politiku, odnosno politiku kulture.

Austrijska teoretičarka književnosti Michaela Wolf nedavno je ponudila vlastito „čitanje“ problema kulture na „plurikulturnom prostoru“ Habsburške Monarhije, kroz tzv. translacijsku

¹¹⁸ Deborah COEN, *Vienna in the Age of Uncertainty. Science, Liberalism and Private Life* (Chicago: University of Chicago Press, 2007.).

¹¹⁹ William M. JOHNSTON, *Der österreichische Mensch: Kulturgeschichte der Eigenart Österreichs* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.).

¹²⁰ Robert LEMON, *Imperial Messages. Orientalism as Self-Critique in the Habsburg Fin de Siècle* (New York: Camden House, 2011.).

¹²¹ William M. JOHNSTON, *Zur Kulturgeschichte Österreichs und Ungarns 1890-1938. Auf der Suche nach verborgenen Gemeinsamkeiten* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2015.).

¹²² Jeroen Bastiaan van HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.).

epistemologiju (potaknutu tzv. „translacijskim obratom”¹²³), smatrajući da prevođenje u specifičnom i kompleksnom kontekstu Dvojne Monarhije čini sastavnim dio kulture svih etničkih skupina države kao i osnovno „komunikacijsko“ sredstvo među tim različitim kulturama. Wolf tako na prevođenje gledao kao na dugoročne izravne kulturne transfere,¹²⁴ slično Clari Reiter koja na taj način proučava habsburško dvorsko prevođenje u 17. i 18. stoljeću.¹²⁵

Navedena novija djela ukazuju na to kako su paradigme nove kulturne historije, pristupi i teme, postupno i dubinski prodirale u istraživačko područje „habsburških studija“. Odmak se isprva dogodio od političke prema kulturnoj historiji elita. No potom je došlo i do bitnih proširenja. Značilo je to da Beč predstavlja dominantni i centralni model, koji se propituje kroz druga i drugačija urbana središta unutar Habsburške Monarhije. U teorijskom i konceptualnom smislu istraživački su impuls dale primjerice koncepcija „višestrukih modernosti“ S. N. Eisenstadta ukazujući na „mnoštvo kulturnih programa“ koji su vodili do različitih „prolaza“ prema modernosti.¹²⁶

Poststrukturalistički obrasci i postkolonijalne studije koje su napose povjesničari književnosti i tzv. „kulturne studije“ prenijeli i na područje historiografije, ukazujući na fenomen marginocentričnih sredina (u istočnoj i srednjoj Europi), doveli su u pitanje dotada neupitnu hegemoniju metropolitanskih kulturnih središta.¹²⁷ No i prije takvih pristupa je, što je više komparativnohistorijski model primjenjivan na različite dijelove Monarhije, postalo jasno da „periferija“ kao pojam ne može biti samo „odljev“, slabija kopija onoga što predstavlja centar. Upravo su kulturnohistorijske tendencije, potrage za strukturalističkim „reprezentacijama“ i „procesima“ omogućile istraživačima da uvide kompleksnost periferija, njihovu strukturu i njihov značaj. Multikulturalnost Habsburške Monarhije kao jedna o njezinih glavnih karakteristika konačno je na taj način postala predmetom opsežnijih analiza s područja kulturne historije, ne

¹²³ O tome vidi naročito: Micaela MUÑOZ-CALVO, et al. (ur.), *New Trends in Translation and Cultural Identity* (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008.). Zrinka BLAŽEVIĆ, *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.).

¹²⁴ Michaela WOLF, *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.).

¹²⁵ Clara REITER, „Vermittler zwischen West und Ost: Hofdolmetscher am Habsburger Hof (1650-1800)“, u: *Politische Kommunikation zwischen Imperien*, ur. Gunda BARTH-SCALMANI – Harriet RUDOLPH – Christian STEPPAN (Innsbruck: Studien Verlag, 2013.), 257-273

¹²⁶ S. N. EISENSTADT, „Mnogostruke modernosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksančić (Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2004.), 219-244.

¹²⁷ Marcel CORNIS-POPE, „Introduction: Representing East-Central Europe's Marginocentric Cities“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, sv. 2, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.), 9-11.

isključivo kao polazišna točka analize sukoba nacionalnosti (*Nationalitätenkämpfe*), već upravo kao glavno „oruđe“ u otkrivanju kulturalnih posebnosti, premreženosti i transfera.

I.6. KULTURNA HISTORIJA U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

U hrvatskoj historiografiji ne postoji jasno vidljiva linija razvoja kulturne historije kao historijske poddiscipline pa se nameće dijakronijski pregled nekih tema, dakako s posebnim osvrtom na historiografiju o 19. stoljeću.¹²⁸ Dugo vremena kulturna je historija predstavljala područje na kojem su se isticali nepovjesničarski istraživači prošlosti različitih institucija ili hrvatske humanistike, dajući kroz svoja istraživanja važne priloge historiji kulture u Hrvatskoj. Oni su djelovali (J. Horvat, Z. Črnja, I. Golub), a djeluju i danas (to su primjerice J. Bratulić, V. Žmegač i dr.) bliži vlastitim strukama, komunicirajući s historiografijom samo na marginama.

Interesantno je da se u velikim raspravama i ocjenama hrvatske historiografije međutim često pozivalo na nužnost proučavanja ili razvijanja kulturne historije,¹²⁹ i to „iznutra“ i „izvana“. Natko Nodilo (1834.-1912.) i njegov učenik Janko Koharić (1877.-1905.) prvi su koji su nastojali napraviti otklon prema dominantnoj struji koja je propagirala rankeovsku genetičku historiju kojoj je zadaća bila erudicijom i analizom vrela dati smisao povijesti koja podupire nacionalnu integraciju.¹³⁰ Oni su umjesto junaka i događaja nastojali usmjeriti historiju prema istraživanju „prostog naroda“, prema društvu, i to u slučaju Koharića prema pozitivističkom metodološkom modelu.¹³¹ Treba također istaknuti i Izidora Kršnjavog (1845.-1927.), s kojim nastava povijesti umjetnosti i arheologije započinje krajem 1870-ih godina na Sveučilištu u Zagrebu. Kršnjavi, koji između ostaloga predaje i kulturnu historiju, okrenut je neprestalno prema vanjskim

¹²⁸ O razvoju suvremene hrvatske historiografije osim kapitalnih djela M. Gross i S. Antoljaka vidi između ostaloga sljedeće radove: Petar KORUNIĆ, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 31 (1998.), 166-179; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Historiografija o 19. stoljeću“, *Historijski zbornik* 52 (1999.), 179-185; Iskra IVELJIĆ, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, *Prispevki za novejšo zgodovino* 44/2 (2004.), 29-44; Neven BUDAK, „Postsocialist Historiography in Croatia since 1990, u: *(Re)writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf BRUNNBAUER (Münster-Berlin: Lit Verlag, 2005.), 128-164; Srećko LIPOVČAN - Ljiljana DOBROVŠAK (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.).

¹²⁹ Dakako, pod različitim shvaćanjima tog pojma, ali najčešće u smislu pisanje historije hrvatske (nacionalne) kulture ili kulturne baštine.

¹³⁰ Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 177-179.

¹³¹ Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 186-187.

metodološkim inovacijama, pa tako 1902. godine u Leipzigu sluša i Lamprechtova predavanja, koja kasnije aplicira na razne teme vlastite sveučilišne nastave.¹³²

Drugi su, poput filozofa Franje Markovića (1845.-1914.) ili arheologa-publicista Kerubina Šegvića (1867.-1945.), zagovarali s književno-povijesne perspektive sastavljanje opsežnije hrvatske kulturne historije. Pritom možda iznenađuje programatski tekst Šegvića iz 1909. kojime nastoji potaknuti i ocrtati sveobuhvatan projekt sastavljanja hrvatske kulturne historije koja bi potom bila temelj hrvatskoj enciklopediji.¹³³ Pa i Jaroslav Šidak će kasnije kritizirati Ferdu Šišića, ističući da je on „prije svega politički povjesničar; tzv. unutrašnje prilike, podlogu i ishodište političke historije nije znao povezati s političkim razvojem u jednu organsku cjelinu“,¹³⁴ iako se sam u metodološkom smislu neće mnogo odmaknuti od svojeg mentora. Pedagog i školski učitelj Davorin Trstenjak (1848.-1921.) u knjizi *Kulturna povijest*, prvi put objavljenoj 1914. godine, piše o tome kako treba izbjeći „suhoparnu povijest“ koja je opterećena događajima i godinama, već se okrenuti jezgri, „srčiki“ povijesti: proučavanju kulture, života, osjećaja, mišljenja, slobode i borbe za napredak.¹³⁵ Trstenjak u mnogočemu anticipira kasnije težnje povjesničara kulture te oslanjajući se pretežno na njemačke uzore (kako sam navodi), svakako uspijeva sastaviti jedini, ali ujedno i izuzetno inovativan, makar i ponekad naivan ili čak amaterski, pregled tema i opsega kulturne historije do 1918. godine.

Kritika „izvana“ dolazila je i izravno od književnika, od Matoša do Krleže, koji su napadali hrvatsku historiografiju i njezin jednostran razvoj političke historije, odnosno zanemarivanje kulturnih tema. Antun Gustav Matoš (1873.-1914.) odrasta i intelektualno stasa upravo u vrijeme Khuenovog režima, od kojeg je očekivao boljitak na području kulture i gospodarstva, a njegova su

¹³² Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 1934.), 73-74; Libuše JIRSAK, *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.), 242; Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 44; Krešimir GALOVIĆ, „Izidor Kršnjavi i prva hrvatska moderna. Kritička razmatranja“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 318.

¹³³ Kerubin ŠEGVIĆ, „Jedna velika književna potreba“, *Glas Matice hrvatske* IV/1909., br. 18-20, 142-145. Šegvić poziva na suradnju Akademije i Matice hrvatske kao vodećih institucija, koje bi pod pokroviteljstvom vlade trebale okupiti skupinu stručnjaka koji bi zajednički radili na projektu. Sam u eseju predlaže i podjelu te kulturne povijesti na tri dijela, dakle na „djela ljudskog uma“ (pod što Šegvić podrazumijeva vjeru, umjetnost i filozofiju), „djela ljudskog udruženja“ (obitelj i država) i na „djela ljudskog materijalnog rada“ (poljodjelstvo, obrt i trgovina), upućujući pritom i na temeljne radove ranijih istraživača koji su doprinijeli nekim od spomenutih grana te široke kulturne povijesti.

¹³⁴ Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda* (Zagreb: Matica hrvatska, 1962.), 496.

¹³⁵ Davorin TRSTENJAK, *Kulturna povijest*, drugo izdanje (Zagreb: C. Albrecht, 1925.), 3-4.

se očekivanja postupno pretvorila u razočaranje.¹³⁶ On 1911. godine piše da je hrvatska historiografija „u povojima“, a da pritom „nemamo izrađene ni političke, pragmatične detaljnije povijesti, a kulturnoj hrvatskoj povijesti još ni traga“.¹³⁷ Miroslav Krleža (1893.-1981.) će zadržati vrlo ambivalentan, ponekad i nekonstruktivan odnos prema hrvatskoj historiografiji, zamjerajući joj često izostavljanje kulturno-prosvjetnih čimbenika.¹³⁸

Kulturna historija pritom nije uvijek shvaćana kao izravni zadatak povjesničara. Primjerice, gradska knjižnica u Karlovcu, otvorena 1910. godine, podijeljena je u nekoliko grupa i podsekcija, pri čemu su „povijest“ i „kulturna povijest“ spadale u odvojene podsekcije.¹³⁹ U Matoševo vrijeme postojala je gotovo nepisana distinkcija između povjesničara i povjesničara kulture, koji su bili književnici, književni povjesničari, povjesničari umjetnosti, itd. Kulturna se historija nalazila zapravo na rubnom prostoru između povijesti, povijesti umjetnosti, književnosti i filozofije. Takav odnos prema kulturnoj historiji zadržao se većim dijelom 20. stoljeća, a koincidirao je i s općenitim stavom prema kulturnoj historiji u svjetskoj historiografiji. Povijest ideja, zatim (narodnih) običaja, razvoj znanosti, itd. bile su teme koje su gravitirale sferi kulturne historije: poznati hrvatski liječnik i povjesničar medicine Lujo Thaller (1891.-1941.) će u svojim tekstovima i knjizi *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika* (1938.) pisati o historiji medicine koja bi „kao nauka zapravo (...) imala biti dio kulturne historije, a ova dio opće historije“.¹⁴⁰ No, još će u „Šidakovo doba“ historiografije (dakle od 1945. godine pa do 1970-ih godina i većih promjena u smislu prihvaćanja novih pristupa „škole“ Mirjane Gross) kulturna historija predstavljati zasebnu i od historiografije uvelike odvojenu disciplinu. U sklopu takvog shvaćanja kulturne historije moguće je valorizirati i djelo publicista Zvane Črnja (1920.-1991.) *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela* (1964.). Radi se o najopsežnijem pokušaju sintetskog prikaza razvoja kulturne historije od prapovijesti do najnovijeg doba, čiju okosnicu čine karakterizacije kulturnog bogatstva

¹³⁶ Vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kako je Antun Gustav Matoš vidio Križevce 1910. godine. U spomen 100 godišnjice smrti 2014. godine“, *Cris* XVI/1 (2014.), 10 i prilog.

¹³⁷ Citirano prema: Ivan BAČMAGA, „Što je povijest Matošu?“, *Kolo* 2 (2015.), dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/460/%C5%A0to%20je%20povijest%20Mato%C5%A1u%3F/> (pristup ostvaren: 11.III. 2016.).

¹³⁸ O Krleži i historiografiji vidi naročito: Ivo GOLDSTEIN, „Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti“, u: *Spomenica Filipa Potrebiće*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL (Zagreb: FF Press, 2004.), 419-434. Za Krležine ocjene hrvatske historiografije kao i shvaćanje tema iz kulturne historije vidjeti: Miroslav KRLEŽA, *99 varijacija* (Beograd: Duga, 1972.).

¹³⁹ *Naše pravice*, 9. V. 1912.

¹⁴⁰ Lujo THALLER, *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika* (Zagreb: Minerva, 1938.). O Thalleru i njegovoj knjizi vidi također: Mirko JAMNICKI DOJMI, „Dr. Lujo Thaller: Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika, Zagreb, 1938. – značajan datum hrvatske medicinske književnosti“, *Acta Medico-Historica Adriatica* 5/2 (2007.), 245-262.

različitih razdoblja.¹⁴¹ Sličnom, iako u analitičkom smislu manje izoštrenom, može se smatrati i eruditsko djelo publicista Josipa Horvata (1896.-1968.) *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (1939.-1942.).¹⁴² I Horvat i Črnja slijede Friedellov pristup kulturnoj historiji u nastojanju da se povežu duhovni vrhunci različitih epoha s povijesnim razvojem Europe, odnosno Hrvatske, a njihovo djelo u metodološkom smislu nije u skladu s historiografskim tendencijama, već je prije svega publicističko-literarno djelo. Dok se za Horvata može reći da je bio u središtu historiografije neko vrijeme, pišući i godinama sakupljajući izvore za biografiju Ljudevita Gaja i povijest novinarstva, odnosno novina u Hrvatskoj,¹⁴³ Črnja možda sudjeluje u raspravama o usmjerenju hrvatske historiografije 1970-ih godina,¹⁴⁴ ali se on ipak unutar užeg kruga hrvatske historiografije može smatrati autsajderom.

Među takvim povjesničarima se u prvoj liniji nameće Josip Matasović (1892.-1962.) kao najprepoznatljiviji predstavnik kulturne historije u hrvatskoj historiografiji međuratnog i poslijeratnog razdoblja.¹⁴⁵ Matasović je kao student povijesti u Švicarskoj i Austriji upravo u vrijeme *Methodenstreita* došao u kontakt s kulturnom historijom i svoja istraživanja usmjerio u tom pravcu.¹⁴⁶ To znači da unatoč tome što u metodološkom smislu ne definira točno teorijske i koncepcijske obrasce kulturne historije, tražeći fragmente koji govore o „sitnom“ čovjeku u prošlosti i o „maloj povijesti“, Matasović i preko svojih radova i preko časopisa *Narodna starina* unosi u hrvatsku historiografiju kreativne i inovacijske impulse u proučavanju ranonovovjekovlja i 19. stoljeća te habsburških tema.¹⁴⁷

Pristup kulturnoj historiji Josipa Matasovića se približio Burckhardtovom i Lamprechtovom shvaćanju, što podrazumijeva najširu primjenu kulturne historije kao metode koja usporedno analizira kumulativnu ljudsku djelatnost. Matasovićeva kulturna historija pritom

¹⁴¹ Zvane ČRNJA, *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela* (Zagreb: Epoha, 1964.).

¹⁴² Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.).

¹⁴³ Horvatova biografija Ljudevita Gaja objavljena je tek postumno. Josip HORVAT, *Ljudevi Gaj* (Zagreb: Liber, 1975.).

¹⁴⁴ Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004.), 832.

¹⁴⁵ Jaroslav ŠIDAK, „In memoriam: Dr. Josip Matasović (Vrpolje, 18. VIII. 1892 – Zagreb 10. II. 1962)“, *Historijski zbornik* 15 (1962.), 347

¹⁴⁶ Teodora SHEK BRNARDIĆ, „Josip Matasović (1892.-1962.) – pravaški uskrisitelj ranonovovjekovne hrvatske kulture“, u: *Iz galantnog stoljeća (kulturnohistorijski fragmenti)*, ur. Branimir DONAT (Zagreb: Dora Krupićeva, 2008.), 53-95; Marta FIOLIĆ-Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Što čini mozaik Matasovićevih kulturnopovijesnih sličica?“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana LEČEK (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.), 343-357.

¹⁴⁷ O samom Matasoviću i njegovom viđenju kulturne historije te drugim vidovima rada: Igor KARAMAN (ur.), *Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962)* (Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1972.); Suzana LEČEK (ur.), *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti* (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.).

pokazuje sličnu boljku kao i kod svojih europskih uzora, a to je nedostatak metodološke osnove, nedefiniranost kulturne historije koja je za Matasovića više koncepcija negoli prava znanstveno-historijska metoda. Međutim, važno je uočiti da za razliku od svojih uzora, Matasović vrlo rano nastoji staviti „malog“ čovjeka u fokus svoje analize te oko njega graditi narativ, stavljajući političke događaje i velike ličnosti u pozadinu, odnosno proučavajući njihov utjecaj na obične ljude. Njegova je tendencija proučiti različite aspekte kulture, pa na taj način zalazi i u sferu „narodnog“ odnosno „popularnog“, nastojeći objasniti te elemente naspram kulturi elita. Habsburška Monarhija stoga je za njega okvir kulturnohistorijske analize unutar kojega proučava poteze državnika, vladara i (uglavnom bečkog) centra na sitnog čovjeka kojeg identificira u Hrvatskoj.¹⁴⁸

Časopis *Narodna starina*¹⁴⁹ tek je u posljednjim desetljećima u historiografiji pobudio određeno zanimanje. Tijekom izlaženja i u vremenu nakon 1945. godine, časopis, kao uostalom i veći dio Matasovićevog rada općenito, zauzimaju ulogu na samim marginama hrvatske historiografije. Ipak, njegovo nastojanje da pomoću kulturne historije upozori na perspektivu „odozdo“ zadržalo se u „marksistički potaknutoj“¹⁵⁰ historiografiji nakon 1945. godine, koja je kroz ekonomsku i socijalnu historiju nastojala marginalizirane društvene skupine uzdignuti ili barem na njih ukazati. U smislu kulturne historije značilo je to impuls prema istraživanju masa kao historijskog faktora u odnosu na tzv. visoku kulturu.¹⁵¹

Od 1960-ih i 1970-ih godina promjene u svjetskoj historiografiji postupno i sporo dostižu i Hrvatsku koja je u tom vremena prvenstveno zaokupljena drugim stvarima, velikih raspravama o

¹⁴⁸ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Josip Matasović o Habsburgovcima“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana LEČEK (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.), 373-389.

¹⁴⁹ Od 1922. do 1935. godine i gašenja časopisa Josip Matasović uređuje Narodnu starinu. Radi se o časopisu koji je unatoč raznovrsnosti u koncepcijskom smislu imao jasno zacrtanu inovativnu uredničku politiku, promovirajući interdisciplinarnu temu. O tome vidi napose: Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, „'Narodna starina' – Historiografski vrhunci i borba za opstanak“, *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993.), 155-162.

¹⁵⁰ Ovdje se rabi izraz „marksistički potaknuta“ u nedostatku primjerenijeg izraza. Iako je bilo određenih poticaja pisanju marksističke historiografije nakon 1945. godine, u hrvatskoj je historiografiji uglavnom prevladalo tek preuzimanje marksističkog vokabulara koji se aplicirao na pozitivističke i druge zaslade historiografije. Prava primjene marksističkog aparata i metodologije ostaje rijetka i ograničena. O marksizmu u historiografiji vidi: Branimir JANKOVIĆ, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir AGIČIĆ i Branimir JANKOVIĆ (Zagreb: FF press, 2012.).

¹⁵¹ Povjesničar umjetnosti Milan Prelog tako primjerice upozorava: „Najčešća i najosnovnija greška kritičara kulture, a i povjesničara kulture – da polaze isključivo od tih, da tako kažem, visokih izražaja kulturnog stvaralaštva. A da zaboravljaju da bez određene mase, određenog kvantiteta ne mogu nastati ni vrhunske kvalitete.“ Milan PRELOG, „Kultura i razvoj grada“, u: *Zagrebački sabor kulture*, ur. Lovro LISIČIĆ – Stanko POSAVEC (Zagreb: SIZ-ovi i USIZ kulture grada Zagreba, 1986.), 24.

nacionalnim historijama u kontekstu političke situacije Jugoslavije, u kojima sudjeluju J. Šidak, M. Gross, potom Jorjo Tadić, Zvonimir Kulundžić i drugi.¹⁵² Međutim, 1980-ih godina djelovanjem etnologinja Maje Bošković-Stulli (1922.-2012.) te naročito Dunje Rihtman-Auguštin (1926.-2002.), koja povezuje dotadašnje domete hrvatske folkloristike i etnologije sa strukturalističkim tendencijama kulturne antropologije 1960-ih, okreću se u metodološkom smislu novim temama koje su do tada bile rjeđe: od kulture smrti i svakodnevice, do odnosa politike i kulture, „izuma tradicije“, itd. Važan pomak radi i Lydia Sklevicky (1952.-1990.), povezujući kulturnu antropologiju s pitanjem feminizma, rodne historije i antropologijom roda, na tragu aktualnih pristupa primjerice Natalie Zemon Davis.¹⁵³

Također, od 1990-ih godina do danas se, u okvirima historiografije ističu pojedinačni vrijedni napori koji do danas ostavljaju važan trag u historiografiji. Prije svega to je učinio neuobičajeni časopis *Otium - časopis za povijest svakodnevice*, pokrenut 1993. godine, u kojem mlađa generacija hrvatskih povjesničara, povezana zajedničkim tematskim interesima (prvenstveno historija svakodnevice) i prihvaćanjem metodoloških obrazaca, uspostavlja „komunikaciju“ s vanjskim tendencijama europske i svjetske historiografije. Nedvojbeno, događalo se to pod utjecajem Mirjane Gross (1922.-2012.) i njezine „škole“, jer je ona već od 1950-ih godina pratila razvoj svjetske historiografije i o tome izvještavala kroz prikaze, znanstvene radove, novinske članke te putem njenih knjiga o historiografiji i metodologiji historijske znanosti, ali i djelovanjem na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.¹⁵⁴ Putem rada društva (povijesno društvo „Otium“), održavanjem niza predavanja i objavljivanjem časopisa *Otium* na određen način se 1990-ih godina pokušalo reafirmirati i Josipa Matasovića kao centralnu ličnost kulturne historije i samua kulturnu historiju kao poddisciplinu.¹⁵⁵

¹⁵² Vidi primjerice: Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004.), 827-864; Damir AGIČIĆ – Branimir JANKOVIĆ (ur.), *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena* (Zagreb: FF Press, 2011.); Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960* (Zagreb: Ibis Grafika, 2013.).

¹⁵³ Vidi osobito: Lydia SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996.). Slično Natalie Zemon Davis i njenoj poznatom djelu *The Return of Martin Guerre* (Cambridge-London: Harvard University Press, 1983.) [hrv. prijevod: *Povratak Martina Guerrea* (Zagreb: Konzor, 2001.)], objavljena je za hrvatske prilike doista neobična i uspješna knjiga Zdenke JANEKOVIĆ-RÖMER, *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Algoritam, 2007.).

¹⁵⁴ Mirjana GROSS, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1976.; drugo izdanje 1980.); Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.). O spomenutom aspektu djelovanja Mirjane Gross vidi naročito: Branimir JANKOVIĆ, „Rijetka predanost „metodologiji historije“. Mirjana Gross (1922.-2012.), *Historijski zbornik* 65/2 (2015.), 479-500.

¹⁵⁵ Časopis je pokrenut pod okriljem povijesnog društva „Otium“ koje je osnovano 1992. godine. Urednik časopisa bio je Neven Budak, a u koncepcijskom je smislu časopis objavljivao tekstove s predavanja i druge kraće radove.

Iako je časopis bio relativno kratkoga vijeka, impuls prema širenju spektra kulturne historije po prvi puta u hrvatskoj historiografiji uz jasne teorijsko-metodološke osnove, ostao je bitna odrednica za naredne generacije. Na području istraživanja druge polovice 19. stoljeća,¹⁵⁶ uz prvotne tekstove orijentirane na istraživanje fenomena modernizma i moderne u hrvatskom društvu kroz različite aspekte, kako su to pokazali V. Flaker,¹⁵⁷ R. Lovrenčić,¹⁵⁸ Lj. Racko,¹⁵⁹ S. Marijanović,¹⁶⁰ i neki drugi autori, javljaju se potom pojedinačni radovi, monografije ili doktorske disertacije koje u manjem ili većem opsegu zahvaćaju suvremene pristupe te tematiziraju glavne problemske cjeline kulturne historije. To su primjerice radovi Z. Posavca,¹⁶¹ V. Žmegača,¹⁶² I. Iveljić,¹⁶³ I. Sabotić,¹⁶⁴ T. Luetić,¹⁶⁵ T. Buklijaš,¹⁶⁶ D. Župana¹⁶⁷ i dr.

Osim što su se redakciji priključili inozemni povjesničari (M. Mitterauer, L. Steindorff, K. Kaser i Sarah A. Kent), i Mirjana Gross se, kao vodeći povjesničar svoje generacije, uključila u rad časopisa kraćim tekstovima. Neven BUDAK, „Zašto Otium?“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevce*, I/1 (1993.), 5; Neven BUDAK, „»Mi smo budućnost prošlosti«: Josip Matasović i Povijesno društvo »Otium«“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana LEČEK (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.), 111-127. Vidi također: Branimir JANKOVIĆ, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.), 163-169.

¹⁵⁶ Osim dominacije povezivanja kulturne i socijalne historije, te interesnog fokusa na historiju svakodnevce i okolice, posebnu i važnu istraživačku cjelinu čini pitanje Ilirskog preporoda odnosno preporodnog razdoblja. Vidi: Zrinka BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma* (Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 2008.); Suzana COHA, *Medij, kultura, nacija: poetika i politika Gajeve Danice* (Zagreb: FF Press, 2015.).

¹⁵⁷ Vida FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1977.).

¹⁵⁸ Osim monografija o politici Novog kursa (Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.)), u kojoj se unatoč klasičnijoj političkoj matrici izlaganja materije ipak dotiču kulturni aspekti, treba barem spomenuti i neobjavljeno predavanje u sklopu znanstvenog skupa u Londonu 1986. (School of Slavonic and East European Studies at the University of London) naslovljeno „The Influence of Critics in Vienna and Prague on Cultural Development in Croatia at the Turn of the Century“.

¹⁵⁹ Ljerka RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik* 36/1 (1983.), 1-31.

¹⁶⁰ Stanislav MARIJANOVIĆ, *Fin de Siècle hrvatske moderne (Generacije „mladih“ i časopis „Mladost“)* (Osijek: Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“, 1990.).

¹⁶¹ Zlatko POSAVAC, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31-32 (1990.), 79-118.

¹⁶² Viktor ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, 1993.). Vidi i druge knjige spomenutog autora o bečkoj moderni itd.

¹⁶³ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.).

¹⁶⁴ Ines SABOTIĆ, *Stare zagrebačke krčme i kavane s kraja 19. i početka 20. stoljeća* (Zagreb: AGM – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.).

¹⁶⁵ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura i politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.).

¹⁶⁶ Tatjana BUKLIJAŠ – Nenad VEKARIĆ, „Mortalitet u Cavtatu 1845-1918“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 36(1998.), 303-418; Tatjana BUKLIJAŠ, „Cultures of death and politics of corpse supply: anatomy in Vienna, 1848-1914“, *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2008.), 570-607; Tatjana BUKLIJAŠ, „The politics of fin-de-siecle anatomy“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH - Jan SURMAN (London: Palgrave Macmillan, 2012.), 209-244.

¹⁶⁷ Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskjoj Hrvatskoj (1868.-1918.)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.).

I.7. RAZDOBLJE VLADAVINE BANA KÁROLYJA KHUEN-HÉDERVÁRYJA I FENOMEN PRIJELAZA STOLJEĆA U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Razdoblje vladavine bana Khuen-Héderváryja u našoj historiografiji još nije obrađeno na osuvremenjen, cjelovit i sustavan način. Ipak, različita su istraživanja, monografije, doktorske disertacije, zbornici i pojedinačni članci bitno doprinijeli u razumijevanju vremena ili pojedinih važnih čimbenika tog razdoblja.

Zanimljivo je da je prva knjiga o razdoblju bana Khuen-Héderváryja objavljena još u vrijeme njegova banovanja i to troškom Narodne stranke.¹⁶⁸ Novinar Martin Polić (1850.-1903.) uređivao je nekoliko različitih listova tijekom 1870-ih godina, da bi se po dolasku Khuen-Héderváryja na vlast 1883. godine pridružio vladajućim krugovima, pišući različite priloge za *Agramer Zeitung* i *Narodne novine* a 1900. godine pokrenuo je i kratkotrajni politički časopis *Hrvatska reforma* za kojeg su pisali pripadnici režima.¹⁶⁹ Polić je 1901. godine sastavio i objavio knjigu *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, u kojoj žustro opravdava i objašnjava politiku bana Khuen-Héderváryja, nadovezujući se donekle na ranije objavljenu parlamentarnu povijest Hrvatske.¹⁷⁰ Autor bana želi prikazati kao časnog čovjeka koji je (hrvatski) domoljub i koji je u interesu zemlje potaknuo politički, ekonomski i kulturni razvoj Hrvatske.¹⁷¹ Iako interesantan izvor podataka i pojedinih interpretacija, Polićevu knjigu odlikuje nekritičnost i tendencioznost, pa je se može smatrati tipičnim primjerom panegirika napisanog kao „spomenik“ aktualnom režimu.¹⁷²

Dobar uvid u analitičku obradu razdoblja čine dakako različite sinteze i pregledi hrvatske povijesti, pa one mogu poslužiti kao vodilja kroz sljedeći presjek.¹⁷³ Među prvima, u kraćim

¹⁶⁸ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 27.

¹⁶⁹ Slavko BATUŠIĆ, s. v. „Polić, Martin (1850-1903), Journalist“, *Österreichisches Biographisches Lexikon* (dalje: ÖBL), sv. 8.

¹⁷⁰ Radi se o, u usporedbi s biografijom Khuena, znatno bolje sastavljenom djelu. Vidi: Martin POLIĆ, *Parlamentarna povijest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*, 2. sv. (Zagreb: Komisionalna naklada Kr. sveučilišne knjižare Franje Suppana, 1899.).

¹⁷¹ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.). Knjiga je također objavljena iste godine i na njemačkom jeziku: Martin POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hedervary und seine Zeit* (Essek: Julius Pfeiffer, 1901.).

¹⁷² Usp. Jaroslav ŠIDAK, s. v. „Polić Martin“, u *Enciklopedija Jugoslavije* sv. 6 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965.).

¹⁷³ U ovom pregledu nisu obrađeni i razmatrani različiti udžbenički tekstovi o razdoblju bana Khuena nastali kroz 20. stoljeće. Tu je temu djelomično obradio (u okviru 1903. godine i seljačkih nemira) Franko Mirošević u tekstu: Franko MIROŠEVIĆ, „Godina 1903. u Hrvatskoj u hrvatskim udžbenicima“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 735-751.

crtama, o režimu bana Khuena piše povjesničar Rudolf Horvat (1873.-1947.) u knjizi *Najnovije doba hrvatske povijesti* (1906.), ustvari sintezi povijesti 19. stoljeća.¹⁷⁴ Khuenov režim je za Horvata isključivo negativno razdoblje od dva desetljeća hrvatske povijesti: „apsolutna“ vlast nasilnim sredstvima uz pomoć podložnih mu ljudi i oružane sile, pomoću izbornih zlouporaba, izmjena saborskog poslovnika nauštrb opozicije, kršenjem „svih liberalnih ustanova“. Dapače, Horvat će zaključiti da unatoč odlasku bana Khuen-Héderváryja 1903. godine ostaju kadrovi kojima je banov režim dao veliku moć (veliki župani, kotarski predstojnici, općinski činovnici).¹⁷⁵

Ferdo Šišić (1869.-1940.) kao vodeći međuratni hrvatski povjesničar u kraćem poglavlju „Banovanje Khuen-Héderváryja“ svoje sinteze *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* negativno ocjenjuje čitavo razdoblje, smatrajući da je ban „revan eksponent“ mađarske politike koji je „pacificirao“ Hrvatsku pod „lozinkom: zakon, red i rad“. Kao glavna obilježja režima pomoću kojih se ban uspio dulje održati i uspostaviti vlast bili su „[t]amnica, progoni, uništavanje egzistencija, gušenje štampe, sprečavanje narodnih zborova, nasilja na izborima, poništavanje opozicionih nepoćudnih mandata (...)“.¹⁷⁶ Slično Šišiću pisat će i Lovre Katić (1887.-1961.) o banu koji je došao umiriti i „upokoriti“ Hrvate „najogavnijim“ sredstvima, stavljajući naglasak na politički sustav Khuen-Héderváryja i izborne prevare.¹⁷⁷

Šišićev sud slijedio je veći dio međuratnih povjesničara, a dodatan poticaj dolazio je od političko-historijskih članaka, uglavnom objavljivanih u dnevnim novinama povodom obljetnica ili u drugim časopisima, koje su pisali intelektualci-suvremenici Khuena, kao što su Ivan Peršić ili Milan Marjanović, ocijenivši gotovo u potpunosti negativno čitavo razdoblje.¹⁷⁸ Književnik

¹⁷⁴ Rudolf HORVAT, *Najnovije doba hrvatske povijesti* (Zagreb: Matica hrvatska, 1906.), 290-296. Već u samom uvodu svoje knjige Horvat piše: „[g]ladilo mi se pak potanje prikazivati ustavna nasilja bana Khuen-Hedervarija. Ova je nasilja i onako osudio narod hrvatski (...)“, IV.

¹⁷⁵ Rudolf HORVAT, *Najnovije doba hrvatske povijesti* (Zagreb: Matica hrvatska, 1906.), 296.

¹⁷⁶ Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (Zagreb: Matica hrvatska, 1962.), 460-461.

¹⁷⁷ Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata* (Zagreb: Matica hrvatska, 1938.), 254-259.

¹⁷⁸ Vidi npr. Ivan PERŠIĆ, *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godisnjice bune radi mađarskih grbova* (Zagreb: Tipografija, 1933.); ISTI, „50-godišnjica dolaska bana Khuena u Zagreb“, *Jutarnji list*, 31. XII. 1933.; Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903.*, 2 sv. (Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara, 1903.-1904.); ISTI, „Spaljivanje mađarske zastave u Zagrebu godine 1895“, *Narodne novine*, 13. i 14. II. 1935. Vidi također primjerice pretisak članaka izvorno objavljenih u *Javnosti*: Milan MARJANOVIĆ, *Habsburgovci i njihova senka. Restauracija i šta ona znači* (Beograd: Grafički umetnički zavod „Planeta“, 1935). Treba istaknuti i rijetko uravnoteženiji prikaz uloge bana Khuen-Héderváryja koje donosi, doduše s mnogo „naknadne pameti“ (u odnosu na politički razvoj u Hrvatskoj nakon 1918. godine) Ante Trumbić. Tako 1936. godine piše: „Sva Hrvatska proklinje Khuena tiranina, krvopiju. Vlada ga u Pešti nedovoljno pokriva, a mađarska ga se opozicija odriče. (...) Ovako su prilike [misli se na studentski bunt od 1895. pa sve do nemira 1903. godine, op. F.Š.] nagnale Khuena da i sam udje u spor, koji nije bio njegov. Poslužio se uobičajenim sredstvima: cenzurom štampe i sastajanja, globama, zatvaranjem, proglašenjem opsadnog stanja, pa i prijekog suda, ali nikada batinanjem. Htjelo se je najprije zastrašiti. Dalje od globa i zatvora nije se išlo. Niko nije bio osuđen na robiju, ni

Milutin Cihlar Nehajev (1880.-1931.) piše da je ban bio „tuđinac i nametnik“ bez nacionalnosti (nazivajući ga „tirolcem“, dakle bezrezervno vjernim dvoru u Beču), a razdoblje njegove vladavine najmračnijim periodom, u izravnoj suprotnosti s prijašnjim „banom pučaninom“ (Mažuranić) i „banom kavalikom“ (Pejačević), jer je Khuen-Héderváry predstavljao činovničkog provoditelja politike dualizma u koju je bezrezervno vjerovao (za razliku od, kako Nehajev navodi, kasnije bana Tomašića i njegove političke ideologije).¹⁷⁹ Enciklopedist Mate Ujević (1901.-1967.) u svojem prikazu Khuenovog razdoblja, ističe „nasilni“ i „protuzakonit“ karakter režima i zatiranje stranaka i institucija (Sveučilište, Jugoslavenska akademija), te nastoji statističkim podacima o stanovništvu (porast broja Mađara u Hrvatskoj i Slavoniji), gospodarstvu i prema njemu naročito slaboj politici razvoja školstva, ne sasvim uspješno, dokazati negativne značajke režima.¹⁸⁰

Nešto opsežniju analizu Khuenovog režima nudi također Angjelo Gjurski u svojoj sintezi novije političke povijesti.¹⁸¹ Obrađujući odnos prema političkoj opoziciji, prema Hrvatima i Srbima, zatim afere (tzv. Arhivska afera 1885. i Bjelovarska afera 1888.), vladarske posjete (kraljevića Rudolfa 1888. i kralja Franje Josipa I. 1895.), problem Rijeke, mađarizaciju željeznica, itd., Gjurski prepričava negativne komponente režima odnosno „khuenovštine“. Iako zamjećuje kulturnu dinamiku vremena, on „velebni vanjski sjaj“ građevina koje su u tom razdoblju izgrađene naziva samo bacanjem „prašine u oči narodnom pritisku“, dok, oslanjajući se na jedan članak povjesničara Viktora Novaka u novinama, mentalitet dijela kulturne elite kritizira kao podložan režimu i poguban za daljnji razvoj mladeži, koja se 1895. prosvjedom na Jelačićevom trgu tijekom boravka Franje Josipa I. tome aktivno oduprla.¹⁸²

Već spomenuti publicist Josip Horvat obrađuje Khuenovo razdoblje u nekoliko svojih sinteza. U *Političkoj povijesti Hrvatske* (1936.) kroz dva poglavlja Horvat posve negativno ocjenjuje banovanje Khuen-Héderváryja, objašnjavajući za njega ključan pojam za razdoblje od 1883. do 1895. godine, „khuenovštinu“, kao osnovu korupcionaške, pragmatične i mađarizacijske politike koja je po Hrvatsku imala pogubne učinke. Ban je, prema Horvatu, nadalje činio najvažniju točku „istočne politike“ Franje Josipa i Habsburške Monarhije, bio je osoba preko koje je car i kralj vodio spor sa Strossmayerom, a Khuenovo nastojanje da na silu slomi političku scenu

obješen. Najgore je prošao ovoga puta on sam, valjda, najmanje kriv.“ Ante TRUMBIĆ, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija* (Zagreb: Tisak Tipografija, 1936.), 65.

¹⁷⁹ Milutin CIHLAR NEHAJEV, „Dva torza: iz političkih silueta: Khuen“, *Hrvatska revija* 4/7 (1931.), 363-372.

¹⁸⁰ Mate UJEVIĆ, „Khuenova vladavina u Hrvatskoj“, *Luč* 30/5 (1935.), 7-8.

¹⁸¹ Angjelo GJURSKI, *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla* (Zagreb: s. n., 1938.). Vidi također: pl. K. [Angjelo GJURSKI], *Mađarizacija u Hrvatskoj* (Zagreb: s. n., 1908.).

¹⁸² Angjelo GJURSKI, *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla* (Zagreb: s. n., 1938.), 49-54.

pod svaku cijenu zrcalilo se ustvari u podršci Franje Josipa, odnosno nastojanju da se očuva dualizam.¹⁸³

Interesantno je da je isti Horvat kasnije donekle revidirao stavove. U drugom svesku djela *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (1942.) vladavinu Khuen-Héderváryja suprotstavlja vladavini bana Ivana Mažuranića. Za Horvata je Khuenovo osnovno „poslanje“ bilo postići političku smirenost i da „održa pod svaku cijenu“ dualistički sustav, pa bana karakterizira kao „upravnika-političara“ koji je blizak vladarevom shvaćanju državne politike i sukladan Benjaminu Kállayju u Bosni i Hercegovini.¹⁸⁴ Za Horvata je Khuenov stil vladanja blizak prosvijećenom apsolutizmu, odnosno stilu Franje Josipa I., u jezgri čega je strogo čuvanje političkog poretka i parlamentarizam koji je „mješavina liberalizma i feudalizma“.¹⁸⁵ Pritom Horvat zagovara objektivnu ocjenu Khuenovog vladanja, ističući sam kako su emocije kod generacija koje su proživjele taj period dovele do posve negativne ocjene. U potrazi za uravnoteženijom slikom Horvat se usmjeruje na kulturno-gospodarski razvoj Hrvatske; Horvat konstatira pozitivnu europeizaciju na području kulture,¹⁸⁶ odnosno ističe da je upravo Khuenov sustav pogodovao za razvoj kulture i umjetnosti, ne i zbog toga što se oslonio na činovništvo koje se pokazalo sposobno i darovito.¹⁸⁷ Iako se ne radi o sintezi, treba napomenuti i Horvatu knjigu *Pobuna omladine 1911-1914* koja je objavljena tek nekoliko desetljeća nakon autorove smrti (2006.). U tom djelu Horvat donosi, vjerojatno ne najobjektivniji, ali svakako intrigantan pokušaj portretiranja bana Khuen-Héderváryja, uspoređujući ga sa samim vladarom, Franjom Josipom I., napominjući njegovu hladnu, birokratsku zatvorenu narav bez skrupula, odliku da dobro psihološki ocjenjuje ljude i koristi njihove mane, njegovu oholost i nesklonost prema intelektualnom ili kulturnom.¹⁸⁸

U hrvatskoj se historiografiji nakon 1945. godine u većoj mjeri preuzimaju i dopunjuju ocjene Khuenovog banovanja iz ranijeg razdoblja, ali se javljaju i bitne monografije kojima se čine

¹⁸³ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I* (Zagreb: August Cesarec, 1990.), 211-221; 222-237.

¹⁸⁴ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 478-480.

¹⁸⁵ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 480.

¹⁸⁶ Horvat piše: „Sama ta kulturna europeizacija obhvativši vrhove hrvatske inteligencije, razvila se je brže od gospodarsko-društvenoga razvitka, stvarajući sve to jači nesklad među društvenim i političkim snagama.“ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 481.

¹⁸⁷ Prema Horvatu: „Sam sustav grofa Khuran pogoduje razvitku umjetničkog života u Hrvatskoj, a zaštitnikom i stvarnim organizatorom postaje Khuenov odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu Iso Kršnjavi, promicatelj gradnje svih glavnih nastavnih zavoda, prvih strukovnih škola za obrt i primijenjenu umjetnost, promicatelj estetske kulture. Kršnjavijevo djelo omogućuje Hrvatima na ravnoj nogi s drugim narodima ući u XX. stoljeće na polju prosvjete. Paradoksalna je činjenica da pod Khuenovom vladavinom postaju stvarnost uljudbeni ideali hrvatskoga preporeda.“ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 482-483.

¹⁸⁸ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 24-39

značajni istraživački koraci prema naprijed. Uopćena interpretacija povijesti 19. stoljeća u to je vrijeme bila posebno ispolitizirana zbog „osjetljivosti“ koje su pojedine teme (ilirski pokret, revolucije 1848. godine, Khuenov režim, uzroci i izbijanje Prvog svjetskog rata) predstavljale u odnosu na viđenje razvojnog puta jugoslavenskih zemalja do konačnog ostvarenja svih težnji u Drugoj Jugoslaviji.¹⁸⁹ Takvo je viđenje nalagalo posebno isticanje mađarskog nacionalizma kao izvora većine negativnih pojava u Hrvatskoj 19. stoljeća,¹⁹⁰ odnosno Habsburške Monarhije u cijelosti kao „tamnice naroda“. U tom je smislu i Khuenov režim promatran kao vrsta „stvarnog apsolutizma“ koji je stvarao tek privid ustavnosti, izazivajući otpor i nehotice razvoj socijaldemokracije kao preteče komunističkog pokreta.¹⁹¹ Vodeći povjesničari 19. stoljeća poput Jaroslava Šidaka, Mirjane Gross, Igora Karamana i dr., unatoč prevladavajućem negativnom stavu, ipak nisu svoje interpretacije stvarali u odnosu na političku situaciju, već pristupajući pitanju kritički, usmjereni na političku i ekonomsku historiju.

Za razliku od Horvata, Zvane Črnja u svojoj kulturnoj historiji ne uočava nikakve pozitivne učinke na području kulture i umjetnosti, već samo banovu politiku „*divide et impera*“ kojom je provođena „antijugoslavenska igra“. ¹⁹² Krajnje negativnu interpretaciju razdoblja Khuenove „tuđinske“ vlasti daje povjesničar Vaso Bogdanov (1902.-1967.). Prema njemu je ban „nagodbeni mađarizatorski sistem“ u kriznom periodu trebao učvrstiti na način da uguši „borbu naroda za slobodu“ i pretvoriti Hrvatsku u „obespravljenju, pokornu koloniju Mađarske“. ¹⁹³ Da bi proveo politiku „čvrste ruke“, Khuen-Héderváry, „šef kaznene ekspedicije u okupiranoj zemlji“, po Bogdanovu, koristi dosljedno i sustavno „čitav vladin aparat“, pokazujući „bahato, zagrižljivo neprijateljstvo prema svemu što je hrvatsko (...)“. ¹⁹⁴ Tek nešto blaži u ocjeni je Jaroslav Šidak (1903.-1986.), koji se analizom usmjeruje na osnovne čimbenike Khuenove politike

¹⁸⁹ O „politici povijesti“ u Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji vidi: Snježana KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.); Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *Radi se o časti hrvatske nauke...: Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)* (Zagreb: Srednja Europa, 2013.).

¹⁹⁰ Zanimljiva bi bila analiza tema iz povijesti 19. stoljeća kako su predstavljene na vrlo popularnoj i od 1976. godine standardnoj emisiji RTV-a „TV kalendar“. Samo paušalan pregled nekih od emisija pokazuje da je u interpretativnom smislu upravo „mađarski nacionalizam“ prikazan, uz feudalnu Habsburšku Monarhiju kao takvu, osnovnim faktorom kočenja razvoja Hrvatske.

¹⁹¹ Dušan BILANDŽIĆ (et al.), *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb, 1969.), 22-23.

¹⁹² Zvane ČRNJA, *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela* (Zagreb: Epoha, 1964.), 306.

¹⁹³ Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj* (Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958.), 716; Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4.* (Zagreb: JAZU, 1961.), 185.

¹⁹⁴ Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj* (Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958.), 717-718.

(instrumentalizacija srpske buržoazije, izborna nasilje, slom opozicije i mrtvilo, mađarizacija).¹⁹⁵ *Povijest Hrvata* novinara Otokara Keršovanija (1902.-1941.) Khuenovo doba naziva „erom malograđanstva“, premoćju „konzervativne vlade kojoj ton daju veleposjednici“, a koja zakon uspostavlja silom i uz pomoć korupcije.¹⁹⁶ Kratak osvrt na kulturna zbivanja preskače uglavnom uplitanjima Zemaljske vlade na razvojne smjernice, spominjući tek da je na kazalište „znatno[g] upliva [imala] službena prosvjetna politika“.¹⁹⁷

Izuzetno važna, zapravo prva sinteza povijesti isključivo druge polovice 19. stoljeća četvero autora (Šidak-Gross-Karaman-Šepić) usmjerena uglavnom na političke te ekonomske (i društvene) razvojne hrvatskih zemlja, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* (1968.), dakako mnogo prostora posvećuje i Khuenovom režimu. Prvo, sinteza donosi razdiobu „Khuenovog doba“ na nekoliko podrazdoblja, čineći odmak od uobičajene interpretacije kroz dva perioda:¹⁹⁸ od instalacije Khuen-Héderváryja 1883. godine do 1887. u kojem su obrađeni socio-ekonomski aspekti Hrvatske te glavne odlike Khuenovog režima u odnosu na političku opoziciju te slom hrvatske i srpske opozicije, zatim razdoblje od 1887. do 1895. godine, obilježeno krizom dualizma u Monarhiji, zatim ekonomskim i društvenim problemima, funkcioniranju Stranke prava (pojava Frankove struje, Folnegovićevo djelovanje, raskol u Stranci prava 1895.) te konačno treće razdoblje od 1895. do 1903. obilježeno pojavom Napredne omladine, novih opozicijskih snaga i načina borbe protiv Khuenovog režima te produbljenjem krize dualizma.¹⁹⁹ Drugo, unatoč tome što je Khuenov režim prikazan uglavnom negativno, treba istaknuti da su se autori za razliku od ranije historiografije potrudili objasniti položaj bana i ulogu u Hrvatskoj i Slavoniji kao snažnog stupa dualističkog uređenja Habsburške Monarhije. I treće, „hrvatski okvir“ analize prati analiza stanja u Habsburškoj Monarhiji, kriza dualizma koja je zahvatila dotada čvrstu jezgru režima, Liberalnu stranku (*Szabadelvű Párt*, također nazivana i Slobodarska stranka) Istvána Tisze pa sve do Beča, te pojave Karla Luegera i Kršćansko-socijalne stranke (*Christlichsoziale Partei*). Osim toga, po prvi put je velika pažnja posvećena ekonomskim čimbenicima, stagnaciji gospodarstva, do kraja 19. st. i usponu „sitnotrgovačke buržoazije“ te sve važnijoj ulozi trgovaca u intenziviranju trgovinske

¹⁹⁵ Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1973.), 31-35.

¹⁹⁶ Otokar KERŠOVANI, *Povijest Hrvata* (Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1971.), 75-76.

¹⁹⁷ Otokar KERŠOVANI, *Povijest Hrvata* (Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1971.), 83.

¹⁹⁸ Radi se o periodizaciji od 1883. i dolaska na vlast do 1895. kada paljenjem trobojnice tijekom posjeta Zagrebu vladara Franje Josipa mladež daje nov politički impuls borbe protiv režima, te od 1895. do narodnog pokreta 1903. i Khuenovog odlaska

¹⁹⁹ Jaroslav ŠIDAK – Mirjana GROSS – Igor KARAMAN – Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 119-169.

razmjene.²⁰⁰ Kulturni i umjetnički aspekti ostaju neobrađeni i nerazmotreni,²⁰¹ iako autori sinteze donose neke zanimljive zaključke: nad činovništvom i nastavnim kadrom „bdije“ inteligencija koja je u Khuenovom režimu potpuno ovisna o državnim organima, te nazadovanje realističke književnosti koja prati u stopu politički slom hrvatske opozicije, dok na scenu stupaju autori koji donose „nazdravičarske“, patriotske ili opće teme u prvi plan.²⁰²

Uz sintezu Šidak-Gross-Karaman-Šepić tijekom 1960-ih pa sve do 1980-ih godina nadovezuju se, nadograđujući je, pojedine studije i monografije, među kojima prednjače radovi Mirjane Gross o pravaštvu,²⁰³ detaljno analizirajući političku situaciju 1890-ih godina i razvoj pravaške ideologije pod Khuenovim režimom. Nadovezuju se na to i radovi Igora Karamana²⁰⁴ (1927.-1995.), Renea Lovrenčića (1928.-2012.) i Mire Kolar.²⁰⁵ U Karamanovom proučavanju dugoročnih procesa modernizacije u odnosu na gospodarski razvoj Khuenovo razdoblje predstavlja prvenstveno negativan period ekspoatacije šumskih dobara i stranih investicija u prilog mađarskoj gospodarskoj politici, sprečavajući „napredak nacionalnog industrijskog poduzetništva“.²⁰⁶ Lovrenčić, obrađujući političku i socio-ekonomsku situaciju krajem 19. stoljeća, piše o „tiranском“ režimu bana „kao organa strane dominacije“ i o režimu koji je „svojim negativnim djelovanjem ili indiferentnošću prema gorućim pitanjima zemlje povećavao nezadovoljstvo“, obrađujući također osnovne negativne odrednice razdoblja i oblike političkog otpora, odnosno protesta.²⁰⁷

²⁰⁰ Jaroslav ŠIDAK (et al.), *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 140-142.

²⁰¹ Po tadašnjoj percepciji koja je dominirala u hrvatskoj historiografiji, umjetnost je striktno spadala u sferu povijesti umjetnosti.

²⁰² Jaroslav ŠIDAK (et al.), *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 135-142.

²⁰³ Napose se misli na: Mirjana GROSS, „Osnovni problemi pravaške politike 1878-1887“, *Historijski zbornik* 15 (1962.), 61-120; ISTA, „Geneza Frankove stranke“, *Historijski zbornik* 17 (1964), 1-83; ISTA, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.); ISTA, „Političke stranke u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, primjer pseudoustavnosti“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18 (1985.), 285-290.

²⁰⁴ Vidi naročito: Igor KARAMAN, „Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868–1918)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4(1966.), 283–374; ISTI, *Privreda i društvo Hrvatske u XIX. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.). O nekim aspektima ekonomskog razvoja Hrvatske još je ranije pisala M. Despot u: Miroslava DESPOT, *Privreda Hrvatske XVII - XIX. stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 1957.).

²⁰⁵ U ovom slučaju se radi uglavnom o lokalnohistorijskim ili biografskim tekstovima koji nude uvid u pojedine problematike. To su npr. radovi: Mira KOLAR, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske“, *Senjski zbornik* 22 (1995.), 267-292; ISTA, „Presjek kroz život i djelovanje hrvatskog političara dr. Vinka Kriškovića“, *Senjski zbornik* 23 (1996.), 229-258; .); ISTA, „Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2/4 (2003.), 57-74; ISTA, „Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane“, *Kolo* 5 (2013.), 111-147.

²⁰⁶ Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918* (Zagreb: Znanje, 2000.), 225.

²⁰⁷ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.), 21-89.

Trpimir Macan će u svojoj sintezi hrvatske povijesti također pisati o banu koji „postupa poput silnika“. ²⁰⁸ Ivo Banac u svojoj knjizi o nacionalnom pitanju govori o „apsolutističkom režimu“ bana. ²⁰⁹ Do bitne izmjene interpretacije neće doći ni tijekom promjene paradigmi izazvanih političkim lomovima 1990-ih godina: dvije sinteze iz tog razdoblja, autora Dragutina Pavličevića i Ive Perića, ponavljaju uglavnom već prije naznačene osnovne crte Khuenovog režima, slijedeći Šišića i druge. Pavličević smatra politiku „pacifikacije“, mađarizacije i srbizacije osnovnim obilježjima banovanja, dok nešto više pozornosti posvećuje oblicima otpora i oporbe. ²¹⁰ Perić tako piše o „okrutnom“ banu i njegovom političkom sustavu koji djeluje po zadatku vladara, ²¹¹ dok kulturu obrađuje u zasebnom poglavlju, ne povezujući njen razvoj s razdobljem banovanja Khuen-Héderváryja. ²¹² U nešto kasnije objavljenoj monografiji o Hrvatskom saboru, Perić će detaljnije pisati o istom razdoblju, usmjeren na parlamentarnu povijest, ali zahvaćajući osnovne događaje i procese, dakako odražene i u saborskim raspravama. ²¹³ Ivo Goldstein u svojem pregledu govori o uspostavljanju „apsolutističke vlasti“ koja je odgovarala kako Budimpešti tako i Beču, odnosno vladaru, pripisujući pozitivne prosvjetno-kulturne odrednice djelovanju biskupa Strossmayera i Izidora Kršnjavog. ²¹⁴ Dušan Bilandžić pak naziva banovanje Khuena „autokratsko „sivo doba““ u kojem prevladava banova smišljena politika kontroliranih sukoba Hrvata i Srba, lukavost i politički manevri kojima je središnja vlast ojačana a liberalizacija iz ranijeg „zlatnog doba“ obustavljena. ²¹⁵

Ludwig Steindorff i Marie-Janine Calic u svojim sintezama hrvatske odnosno jugoslavenske povijesti iznose prvenstveno politička, negativna obilježja Khuneove vladavine, kao i većina stranih povjesničara. ²¹⁶ Božena Vranješ-Šoljan u knjizi o stanovništvu Banske Hrvatske nudi uravnotežen pogled na vlast bana Khuena, ističući umjeren gospodarski rast s pozitivnim i negativnim značajkama, nemogućnost potpunog kočenja modernizacijskih procesa, pretežno

²⁰⁸ Trpimir MACAN, *Povijest hrvatskog naroda* (Zagreb: Školska knjiga, 1971.), 186. U novijoj verziji sinteze, sada dvaju autora (Macan – Holjevac) govori se o Khuenovom „apsolutističkom banovanju“ koje je ostalo u „zloj uspomeni“ budući da je od strane režima došlo do raznih zatiranja sloboda i prava. Ipak, spominje se i, u sklopu „mađaronskih domoljuba“, djelatnost Izidora Kršnjavog. Trpimir MACAN – Željko HOLJEVAC, *Povijest hrvatskoga naroda* (Zagreb: Školska knjiga, 2013.), 230-233.

²⁰⁹ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* (Zagreb: Globus, 1988.), 95-100.

²¹⁰ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske* (Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 2007.), 288-295.

²¹¹ Ivo PERIĆ, *Povijest Hrvata* (Zagreb: Centar za transfer tehnologije: Krinen, 1997.), 193-195.

²¹² Ivo PERIĆ, *Povijest Hrvata* (Zagreb: Centar za transfer tehnologije: Krinen, 1997.), 198-205.

²¹³ Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, sv. 2 (Zagreb: Dom i svijet, 2000.), 233-345.

²¹⁴ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest* (Zagreb: EPH, 2008.), 287; 288-309.

²¹⁵ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden Marketing, 1999.), 32-37.

²¹⁶ Ludwig STEINDORFF, *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006.), 120-122; Marie-Janine CALIC, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (München: C. H. Beck, 2010.), 43-44.

negativnu politiku podčinjavanja hrvatske autonomije raznim sredstvima te demografska obilježja rasta gradskog stanovništva, naseljavanja stranih kolonista u Slavoniji i početak procesa depopulacije.²¹⁷ Agneza Szabo u poglavlju sinteze hrvatske povijesti više autora o Banskoj Hrvatskoj u vrijeme bana Khuena uglavnom ističe političke odrednice razdoblja i gospodarsku politiku, dok je kulturno-institucionalni razvoj te razvoj školstva obrađen u zasebnom poglavlju (autor I. Perić).²¹⁸ Ocjene režima starije historiografije duboko su se učvrstile i u suvremenoj stranoj historiografiji, naročito anglo-američkoj, gdje se gotovo jednostrano režim proglašava mađarizatorskim, protunarodnim ili diskriminatornim.²¹⁹ S druge strane, među novijim se sintezama naročito ističe ona Dinka Šokčevića, koji održava uravnoteženu interpretaciju Khuenova banovanja, ističući negativne aspekte stabilizacijske politike Khuen-Héderváryja, opterećenja u hrvatsko-mađarskim odnosima, limitacije te politike kao i njene najvažnije uspjehe.²²⁰

Tako jasno postaje da od samih početaka sintetskih obrada novije hrvatske povijesti poglavlje o banu Khuen-Héderváryju najčešće predstavlja negativno prikazano razdoblje, dok se samog bana nazivalo kolonijalnim upraviteljem, „eksponentom mađarske politike“ (Šišić), „carsko-kraljevskim satrapom“ (R. W. Seton-Watson/J. Horvat), itd. I dok na taj način u sintezama hrvatske povijesti i dalje prevladava usmjerenost na političku povijest i usku interpretativnu matricu Khuenovog razdoblja,²²¹ drugačiji uvid postupno daju monografije, članci i izdana građa. Ističu se u novije vrijeme napisani radovi M. Artukovića,²²² S. Matkovića,²²³ D. Šokčevića,²²⁴ I.

²¹⁷ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 156-166.

²¹⁸ Mirko VALENTIĆ – Lovorka ČORALIĆ (ur.), *Povijest Hrvata. Druga knjiga: od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata* (Zagreb: Školska knjiga, 2005.), 530-540; 630-642.

²¹⁹ Vidi npr. Mark BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928* (Toronto: University of Toronto Press, 2000.), 13-14; Tomasz KAMUSELLA, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (New York: Palgrave MacMillan, 2009.), 464; Ian D. ARMOUR, *A History of Eastern Europe 1740-1918: Empires, Nations and Modernisation* (New York-London: Bloomsbury Academic, 2012.), 209.

²²⁰ Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas* (Zagreb: Durieux, 2016.), 307-325.

²²¹ Važnu iznimku, uz spomenutu sintezu Dinka Šokčevića, predstavlja suvremena interpretacija i naglasak na kulturnohistorijske aspekte u sintezi skupine autora koju je 2016. izdala Matica hrvatska. Vidi: Vlasta ŠVOGER – Jasna TURKALJ (ur.), *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u »dugom« 19. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016).

²²² Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)* (Zagreb: Naprijed, 1991.); ISTI, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2001.).

²²³ Stjepan MATKOVIĆ, „Izbori za Hrvatski sabor 1897.: afirmacija Khuenove autokracije“; *Časopis za suvremenu povijest* 29/3 (1997.), 469-489; ISTI, „Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji“, *Povijest u nastavi* I/1 (2003.), 37-47; Stjepan MATKOVIĆ – Ines SABOTIČ, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja* 14/1-2 (2005.), 157-183.

Iveljić,²²⁵ N. Rumenjak,²²⁶ A. Szabo,²²⁷ Ž. Holjevac,²²⁸ B. Ostajmera,²²⁹ T. Luetić,²³⁰ D. Modrić-Blivajs,²³¹ D. Župan²³², L. Heka²³³ i dr.

Nadalje, kulturni razvoj Zagreba proučili su povjesničari umjetnosti, prvo kroz koncepcije i urbanističko-arhitektonski razvoj grada, a potom i preko djelatnosti istaknutih graditelja i arhitekata.²³⁴ Povjesničarka umjetnosti Irena Kraševac nizom je različitih priloga i radova ukazala na veze Zagreba i Beča kroz obrazovanje pojedinih umjetnika, razjašnjujući neka dugo netočno

²²⁴ Dinko ŠOKČEVIĆ, „Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god.)“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.) 3, 665–678; ISTI, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.).

²²⁵ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.); ISTA, „Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 93-102; ISTA, *Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji, Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894.-1897.*, *Časopis za suvremenu povijest* 40/2 (2008.), 587-623.

²²⁶ Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.–1892.* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2003.); ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.).

²²⁷ Agneza SZABO, „Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 587-608.

²²⁸ Željko HOLJEVAC – Marko RIMAC, „Zemlje ugarske krune u doba mađarskog milenija“, *Historijski zbornik* 64/1 (2013.), 47-77; Željko HOLJEVAC, „Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću“, u: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, ur. Marijana MARINOVIĆ (Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2014.); ISTI, „Hrvatsko ministarstvo u Budimpešti (1868-1918)“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 454-460.

²²⁹ Branko OSTAJMER, „Izbor narodnog zastupnika u Đakovu 1884.“, *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 391-412; ISTI, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo BIŠKUPIĆ (et al.) (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.), 390-397; Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Serijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.).

²³⁰ Tihana LUETIĆ, „Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874.-1914.“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 24 (2006.), 199-222; ISTI, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1878 – 1914)* (Srednja Europa: Zagreb, 2012.).

²³¹ Dunja MODRIĆ-BLIVAJS, „Oblikovanje nastavnih programa iz povijesti u Khuenovo doba“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 39 (2007.), 119-141.

²³² Dinko ŽUPAN, „Živio svijetli ban!“ Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.)“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 212-225.

²³³ Ladislav HEKA, „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 37/3 (2016.), 1065-1100; Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.).

²³⁴ Npr: Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.); Olga MARUŠEVSKI, „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, ur. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 197-228; Aleksander LASLO, „Modern Architectural Town Planning in Zagreb“, u: *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937*, ur. Eve BLAU – Monika PLATZER (München-London-New York: Prestel, 1999.), 136-140; Bojana BOJANIĆ-OBAD-ŠĆITAROCI – Mladen OBAD-ŠĆITAROCI – Géza HAJÓS, *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu* (Zagreb: Šćitaroci, 2004.).

objašnjena ili slabije definirana pitanja.²³⁵ Dugo vremena su i važne osobe Khuenova razdoblja, poput Izidora Kršnjavog ili Hermana Bolléa smatrane kontroverznom, dok je njihova djelatnost bila parcijalno i nedovoljno istražena. Međutim, u posljednje su vrijeme istraživanja povjesničara i povjesničara umjetnosti Dragana Damjanovića bitno doprinijela cjelovitoj i balansiranoj interpretaciji djelovanja arhitekta Bolléa, kojega su (gotovo sukladno s ocjenama o Khuenovom režimu) ranije generacije povjesničara umjetnosti i arhitekata negativno prikazivale. Već ga je suvremenik Gjuro Szabo (1875.-1943.) oštro kritizirao kao „vandala“ i „falsifikatora“,²³⁶ a kritika „boleizma“ odnosno historicizma kao pravca u arhitekturi općenito svodila se na to da je negirana graditeljska tradicija Hrvatske nauštrb stranim elementima, da je devastirana nacionalna baština, te da je Bollé spadao među „režimske“ arhitekate uz Kršnjavog kao predvodnika i Khuena kao centralnu ličnost razdoblja.²³⁷ Sustavno istraživanje djelatnosti i djelovanja arhitekta Bolléa koje provodi D. Damjanović u širem je smislu pružalo uvid u funkcioniranje Khuenova režima, s većinom negativnih, ali i pozitivnih značajki, pružajući naročito važnu interpretaciju jednog aspekta kulturne politike.²³⁸

Izidor (Iso) Kršnjavi i danas spada među kontroverzne ličnosti historiografije, iako je u posljednjih dvadeset godina napravljeno mnogo pomaka u istraživanju njegove biografije i djelovanja općenito. Godine 1986. objavljena su u nakladi „Mladost“ dva sveska *Zapisaka*, nastalih iz ostavštine Kršnjavog. To izdanje, iako vrlo važno i kao izvor obilato korišteno za istraživanje kraja 19. stoljeća i početka 20., ipak nije uspjelo razriješiti „kontroverzu Kršnjavi“, nego ju je štoviše u mnogočemu dodatno naglasilo. Izdanje je kritizirano zbog različitih propusta i nerazriješenih pitanja, grešaka, slabih prijevoda, ali i uredničke koncepcije, nedostatka

²³⁵ Npr. Irena KRAŠEVAC, „Ivan Meštrović und sein Wiener Mäzen Karl Wittgenstein“, u: *Übergänge und Verflechtungen. Kulturelle Transfers in Fallstudien*, ur. Gregor KOKORZ i Helga MITTERBAUER (Bern: Peter Lang AG, 2004.), 129-145; ISTA, „Kulturnopovijesni okvir 19. stoljeća i počeci umjetničkog školovanja u Hrvatskoj“, u: *Zagreb – München. Hrvatsko slikarstvo i Akademija likovnih umjetnosti u Münchenu - zbornik međunarodnog simpozija*, ur. Irena KRAŠEVAC - Petar PRELOG (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2011.), 28-47.

²³⁶ Anđela HORVAT, „Sjećanja i razmatranja na temu Bollé-Szabo,“ *Život umjetnosti* 26/27 (1978.), 79.

²³⁷ Vidi npr.: Tihomil STAHULJAK, „Arhitektura u XX. stoljeću u Hrvatskoj“, u: *Naša domovina*, sv. 2., ur. Filip LUKAS (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943.), 713-714; Neven ŠEGVIĆ, „Arhitektonska „moderna“ u Hrvatskoj“, *Republika* 8/3 (1952.), 179-186; Zdenko KOLACIO, *Vizije i ostvarenja* (Zagreb: Mladost, 1974.); Duško KEČKEMET, „Uloga tradicije u suvremenoj kulturi,“ *Arhitektura* 24/25 (1976.), 12-32; Ivo MAROEVIĆ, „O historicizmu u Zagrebu“, *Peristil* 20 (1977.), 123-144.

²³⁸ Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam international, 2013.); vidi također kataloge: Dragan DAMJANOVIĆ, *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta* (Zagreb: Gliptoteka HAZU, 2011.-2012.); ISTI, *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole* (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2015.). Vidi također: *Život umjetnosti* 26/27 (1978.) – broj posvećen Bolléu s više priloga različitih autora.

kontekstualizacije događaja i parcijalne obrade materije.²³⁹ S druge strane, treba obratiti pozornost na pouzdano izdanje o Kršnjevijskoj graditeljskoj djelatnosti kao i neke ranije radove Olge Maruševski²⁴⁰ te na rezultate iznesene u zborniku sa skupa „Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj“, održanog 2012. godine.²⁴¹ Također, u izdanju Matice hrvatske objavljena je interesantna doktorska disertacija o Kršnjavom obranjena u Beču.²⁴²

²³⁹ ISO KRŠNJAVA, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, dvije knj., prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.). Povodom objavljivanja *Zapisaka* organizirana je 1987. godine i znanstvena rasprava pod naslovom „Modernizacija Hrvatske između politike i kulture“. Prevladavale su kritike, pretežno ocjenjujući izdanje kao „nestručno“, „diletantsko“ i upitnog znanstvenog pristupa. Na raspravi su sudjelovali R. Lovrenčić, Ivan Krtalić, Mirjana Gross, Petar Strčić, Agneza Szabo, Miroslav Šicel, Mira Kolar-Dimitrijević, Željka Čorak, Vlado Oštrić, Olga Maruševski i Drago Roksandić. Izlaganja su djelomično objavljena u svesku *Naših tema* iz 1989. godine. Vidi: Mirjana GROSS, „O političkoj uvjetovanosti djelovanja Ise Kršnjavoga“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1885-1887; Petar STRČIĆ, „Sporna kritičnost izdanja „Zapisaka““, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1888-1890; Miroslav ŠICEL, „O estetskom sustavu I. Kršnjavoga“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1891-1892; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1893-1895; Željka ČORAK, „I. Kršnjavi i hrvatsko društvo njegova doba“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1896-1897; Olga MARUŠEVSKI, „U povodu „Zapisaka“ I. Kršnjavoga“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1898-1901. Kritički prikaz izdanja objavljen je također kod: Drago ROKSANDIĆ, „Kontroverza Kršnjavi“, *Danas* 23. XII. 1986., 35-36; ISTI, „Znanstvena rasprava Modernizacija Hrvatske između politike i kulture. Organizirana u povodu objavljivanja knjiga Ise Kršnjavog »Zapisci iza kulisa hrvatske politike«. Ivan Krtalić, ur. Zagreb, 20. ožujka 1987.“, *Naše teme* 23/7-8 (1989.), 1885 - 1896; ISTI, *U NIN-u i Danasu* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2011.), 294-300; Vlado OŠTRIĆ, „Nekoliko knjiga o počecima moderne Hrvatske (M. Gross, P. Korunić, I. Kršnjavi). Prinosi raspravama o njima“, *Časopis za suvremenu povijest* 22/3 (1990.), 129-143.

²⁴⁰ Olga MARUŠEVSKI, „Izidor Kršnjavi i hrvatska kultura“, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba* 12 (1985.), 217-246; ISTA, „Prosvjetni program Ise Kršnjavog“, u: *Sto godina „Školskog foruma“ Izidora Kršnjavoga*, ur. Tugomir LUKŠIĆ (et al.) (Zagreb: Muzej Mimara, 1995.), 10; ISTA, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986., II. nadopunjeno izdanje: Institut za povijest umjetnosti, 2009.); ISTA, *Iso Kršnjavi: kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.). Vidi i druge radove autorice.

²⁴¹ Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti – Hrvatski institut za povijest, 2015.).

²⁴² Libuše JIRSAK, *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.).

II. VLAST, POLITIKA I KULTURA U BANSKOJ HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA

II. 1. KULTURNA POLITIKA VLASTI U VRIJEME VLADAVINE FRANJE JOSIPA I.

Habsburška je Monarhije zbog svoje multikulturne matrice u 19. stoljeću provodila vrlo specifičnu kulturnu politiku, koja se bitno razlikuje kako od zapadnih tradicionalnih nacionalnih država (npr. Francuske), tako i od država kao što je Prusija, odnosno kasnije Njemačka, u kojima se upravo posredstvom snažne nacionalne kulturne politike postupno brisao partikularni identitet gradova-država, kneževina, i sl. nauštrb zajedničkom njemačkom identitetu.²⁴³ Naime, od revolucije 1848. godine, koja je umalo izazvala propast Habsburške Monarhije, a Habsburgovcima trajno ostavila strah od gubitka dinastičke prevlasti u Ugarskoj, Italiji, odnosno Njemačkoj (u odnosu na Hohenzollerne), država je pod vodstvom Franje Josipa I. u konstantnom procesu (re)definiranja u odnosu na nacionalno pitanje. Značilo je to i snažnu ambivalentnost na najvišoj državnoj razini: s jedne strane, Franjo Josip će vladati zemljom od 1848. godine pa sve do svoje smrti 1916. godine, što će značiti kontinuitet. S druge strane, kako je ponekad možda i pretjerano nastojao ukazati britanski povjesničar A. J. P. Taylor, Monarhija će se tijekom njegove vladavine nalaziti u različitim razdobljima „pseudoustavnosti“, stalno će mijenjati državne politike i prakse, a kancelari (do 1848.) i ministri-predsjednici (u Ugarskoj naročito nakon 1893. godine) će poništavati poteze prethodnika.²⁴⁴ Upravo će ta neodlučnost, posebice na području kulturne politike u odnosu s nenjemačkim i nemađarskim nacionalnostima, prema mišljenju nekih povjesničara (Robert A. Kann), doprinijeti zaoštavanju nacionalnih konflikata u posljednjim desetljećima Dvojne Monarhije.

To će se naročito odraziti na području Čeških zemalja, Zemalja Krune sv. Vaclava, stalnom poprištu njemačko-slavenskih nacionalnih sukobljavanja. Ondje se razdoblje kulturne politike ustupaka na području jezika, školstva i umjetnosti (naročito kazališta) često izmjenjuje naglim promjenama političkog kursa, kao za vrijeme ministara-predsjednika Kasimira Badenija (ministar-predsjednik 1895.-1897.), Paula Gautscha von Frankenthurna (ministar-predsjednik 1897.-1898.) i

²⁴³ Vidi: Jennifer JENKINS, *Provincial Modernity: Local Culture & Liberal Politics in Fin-de-Siècle Hamburg* (Ithaca-London: Cornell University Press, 2003.).

²⁴⁴ A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809-1918* (Zagreb: Znanje, 1990.), passim.

Ernesta von Koerbera (ministar-predsjednik 1900.-1904.).²⁴⁵ Stanje neće poboljšati ni sama vladarska politika: Franjo Josip će primjerice tijekom mandata kancelara Eduarda Taaffe (ministar-predsjednik 1879.-1893.) dobiti ponudu od uprave Narodnog kazališta u Pragu da kazalište „podigne“ na razinu carskog kazališta. Takva bi transformacija dakako značila snažniju državnu kontrolu nad poligonom nacionalne češke kulture te bi zakočila već uznapredovale različite procese koji su vodili prema slabljenju utjecaja Beča na češko područje i na kraju bi išla u prilog Taaffeovoj politici kompromisa između Austrije i Zemlje Češke krune. Vladar je međutim, oslanjajući se na savjet svojeg dvorskog kruga, odbio takvu ponudu, bojeći se da će transformacija predstavljati opasan presedan za druge dijelove Monarhije. Na taj način je kazalište trajnije ostalo u rukama češkog (nacionalno orijentiranog) plemstva, dok je dvor slijedio politiku čekanja i traženja odgovora na inicijative češke aristokracije u sferi kulture.²⁴⁶

Franjo Josip i njegov dvor u Beču će, u želji da Monarhiju ojačaju u temeljima, apelirajući na njezinu tradiciju, različitim ritualima, proslavama, javnim manifestacijama, vjerskim običajima, i sl. stvoriti izravnu poveznicu s baroknim razdobljem. Habsburgovci su dakako i ranije, kroz srednji i rani novi vijek, provodili kulturnu politiku u smislu mecenatstva nad određenim granama umjetnosti.²⁴⁷ Međutim, barokno je razdoblje vrijeme u kojemu se iskonski formira „dvorsko društvo“ Monarhije i u kojem Beč postaje pravo središte države, ne samo u političkom smislu nego i kulturnom.²⁴⁸ Upravo je u to vrijeme, tijekom vladavine Leopolda I. (vladar 1655.-1705.) i njegovih nasljednika, začeta dugotrajna kulturna politika dinastije na temeljima suradnje vladara,

²⁴⁵ Hugh LECAINE AGNEW, „The Flyspecks on Palivec's Portrait: Franz Joseph, the Symbols of Monarchy, and Czech Popular Loyalty“, u: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, ur. Laurence COLE i Daniel UNOWSKY (New York-Oxford: Berghahn Books, 2007.), 101-102.

²⁴⁶ Philipp THER, *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-century Central Europe* (West Lafayette: Purdue University Press, 2014.), 170. Vidi također za ranije razdoblje: Jiří ŠTAIF, „Die drei Ebenen der Kulturpolitik der böhmischen Stände vor 1848: Theater, Museum und die Patriotisch-ökonomische Gesellschaft in Prag“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag/München: Oldenbourg Verlag, 2012.), 191-210. Jedna šala u bečkom humorističkom listu *Die Muskete* o Čehu koji izjavljuje: „U zabludi ste. Mi ne vodimo nacionalnu, već kulturnu politiku. To međutim podrazumijeva i jedno i drugo,“ naglašava i povezanost kulture i nacionalnog preporoda, ali još određeni mentalitet shvaćanja kulturne politike u Češkoj kao ustvari krinke za razvoj nacionalnog elementa. *Die Muskete*, 26. XI. 1908.

²⁴⁷ Vidi: Hugh TREVOR-ROPER, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts* (New York: Thames and Hudson, 1997.).

²⁴⁸ O dvorskom društvu vidi npr.: Hubert Christian EHALT, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1980.); Jeroen DUINDAM, *Vienna and Versailles* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.). Treba napomenuti da veliki izuzetak u tom pogledu čini ugarska aristokracija koja, uz podršku Katoličke Crkve, provodi vlastitu kulturnu politiku udaljenu od centra Monarhije, u svojim dvorcima, koji u baroknom razdoblju postaju mali kulturni centri mecenatstva.

aristokracije i Katoličke Crkve. Dok su crkveni redovi, predvođeni isusovcima, među nižim slojevima pučanstva i seljaštvom provodili protureformaciju i obnovu, najugledniji predstavnici plemićkih obitelji nisu, kao u Francuskoj, nastojali biti što dalje od vladara (provodeći primjerice paralelno s Lujom XIV. vlastitu „kulturnu politiku“), već su oko bečkog dvora, u centru Monarhije, stvarali svoje gradske i ladanjske palače. Aristokracija je na taj način kontrolirala zajedno s vladarskom obitelji intelektualni i kulturni život.²⁴⁹ Primjerice, vodeći arhitekt baroknog razdoblja u Austriji, Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656.-1723.) gradi različite projekte za aristokraciju, tek kasnije za vladarsku dinastiju. „Visoka kultura“ ostala je još manje dostupna širim slojevima, koji su zaokupljeni opsežnim programom barokne izgradnje monumentalističkih crkvenih zdanja i različitim javnim svetkovinama ili proslavama.²⁵⁰

Određen će se odmak dogoditi tek pod Josipom II. (vladar 1780.-1790.), koji će kao „prosvijećeni despot“ snažnije podupirati suvremenu kulturu i umjetnost, povezujući pritom svoje mecenatstvo s tendencijom povezivanja Monarhije u čvršću cjelinu, što je prevenstveno značilo gotovo isključivu afirmaciju njemačkog jezika kao jezika umjetnosti, naročito u glazbi i kazalištu (pod geslom „ako imamo nacionalno kazalište, postat ćemo i nacija“²⁵¹) ali dakako i školske nastave i administracije.²⁵² Josip II. želio je u Budimu i Pešti, uz pomoć njemačkog kazališta, stvoriti centre njemačke kulture u Ugarskoj: na njegovu je inicijativu pokrenuta u Pešti gradnja najvećeg njemačkog kazališta na svijetu (od 3.000 do oko 3.600 sjedala), završenog 1812. godine.²⁵³ No, već se Leopold II. i Franjo II. odmiču od politike Josipa II., tražeći čvršću podršku staleža u kulturnoj politici koja je otada bila mnogo manje usmjerena u stvaranju unitarne države (*Gesamtmonarchie*) predvođene unutarnjim njemačkim elementom. Politika austrijskog kancelara, princa Klemensa Wenzela Metternicha (kancelar 1821.-1848.), oslanjala se na njegovu devizu „snaga u raznolikosti“, odmičući se još dalje od njemačkog elementa te snažnu vanjsku politiku. Metternichovi prijedlozi reforme Monarhije iz 1811. i 1817. godine trebali su ojačati i povećati

²⁴⁹ Vidi npr. Karin J. MACHARDY, *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622* (New York: Palgrave Macmillan, 2003.).

²⁵⁰ Jean BÉRENGER, *A History of the Habsburg Empire 1273-1700* (London-New York: Routledge, 2013.), 354. Vidi također: Hellmut LORENZ, *Johann Bernhard Fischer von Erlach* (Wien: Verlag für Architektur, 1992.);

²⁵¹ R. J. W. EVANS, *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c. 1683-1867* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2006.), 63.

²⁵² Jonathan ISRAEL, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford: Oxford University Press, 2011.), 300-301; Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 16-50.

²⁵³ Alice FREIFELD, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914* (Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2000.), 28-29.

učinkovitost središnjih institucija države u Beču. Nastojao je dodatno osnažiti i ugarsku aristokraciju, dok se istovremeno upravo pomoću osmišljene kulturne politike raspirivala češki nacionalni duh – ne pomišljajući pritom na federalističko preuređenje Habsburške Monarhije, već na snažnu Austriju i Ugarsku te jako zajedničko Carsko vijeće kao savjetodavno tijelo koje se bavi isključivo unutarnjim poslovima.²⁵⁴

II.1.1. Vlast i kultura: resor Bogoštovlja i nastave u Habsburškoj Monarhiji druge polovice 19. stoljeća

Zanimljivo je da je državno, odnosno vladino središnje tijelo koje bi se bavilo pitanjima kulture i umjetnosti u Dunavskoj Monarhiji vrlo kasno formirano u obliku ministarstva. Osim vladajuće dinastije Habsburg, plemstva i Crkve, veći utjecaj na kulturnu sferu imala su pojedina vijeća ili institucije, poput Akademije likovnih umjetnosti u Beču. Tijekom i pod utjecajem revolucija 1848. osnovano je u ožujku „Ministarstvo javne nastave“ [*Ministerium des öffentlichen Unterrichts*], iz kojeg je nekoliko mjeseci kasnije proizašlo Ministarstvo bogoštovlja i nastave [*Ministerium für Cultus und Unterricht*], pridodavanjem resora „bogoštovlje“ [*Cultus*] iz korpusa djelatnosti objedinjene dvorske kancelarije.²⁵⁵ Ono je trebalo u formalnom smislu djelovati na području umjetnosti i kulture te je isprva bilo usko povezano s Ministarstvom unutrašnjih poslova,²⁵⁶ a glavni je zadatak bila reforma obrazovnog sustava i crkvena administracija. Ministarstvo je također nadziralo izdavačku djelatnost (poglavito školske knjige), određivalo kadrove Sveučilišta, Pravne akademije, tehničkih instituta, strukovnih škola, itd., organizaciju državnih ispita, te imalo nadležnost nad Akademijama likovnih umjetnosti u Beču, Milanu i Veneciji i Glazbenog konzervatorija u Milanu.²⁵⁷ Pod ingerencijom Ministarstva kao najviše

²⁵⁴ A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809-1918* (Zagreb: Znanje, 1990.), 43-60; ISTI, *The Course of German History: A Survey of the Development of German History Since 1815* (New York-London: Routledge, 2001.), 58-59; Alan SKED, *Metternich and Austria. An Evaluation* (New York: Macmillan, 2008.), 110-114. Neki su američki povjesničari smatrali Metternichov plan preuređenja Monarhije iz 1817. godine kao dokaz federalističkih reformskih tendencija, što je i dio austrijskih i njemačkih povjesničara neke vrijeme prihvaćao. Takve su interpretacije novija istraživanja napose Alana Skeda uvjerljivom argumentacijom opovrgnula. Vidi naročito: Alan SKED, *Metternich and Austria. An Evaluation* (New York: Macmillan, 2008.), 107-122.

²⁵⁵ *Jahresbericht des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht für 1870* (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.), 6.

²⁵⁶ Barun Anton von Doblhoff-Dier je tako nakon odstupanja prvog ministra javne nastave, baruna von Sommaruga, preuzeo njegovu dužnost. *Jahresbericht des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht für 1870* (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.), 6.

²⁵⁷ Andreas GOTTMANN, „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914)“, u: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ (Berlin: Akademie Verlag, 2010.), 80.

državne instance bila su dakle sveučilišta, biblioteke i znanstveno-istraživački instituti, dok su se privatne ustanove i društva samo nadzirali i financijski podržavali.²⁵⁸

U usporedbi s drugim zemljama na zapadu Europe, Ministarstvo bogoštovlja i nastave je, dakle, u Habsburškoj Monarhiji uspostavljeno relativno kasno. U vrijeme kada Ministarstvo počinje djelovati, važne su kulturne institucije, primjerice brojna bečka kazališta,²⁵⁹ bila u rukama privatnog vlasništva. K tome su neke druge institucije ostale izvan djelokruga Ministarstva, povezane po tradiciji s dvorom i dinastičkom podrškom, odnosno s dvorskom upravom (npr. habsburške zbirke i riznice, muzejske kolekcije, dvorske knjižnice ili dvorsko kazalište, k. k. Hofburgtheater). Zbog toga je isprva utjecaj Ministarstva na umjetnost i kulturu bio relativno slab.²⁶⁰ Jedan od glavnih zadataka Ministarstva bio je određeni nadzor Sveučilišta: uloga studenata i nastavnika u revoluciji 1848. godine ostavila je dubok trag pa je ministar bogoštovlja i javne nastave od 1849., grof Leo Thun (ministar 1849.-1860.), nastojao s jedne strane obnoviti i modernizirati bečko Sveučilište, ali ga s druge strane i „pripitomiti“, što je značilo poštivanje sveučilišne neovisnosti, ali i veći nadzor i utjecaj u sveučilišni i školski program.²⁶¹

Godine 1855. potpisan je Konkordat sa Svetom stolicom, kojim se Katolička Crkva oslobodila preostalih jozefinističkih²⁶² prepreka i ponovno uspostavila snažan utjecaj na područje školstva. Konkordat je predstavljao udarac liberalno orijentiranim političarima koji su namjeravali reformu školskog sustava. Njihovo je uvriježeno mišljenje bilo i ostalo da je brz napredak moguć čim se društvo oslobodi „klerikalnog tutorstva“. ²⁶³ Konkordatom je neoapsolutistička vlast dodatno potvrdila kontrolu države nad Crkvom, no za Ugarsku je to značilo promjene stoljetnih (crkvenih) privilegija, povratak Isusovaca i drugih crkvenih redova te jačanje utjecaja Katoličke Crkve na školstvo. Zato se Konkordat tumačio kao pokušaj germanizacije i podjarmljivanja

²⁵⁸ Andreas GOTTSMANN, „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914)“, u: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ (Berlin: Akademie Verlag, 2010.), 83.

²⁵⁹ U velikom broju literature o temi kazališta u Beču ovdje se iz praktičnih razloga izdvaja samo: W. E. YATES, *Theater in Vienna: A Critical History 1776-1995* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996.).

²⁶⁰ Andreas GOTTSMANN, „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914)“, u: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ (Berlin: Akademie Verlag, 2010.), 79-82; Michaela WOLF, *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 138.

²⁶¹ Carl E. SCHORSKE, *Beč krajem stoljeća: politika i kultura* (Zagreb: Antibarbarus, 1997.), 56.

²⁶² Više o tome vidi kod: Alan J. REINERMAN, *Austria and the Papacy in the Age of Metternich: Between Conflict and Cooperation 1809-1830* (Washington: The Catholic University of America Press, 1979.).

²⁶³ Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 283.

Ugarske pod vrhovnu vlast Austrije uz pomoć Crkve. Ustvari, neoapsolutistički je režim, odnosno tzv. „Bachov sustav“ (prema ministru unutrašnjih poslova Alexanderu Bachu u Schwarzenbergovoj vladi), želio oslabiti mađarske konzervativne crkvene elemente koji su se 1848. godine povezali s revolucionarnom vlasti.²⁶⁴

Razdoblje neoapsolutizma obilježavaju proturječnosti. S jedne strane restauracija Imperija, represivni aparat i germanizacija, ali s druge strane javljaju se, centralističkom politikom određeni, modernizacijski impulsi koji djeluju iz bečkog središta kao kulturnog centra na periferiju Monarhije pa tako i na Hrvatsku.²⁶⁵ Iako umjetnost i kultura nisu bili središnja točka, neoapsolutistički sustav je s Thunovom reformom obrazovnog sustava u sebi ustvari sadržavao dalekosežni kulturni plan koji se nalazio u svojoj srži između liberalnih i konzervativnih reformističkih tendencija. Prvo, pod utjecajem Lea Thuna i njegovog brata Franza Antona II., obitelji uglednih plemića češkog porijekla, Ministarstvo bogoštovlja i nastave je reorganiziralo način obrazovanja i stipendiranja umjetnika, vezujući njihovo djelovanje čvršće u područje Habsburške Monarhije.²⁶⁶ Drugo, u središtu neoapsolutističke obnove se nalazio Beč koji više nije bio samo rezidencijalni grad, već glavni grad Monarhije [*Reichshauptstadt*].²⁶⁷ Bach je u suradnji s ministrom Leom Thunom osmislio snažnu institucionalnu reorganizaciju, tražeći upravo uz pomoć reformiranog obrazovnog sustava i profesionalizirane znanosti poveznicu kojom bi se, na moderan način, revalorizirala i ponovno utemeljila imperijalna tradicija Habsburške Monarhije.²⁶⁸ Upravo na poticaj Bacha i Thuna nastaje 1854. godine Institut za istraživanje austrijske povijesti [*Institut für Österreichische Geschichtsforschung*], centralna institucija kojom se željela uspostaviti bliža

²⁶⁴ Lajos LUKÁCS, *The Vatican and Hungary 1846-1878* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.), 99-109; Moritz CSÁKY, „Die römisch-katholische Kirche in Ungarn“, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, sv. 4, ur. Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (Wien: VÖAW Verlag, 1985.), 248-331; Alice FREIFELD, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914* (Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2000.), 121-123

²⁶⁵ Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.).

²⁶⁶ Werner TELESKO, *Geschichtsraum Österreich: die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*, sv. 1 (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2006.), 398-399; Andreas GOTTMANN, „Leo Thun und die Verstaatlichung der Kunstpolitik“ u: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*, ur. Harm-Hinrich BRANDT (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014.), 240-241.

²⁶⁷ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 109.

²⁶⁸ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 109-110. O Thunovim reformama na području školstva kao obilježju neoapsolutističkog razdoblja vidi naročito: Christof AICHNER – Brigitte MAZOHL – Tanja KRALER, „Aspekte der Thun-Hohensteinschen Bildungsreform – ein „Werkstattbericht““, u: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*, ur. Harm-Hinrich BRANDT (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014.), 195-220. O samom Bachu vidi: Eva MACHO, *Alexander Freiher von Bach* (Frankfurt a. Main: Peter Lang Verlag, 2009.).

suradnja profesionalne historiografije i državnog aparata, želeći na taj način bolje kontrolirati državnu povijest.²⁶⁹

Reforme pod neoapsolutizmom ipak su predstavljale tek prvu etapu. Od 1860. godine, kada je Listopadskom diplomom ukinuto Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, do Austro-ugarske nagodbe 1867. godine, Odjel za bogoštovlje i nastavu pri Državnom ministarstvu vrši sve djelatnosti na području kulture i obrazovanja, a u „znanstvenim i didaktičkim“ pitanjima savjetničku funkciju je imalo i „vijeće za nastavu“ [*Unterrichtsrath*].²⁷⁰

Vanjskopolitički neuspjesi Habsburške Monarhije koji kulminiraju 1866. godine vojnim porazom u Austrijsko-pruskom ratu prisilit će Franju Josipa na kompromis iznutra i reorganizaciju Monarhije u dualističku strukturu između Austrije i Ugarske. Novi sustav osigurao je tradicionalna premoć dinastije ali nakon Nagodbe, riječima Oszkára Jászija, u Ugarskoj „nije bilo habsburške administracije“ – čitav je birokratski aparat stajao u službi „mađarske državne ideje“. ²⁷¹ Reorganizacija će zahvatiti ponovno i resor bogoštovlja i nastave, koji je carskim zakonskim odredbama iz 1867. i 1868., ponovno u obliku Ministarstva, dobio veće ingerencije na području reforme obrazovnog i školskog sustava.²⁷² Također, formirani su i različiti odbori, pa tako i trajni savjetodavni odbor za umjetnost koji nije sastavljen samo od državnih službenika, već i od umjetnika i stručnjaka, a uvedene su različite vrste jednokratnih ili trajnijih stipendija i nagrada koje su se odnosile kako na pojedince, tako i na institucije i kulturna društva. Dok je u urbanim centrima Monarhije dominirala književnost kao odraz „razvijene kulture“, mnogo veća su ulaganja uložena kako bi se ravnopravnije zahvatila i provincija Monarhije: u tom je smislu „briga za kulturu“ značila mnogo više ulaganja u vizualne umjetnosti kao zajednički element svih nacionalnosti države, bez obzira na jezik.²⁷³ S takvom je politikom bila povezana i druga vrlo

²⁶⁹ Institut je pokrenuo povjesničar Albert Jäger (1801.-1891.). Nakon kraćeg vremena, vodstvo Instituta povjereno je međutim njemačkom povjesničaru Theodoru Sickelu, kojeg je Thun doveo u Beč. Glavni mu je zadatak bio u rad Instituta uvesti reformski program za kojeg se od početka zalagao. Vidi: Mike GUBSER, *Time's Visible Surface* (Detroit: Wayne State University Press, 2006.); Nikolina SARIĆ – Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Između „tri neprijatelja“: Theodor von Sichel (1908.-2008.)“, *Pro tempore* 6-7 (2009.), 380-389.

²⁷⁰ To je vijeće osnovano carskom diplomom 1860. godine, ali je zaživjelo tek nekoliko godina kasnije, što dovoljno govori o nekoordiniranosti kulturne politike na državnoj razini. *Jahresbericht des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht für 1870* (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.), 7.

²⁷¹ Oszkár JÁSZI, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1929.), 168.

²⁷² *Jahresbericht des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht für 1870* (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.), 6.

²⁷³ Michaela WOLF, *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 138-139.

važna djelatnost, konzervatorska zaštita, restauracija i evaluacija spomenika ili slika, koju su provodili različiti odbori pri Ministarstvu bogoštovlja i nastave.²⁷⁴

Važno je primijetiti da će, na temeljima Nagodbe, i u ugarskoj vladi biti formirano Ministarstvo bogoštovlja i nastave. Prvi je ministar bogoštovlja i nastave u vladi Gyule Andrásyja, barun József Eötvös (ministar 1867.-1871.),²⁷⁵ liberal europskog kova, nastojao modernizirati obrazovni sustav (ali i zemlju u cjelini) oslanjajući se na zapadnoeuropske i njemačke modele.²⁷⁶ Kao dokazani političar s iskustvom sudjelovanja u vladi 1848. godine, Eötvös nije bio zagovaratelj radikalne mađarizacije i odupirao se konzervativnim tendencijama, proguravši liberalne zakonske odredbe na području školstva (obavezno i besplatno osnovno školstvo), te naročito važne odredbe kojima se nastojalo kodificirati prava nacionalnih manjina u Ugarskoj. U toj je zakonskoj odredbi bilo sažeto njegovo shvaćanje, temeljeno na historijskom pravu, da je mađarska jedina „politička nacija“ u Ugarskoj, koja međutim unutar sebe sadrži manjine na lingvističkoj osnovi. Na taj je način Eötvös, uz podršku vodećeg nagodbenog političara Ferenc Deáka, uspio omogućiti bitna prava manjina te privremeno uspostaviti stanje vjerske tolerancije na području Ugarske.²⁷⁷ Ipak, smatrajući da kulturne nacionalne aspiracije mogu prelaze u one političke te da tako nepobitno vode prema međunacionalnim konfliktima (sukobljenim nacionalnim aspiracijama), Eötvös je okvir Habsburške Monarhije vidio kao jedini mogući način suzbijanja sukoba koji vode prema političkoj asimilaciji i stvaranju homogenih

²⁷⁴ *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmäler* (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1875.), XVI-XVII.

²⁷⁵ Eötvösu je to bio drugi mandat; naime dužnost ministra prosvijete obnašao je i 1848. godine u kratkotrajnoj prvoj vladi liberalnog ministra-predsjednika Lajosa Batthyányja (ožujak-listopad 1848.), predstavljajući uz Ferenc Deáka umjerenu političku struju vlade. Bio je jedini ministar iz te vlade kojemu je ponovno dodijeljen resor 1867. godine.

²⁷⁶ O mađarskoj ideologiji liberalizma i engleskim i francuskim utjecajima vidi: Moritz CSÁKY, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895* (Graz-Köln: Böhlau Verlag, 1967.).

²⁷⁷ Gábor GÁNGÓ, „Joseph Eötvös“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Types and stereotypes*, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2010.), 521; 523-524; Tibor FRANK, „Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH – Jan SURMAN (New York: Palgrave Macmillan, 2012.), 118-121. Vidi također: Endre KISS, „Die Nation in József Eötvös' Hauptwerk des strukturmodernisierenden Liberalismus“, u: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns ca. 1867-1918*, ur. Csaba KISS – Endre KISS – Justin STAGL (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997.), 42-56; László KATUS, „József Eötvös and Ferenc Deák: Laws on Nationalities“, u: *Geopolitics in the Danube Region: Hungarian Reconciliation Efforts, 1848-1998*, ur. Ignác ROMSICS – Béla K. KIRÁLY (Budapest: Central European University Press, 1999.), 133-160.

nacija-država. Štoviše, odobravao je represiju kao osnovno sredstvo borbe, jačajući političku praksu prema nacionalnostima na području kulture i obrazovanja.²⁷⁸

Eötvös, pjesnik, pisac i povjesničar, tipični aristokratski intelektualac, povezo je mađarski patriotizam i zapadnoeuropsko shvaćanje duhovne i materijalne kulture kao jezgru nacionalnog razvoja. Umio je svoju filozofiju i političku ideologiju liberalizma, koji je počivao na misli da je individualna sloboda temelj nacije, provoditi u praksi putem novog dualističkog okvira funkcioniranja Habsburške Monarhije.²⁷⁹ Kao predsjednik Mađarske akademije znanosti od 1866. godine, znao je povezati vladu, svoj ministarski resor i ključne institucije zemlje, stvarajući povoljne uvjete za uvođenje stipendija koje su mladim studentima s područja Ugarske omogućavale studiranje na europskim sveučilištima, shvaćajući da država mora nastojati stvoriti obrazovani kadar koji će potom dalje provoditi modernizacijske reforme.²⁸⁰

Opću modernizaciju školskog sustava u austrijskom dijelu Monarhije poticali su također brojnim zakonskim odredbama liberalni ministri Leopold Hasner von Artha (ministar 1867.-1870.) i Karl von Stremayr (ministar 1870.-1880.). Pod njihovom razvojnom politikom, školstvo i obrazovni sustav u cijelosti nastavlja dobivati autonomiju u odnosu na Crkvu i vjerske zajednice, naročito nakon što je 1870. na Stremayrovu inicijativu otklonjen Konkordat iz 1855. godine, a donose se zakoni kojima su uvedene punopravne srednje škole bez grčkog jezika sa sedam razreda (realne gimnazije), te se otvaraju novi fakulteti i odjeli (Medicinski fakultet u Innsbrucku, Institut za paleontologiju pri Sveučilištu u Beču) te Sveučilišta (Sveučilište u Černivcima). Ulažu se i sve veća sredstva u izgradnju reprezentativnih kulturno-umjetničkih zdanja (nova Akademija likovnih umjetnosti), u muzejske i knjižnične zbirke te u poticaje umjetnicima putem stipendija ili nagrada.²⁸¹

²⁷⁸ Gábor GÁNGÓ, „Joseph Eötvös“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Types and stereotypes*, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2010.), 524-525.

²⁷⁹ Horst HASELSTEINER, „Ungarische Nationalkonzepte, die Slaven und der „Austroslavismus“, u: *Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, ur. Andreas MORITSCH (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1996.), 95-97; Endre KISS, „Die Nation in József Eötvös' Hauptwerk des strukturmodernisierenden Liberalismus“, u: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns ca. 1867-1918*, ur. Csaba KISS – Endre KISS – Justin STAGL (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997.), 41-42.

²⁸⁰ Gábor GÁNGÓ, „Joseph Eötvös“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Types and stereotypes*, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2010.), 524. O Eötvös politici vidi napose: Johan WEBER, *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1966.).

²⁸¹ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes*, sv. 2 (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1874.), 1222; *Neue Freie Presse*, 29. IX. 1891.; Jeroen Bastiaan van

K tome je pred kraj 19. stoljeća, kako bi se dodatno razvijao sustav podrške umjetnicima i umjetničkoj klimi, carskom odredbom 1898. formirano „umjetničko vijeće“ koje je objedinjavalo ministre i odjelne predstojnike odgovorne za umjetnost i kulturu cijele Dvojne Monarhije. Vijeće se sastajalo jednom godišnje, i na neko vrijeme preuzelo važne inicijative koje su objedinjavale kulturne elite zemlje da koordinirali bitnim kulturnim događanjima kao što su sudjelovanja na svjetskim izložbama.²⁸²

II.1.2. *Dinastička kulturna politika*

U cijelosti kulturna politika Dunavske Monarhije do 1880-ih godina još uvijek nije bila detaljnije elaborirana u programskom smislu: to osim toga, zbog višesložnosti, razdoblja političkih previranja, ranijih gubitaka teritorija (naročito Lombardije) i drugih karakteristika nije ni mogla biti. Izravan i posebno dugotrajan odnos ili utjecaj na bitne kulturne institucije još je uvijek ovisio o pojedincima, ministrima ili članovima pojedinih odbora, pa je i sama djelatnost Ministarstava bogoštovlja i nastave i u austrijskom i u ugarskom dijelu Monarhije, izvan užeg smisla školske reforme, bila i dalje nepotpuno definirana.²⁸³ Tek od 1880-ih godina javlja se, u javnim raspravama, novinskim člancima i stručno-znanstvenoj periodici, svijest o državnoj kulturnoj politici kojoj je cilj uzdržavati znanost i umjetnost, prepoznati „vrijednost ideja s područja kulture“.²⁸⁴ Snažnija i mnogo jasnije usmjerena kulturna politika dolazila je pritom već ranije iz dvorskog kruga vladarevih savjetnika, odnosno izravno od vladarske dinastije Habsburg. Ona dakako nije ovisila o promjenama kabineta ili političkim odnosima općenito, već je sustavno koncipirana i detaljno planirana od strane dvorjanstva - *Hofstaata*.²⁸⁵

Već u vrijeme Franje I. te naročito Ferdinanda I. (vladar 1835.-1848.) primjetna je dvorska politika usmjerena prema održavanju, financiranju ali i instrumentalizaciji kulture, naročito u

HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.), 67-69; 141.

²⁸² Andreas GOTTMANN, *Staatskunst oder Kulturstaat? Die Kunstpolitik im Selbstverständnis der Donaumonarchie* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2017.), 106.

²⁸³ Primjerice, u jednom novinskom članku iz 1871. godine u *Neue Freie Presse* govori se o Ministarstvu bogoštovlja i nastave koje brine o kulturnoj politici Monarhije, dakle o svojevrsnim izdancima narodne kulture, odnosno o narodnoj poeziji, narodnom pjesništvu, dramama i romanima, itd. *Neue Freie Presse*, 13. VI. 1871.

²⁸⁴ *Wiener Zeitung*, 29. V. 1885.

²⁸⁵ Pojam je preuzet iz njemačkog, a u hrv. se češće prevodio sa „dvorska pratnja“ ili „dvoranstvo/dvorjanstvo“. Međutim, u ovom slučaju ti prijevodi nisu u potpunosti prikladni. Radi se naime o ranonovovjekovnoj manjoj društveno-političkoj unutarnjoj organizacijskoj jedinici dvora, kolektivno nazvanom *Hofstaat*. Osim toga, termin i njemu sukladni drugi termini su specifikum habsburškog dvora koje većina stranih historiografija (engleska, slovenska, češka, itd.) preuzima u njemačkom obliku. Zbog toga će se u daljnjim slučajevima rabiti isključivo taj njemački termin.

odnosu na talijanska područja koja su tada još bila u sklopu Habsburške Monarhije.²⁸⁶ U dvorskim proračunima, koji su se tijekom vladavine Franje Josipa mijenjali više puta u strukturnom smislu, obično je najbolje od kulturnih institucija prolazilo kazalište. Nakon reforme dvorskog sustava i potrošnje, 1849. godine prema godišnjem budžetu je bila predviđena visoka dotacijska suma od 100.000 guldena za dva bečka kazališta (3,5% cjelokupnog proračuna), kako bi se sanirali deficiti ostvareni od pada pretplata i općih prekida rada tijekom revolucija 1848. godine.²⁸⁷ Dakako, dvorski su proračuni brigu također vodili o dvorskoj glazbenoj kapeli (0,1%), zbirkama umjetnina (2,8%), itd.²⁸⁸ Glavni dvorski komornik [*Oberstkämmerer*], a od 1867. godine vrhovni dvornik ili meštar [*Obersthofmeister*] bio je ustvari neslužbeni „dvorski ministar kulture“, jer je raspoređivao budžet, vodio carske otkupe, financijske potpore, a pod njegovu ingerenciju dolazilo je i upravljanje dvorskim kazališima i operom, umjetničkim i znanstvenim zbirkama u Prirodoslovnom muzeju [*Naturhistorisches Museum*] i Muzeju povijesti umjetnosti [*Kunsthistorisches Museum*], galerijom u Donjem Belvedereu, riznicom i rukopisnom zbirkom u Tirolu. Franjo Josip je pri izboru svojeg vrhovnog dvorskog meštra vodio računa o njegovom poznavanju umjetnosti, kulture i znanosti.²⁸⁹

Dugo vremena je historiografija pisala o nezainteresiranosti Franje Josipa prema umjetnosti, o nedostatku kulturne politike.²⁹⁰ No, vladarev odnos prema umjetnosti i kulturi bio je vjerojatno dvojak. S jedne strane ga, za razliku od većine njegovih predaka iz 18. stoljeća, nije previše zanimala glazba i glazbena umjetnost. U kazalište i operu išao je prvenstveno iz državničke dužnosti i zbog društvenih konvencija, ali je teško ustvrditi je li pritom gajio poseban interes. Lagani i zabavni komadi budili su najveći interes u njemu, pa je prema tome bio blizak građanskom ukusu.²⁹¹ Književnost ga nije previše interesirala – ministar Thun tvrdio je da otkako je Franjo Josip postao vladar, osim izvještaja i memoranduma, nije pročitao niti jednu jedinu

²⁸⁶ Werner TELESKO, *Kulturraum Österreich: die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.), 115. Dakako, određene aspekte kulturne politike moguće je pratiti još kod dvorske politike Habsburgovaca u srednjem i ranom novom vijeku.

²⁸⁷ [Alexander von WEILEN], *Die Theater Wiens*, sv. 2, drugi dio (Wien: Gesellschaft für Vervielfältigende Kunst, 1906.), 142; 145.

²⁸⁸ Martina WINKELHOFER, *Der Alltag des Kaisers: Franz Joseph und sein Hof* (Innsbruck-Wien: Haymon, 2010.), 158.

²⁸⁹ Jeroen Bastiaan van HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.), 62-65; Martina WINKELHOFER, *Der Alltag des Kaisers: Franz Joseph und sein Hof* (Innsbruck-Wien: Haymon, 2010.), 163-164.

²⁹⁰ Karl VOCELKA – Lynne HELLER, *Die Lebenswelt der Habsburger: Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie* (Graz-Wien-Köln: Styria, 1997.), 71.

²⁹¹ Jean Paul BLED, *Franz Joseph* (Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1988.), 362.

knjigu iz vlastite zabave.²⁹² Iako je u djetinjstvu volio crtati, niti prema slikarstvu nije razvio neki snažniji odnos, dok ga je arhitektura, kao vizualno najupečatljiviji izražaj, zanimala. Međutim, osim što takvo držanje bez previše osjećaja nije bilo neuobičajeno za općenito djelovanje Franje Josipa u njegovim dužnostima, njegov stav prema umjetnosti vjerojatno je proizlazio i iz činjenice da kao vladar nije želio otvorenije pokazivati preferencije prema određenim granama umjetnosti. Osobni ukus rijetko je trebao doći do izražaja: dinastija i država trebale su biti u prvom planu.²⁹³ U mnogočemu je pak njegova kulturna politika bila snažnije naglašena i jače elaborirana od prethodnika, Franje I. i Ferdinanda IV. Pokazuje to primjerice odlučnost Franje Josipa da prekine dotadašnju praksu po kojoj je Akademija likovnih umjetnosti podnosila prijedloge o financiranju i otkupu pojedinih umjetnika ili umjetničkih grupa. Vladar je odlučio formirati vlastitu komisiju koja je sastavljala prijedloge, a činili su je stručnjaci, privatni kolekcionari, mecene i sami umjetnici.²⁹⁴ A jedan drugi primjer pokazuje kako su vladar i njegov dvor aktivno sudjelovali u razvoju pojedinačnih karijera umjetnika. Slikara Hansa Makarta (1840.-1884.) je osobno pozvao u Beč, pokrivao njegove troškove boravka, uključio ga je u rad na Svjetskoj izložbi i kasnijim velikim javnim priredbama, organizirao otkup njegovih radova. Unatoč kontroverzama koje su se oko njegove ličnosti stvorile u Njemačkoj, doveo je u Beč Heinricha Laubea na prijedlog Vrhovnog meštra Karla Lanckoroškog, lucidnog modernizatora kazališta, pod čijim je vodstvom dvorsko kazalište došlo do pozicije vodećeg kazališta njemačkog govornog područja.²⁹⁵ Područja koje Franjo Josip nije sam „pokrivao“, nastojalo se popuniti prisutnošću drugih pripadnika obitelji. Tako je primjerice carević Rudolf u javnosti bio poznat kao patron znanosti, naročito prirodoslovlja i etnologije. O njegovoj djelatnosti najbolje svjedoči impozantno leksikografsko djelo „Austro-ugarska monarhija u slici i riječi“ [*Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*] – kolokvijalno nazivano po samom prijestolonasljedniku i *Kronprinzenwerk*, koje je izlazilo u dvadeset i četiri svezaka od 1886. do 1902. godine, a okupljalo je tekstove preko 400

²⁹² Jean Paul BLED, *Franz Joseph* (Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1988.), 361.

²⁹³ Andreas NIERHAUS, „Die imperiale Residenz als öffentlicher Monumentalbau“, u: *Die Wiener Hofburg und der Residenzbau in Mitteleuropa im 19. Jahrhundert*, ur. Werner TELESKO – Richard KURDIOVSKY – Andreas NIERHAUS (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.), 121-122.

²⁹⁴ Martina WINKELHOFER, *Der Alltag des Kaisers: Franz Joseph und sein Hof* (Innsbruck-Wien: Haymon, 2010.), 164-165.

²⁹⁵ Jean Paul BLED, *Franz Joseph* (Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1988.), 363-365; W. E. YATES, *Theater in Vienna: A Critical History, 1776-1995* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996.), 71; Martina WINKELHOFER, *Der Alltag des Kaisers: Franz Joseph und sein Hof* (Innsbruck-Wien: Haymon, 2010.), 165-166.

stručnjaka iz svih krajeva Monarhije i preko 250 umjetnika koji su likovno opremili izdanje.²⁹⁶ Ta je leksikografska edicija putem povijesti, etnografije i kulture trebala ukazati na postojanje jedne integralističke ideje kulture čitave habsburške države.²⁹⁷

Nakon Nagodbe reformirana će se Monarhija okrenuti ponovno baroknoj (i protureformacijskoj) tradiciji države i dinastije, putem velikih proslava, tradicionalističke krunidbe krunom sv. Stjepana u Budimu 1867. godine, proslava vladarskih jubileja i državnih blagdana – carskih imendana i rođendana. Vladar, carica Elizabeta i carević Rudolf te drugi pripadnici dinastije koristili su razne državne i dinastičke prigode kako bi sponzorirali kulturne manifestacije, proslave, igrokaze, kazališne predstave, koncerte, serenade i slične priredbe, povezujući najčešće umjetnost i određene političke poruke koje su namjeravali poslati.²⁹⁸ Barokni duh i pobožnost, tzv. *pietas Austriaca*, Franjo Josip će ponovno staviti u prvi plan. Pobožnost će utjeloviti vlastitim, duboko pobožnim, držanjem te sudjelovanjem u vjerskim ritualima koji su (u baroknoj tradiciji) ujedno i spektakl za širu javnost.²⁹⁹ Aristokraciju će, kao potporni element u kulturnoj politici u drugoj polovici 19. stoljeća sve češće nadopunjavati građanstvo, industrijalci i novi poduzetnički krugovi Monarhije. Uspješni visoki državni činovnici, bogati građani i poduzetnici neće samo oponašati dinastiju u vlastitom interesu u umjetnost, arhitekturu i kulturu općenito,³⁰⁰ već će prvenstveno preko svog kapitala aktivno podupirati kulturnu politiku, od institucija, privatnih krugova pa sve do velikih masovnih manifestacija čiji je glavni pokrovitelj dakako bio car i kralj Franjo Josip.³⁰¹

Neke su novije studije kulturne politike u Habsburškoj Monarhiji pokazale također da dinastija i dvor često nastoje voditi izuzetno višesložnu kulturnu politiku koja je ovisila o

²⁹⁶ Regina BENDIX, „Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the *Kronprinzenwerk*“, u: *Creating the Other: Ethnic Conflict & Nationalism in Habsburg Central Europe*, ur. Nancy M. Wingfield (New York-Oxford: Berghahn Books, 2003.), 149-166.

²⁹⁷ Moritz CSÁKY, „Die Vielfalt der Habsburgermonarchie und die nationale Frage“, u: *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*, ur. Urs Altermatt (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1996.), 62.

²⁹⁸ Često se radilo o općenitim patriotski nadahnutim porukama o bogatoj tradiciji i povijesti dinastije-zaštitnice Monarhije. Daniel UNOWSKY, „Staging Habsburg Patriotism: Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee“, u: *Constructing Nationalities in East Central Europe*, ur. Pieter M. JUDSON i Marsha L. ROZENBILT (New York: Berghahn Books, 2005.), 141-156.

²⁹⁹ William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 36-50; Daniel L. UNOWSKY, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916* (West Lafayette: Purdue University Press, 2005.). O shvaćanju baroka kao imperijalnog, ali i austrijskog-nacionalnog stila u 19. stoljeću vidi također: Moritz CSÁKY – Federico CELESTINI – Ulrich TRAGATSCHNIG (ur.), *Barock, ein Ort des Gedächtnisses: Interpretament der Moderne/Postmoderne* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007.).

³⁰⁰ Carl E. SCHORSKE, *Beč krajem stoljeća: politika i kultura* (Zagreb: Antibarbarus, 1997.), 306-307.

³⁰¹ Brigitte FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960* (Frankfurt-New York: Campus Verlag, 2003.), 125

specifičnim uvjetima pojedine zemlje ili područja. Primjerice, u Veneciji i Lombardiji je neko vrijeme nadvojvoda Maksimilijan, kao namjesnik Venecijansko-lombardskog kraljevstva (1857.-1859.), bez prave pomoći bečkog dvora i podrške Franje Josipa, pokušavao provoditi kulturnu politiku prema kazalištima koja bi taj dio Habsburške Monarhije približilo „dunavskom“ (njemačkom) centru.³⁰² Takve analize pokazuju u kojoj je mjeri unutarnja dinastička kulturna politika prema pojedinim zemljama bila elaborirana, ali jasno upućuju na ograničenja njihovih izvornih ciljeva.

II.1.3. Politika i kultura u Ugarskoj

Dok je u austrijskom dijelu Monarhije kulturna politika od strane birokracije sve češće korištena kao svojevrsni mehanizam difuzije nacionalnih tenzija, naročito u Galiciji, ali i Češkoj, u ugarskom je dijelu Monarhije nakon ere liberalnih reformi (od 1867. do 1890-ih godina) predstavljala produženu ruku mađarizacije, težnje da se mađarska politička nacija stvori uz pomoć lingvističke i kulturne asimilacije. Značilo je to da se kulturna politika fokusira na školstvo, preko kojeg se mađarizacijama najefikasnije mogla provoditi, ali gdje se onda sukladno javljaju i agresivniji načini otpora, radikalizmi i nacionalizmi potisnutih manjina.³⁰³ Naročito otkako će pad dugoročne vlade Kálmána Tisze (ministar-predsjednik 1875.-1890.) i promjene u mađarskoj Liberalnoj stranci dodatno zaoštriti krizu dualističkog sustava u Austro-Ugarskoj, vladaju žestoke rasprave o kulturnoj politici u Ugarskoj.

Ministarstvo bogoštovlja i nastave od 1867. godine dobilo je velike ovlasti upravo na gorućim područjima koja su se ticala konfesionalnosti, crkvenih prava, školskog sustava, itd. Na isprva jasnu tendenciju stvaranja vjerske uravnoteženosti ukazuju i vrlo birokratizirane prakse po kojima je ministar primjerice u pravilu bio rimokatoličke vjeroispovijesti, dok je državni sekretar obično bio protestant. Ministar i čitavo ministarstvo imalo je bitnu ulogu u posredovanju između države, vjere i obrazovanja: vjerske su zajednice organizacijske statute provođenja vjerske nastave vršile uz suglasje Ministarstva, koje je imalo vrhovnu ingerenciju u pitanjima dogme, vjerskih ceremonija, kao i ukupnog ponašanja činovnika.³⁰⁴

³⁰² Jutta TOELLE, *Bühne der Stadt: Mailand und das Teatro alla Scala zwischen Risorgimento und Fin de Siècle* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.). Vidi također: ISTA, *Oper als Geschäft: Impresari an italienischen Opernhäusern 1860-1900* (Kassel: Bärenreiter, 2007.).

³⁰³ Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 303.

³⁰⁴ Heinrich MARCZALI, *Ungarisches Verfassungsrecht* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1911.), 133.

U prvom planu ugarske kulturne politike nalazi se, tijekom čitavog razdoblja, školski i obrazovni sustav, politika povijesti i konfesionalni odnosi, dok je mecenatstvo i podupiranje kulturne djelatnosti prepušteno u najvećoj mjeri dinastiji Habsburg i plemstvu. Početkom 19. stoljeća se na temeljima zbirke ili ostavština bogatih plemića grade prve kulturne institucije, koje su, ovisno o političkom trenutku, dobivale vladarske subvencije ili su im one bile uskraćivane (npr. projekt mađarske Vojne akademije). Grof István Széchenyi položio je 60.000 guldena kao osnovicu za osnivanje Ugarske akademije znanosti (*Magyar Tudományos Akadémia*), isprva u Požunu, a kasnije u Pešti.³⁰⁵

Mišljenje da ugarska kulturna politika mora ostati na tradicionalnim osnovama koje je postavio József Eötvös postupno se mijenjalo. I prije krize dualizma se pod ministrom bogoštovlja i nastave Ágostonom Trefortom (ministar 1872.-1888.) razvija ambivalentna modernizacijska politika u odnosu na školski sustav i visoku znanost. Pod njegovim se kulturnim programom grade nova sveučilišna zdanja, uvodi se seminar iz njemačkog jezika i književnosti na Sveučilište u Budimpešti, provodi daljnja državna organizacija umjetničkih udruga i krovnih kulturnih institucija. Tako Trefort primjerice u Budimpeštu poziva Franza Liszta, kako bi ga imenovao predsjednikom novoosnovane glazbene Akademije – unatoč prijašnjim prepirkama oko ulaganja u razvoj glazbene kulture koje je Liszt opetovano tražio.³⁰⁶ Trefortov je kulturni program međutim istovremeno provodio mađarizaciju znanosti, smatrajući da je kulturni i duhovni razvoj ključan u napretku prema razvijenoj zemlji „mađarski govorećih Nijemaca“.³⁰⁷ To je postizano raznim odredbama kojima je favoriziran mađarski jezik ili koje su zapošljavanje na višim obrazovnim i znanstvenim institucijama uvjetovale vjerskim konverzijama. Najjasnije su mađarizacijske tendencije izražene putem zakona iz 1879. godine kojim je mađarski postao obavezni jezik nastave

³⁰⁵ András GERGELY, „Kulturpolitik und Nationsbildung unter besonderer Berücksichtigung der Theater“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar/München: Böhlau Verlag-Oldenbourg Verlag, 2013.), 154-155.

³⁰⁶ Akademija je isprva imala samo 39 učenika i organizirana je u skromnim uvjetima. Tako isprva nije bilo niti školskih knjiga niti rasporeda predavanja ili studijskog plana, dok je čitavom Akademijom administrirao ograničen kadar – u Liszta, koji je poslove prepuštao uglavnom zamjenicima, redovni profesori bili su još samo Robert Volkmann i Ferenc Erkel, autor mađarske himne. Klára HAMBURGER, *Franz Liszt: Leben und Werk* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.), 198-199; Tibor FRANK, „Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH – Jan SURMAN (New York: Palgrave Macmillan, 2012.), 127. Zanimljiva prepiska oko djelatnosti Franza Liszta s ministrom Trefortom i drugim predvodnicima kulture objavljena je u: La MARA (ur.), *Letters of Franz Liszt*, sv. 2 (New York: Haskell House Publishers, 1968.). O Trefortu i njegovoj politici vidi također: Miklós MANN, *Trefort Ágoston: élete és működése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.).

³⁰⁷ Richard von KRALIK, *Allgemeine Geschichte der Neuesten Zeit*, sv. 4/A: 1876-1888 (Paderborn: Salzwasser Verlag, 2013.), 253.

svih osnovnih škola u Ugarskoj; bez znanja mađarskog nije se više moglo postati školskim učiteljem.³⁰⁸

Veliki problem jezične i vjerske dihotomije u Ugarskoj trebala je ublažiti kulturna politika usmjerena prema stvaranju obrazovane multietničke elite koja je govorila mađarski jezik. Konačni cilj takve politike bila je ipak opća mađarizacija zemlje: nastojalo se, često i agresivnim mjerama, „ispraviti“ omjer Mađara u odnosu na ostale manjine u Ugarskoj: 1880. godine je na području Ugarske 41,2% Mađara, deset godina kasnije 42,8% a 1900. godine 45,4%.³⁰⁹ Reforme na području školstva i obrazovanja pružale su podlogu za asimilaciju zemlje uz pomoć vjerskih konverzija, premoći mađarskog jezika, potiskivanja židovskih ili slavenskih obiteljskih prezimena, itd. S time povezani drugi veliki problem u Ugarskoj predstavljala je nepismenost. Godine 1868., u vrijeme Eötvösovih reformi, nepismenost stanovništva Ugarske iznosila je 68%, a samo je 48% djece u školskoj dobi pohađalo škole, odnosno oko 1,100.000 djece je pohađalo 13.600 škola koje su bile u funkciji.³¹⁰ Glavni ciljevi svih reformi od 1860-ih nadalje svodili su se stoga na veću izgradnju mreže školskih ustanova.

Nastojanja su se pokazala vrlo plodonosna na području Budimpešte, gdje je do 1900. godine osim porasta stanovništva udvostručen i broj škola, učitelja i učenika,³¹¹ ali poteškoće su nastajale u ruralnim predjelima. To je međutim značilo još snažniji utjecaj i veliku slobodu lokalnim crkvenim organizacijama koje su u rukama držale osnovno obrazovanje i školske kadrove. Samo uz njihovu pomoć obrazovanje je moglo zahvatiti zapuštene ruralne krajeve. Pred kraj 19. stoljeća ta se posljedica reformi sve više sukobljavala s mađarizacijskim tendencijama koje je trebala ostvariti sekularna jedinstvena naobrazba.³¹²

Državnoj politici odupirala se Katolička Crkva, koja je željela svoj primat u školstvu zadržati što dulje (što je značilo i kontrolu sredstava i fondova za školstvo). Liberalne reforme i

³⁰⁸ Ágnes SZÉCHENYI, „Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1918) korában a magyar irodalom tükrében“, u: *Választások és kényszerek Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában*, ur. Magdolna BALOGH (Budapest: reciti, 2015.), 29-52. Usp. Tibor FRANK, „Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH – Jan SURMAN (New York: Palgrave Macmillan, 2012.), 127.

³⁰⁹ Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Monarchy 1526-1918* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1974.), 607.

³¹⁰ Iván T. BEREND - György RÁNKI, *Hungary: A Century of Economic Development* (New York: David & Charles, 1974.), 27.

³¹¹ John LUKACS, *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and its Culture* (New York: Grove Weidenfeld, 1988.), 142.

³¹² Joachim von PUTTKAMER, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.), 103-106.

promjene nastavnog programa često su jednostrano napadane kao antiklerikalne i usmjerene protiv Katoličke crkve, dok su s druge strane i liberalni reformatori nastojali što brže oduzeti obrazovanje iz ruku Crkve.³¹³ Čitavo razdoblje nakon reorganizacije države 1867. godine obilježit će učestali sukobi rigidnih elemenata Katoličke Crkve i liberalnih političara, koji će se povremeno razbukovati u sukob s obilježjima „kulturkampf“. Crkva, koju je podržavalo plemstvo, našla se dugoročno pod pritiskom ideja liberalnih vlada koje su podržavale konfesionalne manjine, naročito protestantski kler. Dodatan element u sukobu predstavljali su vjerski i obrazovni fondovi kojima su zajednički upravljali Crkva i Ministarstvo bogoštovlja i nastave.³¹⁴

Rezultat obrazovnih reformi iz 1868. godine bio je da je ona Crkva kojoj je na određenom području pripadala većina vjerske zajednice mogla osnivati škole kojima je primarni zadatak bio opismenjavanje. Pritom su imali široke ovlasti u poučavanju djece na njihovom materinjem jeziku. Kada je u pitanju Gornja Ugarska i tamošnje slovačko stanovništvo, zakon za njih nije u potpunosti bio povoljan. Razlog tome je vjerska podijeljenost između katolika i protestanata, a kako su na tim prostorima živjeli i Mađari i Nijemci (Sasi), upravo su oni neravnomjerno (u odnosu na Slovake) dominirali u crkvenim tijelima. Unatoč brojnosti slovačkog stanovništva, ugarske vlasti su stoga uspjele zatvoriti većinu slovačkih škola, a da se protiv toga nisu bunili ni katolici ni protestanti.³¹⁵ U Erdelju je situacija bila povoljnija za lokalno stanovništvo, iako je razina pismenosti bila gotovo najniža u Ugarskoj (manje od 20%). Budući da je lokalno stanovništvo bilo podijeljeno između Grkokatoličke Crkve i Rumunjske pravoslavne Crkve, Rumunji su dominirali i jednom i drugom Crkvom, te su tako formirane rumunjske lokalne škole.³¹⁶

Od 1880-ih godina politika vlade prema tim školama se mijenja. Jedna brošura pod naslovom *Asszimiláció, reasszimiláció és a magyar kultúrpolitika* [Asimilacija, reasimilacija i

³¹³ András NÉMETH, „A chapter in the history of an ambivalent relationship. Connections between the »new education movement« outside the universities and academic pedagogy in Hungary“, u: *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational Sciences*, ur. Rita HOFSTETTER – Bernard SCHNEUWLY (Bern-Berlin etc.: Peter Lang, 2006.), 173-175.

³¹⁴ Moritz CSÁKY, „Die römisch-katholische Kirche in Ungarn“, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, sv. IV, ur. Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.), 271-275; Laszlo PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós Lojkó (Leiden: Brill, 2012.), 328-330.

³¹⁵ Joachim von PUTTKAMER, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.), 32-48.

³¹⁶ Joachim von PUTTKAMER, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.), 150-170; 300-302 i dr.; Ágoston BEREZ, *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy* (Budapest: CEU Press, 2013.), 116-201.

mađarska kulturna politika] koju je sastavio povjesničar Kálmán Demkó 1897. godine upravo upozorava na problem opadanja grkokatoličkog stanovništva koje se smatra Mađarima, budući da je u crkvama liturgijski jezik grkokatolika rumunjski. Demkó ključnu potrebu kulturne politike vidi u povećanju broja škola u Erdelju, ali i vođenju grkokatoličke liturgije na mađarskom jeziku, kako se učinak mađarskih škola ne bi poništavao vjerskim životom.³¹⁷ Asimilacija je postupno, posredstvom pritiska javnosti i političkih frakcija, postajala glavnom odrednicom mađarske politike, a školstvo glavno područje na kojem se provodila, što je značilo: povećanje (mađarskog) nastavničkog kadra, širenje mreže školskih zavoda u kojima se nastava provodila na mađarskom i restrikcije obrazovnih ustanova koje nisu bile na mađarskom jeziku.³¹⁸

Nacionalnost	Broj osnovnih škola (mađarske i ne-mađarske)	Broj učenika upisanih u osnovne škole	Broj učitelja
mađarska	12.784	1,050.579	26.270
nemađarska	3.712	853.541	5.547

Tablica 1. Školstvo u Ugarskoj. Preuzeto prema: Oszkár JÁSZI, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1929.), 329.

Država je sve više tražila kontrolu nad obrazovnim sustavom, kako bi uz pomoć nastave na mađarskom jeziku i školskog programa – unutar kojeg je dakako najvažniju ulogu imala povijest (podložna manipulacijama) – ostvarila svoje ciljeve. „Jedinstven odgoj“, dakle obrazovanje na mađarskom jeziku svih žitelja na području Ugarske (ne uključujući dakako Trojednu Kraljevinu), smatrano je sve više „conditio sine qua non mađarske kulturne politike“.³¹⁹ Osnovnoškolski obrazovni sustav kritiziran je kao manjkav budući da je u nedostatnom smislu razvijao odnos prema mađarskoj kulturi.³²⁰ Ne samo putem školske nastave, već putem što češćeg sudjelovanja

³¹⁷ Kálmán DEMKÓ, *Asszimiláció, reasszimiláció és a magyar kultúrpolitika* (Budapest, 1897.), prema: *Pester Lloyd*, 6. III. 1897.

³¹⁸ Oszkár JÁSZI, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1929.), 328-329; Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Znanje, 1997.), 260-277.

³¹⁹ *Pester Lloyd*, 8. III. 1893.

³²⁰ U ugarskom saboru je obrazovni sustav često napadan kao nedovoljno „mađarski“. Tako je zastupnik Ferenc Fenyvesi u parlamentu 1893. godine govorio o potrebama kulturne politike koja mora ispraviti „pogreške“

učitelja i školaraca u javnim manifestacijama, proslavama ili crkvenim događanjima, željelo se mladež povezati s (državno) promišljenom slikom Ugarske kao jedinstvene snažne zemlje s bogatom povijesnom tradicijom i razvijenom kulturom. Najjasnije o tome svjedoči elaborirana politika povezivanja škola s centralnom proslavom mađarskog Milenija 1896. godine. Međutim, u ruralnim krajevima često su pripremane i gotovo svakodnevne vjersko-političke proslave koje su trebale ponuditi sakraliziranu sliku Ugarske, ali su često izazivale suprotan efekt kod školske djece, kojoj su manifestacije djelovale usiljene i dekontekstualizirane u odnosu na njihovu svakodnevicu.³²¹

Godina	Državne škole (omjer profesor : učenici)	Crkvene škole (rimokat. + grkokat.)
1875.	223 : 557	187 : 915
1890.	201 : 1.680	136 : 1.521
1895.	348 : 1.940	275 : 1.818
1896./1897.	361 : 2.363	308 : 2.345

Tablica 2. Omjer profesora i učenika u državnim i crkvenim školama (zbroj rimokatoličkih i grkokatoličkih škola) Prema: Moritz CSAKY, „Die römisch-katholische Kirche in Ungarn“, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, sv. IV, ur. Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (Wien: VÖAW Verlag, 1985.), 278.

Velika pobjeda ministra Albina Csákyja (ministar bogoštovlja i nastave 1888.-1894.), kojom je završena desetljećima duga prepirka Crkve i liberala, uveden civilni brak, judaizam izjednačen s kršćanstvom, a građanima osigurano pravo da roditelji konfesionalno miješanih brakova sami biraju vjeroispovijest svoje djece,³²² nije mogla zaustaviti sve snažniju podjelu političke scene u Ugarskoj. Pristaše ustavne Nagodbe iz 1867. godine i oni koji su bili uvjereni da se na temelju nje mogu postići novi kompromisi s vladarom, dolazili su sve češće pod pritisak

obrazovnog sustava u kojem mladi učenici „bolje poznaju grčku povijest od mađarske“, prema kojem „inozemne“ bogovi bolje upoznaju od mađarskih duhovnih junaka. *Pester Lloyd*, 8. III. 1893.

³²¹ Joachim von PUTTKAMER, „Alltägliche Inszenierungen. Kirchliche und nationale Schulfeste in Ungarn 1867-1914“, u: *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*, ur. Martin SCHULZE WESSEL (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.), 141-152.

³²² Moritz CSAKY, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895* (Graz-Köln: Böhlau Verlag, 1967.), 92-102.

radikala koji su tražili svojevršno obnavljanje stanja iz 1848. godine.³²³ U procjepu između dva viđenja kulturne politike našao se tako ministar bogoštovlja Gyula Wlassics (ministar 1895.-1903.). On se s jedne strane zauzimao za daljnju modernizaciju obrazovnog sustava, nastojao je kulturne institucije odmaknuti od utjecaja Katoličke Crkve (kler nije podržao njegovu kandidaturu 1895. godine), obrazovni sustav učiniti ravnopravnijim i dostupnijim ženama (omogućio je ženama pristup na sveučilišnoj nastavi i stjecanje višeg stupnja znanstvene kvalifikacije) te pomoću mađarskih kulturnih udruga ostvariti liberalnu politiku suradnje mađarskih i nemađarskih faktora. No, s druge strane, Wlassics je vidno uzmicao pred kritikama koje su zahtijevale jasniju tendenciju kulturne asimilacije nacionalnih manjina na području Ugarske.³²⁴

Vrlo važnu javnu raspravu o smjeru kulturne politike u Ugarskoj vode Andor Semsey, znanstvenik i prirodoslovac, i fizičar i matematičar Loránd Ágoston Eötvös, koji je kratkotrajno obašao dužnost ministra bogoštovlja i nastave (1894.-1895.). Loránd Eötvös, sin nekadašnjeg ministra Józsefa Eötvösa, kulturnu politiku vidi kao određenu vrstu „nadogradnje“; prema njemu je Ugarska dokazala da ima elementarnu snagu, kapacitete koji mogu doprinostiti kulturnom razvoju, ali joj nedostaje disciplina – koju se stječe kulturnom politikom. Prema Eötvösu, ključ nacionalnog razvoja Ugarske i mađarskog patriotizma mora biti široko osmišljena kulturna politika, pa u skladu s time predlaže i (nikada ostvareno) formiranje zasebnog „ministarstva kulture“ (iz resora „bogoštovlja i nastave“). Za njega je „znanost najveća snaga nacija“, a cilj kulturne politike je razvijati „samostalno znanstveno razmišljanje i stvaralaštvo“.³²⁵ Loránd Eötvös, Semsey, te drugi predstavnici mađarske liberalne aristokracije, intelektualci, predvodili su modernizacijska nastojanja u zemlji smatrajući da je ključno univerzalnu i narodnu nacionalnu znanost gledati kao objedinjenu cjelinu, nastojeći se tako udaljiti od političkog nacionalizma koji je sve jače zahvaćao i resor kulture.³²⁶ Međutim, početkom 20. stoljeća konačno prevladava drugačija vizija razvoja kulturne politike: novi zakoni o obrazovanju koje su donosili različiti ministri, Albert Berzeviczy (ministar bogoštovlja i nastave 1903.-1905.), György Lukács (1905.-1906.) i Albert Apponyi

³²³ Laszlo PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós Lojkó (Leiden: Brill, 2012.), 331-332.

³²⁴ *Pester Lloyd*, 22. X. 1895.; *Pester Lloyd*, 3. I. 1900. Vidi također: Anna MAGDOLNA, „Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben“, *Könyvtari Figyelo* 23/1 (2013.), 91-114.

³²⁵ *Pester Lloyd*, 7. VII. 1895.

³²⁶ Tibor FRANK, „Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH – Jan SURMAN (New York: Palgrave Macmillan, 2012.), 128-131.

(1906.-1910.) značili su podizanje razine obrazovanja intenzivnijim nametanjem mađarskog jezika i određenih udžbenika koje odobrava isključivo Ministarstvo bogoštovlja i nastave.³²⁷

II.1.4. Politika i kultura na prijelazu stoljeća: „modernistička“ izmjena paradigme kulturne politike

Još od vremena Marije Terezije rastuća birokracija, ustvari sloj službenika odgojenih i uvježbanih u smirivanju međunacionalnih tenzija i upravljanju, postaje naročito trajno obilježje Dunavske Monarhije. Upravo u drugoj polovici 19. stoljeća službenička aristokracija (koju će neki nazivati tipološki i „terezijanskim čovjekom“³²⁸) postaje, kao jedan od ključnih stupova države, faktor u nastojanju razumijevanja kulturoloških razlika Monarhije, odnosno kako bi se umirile nacionalne tenzije Monarhije.

Međutim, u drugoj polovici 19. stoljeća javlja se „modernistička“ izmjena paradigme koja se odnosi na kulturnu politiku Habsburške Monarhije na prijelazu stoljeća. Kada je u Beču sredinom 19. stoljeća Franjo Josip naredio rušenje baroknih gradskih zidina, koji je među rijetkim europskim glavnim gradovima svoje zidine tako dugo čuvao, počela je izgradnja nove, reprezentativne i raskošne ulice monumentalnih zgrada koje su predstavljale politiku, diplomaciju, kulturu ali i elitno stanovanje – Ringstraße.³²⁹ Pritom su urbanistička i stilistička promišljanja kojima se nastojao „savladati“ novostvoreni prostor u povijesnoj jezgri grada, nadomak svim političkim centrima, a ponajprije Hofburgu, obilježena interesima vladarske kuće Habsburg, plemstva i bogatog, liberalnog građanstva. Carl E. Schorske primijetio je kako se ulica tek naizgled čini harmoničnim prostorom, dok ustvari unutar sebe krije određeni razdor između dinastije, aristokracije i građanstva: Ringstraße reprezentira sve tri strane. Na primjeru Muzeja povijesti umjetnosti (*Kunsthistorisches Museum*), izgrađenog na bečkom Ringu i njegove okolice, jasna postaje intencija vizualne (re)prezentacije povijesti Monarhije u odnosu na dvije presudne sile koje su državu činile moćnom: dinastiju i prosvijećene reformatore. Konsenzualni odnos koji je 1850-ih pronađen između Franje Josipa, vladara i političke elite, liberalnih reformatora, zrcalio se u

³²⁷ Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Znanje, 1997.), 262-263.

³²⁸ Pojam koriste primjerice Anton Wildgans, Oskar Benda, Hugo von Hofmannsthal, odnosno Alphons Lhotsky, Hugo Hassinger i Friedrich Heer. U historiografski ga diskurs, tj. analizu sukladnog termina „austrijski čovjek“ ponovno uvodi William Johnston. Vidi: William M. JOHNSTON, *Der österreichische Mensch: Kulturgeschichte der Eigenart Österreichs* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.); ISTI, *Zur Kulturgeschichte Österreichs und Ungarns 1890-1938. Auf der Suche nach verborgenen Gemeinsamkeiten* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2015.), 46-55.

³²⁹ O izgradnji, ali i kulturnohistorijskim i socijalnohistorijskim aspektima Ringstraße u Beču vidi naročito: Andreas NIERHAUS (ur.), *Der Ring. Pionierjahre einer Prachtstraße* (Salzburg: Residenz Verlag, 2015.).

postavu monumentalnog kipa Marije Terezije koji nije bio sam, već uz kulturnu i intelektualnu elitu: Josepha von Sonnenfelsa, Gerarda van Swietena, Richarda Haydna, Christopha Willibalda Glucka.³³⁰ Sama muzejska zgrada trebala je predstavljati ultimativnu ulogu Habsburgovaca i plemstva Monarhije u čuvanju tradicije, slaviti ih kao patrone državne kulture. Međutim, kroz državni aparat i birokraciju javlja se i treća struja: u velike su urbanističke planove, osnivanje instituta i muzeja, uključeni liberalni intelektualci-stručnjaci: arhitekti, povjesničari, povjesničari umjetnosti.

Nekoliko desetljeća kasnije ta veza i dalje opstaje, ali dolazi do izmjene paradigme. Državni organi i birokracija od oko 1890. godine sve aktivnije utječu na umjetničku produkciju.³³¹ Suvremeni, avangardni, modernistički intelektualci i umjetnici, dakle arhitekti, glazbenici, pisci i slikari, ali i povjesničari, povjesničari umjetnosti i drugi stručnjaci u Beču oko 1900., uglavnom pripadnici liberalnog građanstva, žele biti aktivno uključeni u kulturni kontekst kojeg su stvorile država i dinastija. Za razliku od povjesničara Alfreda Arnetha (predsjednika Akademije znanosti i šefa Državnog arhiva) ili Theodora Sickela (voditelja Austrijskog povijesnog instituta), koji su svoje reorganizacijske planove za struku vršili uglavnom u skladu s državnom politikom i očekivanjima, nova je modernistička intelektualna elita neovisnija od dinastije. U umjetničkom i znanstvenom smislu oni i dalje demonstriraju svoju lojalnost državi i dinastiji, ali je odnos ipak promijenjen. Kulturna politika oko 1900. godine uključivala je ideje secesije Hermanna Bahra ili Otta Wagnera, od režima radikalno neovisnih Schielea i Kokoschke ili Loosa, koji je obznanio intelektualni „rat“ svemu što nije moderno – čime ipak nije došao u bitan sukob s državnim sustavom kulture i kulturnih poticaja. Najjasnije se to vidi možda iz primjera prve izložbe secesijskih umjetnika u Beču 1898. godine. Izložbu je, doduše ne na samom otvorenju, posjetio i Franjo Josip, no unatoč pisanju Gustava Klimta koji je vladara molio za previšnje nabavke umjetničkih djela, car se odlučio uložiti preko 10.000 guldena u slike s mnogo konzervativnije izložbe umjetnika u Künstlerhausu. S druge strane se država, predvođena tadašnjim ministrom za bogoštovlje i nastavu grofom Arturom Bylandt-Rheidt (ministar bogoštovlja i nastave 1898.-

³³⁰ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 119-120.

³³¹ Jeroen Bastiaan van HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.), 106. Usp. Werner TELESKO, *Kulturraum Österreich: die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.), 185-198.

1899.), pokazala itekako sprema izdvojiti financijska sredstva za nabavljanje određenog broja umjetničkih djela.³³²

Kompromis intelektualaca, kulturnih djelatnika i države postaje sve više odnos između politike koju provodi državni aparat i predstavnika znanosti i umjetnosti, a da je pritom patronat vladara i plemstva sve češće u drugom planu. Zbog toga na prijelazu stoljeća vladarska legitimacija kroz arhitekturu i umjetnost postaje lakše ostvariva na periferiji Monarhije, u Zagrebu, Černivci ili Lavovu, negoli u Beču, gdje je svakodnevno vladar promatrao Loosovu „kuću bez obrva“, smještenu na Michaelerplatzu, točno preko puta Hofburga. Unatoč ponekad i radikalno modernističkim idejama, intelektualna elita u Beču oko 1900. pokazala se uglavnom spremna surađivati i sudjelovati u kulturnom režimu kojeg je činila ista birokracija, koju su u svojim radovima često kritizirali.³³³ Bez imalo tenzija i razilaženja kulturna politika je iz čvrstih ruku dvora i dvorske politike prelazila na državne organe.³³⁴ Dinastija se sve manje miješala u kulturnu politiku državne uprave, odnosno Ministarstva bogoštovlja i nastave. Konzervativno plemstvo s druge strane nije tako spremno prepuštalo mecenatstvo birokraciji, pružajući otpor kroz kritiku i politički pritisak. Aristokracija nije oprostila vladi Ernesta von Koerbera (ministar-predsjednik 1900.-1904.), koju je u kulturnoj politici predvodio filolog Wilhelm August von Hartel (1839.-1907.), provođenje dalekosežne „prosvijećene politike“ suradnje s modernističkim umjetnicima, dajući im na važnosti u političkom smislu, uključujući ih u mnogo širem smislu nego dotada u rad različitim državnih komisija i vijeća.³³⁵ Država je, unatoč otporu konzervativnih krugova, modernističke umjetnike pod von Hartelovom politikom promovirala i diljem zemlje i u inozemstvu, sponzorirala je njihovo školovanje i sudjelovanje na izložbama, planski otkupljivala radove i dodjeljivala natječaje. Pritom, za razliku od ranijih vremena kada je politika Ministarstva uglavnom ovisila o planu i sposobnosti pojedinih njenih kreatora (uglavnom ministri), u oči upada da je obrazovano, školovano i u pitanjima umjetnosti možda i iznenađujuće verzirano činovništvo,

³³² Thomas JUST – Irmgard PANGERL, „Kaiser Franz Joseph und die Erste Ausstellung Secessionisten 1898“, *Wiener Geschichtsblätter* 61 (2006.), 59-66.

³³³ James SHEDEL, „*Fin de Siècle or Jahrhundertwende. The Question of an Austrian Sonderweg*“, u: *Rethinking Vienna 1900*, ur. Steven BELLER (New York: Berghahn Books, 2001.), 98-99.

³³⁴ Andreas GOTTSMANN, „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914)“, u: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ (Berlin: Akademie Verlag, 2010.), 82.

³³⁵ Jeroen Bastiaan van HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.), 49-58; Carl E. SCHORSKE, *Beč krajem stoljeća: politika i kultura* (Zagreb: Antibarbarus, 1997.), 244.

od upravitelja pojedinih odjeljenja Ministarstva do samoga kadra, u stanju prepoznati važnost umjetnosti u državnoj politici i donositi (mjerodavne) sudove.³³⁶

Osim toga, kulturna je politika Habsburške Monarhije u smislu djelovanja „terezijanskog čovjeka“ utjelovljenog u birokratskom aparatu Ministarstva bogoštovlja i nastave, uspjela barem djelomično u osnovnoj namjeri: umjetnost je u Austro-Ugarskoj predstavljena svojom „nacionalnosti“. Umjetnici iz svih krajeva Monarhije mogli su javno sudjelovati u izložbama, javnim manifestacijama i proslavama. Apsolventi Bečke škole za umjetnost i obrt imali su priliku predavati u svim dijelovima Dunavske Monarhije. Umjetnici su na taj način utjelovljavali nacionalne težnje države, a sami su svojim djelovanjem trebali dokazati ravnopravnost u državi.³³⁷

³³⁶ Waltraud HEINDL, *Josephinische Mandarine: Bürokratie und Beamte in Österreich*, sv. 2 (Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 2013.), 156-159.

³³⁷ Jeroen Bastiaan van HEERDE, *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.), 326; Andreas GOTTSMANN, „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914)“, u: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ (Berlin: Akademie Verlag, 2010.), 81.

II.2. *FIN DE SIÈCLE* DRUŠTVO I HABSBUŠKA MONARHIJA: UTJECAJI IZVANA NA PODRUČJE TROJEDNE KRALJEVINE

II.2.1. *Kulturni procvat urbanih središta u Habsburškoj Monarhiji*

Kulturna dinamika na prijelazu s 19. na 20. stoljeće nije samo obilježje Beča. I drugi gradovi Monarhije u razdoblju dualizma doživljavaju na mikro- ili makrorazini kulturne procvate koji su povezani i s gospodarskom konsolidacijom Austro-Ugarske, a naročito osnaženjem kupovne moći, kapitala poduzetništva i građanstva.³³⁸ Kulturni procvat u europskom kontekstu dakako koincidira i s pariškom *Belle Époque* ili viktorijanskom i edwardijanskom Britanijom, ali ipak habsburški *fin de siècle* predstavlja relativno zaseban, srednjoeuropski problemski kompleks. S pitanjem kako i pod kojim uvjetima dolazi do kulturnog procvata uoči svjetskog rata bavila se većina kulturnih povjesničara Habsburške Monarhije 19. stoljeća.

Nekoliko različitih historiografskih pristupa nude pomoć u rješavanju tog pitanja. Britanski povjesničari Asa Briggs i Daniel Snowman, između ostalih, ističu kako simbolika prijelaza stoljeća ima u dugoročnoj perspektivi snažan utisak na predvodnike razdoblja i njihove mentalne predodžbe svijeta u kojem žive i u kojem će živjeti. Svijest o prijelazu, o tome da dolazi nešto novo i da će se dogoditi promjena, unatoč činjenici da je kalendarsko vrijeme umjetna tvorevina, tjera na promišljanja o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Otvara se time čitav niz analitičkih, retrospektivnih ili introspektivnih, preispitivanja koja utječu na mentalitet vremena, potičući dodatan izražaj u umjetnosti, kulturi i intelektualnom diskursu, ali i svakodnevicu.³³⁹ Asa Briggs (1921.-2016.) će dodatno upozoriti na viktorijansku praksu velikih nacionalnih proslava obljetnica, itekako primjenjivih i na situaciju u Habsburškoj Monarhiji, koje su utjecale na ljude, stvarajući kontekst brojanja godina, računanja obljetnica i obilježavanja prijelaza ili prekretnica.³⁴⁰

Kroz sedam bitnih odrednica koje su razdoblje 1880-ih godina učinile intezivirajućom prekretnicom koja je viktorijanski svijet povezala s *fin de siècle* fenomenom, njemački povjesničar Jürgen Osterhammel nudi ustvari usustavljenu shemu bitnih faktora promjene: globalni početak

³³⁸ O gospodarskoj situaciji u Habsburškoj Monarhiji vidi naročito: David F. GOOD, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1984.); Alan SKED, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918* (London: Longman, 2001.), dio o ekonomskom stanju 310-321; Roman SANDGRUBER, *Ökonomie und Politik: österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 309-319.

³³⁹ Asa BRIGGS – Daniel SNOWMAN, „Introduction“, u: *Fins de Siècle: How Centuries End 1400-2000*, ur. Asa BRIGGS – Daniel SNOWMAN (New Haven - London: Yale University Press, 1996.), 1-5.

³⁴⁰ Asa BRIGGS, „The 1890s: Past, Present and Future in Headlines“, u: *Fins de Siècle: How Centuries End 1400-2000*, ur. Asa BRIGGS – Daniel SNOWMAN (New Haven - London: Yale University Press, 1996.), 157-195.

razdoblja fosilnih goriva, nova faza industrijalizacije i ekonomskog rasta, početak razdoblja velikih (multinacionalnih) poduzeća, intenziviranje „imperijalističke klime“, opća stabilizacija većih imperija nakon razdoblja nemira i ratova, intelektualni i kulturni prijelaz u zapadnoeuropsko razdoblje „klasične moderne“, te razvoj različitih kritičkih, reformnih pokreta u odnosu na kolonijalizam.³⁴¹ Osterhammelov je okvir pritom dakako globalnohistorijski, no u odnosu na Habsburšku Monarhiju i položaj Trojedne Kraljevine uočljivi su neki momenti koje je moguće povezati i s političkim djelovanjem režima bana Khuena: faza pacifikacije nakon burne 1883. godine i tzv. narodnog pokreta, transformacija privrednog života obilježena i blagim gospodarskim rastom, recepcija modernističkih tendencija, javljanje novih oblika političke kritike i protesta koji dotada nisu bili prisutni u hrvatskoj političkoj kulturi.

Francuski je povjesničar Fernand Braudel (1902.-1985.) proučavajući Mediteran i najsnažniju morsku državu Zapada, Veneciju, opazio kako političko opadanje moćne države često izaziva svojevrsno preslagivanje snage s politike na kulturu u završnoj fazi. Prema Braudelu je tako Venecija nakon razdoblja ekonomskog prosperiranja i političkog razvoja, u svojoj posljednjoj etapi kao velesila, doživjela još jedan kulturni procvat.³⁴² Austrijski su povjesničari Emil Brix³⁴³ i Ernst Hanisch³⁴⁴ pokazali svojim radovima kako se takvo shvaćanje može primijeniti na područje omeđeno Alpama i Sredozemljem, na Austro-Ugarsku Monarhiju. Hanisch dapače predlaže nekoliko mogućih rješenja u pitanju kako Beč postaje epicentar kulture i modernosti unutar politički oslabjelog imperija: od spomenute Braudelove teze do naglašavanja postojanja slojevitih, ali raznovrsnih društveno-kulturnih, multinacionalnih miljea i s time povezane krize identiteta u Austro-Ugarskoj.³⁴⁵

Dodatni odgovor kojeg okvir Habsburške Monarhije s kraja 19. stoljeća nudi svakako je bijeg mlađih educiranih generacija od izuzetno kompleksne, ali često ujedno i inertne političke situacije. Osjećaj da se ništa u režimu ne mijenja, da je dualistički okvir Monarhije petrificiran dok god Franjo Josip vlada, frustracije je usmjerilo prema umjetničkom izražaju; proces koji se može uočiti i kod mladog kraljevca Rudolfa. Na problem je upozorio još austrijski književnik Oskar

³⁴¹ Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 109-114.

³⁴² Fernand BRAUDEL, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. 1 (Zagreb: Antibarbarus, 1997.), 425.

³⁴³ Emil BRIX, „The Role of Culture in the Decline of European Empires“, *The Decline of Empires*, ur. Emil BRIX et al. (München: Oldenbourg Verlag, 2001.), 9–20.

³⁴⁴ Ernst HANISCH, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert* (Wien: Carl Ueberreuter, 2005.).

³⁴⁵ Ernst HANISCH, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert* (Wien: Carl Ueberreuter, 2005.), 247–251.

Benda (1845.-1915.).³⁴⁶ Okretanje kulture i umjetnosti kao prostoru ispoljavanja apolitičkih ili pak manje ili više prikrivenih političkih tendencija, odražava se u temi koja dominira modernističkim krugovima većine urbanih društava Dvojne Monarhije: pitanjem identiteta. Tom se temom bave bečki glazbenici i pisci jednako često kao i mađarski filozofi-utopisti, ili pak slavenski, hrvatski, češki ili slovački intelektualci koji nastoje povezati pitanje identiteta u modernosti i identiteta vlastite zemlje. Na taj način nadograđena Braudelova teza pokriva ne samo Beč kao logično središte Monarhije, već i druge manje centre s njihovom „unutrašnjom periferijom“ i prepoznatljivim „provincijalizmom“.³⁴⁷ Zanimljivo je da je povjesničar i publicist Josip Horvat vrlo sličan okvir uspostavio i za područje kulture u Hrvatskoj u vrijeme vladavine bana Khuen-Héderváryja. Horvat piše:

„Kao i za vrijeme apsolutizma i u doba poslije nagodbe, tako i nakon kratkih triju godina između odlaska Mažuranića s banske stolice i dolaska Khuenovoga, kada je politika zanjela svu javnost, čim se sustav staložio, izživljavanje u književnosti i umjetnosti preotimlje opet mah nad zanimanjem za politiku.“³⁴⁸

Upravo je vrijeme Khuenovog režima obilježio period realizma u hrvatskoj književnosti. Realizam se pojavio nešto kasnije nego u ostatku europskih književnosti, a kao njegov početak uzima se smrt Augusta Šenoa (1881.). Iako se smatra da traje do oko 1892. godine kada se pojavljuju Antun Gustav Matoš i Janko Leskovar, hrvatski realizam će svoj vrhunac doživjeti u djelima Vjenceslava Novaka (1859.-1905.). Pritom se mlađi autori ipak nisu u potpunosti dali prepustiti poetici realizma: u njihovim djelima vidljivo mjesto imaju boljke hrvatskog društva na vrhuncu Khuenovog režima.³⁴⁹ U književnom radu Ksavera Šandora Gjalskog (1854.-1934.) nije primjetan samo bijeg od stvarnosti (političke) svakodnevice državnog službenika (Gjalski radi upravo u Khuenovo doba u državnoj službi).³⁵⁰ Djela Gjalskoga su aktualna, likovi u njegovim djelima često plastično predstavljaju političke struje (pravaše, obzoraše, režimske karijeriste, itd.) mogu se iščitati politički stavovi, mračni prikazi društvenog stanja duševne i materijalne korupcije, pa čak i neizravne karakterizacije samog bana Khuen-Héderváryja, u pripovijeci *Životopis jedne*

³⁴⁶ Oskar BENDA, *Die österreichische Kulturidee in Staat und Erziehung* (Wien: Saturn, 1936.).

³⁴⁷ Usp. James P. KROKAR, „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb“, *Austrian History Yearbook XIX-XX/1* (1983.-1984.), 121-122.

³⁴⁸ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 482.

³⁴⁹ Usp. Milan MARJANOVIĆ, *Iza Šenoa: četvrt vijeka hrvatske književnosti* (Zadar: Naklada Hrvatske knjižarnice, s.a. [1906.]), 32-33.

³⁵⁰ Miroslav ŠICEL, *Gjalski* (Zagreb: Globus, 1984.), 169.

ekscelencije (1898.), objavljene u časopisu *Vienac* – u broju koji je potom zabranjen, odnosno zaplijenjen.³⁵¹

Načelo realizma, vjerno prikazivanje stvarnosti i objektivnost, upravo je na taj način postignuto u hrvatskom kontekstu. Tako nailazimo na teme kao što su socijalna stvarnost, odnos grad-selo i teškoće življenja ili prilagodbe, težnja prema boljem životu putem školovanja mladih sa sela u gradovima (i, još češće, njihov neuspjeh), neriješena nacionalna problematika, propadanje plemstva, itd. Takva je književnost često bila didaktičke naravi i cilj joj je bio privući što veću publiku, upravo kako bi se širile te ideje i uočavali društveni problemi. Iako zato hrvatski realizam nije dosegao vrhunce europskog, on upravo imitira stvarnost u kojoj se nalazi: u atmosferi političke ustajalosti i teškog proboja novih ideja, književnost pokušava doprijeti do šire publike, govoreći o realnoj situaciji. Inertnost na području politike značila je desetljeće traženja različitih drugih područja djelovanja; umjetnost, ali i društveni život općenito, popularna kultura reprezentirana u manifestacijama ili kroz humorističko-satiričko novinsko štivo nudili su prostor i za skrivenu kritiku i za bijeg. Osim „iznutra“, sve bržom urbanizacijom, poboljšanjem gospodarske infrastrukture, ali i intervencijama sve više elaborirane kulturne politike, snažni utjecaji na gradove Trojedne Kraljevine, naročito Zagreb i Osijek, imala su druga razvijena središta Dunavske Monarhije.

II.2.2. Urbana središta u Habsburškoj Monarhiji: odnos centar-periferija

Oko 1900. godine Austro-Ugarska broji preko 50 milijuna stanovnika. Unutar više lingvistički diferenciranih nacionalnosti i brojnih manjina, isticale su se najbrojnije: Nijemci (23,9%), Mađari (20,2%), Česi (12,6%), Poljaci (10%), Rumunji (6,4%), Ruteni³⁵² (7,9%), Hrvati (5,3%), Slovaci (oko 3,8%), Srbi (3,8%), Slovenci (2,6%) i Talijani (2%). Dok je prema vjerskoj afilijaciji na području Cislajtanije oko 91% ukupnog stanovništva katoličko, na području Translajtanije situacija je bitno različita: 52,1% stanovništva je rimokatoličke vjeroispovijesti, oko

³⁵¹ Ladislav ŽIMBREK, „Sedamdeset godišnjica Ljube Babića Đalskog - Pronevjereni ideali“, u: *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom: (1887-1945)*, ur. Branimir DONAT (Zagreb-Zabok: Dora Krupićeva-Matica hrvatska, 1997.), 250.

³⁵² Termin Ruteni (od srednjovjekovnog latinskog pojma *Ruthenus*) odnosi se u ovom slučaju na narode austrijske Galicije i Bukovine koji su govorili slavenskim jezicima odnosno jezikom koji je sličan današnjem ukrajinskom. Često su nazivani i Rusini ili mali Rusi, Ruteni su bili elita koja se naročito 1848. počela diferencirati od dominantnih Poljaka. Smatralo se da su Ruteni posebno odani Habsburgovcima (*Kaisertreu*), ali su se tijekom 19. stoljeća izdiferencirali nacionalno opredijeljeni Ukrajinci, dok se neke skupine Ruten izjednačavalo s rusofilstvom.

24% pravoslavaca, zatim 4,5% Židova, 12,6% kalvinista te 6,4% luterana.³⁵³ Gotovo tri milijuna stanovnika okupljeno je oko najvećih metropolitanskih središta Monarhije, oko Beča i Budimpešte. Uz ta dva središta isticala su se i lokalna središta, glavni pokrajinski gradovi: Prag (Češka), Brno (Moravska), Lavov (Galicija), Černivci (Bukovina), Sibiu/Sibinj (Erdelj), Ljubljana (Kranjska) te Zagreb kao središte Trojedne Kraljevine. Ta su provincijska središta od sredine 19. stoljeća postupno izgradnjom sve bolje željezničke mreže bila povezana s centrima, Bečom i Budimpeštom. Važna je međutim bila povezanost lokalnih središta s vlastitom „unutrašnjom periferijom“, jer su u regionalnom smislu urbani lokalni centri bili ujedno i središta nacionalne kulture (Prag, Krakow, Zagreb), sveučilišna središta (Prag, Lavov, Černivci, Zagreb) ili snažni industrijski gradovi (Plzeň, Brno).³⁵⁴ Pred kraj 19. stoljeća Zagreb će biti uključen u trgovinsku mrežu gradova, povezujući svojom željezničkom prugom promet na Dunavu, dakle Vukovar i Mitrovicu sa Budimpeštom i alpskim krajevima Austrije.

Na urbanim područjima na kojima se tijekom 18. stoljeća i u prvoj polovici 19. stoljeća proširila njemačka kultura kao dominantan pojava visoke kulture, naročito preko kazališta, novina i općenito kulture čitanja, ipak nije prevladala, već se u drugoj polovici stoljeća nastavila razvijati paralelno s nacionalnim kulturama pojedinih regionalnih središta.³⁵⁵ Političke, gospodarske i demografske promjene posredovale su postupnom padu dominacije njemačkog jezika kao jezika kulture. Dualistički sustav promijenio je ekonomsku dinamiku u odnosu između Austrije i Ugarske: pretežno agrarna zemlja, Ugarska je nakon 1867. godine do vremena Prvog svjetskog rata u gospodarskom smislu profitirala od zajedničkog tržišta i izmjeničnih ciklusa recesije i rasta koji su zahvaćali područje Cislajtanijske. Iako je industrijalizacija tekla usporenije nego u Austriji,

³⁵³ Josip MODESTIN, *Zemljopis i statistika Austro-Ugarske Monarhije za srednja učilišta* (Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, 1905.); Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Monarchy 1526-1918* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1974.), 605-608.

³⁵⁴ Eve BLAU, „The City as Protagonist: Architecture and the Cultures of Central Europe“, u: *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937*, ur. Eve BLAU – Monika PLATZER (München-London-New York: Prestel, 1999.), 12.

³⁵⁵ O njemačkoj kulturi kao izražaju visoke kulture na području Banske Hrvatske pisao je još V. Deželić. Vidi: Velimir DEŽELIĆ (stariji), *Iz njemačkog Zagreba: prinos kulturnoj povijesti Hrvata* (Zagreb: Antun Scholz, 1901.). Od novijih radova vidi naročito: Reinhard LAUER, „Centar i periferija u multiliterarnim okolnostima“, u: *Imaginacije prostora. Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*, ur. Dubravka ORAIĆ TOLIĆ – Ernő KULCSÁR SZABÓ (Zagreb: Disput, 2013.); Daniel BARIĆ, *Proziran i prezren: njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2015.).

gdje se sve više prebacivala na područje Češke i Moravske, ipak je do prijelaza stoljeća u Ugarskoj rast prihoda po glavi bio bolji nego u Austriji.³⁵⁶

Iako su urbana područja i provincijska središta često u starijoj historiografiji predstavljena kao osnovna poprišta nacionalnih sukoba Monarhije, novije studije ukazuju i na neke suprotne trendove. Primjerice, multikulturni karakter Bratislave pred kraj 19. stoljeća nije značio samo zaoštrenu nacionalnu sukobe, već je predstavljao također temelj vrlo fluidnog kulturnog identiteta, višesložnih lojalnosti i specifičnog lokalnog urbanog identiteta.³⁵⁷ Sličan urbani multikulturni karakter, kojeg su sačinjavali educirani građani, često bilingvalni, poprimili su i neki drugi gradovi Monarhije, primjerice České Budějovice ili Lavov.³⁵⁸

U dva najveća metropolitanska područja Dvojne Monarhije, Beču i Budimpešti, nacionalni sukobi predstavljaju samo jednu razinu šireg problema „unutrašnje urbanizacije“ kulture došljaka iz ruralnih područja. Između 1850. i 1900. godine stanovništvo Beča se gotovo udvostručilo.³⁵⁹ Budimpešta se u drugoj polovici 19. stoljeća ubrzanim koracima modernizirala i razvijala u velegrad upravo posredstvom velikog broja doseljenog stanovništva. Odgovor na streloviti rast grada bila je sve snažnije izražena asimilacija, pa se udio Mađara u gradu sa 46% još 1870. godine popeo na oko 80% 1910. godine.³⁶⁰ Budimpešta je oko 1905. odraz ambivalentnosti: moderna urbana infrastruktura, brojni kulturno-zabavni sadržaji (kazalište i opera, manifestacije kao što je Milenijska izložba 1896. godine, itd.) u kojima sve češće sudjeluje i plemstvo koje u gradu trajno boravi, otvorena komunikacija intelektualaca s njemačkim govornim prostorom s jedne strane.³⁶¹ S druge strane to isto plemstvo, uz dinastiju, zadržava patronat nad visokom kulturom koja se

³⁵⁶ László KATUS, „Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867-1913)“, u: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, ur. Ervin PAMLÉNYI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.), 79-80; Sidney POLLARD, „The Peripheral European Countries in the 19th Century“, u: *Uneven Development in Europe 1918-1939*, ur. Jean BATOU – Thomas DAVID (Geneve: Librairie Droz, 1998.), 70-71.

³⁵⁷ Eleonóra BABEJOVÁ, *Fin-de-siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897-1914* (New York: Boulder, 2003.), 2-3; Pieter van DUIN, *Central European Crossroads: Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867-1921* (New York: Berghahn Books, 2009.), 69-112.

³⁵⁸ Jeremy KING, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948* (Princeton: Princeton University Press, 2002.); Markian PROKOPOVYCH, *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914* (West Lafayette: Purdue University Press, 2009.). Treba dakako imati na umu i limitacije „etiketiranja“ multikulturnih društava i područja, kako je pokazao Pieter Judson na primjeru ruralnih krajeva Austrije: Pieter M. JUDSON, „Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society?“, u: *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience*, ur. Johannes FEICHTINGER – Gary B. COHEN (New York-Oxford: Berghahn Books, 2014.), 61-82.

³⁵⁹ Vidi: Annemarie STEIDL, *Auf nach Wien! Die Mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 2003.).

³⁶⁰ Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Znanje, 1997.), 141.

³⁶¹ William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 347-370.

odupire avangardnim i modernističkim tendencija, koja podupire i teži mađarizaciji, grad koji ubrzano gubi multikulturni karakter nauštrb pravog „mađarskog“ centra.³⁶²

Nikada snažnije nego u drugoj polovici 19. stoljeća, prožimanje centra/centara i periferije mijenjalo je sve predjele Dunavske Monarhije. Kulturni razvoj urbanih centara povezan je pritom još od kraja 18. stoljeća s odnosom ruralnih krajeva poljoprivredne proizvodnje pojedinih regija Monarhije i trgovačkih središta kojima su ta ruralna područja gravitirala.³⁶³ Na području Hrvatske je isprva prevladavala drvena industrija, koja je pod režimom bana Khuen-Héderváryja poprimila obilježja masovne eksploatacije šumskih dobara.³⁶⁴ Odnosilo se to naročito na područje Slavonije, gdje je udio drvnog izvoza prelazio 60% od ukupne obrtničko-industrijske proizvodnje: tako je 1892. godine ukupni izvoz iz Slavonije u druge krajeve Monarhije dosežao i do 29 milijuna forinti.³⁶⁵ Pred kraj banove vladavine primjetna je transformacija gospodarstva, porast ostalih grana industrije u odnosu na drvenu koja je još 1890. godine činila 59,9% ukupne industrije, da bi 1910. pala na 36,5% u odnosu na druge grane koje su zapošljavale gotovo 15.000 radnika (oko 64% ukupnog broja).³⁶⁶ Između 1890. i 1900. godine broj industrijskih poduzeća koja su zapošljavala od 20 pa do 100 radnika porastao je sa 110 na njih ukupno 213.³⁶⁷

Dok je u velikim metropolama Monarhije, Beču i Budimpešti, industrijska proizvodnja rasla, hrvatski gradovi su u većoj mjeri pred kraj 19. stoljeća i dalje obilježeni poljoprivrednom proizvodnjom. Važan razvojni faktor urbanih središta predstavljale su trgovačke ceste izgrađene krajem 18. i početkom 19. stoljeća koje su unutrašnjost i sjever Hrvatske povezivale s morem (tzv. Jozefina, Terezijana, Dalmatinska i Velebitska cesta) te kasnije željeznički promet (naročito pruge Zidani Most-Zagreb-Sisak 1862. i Koprivnica-Zagreb-Rijeka 1873.).³⁶⁸ Prema Zagrebu, kao upravnom središtu, od 1840-ih godina gravitira skupina obrazovanih samostalnih domaćih

³⁶² Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Znanje, 1997.), 130-145; Catherine HOREL, „Wie Budapest zur ungarischen Hauptstadt wurde: Multikulturalismus und Nationalbewusstsein 1825-1914“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 39-58.

³⁶³ Andrea KOMLOSY, „Imperial Cohesion, Nation-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy, 1804-1918“, u: *Nationalizing Empire*, ur. Stefan BERGER – Alexei MILLER (Budapest-New York: CEU Press, 2015.), 396-428.

³⁶⁴ Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 255-256;

³⁶⁵ Hrvoje VOLNER, „Drvena industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine“, *Historijski zbornik* 65/2 (2012.), 462.

³⁶⁶ Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 256; ISTI, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918* (Zagreb: Znanje, 2000.), 225.

³⁶⁷ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 197.

³⁶⁸ Vidi: Mirko VALENTIĆ, „Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX. stoljeću“, *Povijesni prilozi* 9 (1990.), 37-84.

poduzetnika koji će bitno utjecati na ekonomski razvoj gradske privrede i predstavljati zametak privredne elite koja se razvija u drugoj polovici 19. stoljeća.³⁶⁹ Prometno povezivanje Hrvatske, sa željezničkim središtem u Zagrebu, bilo je ključan faktor u razvoju čitave Trojedne Kraljevine. Do kraja 19. stoljeća željeznička mreža od preko 1800 km bila je podijeljena na sve županije Hrvatske i Slavonije osim Ličko-krbavske. Transverzalnim prugama, naročito najduljom vezanom prugom Zemun-Indija-Zagreb-Rijeka, su iz Slavonije na morski izlaz transportirani drvo, žito, brašno i druge sirovine.³⁷⁰ Za Slavonski Brod posebno je važna bila skretnica glavne željezničke linije prema Sarajevu. Željeznički promet postajao je sve važniji za gospodarski razvoj čitave Slavonije, unatoč otegotnim okolnostima kao što su ugarska tarifna politika ili kasno uvođenje prometa brzim vlakovima.³⁷¹

Nekolikog godina nakon odlaska bana Khuen-Héderváryja iz Hrvatske (1903.) primjetan je porast obrta i industrije, napose na području Slavonije: oko 1910. godine obrt i industrija čine oko 35% ukupnog sastava gospodarske organizacije Varaždina, 25% Koprivnice, 29% Siska, 39% Slavenskog Broda, 40% Osijeka, 36% Mitrovice.³⁷² Najbrži razvoj u smislu ekonomije i prirasta stanovništva bilježe Zagreb, Osijek i Rijeka. Dapače, Zagreb će s prirastom stanovništva od 47% između 1890. i 1900. postati grad s najvećim prirastom u čitavoj Monarhiji.³⁷³ Ipak, još 1900. godine na području Hrvatske i Slavonije tek oko 8% stanovništva boravi u 20 gradskih područja.³⁷⁴ Od 1880. godine, potaknut ekonomskom krizom i agrarnom pernapućenosti na području Ugarske, primjetan je porast iseljavanja s područja Habsburške Monarhije. Do početka Prvog svjetskog rata je s područja Trojedne Kraljevine tako iselilo više od pola milijuna stanovnika, uglavnom u Sjevernu Ameriku.³⁷⁵

³⁶⁹ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 15-17.

³⁷⁰ Josip MODESTIN, *Zemljopis i statistika Austro-Ugarske Monarhije za srednja učilišta* (Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, 1905.), 48.

³⁷¹ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 164-165.

³⁷² Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 258-259.

³⁷³ Josip MODESTIN, *Zemljopis i statistika Austro-Ugarske Monarhije za srednja učilišta* (Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, 1905.), 49-50.

³⁷⁴ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 1991.), 96-97.

³⁷⁵ Vladimir STIPETIĆ, „Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800.-1914.)“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. sv. IV: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 17; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 200-201.

Međutim, u općenitom će smislu razdoblje između 1890. i 1910. značiti dva desetljeća gospodarskog rasta (od 1900. godišnji rast preko 3%), odražavajući se i na kontinuirani rast BDP-a per capita i stopu zaposlenosti.³⁷⁶

Prirast stanovništva gradova Hrvatske i Slavonije 1890.-1900.	
Zagreb	47%
Brod	38%
Požega	22%
Križevci	18%
Osijek	16%

Tablica 3. Prirast stanovništva u gradovima Hrvatske i Slavonije. Preuzeto prema: Josip MODESTIN, *Zemljopis i statistika Austro-Ugarske Monarhije za srednja učilišta* (Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, 1905.), 49-50.

Veća srednjoeuropska urbana središta, posredstvom svojeg multietničkog i multikulturnog karaktera, postaju mjesta kulturne komunikacije, ali i „apsorpcije“ i „asimilacije“ kulture, provodeći svojevrsnu „unutrašnju urbanizaciju“ nad različitim nacionalnim, jezičnim i vjerskim skupinama.³⁷⁷ Akumulacijom izuzetno raznolikog došljakčkog stanovništva stvara se urbana heterogenost koja potom, tijekom nekoliko generacija, poprima u kulturnom smislu posve nova „posrednička“ obilježja, jer od dominantne starije kulturne elite prima i prihvaća, a vlastite kulturne prakse uvelike prilagođava, preispitujući klasični odnos centra i periferije.³⁷⁸

Međutim, još se jedno drugo obilježje gradova unutrašnje periferije Monarhije pokazuje dovoljno čestim da je zanimljivo za proučavanje. Naime, odnos centra i periferije bitan je početni analitički model kojim se istražuju modernizacijski procesi u odnosu na političke, pravne ili

³⁷⁶ Ivo DRUŽIĆ, „Progress and Regress Symetry of the Croatian Economy“, *Ekonomski pregled* 58/3-4 (2007.), 131-157.

³⁷⁷ Moritz CSÁKY, „Die zentraleuropäische Stadt in der Moderne. Eine kulturwissenschaftliche Annäherung“, u: ; *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 11-38; ISTI, *Das Gedächtnis der Städte: kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.).

³⁷⁸ Moritz CSÁKY – Johannes FEICHTINGER – Peter KAROSHI – Volker MUNZ, „Pluralitäten, Heterogenitäten, Differenzen“, u: *Kultur-Identität-Differenz: Wien und Zentraleuropa in der Moderne* (Innsburck-Wien-München-Bozen: Studien Verlag, 2004.), 19-20.

ekonomske sustave, ali se pri promatranju kulturnih problema pokazuje manje primjenjiv.³⁷⁹ Zbog toga već neko vrijeme teoretičari književnosti i lingvisti svoju pozornost usmjeravaju prema postkolonijalnoj kritici kao dodatnom analitičkom sredstvu.³⁸⁰ Marginocentrična urbana središta predstavljaju „neksus između kulturnih tradicija“, povezujući dominantnu kulturu središta (Beč, Budimpešta) s vlastitim kulturnim paradigmama formiranim u nacionalnom okruženju margine. Oslanjajući se na širok teorijski spektar kojega su utvrdili raniji istraživači urbanih sredina, od sociologa Georga Simmela (1858.-1918.) do filozofa Mikhaila Bakhtina (1895.-1975.), koncept marginocentričnosti želi također ukazati i na „ekscentrični“ kreativni potencijal koji se oslobađa upravo zbog geokulturnog paradoksa udaljenosti od autentičnog središta. Zabačenost pojedine sredine značit će i svojevrsnu odgođenost i deformiranost izvornog.³⁸¹ Na taj način prostor recepcije postaje ujedno i prostor vlastite kreacije.

Iz dijaloške veze između centra i periferije, u povoljnim povijesnim trenucima, kakav je razvitak grada Zagreba pred kraj 19. stoljeća, nastaju specifične, „hibridizirane“ kulturne paradigme koje propituju i destabiliziraju dominaciju centra.³⁸² Iako je jezična i etnička homogenost Zagreba krajem 19. stoljeća postajala sve izraženija – samo se broj došljaka iz zemalja Ugarske među stanovništvom Zagreba u Khuenovom razdoblju bitno povećavao – geografski položaj Zagreba kao hrvatskog središta koje je ujedno i periferija Monarhije govori u prilog tezi o

³⁷⁹ Vrlo dobar primjer uspješnosti modela jest: Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.).

³⁸⁰ U posljednje je vrijeme vrlo velik naglasak stavljen na odnos centra i periferije te „postkolonijalnu“ analizu Austro-Ugarske. Taj se interes temelji na pretpostavci da Habsburška Monarhija nije bila u tipičnom smislu kolonijalna sila, kao primjerice Velika Britanija ili Francuska, već da je unutar sebe integrirala određene kolonijalne oblike, tzv. „unutrašnju kolonizaciju“. To se napose odnosi na Bosnu i Hercegovinu, aneksiju 1908. godine, odnosno još ranije okupaciju 1878. godine. Međutim, i pojedine se regije Monarhije, Galicija, Bukovina, Ugarska, Hrvatska, mogu kroz tu perspektivu promatrati kao svojevrsna unutrašnja periferija. U tom se smislu nude nove analize „kolonijalnih upravitelja“, kako se pogrdno nazivalo u književnosti i historiografiji primjerice bana Khuen-Héderváryja ili upravitelja Bénija Kállayja. Nadalje, posebno interesantno je pitanje „kulturnog kolonijalizma“ u Austro-Ugarskoj, odnosno sustavu „regionalnih mikrokolonijalizama“. Pregršt literature upućuje na vrlo komprimirani izbor koji slijedi: Johannes FEICHTINGER – Ursula PRUTSCH - Moritz CSÁKY (ur.), *Habsburg postcolonial: Machstrukturen und kollektives Gedächtnis* (Innsbruck: Studien Verlag, 2003.); Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (ur.), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, sv. 2, ur. (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.); Endre HÁRS – Wolfgang MÜLLER-FUNK (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn* (Tübingen: Francke Verlag, 2006.); Dubravka ORAIĆ TOLIĆ – Ernő KULCSÁR SZABÓ (ur.), *Imaginacije prostora. Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*, ur. (Zagreb: Disput, 2013.); Jan SURMAN – Klemens KAPS (ur.), *Galicija postkolonijalnie, možnosti i granice*, temat unutar časopisa: *Historyka. Studia metodologiczne* 42 (2012.).

³⁸¹ Sharon LUBKEMAN ALLEN, *Eccentricities: Writing in the Margins of Modernism: St. Petersburg to Rio de Janeiro* (Manchester-New York: Manchester University Press, 2013.), 3-4.

³⁸² Marcel CORNIS-POPE (et al.), „Literary Production in a Marginocentric Cultural Node: The Case of Timișoara“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, sv. 2, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.), 105-106.

Zagrebu kao marginocentričnoj sredini. Njegova je manjina po broju stanovnika i općenitom opsegu s jedne strane a činjenica da se radilo o političkom i upravnom središtu Hrvatske i Slavonije s druge strane još duboko u drugoj polovici 19. stoljeća značilo snažno oslanjanje na Beč kao izvorište modernizacijskih obrazaca, ali su pritom sve više prevladavale i lokalne specifičnosti, a nakon Nagodbe i specifični politički položaj, koji su usmjeravali razvoj prema nekim posebnostima.³⁸³ U smislu razvoja umjetnosti, takva teza pronalazi i uporište u pojmu „periferne sredine“ povjesničara umjetnosti Ljube Karamana (1886.-1971.). Prema Karamanu, periferne sredine obilježene su određenim stupnjem samostalnosti u preuzimanju i prihvaćanju različitih uzora ili utjecaja, pružajući na taj način vlastiti autentični doprinos određenom umjetničkom toku.³⁸⁴ Povezujući dvije vrlo slično orijentirane teorije, marginocentričnost periferne sredine na primjeru Zagreba ukazuje itekako na različite aproprijacije kulturnih paradigmi unutar specifičnog prostora i pod specifičnim okolnostima.

Stanovništvo rođeno u Zagrebu i došljaci	1880.	1890.	1900.	1910.
Rođeni na području Zagreba	32,12%	33,93%	31,11%	32,27%
Ukupno	32,12%	33,93%	31,11%	32,27%
Rodom iz hrvatsko-slavonskih županija	36,40%	36,23%	42,05%	43,91%
Rođeni na području Rijeke	0,45%	0,39%	0,49%	0,40%
Ukupno došljaka s područja hrv.-slav. županija i Rijeke	36,85%	36,62%	42,54%	44,31%
Rođeni na području ugarskih zemalja	5,17%	6,08%	7,81%	8,36%
Rođeni na području austrijskih zemalja	23,97%	21,96%	17%	12,98%
Rođeni na području Bosne i Hercegovine	0,19%	0,29%	0,52%	1,07%
Rođeni na području Njemačke i Italije	1,70%	1,12%	1,02%	1,17%
Ukupno došljaka	31,03%	29,45%	26,35%	23,58%

³⁸³ James P. KROKAR, „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb“, *Austrian History Yearbook XIX-XX/1* (1983.-1984.), 122.

³⁸⁴ Ljubo KARAMAN, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva (Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH, 1963.). Vidi također: Milan PRELOG, „Problem valorizacije u historiji umjetnosti naše zemlje“, *Život umjetnosti* 1 (1966.), 5-14.

Materinski jezik stanovništva Zagreba	1880.	1890.	1900.	1910.
Slovenski jezik	13,45%	15,20%	10,38%	6,58%
Njemački jezik	9,20%	8,88%	6,62%	5,30%
Mađarski jezik	2%	2,53%	4,60%	5,18%
Ukupno	24,45%	26,61%	21,60%	17,06%
Hrvatski ili srpski jezik	71,51%	69,90%	75,65%	80,08%

Tablice 4. i 5. Agneza SZABO, „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880-1910. godine“, *RIHP* 17 (1984.), 101-103.

II.2.3. Urbane komunikacije: kulturni transferi na relaciji Beč-Zagreb

Odnos Beča kao centra Monarhije i Zagreba koji ima dvojnu ulogu periferije Monarhije i hrvatskog središta, političkog i kulturnog glavnog grada, ukazuje da su najčešće nositelji komunikacije srednjoeuropskih gradova ili studenti ili intelektualne elite u najširem smislu. Kulturni transferi ostvaruju se putem pojedinaca koji imaju mogućnost boraviti izvan svog rodnog kraja, te bilo kroz školovanje, stručnu ili umjetničku djelatnosti ili iz interesa postaju otvoreni prema „primanju“ novih ili za njih još nepoznatih iskustava. Povjesničar i književnik Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.) školovao se u Varaždinu i Zagrebu (školovanje prekinuo 1833.), pohađao kadetsku školu u Kremsu, boravio u Beču i Milanu. Između 1838. i 1840. Kukuljević Sakcinski boravi u Beču, a preko njegovih dnevničkih zapisa saznajemo kako sudjeluje aktivno u kulturnom i društvenom životu, kako mu se „stvaraju nove slike i nove zabave“: predvečer redovito odlazi u kazališta (Kazalište kod Josefstadta i Hoftheater), hoda po predgrađima i Prateru, čita Homera, Petrarca, Gundulića, proučava djela raznih povjesničara, igra karte, svakodnevno boravi u kavanama čitajući novine, ide na balove, plesove na kojima „igraše Štraus“, posjećuje carski dvor.³⁸⁵ Svoje će spoznaje Kukuljević „ugraditi“ u vlastito djelo i djelovanje u Zagrebu, koristit će poznanstva u Beču,³⁸⁶ primjenjivati stečena iskustva, unoseći u

³⁸⁵ NSK, R 6924, „Dnevnik Ivana Kukuljevića Sakcinskog 1838.-1840.“. O Kukuljeviću vidi također: Tihomil MAŠTROVIĆ (ur.), *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom* (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.); Ivana MANCE, *Zrcalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.).

³⁸⁶ Vidi: Rudolf PREINERSTORFER, „Ivan Kukuljević Sakcinskis Archivforschungen in Wien“, u: *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, ur. Tihomil MAŠTROVIĆ (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.), 472-481.

hrvatski politički i kulturni život novine na području historiografije, arheologije i književnosti. Slično Kukuljeviću će i Franjo Marković, nakon što je osnovno i gimnazijsko obrazovanje stekao u Križevcima i Zagrebu, svoju karijeru nastaviti u Beču, na studiju klasničnih jezika i slavistike na Sveučilištu. Nakon što je neko vrijeme radio u Osijeku i Zagrebu, ponovno odlazi u Beč na studij filozofije 1870. godine, a putuje i u Dresden, Leipzig, Berlin te Pariz. U Beču se druži s Tadijom Smičiklasom, Izidorom Kršnjavim, Augustom Šenoom, Vjekoslavom Klaićem, Ivanom Dežmanom. Sudjeluje u bogatom kulturnom životu grada, čita, diskutira, uči, odlazi u kazalište – priprema se za povratak u Zagreb, kako bi naučene stvari, usvojene prakse mogao prenijeti.³⁸⁷

Ivan Kukuljević Sakcinski i Franjo Marković su samo neki od brojnih primjera predstavnika hrvatske elite, koji neko vrijeme borave u Beču gdje stječu bitne veze, znanja i inspiraciju koja se ne odnosi samo na njihovo stručno-kulturno djelovanje, već i na prihvaćanje modernih društvenih normi i običaja koji su se tek postupno uvodili u Zagrebu, dok su u Beču već predstavljali standardizirani oblik društvene svakodnevice. Za hrvatske elite Beč je bio centar mode, mjesto kupovine, preuzimanja najnovijih društvenih oblika zabave, razonode, uživanja u veličanstvenim proslavama i plesovima, koji su se potom postupno uvodili i u gradovima Trojedne Kraljevine.³⁸⁸ Drugi će pojedinci, tijekom čitavog 19. stoljeća, svojim „prelascima“ i djelovanjem na različitim destinacijama aktivno posredovati između centara države i središta periferije.

Vrlo važnu stavku u transferima čini akademska mobilnost unutar Habsburške Monarhije. Ključnu su ulogu u tom smislu odigrale reforme kojima je decentralizirana visoka naobrazba. Liberalne reformatorske tendencije omogućile su transformacije liceja i preparandija u institucije sa statusom sveučilišta, dok se postupno dopuštala nastava na nenjemačkim jezicima, odnosno jezicima pojedine zemlje – mađarski u Pešti, poljski u Lavovu i Krakovu. Tijekom 1870-ih godina je daljnja decentralizacija države, dijelom kako bi se nadoknadili i izgubljeni talijanski teritoriji, omogućila osnivanje kraljevskih, odnosno carskih „sveučilišta Franje Josipa“: u Cluju 1872., Zagrebu 1874. te Černivcima 1875. godine.³⁸⁹

³⁸⁷ Valentina PAPIĆ-BOGADI – Ivan PEKLIĆ, „Kazališna umjetnost i Franjo Marković, s posebnim osvrtom na recepciju u novinama na njemačkom jeziku“, *Podravina* 11/21 (2012.), 77-81. O Markovićevoj djelatnosti u Beču vidi također: Ivan PEKLIĆ, „Korespondencija Metel Ožegović – Franjo Marković“, *Cris* XIV/1 (2012.), 87-101.

³⁸⁸ Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Eliten in Wien im 19. Jahrhundert. Eine prosopographische Skizze“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 458-468.

³⁸⁹ Jan SURMAN, „Imperiale go-betweeners. Józef Dietl und Tomáš Garrigue Masaryk zwischen Imperium, Wissenschaft und Nationalpolitik.“, u: *Eliten im Vielvölkerreich/Elites and Empire*, ur. Tim BUCHEN – Malte ROLF (Berlin/Boston: De Gruyter; München: Oldenbourg, 2015.), 314-321.

Naročito nakon Nagodbe je uz pomoć kulturne politike dinastije i države omogućena veća otvorenost prema došljacima, najčešće mlađim osobama, iz svih krajeva Monarhije. Franjo Josip je kao „otac“ Monarhije izdavao godišnje subvencije kojima su se dodijeljivale stipendije na različitim visokim školama i sveučilištima, koje su raspoređene po pojedinim zemljama. Naročito se time poticala multikulturalnost bečkog središta kao mjesta objedinjavanja različitih nacionalnosti. Iako su po stopi unutrašnje mobilnosti, dakle regionalnih i zemaljskih migracija unutar granica Habsburške Monarhije, Hrvatska i Slavonija činile, skupa s Bukovinom, Galicijom i Erdeljom, najmanje pokretne zemlje, ipak je mobilnost među obrazovanim elitama bila velika.³⁹⁰ Mladi umjetnici i intelektualci putem različitih su fondova financijski podupirani: Beč, Prag, Graz ili neki drugi sveučilišni gradovi trebali su im pružati visoko obrazovanje, a država je naročito ohrabivala „prelaske“.³⁹¹ pisac, novinar i glumac Heinrich Moritz Penn (1838.-1918.) rodio se u Ljubljani, studirao i radio kao novinar u Grazu, nastavio karijeru u Beču, Ljubljani, putovao po Njemačkoj i Balkanu, zatim radio kao glumac u nacionalnom kazalištu u Zagrebu, da bi ga žurnalistička karijera odvela potom u Trst, Lavov, Jablonec, Peštu, Brno, Beč itd.; slovenski glazbenik Fran Gerbič (1840.-1917.) školovao se u glazbenom konzervatoriju u Pragu, gdje je neko vrijeme i djelovao, da bi karijeru nastavio u Zagrebu, Lavovu i Ljubljani; František (Franjo) Hochmann (1850.-1893.) gimnazijsko je obrazovanje završio u Pragu, pravo studirao u Lavovu, a po Galiciji nastojao širiti interes prema kulturi tjelovježbe, zatim seli u Vršac u Banatu, boravi u Srbiji, da bi od 1876. djelovao u Zagrebu kao predvodnik sokolskog pokreta; arhitekt Vjekoslav Bastl (1872.-1947.) rodio se u Češkoj, studirao kod Otta Wagnera u Beču, a projekte izvodio u Zagrebu, Beču, Pragu, Ljubljani; violinist Vaclav Huml (1880.-1953.) školovan je u Pragu, karijeru nastavio u Lavovu, da bi potom prešao u Glazbeni zavod u Zagrebu 1903. gdje će ostvariti veliku karijeru; glumica Gemma Boić (1883.-1914.) završava licej u rodnom Zagrebu u koji se samo vraća tijekom gostovanja, jer glumu studira na bečkom konzervatoriju, zatim nastupa diljem Njemačke te se potom vraća u Beč gdje je počinila tragično samoubojstvo. Dakako, primjera mobilnosti i prijelaza još je mnogo.

³⁹⁰ Annemarie STEIDL, „Ein ewiges Hin und Her. Kontinentale, transatlantische und lokale Migrationsrouten in der Spätphase der Habsburgermonarchie“, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 19/1 (2008.), 20, grafika 2; 23. Vidi također: Renate BANIK-SCHWEITZER, „Der Prozess der Urbanisierung“, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, sv. IX/1, ur. Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010.), 193-196.

³⁹¹ Hartmut KRONES, „Wanderung und Kulturaustausch im Habsburgerreich und im südostdeutschen Raum“, u: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa: Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit*, sv. 1, ur. Hans-Werner RAUTENBERG (München: R. Oldenbourg Verlag, 2006.), 353.

U drugoj se polovici 19. stoljeća već mogu pronaći razvijenije strukture društvenih organizacija i raznih potpornih društava usmjerenih na olakšavanje „transfera“, na prihvaćanje studenata. Tako primjerice od 1886. u Beču postoji Hrvatsko pripomoćno društvo kojemu je osnovni zadatak prikupljanje priloga i darova za uzdržavanje studenata: unutar šest prvih godina rada društvo je tako primjerice potpomoglo ukupno 1.620 osoba s područja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, u iznosu od sveukupno 8.768 forinti.³⁹² Hrvatski studenti sudjeluju aktivno u vibrantnom društvenom životu, povezuju se međusobno u studentskim društvima (npr. „Zvonimir“) i u stalnoj su interakciji s drugim nacionalnostima Monarhije.³⁹³ Studenti koji su dolazili iz svih krajeva Trojedne Kraljevine, krajem 19. stoljeća su sve prezentniji na Bečkom sveučilištu: naročito nakon 1895. godine, kada su čitave generacije studenata zbog demonstracija i paljenja mađarske trobojnice tijekom vladareva posjeta Zagrebu kazнено relegirane sa Zagrebačkog sveučilišta, pa su školovanje nastavile u Beču, Pragu ili Grazu.

U Pragu hrvatski studenti pokreću društveno-politički orijentirane časopise kao što su *Hrvatska misao* (1897.) i *Novo doba* (1898.), kojima se željela uspostaviti širu slavensku suradnja mlađih generacija, a studenti dolaze i u izravni kontakt s novim idejama, napose s učenjem Tomáša G. Masaryka i njegovim shvaćanjima slavenskog pitanja u Habsburškoj Monarhiji. Na taj su način studenti, među njima i Stjepan Radić, postupno nadograđivali vlastite političke nazore,³⁹⁴ ali su pod utjecajem Masaryka imali priliku upoznati se sa europskom, naročito francuskom i ruskom kulturom, odmičući se na taj način od dominantnog njemačkog kulturnog prostora utjecaja.³⁹⁵

Ipak, naročito u Beču hrvatski studenti dolaze u kontakt sa suvremenim kulturnim strujama, kao što je krug Hermanna Bahra (1863.-1934.) i novine *Die Zeit*. Upravo pomoću takve gradske i „međugradske“ komunikacije zauzimaju posredničku ulogu: s jedne strane doprinose multinacionalnom karakteru Beča i gradske kulture na prijelazu stoljeća, dok s druge strane u hrvatsku kulturu i umjetnost uvode svježije novine koje na inovativan način kontekstualiziraju

³⁹² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, „Prinosi i darovi hrvatskom pripomoćnom društvu u Beču za godinu 1892“, kut. 92.

³⁹³ Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790-1918)“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 308-311; 334; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Croatian Student Societies in Vienna in the 19th Century“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 357-379.

³⁹⁴ Damir AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće* (Zagreb: Ibis grafika, 2000.), 129-180.

³⁹⁵ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 42-43. Usp. Vida FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1977.), 20-22.

posebnim prilikama.³⁹⁶ Pred kraj 1897. godine hrvatski su studenti iz društva „Zvonimir“ pokrenuli izdavanje reprezentativnog modernističkog časopisa *Mladost* u kojem su se odražavale suvremene umjetničke i intelektualne tendencije. Uređivali su ga u Beču osječki studenti Dušan Plavšić (1875.-1965.), glavni financijski pokrovitelj projekta, Guido Jeny (1875.-1952.) i Vladoje Schmidt Jugović (1876.-1939.) uz potporu i podršku „zagrebačkog“ kruga studenata. Časopis je pritom osmišljen izuzeto široko, objedinjavao je krug suradnika i autora obaju spolova i svih nacionalnosti, unutar i izvan Austro-Ugarske, s time da su poziv na suradnju primili i mladi i etablirani umjetnici.³⁹⁷ Unatoč tome, otpor u konzervativnijim književničkim krugovima ubrzo je značio kritiku „postulata“ *Mladosti*: prigovarala se podređenost „tuđim“ uzorima, promoviranje naturalizma i „pornografije“. Plavšić je pothvat časopisa („naša stvar“) branio potrebom pojave „slobodoumnog“ časopisa koji se odupire „oktoroiranim antikvarnim nazorima“, ističući aktualnost *Mladosti*, otvorenost prema različitim mišljenjima i naročito povezanost s razvojem austrijskih/njemačkih, mađarskih i drugih književnika.³⁹⁸ Sukob „starih“ (tradicionalisti) i „mladih“ (modernisti), gledan iz psihološke (psihohistorijske) perspektive, predstavlja mnogo više od generacijskog jaza koji se odrazio na intelektualne rasprave. Radi se o generacijskom sukobu u smislu shvaćanja značenja kulture, umjetnosti i znanstvenosti. Osim što pojam „mladi“ označava biološku dob, nedvojbeno ukazuje i na to da je razdoblje srednjoškolskog i višeg obrazovanja dob u kojoj nove generacije razvijaju vlastite kriterije ukusa, primjenjujući te kriterije u vlastitom radu, kao književnici, glazbenici, slikari, arhitekti, itd. manje ili više dosljedno.³⁹⁹ To obrazovanje pritom uglavnom stječu izvan Trojedne Kraljevine, u drugim monarhijskim i europskim centrima: osim ukusa, različitih političkih faceta, prihvaćaju i suvremene sustave organiziranja i funkcioniranja kulture. Vrlo brzo će se pokazati da „stari“ zagovaraju ne samo tradicionalni ukus, već i tradicionalne oblike organizacije kulture, sustave koji su uvelike stvoreni u 19. stoljeću. Odmak skupine umjetnika oko Bukovca od Kršnjavog i njegovog Društva umjetnosti nije samo vidljiv kroz drugačiji pristup slikarstvu, kiparstvu i arhitekturi (priključuje im se i mladi Viktor

³⁹⁶ Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti (Memoari)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1994.), 322-323; Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951.); Ljerka RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik* 36 (1983.), 1-31.

³⁹⁷ Stanislav MARIJANOVIĆ, *Fin de Siècle hrvatske moderne (Generacije „mladih“ i časopis „Mladost“)* (Osijek: Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“, 1990.).

³⁹⁸ NSK, R7228, Plavšić, Dušan, „Hrvatsko đaštvo. Razni članci“ 1-7, 2) b koncept teksta „Naša „Mladost (Našim napadačima)“, Beč siječanj 1898. Usp. s.a. „Da se razumijemo“, *Mladost* 4 (1898.), bez stranica.

³⁹⁹ Eric HOBBSAWM, *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century* (London: Little, Brown, 2013.), 111.

Kovačić (1874.-1924.) kao hrvatski zastupnik škole Otta Wagnera) već i težnji za drugačijim institucionalnim djelovanjem, kreiranjem nove baze (u ovom slučaju Društvo hrvatskih umjetnika).

Intelektualci, studenti i predstavnici raznih elita Hrvatske i Slavonije mogu se prvenstveno identificirati kao pravi posrednici u kulturnim transferima, prihvaćajući suvremene tendencije u kulturi i umjetnosti i nastojeći prilagoditi dinamici urbanih sredina Trojedne Kraljevine. Studenti su naročito aktivni zato jer su u formativnim razdobljima svojih karijera pokazivali otvorenost prema onome što su im gradska okruženja izvan domovine pružala. Međutim, nisu samo posrednici ti koji su hrvatska gradska središta približili društveno-kulturnim strujanjima na prijelazu stoljeća. Neka novija kulturološka istraživanja upozoravaju na podatke koji su dosada bili slabo poznati i u historijskom smislu kontekstualizirani: u analizi prevodilačke i izdavačke djelatnosti Zagreb se doista nameće kao urbani centar posredništva između njemačke i „slavenske“, dakle hrvatske, srpske, slovenske i bosanskohercegovačke kulture. Od 1880-ih godina sve je više prijevoda s hrvatskog ili srpskog na njemački i obratno. Zagreb tako postaje nakon Beča mjesto s najviše izdanih prijevoda, kako monografija tako i naročito mnogo prevedenih tekstova u dnevnom tisku: sa nešto manje od 19% ukupne izdavačke djelatnosti prevedenih tekstova i djela, Zagreb tako nadilazi i Budimpeštu (oko 11%), Prag (oko 4%), Osijek (oko 4%), Innsbruck (oko 2%) i ostale gradove.⁴⁰⁰

Interesantno je istaknuti da je Zagreb s ukupno dvadesetak različitih izdavača, nakladnika izdanja koja su prevedena, također držao treće mjesto u Dunavskoj Monarhiji po ukupnom broju, iza Beča i Budimpešte. Ti podaci dovoljno govore o širini i rasponu kulturnih transfera koji su se u Zagrebu odvijali kroz prevodilačku djelatnost.⁴⁰¹ Naime još je u 18. stoljeću, kada nastaju dalekosežnije kulturne knjižarske i izdavačke mreže – dakako s centrom u Beču, Zagreb nameće kao ključna točka „prevođenja slavenske kulture“ na njemački jezika.⁴⁰² Ključnu međutim ulogu u tom smislu imala je dnevna novina *Agramer Zeitung*. Popularno „Agramerica“, taj je njemački list osnovan 1826. godine u Zagrebu (od 1830. izlazi pod naslovom *Agramer politische Zeitung*), od 1848. pa sve do 1912. godine izlazi redovito, pod snažnim pokrićem i podrškom Zemaljske vlade.

⁴⁰⁰ Michaela WOLF, *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 253.

⁴⁰¹ Michaela WOLF, *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 254-255.

⁴⁰² Dobar primjer daje carski knjižar i izdavač Johann Thomas Trattner (1717.-1798.) koji je svoju izdavačku djelatnost tijekom vladavine Marije Terezije i Josipa II. uspio proširiti putem podružnica u Zagrebu, Brnu, Grazu, Innsbrucku, Linzu, Pešti, Pragu, Varšavi, itd. Prema: Ágnes SZIMON-SZABÓ, „Nach- und Raubdrucke deutscher Originalwerke als maßgebende Medien der Herausbildung eines Deutsch lesenden Publikums um 1800 in Siebenbürgen“, *Ungarn-Jahrbuch* 29 (2009.), 102-103.

Pod glavnim urednikom Antonom Schlesingerom (1853.-1896.), dugogodišnjim novinarom u Budimpešti i nekadašnjim članom redakcije bečke novine *Wanderer* koji je redakturu novine preuzeo 1879., a izdavanje 1883. godine, novina zauzima otvoreni prorežimski stav, ali se istovremeno modernizira u skladu s drugim srednjoeuropskim novinama većih urbanih centara. Kulturna elita će se međutim radije okupljati oko druge njemačke novine u Zagrebu, *Agramer Tagblatt* (izlazi od 1885. do 1941.) i za kojeg pišu Izidor Kršnjavi, Hugo Badalić, Franjo Ksaver Kuhač, Andrija Mohorovičić, kasnije Branko Gavella i mnogi drugi.

Godina	1859.	1870.	1880.	1890.	1900.	1909.
Broj knjižara u Hrvatskoj i Slavoniji	8	15	24	29	38	59
Broj knjižara u Zagrebu	2	3	3	8	7	18

Tablica 6. Broj knjižara na području Hrvatske i Slavonije (izvor: Vjekoslav KLAJIĆ, Knjižarstvo u Hrvata (Zagreb: tisak i nakl. knjižare St. Kugli, 1922.), 74).

Bilo je dakako i onih profiliranih publikacija koje su svojom uredničkom politikom nastojale oslabiti predominaciju njemačkih prijevoda i književnosti općenito – među njima napose *Vienac* pod uredništvom Vjekoslava Klaića (urednik 1882.-1889.), no u kritikama, raspravama i polemikama koje će krajem 19. stoljeća postati sve učestalije, u sukobima „starih“ i „mladih“, ponovno se učitava okrenutost prema Beču, prema austrijskim i njemačkim korifejima, kulturi koja nastaje na njemačkom govornom području.⁴⁰³

II.2.3.1. Dugo trajanje relacije Beč-Zagreb

Kulturni transferi, kao i odnos centar-periferija, nude gotovo bezbroj mogućnosti istraživanja odnosa Beča kao centra Monarhije i Zagreba kao njezine periferije, koja je ujedno u lokalnom i provincijalnom smislu središte. Međutim „magnetizam“ bečkog središta pritom ipak vjerojatno nije dovoljan analitički okvir,⁴⁰⁴ baš kao što je s druge strane nedostatan i okvir „provincijalnih modernizatora“ i „provincijalne modernosti“ koji u nekim aspektima modelski

⁴⁰³ O tome vidi napose: Ivan PEDERIN, „Uloga njemačke književnosti u borbama Starih i Mladih u „Viencu““, *Croatia et Slavica Iadertina* 1 (2005.), 267-289; ISTI, *Časopis Vienac i književna Europa* (Zagreb: Matica hrvatska, 2006.).

⁴⁰⁴ Usp. Gertraud MARINELLI-KÖNIG – Nina PAVLOVA (ur.), *Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Osmittel- und Südosteuropa über die Stadt* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996.).

odgovora primjeru Zagreba.⁴⁰⁵ A ni razdoblje oko 1900. u odnosu na relacije Beč-Zagreb ipak ne treba biti sagledano dekontekstualizirano. Iako je to vrijeme najintenzivnijeg povezivanja.⁴⁰⁶ U povijesnom, zemljopisnom, gospodarskom, kulturnom i društvenom smislu mnogo više mogućnosti otvara perspektiva na koju ukazuje William M. Johnston, a to je „dugo trajanje Austrije“.⁴⁰⁷ To dugo trajanje samo po sebi uključuje Beč, ali i Zagreb do 1918. godine (a vjerojatno i nakon toga). Radi se naime o tome da bečko središte nije samo mjestimice utjecalo ili u određenim razdobljima usmjeravalo razvoj Zagreba i drugih hrvatskih gradova. Beč kao središte politike, gospodarstva, znanja potom društvenih normi i kulturnih praksi ima dugoročno, višestoljetno značenje u odnosu na područje Trojedne Kraljevine. Još od srednjeg i ranog novog vijeka je hrvatskim obrtnicima Beč bitno mjesto zapošljavanja i djelovanja; istovremeno u manjim količinama prema Beču gravitiraju i elite, kojima su glavna odredišta obrazovne institucije (naročito Sveučilište) i dvor.⁴⁰⁸ U 19. stoljeću, posredstvom tehnološkog napretka koji je omogućio brže, jednostavnije i povoljnije putovanje s područja Hrvatske u Beč, dolazi do bitnog intenziviranja odnosa, pa sve veći krug (dakako, i dalje elita) dolazi, barem kratkoročno, u kontakt sa središtem Habsburške Monarhije. Pritom treba istaknuti i zanimljivu ulogu Budimpešte, koja je 1867. godine formalno postala drugo središte Monarhije i prema kojoj je trebalo gravitirati i hrvatsko područje. Odličan odgovor na vrlo logično pitanje – zašto Budimpešta ne predstavlja barem u jednakoj mjeri ili čak snažniji centar od Beča u odnosu na Zagreb daje američki povjesničar James P. Krok. Radi se prvenstveno o boljoj prometnoj povezanosti s Bečom, političkim razlozima koji su Beč dulje vremena činili primarnim izvorištem centralizacijske moći, zatim o opterećenim hrvatsko-mađarskim odnosima u 19. stoljeću te, naravno, obrazovanju koje su hrvatske elite stjecale u austrijskim sveučilišnim gradovima, odnosno pitanju jezika – jer pred kraj 19. stoljeća njemački još uvijek opstaje, što kao

⁴⁰⁵ Usp. Jennifer JENKINS, *Provincial Modernity: Local Culture & Liberal Politics in Fin-de-Siècle Hamburg* (Ithaca-London: Cornell University Press, 2003.).

⁴⁰⁶ Na važnost tog razdoblja u odnosima između Beča i Zagreba ukazuje sada već ipak pozamašaniji broj publikacija. Vidi npr.: Viktor ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, 1993.; Aleksander FLAKER, *Riječ, slika, grad* (Zagreb: HAZU, 1995.), 65-104; Damir BARBARIĆ (ur.), *Fin de siècle Zagreb – Beč* (Zagreb: Školska knjiga, 1997.) [njemačko izdanje zbornika s nekoliko promijenjenih priloga izlazi 1998. godine]; Irena KRAŠEVAC – Petra VUGRINEC (ur.), *Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije* (Zagreb: Klovićevi dvori, 2017.), 23-44.

⁴⁰⁷ William M. JOHNSTON, „Vizije dugog trajanja Austrije“, *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), 217-230.

⁴⁰⁸ Neven BUDAK, „Kroatien in Wien bis zum Ende des 18. Jahrhunderts – eine Skizze“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 435-456. Usp. također Josip SERŠIĆ, *Kroatisches Wien/Hrvatski Beč* (Wien: Carl Gerold's Sohn, 2013.).

operativni jezik više birokracije, što kao općenito drugi jezik ophođenja, dok je poznavanje mađarskog jezika sve slabije.⁴⁰⁹ Zato će se Prag i neki drugi europski gradovi izvan granica Austro-Ugarske postupno nametnuti kao značajna središta utjecaja, međutim Beč ostaje konstanta unutar dugog trajanja, dok se ostali gradovi pojavljuju kao privremena središta utjecaja, ovisna o trenutnim okolnostima.

Gledano iz dugoročne perspektive, „razlomljeno zračenje“ središta na područje periferije, unutar kojeg se miješaju vanjski modernistički poticaji Beča i unutrašnji autohtoni hrvatski odnosi, pa na prijelazu stoljeća dolazi do određene „zakašnjelosti“ u recepciji, ima dublje značenje.⁴¹⁰ Moderna je, krizom liberalizma i identiteta, kako upozoravaju Johnston, Schorske i Le Rider, odnosno srednjoeuropskim urbanim kulturnim pluralizmom na kojeg ukazuje Csáky, samo faza intenziviranja ili „kreativni vrhunac“⁴¹¹ dugotrajnije premreženih odnosa. Upravo je dugim trajanjem odnosa između Beča i Zagreba, unutar kojeg se pronalaze gotovo beskonačne recepcije, reakcije i ukrštavanja, jasno istaknut okvir dugoročne kulturne komunikacije čiji je krajnji rezultat u odnosu na ambivalentno područje imperijalne periferije i lokalnog središta – istovremenost neistovremenog. Smjene generacije, misaona ili umjetnička razilaženja, važne intelektualne diskusije, novi pristupi i metode – sve to u Zagreb, a potom i ostatak Hrvatske i Slavonije, ne dolazi samo sa zakašnjenjem. Izvan originalnog svijeta, izvan bečkog „socijalnog habitusa“,⁴¹² odnosno vraćen ili doveden u zagrebački habitus, poprima vlastitu, novu logiku. Dok u Beču slijed generacija, odnos tradicije i novog, ali i djelovanje različitih kulturnih politika omogućuju postupne, iako itekako burne ili polemički izoštrene, smjene u idejnom, teorijskom i praktičkom smislu, u Zagrebu koegzistiraju različite „varijante“ bečkih utjecaja: Franjo Kuhač koji sredinom stoljeća boravi u Beču, Franjo Marković, Ivan Zajc, Armin Pavić ili Izidor Kršnjavi koji ondje stječu obrazovanje i djeluju deset ili više godina nakon Kuhača, a još

⁴⁰⁹ No, ne treba svakako zaboraviti da je, naročito starije plemstvo, upravo jezično bilo i dalje vezano uz područje Ugarske. Ta poveznica međutim na prijelazu stoljeća postupno slabi. James P. KROKAR, „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb“, *Austrian History Yearbook XIX-XX/1* (1983.-1984.), 122-123. Usp. Mario STRECHA, „O pitanju utjecaja Bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 81-85.

⁴¹⁰ Damir BARBARIĆ, „Nachwort: Die gebrochene Strahlung des Zentrums“, u: *Ambivalenz des Fin de siècle Wien-Zagreb*, ur. Damir BARBARIĆ – Michael BENEDIKT (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1998.), 275-283.

⁴¹¹ Irena KRAŠEVAC, „Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900.“, u: *Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije*, ur. Irena KRAŠEVAC – Petra VUGRINEC (Zagreb: Klovičevi dvori, 2017.), 23-44.

⁴¹² Radi se o terminu kojeg koristi Norbert Elias označavajući prvenstveno ukupnost sklonosti i navika te način društvenog ophođenja u odnosu na razmišljanje i djelovanje određene grupe. Vidi: Norbert ELIAS, *O procesu civilizacije, 1-2: sociogenetska i psihogenetska istraživanja* (Zagreb: Antibarbarus, 1996.). Kasnije će francuski sociolozi, filozofi i povjesničari, poput Pierrea Bourdieua, modificirati i razraditi termin.

nekoliko desetljeća kasnije to su primjerice Robert Frangeš-Mihanović ili Viktor Kovačić i Ivan Meštrović. Sve će spomenute osobe, u različitom intenzitetu, djelovati ili utjecati na Zagreb oko 1900. godine. Jasno je da se u tom kontekstu, pospješeni, kako je već objašnjeno intenzitetom kontakata koje je 19. stoljeće obilato omogućilo, javljaju istovremeno ideje ili pristupi koji su u Zagreb „presađeni“ ili aplicirani iz različitih podkonteksta. Zanimajući na trenutak individualni intelektualni razvoj i mijene, Kuhačevo shvaćanje esteticizma blisko je, ali ne i jednako esteticizmu Markovića ili Kršnjavoga. Razumijevanje odnosa prostora i umjetnosti koje pokazuje Kršnjavi nije sukladno onome što kasnije želi provesti Viktor Kovačić. Ta se neslaganja sagledavaju kako iz perspektive sukoba tradicionalista i modernista, ali i iz perspektive različitih generacija „bečkih đaka“ koji su, slikom prilika, u važnom, ali ipak provincijalnom središtu mogli, a ponekad i morali, djelovati istovremeno, često i izvan generacijskog konteksta koji bi u većem središtu bio nužnost. U tom smislu potrebno je shvatiti i „prolaze“ prema modernizmu koji se otvaraju pred kraj razdoblja banovanja Khuen-Héderváryja isprva u Zagrebu i Osijeku, a potom i drugdje.

II.2.3.2. Kulturni transferi koje potiče Zemaljska vlada

Regionalnu i međunarodnu mobilnost u svrhu obrazovanja nisu samo poticale dinastija, državne politike (do Nagodbe, kada su ingerencije podijeljene između Austrije i Ugarske) i urbane metropole Monarhije. Otkako je Odjel za bogoštovlje i nastavu formiran 1869. ta je sekcija Zemaljske vlade postupno formirala i vlastitu kulturnu politiku, dakako snažno pod utjecajem većih ministarstava Cislajtanijske i Translajtanijske. O radu Odjela i kulturnoj politici bit će riječi u narednim poglavljima, no na ovom mjestu bitno je istaknuti udjel naročito kulturne politike Izidora Kršnjavog pri omogućavanju međunarodne mobilnosti. Naime, slijedeći dobrim dijelom praksu baruna Józsefa Eötvösa i drugih liberalnih modernizatora obrazovnog sustava u Ugarskoj i Monarhiji općenito, Kršnjavi je veliku vrijednost polagao u inozemnu edukaciju odabranih pojedinaca koji su potom trebali provoditi modernizacijsku kulturnu politiku u Trojednoj Kraljevini, implementirajući stečena znanja u praksi i teoriji pojedinog područja.⁴¹³

U čitavom razdoblju Khuenova banovanja primjetan je, na različitim razinama, porast mobilnosti između Trojedne Kraljevine i drugih regija Austro-Ugarske. Primjerice, doista velik broj srednjoškolskih profesora koji su bili u vrijeme Khuena djelatni diplomirao je u Beču (oko

⁴¹³ Naravno, ne radi se o sustavu stvorenom tek pod Kršnjavim i za vrijeme Khuenova banovanja; i prije je bilo zemaljskih stipendija. No, ovdje se to ističe kao vid šireg programa i, na kraju, kulturne politike.

49%), Grazu (6%), Budimpešti (4%) ili Pragu (4%).⁴¹⁴ Međutim, nisu samo profesorski kadrovi obrazovani u drugim centrima Monarhije. Odjel za bogoštovlje i nastavu uveo je model koji se može najbolje opisati kao stručno osposobljavanje i stjecanje prakse kroz učenje vanjskih pristupa određenom problemu ustroja ili organizacije škola i drugih ustanova. Na taj način Odjel je podupirao izravne transfere: sam je Izidor Kršnjavi uoči preuzimanja funkcije odjelnog predstojnika 1891. otputovao, podržan stipendijom od 800 guldena koju je odobrio ban, u Skandinaviju, u Dansku, Norvešku i Švedsku, ne bi li proučio funkcioniranje školskog sustava – naročito gospodarske škole, te obrtničku i gimnastičku nastavu.⁴¹⁵ Tako je posjetio gospodarsku školu u Aasu (Ås) i sveučilište u Hamaru. U Christianiji (Oslo) Kršnjavi dolazi u kontakt s povjesničarom umjetnosti i piscem Lorentzom Dietrichsonom (1834.-1917.), koji je radio na nekoliko bitnih norveških i švedskih sveučilišta i institucija.⁴¹⁶ Međutim, ključno je bilo iskustvo koje je Kršnjavi stekao u organizaciji *slöjda*, odnosno nastave obrta, sustava koji se po Švedskoj širio od 1870-ih godina. Naime, švedski je pedagog Otto Salomon (1849.-1907.), u želji da se postigne što sveobuhvatniji opći program u pučkim školama uveo *slöjd* kako bi se djecu moglo osposobiti na području ručnog rada. Mnogi su Salomonov *slöjd* tumačili i kao način učenja i osposobljavanja adolescenata za radnički život, iako to nije bila intencija predmeta.⁴¹⁷

Za Hrvatsku je *slöjd* upravo u tom smislu bio važan koncept inovacije u organizaciji pučkoškolske nastave. Budući da je industrijska politika prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi bila u

⁴¹⁴ Isto tako je dio profesora u gimnazijama i realnim školama polagao ispit za profesorsko osposobljavanje izvan Hrvatske, najviše u Beču (oko 25%). U Beču su to bili: Matija Valjavec, Oton Kučera, Oton Bošnjak, Stjepan Senc, Ivan Hoić, Franjo Celestin, Petar Tomić, Mijo Kišpatić, Ivan Hafner, Lavoslav Špicer, Vjekoslav Novotny, Vjekoslav Klaić, Ivan Benigar, Nikola Andrić, Petar Budmani, Josip Torbar, David Segen, Julijo Domac, Gavro Manojlović, Antun Matić, Stjepan Bohniček, Mirko Divković, Julijo Šajatović, Josip Janda, Ivan Zupan, Antun Korlević i Josip Brunšmid. U Grazu su osposobljeni: Franjo Marn, Juraj Bauer, Ivan Quiqerez, Dragutin Gruber, Josip Beyer, Julije Adamović, Stjepan Kučak, Dragutin Ernest Kramberger, Pravomil Krbek, Matej Mudrinić, Gavro Schwartz i Dragutin Pfann. U Pragu je osposobljen Andrija Mohorovičić. Prema: Dunja MODRIĆ-BLIVAJS, „Zagrebački profesori u razdoblju Khuenova režima (1883.-1903.)“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012., 123-145.

⁴¹⁵ Sam je Kršnjavi opisao putovanje na sljedeći način: „Krenuli smo [Kršnjavi i zastupnik Stevo Popović, koji ga je u privatnom aranžmanu pratio] u Dansku preko Warnemündea, gdje sam proučavao kopenhavske zbirke. Odatle smo preko Heleingöra otputovali u Helsingborg, a zatim u Göteborg. Odavde smo krenuli prema veličanstvenim nasadima bankara Salamona, koji je obrtničku (slöjd) nastavu organizirao u velikom stilu. Potanko sam proučavao školsko ustrojstvo, i na školama u Göteborgu posjećivao odjele slöjda (obrotničke nastave) da bih upoznao plodove njihovih nastojanja. Zatim smo otputovali u Christianiju. Već u Göteborgu doček je bio vrlo srdačan i gostoljubiv. U Christianiji također. Generalni konzul naše monarhije, gospodin Petersen, učinio je sve što je u njegovoj moći kako bi nam boravak učinio ugodnim. (...)“: Iso KRŠNJAVI, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike*, knj. 1, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 32.

⁴¹⁶ Vidi: Iso KRŠNJAVI, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike*, knj. 1, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 28. Trag tog studijskog putovanja I. Kršnjavog ostao je i u Danskoj u časopisu: *Gads Danske Magasin* (1913.).

⁴¹⁷ David J. WHITTAKER, *The Impact and Legacy of Educational Sloyd* (Abingdon-New York: Routledge, 2014.), 105-113.

ingerencijama zajedničkih poslova odnosno Budimpešte, što naročito jasno postaje nakon kraćeg perioda gospodarskog rasta do krize 1873. godine i revizije Nagodbe,⁴¹⁸ u Hrvatskoj se dodatan naglasak nastojao staviti na obrt, koji je ostao u nadležnosti Trojedne Kraljevine (preko Odjela za unutarnje poslove). Takva nastojanja u 1880-im i 1890-im godinama naročito se odražavaju na području kulture i obrazovanja, kako u umjetnosti tako i u reformama obrazovnog sustava, želeći razvojem obrta nadoknaditi nedostatak industrijske proizvodnje. Sam je Kršnjavi u Saboru, braneći od kritike oporbenih pravaša svoje reforme, ustanovio kako *slöjd* predstavlja „pedagoško sredstvo“ kojime se obrt i obrtnički poslovi približavaju budućim radnicima („rad nije sramota“), naročito u smislu ženskog ručnog rada.⁴¹⁹

Kao eksperimentalan program, *slöjd* se od 1894. godine postupno uvodio u škole. Nastojalo se odbiti kritike da *slöjd* nije primjenjiv u Hrvatskoj pa su organizirane, između ostalog, i izložbe primjera ručnih radova učenika donjogradske škole, na koje su zatim pozvani trgovci i obrtnici sa zagrebačkog područja. Potom je u Petrinji i Osijeku organiziran na muškim učiteljskim školama tečaj *slöjda* za učitelje preko ljetnih praznika.⁴²⁰ Samim školskim odborima prepušteno je da odlučuju o uvođenju *slöjda*, jer je, između ostaloga, to uvođenje zahtijevalo adaptaciju prostorija te rad na drvu, što je značilo dodatno financijsko opterećenje koje mnoge škole nisu mogle podnijeti. Prva škola u Lici i Krbavi koja je prihvatila *slöjd* u višim razredima bila je pučka škola za dječake u Gospiću, dakako potaknuta naročito nastojanjima vjernog Khuenovog činovnika, Bude Budisavljevića (1843.-1919.), velikog župana Ličko-krbavske županije pod patronatom bana, koji je „posjetio“ školski odbor u Gospiću uoči odluke o uvođenju *slöjda*.⁴²¹ Tako se krajem 19.

⁴¹⁸ Vidi: Igor KARAMAN, „Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između nagodbe i njene revizije (1868-1873)“, *Radovi* 6 (1974.), 87-128. Određene korekcije odnosno revizije Nagodbe provedene su tako 1873., 1880., 1881., 1889., 1891. te 1906., dok se 1913. tek počelo govoriti o novim korekcijama do kojih, iz razloga izbijanja Prvog svjetskog rata te na kraju i propasti Austro-Ugarske Monarhije, nije ni došlo. Vidi također: Fran VRBANIĆ, *Ekonomski spisi* (Zagreb: Dom i svijet, 2005.), 139-226.

⁴¹⁹ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.), 1860-1861; *Agramer Zeitung*, 21. XII. 1894.

⁴²⁰ U Osijeku su u tečaju prisustvovali: Pajo Biljan, Vaso Banović, Jovan Dragović, Nikola Gjurić, Vendelin Hauswald, Valentin Jurić, Ignjat Jung, Filip Kühn, Rudolf Kaser, Dragutin Kaničar, Dragutin Matijević, Aćim Petrović i Teodor Prodanović, dok su u Petrinji sudjelovali: Dragutin Blut, Mato Boslijevac, Andrija Filković, Stjepan Grabić, Josip Heleši, Mirko Jonke, Ivan Kereković, Josip Kolarić, Ivan Kovačević, Luka Kovačević, Ivan Lerhinger, Josip Lovrić, Ivan Malus, Eugen Matković, Dragutin Mikšić, Manojlo Mirić, Marko Peris, Luka Polić, Kosta Radaković, Rade Rodić, Josip Sivoš, Antun Tica, Đuro Tkalec i Mijo Zambeli. *Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb: I. Granitz, 1895.), XXIII.

⁴²¹ *Agramer Zeitung*, 13. III. 1895.

stoljeća preuzimaju i neke inicijative u obrazovanju direktno od izvora, kako je vidljivo na primjeru *slöjda*, a ne samo iz okvira srednjoeuropskih utjecaja.⁴²²

Osim „skandinavskih veza“ Kršnjavog, veliki dio studijskih putovanja usmjeren je prema Austriji i Njemačkoj. Primjerice, Marija Jambrišak (1847.-1937.)⁴²³ je uz potporu Zemaljske vlade i Odjela za bogoštovlje i nastavu poslana u Beč kako bi proučila uredbe tamošnjeg ženskog liceja u svrhu dalje organizacije ženskog Liceja, otvorenog 1892. godine.⁴²⁴ I same su nastavnice liceja bile obrazovane u inozemstvu, Velikoj Britaniji, Francuskoj ili Austriji, u čemu je potporama i stipendijama sudjelovala Zemaljska vlada.⁴²⁵ Studijska putovanja predstavljaju krajem 19. stoljeća najjasniji primjer izravnog transfera organizacijskih sustava na područje Trojedne Kraljevine, koji su bitno utjecali na modernizaciju obrazovnog sustava, ali i društveni i kulturni život u urbanim središtima. Treba napomenuti da je Zemaljska vlada poticala stipendijama istraživanje daljih izvanoeuropskih kultura, pa je tako primjerice krajem 1895. godine svećeniku i docentu na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu s katedre za orijentalne jezike Rudolfu Vimeru (1863.-1933.) odobreno znanstveno-istraživačko putovanje na Bliski istok, u Palestinu i Siriju, uz dopust i potporu od 1.000 forinti.⁴²⁶

⁴²² Iskra IVELJIĆ, „Prosvjeta Banske Hrvatske u 19. stoljeću – europski uzori i hrvatske posebnosti“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2011.), 136.

⁴²³ Marija Jambrišak je i prva žena iz Hrvatske koja je pohađala bečki Pädagogium. O uvjetima otvaranja liceja u Zagrebu vidi: Ida OGRAJŠEK GORENJAK, „Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu“, *Povijest u nastavi* 8/2 (2006.), 147-176.

⁴²⁴ HR-HDA-80 Odjel za bogoštovlje i nastavu – opći odsjek, urudžbeni zapisnik, knjiga 6 (god. 1893.).

⁴²⁵ Ida OGRAJŠEK GORENJAK, „Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu“, *Povijest u nastavi* 8/2 (2006.), 166-167.

⁴²⁶ HR-HDA-80 Odjel za bogoštovlje i nastavu – opći odsjek, urudžbeni zapisnik, knjiga 12 (god. 1895.).

II.3. KULTURNI RAZVOJ NA PODRUČJU BANSKE HRVATSKE OD PROSVIJEĆENOG APSOLUTIZMA DO VLADAVINE BANA KHUEN-HÉDERVÁRYJA

Jedno od istraživačkih pitanja koje se svakako odmah nameće je kako pratiti kulturnu politiku tijekom 19. stoljeća? Ako prihvatimo definiciju kulturne politike kao institucionalizacije poslova, može se ustanoviti da kulturna politika proizlazi iz države i organa povezanih s kulturom te da zajednički provode intervencije na području kulture putem različitih zakonodavnih odredba i drugih mjera. Vrlo važna odlika je i podupiranje kulturne proizvodnje u najširem smislu riječi.

Hrvatska je u 19. stoljeće ušla na temeljima prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije (1717.-1780.) i Josipa II. (1741.-1790.), odnosno prosvjetiteljskih napora. Apsolutizam je dokinuo bilo kakve posrednike između osobe vladara i daljnjeg provođenja politike te tako samom dvoru olakšao vladanje i implementiranje vlastitih reformi. Habsburška Monarhija je uistinu i bila država u kojoj su supstancijalne promjene bile nužnost, a na prvi krug reformi Marije Terezije nastavile su se one Josipa II. i Leopolda II. (1747.-1792.), njenih sinova.⁴²⁷ Općepoznato je da je Josip II. bio mnogo rigorozniji od svoje majke u tom poslu i nije se bojao velikih zaokreta.⁴²⁸ Kontekst Francuske revolucije krajem 18. stoljeća značio je uplašenost većine europskih vladara koji su upravo radi toga bili spremniji pokrenuti reforme značajne za civilno društvo, iako ipak uz određene mjere opreza. Franjo I. (1768.-1835.) je bio nešto oprezniji u reformama i, kao i ostatak Europe nakon Bečkog kongresa (1815.), skloniji konzervativnoj politici te ponovno, apsolutističkoj vlasti. Tako je nakon jozefinizma uslijedio franciscejski apsolutizam. U Hrvatskoj

⁴²⁷ O reformama Marije Terezije i Josipa II. napisano je pregršt radova i knjiga. Ovdje se ističu tek neka djela: Richard Georg PLASCHKA – Grete KLINGENSTEIN (ur.), *Österreich im Europa der Aufklärung: Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.*, 2 sveska (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.); Derek BEALES, *Joseph II.*, 2 sveska (Cambridge: Cambridge University Press, 1987. i 2009.); Franz A. J. SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 1994.); T. C. W. BLANNING, *Joseph II* (New York: Routledge, 1994.); Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt* (Wien: Ueberreuter, 2001.); Derek BEALES, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe* (London-New York: I. B. Tauris, 2005.); R. J. W. EVANS, *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c. 1683-1867* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2006.); John DEAK, *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War* (Stanford: Stanford University Press, 2015.).

⁴²⁸ Josip II. često je stoga u historiografiji opisan i kao radikalni reformator. Ukidajući dominaciju Crkve u mnogim aspektima svakodnevice, a posebice obrazovanju, moguće je na određen način zaključiti da je upravo njegova politika stvaranja sekularnog društva određeni vid kulturne politike. Naime, osim što je oporezivanjem plemstva i opuštanjem feudalnih obveza nastojao stvoriti svojim reformama osnovu za čvršću državnu bazu, prihvaćao je, kao i Marija Terezija odnosno njegov brat i nasljednik Leopold II., prosvjetiteljske ideje, želeći znanje proširiti među širim krugovima populacije. Tako je i Habsburšku Monarhiju zahvatio val prosvjetiteljskih nastojanja povećanja pismenosti i obrazovanosti, ali i općenitiji interes prema znanosti i humanistici koja je iz crkvene sfere prelazila u sferu države. Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt* (Wien: Ueberreuter, 2001.), 366-388.

je to bilo razdoblje u kojem su vodeći društveni staleži uočili potrebu za uvođenjem upravnih i prosvjetnih reforma predvođeni Nikolom Škrlecom Lomničkim (1729.-1799.).⁴²⁹

U vremenu kada su se u vlasti mijenjali oblici apsolutizma, iz centra se, kada su reforme u pitanju, uvijek prvenstveno polazilo s onim političko-upravne naravi. Kada je u pitanju kulturna politika, ona se može tumačiti kroz sljedeća nastojanja: laicizaciju društva i jezičnu politiku. Sukladno tome, politika se na lokalnoj razini, na razini periferije, stvara *u odnosu* na onu iz centra. Iako takvo lokalno djelovanje još nije uključivalo elaboriranu kulturnu politiku, jer se nije radilo o institucionaliziranim okvirima djelovanja, naponi i nastojanja pojedinaca koja idu sve do Ugarskog i Hrvatskog sabora te želja za širenjem i prihvaćanjem tih ideja svakako su određeni vid političke djelatnosti na području kulture. Tako će pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja i filozofije, potaknuti jozefinizmom, najčešće u okvirima masonskih loža kao „institucionalnom izražaju“ reformskih tendencija,⁴³⁰ djelovati skupina istaknutih pojedinaca među kojima se ističu zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, spomenuti Škrlec Lomnički, Adam Adalbert Barić, Janko Drašković i drugi.⁴³¹

Vrlo brzo nakon smrti Josipa II. i kratkotrajne vlasti Leopolda II. (vladar 1790.-1792.) očekivala se obnova staleške ustavnosti.⁴³² Ipak, novi zahtjevi i oblici dominacije sada su dolazili iz Ugarske. Koliko god apsolutističke i centralističke ideje Josipa II. bile, ipak je u duhu prosvijećenog apsolutizma u potpunosti podržavao hrvatske prosvjetitelje pa je razdoblje u kulturnom smislu bio prilično produktivno. Vrlo brzi zahtjevi za uvođenjem mađarskog jezika u škole uskoro su pokazali smjer u kojem će se razvijati politička situacija, odnosno realnost gotovo cijelog 19. stoljeća. Hrvatsko se plemstvo u periodu nakon smrti Josipa II. nastojalo snažnije povezati s ugarskom aristokracijom kako bi se zajednički oduprli mogućem novom apsolutističkom posezanju vladara.⁴³³

⁴²⁹ Eugen PUSIĆ, et al. (ur.), *Nikola Škrlec Lomnički: 1729 – 1799*, 3 sveska (Zagreb: HAZU, 1999.-2001.).

⁴³⁰ O tome vidi naročito: Josip KOLANOVIĆ, „Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca“, *Croatia Christiana periodica* 5/7 (1981.), 1-28.

⁴³¹ Josip KOLANOVIĆ, „Kontinuitet u stvaranju hrvatskih nacionalnih ustanova kulture“, u: „*Naš museum*“: zbornik radova sa znanstvenog skupa, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 19.

⁴³² O vladanju Leopolda II. vidi još uvijek vrlo korisnu biografiju A. Wandruszke: Adam WANDRUSZKA, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser*, 2 sveska (Wien-München: Verlag Herold, 1963. i 1965.).

⁴³³ Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPCt> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

Ubrzo je postalo jasno da neće biti dovoljno pokušaje mađarizacije (ili germanizacije) zaustavljati čuvanjem latinskog jezika kao službenoga. Upravo zamah prosvjetiteljskih ideja i djelovanja, kojemu je bio cilj proširiti pismenost, potaknuti na obrazovanje, ali i širenje znanja na svim razinama, potaknut će daljnji korak, a to je usustavljeni rad na hrvatskom jeziku. Tako je Hrvatski sabor 1791. godine donio zaključak kako treba predavati „ilirski jezik“ na gimnazijama, akademijama i sveučilištima.⁴³⁴ Ipak, Sabor kao da je zaboravio na ova nastojanja te je 1827. godine zaključio kako mađarski jezik treba uvesti kao obvezatni predmet.⁴³⁵ No, ovu odluku je Sabor popratio i zaključkom o latinskom jeziku kao službenom.⁴³⁶ Ono što u ovom periodu nedostaje u kreiranju definirane kulturne politike je institucionalna potpora, a očituje se ponajprije u slabom razvoju školstva, kao i školskih kadrova, društvenim uvjetima koji nisu povoljni za obrazovanje, malom broju škola i gimnazija u kojima se nastava održavala na hrvatskom jeziku, te potrebom za promjenom statusa Kraljevske akademije znanosti u sveučilište.⁴³⁷

Ranija pojedinačna nastojanja oko jezične politike i stvaranja svijesti o kulturnoj baštini postala su dobar temelj za nadolazeće preporodno razdoblje.⁴³⁸ Uz to, snažan poticaj će biti i društvene promjene, unutar kojih će se postupno građanstvo iskristalizirati kao noseći faktor društva. Povjesničar Nikša Stančić ovaj moment uočava u godini 1830., kada izlazi poznati spis Josipa Kuševića (1775.-1846.) *De municipalibus iuribus et statutis Regorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* te *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* Ljudevita Gaja (1809.-

⁴³⁴ Iskra IVELJIĆ, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* (Zagreb: Leykam, 2010.), 3.

⁴³⁵ Ipak, na istoj sjednici je donesena i poznata odluka o skupljanju municipalnih prava Kraljevstva koja bi bila argument za očuvanje elemenata autonomije. Jaroslav ŠIDAK, „Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790-1827)“, *Historijski zbornik* 23-24/1 (1980.-1981.), 88-91; ISTI, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret* (Zagreb: Školska knjiga, 1990.), 76-81.

⁴³⁶ Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPct> (pristup ostvaren 15. I. 2016.). Među govorima na hrvatskom saboru 1832. ističe se i onaj grofa Franje Vojkffyja (*Dissertatio de introducenda in regno Hungariae et regnis ac provinciis eidem adnexis in cunctis negotiis publicis lingua Hungarica*), iskazujući stavove starih staleža u obranu uporabe latinskog jezika. Vidi: Zvezdana SIKIRIĆ-ASSOULINE, *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika* (Zagreb: Srednja Europa, 2006.).

⁴³⁷ Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret* (Zagreb: Školska knjiga, 1990.), 77-78.

⁴³⁸ Prvenstveno se misli na pokretanje brojnih novina koje su potom vrlo brzo prestajale s izlaženjem ali i primjerice djelo Antuna Mihanovića *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku* (1815.) kao način na koji se hrvatski intelektualci određuju u odnosu na ključno jezično pitanje te *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije Maksimilijana Vrhovca na sakupljanje narodnog blaga* iz 1813. godine. Usp. Miroslav ŠICEL, „Pretpoporodni programski nagovještaji ilirskog pokreta“, *Dani hvarskoga kazališta* 23/1 (2013.), 25-34; Iskra IVELJIĆ, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* (Zagreb: Leykam, 2010.), 35. O Mihanoviću i jezičnom pitanju između ostaloga vidi kod: Jelena OČAK, *Antun Mihanović* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.), naročito 82-98.

1872.).⁴³⁹ Upravo je Gaj bio predvodnik jedne cijele mlade generacije inteligencije koja će „lansirati“ narodni preporod i tako nastojanja pojedinaca učiniti nastojanjima čitave skupine intelektualnih, kulturnih i političkih predvodnika.⁴⁴⁰

Ako postoji jedan dokument iz prve polovice 19. stoljeća koji se može nazvati svojevrsnim kulturnim programom, onda je to zasigurno *Disertacija*⁴⁴¹ grofa Janka Draškovića (1770.-1856.) iz 1832. godine. Izdana anonimno, bila je jedan do četiri dokumenta namijenjena saborskom zasjedanju 1832. godine., odnosno hrvatskim nuncijima u Ugarskome saboru. Također, jedinstveno je mišljenje da je *Disertacija* najvažniji i najcjelovitiji dokument predpreporodnog i preporodnog razdoblja između 1790. i 1848. godine. Donosi važne stavove o položaju Hrvatske naspram Ugarskoj, pitanju jezika i grafije, te o nadolazećim društvenim promjenama.⁴⁴² Draškovićeve *Disertacija* je sveobuhvatan dokument, pa se tako određeni dijelovi mogu sagledati u kontekstu (proto)kulturne politike: primarna pitanja, ona koja su dakle najnužnija društvu a povezana s kulturnom sferom, kod Draškovića su sfere jezika i školstva.⁴⁴³ Drašković shvaća da je obrazovanje ključno u daljnjem gospodarskom, ali i kulturnom razvoju. No njegove su reforme izrazito konzervativne (tako primjerice nikada ne pomišlja na ukidanje feudalnog sustava), pa i u promišljanju obrazovanja zazire od liberalnih težnji u Europi, ali i opasnosti koje bi mogle doći s Istoka.⁴⁴⁴

I *Disertacija* kreće od pitanja školstva, a rješenje vidi u uspostavljanju visokih škola i raznih strukovnih škola. S jedne strane se tu misli građanstvo koje se postupno povećavalo, a s

⁴³⁹ Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPCt> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

⁴⁴⁰ O Ljudevitu Gaju vidi: Elinor MURRAY DESPALATOVIĆ, *Ljudevit Gaj i ilirski pokret* (Zagreb: Srednja Europa, 2016.).

⁴⁴¹ Janko DRAŠKOVIĆ, *Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odaslanem* (Karlovac: pretiskano slovima Joana Nep. Prettnera, 1832.).

⁴⁴² Potpunu analizu Draškovićeve *Disertacije* vidi kod: Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPCt> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

⁴⁴³ Pitanje jezika nadilazilo je naravno pitanje kulture. U to vrijeme nije bio potrebno samo standardizirati jezik i stvoriti književni oblik. Još od Maksimilijana Vrhovca (1752.-1827.) se radilo na dokazivanju da je hrvatski jezik „sposoban“ i za svakodnevnu uporabu, kao i uporabu u političkom i javnom životu (administracija). U svoj toj kompleksnosti jeziku pristupa i grof Drašković.

⁴⁴⁴ Janko DRAŠKOVIĆ, *Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odaslanem* (Karlovac: pretiskano slovima Joana Nep. Prettnera, 1832.), 19. Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPCt> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

druge i na širi puk, kako bi ga se u što većoj mjeri obrazovalo u već tradicionalnim zanimanjima. Važan je element upravo širenje razine školstva do „mudroskupštine“ – što je zapravo razina sveučilišta. Nikša Stančić tako zaključuje da Drašković u *Disertaciji* vidi u obrazovanju faktor napretka gospodarstva, temelja stvaranja suvremene i učinkovite državne uprave, a s druge strane bi ono ojačalo plemstvo i građanstvo, što bi značilo Trojedna Kraljevina gospodarsko i kulturno prosperiranje Trojedne Kraljevine.⁴⁴⁵

Grof Janko Drašković se vrlo brzo povezoao s mladom generacijom inteligencije koja je izrasla u predvodnike narodnog preporoda. Konačno odbijanje mađarskog jezika u školstvu i upravi te žalba zastupnika na zaključak kojim se uvodi mađarski jezik kao službeni Franji I., koji je to i prihvatio, označilo je zapravo moment u kojem su se prihvatila nastojanja koja će voditi do pune faze narodnog preporoda. Sljedeći period je bio vrlo aktivan, a upravo su sva nastojanja za konačnom društvenom i političkom afirmacijom vodila preko djelovanja na kulturnom polju. Veliki početak bio je izlazak Gajevih *Novina Horvatzkih* 1835. godine s književnim prilogom *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Te su novine (i sve kasnije imenske slijednice) nesumnjivo predstavljale kulturni program tijekom čitavog preporodnog razdoblja, povezujući pitanja jezika, književnosti, glazbe, kazališta i kritike. Gaj je (materinski) jezik naroda smatrao nerazdvojivim, ustvari istovjetnim „duhu naroda“: razvoj narodnog jezika bila je stoga ključna okosnica kulturnog programa.⁴⁴⁶ Već je 1836. u *Danici* iznio prijedlog o osnivanju Društva izobraženosti ilirske. To je društvo, osmišljeno prema uzoru na slične kulturne ustanove u Pešti i Grazu, trebalo imati zadaću širenja obrazovanja na „narodnom jeziku“, kao i veliki kulturni program osnivanja čitaonica, kazališta, knjižnica, muzeja, skupljanja arhivske građe.⁴⁴⁷ Od Hrvatskog sabora Gaj je zatražio podršku te iznošenje ovog prijedloga pred Ugarski sabor kako bi dobio dozvolu. Iako je Hrvatski je sabor donio zaključak o osnivanju takvog društva, potvrda od cara i kralja Ferdinanda I. nije dobivena. Tako je tek 1847. godine društvo napokon, nakon dugo čekanja, osnovano. No samo kratkotrajno, jer su revolucionarna zbivanja 1848. godine

⁴⁴⁵ Nikša STANČIĆ, „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.), dostupno na: <http://goo.gl/sGMPct> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

⁴⁴⁶ Petar KORUNIĆ, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875* (Zagreb: Globus, 1989.), 35-36.

⁴⁴⁷ Jakša RAVLIĆ, „Ilirska čitaonica u Zagrebu“, *Historijski zbornik* 16 (1963.), 160; Josip KOLANOVIĆ, „Kontinuitet u stvaranju hrvatskih nacionalnih ustanova kulture“, u: „*Naš museum*“: *zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 20-21.

onemogućila daljnje funkcioniranje tog društva.⁴⁴⁸ Ipak, Gajeva ideja je zaživjela nešto kasnije kada se počelo s otvaranjem narodnih čitaonica (prve čitaonice su osnovane u Varaždinu, Karlovcu, Zagrebu i Križevcima 1838. godine).⁴⁴⁹ Nakon novina i prvih čitaonica, slijedilo je osnivanje temeljnih institucija: Narodno kazalište 1840., Gospodarsko društvo 1841. i Matica ilirska te Narodni muzej 1842. godine. Ovo su sve bile važne institucije koje su mogle dalje promovirati kulturnu politiku svojih krugova. U škole su ilirski jezik i pravopis uvedeni kao predmet 1840. godine na području Hrvatske, Slavonije i Primorja.⁴⁵⁰ Narodni preporod je u ovom periodu stekao podršku dvora, a to je omogućilo Hrvatskom saboru aktivnije djelovanje. Ivan Kukuljević Sakcinski je 1843. zatražio uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u prvom saborskom govoru na hrvatskom jeziku, što će i postati 1847. godine.⁴⁵¹ Sabor je zatim donio niz zaključaka 1845. i 1847. godine koji se mogu okarakterizirati ne samo političkima (kao zahtjev za samostalnom vladom i nadbiskupijom), već i kulturnom politikom, a to su prvenstveno osnivanje nacionalnog kazališta i sveučilišta, te stalna nastojanja za što većom kulturnom samostalnošću (uz onu političku i vjersku). Kako napominje povjesničar Jaroslav Šidak, razdoblje nakon 1845. pa sve do revolucionarne godine 1848. godine bilo je izrazito plodno na kulturnom planu. Tiskan je ep Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* (1846.), što je vjerojatno vrhunac književnosti narodnog preporoda. Iste je godine izvedena i prva opera na hrvatskom jeziku – *Ljubav i zloba* skladatelja Vatroslava Lisinskog (1819.-1854.), formirana je Katedra za književni jezik na zagrebačkoj Akademiji, Narodni dom je dobio prostorije na Gornjem gradu (tzv. Dvorana), što je značilo da se konačno moglo razmišljati o osnivanju Narodnog muzeja.⁴⁵²

Može se zaključiti da je kulturna politika sve do 1840-ih godina bila osmišljena i provedena pomoću istaknutih pojedinaca. Iako su ti pojedinci često bili političke osobe (zastupnici u saboru, predstavnici plemstva), iako su u svojim nastojanjima promicali ideje koje su u većoj ili

⁴⁴⁸ Josip KOLANOVIĆ, „Kontinuitet u stvaranju hrvatskih nacionalnih ustanova kulture“, u: „*Naš museum*“: zbornik radova sa znanstvenog skupa, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 20-26. Vidi također: Agneza SZABO, „Grof Janko Drašković u doba uspona hrvatske preporodne politike od 1790. do 1848.“, *Kolo* 3 (2007.). dostupno na: <http://goo.gl/DPvxff>. (pristup ostvaren: 24. II. 2016.).

⁴⁴⁹ Aleksandar STIPČEVIĆ, *Povijest knjige* (Zagreb: Matica hrvatska, 1985.), 494. O tome vidi još: Jakša RAVLIĆ, „Ilirska čitaonica u Zagrebu“, *Historijski zbornik* 26 (1963.), 159-215; Bruno DOBRIĆ (ur.), *Čitaonički i knjižnički pokret u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću: zbornik radova sa znanstvenog skupa* (Pula: Sveučilišna knjižnica u Puli, 1996.).

⁴⁵⁰ Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret* (Zagreb: Školska knjiga, 1990.), 137.

⁴⁵¹ Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1973.), 221-277; Miroslav KURELAC, „Ivan Kukuljević Sakcinski - život i djelo“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU* 6-7 (1994.), 101-116.

⁴⁵² Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret* (Zagreb: Školska knjiga, 1990.), 155-157.

manjoj mjeri sadržavale specifičniji odnos prema kulturi, bili su to počeci, važni i temeljni za daljnji razvoj, koji će svoj zamah dobiti u preporodnom razdoblju. Spojem iskustva (grof Drašković) i mladenačkog poleta poticanog idealima (Gaj i njegov krug) koji je donio dodatnu energiju, dodatan impuls za djelovanje, zaokružila su se nastojanja i ciljevi u vidu narodnog preporoda. To je zasigurno bila svojevrsna kulturna politika koja je vrlo brzo dobila i podršku Hrvatskog sabora, institucije koja je kroz povijest jamčila poseban status Trojedne Kraljevine. Upravo zbog okolnosti, političkih i društvenih, razvoj takve kulturne politike morao je teći ovakvim putem, a temelj je dugo vremena bilo jezično pitanje. Njegova jedinstvenost trebala je jamčiti i jedinstvenost hrvatskih povijesnih pokrajina. Iako su nastojanja polazila od pojedinaca, politička klima i u samoj Europi je tijekom vremena išla na ruku preporoditeljima.

Europu je zahvatio val nacionalnih težnji koje su se oblikovale prvenstveno oko pitanja jezika, a afirmirale kulturnim djelatnostima.⁴⁵³ Tijekom vremena je i u Banskoj Hrvatskoj sve više rasla potpora. Tako je i dozrijelo vrijeme za okupljanje političkih istomišljenika u prve stranke: vidljivo je to po obliku osnivanja Ilirske stranke 1841. godine, kasnije Narodne stranke (1843.) i borbe za vlast, koju je pomalo preuzimala, a s podrškom Sabora se na kraju moglo razmišljati i raspravljati o kulturnoj politici kao institucionalnoj politici u punom smislu.

Previranja u vidu „proljeća naroda“ 1848. godine ostavila su velik trag na mladog novog vladara Dunavske Monarhije, Franju Josipa I. (1830.-1916.), rezultirajući ponovnim uvođenjem apsolutizma u Monarhiji.⁴⁵⁴ Stanje u kojem je suspendiran ustav te, između ostaloga, raspušten Hrvatski sabor djelovalo je i na sam ilirski pokret i njegova nastojanja i to u trenutku kada je bio na vrhuncu, kada je imao jaku podršku i u Saboru i u društvu. Daljnji korak je trebala biti institucionalizacija organizacija i društava osnovanih u prethodnom razdoblju kako bi one, ali i sama kultura dobile i službene okvire nužne za razvoj kulturne djelatnosti pa i politike. Revolucijama 1848. godine uvelike se tako prekidaju napori, dolazi do zastoja iako dolazi i do nekih posve novih djelatnosti: privremena i nezavisna hrvatska vlada koju monarh nije potvrdio, Bansko vijeće, djeluje od 1848. do 1850. godine. Ta se neformalna hrvatska vlada sadržavala od različitih odsjeka: za domaće financije, trgovinu, prometnost, poljodjelstvo, puteve i poštu, zatim

⁴⁵³ Za općenite preglede vidi: Miroslav HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi* (Zagreb: Srednja Europa, 2006.); Tomasz KAMUSELLA, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (New York: Pallgrave Macmillan, 2009.).

⁴⁵⁴ A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809-1918* (Zagreb: Znanje, 1990.), 98; 104-118.

za unutrašnje poslove, pravosuđe te obranu i vojsku. Na čelo „odsieka za prosvieštenje i verozakon“ postavljen je povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski (pročelnik 1848.-1850.).⁴⁵⁵

Razdoblje neoapsolutizma je to usmjerilo na nešto drugačiji način. Kontinuitet djelatnosti je gotovo nestao, sve se svelo na uski krug inteligencije. Naime, nedostajalo je potpore u obliku društava i tiska, a plemstvo se našlo u teškom položaju nakon zemljišnog rasterećenja. Zabrane i cenzura predstavljale su svakodnevicu.⁴⁵⁶ To su najviše osjetili urednici novina koji su morali maksimalno paziti kakve će tekstove objavljivati, jer svaki članak koji je mogao biti imalo usmjeren protiv vlasti (pa i između redova) značio je sigurnu zabranu lista, a (ovisno o prijestupu) i vrlo moguću intervenciju policije i pravosuđa.⁴⁵⁷

Institucionalizacija udruženja proizašlih iz narodnog preporoda sada se odvijala po pravilima neoapsolutizma, a u središtu je bio zakon o udruživanju iz 1852. godine, prema kojemu posljednju riječ ima sam ministar unutrašnjih poslova Alexander von Bach (ministar 1849.-1859.), a na preporuku komisije Ministarstva unutarnjih poslova. Sam proces institucionalizacije na sebe je preuzelo Bansko vijeće. Ono je htjelo ujediniti postojeća društva, pritom se oslanjajući na model Češkog muzeja.⁴⁵⁸ No, tijekom ovog procesa došlo je do brojnih sukoba. Glavno pitanje je bio položaj Matice ilirske, koja nije htjela izgubiti samostalnost. Sukobi su se primirili tek 1858. godine izborom Ivana Mažuranića na čelo Matice, koja se vraća prvenstveno književnoj

⁴⁵⁵ Iskra IVELJIĆ, „O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22 (1989.), 71-73. Vidi također: Rajka BUĆIN, „Pisarnica i sustav uredskog poslovanja Banskog vijeća (1848.-1850.)“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008.), 25-55. O Kukuljevićevoj ulozi vidi: Magdalena LONČARIĆ, „Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj“, *Historia Varasdiensis: Časopis za varaždinsku povjesnicu* 1 (2011.), 167-182. O revolucijama 1848. godine, političkim, gospodarskim i kulturnim reformatorskim nastojanjima i odnosu s ranijim razdobljem ilirskog preporoda u hrvatskoj je historiografiji pisano izrazito mnogo. Ovdje se navode tek neka djela koja je potrebno konzultirati: Vladimir KOŠČAK, „Hrvatska politika 1848/49.“, *Forum* 7/XVI (1968.), 130-159; Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848.-49.* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1979.); Petar KORUNIĆ, „Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998.), 9-39; Tomislav MARKUS, *Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura* (Zagreb: Dom i svijet, 2000.); Iskra IVELJIĆ – Juraj KOLANOVIĆ – Nikša STANČIĆ (prir.), *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2001.); Nikša STANČIĆ, *Godina 1848. u Hrvatskoj: središnje državne institucije u transformaciji* (Zagreb: FF Press, 2010.).

⁴⁵⁶ Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.* (Zagreb: Globus, 1985.), 401.

⁴⁵⁷ Pod prismotrom se u jednom trenutku našao i sam ban Jelačić jer je Banski stol oslobodio urednika *Nevena* i autora jedne problematične pjesme, a čiju je oduku poništio Vrhovni sud u Beču. Vodeće novine u tom razdoblju su bile *Narodne novine* i *Agrarier Zeitung*. I jedne i druge su obavljale funkciju režimskih novina, no *Narodne novine* (službeni list za Hrvatsku i Slavoniju od 1849.) podižu svoju kvalitetu i vjerodostojnost pod uredništvom Dimitrija Demetra od 1856. godine. Vidi: Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.* (Zagreb: Globus, 1985.), 405-407.

⁴⁵⁸ Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.* (Zagreb: Globus, 1985.), 409; Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 111. O funkcioniranju Banskog vijeća vidi: Iskra IVELJIĆ, „O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22 (1989.), 71-94.

djelatnosti. Naime, već ranije je bilo odlučeno da se Matica više posveti izdavanju narodne književnosti i knjiga za puk kojeg treba obrazovati, a ne samo klasika (dubrovačkih) na koje su ionako reagirali već obrazovani slojevi. Svoju djelatnost u ovom periodu je nastavilo i udruženje za osnivanje narodnog kazališta (poteklo iz ilirske čitaonice).⁴⁵⁹ Osnovano je dioničko društvo za utemeljenje stalnog narodnog kazališta te je ban Jelačić 1851. godine pozvao zainteresirane na pridruživanje tom društvu, a kupljen je i kazališni prostor (Stankovićeve zgrada).⁴⁶⁰ Na kraju, jedino uspješno udruženje bilo je Društvo prijateljah muzike (iz kojeg izrasta Glazbeni zavod) pod pokroviteljstvom nadbiskupa Juraja Haulika (1788.-1869.). Naime, pravila Matici ilirskoj nisu bila službeno odobrena, a dioničko društvo za kazalište je ubrzo raspušteno jer je odbor zahtijevao program na kojem će se predstave održavati isključivo na hrvatskom jeziku – što je donekle ironično, jer predstava na hrvatskom ionako nije bilo, budući da nije bilo dovoljno financijskih sredstava za prijevod stranih predstava ili komada na hrvatski niti dovoljnog broja glumaca koji bi predstave mogli izvoditi na hrvatskom. Već prije zabrane društva, repertoar su popunjavale uglavnom njemačke družine.⁴⁶¹

Germanizacijski karakter neoapsolutizma nije pogodovao daljnjem razvoju standardnog jezika. On se nastavlja radom na brojnim pitanjima za standardizaciju jezika koja su se javljala tijekom pisanja ili prevođenja, a i dalje su velik problem predstavljala narječja, zbog čega je i pučkoj književnosti i njezinim čitateljima bilo teže prihvatiti književni jezik. Sve je to rezultiralo pojavom nekoliko filoloških škola koje su nudile svoja rješenja.⁴⁶²

Ipak, režim nije htio u potpunosti zatirati nacionalna obilježja, budući da je strah od događanja iz 1848. još uvijek bio izrazito prisutan. Pedesete godine 19. stoljeća obilježila je borba za čitateljstvom koje je još uvijek slabo razvijeno i malobrojno. Uski krug inteligencije koji je i dalje nastojao širiti građanske i modernizacijske ideje, a time i brinuti o obrazovanosti šireg puka, jedno od rješenja je vidio u njegovanju narodne književnosti. Među izraženijim stavovima pripadaju oni Franje Račkog (1828.-1894.). Za njega je narodna književnost bila dio, moglo bi se reći, kulturne politike jer je smatrao da se samo tako može postići i prosvjetna djelatnost koja će

⁴⁵⁹ O nakladničkoj djelatnosti Matice vidi: Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. 3 (Zagreb: Školska knjiga, 2008.), 25-30.

⁴⁶⁰ O tome će biti govora u kasnijem poglavlju ovog rada.

⁴⁶¹ Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. (Zagreb: Globus, 1985.), 408-412. Vidi također: Marijan BOBINAC, *Njemačka drama u hrvatskom kazalištu 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2011.); Milka CAR PRIJIĆ, *Odrzi i sjene. Njemački dramski repertoar u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu do 1939. godine* (Zagreb: Leykam International, 2011.).

⁴⁶² Primjerice Zagrebačka i Riječka škola te pristaše Karadžićeve reforme i Bečkog dogovora – tzv. Vukovci. O tome u kasnijim poglavljima.

biti također domaća (narodna) te povezati i građanstvo i običan puk, narod, kojemu neće prijetiti daljnje odnarođivanje uzrokovano dominacijom strane literature i stranih ideja.⁴⁶³ Ovom stavu ide u prilog i djelatnost Matice ilirske koja je također odlučila izdavati više pučkih knjiga, a ne samo onih za obrazovanije slojeve. Ipak, problemi su bili i dalje prisutni. Osim što se nova čitalačka publika sporo pridobivala, i sam proces izdavanja knjiga nailazio je na brojne poteškoće. Skupoća cijelog postupka, a bilo je potpuno sigurno da se uloženi novac neće vratiti, nedostatak honorara za autore, manjak nakladnika i problem distribucije. Na kraju je zbilja bilo pristupačnije posegnuti za stranom knjigom i novinama.⁴⁶⁴ Cilj ovakvih nastojanja nije nikada bio samo obrazovni. Djelovanja na području opismenjavanja i razvoja kulture te kulturnih institucija uvijek su bila dio šire slike stvaranja nacionalne svijesti i političke nacije. Jezik i kultura su trebali biti važan dio toga. U kojoj mjeri i koga su sve zajednički ciljevi trebali obuhvatiti, bilo je dalje dio razvoja različitih ideologija i integracija.

Period do Mažuranićevog banovanja najviše je u ovom kontekstu obilježilo zasjedanje Sabora 1861. godine, kada je biskup Josip Juraj Strossmayer (1815.-1905.) iznio prijedlog o osnivanju sveučilišta i akademije znanosti. Njegove akcije su išle dalje, pokazujući se kao mecena, njegovatelj i štovatelj kulture, umjetnosti i znanosti. Svoje je poznavanje ekonomije stavio u službu obrazovanja zemlje, koristeći bogatstvo vlastelinstva koje mu je bilo na raspolaganju za financijsko podupiranje važnih kulturnih projekata u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴⁶⁵ Kada se tome dodaju skromniji prinosi iz Vlade, Strossmayera se može staviti u ulogu svojevrsnog „ministra“ kulture i znanosti.⁴⁶⁶ Sveučilište i Akademija trebali su biti, po Strossmayeru, temelji za daljnji razvoj Hrvata i Južnih Slavena koji bi tako dobili i konačno priznanje u Europi, što bi značilo i konačno eliminiranje njemačkih utjecaja. Prvotna ideja je bila da se sveučilište sastoji od četiri fakulteta: teologije, prava, medicine i filozofije. Na kraju, zakonska osnova za osnivanje sveučilišta nije dobila kraljevu potvrdu. O osnivanju Akademije Strossmayer je govorio već na Banskoj konferenciji 1860. godine, a Sabor je tu inicijativu spremno i prihvatio. Na saborskom zasjedanju 1861. omogućio se daljnji kontinuitet kazalištu, Narodnom muzeju i Glazbenom zavodu (koji je preimenovan iz Društva prijatelja muzike u Narodni zemaljski glasbeni zavod) te ih se proglasilo

⁴⁶³ Vidi: Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.).

⁴⁶⁴ Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.* (Zagreb: Globus, 1985.), 413-417. O tiskarstvu i nakladništvu vidi posebice kod: Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. 3 (Zagreb: Školska knjiga, 2008.), 12-96.

⁴⁶⁵ Igor KARAMAN, *Požega u srcu Slavonije* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997.), 123-126.

⁴⁶⁶ Nikša STANČIĆ, „Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike“, u: *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer*, ur. Franjo ŠANJEK (Zagreb: HAZU, 2006.), 35-50.

narodnim zemaljskim zavodima. I za ove institucije su tražene potvrde zakonskih osnova, no ni njih Franjo Josip nije sankcionirao.⁴⁶⁷ Iako su zahtjevi Sabora djelovali uzaludno, ipak je bitno da se nastavilo s definiranjem ciljeva i oblikovanjem kulture. Sabor je tako omogućio određeni kontinuitet, nastavljajući fazu institucionalizacije onoga što je proizašlo iz nekadašnjih pojedinačnih nastojanja odnosno njihovih ideja. Inauguracijska sjednica za Akademiju održana je 1867., a Sveučilište je osnovano 1874. godine.⁴⁶⁸ U tom periodu, 1873. godine, Matica ilirska je na glavnoj skupštini promijenila ime u Maticu hrvatsku. Narodni muzej je 1866. došao pod upravu JAZU.⁴⁶⁹

Vladavina bana Mažuranića (1873.-1880.) imala je za zadaću konačno provesti i ubrzati modernizacijske procese koji su ranije bili usporeni uglavnom iz političkih razloga. To je značilo i poticanje djelomične dezintegracije ostataka apsolutističkog vremena. Već je i više nego očito koje su to institucije bile ključne za kulturni razvoj. Nakon njihove institucionalizacije, bilo je vrijeme i za profesionalizaciju. Jedna od najvažnijih djelatnosti bila je ona izdavačka. Uz Akademiju, Maticu i vladu, treba uvrstiti i Društvo sv. Jeronima (osnovano 1868.). Ovom djelatnošću su se trebale pokriti potrebe svih društvenih i obrazovnih slojeva. Najveće poteškoće u ovom procesu profesionalizacije imalo je kazalište. Kazalište je zahtijevalo velika financijska izdavanja koja nisu bila moguća, školovane djelatnike, a na kraju ni zgrada nije bila dostatna.⁴⁷⁰

Mažuranić je svojim reformama i poticajima nastojao nastaviti Strossmayerov plan o priključenju zajednici „izobraženih naroda“, a tu nadu je očito prihvatila i sama javnost.⁴⁷¹ To je bilo vrijeme sređivanja zatečenog stanja ali i konkretnog provođenja modernizacijskih procesa putem liberalnih reformi. Školski zakon iz 1874. godine omogućio je stvaranje modernog hrvatskog obrazovnog sustava koji je ostao neovisan od Crkve. Unatoč raznim političkim i praktičnim problemima koji su provedbu zakon usporili ili dulje vremena onemogućavali, pa zakon do 1880. nije u potpunosti izveden, Mažuranićev je zakon omogućio stvaranje aparata koji

⁴⁶⁷ Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 149-150.

⁴⁶⁸ Vidi napose: Jaroslav ŠIDAK (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, 2 sveska (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969.).

⁴⁶⁹ Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 530-531.

⁴⁷⁰ Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 527-534.

⁴⁷¹ Mirko VALENTIĆ – Lovorka ČORALIĆ (ur.), *Povijest Hrvata. Druga knjiga: od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata* (Zagreb: Školska knjiga, 2005.), 467. O europskom kontekstu Mažuranićevih reformi vidi: Iskra IVELJIĆ, „Prosvjeta Banske Hrvatske u 19. stoljeću – europski uzori i hrvatske posebnosti“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2011.), 125-137.

kontrolira i nadzire školstvo u domeni građanskog društva. Obrazovni je sustav tako preuzimao sve više funkcija koje su do tada bile u sferi vjerskih zajednica i obitelji.⁴⁷²

Za sve reformske planove i poticaje bile su naravno izrazito važne financije. Mažuranić je inzistirao na „čistim računima“ s Budimpeštom jer u godinama prije njega, vlada često i nije znala što sve mora podmiriti i koje su joj obveze. Nakon Nagodbe, postalo je poprilično jasno da financijska autonomija određuje stvarni stupanj autonomije. Za to se borila Ugarska s Austrijom, a onda i Hrvatska s Ugarskom. Ban Mažuranić na kraju nije uspio dobiti točne obračune prihoda te se ta borba prenijela i na njegovog nasljednika, grofa Ladislava Pejačevića (ban 1880.-1883.).⁴⁷³ Gledajući iznose u autonomnim budžetima za vrijeme Mažuranića, može se uočiti upravo navedena politika. Prve godine banovanja pokazuju proračun kojemu je glavni cilj stabilizacija i određivanje glavnih parametara te je i sam proračun bio „oprezan“ i približno jednak iz godine u godinu. Tek sredinom mandata se počelo ulaziti u značajnije dopune pa proračunske stavke postaju razgranatije. Stavke koje su pokrивane pod Odjelom za bogoštovlje i nastavu u prvim godinama bana Mažuranića su bile: vjerozakonski zavodi, zaklade i prinosi za bogoštovne svrhe, nastavni zavodi, zaklade i prinosi u nastavne svrhe i mirovine. Nešto veći budžet za Odjel je došao nakon osnivanja Sveučilišta. Stavka o Sveučilištu bila je stavljena pod Nastavne zavode te je, primjerice, za 1875. godinu sveukupni trošak za Sveučilište iznosio 69.000 forinti. Sveučilište će 1878. dobiti vlastitu stavku u proračunu.⁴⁷⁴

Ako prihvatimo ideju da je Odjel za bogoštovlje i nastavu svojevrsna prethodnica modernih ministarstava kulture, zanimljivo je primijetiti da su određene ustanove koje bi ulazile u rang zemaljskih zavoda i sl. po proračunu, a onda i po upravi, bile dijelom Odjela za unutarnje poslove. Primjer su kazalište i Glazbeni zavod. Kazalištu je pripadala subvencija od 32.000 forinti i ona se dugo vremena neće mijenjati. Glazbeni zavod je 1875. godine dobio subvenciju od 3.000 forinti, no ona za razliku od kazališne subvencije nije bila tako ustaljena, pa će oscilacije osjetiti tijekom godina. Ovi iznosi su proizlazili iz stavke „Prinesci za narodne zavode i narodno gospodarstvo i zemaljski stipendiji“. U to su bile uvrštene i umjetničke stipendije (2.000 forinti), namijenjene

⁴⁷² Dinko ŽUPAN, „Mažuranićeva reforma pučkog školstva“, u: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*, ur. Dalibor ČEPULO – Tea ROGIĆ MUSA – Drago ROKSANDIĆ (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019.), 265-282. Vidi također: Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.).

⁴⁷³ Mirjana GROSS, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880.“, *Historijski zbornik* 41 (1988.), 97-98.

⁴⁷⁴ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 4355, kutija 128., HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 23688, kutija 129.

obrazovanju domaćih umjetnika, slikara i sl.⁴⁷⁵ Već razrađenija politika vidi se i 1877. i 1878. godine. Prvo se počinju financirati redovite i nakladničke djelatnosti Matice hrvatske (2.000 forinti) i Društva sv. Jeronima (1.000 forinti).⁴⁷⁶ Ove potpore su se našle u novom poglavlju proračuna Odjela za bogoštovlje i nastavu, „Stipendije i opće obrazovne svrhe“, a trebale su se, još uvijek, financirati iz izvanrednih troškova.⁴⁷⁷

Može se također zaključiti kako je iznos autonomnog budžeta sveukupno rastao iz godine u godinu, no nisu uvijek proporcionalno rasle sve stavke, dok ukupna bilanca nije bila toliko povoljna koliko bi se to činilo na prvi pogled. Povećanja koja su uslijedila sredinom mandata nisu mogla dugotrajno opteretiti budžet, pa tako već sveukupni proračun za 1879. godinu iznosi 3,270.687 forinti u odnosu na 3,312.234 forinte za raniju godinu.⁴⁷⁸

Jasno to ukazuje i primjerice iznos za Sveučilište. Svota dodijeljena 1877. godine ukupno je iznosila 111.248 forinti, a godinu poslije je ona smanjena na 88.728 forinti.⁴⁷⁹ Pad se nastavio i u idućoj proračunskoj godini, kada su upola smanjene i dotacije za Maticu hrvatsku i Društvo sv. Jeronima.⁴⁸⁰ Razlog tome je deficit kojeg su izazvale „ustegnute krajiške provente“. Autonomni budžet je u razdoblju od 1868. do 1880. pokrivaio samo najnužnije potrebe i troškove uprave.⁴⁸¹

Proračunska sredstva trebala su omogućiti realizaciju važnih hrvatskih izdavačkih projekata koji su se smatrali važnim za kulturno-povijesnu baštinu zemlje. Tako su istaknutiji pojedinci osim potpore dvora računali i na jače poticaje od strane Zemaljske vlade odnosno sustava. Budući da se radilo o skupim projektima, ne samo u izvedbenom smislu (putovanja, istraživanja, rad u izvan matičnog mjesta boravka, itd.), već i u smislu izdavanja i tiskanja, te su potpore bile nužno potrebne. U ovom periodu poznati povjesničar glazbe Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.), radio je na izdavanju svog možda najvažnijeg djela *Južnoslovenske narodne popievke*. Svoju molbu prvo je uputio Zemaljskoj vladi koja ju je dalje prosljedila Odjelu za bogoštovlje i nastavu.⁴⁸² Naime,

⁴⁷⁵ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 4355, kutija 128.

⁴⁷⁶ Odredbom iz 1878. Odjela za bogoštovlje i nastavu kojom se pučkim školama u ime nagrada, odnosno božićnih darova, preporučuju knjige iz naklade Društva sv. Jeronima u Zagrebu.

⁴⁷⁷ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 23353, kutija 129. *Službeni glasnik*, 31. 1. 1885., 2.

⁴⁷⁸ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 8773, kutija 286 i dokument br. 23688, kutija 129; Mirjana GROSS, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880.“, *Historijski zbornik* 41 (1988.), 100.

⁴⁷⁹ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 23688, kutija 129.

⁴⁸⁰ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 8773, kutija 286.

⁴⁸¹ Mirjana GROSS, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880.“, *Historijski zbornik* 41 (1988.), 98.

⁴⁸² Zanimljivo je napomenuti i argument koji Kuhač iznosi u prilog podržavanja njegovog projekta. On kaže kako bi za hrvatski narod bila sramota da se ne nastavi s izdavanjem ove knjige navodeći primjer zbirke Vuka Karadžića

Sabor je bio ovlastio Vladu da iz regnikolarne zaklade dodjeljuje sredstva za tiskanje.⁴⁸³ Kuhač moli potporu od 1.200 forinti. Trebao je tiskati treći i četvrti svezak druge knjige (ukupno je planirao četiri knjige po četiri sveska). Iznosom od 1.200 forinti bi pokrio troškove tiskari i tvornici papira. Općenito, tiskarski troškovi te troškovi knjigoveže i administriranja za svaku knjigu od četiri sveska koštali su više od 4.000 forinti. Zanimljivo je da su prve knjige iz ove Kuhačeve serije dobile vrijedne pohvale i dobre kritike i u Hrvatskoj i u inozemstvu, no njihova je prodaja bila vrlo slaba. Pretplata i prodaja knjiga su bile dovoljne za polovicu troškova.⁴⁸⁴ Ova zbirka je na kraju ušla u proračun za 1880. godinu i bio joj je namijenjen iznos od 1.000 forinti. Također, subvenciju je dobila i Akademija i to po 1.000 forinti za izdavanje povijesnih i pravnih spomenika i rječnika. Sredstva su se dodjeljivala iz regnikolarne zaklade.⁴⁸⁵

Mažuranićevi proračuni postali su u konačnici umijeće mogućega. Najveći troškovi bili su održavanje birokratskog aparata.⁴⁸⁶ Iako se tijekom vremena, kada su u pitanju Odjel za bogoštovlje i nastavu ili ideja kulturne politike općenito u pitanju, radilo na konkretno usmjeravanje potpora koje su trebale obuhvatiti što veću potražnju, rezultat je na kraju bio dosta ograničen. O tome svjedoče i smanjenje potpora za pola Matici i Društvu sv. Jeronima, a i potpora Kuhaču kada se vidi konačni dobiveni iznos sa stvarnim troškovima.

Na kraju, zašto se ovo razdoblje prije bana Khuen-Héderváryja može nazvati početnom fazom oblikovanja državne kulturne politike? Bio je to svojevrsni dugi period pripreme za ono što se kasnije može nazvati kulturnom politikom Zemaljske vlade. Početna nastojanja su ležala na pojedincima, da bi ih narodni preporod okupio i počeo sustavno organizirati oko određenih ustanova, programa i planova. Nakon toga je uslijedio period institucionalizacije i prepoznavanja od strane Zemaljske vlade, koja je nakon perioda neoapsolutizma počela sa službenim prihvaćanjem. Uvođenjem dualizma i Trojedna Kraljevina prosperira u smislu preuzimanja nekih obrazaca funkcioniranja, organizacije uprave i državnog sustava što se jasno odražava i na kulturu. Mažuranićev period je obećavao kontekst modernog građanskog društva i završetka zakašnjele modernizacije, no dometi su na kraju bili ograničeni. U svakom slučaju, kraj ovog razdoblja je

koja se tri puta izdavala i to svaki put „troškom narodnih priloga“. HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 17005, kutija 318.

⁴⁸³ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 19683, kutija 318.

⁴⁸⁴ HR-HDA-79-UOZV, dokumenti br. 19683 i 17005, kutija 318.

⁴⁸⁵ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 23737, kutija 318.

⁴⁸⁶ Vidi i: Mirjana GROSS, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880.“, *Historijski zbornik* 41 (1988.), 98-100.

dočekan ubrzanim procesom institucionalizacije i potrebom za profesionalizacijom pojedinih institucija, poslovanja i razvojne politike.

Godina	Iznos budžeta (u forintama)
1869.	2,200.000
1870.	2,200.000
1872.	2,762.047
1873.	2,981.451
1875.	3,107.650
1878.	3,312.234
1879.	3,270.687

Tablica 7. Proračunski iznosi u ukupnom autonomnom budžetu u prvom postnagodbenom razdoblju (izvor: HR-HDA-79-UOZV).

II.4. VLAST, POLITIKA I KULTURA U DOBA BANA KÁROLYJA KHUEN-HÉDERVÁRYJA (1883.-1903.)

II.4.1. Politička obilježja režima bana Khuen-Héderváryja (1883.-1903.)

Točno 1. prosinca 1883. godine Franjo Josip I. ručno napisanim pismom imenuje tridesetčetverogodišnjeg Károlyja Khuen-Héderváryja hrvatskim banom i kraljevskim povjerenikom za bivšu Vojnu Krajinu. Prisegu pred carem i ugarskim ministrom-predsjednikom Tiszom polaže tri dana kasnije. Novi ban potom dolazi u Zagreb vlakom u večernjim satima, bez ikakvog svečanog dočeka koji je bio uobičajen u ranijim imenovanjima.⁴⁸⁷ Njegov je osnovni zadatak bio očuvati i učvrstiti dualistički poredak u Trojednoj Kraljevini, koju su zahvatili socijalno-politički nemiri. Hrvatsku je 1883., tri godine nakon odlaska bana Ivana Mažuranića (ban 1873.-1880.), zahvatilo izvanredno stanje kada su veliki val protumađarskih nemira u hrvatskim gradovima pokrenule demonstracije protiv dvojezičnih grbova na Financijskoj upravi u Zagrebu, dok su se istovremeno na selu bunili zagorski seljaci protiv visokih nameta i zlouporaba porezne

⁴⁸⁷ Bana su na kolodvoru dočekali predsjednik savjetnik Zemaljske vlade Makso pl. Mihalić, gradski načelnik Josip Hoffman, vladin povjerenik za grad Zagreb Stjepan pl. Hrvoić, kanonik Antun Kržan, mlađi predstavnici aristokracije, neki narodni zastupnici i građanstvo. *Narodne novine*, 5. i 10. XII. 1883. Usp. Velimir DEŽELIĆ (sin), *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi. Život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.*, knjiga I. (Zagreb:Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2011.), 365.

uprave, a kojima su se priključili i prosvjedi nekadašnjih krajišnika Banske krajine. Uslijed tog stanja je ban Ladislav Pejačević, nakon neuspješnih pokušaja intervencija u Budimpešti i Beču, podnio ostavku.⁴⁸⁸ Postavljanje zapovijedajućeg generala Hermanna Ramberga (1820.-1899.) kraljevskim povjerenikom s banskim ovlastima bila je mjera kojom se izvanredno stanje suspenzije Ustava stavilo pod kontrolu. U praksi je to značilo da se vojnom intervencijom skršilo nemire, a potom se stvorila potreba za stabilizacijom i smirivanjem poretka ukidanjem kratkotrajnog komesarijata.⁴⁸⁹

Károly Khuen-Héderváry rodio se u Gornjoj Šleskoj u Gräfenbergu pored Freiwaldaua (danas Jeseník u Češkoj) 23. svibnja 1849. godine kao prvorođeno dijete Antala (Antuna) i Angelike Khuen-Belási rođene Viczay.⁴⁹⁰ Obitelj Khuen-Belási,⁴⁹¹ porijeklom iz Tirola, od kraja 18. stoljeća posjeduje dio vlastelinstva Nuštar blizu Vinkovaca, na kojem se 1810. godine Anton II. Khuen-Belási trajno nastanio.⁴⁹² Károly Khuen-Belási naslijedio je 1874. od svog ujaka Hédera Viczaya Héderváryja, posljednjeg potomka obitelji Héderváry, posjed Hédervár na zapadu Ugarske. Od tada nosi prezime Khuen-Héderváry.⁴⁹³ Iako mlad, Khuen-Héderváry je već imao iskustva s višim dužnostima i izgrađenu političku karijeru. Pučku je školu prošao u Nuštru, prvo

⁴⁸⁸ Vidi: Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj* (Zagreb: SNL, 1984.).

⁴⁸⁹ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 119-120.

⁴⁹⁰ U Károlyjevoj obitelji dječaćku su dob preživjeli još njegova braća Antal i Henrik, te četiri sestre, Alice, Angelika, Margit i Szabina.

⁴⁹¹ U dokumentima se učestalo spominju i drugi oblici prezimena, poput Khuon, Khun, Khün, Kuen odnosno Belasio, Bellassy, itd. Prema genealogiji, obitelj spada među najstarije tirolsko plemstvo s rodonačelnikom loze iz 12. stoljeća. Od 16. stoljeća dio obitelji se nastanio na području Donje Austrije i Češke. Grof Heinrich Khuen (1783.-1850.) osniva lozu obitelji u Ugarskoj; s. v. „Khuen“, u *Historisch-heraldisches Handbuch zum genealogischen Taschenbuch der gräflichen Häuser* (Gotha: Julius Perthes, 1855.), 414-416; Otto BRUNNER, „Zur älteren Geschichte der Khuen von Belasi“, u: *Festschrift zu Ehren Emil von Ottenthals*, ur. Raimund von Klebelsberg (Innsbruck: Wagner, 1925.), 228-234. O genealogiji obitelji također vidi arhivski fond u Hrvatskom državnom arhivu: HR-HDA-728 Obitelj Khuen-Héderváry Belasy. Prema navodima Ivana Ulčnika (1880.-1963.), dugogodišnjeg predsjednika Društva Zagrepčana i samoukog istraživača povijesti Zagreba, Ante Starčević je bana Károlyja Khuen-Héderváryja oslovljavao kao „Kühn“. HR-DAZG-857, fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary.

⁴⁹² Krajem 12. stoljeća benediktinci su na području današnjeg Nuštra osnovali manastir sv. Duha. Do 15. stoljeća područje se u vrelima naziva Manuštar, a postupno se javlja i oblik Nuštar koji prevladava od 17. stoljeća. Posjed je bio u vlasništvu raznih obitelji, neko vrijeme i baruna Trenka. General Antun Khuen koji je kao službenik Vojne Krajine boravio u Karlovcu, ženidbom za Jozefinu Šandor de Slavica dobiva trećinu nuštarskog vlastelinstva kao miraz. Od tada ugarska loza obitelji Khuen raspolaže dijelom vlastelinstva. Vidi: Mladen OBAD ŠĆITAROCI – Bojana OBAD ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji – nuštarski vlastelinski sklop s velikim perivojem“, *Građevinar* 52/10 (2000.), 611-616.

⁴⁹³ s. v. „Khuen-Héderváry, Károly“, u *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century* (New York: Routledge, 2015.), 455; Branko OSTAJMER, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo BIŠKUPIĆ (et al.) (Zagreb, 2009.), 391; Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Serijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 44.

pohađajući opću pučku školu te potom privatno. Gimnaziju je završio u liceju u Pečuhu. Pravo počinje studirati 1867. godine u Zagrebu (četiri semestra), gdje neko vrijeme radi i kao praktikant pri sudu.⁴⁹⁴ Pri povratku 1883. novi ban neće propustiti naglasiti da je radostan što se vraća u Zagreb, gdje je „proveo najbezbržijske godine svoga života“.⁴⁹⁵ Nakon Győra, studij je konačno završio u Požunu, da bi potom obnašao dužnosti višeg bilježnika u Srijemskoj županiji, zastupnika Liberalne stranke u Ugarskom saboru od 1875. do 1878., a od 1882. i velikog župana u županiji Győr, gdje je pri upravljanju pokazao izuzetno velik „administrativan talent“.⁴⁹⁶ Mladi grof Khuen uspio je preko svoje funkcije steći važne političke saveznike i prijatelje, poput vrlo sposobnog Andrása Bethlena koji će kasnije upravo uz njegovu pomoć postati ugarski ministar poljoprivrede (1890.-1894.).⁴⁹⁷ Osim političkim aktivnostima, Khuen se isticao i na drugim područjima javnog života, pa je tako 1882. godine na Gospodarskoj izložbi u Trstu nagrađen zlatnom medaljom u poljoprivrednoj sekciji.⁴⁹⁸ Preko supruge Margite Teleki de Szék (1860.-1922.)⁴⁹⁹, koju je u rujnu 1880. godine oženio, bio je rodbinski povezan s ugarskim ministrom-predsjednikom Kálmánom Tiszom.⁵⁰⁰ Khuen-Héderváry pripadao je novoj, mlađoj generaciji mađarskih političara unutar koje su se još isticali Sándor Wekerle, Gyula Andrássy ml., Albert Apponyi, István Tisza i drugi. Za razliku od svojih djedova i očeva, oni su drugačije gledali na nasljeđe 1848. godine i prednagodbeno vrijeme: odrastajući u postrevolucionarnom vremenu, već su od početaka svojih

⁴⁹⁴ Prema navodima Josipa Horvata, Khuen je tijekom boravka u Zagrebu živio u kući Levina Raucha te je kao „barjaktar Slavonije“ sudjelovao na svečanoj proslavi Rauchove banske instalacije. Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 25.

⁴⁹⁵ *Narodne novine*, 10. XII. 1883.

⁴⁹⁶ *Pester Lloyd*, 16. II. 1918.

⁴⁹⁷ András VÁRI, *Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821-1910)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.), 176.

⁴⁹⁸ *Neue Freie Presse*, 30. IX. 1882.

⁴⁹⁹ Grofica Margit Teleki de Szék potiče iz bogate aristokratske obitelji, porijeklom iz Erdelja. Treće je dijete u braku grofa Sándora i Jozefine rođ. Teleki de Szék. Njena je obitelj bila rodbinski povezana s grofovima Széchenyi i Esterházy. Kao mlada devetnaestogodišnja djevojka nije se samo isticala po stilu, otmjenosti i ljepoti, već i kao strastvena jahačica i „športska dama“. *Illustrierte Sport-Zeitung*, 15. VI. 1879.; Ladislav HEKA, „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 37/3 (2016.), 1066.

⁵⁰⁰ Stjepan MATKOVIĆ i Dinko ŠOKČEVIĆ, s.v. „Khuen Héderváry, Károly (Dragutin, Karlo, Karl)“, Hrvatski bibliografski leksikon, dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> (veza uspostavljena 1. VIII. 2014.); „Khuen Héderváry, Károly Graf, Politiker“, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, svezak 3, 318. Károly i Margit Khuen-Héderváry imali su u braku dva sina, Sándora (1881.-1946.) i Károlyja mlađeg (1888.-1960.). Sándor se isticao kao profesionalni diplomat u službi Austro-Ugarske Monarhije, služeći u Bukureštu kao ataše, tajnik ambasadora u Madridu i te veleposlanik u Londonu (1910.-1912.), odnosno tajnik i savjetnik veleposlanika u Berlinu tijekom trajanja Prvog svjetskog rata. Nakon raspada Monarhije stao je u diplomatsku i političku službu Mađarske države, kao zamjenik ministra vanjskih poslova (1925.-1934.). Stariji sin, Károly mlađi borio se na istočnom frontu u Prvom svjetskom ratu, a kasnije je također vodio političku karijeru kao član Doma velikaša.

političkih karijera naučili funkcionirati unutar pravila sustava Dvojne Monarhije, kao vlast ili opozicija.⁵⁰¹

Vrlo brzo po dolasku u Hrvatsku, Khuen-Héderváry se dokazao kao sposoban i odlučan u osnovnoj namjeri daljnjeg učvršćivanja dualističkog režima: u svojem je nastupnom govoru kao hrvatski ban već najavio da će vladati na temeljima Nagodbe iz 1868. godine. Pokazao je kako mu Kálmán Tisza nije bio tek važan zaštitnik, već i politički učitelj: sustav kojega je Tisza provodio u Ugarskoj, organizacija izborne mašinerije „mameluka“⁵⁰² uz pomoć koje se učvrstila vlada te osigurala od mogućih nepovoljnih rezultata glasanja,⁵⁰³ ban Khuen je znao primijeniti u Hrvatskoj. Upravljanje po sustavu „biča i zobi“ Khuen-Héderváry je naslijedio od Andrásyja, dok je od Tisze u potpunosti usvojio političko podređivanje birokracije i državnog aparata putem različitih korupcionaških izbornih mehanizama koji su postupno implementirani reformama izbornog sustava.⁵⁰⁴ Od dva je velika mađarska političara ban baštiniio i ključnu misao da se hrvatski interesi sami po sebi ne mogu ni u čemu razlikovati od interesa Ugarske, nastojeći na tome učvrstiti i svoju osobnu političku poziciju u Budimpešti.⁵⁰⁵ No povrh svega, Khuen-Héderváry je razvijao i vlastiti pristup izgradnje i stabilizacije dualističkog sustava, ugledavši se pritom i na stabilizacijske metode bečkog dvora. Inicijalna podrška vladara Franje Josipa stoga je samo s vremenom rasla, stvorivši od Khuena bitnog saveznika i važnog savjetnika, po čemu je nadišao Andrásyja.⁵⁰⁶ Ali

⁵⁰¹ Géza Andreas von GEYR, *Sándor Wekerle, 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie* (München: Oldenbourg Verlag, 1993.), 84-85.

⁵⁰² Izraz „mameluci“ rabljen je i tijekom Khuenova banovanja primjerice u saborskim raspravama, gdje se željela naglasiti režimska glasačka mašinerija. Slijedeći takvu logiku, Antun Gustav Matoš, Gjuro Szabo i mnogi drugi politički angažirani intelektualci Khuenovu izbornu mašineriju također nazivaju „Khuenovim mamelucima“, dok R. W. Seton Watson govori o poslušnicima – mamelucima i o „mamelučkoj stranci“ koju je novi ban stvorio. Vidi: Robert William SETON-WATSON (Scotus Viator), *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche* (Berlin: Meyer & Jessen, 1913.), 113-115; Antun Gustav MATOŠ, *Feljtoni, impresije, članci I* (Zagreb: JAZU/Mladost, 1973.), 237; Gjuro SZABO, *Stari Zagreb* (Zagreb: Izdanje knjižare Vasić i Horvat, 1941.), 215. Mnogo kasnije, Rene Lovrenčić će govoriti o „Khuenovim kreaturama“. Sukladno pak Seton-Watsonu primjerice i I. Banac govori o mašineriji „mađaronskih „mameluka““. Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 57; Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* (Zagreb: Globus, 1988.), 96.

⁵⁰³ Laszlo PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós Lojkó (Leiden: Brill, 2012.), 277-278.

⁵⁰⁴ Robert William SETON-WATSON (Scotus Viator), *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche* (Berlin: Meyer & Jessen, 1913.), 135; András GERŐ, *The Hungarian Parliament (1867-1918). A Mirage of Power* (New York: Columbia University Press, 1997.), 70-71; Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas* (Zagreb: Durieux, 2016.), 308.

⁵⁰⁵ O Andrásyjevom odnosu prema Hrvatskoj i formuli „biča i zobi“ vidi: Eduard von WERTHEIMER, *Graf Julius Andrásy: sein Leben und seine Zeit nach ungedruckten Quellen*, Bd. I (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1910.), 369.

⁵⁰⁶ Josef SCHNEIDER (prir.), *Kaiser Franz Joseph und sein Hof* (Wien-Hamburg: Paul Zsolnay Verlag, 1984.), 86. Jenő Szontagh zapisao je o odnosu grofa Khuena i Franje Josipa: „(...) osim tradicionalne i dužne odanosti kralju, za vladara su ga vezali najdublje poštovanje i ljubav. No, uz to još i čvrsto povjerenje u nadljudsku objektivnost Franje

dakako, uz jasna ograničenja, jer su i vladar i naročito vlast u Budimpešti često tražili ostvarivanje političkih ciljeva bez obzira na položaj ili reakcije javnosti u Hrvatskoj, dok je istovremeno hrvatska javnost često marila samo za velike kavalirske ili junačke geste vodećih političara, a (više ili manje namjerno) zaboravljala na realni položaj bana u odnosu na prave političke centre moći Habsburške Monarhije.⁵⁰⁷

Čak i prije negoli je Khuen došao u Hrvatsku u javnosti se već govorilo o nepoznatom mladiću, o došljaku koji je ustvari „magjarski varmedjinski činovničič“.⁵⁰⁸ Odmah po njegovom dolasku pravaška ga je oporba napala kao „osobnog pouzdanika“ Tisze (E. Barčić), apelirajući na članove Narodne stranke da od Hrvatske ne učine ugarski „pašaluk“ pristajući uz bana koji ustvari ni nije član njihove stranke niti bi ga oni trebali podržavati.⁵⁰⁹ Niti dvije godine od banovanja, bečki se humorističko-satirički list *Der Floh* u nizu šaljivih komentara rugao Khuenu, kojega naziva „Khuen-Larifari“ (rimujući se s Héderváry). List u kratkim komentarima i pjesmicama u pitanje dovodi banov položaju u Hrvatskoj, jer „pleše na vulkanu“ s kojeg će, pod pritiskom oporbe – koja nije ni najmanje blaga, morati kad-tad pobjeći.⁵¹⁰ Režimska propaganda kasnije je djelomično prihvatila takvu interpretaciju, naglašavajući da je novi ban svojevrijedno ušao u vrlo tešku situaciju. S jedne strane se tako stvaralo opravdanje za možebitne probleme, s druge se pak strane pripremao teren za nemilosrdno slamanje bilo kakvog oblika opozicije, makar i umjerene – uvodeći „sistem eliminacije i marginalizacije“ kao osnovni sustav neutralizacije države.⁵¹¹

Prije svega, za novog bana to je značilo pronalaženje saveznika, oslonaca, žestoki sukob s oporbom te poništavanje ili mijenjanje liberalnih zakona nekadašnjeg bana Ivana Mažuranića koji su podupirali hrvatsku autonomiju u okviru Nagodbe. Khuen-Héderváry u Hrvatsku dolazi i kao čovjek dvora i kao Mađar, kao stranac, postavljen protiv očekivanja političkih struktura, naročito aristokracije, koja se nadala banu iz vlastitih redova. Uoči imenovanja Khuen-Héderváryja banom spominjala su se i druge mogućnosti. U Banskoj Hrvatskoj se govorilo o mogućnosti povratka

Josipa i njegovu vladarsku mudrost bez premca. (...) Ne jednom je rekao da ispravniji i pouzdaniji sud čak i o (sic) tako složenoj situaciji (...) ni kod koga nije vidio osim kod Njegova Veličanstva“. Prema: Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno ugarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura, ur. Pál FODOR – Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti, 2015.), 93, bilj. 6.

⁵⁰⁷ Usp. Iskra IVELJIĆ, „Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 48 (2016.), 316-318.

⁵⁰⁸ Prema: Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb: HIP, 2009.), 225.

⁵⁰⁹ *Narodne novine*, 4. I. 1884. O reakcijama na novog bana kod pravaških predvodnika i u pravaškom tisku vidi napose: Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb: HIP, 2009.), 225-250.

⁵¹⁰ *Der Floh*, 1. XI. 1885. i 29. XI. 1885.

⁵¹¹ Mario STRECHA, *Katoličko pravaštvo* (Zagreb: Srednja Europa, 2011.), 47.

grofa Pejačevića, generalu Josipu Filipoviću, Ervinu Csehu, erdutskom veleposjedniku te barunu Levinu Rauchu i Ferdinandu Inkeyu.⁵¹² Mađarski tisak također je spominjao razna imena. Uz Khuen-Héderváryja tako je kao glavni kandidat neko vrijeme spominjao istaknuti unionist i turopoljski plemić Imbro (Mirko) Josipović. Osim toga se spominjao general Anton Mollinary, mlađi brat ministra-predsjednika Lajos Tisza i Benjamin Kállay. Prema interpretaciji mađarskog tiska je Khuen-Héderváryja, kao prvi izbor ministra-predsjednika Kálmána Tisze, izabran tek nakon što je Josip Filipović odbio banski položaj.⁵¹³

Ban Khuen-Héderváry bio je svjestan položaja i situacije u Hrvatskoj i Slavoniji. Ugarski su mediji (*Pester Lloyd*, *Nemzet* i dr.) uglavnom govorili o smirivanju Trojedne Kraljevine, o Tiszinom izboru i kako se situacija između Zagreba i Budimpešte može popraviti, doduše uglavnom bez ikakvih koncesija Hrvatskoj.

Mađarski dnevni list *Budapesti Hírlap* predstavljao je Khuen-Héderváryja još prije stupanja na dužnost:

„(...) po odgoju, rodbini, supruzi i uvjerenju pravi mađarski domoljub. Kao zastupnik je odan vladi, a kao veliki župan Győrske županije pouzdanik ministra predsjednika i svoga svaka Kálmána Tisze. Razuman je, obrazovan, radišan i dobrodušan, a uz to je toliko pošten da je upitno je li pogodan za gubernatora Hrvatske. Jer će nedobronamjernost, zloba i podlost hrvatske oporbe staviti na tešku kušnju strpljenje ovoga korektnog čovjeka viteškog ponašanja. Khuen (...) nije dovoljno lukav ni čvrst, nego je poslušan i odan kraljev sluga, vjeran sljedbenik mađarske državne ideje i provoditelj naredaba koje dobiva od ugarske vlade. Ako Khuen bude ban, onda će hrvatskom vladom upravljati sam Kálmána Tisze, a on će mu biti samo zamjenik.“⁵¹⁴

Bečka novina *Neue Freie Presse* piše povodom imenovanja novog bana o „trnovitoj službi“ koja je dodijeljena Khuen-Héderváryju u nadi da će pronaći „rješenje teškog dvostrukog problema“, dakle očuvanju mađarskih interesa s jedne strane te zadovoljstva Hrvata s druge strane, jer „nijedan se banski prethodnik grofa Khuena nije niti približno našao u blizini ostvarenja tog cilja (...)“.⁵¹⁵

No, zanimljiva medijska kampanja odvijala se na stranicama *Narodnih novina* uoči banova dolaska. Sve je bilo podređeno zadatku da se građani umire, da se situacija ublaži, a novog bana prikaže u što boljem svjetlu. U članku „O položaju novog bana“ nastoji se pokazati izuzetno kompleksna politička situacija u Hrvatskoj, zatim Tiszina želja da se posavjetuje i s hrvatskim „rodoljubima“ oko izbora bana, dok je Khuen-Héderváry predstavljen kao rođeni Hrvat koji govori

⁵¹² Ervin Cseh je prema pisanju Franje Račkog bio Tiszin kandidat. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 83. Usp. Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 24-25.

⁵¹³ Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 269-270.

⁵¹⁴ Prema: Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 270-271.

⁵¹⁵ *Neue Freie Presse*, 4. XII. 1883.

hrvatski i koji je obrazovan u Hrvatskoj te će svojim programom zasigurno raditi za interese svoje zemlje.⁵¹⁶ Za razliku od toga oporbeni je *Pozor* isprva iznenađen odlukom o novom banu i tumači to kao nastojanje da ne dođe do veće političke blokade nagodbenog sustava te krivi ponašanje ostatka hrvatske oporbe za takvu odluku.⁵¹⁷ Kada je Khuen-Héderváry konačno došao u Zagreb, ponovno se u režimskim novinskim ističe tekstovima njegov „bezбриžni“ rani boravak u Zagrebu i kako je rado „polazio društva mladih hrvatskih rodoljubah“. Khuen je prikazan kao školovan, pravedan, mudar, skroman, ali vješt političar koji po svojem odgoju nije pravio razlike među staležima, već je od malena bio posrednik između svog roda i „ubogim narodom“. Crtice iz života novog bana koriste se kako bi se u više prilika pokazalo i dokazalo da govori „milim“ ili „liepim“ hrvatskim jezikom, da je njegova obitelj u Nuštru i Slavoniji cijenjena, da Khuen sam gaji duboku povezanost sa svojim narodom koji ga poštuje i voli.⁵¹⁸

Károly Khuen-Héderváry obratio se 17. prosinca po prvi put Hrvatskom saboru. Oporba, predvođena Franom Folnegovićem i Davidom Starčevićem, protestirala je i tražila čitanje banske zakletve i previšnjeg vladarskog pisma. Potom je ban održao vrlo odmjereno politički govor, iskazujući zahvalnost vladaru i poštovanje prema zadatku, zemlji i institucijama zemlje koje su mu povjerene. Istaknuo je da će njegova vlast vršiti svoje zadatke točno, pravedno i pošteno, da će raditi za boljitak zemlje te na kraju dodao: „Primito, molim Vas, izjavu i budite uvjereni, da izim neuzkolebive vjernosti prama milostivomu kralju i vladaru, prama državi, narodu i zakonu, označivati će se moje činjenje ona ljubav, koju osjećam napram zemlji, koja me je u djetinstvu gojila, te mi tim ostala domovinom najmilijih i najsvetijih mojih uspomena; ona ljubav, koja se je razvijala pod čarom poetičnoga i plemenitoga shvaćanja i mišljenja našeg naroda.“⁵¹⁹ I to obraćanje novog bana je medijski prezentirano na poseban način. Više puta je naglašen zadatak pravednog očuvanja „država sjedinjenih kraljevinah krune svetog Stefana“ i uvođenje reda i mira.⁵²⁰ Režimske *Narodne novine* pobrinule su se istaknuti da je ban „simpatičnim pojavom svoje osobnosti“ povezivao susretljiv, ljubazan i otvoren način komunikacije, da govori uvjerljivo, književnim hrvatskim jezikom te da prema Hrvatskoj pokazuje veliko poštovanje i ljubav.⁵²¹

⁵¹⁶ *Narodne novine*, 4. XII. 1883.

⁵¹⁷ *Pozor*, 1. XII. 1883.

⁵¹⁸ *Narodne novine*, 10. XII. 1883.

⁵¹⁹ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.), 783-788, ovdje 788.

⁵²⁰ *Narodne novine*, 17. XII. 1883.

⁵²¹ *Narodne novine*, 17. i 18. XII. 1883.

Iz zabilješka Ivana Peršića (1874.-1949.), kasnijeg novinara i pravaša, jasno je kako su očekivanja u hrvatskoj javnosti, i među političarima, bila potpuno suprotna od onoga što se dogodilo. Kada se pročula vijest o da će novi ban biti Khuen-Héderváry, nastupilo je razočaranje i nevjerica.⁵²² Taj se sentiment ubrzo pretvorio u otpor prema izboru koji nije djelovao samo strano, već i nametnut protiv volje: pravaški list za šalu i satiru *Bič* dočekaao je, u jednoj od brojnih pošalica na njegov račun, bana podrugljivim tonom.⁵²³

Ja sam Pero Tamburica,
Vesel kano mali Bog, (jedan, dva!)
Jer je opet dvojednica
Zadobila bana svog. (jedan, dva!)

Iza noći naših jada
Svanuti će sreže dan;
Znati će se kako vlada
Plemeniti Khuen ban.

On će ustav čuvat vierno,
Da nam bude čvrst i jak;
Nagodbi se klanjat smierno,
Kano čestit narodnjak.

On vam ne će ljude prave
Potlačivat za svoj hir;
Ne će biti tvrde glave
Kano Laca kavalir.

Već će liepo i pametno
Našu ljubav gledat steć,
Ne će bogme vragometno
Listove nam plienit već.

Jerbo znajte, njega mori
Neka zavist, neki jal
Da ne bude možda gori
Neg' austrijski general!

On će uvijek zakon branit,
Da nam bude čvrsti štit;
Sve će od nas zlo odstranit,

⁵²² Peršić piše: „Čvrsta je bila vjera, da će Albreht, Rudolf, dvor, Austrija nastojati oko toga, da Hrvatska dobije opet bana, koji neće biti lutka u magjarskim rukama. Na jednom se pročulo, da su Magjari bili kod cara opet jači! Za bana ne dolazi nikakav još golobrađi Tiszin rođjak, županijski magjarski činovničič, propali grof, koji se u Hrvatskoj ima opet pomoći, imenom Kuen-Hedervari. Još se nije ni pojavio, već je to, ime bilo obasuto pregrštom psovaka, poruga, izrugivanja, proklinjanja, bijesa i ogorčenja.“ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan MATKOVIĆ (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2002.), 37.

⁵²³ *Bič*, 15. XII. 1883. Humoristički i satirički list *Bič* izdavao je pravaški nakladnik Gavro Grünhut, a s izlaženjem je počeo upravo 1883. godine. Ubrzo se list, kao i brojna druga oporbena glasila, našao na udaru vlasti. Vidi: Jasna TURKALJ, „Gavro Grünhut – pravaški nakladnik, publicist i agitator“, *Časopis za suvremenu povijest* 35/3 (2003.), 921-942. Usp. ISTA, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb: HIP, 2009.), 251-265.

Pak će svuda dobro bit.

Eh, ta on je naučio
U Madjarskoj već sve to,
Gdje je zadnje vrieme bio
Pravi župan „comme il faut!“

On će svojom banskom moći
Činovnike u put zle,
Pa će tako preko noći
Baš u redu biti sve.

Pak vam ne će ni Madjarom
Bit u svemu sluga baš,
Već po našem pravu starom
Bit će nešto i ban naš!

Ja sve mislim eto tako,
Al je možda um mi loš!
Stoga si velim: Oj polako,
Ta ti njeg ne poznaš još!

Možda od svih tih željica
Dobijemo samo – roj? (jedan, dva!)
Ja sam Pero Tamburica,
Veseli kano mali Bog! (jedan, dva!)

Privremeno rješenje bilo je bana proglasiti kratkoročnim ili privremenim rješenjem, „zimskim banom“.⁵²⁴ U svojoj se autobiografiji kasnije Stjepan Radić osvrće na to: „Prisjetih se kako sam prije pet godina – kao đak prvoga razreda gimnazije – čuo gdje se govori da takav ban ne može ostati u Hrvatskoj ni dvadeset i četiri sata. Tako govorahu među sobom već i dvorkinje i piljarice“.⁵²⁵ To je međutim značilo trenutno negiranje realne pozicije bana u odnosu na Beč i Budimpeštu, a oporbena taktika nije bila dorasla pragmatičnoj i pravnički vještoj strategiji koju je Khuen-Héderváry odmah krenuo razvijati.

Iako se u vrijeme Khuenova banovanja Sabor u pravilu redovito sastajao, a zastupnici birani po izbornim kotarevima, u skladu s postojećim zakonima, upravo je zakonodavna djelatnost u potpunosti podređena banovoj pragmatičnoj politici. Naročito je sudstvo pogođeno takvim autokratskim sustavom upravljanja koji se na oslanja na drakonske presude i progon „opasnijih“ oblika opozicijskog djelovanja.⁵²⁶ Khuen je svoj režim učvrstio i izbornom geometrijom jedinica i

⁵²⁴ Usp. Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Serijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 46; Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 271.

⁵²⁵ Stjepan RADIĆ, *Praški zapisi: autobiografska proza* (Zagreb: Znanje, 1985.), 104.

⁵²⁶ Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 65-69; 153-156.

reformom izbornog zakona čija su glavna obilježja bila smanjenje broja saborskih zastupnika i produženje mandata te izuzetno visok imovinski cenzus (za gradove 15 forinti, kasnije 10), pa je tek oko 2% stanovništva, od čega 50-60% državni službenici, moglo pristupiti izborima.⁵²⁷ Izbori su se vršili javno, a učestale izborne zabave, „izborni gulaši“, uoči samih izbora trebali su birače dodatno „obraditi“ za željenu stranu.⁵²⁸ Nadalje, promjenama u saborskom poslovniku, kao što je tzv. klotura koja je ograničavala vrijeme rasprave pojedinih predmeta, glas oporbe je bitno utišan, dok su postrožene disciplinske mjere (naročito isključenja) još više ograničile djelotvornost oporbenih zastupnika.⁵²⁹

U više različitih prilika ban Khuen-Héderváry jasno će izraziti svoje shvaćanje da Hrvatska nije država, već kraljevina koju obilježava državopravna autonomija. Za razliku od prijašnjih banova, Khuen-Héderváry nije bio vezan za bilo koju hrvatsku političku stranku; on je prije svega bio predstavnik ugarske vlade u Hrvatskom saboru.⁵³⁰ U okolnostima pod kojima je Khuen došao u Hrvatsku to nije bilo ni moguće. Dio zastupnika režimske Narodne stranke protestno je položio mandate i odmaknuo se od političke situacije, dok je većina pristala otputovati u Budimpeštu na „veliku hrvatsku raspravu“ u zastupničkoj kući Ugarskog sabora, što je značilo prihvaćanje Tiszine politike i shvaćanja Hrvatske kao „autonomne provincije“.⁵³¹ Hrvatski su zastupnici na raspravi predstavljali osnovicu novog režima. Ipak, kako bi se održao i učvrstio na svojem položaju, a ujedno oslabio sve slabiju Narodnu stranku iz koje su se već 1880. izdvojili „pravi“ narodnjaci, unutar nekoliko je godina ban Khuen-Héderváry izvršio potpunu preobrazbu te stranke. Jedna vrsta preobrazbe je doduše počela i prije Khuenovog dolaska. Rasprava o reviziji

⁵²⁷ Robert William SETON-WATSON (Scotus Viator), *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche* (Berlin: Meyer & Jessen, 1913.), 120; Stjepan MATKOVIĆ, „Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji“, *Povijest u nastavi* 1 (2003.), 38; Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 188; ISTA, „Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. sv. IV: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 93. Treba dodatno istaknuti da je takva „izborna politika“ bila sukladna s pristupima u čitavom ugarskom dijelu Monarhije, gdje je cenzus bio izuzetno visok iako je postotak glasača viši (oko 6%). S druge strane, u austrijskom se dijelu Monarhije zamjećuje tendencija koja je suprotna, pa je izborna reforma 1907. godine praktički omogućila opće pravo glasa za muškarce. Vidi o tome: William JENKS, *The Austrian Electoral Reform of 1907* (New York: Columbia University Press 1950.).

⁵²⁸ Vladko MAČEK, *Memoari*, prir. Boris URBIĆ (Zagreb: Dom i svijet, 2003.). Vidi također: Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan MATKOVIĆ (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2002.), 47-52.

⁵²⁹ Hodimir SIROTKOVIĆ, „Organizacija sabora Hrvatske i Slavonije u nagodbenom razdoblju (1868-1918)“, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991.-1992.), 26-27.

⁵³⁰ Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 337-338; Iskra IVELJIĆ, „Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. sv. IV: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 93.

⁵³¹ *Narodne novine*, 11. X. 1883.

Hrvatsko-ugarske nagodbe ukazala je na razilaženje vodećih osoba stranke: kada se dio stranke ujedinio s unionistima, prihvativši samo manje izmjene Hrvatsko-ugarske nagodbe, počelo je osipanje stranke. Milan Makanec (1843.-1883.) istupio je, sukobivši se s vodstvom stranke, još 1872. godine, dok je spomenute 1880. dio stranke predvođen Matijom Mrazovićem osnovao Neodvisnu narodnu stranku. Stranka sve manje slijedi određeni politički program, a sve više se pretvara u režimsku stranku koja podržava vladu, što jasno postaje kada banom postaje Ladislav Pejačević. Do 1880-ih godina primjetno je da se predvodnici Narodne stranke, isprva Makanec, a potom i Franjo Rački, Mrazović te Josip Miškatović povlače iz političkog ili čak javnog života.⁵³² U unutarstranačkom vakuumu koji je nastao, Narodna je stranka dolaskom bana Khuen-Héderváryja postala vjerni instrument režimske politike, tako što ključna poveznica stranke nije bio određeni program, kao do tada, već međusobno povezane interesne skupine.⁵³³ Ključno je za bana bilo da je stranku 1883. održao i spriječio njeno potpuno osipanje. Važan oslonac banu bio je Ljudevit Vukotinović (1813.-1893.), iskusni političar i intelektualac koji je ostao predsjednik Kluba Narodne stranke.⁵³⁴ U stranci je Khuen uspio zadržati ili pridobiti neke druge istaknute biše suradnike Strossmayera (Josip Miškatović, Armin Pavić), a postupno je pridobivao i druge pojedince, poput Janka Iblera (nekadašnjeg Folnegovićeovog suradnika) ili Josipa Pliverića (nekada uz Centrum).

Preobražena Narodna stranka, potpomognuta upravnim aparatom koji je izravno djelovao na proces saborskih izbora te izbornim zakonodavstvom koje se mijenjalo na način da pogoduje režimu, izlazila je kao pobjednička: iz izbora u izbore oporba je sve slabije pratila korak s Khuenovom politikom; ako ga je ikada i držala. Nakon pobjede režima na izborima 1884., oporba je tek kratkoročno ostvarila bolji rezultat u sljedećem izbornom ciklusu 1887., kada je nastupala ujedinjeno (Stranka prava, Neodvisna narodna stranka, Centrum okupljen oko Ivana Draškovića i Srpska samostalna stranka). Ban međutim odmah iduće godine (1888.) odgovara izbornom

⁵³² Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 465-471. Vidi također: Vera CILIGA, *Slom politike narodne stranke (1865-1880)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970.), 173-185; Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.).

⁵³³ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 121. O Narodnoj stranci u Khuenovo doba s posebnim naglaskom na Slavoniju i Srijem vidi: Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.).

⁵³⁴ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 51.

reformom kojom je preraspodijeljeno izborno područje Banske Hrvatske.⁵³⁵ Novi je zakon donio pobjede na izborima 1892. i 1897. godine, dok su pregovori o povezivanju oporbe iz 1893./1894. godine zapali u duboku krizu i propali, na što se nadovezuje i raskol u Stranci prava kao dodatan udarac protukhuenovskoj politici.⁵³⁶

Ban je koristio sustav koji mu je omogućio nagodbeni okvir, „objašnjavajući“ ustav po potrebama njegove politike. Njegova se vlast vrlo brzo pokazala autokratskom. Znao je iskoristiti sva sredstva koja su mu bila na raspolaganju: od carskih patenata iz Bachova doba (dokidanje političkih klubova), hapšenja režimskih protivnika uoči izbora bez sudskog naloga, a zakonskim je izmjenama i dopunama, kada je trebalo, mijenjao „pravila igre“ u svoju korist.⁵³⁷ Znao je da je snažno oružje Zemaljske vlade subvencioniranje društava i institucija, a da je vlada polagala visoke glavnice u banke – u slučaju da se glasalo za opoziciju, subvencije su ukinute, a glavnice povlačene.⁵³⁸ Uz činovnike i lojalne državne službenike koji su bili izloženi izravnom pritisku režima, budući da izbori nisu provedeni uz tajno glasanje pa im se prijetilo otkazima i šikaniranjem u slučaju „neispravnog“ glasanja, naj snažniji oslonac režimske Narodne stranke Khuen-Héderváry je uspostavio u Slavoniji, koristeći svoj položaj kako bi otvoreno pogodio prvenstveno veleposjedničkoj aristokraciji, kojoj je i sam pripadao. Slavonsku regionalnu svijest svjedoči i činjenica da se otac bana Khuen-Héderváryja, Anton, izjašnjavao kao Slavonac.⁵³⁹ Khuenov odnos sa Slavonijom dvojako je pogodio stabilizaciji režima: s jedne je strane ban pronašao snažno uporište u kraju kojemu je obiteljski i sam pripadao, stvarajući iz izbora u izbore glasačke utvrde (najbolji rezultati redovito su ostvareni u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji), a s druge mu je strane njegovo dobro poznavanje prilika u Slavoniji omogućilo političke manevre sa slavonskim separatizmom. Ban je podršku potom korak po korak osigurao i kod, pretežno nehrvatskih građanskih i privrednih slojeva (naročito na važnom području Osijeka⁵⁴⁰), uzdržavajući na taj način dodatnu društvenu partikularizaciju Hrvatske i Slavonije.⁵⁴¹

⁵³⁵ Ines SABOTIČ – Stjepan MATKOVIĆ, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja* 14/1-2 (2005.), 163-164.

⁵³⁶ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.), 36-57; 57-69.

⁵³⁷ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 66.

⁵³⁸ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 314.

⁵³⁹ Branko OSTAJMER, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo BIŠKUPIĆ (et al.) (Zagreb, 2009.), 393.

⁵⁴⁰ U Osijeku se javlja težnja da se utemeljuju institucije paralelne s centrom, Zagrebom, ali ipak tijekom Khuenovog režima tu tendenciju Zemaljska vlada uglavnom zaustavlja. Vidi: Branko OSTAJMER, „Khuen – ključna epizoda

Koliko je jasno podijeljena zemlja bila pokazuju i izbori iz 1897. godine. Obilježeni različitim sukobima tijekom izbornih kampanja, incidentima i nasiljem, izvori naznačuju da su metode djelovanja oporbe možda „umrtvljene“, ali da ona ipak zadržava koliko-toliko utjecaj, da i dalje može ostvariti pobjede u izbornim kotarevima, naročito u pretežno ruralnim predjelima uz podršku svećenstva. Tako su opozicijski kandidati izabrani u Zagorju, Posavini, Pokuplju, Primorju i Gorskom kotaru, baš kao i u širem području oko Zagreba, dok se režim ponovno snažnim pokazao u samom Zagrebu, Slavoniji, Lici, na Kordunu i Baniji.⁵⁴² No na naknadnim je izborima oporba iznenadila probojem i pobjedom u zagrebačkom III. izbornom kotaru⁵⁴³, po prvi put u čitavom razdoblju Khuenove vlasti. Odgovor režima bile su snažne represivne mjere, potom i prijevremeni izbori koji su doveli, izuzev III. kotara, apsolutnu pobjedu režima.⁵⁴⁴

Najjači predstavnici oporbe tijekom Khuenovog banovanja, Stranka prava i Neodvisna stranka, u takvoj političkoj atmosferi mogli su djelovati izuzetno ograničeno, a razjedinjenost i neusuglašenost te nedostatak jače povezanosti sa širim područjem Hrvatske i Slavonije dodatno su je slabile.⁵⁴⁵ Oporba je bana napadala žestoko u saborskim raspravama i predizbornim ciklusima, pokazujući ponekad naivnost u vlastitom političkom razmišljanju – kao primjerice kod saborskog „vritnjaka“ banu od strane pravaša Josipa Gržanića povodom tzv. „Arhivske afere“,⁵⁴⁶ ali i u

slavonskog regionalizma“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo BIŠKUPIĆ (et al.) (Zagreb, 2009.), 393-394. O Khuenovoj zakonodavnoj djelatnosti u odnosu na „Slavonstvo“ vidi izemđu ostaloga: Ivan KOSNICA, „Hrvatsko-slavonska pripadnost u Hrvatskoj i Slavoniji u nagodbenom razdoblju“, *Hrvatska i komparativna javna uprava* 14/2 (2014.), 465-492.

⁵⁴¹ Mirjana GROSS, „O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“, *Historijski zbornik* 31-32 (1978.-1979.), 129-135.

⁵⁴² Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 59-60; Stjepan MATKOVIĆ, „Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije“, *Časopis za suvremenu povijest* 29/3 (1997.), 469-489.

⁵⁴³ I. izborni kotar činili su Gornji grad, II. kotar Donji grad (do Črnomerečkog mosta) a III. kotar Vlaška ulica, Nova Ves, Pod zidom, Kaptol i „Potok s lijeve strane“, a nakon 1900. godine i Laščina te Žitnjak. Ines SABOTIĆ – Stjepan MATKOVIĆ, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja* 14/1-2 (2005.), 159.

⁵⁴⁴ Ines SABOTIĆ – Stjepan MATKOVIĆ, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja* 14/1-2 (2005.), 166-167.

⁵⁴⁵ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 120-121; Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 354-355.

⁵⁴⁶ O Arhivskoj aferi vidi kasnije poglavlje uz razdoblje kulturne politike pod Ivanom Vončinom. Vidi također npr.: Mira KOLAR, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik* 22 (1995.), 267-292; Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb: HIP, 2009.), 380-404.

dramatiziranim saborskim govorima protiv bana,⁵⁴⁷ dok su izvan Sabora bili skloni i radikalizmu u svojem djelovanju.

Veće gradove, u kojima su oporbene stranačke organizacije bolje funkcionirale, ban je dodatno pritisnuo ojačavši funkcije i ovlasti velikih župana, također prema uzoru na situaciju u Ugarskoj, nauštrb gradskoj autonomiji. Kontrola nad administrativnim aparatom, županijskim skupštinama i njenim upravnim odborima bila je u rukama velikog župana. Tako je Khuen velike župane, koji su poslušno banu slali izvještaje i na terenu obavljali zadatke jer ih je kralj imenovao na prijedlog bana, učinio izravno ovisnima o Banskim dvorima.⁵⁴⁸ Funkcioniranje najsnažnije oporbene snage, Stranke prava okupljene oko Ante Starčevića i drugih istaknutijih predvodnika, ban je razumio relativno brzo po dolasku na svoj položaj. Shvaćao je da radikalizam kojime su prijetili pravaši, odbijajući dualizam, ostaje uglavnom na riječima, a ne prelazi u organizirani i djelotvorni pokret ili političku akciju, naročito nakon neuspjeha Rakovičkog ustanka 1871. godine.⁵⁴⁹ Jasno to pokazuje najpoznatiji saborski govor Erazma Barčića iz 1886., koji je računajući na Rusiju kao faktor koji će se suprotstaviti Habsburškoj Monarhiji prijetio: „Jer, gospodo, neka Magjari, neka vis. kr. zem. vlada slobodno podržava pooštreno ovo stanje u Hrvatskoj, ali neka dobro pamte, da će onaj čas, preuzvišeni gospodine, kada bude prvo kopito kozačkoga konja udarilo na bečkom pločniku, kucnuti sat slobode slavenskih plemena, a Hrvatska će slobodnom i nezavisnom uskrsnuti na razvalinah toga protunarodnoga dualističkoga konglomerata.“⁵⁵⁰ Odgovor bana bio je jednostavan: na provokacije i prijetnje pravaša uzvratio je snažnijom represijom oporbe. U Saboru se držao mirno i staloženo, želeći dodatno naglasiti neobuzdanost oporbe – i kasnije je kazniti.

⁵⁴⁷ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884.-1887.*, sv. 1 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1887.), 842-848.

⁵⁴⁸ Snaga općinskih vijeća i biranih gradskih načelnika smanjena je nauštrb institucije vrhovnog načelnika za Zagreb odnosno velikih gradskih župana koje je imenovao sam ban. Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1985.), 281-282; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Udio građanstva u županijskim skupštinama u sjevernoj Hrvatskoj pred Prvi svjetski rat“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 113-122; ISTA, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 160-161; Iskra IVELJIĆ, „Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 93.

⁵⁴⁹ Oskar MITIS, „Crown Prince Rudolf and the Croats“ (razgovor s banom Khuen-Héderváryjem u prilogu članka), *Slavonic Review* V/15 (1927.), 590-591. Vidi: Aleksandar FLAKER, „O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX. stoljeća“, *Historijski zbornik* 1-4 (1954.), 85-101.

⁵⁵⁰ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884.-1887.*, sv. 2, dio II (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1887.), 1614. Usp. Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.), 231. O E. Barčiću vidi također: Mirjana GROSS, „Erazmo Barčić“, *Odvjetnik* 9 (1968.), 198-206.

Niti kada su se oporbene snage za izbore 1887. godine složile i sklopile izborni sporazum, nije bilo prostora za ozbiljnu promjenu situacije: banov je sustav već odavno besprijekorno funkcionirao. Poraz opozicije nastavio je trend mrvljenja i unutarnjeg raslojavanja vodećih opozicijskih stranaka; Stranka prava nakon niza neuspjeha u rušenju bana gubi izvorni elan, a suradnja oporbenih stranaka još je uvijek bila teško ostvariva – izbori iz 1887. godine tek su smjerokaz budućih političkih opcija, baš kao i studentski bunt 1895. godine, a s time i povezana nastojanja napredne omladine u uspostavi hrvatsko-srpske suradnje, ali i pojava socijaldemokracije⁵⁵¹ kao političke opcije (1894./1895.). Ti će se procesi ipak realizirati u političkom smislu nakon banova odlaska 1903. godine. Stranka prava se u kasnijim godinama Khuenovog režima postupno okreće oportunističkom Frana Folnegovića (1848.-1903.) s jedne i Josipa Franka (1844.-1911.) s druge strane, pa dolazi do teške polarizacije unutar nje i dekompozicije izvorne ideologije pravaštva.⁵⁵² Istovremeno, nacionalno osviješteno hrvatsko stanovništvo, a naročito mlade generacije, sve više traže ujedinjenje oporbe, pronalaženje zajedničkih točaka u borbi protiv režima, shvaćajući ubrzo da su tradicionalni okviri funkcioniranja hrvatskih političkih stranaka za to pretjerano kruti.

Osim jakog oslonca u birokratskom aparatu i veleposjedničkoj aristokraciji Slavonije, Khuenov režim se jasno postavlja i prema važnom pitanju hrvatsko-srpskih odnosa.⁵⁵³ Treba istaknuti da je već ban Pejačević imao podršku srpskih političara. Tu je jezgru srpskih zastupnika, koji su ostali i nakon Pejačevićeve ostavke uz novi režim, Khuen-Héderváry dakako iskoristio za daljnji oslonac uspostave vlasti, kao i tenzije u hrvatsko-srpskim odnosima: osim brojnog Srpskog

⁵⁵¹ O ranoj socijaldemokraciji vidi: Mirjana GROSS, „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903“, *Historijski zbornik* 1-4/7 (1954.), 33-84; ISTA, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*. (Beograd: Institut društvenih nauka, 1960.); Branka R. PRIBIĆ, „Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907.“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/1-2 (1969.), 115-138. Nešto noviju interpretaciju vidi kod: Silvestar MILETA, „Preteča komunističkog pokreta: Socijalna demokracija u Hrvatskoj i Slavoniji 1890.-1914. i njena veza s građanskim opcijama napredne omladine i Hrvatske napredne stranke“, *Pro tempore* 10/11 (2016.), 440-461.

⁵⁵² Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 135-136; Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.), passim.

⁵⁵³ O srpskom položaju u vrijeme Khuenova režima, ali i srpskoj politici u Hrvatskoj vidi: Vasilije KRESTIĆ, „U Habsburškoj Monarhiji. Politički, pravni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Istorija srpskog naroda*, sv. 6, 1. tom (Beograd: Srpska književna zadruga, 1983.); Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)* (Zagreb: Naprijed, 1991.); Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana* (Zagreb: Vjesnik, 1991.); Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.); Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.); Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.).

kluba u Saboru i istaknutih srpskih političara koje je pridobio za Narodnu stranku, ban je podršku dobio i među pravoslavnim svećenstvom. Zauzvrat su Srbi dobili snažnu zastupljenost u vladajućoj strukturi: u skoro dvadeset godina vladavine Khuena odnosno ukupno 354 saborskih vladinih mandata osvojenih na izborima, 130 su okupirali srpski političari.⁵⁵⁴ Osim toga su primjerice Danilo Stanković kao predstojnik Odjela za unutarnje poslove ili Bude Budisavljević kao veliki župan u više županija bili među najbližim suradnicima bana.⁵⁵⁵

Kada je ban tek došao na svoj položaj, hrvatsko-srpski su odnosi već bili opterećeni i pogoršani, a i određeni pokušaji mađarizacija su bili u tijeku; on je okolnosti u kojima se našao koristio, dodatno potičući ona pitanja, koja su mu pogodovala u trenutnoj političkoj konstelaciji. No Zagreb postupno od Novog Sada preuzima i ulogu srpskog privredno-kulturnog središta, kao što središte srpske politike u Dvojnoj Monarhiji sve više postaje Banska Hrvatska u odnosu na južnu Ugarsku. S jačanjem i širenjem srpske privredne elite u Zagrebu, koja će se u posljednjim desetljećima 19. stoljeća pokazati vitalnim faktorom u gospodarskoj politici zemlje, i manje ovisna o režimu i politici Srpskog kluba, doći će do promjena u politici.⁵⁵⁶

Kao i svi drugi visoki činovnici, i Srbi su ovisili o Zemaljskoj vladi i banu, a za svoju lojalnost prema režimu su nagrađivani novim pravima i autonomijom. Tako je već uoči izbora 1884. godine donesena zakonska osnova o „crkvenoškolskoj autonomiji“ kojom se obećavalo pomaganje pravoslavnih ustanova iz budžeta, zatim jednakost latinice i ćirilice kod organa vlasti.⁵⁵⁷ Osnova je na snagu stupila 1887., a 1888. godine doneseni su daljnji važni zakoni o uporabi srpskog jezika te ćirilice, o podršci Zemaljske vlade u uzdržavanju srpskih kulturno-prosvjetnih i vjerskih ustanova, potvrđena je autonomija u zakladnim, crkvenim i naročito

⁵⁵⁴ Dok su u istom periodu ukupno dva srpska političara osvojila mandat za oporbu. Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare, 1911.), 4.

⁵⁵⁵ Treba pritom napomenuti da su neki srpski visoki činovnici postavljeni još za bana Mažuranića, a da je visoka zastupljenost u odnosu na postotak srpskog stanovništva u Hrvatskoj (14%) obilježje i Pejačevićevog banovanja. Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana* (Zagreb: Vjesnik, 1991.), 100; Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 30-35, napose bilj. 45. Zanimljivu je razdiobu banovanja Khuen-Héderváryja i politike prema Srbima predložila još 1996. Mira Kolar, ističući kao 1891. godinu kao razdjelnicu od koje se politika „povlađivanja“ mijenja. Ta teza nije dalje istraživana ili elaborirana. Mira KOLAR, „Presjek kroz život i djelovanje hrvatskog političara dr. Vinka Kriškovića“, *Senjski zbornik* 23 (1996.), 229-258.

⁵⁵⁶ *Službeni glasnik*, 30. IX. 1888., 199-200; *Službeni glasnik*, 31. XII. 1888., 262-263; Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 551-553; Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 186-187.

⁵⁵⁷ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 133.

školskim poslovima, što je značilo ustroj srpskih pravoslavnih škola.⁵⁵⁸ Khuen je od dolaska u Hrvatsku naime smatrao da je srpska politika „separatistička“, a povezivanje srpskih političara s Narodnom strankom, omogućivši im navedena prava, vidio je kao stabilizaciju odnosa i temelj suradnje.⁵⁵⁹

Savez Habsburške Monarhije sa Srbijom, odnosno dobri odnosi dinastija Habsburg i Obrenović, do kojih je bečkim diplomatima u Ballhausplatzu bilo izuzetno stalo – bio je dodatan faktor zbog kojega je isticanje srpskog elementa u Trojednoj Kraljevini bilo pogodno u širem kontekstu.⁵⁶⁰ Ban je neprestano morao podnositi pritisak kojeg su radili Budimpešta i Beč. Često je taj pritisak bio istovremen, a još češće suprotstavljen. Dok je u Kálmánu Tiszi, a postupno sve više i vladaru Franji Josipu pronalazio često zaštitu, budući da je car shvaćao uzdržavanje dualističkog sustava kao nužnost, upravo pomoću sposobnih, čvrstih administratora, Budimpešta mu je u kontekstu vlastite ugarske političke konstelacije nametala „pravila ponašanja“ i svako malo tražila dokaze da ban radi u veću korist – Ugarske. Naročito snažan pritisak dolazio je od ugarskih medija. Radilo se o jednostavnoj računici državnog sustava: kako bi dualizam opstao, bilo je potrebno održavati ravnotežu između Austrije i Ugarske. Budimpešta, dugo podređena u odnosu na Beč, nastojala je nakon 1867. pokazati svoju važnost, značaj te, prije svega, cjelovitost. U toj poziciji Khuen-Héderváry se odlučio za taktiku popuštanja u tajnosti i ugladivanja odnosa, nastavljajući se na niz koji je započet dodavanjem „krpice“ na tekst Nagodbe te postavljanjem nezakonitih natpisa po noći.⁵⁶¹ Naročito je to vidljivo u prvim godinama Khuenova banovanja, dok u kasnijem razdoblju (odlaskom Tisze) ban stječe status pretendenta na mjesto ministrapredsjednika i vladarevog štićenika, pa je njegovo nastupanje prema Budimpešti, oprezu unatoč, sigurnije.

Posebnost koja je Hrvatskoj bila garantirana Hrvatsko-ugarskom nagodbom bila je u tom pogledu u pozadini, a često i prepreka. Svi su napori i ustrajanja hrvatskih političara bili utoliko

⁵⁵⁸ Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 176. Za detaljniji pregled „srpske politike“ pod banom Khuenom u razdoblju od 1884. do 1888. vidi: Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 130-171.

⁵⁵⁹ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 74-77.

⁵⁶⁰ Vidi: F. R. BRIDGE, *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914* (London-Boston: Routledge, 1972.).

⁵⁶¹ Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 489.

uzaludni, jer je u konačnici odlučivala takva jednostavna računica.⁵⁶² Nakon 1890. godine i pada Tiszine vlade te promjena u mađarskoj Liberalnoj stranci, Khuen-Héderváry je upravo zbog činjenice što se njegovo ime stalno nalazilo među kandidatima za ugarskog premijera,⁵⁶³ dakako najviše zbog vladareve podrške i povjerenja kojeg je uživao,⁵⁶⁴ bio pod dodatnim pritiskom: ministri-predsjednici Sándor Wekerle i Dezső Bánffy u banu Khuenu će vidjeti konkurenta kojega podržava Beč, dok je njegova lojalnost Ugarskoj ograničena, upitna ili nedovoljno izražena.⁵⁶⁵ Kada je 1894. u dva navrata, na ljeto i jesen Khuen slovio kao glavni kandidat za novog ministra-predsjednika, u Budimpešti je naišao na otpor: govorilo se da je Khuen „novi Jelačić“, a da je upravljati Hrvatskom znatno lakše nego Ugarskom.⁵⁶⁶ Šaljiva pjesmica u austrijskom satiričnom listu *Der Floh* adresirana na Khuen-Héderváryja završavala je: „Preпусти brzo sve / da preuzme Wekerle. pusti mu ti samo magnate / a on će tebi Hrvate“.⁵⁶⁷

Položaj bana, unatoč prisnog odnosa s Franjom Josipom, za Trojednu je Kraljevinu uglavnom značio još izraženije podređenu ulogu. S jedne strane to je značilo da će ban, ne bi li iznevjerio veliko povjerenje vladara, braniti dualistički okvir i Nagodbu, a time i hrvatsku autonomiju te često istupati kao opreka ugarskoj vladi. U Beču je ban također imao podršku

⁵⁶² Vidi: Željko HOLJEVAC, „Pravo u službi nacionalnog pokreta: Josip Pliverić o pravnoj prirodi hrvatsko-ugarske ‘državne zajednice’ u doba dualizma“, u: *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, ur. Marijana MARINOVIĆ (Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2008.), 57–65. Vidi također: Éva SOMOGYI, „Hrvatska u zajedničkom sustavu“, u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*, ur. Milan KRUHEK (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.), 263-268.

⁵⁶³ Još se 1888. godine govorilo o mogućnosti da Khuen postane ugarski ministar unutarnjih poslova, a da ga na banskoj dužnosti naslijedi Teodor Pejačević. *Obzor*, 9. VIII. 1888. Usp. HR-DAZG-857, fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary. Tijekom 1890-ih godina vijesti o Khuenovom „prelasku“ na mjesto ugarskog ministra-predsjednika su učestaliji.

⁵⁶⁴ Važan potporu ban je uživao i kod zajedničkog ministra financija Bénéja Kállayja. Koliko je Franjo Josip računao na hrvatskog bana i priželjkivao da se njegov program (i njegova ličnost) prihvati u ugarskoj Liberalnoj stranci pokazuje i privatna korespondencija s prijateljicom Katharinom Schratt s kojom se na redovitoj bazi dopisivao, pa joj je primjerice 1894. godine govorio i o pokušaju formiranja vlade pod Khuenom koji nije uspio. Brigitte HAMANN (ur.), *Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Josepha an Katharina Schratt* (Wien: Carl Ueberreuter, 1992.), 302-303; 317. Vidi također: Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 92-103.

⁵⁶⁵ Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 149. O odnosu Khuena i Wekerlea vidi: Géza Andreas von GEYR, *Sándor Wekerle, 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie* (München: Oldenbourg Verlag, 1993.).

⁵⁶⁶ Heinrich FRIEDJUNG, *Geschichte in Gesprächen: 1898-1903*, ur. Franz ADLGASSER i Margret FRIEDRICH (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1997.), 116, 119. Bečki list *Der Floh* ironično je „tješio“ bana: „Položaj bana u ruci bolji je nego položaj ministra-predsjednika na krovu, na kojem se kao nagrada sjedi, bez ikakve pomoći u odnosu na to što slijedi“. *Der Floh*, 10. VI. 1894.

⁵⁶⁷ *Der Floh*, 10. VI. 1894.

ministra vanjskih poslova Kálnokyja i njegovog šefa odsjeka Kállayja.⁵⁶⁸ Međutim, sam je Khuen-Héderváry bio neodlučan oko toga treba li preuzeti odgovornost sastavljanja vlade; kada je shvatio da nema potrebnu podršku Liberalne stranke, odbio je mandat.⁵⁶⁹ Ne želeći takvu priliku otkloniti za budućnost, ban je morao oprezno nastupati u Budimpešti – znao je da tamo u njemu žele vidjeti samo organ ugarske vlade, što je prostor za političke manevre sužavalo.

Rivalstvo između bana Khuena kao pretendenta na premijersko mjesto „izvana“ i Bánffyjeve vlade (1895.-1899.) opteretilo je samo dodatno hrvatsko-mađarske odnose. Khuen-Héderváry bio je uglavnom onemogućen kao hrvatski ban sudjelovati ili otvorenije djelovati u sferi ugarskih poslova.⁵⁷⁰ K tome je i podrška vladara i njemu bliskih krugova najčešće značila da ban uz Budimpeštu slijedi i politiku Beča. S obzirom na društveni razvoj koji je Hrvatska dosegla, tendencija ugarske vlade da se autonomija suzi ili da se od zemlje napravi obična pokrajina s posebnim pravima nije mogla biti prihvatljiva širim slojevima; ban Khuen je kao vodeća osoba poretka ubrzo postao simbolom takvog stanja.

Gospodarske mjere, kao što je bankovna ili tarifna politika, bile su prvenstveno usmjerene na dobrobit Ugarske. Posebice pitanje razvoja željezničkog prometa, kao važnog faktora modernizacije općenito, bilo je posve podređeno odlukama Budimpešte. Takva je logika značila gradnju transverzalne željezničke veze koja je dijelila hrvatski nacionalni prostor, omogućujući bolji razvoj trgovine i industrije sjevernih, ugarskih regija. Pritom su investitori u tim poduhvatima bili također mahom iz inozemstva. Osim toga, željezničke mreže služile su kao skoro jedino efikasno sredstvo mađarizacije: one su bile u sustavu Ugarskih državnih željeznica, a državni uredi su poslovali kao ispostave ugarske vlade, zapošljavajući velik broj Mađara (oko 30%) za svoje službenike.⁵⁷¹ U ekonomskom je smislu kraj 1880-ih godina te čitavo razdoblje

⁵⁶⁸ Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno ugarska. Intrige Dezsóa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR – Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti, 2015.), 93.

⁵⁶⁹ Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 281-282.

⁵⁷⁰ Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsóa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 103.

⁵⁷¹ Dragutin FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, u: *Zbornik 140 godina željeznice u Zagrebu (1862.-2002.)*, ur. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003.), 35-36; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Hrvatsko-mađarski odnosi 1868.-1918.“, u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*, ur. Milan KRUHEK (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.), 274; Stjepan

1890-ih godina razdoblje prijelaza, unutar kojega u općem smislu dolazi do razvitka važnih gospodarskih grana u Hrvatskoj i općeg boljitka. Iako je Khuenova politika i na području ekonomije nosila neke uočljivo negativne značajke, prije svega opću podređenost Hrvatske zahtjevima ugarskog gospodarstva, zatim spor razvoj međugradske mreže i sve veću dijasporu nastalu prekooceanskim iseljivanjem (fenomen koji je primjetljiv u to vrijeme i u drugim regijama Monarhije⁵⁷²), jasno se mogu primijetiti i modernizacijski pomaci u okviru općih trendova uslijed djelovanja dualističkog režima u Habsburškoj Monarhiji. Tako krajem 19. stoljeća u Trojednoj Kraljevini raste broj privrednika i trgovaca, razmjerno se razvija i bankarsko-novčarski sustav, a bilježi se i rast kreditnog poslovanja.⁵⁷³ Naročito na području Slavonije grade se željezničke pruge i razvijaju promet i trgovina, koje će dodatnu dimenziju dobiti s aneksijom Bosne i Hercegovine. Iako je politika diktirala gospodarske smjernice, potičući tako i korupciju putem koncesija ili ugovora koji su potpisivani s prijateljima ili politički pogodnim pojedincima, ipak je Khuenov sustav nastojao u Hrvatskoj i naročito Slavoniji u ekonomski razvitak involvirati što je više moguće državni aparat, stvarajući na taj način strukturnu podršku privatnim gospodarstvenicima-koncesionarima.⁵⁷⁴

Ban Khuen-Héderváry napustio je Hrvatsku naglo. Na procesiji za Tijelovo se još 1903. posljednji put pojavio u javnosti, okružen odanim mu službenicima, Otonom Krajcovicsem, Vjekoslavom Kleinom, Arminom Pavićem i Stjepanom Spevecom, ali i pod snažnom policijskom zaštitom i uz veliki oprez, jer su glasine o mogućem atentatu već kolale.⁵⁷⁵ Nedugo potom uputio se prema Budimpešti, gdje je preuzeo mjesto ministra-predsjednika, o čemu se već dugo vremena

MATKOVIĆ, „Pregled razvoja hrvatskog društva 1868.-1918.“, u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*, ur. Milan KRUHEK (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.), 332.

⁵⁷² Vidi: Ulf BRUNNBAUER, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century* (Lanham-London: Lexington Books, 2016.).

⁵⁷³ Vjerojatno najvažniji hrvatski povjesničar ekonomije 19. stoljeća i procesa modernizacije, Igor Karaman, u više je navrata uglavnom isticao negativne značajke. Usporedi primjerice: Igor KARAMAN, „Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868–1918)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4 (1966.), 283–374; ISTI, „Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, ur. Mirjana GROSS (Zagreb: SNL, 1981.), 307-342; ISTI, „Prijelaz ili modernizacija - društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja“, *Naše teme* 4-5 (1984), 655-676; *Industrijalizacije građanske Hrvatske 1800-1941* (Zagreb: Naprijed, 1991.) i sl.

⁵⁷⁴ Vrlo jasan primjer na području razvoja svilarstva takve politike bana daje povjesničarka Mira Kolar u radu: Mira KOLAR, „Svilarstvo Đakovštine na početku dvadesetog stoljeća“, u: *Zbornik muzeja Đakovštine* 8, ur. Borislav BIJELIĆ (Đakovo: Muzej Đakovštine Đakovo, 2007.), 181-206. Vidi također: Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske* (Zagreb: Educa, 2009.), 161-163.

⁵⁷⁵ HR-DAZG-857, Fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary. Usp. Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ – Stjepan LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 592-593.

špekuliralo, kako bi nastavio svoj primarni zadatak: očuvanje dualističkog okvira funkcioniranja Dunavske Monarhije.⁵⁷⁶ Narodna stranka je prosincu u Budimpešti u sklopu svojeg zastupničkog kluba obilježila diskretno dvadeset godina banovanja.⁵⁷⁷ U prvom je mandatu naslijedio Kálmána Szélla i vrlo kompliciranu političku situaciju u Ugarskoj,⁵⁷⁸ napustivši tako trajno Trojednu Kraljevinu, koju su još jednom, kao i uoči Khuenova dolaska, zahvatili nemiri, politička kriza i narodni pokret.⁵⁷⁹ Idući će izbori u Trojednoj Kraljevini značiti bitnu političku promjenu i nastupanje Hrvatsko-srpske koalicije na scenu.

II.4.2. Promjene u percepciji položaja bana

Položaj hrvatskog bana u drugoj polovici 19. stoljeća bitno je određen Nagodbom. Naime, unatoč nesuglasicama u delegaciji koja je dogovarala tekst Nagodbe, bana je kao čelnu osobu autonomne Zemaljske vlade imenovao kralj, na preporuku i uz supotpis ugarskog ministra-predsjednika. Odgovoran je ban bio pak zemaljskom saboru za „ustavnost i zakonitost vladarskih akta“, te je na taj način uz sabor predstavljao osnovicu hrvatske autonomije u odnosu na

⁵⁷⁶ Agneza SZABO, „Banska Hrvatska u doba bana Khuen-Héderváryja“, u: *Povijest Hrvata*, knj. 2, ur. Mirko VALENTIĆ – Lovorka ČORALIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2005.), 540. Khuenova vlada trajala je svega nekoliko mjeseci, točnije od siječnja do kolovoza 1903. kada je pod pritiskom oporbe vlada pala. Nakon toga je Khuen-Héderváry uspio krajem godine ponovno formirati kabinet, koji je također bio kratkoga dohвата. Potom u vladi Istvána Tisze postaje ministar pri dvoru. U još će jednom mandatu Khuen, između 1910. i 1912., preuzeti mjesto ministra-predsjednika u Ugarskoj i to kao vođa nove „šezdeset-sedmaške“ većinske stranke (Stranka nacionalnog rada).

⁵⁷⁷ *Narodne novine*, 14. XII. 1903.

⁵⁷⁸ Szélllova je vlada neko vrijeme uspijevala stabilizirati političku situaciju u Ugarskoj, otvorivši dijalog s oporbenom Neovisnom strankom. No 1902. godine se javljaju novi problemi prilikom pokušaja reforme zakona o obrani (povećane regrutacije) prilikom kojih oporba djelotvorno provodi opstrukciju vlasti. Budući da je Ustav privremeno suspendiran, a da Szélllova taktika čekanja nije naišla na odobravanje svih frakcija Liberalne stranke, došlo je do promjene ministra-predsjednika. Prvi izbor Franje Josipa bio je István Tisza (1861.-1918.), no u suglasju s predstavnicima Liberalne stranke, odluka je pala na Khuen-Héderváryja kao osobu koja bi mogla riješiti zamršenu situaciju. I on se međutim već u kolovozu 1903. godine morao povući. Laszlo PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós Lojkó (Leiden: Brill, 2012.), 374-375. Vidi također: Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, prva knjiga (Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu, 1913.), 116-131.

⁵⁷⁹ O demonstracijama i pokretu iz 1903. godine vidi primjerice: Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, prva knjiga (Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu, 1913.); Mirjana GROSS, „Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903.“, *Historijski pregled* 1/1 (1954.), 16-22; Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904* (Zagreb: JAZU, 1961.); Franjo BUNTAK, „Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine“, *Iz starog i novog Zagreba* III (1968.), 177-236; Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2/4 (2003.), 57-74; Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ – Stjepan LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 585-595; Agneza SZABO, „Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 587-608; Dinko ŠOKČEVIĆ, „Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god.)“, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 665-678; Željko KARAUULA, „„Dolje mađarski hrvatski sabor, dolje mađaroni“ Narodni pokret 1903./1904. godine na području grada Bjelovara i Bjelovarsko-križevačke županije“, *Cris* 15/I (2013.), 80-90.

Budimpeštu.⁵⁸⁰ Time je uloga bana redefinirana u prvom redu preferencijama bečkog vladarskog dvora, a potom i vladajuće stranke Sabora u Budimpešti, odnosno ugarskog ministra-predsjednika.⁵⁸¹ Osim što su Nagodbom utvrđene široke ovlasti bana na području Hrvatske i Slavonije, definirane su i neke druge stavke, poput odredbe da bansku dužnost obnaša civilna osoba.⁵⁸²

Međutim, onkraj pravnih odredbi položaj bana ovisio je i o nizu osobnih preferencija, stila upravljanja, pristupima i shvaćanju same uloge u širem društvenom smislu. Svaki je ban imao prostor i slobodu oblikovati u javnosti percepciju o sebi, naglašavati ili manje naglašavati neke aspekte njegovog režima. Pokazuje to dobro banovanje Ivana Mažuranića (ban 1873.-1880.) koji je percipiran kao „prvi ban pučanin“ ili pak nastojanje Teodora Pejačevića (ban 1903.-1907.) da ne iznevjeri sliku svojeg oca, „bana kavalira“ u javnosti. Khuen u kolektivnoj memoriji za razliku od svojih prethodnika ne nosi nikakav određeni epitet. Međutim, u vrijeme Károlyja Khuen-Héderváryja banski je položaj redefiniran upravo u društvenom smislu te je izravno povezan s tendencijama političke indoktrinacije pojedinih segmenata društva. Josip Horvat piše o banu koji „[n]ije bio šablonski tirančić“, već „stvarno daje dostojanstvu hrvatskoga bana nov, neovisniji i moćniji položaj“.⁵⁸³

Položaj Khuen-Héderváryja bio je kudikamo jači zbog neupitne podrške cara i kralja Franje Josipa. Khuenu je dodijelio nekoliko odličja te ga je 1891. svečano imenovao vitezom Reda zlatnog runa – drugim hrvatskim banom koji je primio to visoko odlikovanje.⁵⁸⁴ U svim je kriznim trenucima pokazivao razmijevanje i povjerenje u bana, računajući na njega kao na nasljednika Kálmána Tisze. A i sam Tisze je u Ugarskoj davao Khuen-Héderváryju dodatnu sigurnost. Takav

⁵⁸⁰ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1 (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.), 57. Vidi također: Mirjana GROSS, „Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodba“, *Historijski zbornik* 38/1 (1985.), 1-29.

⁵⁸¹ Neda ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. stoljeća do 20. stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet, 2006.), 139. Vidi također: Dalibor ČEPULO, „Odgovornosti i položaj bana i članova hrvatske zemaljske vlade 1868-1918. i ministarska odgovornost u Europi“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49/2 (1999.), 229-274.

⁵⁸² Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 182.

⁵⁸³ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I* (Zagreb: August Cesarec, 1990.), 257.

⁵⁸⁴ Vitezom reda zlatnog runa postaju odabrani pojedinci, članovi vladarske obitelji Habsburg, strani vladari i rođaci kraljevskih obitelji te istaknuti predstavnici iz starih plemićkih obitelji. Vitezom reda postao je prije bana Khuena još samo grof Nikola Zrinski. Vidi: Rudolf HORVAT, „Zlatno runo bana Nikole Zrinskog“, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva* 12 (1910.), 137-146, ovdje 137. Ban Khuen-Héderváry koristio je naravno prigode kao što je počast primanja u red u svrhe propagande, pa se tako u *Pester Lloyd*u javlja afirmativni tekst koji navodi postignuća bana i ističe kako hrvatski narod slavi skupa sa svojim banom koji je uspio u svojoj misiji da objasni „mađarsku državnu ideju“. *Pester Lloyd*, 31. III. 1891. Osim toga je i sam Khuen-Héderváry dodjeljivanje raznih odličja ili nagrada koristio u političke svrhe, kako bi pridobio određene pojedince ili skupine.

položaj bana omogućio mu je da po potrebi u odnosu na predstavnike ugarske vlade nastupa kao hrvatski državni dužnosnik na razini ministra-predsjednika. On nije samo primjenjivao Tiszine metode u stilu vladanja, već i Franje Josipa: obojica su nosili „masku“ koja je bila za javnost,⁵⁸⁵ koja je morala značiti uvriježen način ponašanja, diktirala proceduru koja je u sustavu kojeg su nastojali očuvati trebala pokazivati stabilnost, čvrstoću. Mnogo moderniji po pristupu politici, ban Khuen-Héderváry je unatoč tome pratio obrasce koje je postavljao vladar. U odnosu na znanosti i umjetnost ban se držao kao patron, promatrač koji intervenira kada je nužno ili korisno, rijetko otvoreno iznoseći vlastite sudove. To međutim nije značilo da nije sudjelovao u kulturnim zbivanjima. Razumio je važnost kulture, ali i poruka koje su se pomoću kulture slale. Istraživanja povjesničara Dinka Župana pokazala su kako je „građanska patrijarhalna vertikala“, počevši od obitelji i škole u kojoj dominira otac, a završavajući na „ocu“ domovine, vladaru Franji Josipu, banu bila bliska. Koristeći za izvore spomenice škole s kraja 19. stoljeća i drugu građu, Župan pokazuje stupanj ideološke indoktrinacije školske djece: ban prvi sustavno posjećuje škole u Slavoniji, a popraćen dočecima i lokalnim manifestacijama, ti posjeti dobivaju edukativno-ideološku konotaciju po kojoj se od ranih godina bana predstavlja kao „presvijetlu“ i „preuzvišenu“ osobu.⁵⁸⁶

Kada je već u prvoj godini svojeg banovanja Khuen-Héderváry krenuo na putovanja po zemlji, pa je tako u kolovozu 1884. posjetio višu i nižu pučku školu u Kostajnici, školska su ga djeca dočekala pjesmom (himna „Bože živi, čuvaj Bože...“ te nakon klicanja, banu upućena pjesma „Ljubimo te naša diko...“), dok je ban širio „liepu poruku sloge, mira i ljubavi“. ⁵⁸⁷ U kasnijim godinama banovanja taj se javni aspekt dalje razvijao i uhodavao, dosegovši određenu razinu standardiziranog protokola pri svečanim posjetima bana.⁵⁸⁸ Školske su spomenice pune

⁵⁸⁵ Usp. Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 28-29; Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 273.

⁵⁸⁶ Dinko ŽUPAN, „Živio svijetli ban!“ (Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 212-225.

⁵⁸⁷ Hrvatski školski muzej (dalje: HŠM) A 2313 Školska spomenica više i niže pučke škole u Kostajnici, 1882.-1943.

⁵⁸⁸ Primjerice, kada ban posjećuje 1889. godine školu u Rakovcu, već su svi standardni elementi prisutni. Osim dekoracije grada slavlukom (ili slavlucima), zelenilom, trobojnicama te prigodnih govora, kojima je upriličen posjet Kostajnici (1884.), sada su uvedeni i javni rituali u kojima sudjeluju školska djeca kao simbol razvoja i napretka. Škola kao ustanova ustvari je tako pružala osnovnu podlogu za uvježbavanje takvih javnih gesta. Kada ban dolazi u Rakovac, dočekuje ga djevojčica imena Fanika Raubach s kiticom cvijeća i pozdravom: „Preuzvišeni bane! Mladež ovog zavoda nadahnuta čuvstvom žarke djetinje ljubavi i dužne hrabrosti savi svomu prvomu ustavnomu banu ovu kitu iz domaćega cvieća, koju Ti pruža mladljahna grančica junačkoga krajiškoga roda, svjegdar vjernoga svomu kralju, svomu zemaljskom poglavaru, svomu rodu i domu dovikujuć iz čistih naših ujednosložnih mladljahnih

hvale prema banu i odjelnim predstojnicima naročito napominjući njihovu „očinsku skrb i nastojanje“ u razvoju školstva.⁵⁸⁹ Ne samo da je slična politički motivirana praksa postojala u ugarskim školama, gdje se državu i državne službenike mladeži predstavljalo često u funkciji gotovo nedodirljivih simbola napretka i reda, već i vladarskim, carskim i kraljevskim, posjetima, putovanjima te javnim pojavljivanjima.⁵⁹⁰

Primjerice, ban u listopadu 1893. godine odlazi na željezničko putovanje Slavonijom, obilazeći posjed svoje obitelji, Nuštar, zatim Dalj, Belišće, Osijek, Čepin, Valpovo, Donji Miholjac, Vukovar itd. Dočekivan je na kolodvorskim postajama, u središtima grada, na mjestima koja je posjećivao. Ambijent je pritom prigodno dekoriran, propisano je službenicima države obavezno sudjelovanje, pozivane su pjevačke skupine, razna kulturna društva, te druge javne službe, čiji je posao dakako ovisio i o banu, kao što su vatrogasci, policija, itd. Ovakvi su načini Khuen-Héderváryju davali povoda da se njegova ličnost slavi, da se prikazuje izravni kontakt vlasti i naroda, i da svoje lojalne činovnike nagrađuje pažnjom, ujedno ih podsjećajući da njihova lojalnost mora biti trajna. Programi su takvih putovanja i posjeta bili često gusti, nastojalo se pokriti u što je manje vremena što više različitih aspekata pojedinog kraja ili grada: u Vukovaru je ban tijekom svojeg putovanja primio predstavnike vjerskih zajednica, različitih humanitarnih udruga, posjetio prostorije Crvenog križa, školske zavode, udruge zatvorenika, došao među masu od preko tisuću ljudi, itd. – sve u jednom danu.⁵⁹¹

Najvažniju ulogu u svečanim pripremama takvih službenih dočeka, osim gradskih odbora, imali su veliki župani – Teodor Pejačević je kao veliki virovitički župan držao uz bana govore, pratio ga, brinuo se da organizacija pojedinih segmenata puta bude provedena maksimalno korektno. Poticao je pojedine gradove u organizaciji priredaba ili češće izložbi, želeći učiniti takve manifestacije što posjećenijima. Kada ban iznenada ili planski nije mogao prisustvovati nekoj manifestaciji, dužnosti zastupanja u javnosti preuzimao je obično veliki župan. Primjerice, Radoslav Rubido-Zichy (1847.-1910.) je kao veliki župan Varaždinske županije zastupao bana u

srdašca. Dobro došao nam (nam) posjete, dobro došao i radostno prošao. Svuda na putu i po životnoj stazi, bujno Ti cvalo neuvehlo cvieće. A sada Ti bane primi nas pod okrilje svoje, budi nam otcem i zaštitnikom mudrim, a mi ćemo biti kao što su i naši stari bili svigdar vierni i odani kralju, rodu i domovini. Živio nam premilostivi kralj, živio nnsam vitežki ban, živila nam premila domovina!“. Ban je navodno, od ushićenja, pustio suze radosnice. Ustvari, radilo se o uobičajenoj praksi kojom se među mladima ban slavio kao simbol domovine i zaštitnik mladeži. Banova uloga u prosvjetno-kulturnom razvoju na taj je način podcrtavana javno, a mediji su se pobrinuli širiti poruku diljem zemlje. HŠM A 125 Školska spomenica Opće pučke škole u Rakovcu 1873.-1903.

⁵⁸⁹ HŠM A 130 Spomenica vježbaonice uz Ženski licej u Zagrebu, 1896.-1920.

⁵⁹⁰ Usp. Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.).

⁵⁹¹ *Die Drau*, 10. X. 1893; *Agramer Zeitung*, 6. X. 1893.

prosincu 1895. godine tijekom dvodnevne proslave „svečane predaje električne razsvjete“ u Varaždinu.⁵⁹²

Tako je „patrijarhalna vertikala“ nadopunjena banom, predstavnikom Trojedne Kraljevine, čiji je položaj širim masama trebao biti prezentiran neposredno ispod vladara. Primjerice, u školskim se zavodima uz imendan Franje Josipa, vladarice Elizabete i kraljevića Rudolfa obilježavao, 4. studenog, proslavom i imendan bana Khuen-Héderváryja.⁵⁹³ No, zanimljivo je napomenuti da je u medijima i društvenim događanjima u Khuenovo vrijeme mnogo prisutnija banova supruga, banica Margita. Ona dakako prati svojeg supruga u većini svečanih proslava, često je s njim i na putu, na kazališnim predstavama u loži, posjećuje izložbe i novootvorene zavode, na svečanim plesovima pojavljuje se u najljepšim modnim haljinama i nakitu. Međutim, banica Margita aktivno sudjeluje i u brojnim humanitarnim akcijama. Kada su Slavoniju pogodile jake poplave 1895./1896., Margita Khuen-Héderváry predvodila je sve veće humanitarne akcije pomoći. Osim toga je redovito poticala održavanje „Velike stvarne lutrije“ kojom bi se skupljali prihodi za siromašne u Hrvatskoj i Slavoniji, „pučke tombole“, organizirala plesove za prikupljanje donacija Crvenom križu, novčanim donacijama pripomagala „košaricama“ za siromašne, sudjelovala na humanitarnim kazališnim predstavama. Osim što su godišnji plesovi Crvenog križa predstavljali jedno od omiljenih mjesta zabave koja je dobro organizirana, bili su i mjesta okupljanja kulturnih elita, jer su događanje posjećivali istaknuti glumci, redatelji, kazališni intendant, umjetnici, književnici, itd. O prisutnosti Margite Khuen-Héderváry u kulturnim elitama putem njezine aktivnosti oko Crvenog križa svjedoče pak primjerice ples *Svibanjski čar*, koji je Nikola Faller povodom svečanosti u Crvenom križu 1889. godine posvetio banici⁵⁹⁴ ili njezin kiparski portret u punoj plastici kojeg po narudžbi Društva Crvenog križa izrađuje kipar Rudolf Valdec 1902. godine.⁵⁹⁵ Kada je pak posjetila djevojački internat, u njenu je čast književnik Ferdo Živko Miler napisao *Pozdrav*, predstavljajući banicu kao „majku – dobru vilu“.⁵⁹⁶

⁵⁹² *Varaždinski viestnik*, 21. XII. 1895.

⁵⁹³ HŠM A 130 Spomenica vježbaonice uz Ženski licej u Zagrebu, 1896.-1920. Radi se naime o spomendanu (4. studeni) Karla Boromejskog, na čiji se dan slavi imendan Dragutina.

⁵⁹⁴ *Zagrebački album plesova za glasovir* (Zagreb: Naklada knjižare Lav. Hartmana, s.a.), 18-20.

⁵⁹⁵ Enes QUIEN, *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.)* (Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti, 2015.), 145.

⁵⁹⁶ Ferdo Ž. MILER, *Pozdrav preuzvišenoj gospodji banici Margiti grofici Khuen Hederváry prigodom njenog prvog pohoda u djev. internat* (Zagreb: I. Granitz, s. a.).

Za tako visokopozicioniranu ženu u društvu takvo sudjelovanje sasvim sigurno nije bilo neobično, činile su to i Gabrijela Pejačević i druge banice.⁵⁹⁷ Međutim, banica Margita zauzima među prvima vrlo jasno definiranu, aktivnu ulogu u društvu pomoću medija koji je prate, o njoj izvještavaju i komentiraju njene poteze. To je naročito vidljivo kroz javna nastupanja, slijedeći primjer carice i kraljice Elizabete, Margita pod svoje pokroviteljstvo preuzima definirane sfere (humanitarne akcije, društvena događanja kao što su balovi, itd.) u kojima djeluje sveprisutno. Ona je vrlo ambiciozna i usmjerena na uspjeh svojeg supruga, podržavajući ga u političkoj karijeri i u želji da iz Trojedne Kraljevine avansira dalje na mjesto ugarskog premijera: nastoji biti prisutna i u Budimpešti, sudjeluje na važnim svečanostima i balovima, a postupno se nastoji i nametnuti budimpeštanskim društvenim krugovima kao mecena i organizatorica.⁵⁹⁸ Na prijelazu stoljeća, banica plijeni pozornost i svojom modnom osviještenošću, prihvaćajući vrlo brzo nove trendove.⁵⁹⁹

Ban Khuen-Héderváry je u inscenacijama pokazao kako zna dobro iskoristiti prednosti modernog vremena. Kazalište je, vjerojatno kao otvorenu javnu scenu bez mnogo kontrole, češće znao izbjegavati; redovitije ga je pohodila banica Margita, unatoč činjenici da je slabo vladala hrvatskim jezikom. Vlak mu je kao najvažnije prijevozno sredstvo s kraja 19. stoljeća omogućio pokretljivost i brzinu, a medijska prisutnost, kako bi se njegovo kretanje pratilo iz dana u dana, a ponekad i iz sata u sat. Khuen-Héderváry držao je čvrsto u svojim rukama režimske medije, dajući im na važnosti preko novinarskih stožera, kojima su upravo te novine vijesti prigodom velikih zbivanja slale i drugim, opozicijskim listovima. A novinski su prilozi vrvjeli pohvalama, pregledima banskih zasluga i političkih uspjeha. Bana je režimski tisak slavio na svakom koraku, prilikom svake manifestacije ili događanja.⁶⁰⁰ Shvaćao je snagu novina kao medija koji izravno utječe na mišljenje ljudi. Koristio priliku biti neposredan, često dajući intervjue za hrvatske ili strane listove, uvijek svjestan kome šalje poruku i kakvu. Kao govornik je znao vješto poentirati, nenametljivo naglasiti poruke koje je smatrao važnima u pojedinom trenutku i mudro igrati na

⁵⁹⁷ Naročito će supruga bana Teodora Pejačevića, Elizabeta „Lila“ Pejačević prihvatiti aktivno ulogu banice, organizatorice različitih kulturnih i humanitarnih manifestacija ili akcija.

⁵⁹⁸ Izidor Kršnjavi napisao je u svojim *Zapiscima* o banici Margiti sljedeće: „(...) rado boravi u Zagrebu, a nije naučila hrvatski. Iako je postala „domaćom“, ona se neprestance selila u Budimpeštu, jer joj je horizont u Zagrebu bio odveć uzak, željeći da njezina zvijezda zasja na nekom drugom nebu.“ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 64.

⁵⁹⁹ Katarina Nina SIMONČIĆ, „Odjevna proizvodnja Zagreba u razdoblju secesije“, *Zbornik - Muzej primjenjene umjetnosti* 7 (2011.), 44; ISTA, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 88-90. Vidi i širi kontekst razvoja mode u Zagrebu u navedenoj knjizi.

⁶⁰⁰ Pogotovo pogodan trenutak bile su izložbe, o kojima će riječ biti u kasnijim poglavljima ovog rada.

osjećaje publike: Matoš je za njega još ustvrdio da je „dobar prigodni govornik i prigodni patriot“.⁶⁰¹ I u saborskim raspravama ban je pokazivao kako je zreo politički taktičar; obično su pristaše vlasti i odjelni predstojnici bili ti koji su žešće polemizirali s prvacima oporbe, dok je Khuen znao preuzimati ulogu vrhovnog arbitra, mirnog i staloženog glasa razuma, koji je često lagano ironizirajući odbacivao zahtjeve oporbe kao nerealne ili neostvarive.⁶⁰²

Mediji su podcrtavali jedan od najznačajnijih segmenta banske politike, reprezentaciju. Khuen-Héderváry se nastojao prikazati kao vrhovni mecena svega naprednoga u Hrvatskoj i Slavoniji, naglašavajući svoju ulogu u gospodarstvu, pravosuđu i kulturi. Nije mario za „troškove reprezentacije“, o čemu dobro svjedoči narudžba dva banska portreta, za čiju je izradu pribavljeno čak 8.000 forinti.⁶⁰³ U kojoj mjeri je uzdizanje bana bilo elaborirano, pokazuje primjerice i imenovanje naselja Ploštine sjeverozapadno od Pakraca „Khuenovim Selom“ (1890.-1910.).⁶⁰⁴ Dakako, takva ideološka konstrukcija banskog položaja u društvu pronalazila je i pozitivan odraz među stanovništvom, naročito Slavonije, gdje je ban obično dobro i uz počasti prihvaćen.⁶⁰⁵ No jednako tako pokazuje se, slično kao i kod takvih vladarskih poteza, limitiranost takvih ideološko-političkih metoda, koliko god bile dobro uvježbane i izvedene.

II.4.3. „Khuenovština“

Već za vrijeme režima bana Khuen-Héderváryja govorilo se mračnom razdoblju, čak i o „zločinačkoj bandi“ koja vlada u Hrvatskoj i Slavoniji,⁶⁰⁶ a sumu svih negativnosti nakon banova

⁶⁰¹ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 36.

⁶⁰² Taj je stil raspravljanja do izražaja dolazio primjerice u raspravama s Antom Starčevićem. Vidi: Pavo BARIŠIĆ, *Filozofija Ante Starčevića* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.), 141; 163-164.

⁶⁰³ Zanimljivo je iz tog dokumenta, koji se čuva u ostavštini I. Kršnjavog, izdvojiti i cjenik nekih poznatih umjetnika tog vremena. Daleko najskuplju cijenu za izradu portreta bana prema tom dokumentu imali su Bela Auer, tražeći 5.000 forinti i Vanka, tražeći 3.000 forinti. Društvo umjetnosti pritom se raspituje i za cijene drugih umjetnika, pa se tako ističu Frangeš Mihanović, Crnčić, Čikoš-Sesija, Valdec, Tišov, Kovačević i neki drugi koji su usluge nudili za 1.500 forinti, zatim Krizman, Babić i dr. 1.000 forinti, Rašica 500 forinti, a primjerice Kokotović 250 forinti. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.9.2.4., „Cjenik umjetnika za banov portret“, kut. 1.

⁶⁰⁴ Treba istaknuti da se pritom uglavnom radilo o elaboriranoj političkoj propagandi. Brojne odredbe i pisma bana Khuena u kojima je primjerice naglašena skromnost prilikom velikih proslava ili blagdana, ukazuju na jednu sasvim drugačiju liniju karaktera. Dakako, molba da mu nije potrebno slati čestitke za Novu godinu ili želja da se bez velikog spektakla provede neko službeno putovanje također u sebi može sadržavati skrivene (političke) motive.

⁶⁰⁵ Dinko ŽUPAN, „Živio svijetli ban!“ (Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 224.

⁶⁰⁶ O tome piše Franko Potočnjak, iznoseći svoju stranu političke afere iz 1897. godine, kada zaključuje: „(...) danas u Hrvatskoj i Slavoniji vlada zločinačka banda, sastavljena od mađaronske stranke, kojoj je na čelu i koju vodi grof Dragutin Khuen, hulja i moralna propalica, koja je u banovini narod do skrajnosti osiromašila a inteligencu

odlaska predstavljao je pojam tzv. „khuenovštine“ (ili „kuenovštine“), obuhvaćajući čitav spektar različitih negativnih implikacija razdoblja. Pojam „khuenovština“ je u političkom diskursu postao aktualan nakon 1900. godine, još za vrijeme postojanja Austro-Ugarske Monarhije, noseći dvojako značenje: s jedne strane je označavao politiku mađarske državne ideje ili mađarizaciju Hrvatske, s druge strane pak politiku pod paskom Beča i bečkog dvora. U razdoblju vladanja Hrvatsko-srpske koalicije „khuenovština“ predstavlja neku vrstu baštine prošlog razdoblja, od koje se treba distancirati i braniti. Dok se u novinama javljaju svakojake glasine, tračevi i priče iz razdoblja banovanja Khuena koje su bana trebale prikazati u dodatno lošem svjetlu,⁶⁰⁷ „khuenovština“ je skupno označavala sve negativne odrednice te politike, ali i mentalitet koji se među određenim političarima i činovništvom proširio. Predstavljala je kritičku paralelu koja je dokazivala propadanje Trojedne Kraljevine pod dualizmom, želeći okarakterizirati negativne faktore u politici od Levina Raucha („Khuen šestdesetih godina“) do Khuena i njegovih nasljednika u smislu provođenja politike, Nikole Tomašića, Stjepana Kovačevića, Aleksandera Egersdorfera, itd.⁶⁰⁸ Tako je „khuenovština“ gotovo sinonim za korupciju primjerice u političkom smislu ili u sudstvu, obilježeno banovim sustavom čvrste kontrole i autokratizmom.

Dvojakost pojma objasnio je Frano Supilo (1870.-1917.) u jednom tekstu u kojem se usputno dotiče pojma pišući: „Što zapravo znači khuenovština? Mislilo se nekada da znači mađarizaciju. Ali, kad je Mađarima bila najveća potreba, vidjelo se da ih je khuenovština ostavila, pak se protiv njih ostavila. Danas je svak načistu da khuenovština znači utiranje puta Drangu.“⁶⁰⁹ Preko politike i književnosti pojam postupno prelazi u historiografiju. Dok Angjelo Gjurski piše o khuenovštini kao o glavnom obilježju amoralnog razdoblja banovanja,⁶¹⁰ tekstovi Milana Marjanovića i Milutina Cihlara Nehajeva pod „khuenovštinom“ podrazumijevaju manje razdoblje, a više način vladanja, prenoseći ga i na razdoblje nakon 1903. godine.⁶¹¹ Antun Gustav

demoralizirala“. Franko POTOČNJAK, *Poštenje i moral pod vladom Dragutina grofa Khuen-Hedervaryja u Hrvatskoj* (Novi Sad: Štamparija Gjorgja Ivkovića, 1898.), 66. Vidi također: Franko POTOČNJAK, *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije. Jedna borba: dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1904* (Rijeka: Riječka dionička tiskara, 1904.).

⁶⁰⁷ Simptomatičan primjer je članak iz *Obzora* u kojem se govori o navodnoj ljubavnoj aferi bana Khuena i grofa Viktora Oršića. Takve i slične glasine učestalo se javljaju i prenose i u međuratnom razdoblju i tipične su za tadašnji „trač-tisak“. Prema: HR-DAZG-857, Fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary.

⁶⁰⁸ *Iz crnog lista nedavne prošlosti. Iz dobe (Baruna Levina Raucha.)* (Varaždin: Knjigotiskarski zavod Stj. pl. Platzera, 1904.), 18.

⁶⁰⁹ Cit. prema: Tihomir CIPEK – Josip VRANDEČIĆ, *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj* (Zagreb: Disput, 2004.), 259. Vidi također: Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare, 1911.).

⁶¹⁰ Angjelo GJURSKI, *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla* (Zagreb: s. n., 1938.), 56-61.

⁶¹¹ Milutin CIHLAR NEHAJEV, „Dva torza: iz političkih silhueta: Khuen“, *Hrvatska revija* 4/7 (1931.), 363.

Matoš pod pojmom shvaća moralnu iskvarenost koja se pod utjecajem bana proširila Hrvatskom,⁶¹² a slično je i kod drugih književnika, od Branka Vodnika i Janka Polića Kamova do Augusta Cesarca i Antuna Barca, suprotstavljajući pojam naprednoj omladini.

Za Miroslava Krležu, koji krajnje negativno piše o banu Khuenu, ocrtavajući ga kao satrapa i nemilosrdnog autokrata koji je oko sebe sakupio „kamerdinersku i lakajsku banderijalnu pratnju od propalih hrvatskih šljivara“ i potpuno ograničio djelovanje Sabora, Sveučilišta ili Akademije,⁶¹³ „khuenovština“ obuhvaća veliki dio negativnih pojava „mračnog“ hrvatskog 19. stoljeća. To je simbol sukladan „franciskojozefinizmu“, simptom zakašnjelosti, sinonim za zatiranije i tiraniju. Radi se o kolonizatorskoj politici seljačke zemlje koja se odrazila na duševno stanje zemlje, zadržavši se ne samo u visokoj politici („svih sedam banova poslije Khuena još je uvijek bila khuenovština“), već i u mentalitetu čitavog društva.⁶¹⁴

Paralelno se pojam javlja i u historiografiji, od Gjurskog pa nadalje, do već spominjane sinteze Jaroslava Šidaka i drugih autora.⁶¹⁵ Zanimljivo je da prave, opsežne i sveobuhvatne analize Khuenova razdoblja u historiografiji još uvijek nema.⁶¹⁶ Historiografija je političku situaciju zatiranja oporbe, strahovladu i različite metode pritiska proširila na sferu društvenog života Trojedne Kraljevine, s tendencijom da se većina pozitivnih socijalnih, kulturnih i gospodarskih čimbenika, pod utjecajem međuratne publicistike i memoaristike, odredi kao da su nastali *unatoč* i *usprkos* djelovanju vlasti.⁶¹⁷ Boljim pogledom moguće je međutim uočiti pozitivne značajke vlasti bana Khuen-Héderváryja, tragove koji jasno ukazuju na sustavnost djelovanja odjeljenja Zemaljske vlade, njezinu povezanost s dinamičnim kulturnim životom, modernizacijom školstva i

⁶¹² Pojam „khuenovština“ objašnjen je na sljedeći način: „Prošli sistem pokušao je stvoriti iz svakog hrvatskog činovnika doušnika, špijuna, hulju i odatle u današnjem našem društvu otrov najodvratnijeg nepouzdanja, neiskrenosti i maskirane anonimnosti, i taj otrov izbija nažalost najviše na javu u štampi. Samo lojalni, iskreni, slobodni ljudi mogu imati slobodnu štampu. Ovako kako počesmo, možemo pored najpoštenijih zakona o štampi imati najnepošteniju štampu i doživljavati, kao moderna Srbija, da će nam svakog javnog radnika protivnička štampa nazivati najmanje propalicom i izmećarom tuđinskim.“ *Kristali duha. Misli i pogledi Antuna Gustava Matoša*, prir. Dubravko JELČIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2004.), 285.

⁶¹³ Miroslav KRLEŽA, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, izb. Anđelko MALINAR, knjiga III (Sarajevo-Zagreb: Oslobođenje-Mladost, 1975.), 292-293.

⁶¹⁴ Usp. Miroslav KRLEŽA, *99 varijacija* (Beograd: Duga, 1972.), 250-254; ISTI, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, izb. Anđelko MALINAR, knjiga III (Sarajevo-Zagreb: Oslobođenje-Mladost, 1975.), 294-295.

⁶¹⁵ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.).

⁶¹⁶ Vidi uvodno poglavlje o historiografiji.

⁶¹⁷ Osim ranije navedenih primjera treba istaknuti takav model i u autobiografiji Vinka Kriškovića, pravaša koji je pristao u službu bana Khuena na njegov poziv. Krišković tako piše: „Gledao sam, da od naše autonomne i zajedničke vlade izbijem što više koristi za zemlju i unaprijedim njezine kulturne i ekonomske probitke“. Vidi: Vinko KRIŠKOVIĆ, *Izabrani književni i politički eseji*, prir. Dubravko JELČIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 2003.) 171.

obrazovnog sustava i transformacijom kulturno-socijalnih fenomena. Povjesničar Stjepan Matković skrenuo je s pravom pozornost na taj pojam koji je obilježio politički diskurs o banu, ali je potom odraza pronašao i u historiografiji.⁶¹⁸

Interesantno je da se do današnjeg vremena zadržala percepcija o posve negativnom razdoblju povijesti, a banovo ime javlja se svako toliko u suvremenim publikacijama i tisku od 1990-ih godina pa nadalje, ne samo u ozbiljnim historiografskim raspravama i analizama, već i u političkom diskursu svakodnevice, predstavljajući istoznačnicu sa svime protuhrvatskim, negativnim, neprijateljskim.⁶¹⁹ Čini se međutim da bi pojam najbolje bilo razmotriti kroz različite facete političke i književne pojmovne historije, dok bi u historiografiji, u želji za suvremenom analizom razdoblja, u određenoj mjeri i dekonstrukciji razdoblja, trebalo stvoriti određenu distancu prema terminu te ga promatrati kroz navedene komponente.

II.4.4. Vlast, politika i kultura u Odjelu za bogoštovlje i nastavu u vrijeme bana Khuen-Héderváryja

Već pred kraj režima Ivana Mažuranića Narodna stranka, riječima Frana Folnegovića, bana „nije znala uzdržati, a nije htjela srušiti“.⁶²⁰ Ona je postala stranka režimu podvrgnutih pojedinaca bez izraženog političkog programa, što je značilo između ostaloga i određenu razinu inkluzivnosti. Stručnjaci za pojedine resore, pod uvjetom da su pristali uz režim i na taj način vodili nagodbenu politiku, mogli su provesti barem dio vlastite vizije, što se naročito odnosilo na Odjel za bogoštovlje i nastavu. Tako se i u Khuenovo vrijeme preko osoba poput Vončine, Miškatovića, Kršnjavog, Pavića i drugih, očuvao veliki dio kulturnog programa za koje je u intelektualnom smislu koncepcija kulture i razmišljanja o strategijama kulturnog razvoja imala izvorište u 1870-ih godinama. Za nositelje kulturnog razvoja to su formativne godine.

Pozitivni elementi djelovanja Khuenova režima u smislu modernizacije Hrvatske mogu se pronaći u kulturnoj politici, koja najkasnije od stupanja Izidora Kršnjavog na dužnost predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891.) poprima suvremene oblike djelovanja. U mnogočemu kulturna politika Odjela, odnosno Zemaljske vlade postaje sukladna ne samo s nastojanjima

⁶¹⁸ Stjepan MATKOVIĆ, „Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji“, *Povijest u nastavi* I/1 (2003.), 37.

⁶¹⁹ Vidi npr.: Gojko BORIĆ, *S inozemnog vidikovca* (Zagreb: Erasmus naklada, 1995.); „Jesmo li svi mi neprijatelji države ako podržavamo novi pravopis“, *Jutarnji list*, 26. IV. 2013.; Hrvoje HITREC, „Hrvatske kronike“, dostupno na: <http://www.hkv.hr/izdvojeno/komentari/hhitrec/15001-h-hitrec-nije-slucajno-da-se-opet-cesto-spominje-khuen-hedervary.html> (pristup ostvaren 11. I. 2016.); „Ja sam Milanović, nisam Khuen Hedervary“, *Večernji list* 9. X. 2015.

⁶²⁰ Prema: Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 469.

osuvremenjivanja školstva i školskog sustava u Ugarskoj, već nalik na austrijsku politiku poduzima suverene akcije na području umjetnosti, znanosti, očuvanju baštine, itd. u želji da se državnom intervencijom stvore bolji organizacijski uvjeti funkcioniranja kulturnih društava i institucija. Ako je u smislu političkog, pravnog i institucionalnog razvoja Trojedne Kraljevine režim bana Khuen-Héderváryja nastojao djelomično razgraditi dotadašnji razvoj ostvaren pod banom Mažuranićem nauštrb efikasnijeg sustava nadzora Budimpešte i bečkog dvora,⁶²¹ u smislu kulturne politike ta je tendencija imala i pozitivnih učinaka. Kontrola i nadzor značili su veću organizacijsku podlogu putem koje se barem jedan vid kulture, uglavnom visoke kulture, koji je režimu bio ili prihvatljiv (zbog političke pozadine) ili potreban (npr. kazalište) u institucionalnom smislu mogao razvijati. Usustavljenost rada Odjela za bogoštovlje i nastavu, a zatim i osobni razvojni plan pojedinih predstojnika imat će velikog učinka upravo na uspostavljanje uvjeta pomoću kojih će (urbani) kulturni život moći poprimiti jasnije obrise, jer će se država sve češće nametati kao, ako ne jedina onda često najatraktivnija platforma pomoću koje će intelektualci i umjetnici moći djelovati i osigurati vlastiti proboj i doprinos društvu.

Osim toga, upravo se u vrijeme banovanja Khuen-Héderváryja razvijaju i drugi oblici kulture, kao što je masovna kultura i popularna kultura, povezani i s razvojem urbanih sredina, prvenstveno Zagreba kao središta, ali i drugih gradova, poput Osijeka ili pak Broda na Savi. Ustvari, putem masovnih će se spektakla kao što su proslave i manifestacije postupno razvijati određena svijest o pripadnosti i povezanosti, a razni će oblici popularne kulture (putujući umjetnici, zabavljači, trgovci raznim kolekcionarskim predmetima, itd.) također predstavljati bitne momente „kolektivne svijesti“ i „kolektivnog pamćenja“.

No u prvim se godinama režima novog bana manje pažnje posvećivalo temama s područja kulture, pa čak i školstva, o kojem se u Saboru ipak mnogo razgovaralo. Čini se da su ta pitanja neko vrijeme u drugom planu, ali samo u smislu politički diktiranog diskursa. U središtu rasprava je, kao i u vrijeme bana Pejačevića, položaj Trojedne Kraljevine u odnosu na Ugarsku i rasprave o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, odnosno o stavu koje su pojedine stranke prema stanju iskazivale. Vlast je pritom žestoko napadala pravaške predstavnike u Saboru, ali nije se štedila ni Neodvisna narodna stranka, čiji je program učestalo napadan u režimskim *Narodnim novinama*. Međutim, banovi odjelni predstojnici će ipak, svaki na svoj način, ostaviti snažnog traga u modernizaciji i

⁶²¹ Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 65-69.

modifikaciji sustava škola, ponajprije radi politički motiviranih inicijativa koje je podržavao ban, ali i radi vlastitog razvojnog plana koji je također odgovarao banu Khuenu.

II.4.4.1. Odjel za bogoštovlje i nastavu kao mjesto formiranja kulturne politike

II.4.4.1.1. Funkcioniranje sustava

Nagodbenim zakonom (čl. 47) su zemaljska uprava, vjeroispovijest, prosvjeta i pravosuđe (izuzetak čini pomorsko pravo) potpali pod autonomne poslove Trojedne Kraljevine.⁶²² Time je, unatoč restrikcijama koje su kočile razvoj nacionalne samostalnosti, omogućena modernizacija institucija vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji.⁶²³ Prema uzoru na ugarske i austrijske organe vlasti uređena je 1869. godine u vrijeme bana Levina Raucha (ban 1868.-1871.) dioba Zemaljske (autonomne) vlade (čl. 2) na tri odjela: Odjel za poslove unutarnje i poslove zemaljskoga proračuna, Odjel za pravosuđe i Odjel za bogoštovlje i nastavu koji su nosili ime „kraljevskih hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih vladinih odjela“.⁶²⁴ Budući da se radilo o „personalnoj vladi“, ban je stajao na čelu vlade kao i svakog pojedinog odjela. Autonomija pojedinih odjela svedena je na nezavisne funkcije predstojnika podčinjenih banu, posebnog birokratskog sustava i izvršnih organa te na dio ukupnog proračuna koji je pripao svakom odjelu. Pritom je nekadašnja funkcija bankskog savjetnika ustvari transformirana u odjelne predstojnike koji su ravnali svojim resorima.⁶²⁵

Iako se predstojnike odjela ponekad neslužbeno nazivalo ministrima, svojstva njihove funkcije nisu dosezala tu razinu, jer su sve važne odluke činili u dogovoru i uz odobrenje bana. Odjelni su predstojnici obnašali dužnost najvišeg činovnika pojedinog resora. Iako je vladu službeno predstavljao samo ban, u vrijeme Khuenovog režima odjelni su predstojnici često i neformalno bili ustvari predstavnici bana na pojedinim događanjima.⁶²⁶ Slično praksi koja se

⁶²² Analizu nagodbenog zakona vidi kod: Ladislav HEKA, „Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 28/2 (2007.), 931-971.

⁶²³ Dalibor ČEPULO, „Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost“, u: *Kao narod s narodom... Konferencija u spomen 140. obljetnici Hrvatsko-ugarske nagodbe – Zbornik radova*, ur. Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Croatica, 2011.), 155.

⁶²⁴ Odjel za narodno gospodarstvo osnovan je tek 1914. godine. Vidi: Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1985.), 284-290.

⁶²⁵ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1 (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.), 50-51; Rajka BUĆIN, „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i „pismara““, *Arhivski vjesnik* 57 (2014.), 40.

⁶²⁶ Neda ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. stoljeća do 20. stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet, 2006.), 139.

ustalila u ranijim razdobljima, pod banom Mažuranićem i Pejačevićem, Odjel i u Khuenovo vrijeme službeno predstavlja Zemaljsku vladu na različitim znanstvenim i kulturnim događanjima. Uz odobrenje bana, odjelni su predstojnici mogli dodjeljivati i nagrade ili odlikovanja za kulturne djelatnike: dobar je primjer 1895. godina, godina velike proslave Zajčevog jubileja (dvadeset i pet godina djelovanja u Zagrebu), kada je velikom maestru kao odjelni predstojnik Izidor Kršnjavi predao previšnje odlikovanje Franje Josipa I.

Dakle, odjelni su predstojnici u suradnji i na odobravanje bana, bili ti koji su provodili kulturnu politiku. Njihov je program i plan provedbe ciljeva određivao tempo rada, nametao prioritete i – što je dakako bilo izuzetno važno za realizaciju – financijsku potražnju u sklopu autonomnog budžeta. Dakako, uloga odjelnih savjetnika, zatim nekih stručnjaka koji su slikom prilika pridruženi Odjelu te drugih činovnika nekada je bila istaknutija ili veća, ovisno o pojedinim projektima. Tako je primjerice književnik i novinar Janko Jurković (1827.-1889.) sudjelovao još pri pripremi Mažuranićevog školskog zakona (1874.), a kasnije je pod predstojnikom Vončinom aktivno sudjelovao u različitim projektima te naposljetku mijenjao i samog predstojnika dok je ovaj bio bolestan kao i u vrijeme neposredno nakon njegove smrti. U vrijeme Kršnjavog kao odjelnog predstojnika na izradi zakonskih odredbi, reforma i različitim projektima Odjela, sudjeluju tako primjerice filozof Gjuro Arnold (1853.-1941.), klasični filolog Franjo Maixner (1841.-1903.), za vrijeme priprema i trajanja Milenijske izložbe u Budimpešti stručnjaci poput povjesničara Ivana Bojničića ili arhitekta Hermana Bolléa.

U smislu uspostave političkog sustava Nagodba je pogodovala konačnom uvođenju djelotvornije i jasnije organizacijske strukture vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji.⁶²⁷ Unutar spomenuta tri resora se namještaju obrazovani kadrovi koji postupno stjecaju određen stupanj stručnosti u administriranju problema i organizaciji raznih aspekata resora. Osim toga, nove će strukture vlasti postupno omogućiti provođenje državne kulturne politike koja je izuzetno centralizirana. Nadležnost odjela nad pojedinim resorima razvit će postupno sredstva provođenja određenih politika, pa tako i kulturne politike, u odnosu na institucije, društva, grupe, pojedince. U modernizacijskom smislu je tako Odjel za bogoštovlje i nastavu bio mjesto gdje se kulturna politika mogla provoditi jer su odjelnom predstojniku, dakako uz odobrenje bana, omogućena sredstva kontrole i utjecaja na kulturni razvoj Hrvatske i Slavonije.

⁶²⁷ Dalibor ČEPULO, „Odgovornosti i položaj bana i članova hrvatske zemaljske vlade 1868-1918. i ministarska odgovornost u Europi“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49/2 (1999.), 244.

Predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu	Razdoblje vršenja funkcije	Napomena
Ivan Vončina	1882.-1885.	Preminuo na predstojničkoj dužnosti
Stjepan Spevec	1886.-1891.	Imenovan predsjednikom Stola sedmorice
Izidor Kršnjavi	1891.-1896.	Umirovljen/otpušten
Oton pl. Krajcsovics-Iločki	1896.-1897.	Prešao na mjesto predstojnika Odjela za unutarnje poslove
Teodor Mallin	1897.-1898.	
Armin Pavić	1898.-1904.	

Tablica 8. Predstojnici Odjela za bogoštovlje i nastavu u vrijeme bana Khuen-Héderváryja

II.4.4.1.2. Djelokrug sustava

Djelokrug Odjela za bogoštovlje i nastavu definiran je na sljedeći način:

„Poslovi svi zakonom priznanih crkva i vjerezakonskih društava, vrhovna uprava i nadziranje svekolike odhrane, nastave i svih zavoda učevnih društava, saborova i zavoda znanstvenih i umjetničkih, i u obće svih zavoda, koji imaju uticaj na obćenito obrazovanje, uprava vjerezakonskih i školskih dobara, na koliko glede grčko-istočne crkve inako ustanovljeno nije; nadzor nad upravom zaklada i zadudžbina, određenih na svrhe bogoštovne i nastavne, i priredjivanje zakonskih osnova u ovu struku zasjecajućih.“⁶²⁸

Tako su pod ingerencije Odjela za bogoštovlje i nastavu išli proračunski poslovi nastavnih i vjerskih zaklada i zavoda, vrhovna uprava i nadzor nad prosvjetnim i kulturnim društvima, institucijama kao što su Glazbeni zavod ili Zemaljski (narodni) muzej (ali ne i Hrvatsko narodno kazalište), učiteljsko i svećeničko osoblje, naklada školskih knjiga, itd.⁶²⁹ Opseg ustanova koje su spadale pod resor Odjela sadržavao je vrlo širok djelokrug odgojno-obrazovnih zavoda te kulturnih institucija ili društava pod koje su spadali Sveučilište (uz sve zavode i novoosnovani Botanički vrt te kasnije uspostavljenu Sveučilišnu knjižnicu), Tehnička visoka škola, Šumarska

⁶²⁸ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1 (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.), 57.

⁶²⁹ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1 (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.), 57, bilj 1.

akademija, geodetski i farmaceutski tečajevi, sve pučke i srednje škole pod državnom upravom, konfesionalne škole, privatne škole, „zabavišta“, čuvališta, gimnazije i liceji, Nadbiskupski licej u Zagrebu, Trgovačka akademija, Nautička akademija u Bakru, Obrtna škola u Zagrebu, obrtni tečajevi, učiteljske škole i vježbaone, zemaljski zavodi kao što je primjerice Zavod za gluhoonijeme, potom Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Društvo sv. Jeronima, itd.⁶³⁰

U razdoblju banovanja Khuen-Héderváryja opseg i djelatnost Odjela za bogoštovlje i nastavu se obilato širi. To se događa prvenstveno zbog uspostavljanja novih školskih, kulturnih i vjerskih ustanova, ali i zbog širenja sfere kontrole Odjela na neka ranije nezahvaćena područja. Djelatnost Odjela, kako će se pokazati u kasnijim poglavljima, bila je jedan od krucijalnih čimbenika politike Zemaljske vlade i bana Khuena, korištena u svrhu promocije dualističkog sustava i banskih postignuća. Bio je to jedan od ključnih argumenata režimskog tiska i drugih vlasti naklonih publikacija, saborskim⁶³¹ i drugim političkim raspravama, itd. Iako su odjelni predstojnici bili podređeni banu te su svoj program provodili uz odobrenje bana i u odnosu na glavne smjernice banove politike, ipak su pojedini predstojnici uvelike sami oblikovali smjer kretanja i djelatnosti koje obuhvaća resor. Osim toga, jedan od osam stalnih saborskih odbora predviđenih saborskim poslovníkom iz 1896. godine, bio je i Odbor za bogoštovlje i nastavu. Stručne i političke rasprave koje su se vodile u sklopu tog Odbora s vremenom su također utjecale na kulturnu politiku Zemaljske vlade (i kulturni program opozicije).⁶³²

Vlada od 1883. godine izdaje *Službeni glasnik*, publikaciju u kojoj su objavljivane sve naredbe koje je izdao Odjel za bogoštovlje i nastavu te informativni statistički podaci o stanju i razvoju škola, različiti podaci o pojedinim školskim zavodima, podaci o personalijama škola, imenovanjima, umirovljenjima, itd. Jedna od najvažnijih funkcija *Službenog glasnika* bila je da je putem njega Odjel mogao redovito objavljivati javne natječaje za upražnjena mjesta na školskim zavodima, školama i sl. koja su trebala biti popunjavana, birajući kadar prema kvalifikacijama, potrebama (u određenim je natječajima uvjet bio vjeroispovijest, jer je mjesto učitelja bilo

⁶³⁰ Rajka BUĆIN, „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i „pismara““, *Arhivski vjesnik* 57 (2014.), 41.

⁶³¹ Odjel za bogoštovlje i nastavu ponekad je samome banu Khuen-Héderváryju koristio u odgovorima na opozicijske interpelacije. Po nalogu, Odjel je prikupljao materijale i podatke vezane uz neko konkretno pitanje (najčešće školstvo), te bi prikupljeno podastro banu na uvid i za pripremu odgovora. Npr. HR-HDA-80-Bogoštovlje i nastava (BiN), Zemaljska vlada-Bogoštovlje, Predsjedništvo, bb 1898., dokument br. 2, kut. 1.

⁶³² Hodimir SIROTKOVIĆ, „Organizacija Sabora Hrvatske i Slavonije u nagodbenom razdoblju (1868-1918)“, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991.-1992.), 24-25.

povezano s vjerskom zajednicom) ili političkoj podobnosti.⁶³³ Također, od 1893. godine u nakladi vlade izlazi i *Nastavni vjesnik* (glavni urednik je bio Tomo Maretić, a pomoćnici srednjoškolski nastavnici Oton Kučera i Gavro Manojlović) s priložima koji su posvećeni pitanjima odgoja, obrazovanja i razvoja školstva općenito, zahvaćajući široku sferu pedagogije, didaktike, jezikoslovlja, književnosti (naglasak na hrvatsku i srpsku), itd.⁶³⁴

Predstojnik Odjela za unutarnje poslove imao je i funkciju zamjenika bana. Plaća svih predstojnika iznosila je (uz doplatke) oko 5.000 forinti godišnje.⁶³⁵ Svakom su Odjelu dodjeljivani i odjelni savjetnici (ukupno dvanaest), od čega su obično dva radila u sklopu Odjela za bogoštovlje i nastavu. Također su uz odjelno osoblje imenovani školski nadzornici (dva), tajnici (četiri) te perovođe (dva). Službena mjesta po pojedinim odjeljenjima bila su također kategorizirana za rukovodstveno osoblje.⁶³⁶ Zanimljivo je da za razliku od sličnih resornih odjela u Austriji i Ugarskoj, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade nije imao razvijen organizacijski ustroj od svojeg uvođenja pa sve do kraja 19. stoljeća.⁶³⁷ Odjelni su savjetnici obavljali pojedine poslove koji su im dodjeljivani, ali je predstojnik Odjela u faktičkom smislu nadgledao sve poslove i određivao intenzitet provođenja projekata. Pod Izidorom Kršnjavim uočavaju se prve značajne tendencije unutarnje organizacije i raspodjele poslova, što je očito i iz rasta odjelnog osoblja.⁶³⁸

Za razliku Mažuranićevog razdoblja, već se u vrijeme bana Pejačevića u sklopu pokušaja reorganizacije rasporeda poslova pojedinih vladinih odjela (od 1881. godine) primjećuje tendencija smanjivanja troškova koja se najčešće odražavala upravo na resor bogoštovlja i nastave.⁶³⁹ Međutim, te su tendencije dovele i do širenja ingerencija Odjela, odnosno postupne

⁶³³ Učiteljska mjesta obično su dodjeljivana uz godišnju plaću podijeljenu na 12 mjeseci (između 300 i 600 forinti u 1880-im godinama) koja je mogla ili ne uključivati stanarinu (stanovi su u pravilu dodjeljivani učiteljima uz dodatan godišnji paušal za troškove grijanja ili čistoće).

⁶³⁴ Usp. Rajka BUĆIN, „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i „pismara““, *Arhivski vjesnik* 57 (2014.), 42.

⁶³⁵ Nešto bolju plaću imao je predstojnik Odjela za unutarnje poslove koji je godišnje primao 6.450 forinti. U vrijeme čitavog Khuenovog banovanja ti će iznosi ponešto porasti, pa će plaća odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu 1896. godine, u vrijeme imenovanja Otona Krajcovicca, iznositi ukupno 6.300 forinti godišnje. HR-HDA-78 Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV), sv. 121/1882., „Status i plaćena šema...“, kut. 127; HR-HDA-78-PRZV, sv. 1444, „Dr. Izidor Kršnjavi“, dokument br. 1647, kut. 419.

⁶³⁶ Odjel za bogoštovlje i nastavu su prema tome činili jedan pristav, tri oficijala, jedan akcesista te tri podvornika. HR-HDA-78 Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV), sv. 121/1882., „Status i plaćena šema...“, kut. 127.

⁶³⁷ Rajka BUĆIN, „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i „pismara““, *Arhivski vjesnik* 57 (2014.), 41.

⁶³⁸ HR-HDA-80-BiN, Indeks personalija namještenika Odjela za bogoštovlje i nastavu, knjiga 209.

⁶³⁹ Ukupna procjena troškova tri odjela Zemaljske vlade iznosila je za 1882. godinu preko 132.000 forinti, sa željenom budućom uštedom od 2.000 forinti. Tome su se nadodavali i relativno visoki troškovi Građevnog odsjeka

reorganizacije poslova pomoću kojih su ostvarivani prihodi izvan uobičajenog budžetskog dijela. Međutim, radi se o klasičnom problemu administriranja resora koji obuhvaća školstvo, znanost i kulturu općenito, koji zahvaća i ugarsku i austrijsku vladu, koji je prezentan diljem Europe tog vremena. Ulaganja u modernizaciju školstva, u povezivanje nerazvijenih ruralnih krajeva sa sve jače izraženim urbanim, industrijaliziranim i institucionalno-upravnim centrima, zahtijevala su velike državne izdatke, dok su prihodi bili mali ili nikakvi, a dobit u smislu političkog kapitala upitna; radilo se o skupom zalogu za budućnost. Kako jedan članak iz zagrebačkog *Agramer Zeitung* vrlo slikovito ističe, komentirajući saborske rasprave u Budimpešti oko proračuna za bogoštovlje i nastavu, debata oko budžeta kulture bila je „debata oko prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ugarske kulture“.⁶⁴⁰ Dolazeći iz aristokratske obitelji i s jakim pozadinom u Liberalnoj stranci, ban Khuen-Héderváry vrlo je jasno znao razlučiti važnost obrazovnog i kulturnog programa. U političkom je smislu ban stasao s generacijom pobornika dualističkog uređenja Monarhije, vjerujući naročito u važnost provođenja nagodbenog zakona kao osnove za modernizaciju obrazovnog sustava. Kao člana Liberalne stranke Khuenov politički uspon događa se upravo u vrijeme kada su u Ugarskoj još uvijek aktualni Eötvösovi pogledi na modernizaciju školstva i znanosti kao osnovu kulturno-nacionalnog razvoja. Iako po svojem stilu vladanja ban Khuen-Héderváry bitno odstupa od te tradicije, ipak od samog početka svojeg banovanja pokazuje da itekako vodi računa o važnosti razvoja kulture u Hrvatskoj i Slavoniji, povezujući je s vlastitim političkim ciljevima.

Kada je riječ o školstvu, Odjel za bogoštovlje i nastavu imao je ključnu ulogu. Predstojnici su uz banski potpis zakonske odredbe odobravali osnivanje škola diljem Hrvatske i Slavonije. Sukladno s time Odjel je određivao i plaće nastavnim kadrovima, te je mogao dodijeliti predujmove učiteljima i profesorima, ako su oni to potražili. Zadužen je Odjel bio i za provođenje različitih inspekcija, kojima su utvrđivani uvjeti pod kojima se nastava provodi, opremljenost, kadrovski razvoj pojedinih škola (po županijama ili po gradovima), itd. U njima su najčešće sudjelovali školski nadzornici (od 1886. godine postoje osam županijskih školskih nadzornika, dok su ranije funkcije podnazornika ukinute) uz pratnju drugih službenika, ali su i odjelni predstojnici provodili poneke preglede, a ustalila se i praksa provođenja iznenadnih inspekcija bez najave. Tako je 1887. godine predstojnik Spevec uz pratnju nenajavljeno posjećivao školske

(oko 31.700 forinti), Pomoćnog i Računarskog ureda te blagajne. HR-HDA-78-PRZV, sv. 121/1882., „Troškovi“, kut. 127.

⁶⁴⁰ *Agramer Zeitung*, 3. III. 1897.

zavode u Sisku, Glini, Petrinji i Kostajnici. Tijekom posjeta predstojnik je razgledao prostorije, razgovarao s učenicima, pogledao izložbe školskih uradaka te se upisao u spomenicu, dok je učiteljski zbor nastojao što dostojanstvenije ispratiti svojeg predstojnika.⁶⁴¹ Istu praksu su provodili i drugi odjelni predstojnici, nastojeći svojim posjetima nadgledati rad učiteljskog kadra, ali ujedno i čuti mišljenja učenika.⁶⁴² Kršnjavi tako u svom stilu poduzima čitave terenske ekspedicije, pa primjerice u pratnji Antuna Cuvaja (1854.-1927.) posjećuje tijekom lipnja i srpnja 1893. godine ukupno četrdeset i pet pučkih škola na području Ličko-krbavske županije.⁶⁴³ Inspekcije su također provođene i u slučaju ustrojstva novih škola ili pri određivanju stupnja škole (primjerice, neke su škole iz sfere privatnih prelazile u opće pučke škole).⁶⁴⁴ Samo u iznimnim slučajevima Odjel nije upravljao zemaljskim školama i održavanjem školske imovine, kao primjerice Gimnaziju u Varaždinu, koja je po posebnom ugovoru iz 1854. godine spadala u ingerenciju grada.

Budući da je Odjel imao ingerenciju nad školskim kadrovima, bitna mogućnost koja se u smislu opće kulturne politike otvarala putem izvanrednih odredba bila je, uz dogovor s banom, omogućiti pojedincima u profesorskom statusu (dakle sa sigurnim izvorom prihoda) djelomično ili potpuno oslobođenje od rada na neko vrijeme, kako bi se mogli posvetiti znanstvenom usavršavanju ili doškolovanju. Radi se o praksi koju hrvatska Zemaljska vlada 1870-ih godina počinje sustavnije prihvaćati, a koja je bila uobičajena u okvirima Dvojne Monarhije. Tako filolog Tomo Maretić 1885. i 1886., nakon što je primljen na mjesto profesora slavenske filologije na Sveučilištu, boravi u Pragu i Leipzigu na studijskim putovanjima tijekom kojih je usavršavao svoju struku. Ponekad se nije radilo samo o dopustu u svrhu dodatnog školovanja (obično izvan Trojedne Kraljevine) nego o poticaju za provođenje i dovršavanje važnih znanstvenih projekata. Najjasnije to pokazuje primjer povjesničara Tadije Smičiklase (1843.-1914.) kojemu je prilikom iscrpnog rada i istraživanja za kapitalnu sintezu hrvatske povijesti dodijeljen trajni plaćeni dopust

⁶⁴¹ *Narodne novine*, 6. V. 1887.

⁶⁴² Kada su inspekcije najavljivane, predstojnici i njihova pratnja su uglavnom prisustvovali satovima na kojima se djeca ispituju, kako bi se na taj način pokazalo i dokazalo stečeno znanje. HŠM A 130 Spomenica vježbaonice uz Ženski licej u Zagrebu, 1896.-1920.

⁶⁴³ Antun CUVAJ, Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 319.

⁶⁴⁴ Primjerice, u nekoliko navrata je tijekom mandata Stjepana Speveca pokušavano podići realku u Zemunu na razinu realne gimnazije, ali je zahtjev predstojnik odbijao. Razlog tome bio je uglavnom dodatni problem uzdržavanja realnih gimnazija u „periferiji“. *Narodne novine*, 12. XI. 1887.

kojim je oslobođen školskih poslova.⁶⁴⁵ Praksa je opstajala i u kasnijim periodima te je u birokratskom smislu usavršena. Tako 1901./1902. povjesničar Emilij Laszowski (1868.-1949.), pristav pri Zemaljskom arhivu, traži potporu od Vlade za izdavanje prvog sveska knjige *Hrvatske povjesne građevine*. Vlada mu je odobrila 300 forinti, kombinirajući pritom sredstva iz fonda naklade školskih knjiga za srednje i pučke škole. Potpora je došla uz uvjet da se po štampanju pošalje Odjelu primjerak knjige te svih daljnjih eventualnih svezaka. Potpora će eventualnih daljnjih svezaka, kako naglašava dopis, ovisiti o stručnim kritikama koje će morati biti povoljne.⁶⁴⁶

Pokroviteljstvo vlade kasnije se dokazivalo i službenim prisustvovanjima na različitim manifestacijama, događanjima ili skupštinama, koje je za predstojnike odjela bilo uobičajeno (ovisno dakako o resoru). Ivan Vončina će tako primjerice sudjelovati na javnim predavanjima već etabliranih stručnjaka, kao primjerice na Smičiklasovom predavanju na Sveučilištu o hrvatskoj povijesti, koje je predstavljalo uvod i najavu sinteze u izdanju Matice hrvatske,⁶⁴⁷ zatim na ispitnim koncertima pitomaca Glazbenog zavoda koji su uvijek bili izrazito dobro posjećeni⁶⁴⁸ ili na drugim većim događanjima koja su spadala u njegov resor. Stjepan Spevec je kao odjelni predstojnik nazočio te podržao svečano predavanje češkog fizičara i istraživača Emila Holuba (1847.-1902.) o njegovim istraživanjima u Africi u Zagrebu u prosincu 1888. godine na kojemu je prisustvovalo oko 2000 osoba.⁶⁴⁹ Praksu su nastojali nastaviti i drugi odjelni predstavnici, dogovarajući, podupirući ili potičući različita javna predavanja uglednih domaćih ili stranih znanstvenika ili umjetnika.

Odredbe Odjela za bogoštovlje i nastavu doticale su se ponekad i šire društvene sfere života. Tako su još 1878. godine uvedena „zabavišta“ za djecu kojima je zadatak bio „usavršavati kućni odgoj djece, a osim toga nastojati, da se dijete i tjelesno i duševno razvije i time pripravi za budući polazak u školu“.⁶⁵⁰ Ustvari, radilo se o pretečama vrtića, koji su čuvali djecu dok to roditelji nisu mogli. Već 1890. godine bilo je u Trojednoj Kraljevini oko 20 takvih zabavišta, dok

⁶⁴⁵ Tade SMIČIKLAS, *Poviest hrvatska, dio drugi* (Zagreb: tiskom K. Albrechta, 1879.); ISTI, *Poviest hrvatska, dio prvi* (Zagreb: tiskom K. Albrechta, 1882.).

⁶⁴⁶ HR-HDA-78-PRZV, dokument broj 831, kut. 619.

⁶⁴⁷ *Narodne novine*, 3. V. 1882. O Smičiklasu i njegovoj sintezi hrvatske povijesti vidi: Marko KOSTRENCIĆ, *Tadija Smičiklas* (Zagreb: JAZU, 1962.), 26-30.

⁶⁴⁸ Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 1885., dokument br. 27, kut. 10.

⁶⁴⁹ *Narodne novine*, 3. XII. 1888.

⁶⁵⁰ *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.* (Zagreb: Tiskom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, 1896.), 129. Vidi također: Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 298-301.

je brojka do kraja Khuenovog režima porasla na 22 zabavišta i 7 čuvališta, raspoređenih po većim gradovima (Zagreb, Osijek, Vukovar, Zemun, Ogulin, Đakovo, Petrinja, itd.).⁶⁵¹ Odjel za bogoštovlje i nastavu brinuo je tako za širenje i uspostavu javnih i privatnih zabavišta. Primjerice, učiteljicama je dozvoljavano osnivanje privatnih zabavišta za školarce i djecu općenito: tako je učiteljici Evelini Pechlovoj odobreno uspostavljanje privatnog zabavišta u Vinkovcima 1885. godine.⁶⁵² Naročito na područjima gdje je nedostajalo školskih institucija ili je Odjel smatrao potrebnim dalje razvijati primjerice obrtnu obuku, dopuštanje otvaranje privatnih škola.

Odjel je također, ovisno o situacijama, odnosno često i političkim odnosima, predstavljao u financijskom smislu potporni mehanizam kulturnih institucija i društava. Kako bi se ostvarila financijska održivost raznih kulturnih društava, Zemaljska vlada je ponekad odobrivala smanjenje poreza ili pristojbi, potpomagala pokrićem putnih troškova (najčešće u Zagreb na određenu kazališnu predstavu, izložbu ili drugi događaj) ili posredovala u ishođenju nižih ulaznica, željezničkih karti, itd. Tako je primjerice Društvu umjetnosti odobran oprost za određene predstave od kazališne pristojbe dok je uprava kazališta u Zagrebu 1900. zatražila oslobođenje od poštarine za pošiljke i pisma. Posljednji primjer, osim što ukazuje na različite načine kojima je intendant kazališta Ivo Hreljanović (1864.-1908.) u to vrijeme želio pokriti deficit, pokazuje i kako su određeni segmenti funkcioniranja, prema nagodbenom zakonu, potpadali i pod ingerenciju Budimpešte te su, više ili manje dosljedno, primjenjivani na područje Hrvatske i Slavonije.⁶⁵³

Izuzetno važan način utjecanja na razvoj kulture, ali i određeno sredstvo kulturne politike bilo je s jedne strane sufinanciranje izdavanja različitih knjiga, časopisa, listova, glasnika, zbornika, kataloga, rječnika, itd. te s druge strane naklada školskih i sveučilišnih knjiga, priručnika, čitanka i sl. Odjel za bogoštovlje i nastavu često je funkcionirao kao poveznica između dviju ili više institucija, kada je riječ bila o knjižnim fondovima. Naime Odjel je preraspodjeljivao različite viškove knjiga, časopisa ili glasila koje određenoj instituciji nisu bile potrebne u škole i zavode diljem Hrvatske i Slavonije.⁶⁵⁴ Kod financiranja glasila ili časopisa različitih društava Odjel za bogoštovlje i nastavu najčešće nije sudjelovao izravno. Proces izdavanja takvih glasila bio je uglavnom uhodan i u financijskom smislu slično provođen kod većine društava u sferi kulture i školstva. Primjerice, Hrvatski pedagoški književni zbor, koji je godišnje dobivao dotaciju

⁶⁵¹ *Službeni glasnik*, 30. XI. 1904., 200.

⁶⁵² *Službeni glasnik*, 30. IV. 1885., 4.

⁶⁵³ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 5390, kut. 599.

⁶⁵⁴ Pritom treba napomenuti i da su preraspodjeljivane knjige koje su označene u stručnom smislu kao slaba djela, loše kvalitete ili zastarjela i slabo iskoristiva.

za „literarne podhvate“ (oko 200 forinti) od Zemaljske vlade,⁶⁵⁵ brinuo se za izlaženje časopisa *Napredak* (izlazi od 1859. godine) i *Smilje* (izlazi od 1873. godine). Troškovi tiskanja *Napretka* iznosili su 1885. godine ukupno 2.209 forinti,⁶⁵⁶ ali su pokriveni iz sredstava prikupljenih od pretplata; isto tako je izdavanje *Smilja* ukupno koštalo 964 forinte (u istoj 1885.), a trošak je pokriven pretplatama i rasprodajom preostalih brojeva.⁶⁵⁷ Vlada i Odjel u tom procesu ne sudjeluju izravno subvencijama, ali imaju mogućnost preporučiti školskim i drugim zemaljskim zavodima časopise za knjižnice. Upravo su takve knjižnične nabavke činile supstancijalni dio čitave pretplate od kojih se financiralo izdavanje. Također, ovisno o situaciji, i sama je vlada inicirala otkup različitih publikacija ili knjiga primjerice za siromašnije škole, što je također ulazilo u stavke prihoda kojima su se pokrivali troškovi. Pritom je Odjel za bogoštovlje i nastavu određivao „knjižarsku cijenu“ kojom su se pojedini časopisi ili knjige prodavali zavodima. Najzad, Odjel i Zemaljska vlada su se brinuli i o vanjskoj diseminaciji publikacija, te su određene knjige s područja školstva i obrazovanja imali pravo prodavati kao školske knjige za škole u Bosni i Hercegovini ili čak Kraljevini Srbiji.

Knjiga, čija je didaktička, pedagoška ili umjetnička vrijednost procijenjena dostatnom, preporučavala se za otkup knjižnicama diljem Trojedne Kraljevine za korištenje ili za nagradne fondove (za najbolje učenike, blagdanske darove, itd.). Smatralo se da su učeničke nagrade važan poticaj i da daju uspješne rezultate, odnosno dodatan motiv pa je njihovo uvođenje u školske zavode tijekom čitavog Khuenovog razdoblja banovanja usustavljeno i obično svečanije upriličeno na završetku školske godine. Osim toga, još se od vremena Ivana Vončine ustalilo darivanje hrvatskih knjiga kao važna mjera kojom se kod školske djece stvara dodatna afilijacija prema hrvatskoj književnosti i kulturi općenito. Za siromašne su učenike osigurani besplatni

⁶⁵⁵ Hrvatski pedagoški književni zbor (čini ga oko 10.000 članova sredinom 1890-ih godina) godišnje je planski izdavao impozantan broj knjiga koje su bile namijenjene školama, djeci, učenicima, učiteljima itd. Tako je izdavačka djelatnost 1891. dosegla ukupni broj od 66.800 otisnutih knjiga, a već četiri godine kasnije skoro 110.000 otisnutih knjiga. *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.* (Zagreb: Tiskom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, 1896.), 550.

⁶⁵⁶ Dakako, najskuplju stavku u izračunu iz 1885., kao i u daljnjim proračunima, činio je tisak (1.400 forinti) koji se vršio uglavnom na 1.000 ili više primjeraka. HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1882.-1885.

⁶⁵⁷ HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1882.-1885. Ista je financijska shema funkcionirala godinama, uz neke promjene u iznosima. Tako je 1890. izdavanje *Napretka* koštalo 2.815 forinti, a *Smilja* 998 forinti, što je pokriveno na isti opisan način. HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1885.-1891.

udžbenici, nakladom iz Beča ili iz naklade Zemaljske vlade. Tako je primjerice ukupno za školsku godinu 1885./1886. uloženo 10.386 forinti za nabavu knjiga za siromašne učenike pučkih škola.⁶⁵⁸

Važno je napomenuti da je sam Odjel za bogoštovlje i nastavu stvorio vlastiti krug privrženih privrednika kojima su dodjeljivani poslovi. Pritom se radilo uglavnom o obrtnicima koji su sudjelovali u opremanju knjiga ili drugim projektima, ali i o piscima, recenzentima, lektorima i korektorima, prevodiocima, itd. Iako je početkom Khuenovog režima Odjel subvencije radije dodjeljivao drugim institucijama namjenski za prijevode različitih literarnih ili znanstvenih djela, od dolaska Kršnjavog potpore se dodjeljuju i izravno: tako će Milivoj Šrepel (1862.-1905.) u suradnji s Ivom Mallinom preko Mudroslovnog fakulteta prevoditi *Institucije rimskog prava*, uz izravnu financijsku potporu Odjela.⁶⁵⁹

Kada je riječ o poduzetnicima, nekima se suradnja s Odjelom i vladom višestruko isplatila, dok je vlada dakako širila svoj krug utjecaja. Od sitnih obrtnika najčešće su u kontaktu s Odjelom bili knjigoveže i razni tiskari. Vladine su knjige tiskane najčešće u tiskarskom zavodu *Narodnih novina*, otkako su otkupljene od Ljudevita Gaja. Međutim, vlada je sklapala i druge ugovore koji su se povoljno odražavali na karijere privrednika, ali su višestruku dobit, i u novčanom i u političkom (ali i kulturnom) smislu donosili i režimu. Najvažniji primjer je svakako ugovor Odjela i poduzetnika Ignatza (Ignjata) Granitza. Sklopljen 1883. godine, bio je to prvi ugovor između hrvatskog poduzetnika i Zemaljske vlade kojim je dogovoreno uređivanje, vezanje, tiskanje i distribucija školskih knjiga, pisanki i tiskanica; do 1877. godine knjige su tiskane u Beču, a potom je nakladu preuzela Zemaljska vlada.⁶⁶⁰ Granitz se u desetogodišnjem ugovoru obavezao na popuste Vladi na slog, tisak, uvez i papir. Kada je 1893. godine ugovor istekao, Granitzu je bilo toliko stalo da ga se obnovi, da je s Kršnjavim dogovorio dodatnih 3.000 forinti godišnjeg „otpusta“ koji je uplaćivan izravno u proračun Odjela, a nešto kasnije iznos je čak povećan.⁶⁶¹ Pored toga, Granitz je za Odjel tiskao i druge knjige, primjerice vrlo unosan posao pripreme i tiskanja prvog službenog pravopisa Ivana Broza u 5.000 primjeraka (samo za 1893. godinu).⁶⁶²

⁶⁵⁸ Usp. HR-HDA-80-BiN, Urudžbeni zapisnik, knjiga 6 (1893.); *Službeni glasnik*, 30. IV. 1885.

⁶⁵⁹ HR-HDA-80-BiN, Urudžbeni zapisnik, knjiga 6 (1893.); Julius BARON, *Institucije rimskoga prava* [uz sudjelovanje I. Mallina, preveo Milivoj Šrepel] (Zagreb: Naklada Kr. hrv.- slav.- dalm. zemaljske vlade, 1893.).

⁶⁶⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 303.

⁶⁶¹ Kršnjavi je taj prihod iskoristio za dekoraciju palače Odjela za bogoštovlje i nastavu, ali i za druge projekte i subvencije. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 307-309; Lelja DOBRONIĆ, „Ignjat Granitz: Hrvatski industrijalac, dobrotvor i mecena“, *Povijesni prilozi* 15 (1996.), 191-193.

⁶⁶² HR-HDA-80-BiN, Urudžbeni zapisnik, knjiga 6 (1893.).

Dakako, Granitz je režim otvoreno podupirao, a s Kršnjavim bio u prijateljskim odnosima;⁶⁶³ svoju je zahvalnost iskazivao i u drugim projektima u kojima je pripomagao, pa mu je tako 1896. godine povjereno nakon smrti dugogodišnjeg izdavača, bankara Antona Schlesingera, izdavanje *Agramer Zeitung*, najstarije novine koja je bila prorežimska, ali je poslovala uz gubitke.⁶⁶⁴ Samom Granitzu je suradnja s Vladom donijela velikih financijskih prihoda, koje je kao štovatelj umjetnosti i kulture djelomično ulagao ponovno u tisak knjiga, časopisa (npr. *Pobratim*), ali i pripomaganju različitih umjetnika i okupljanju intelektualne elite u prvom „salonu“ u svojoj kući na Preradovićevom trgu gdje se raspravljalo o kazalištu, glazbi, književnosti, itd.⁶⁶⁵

Prosperirali su međutim preko ugovora s Odjelom i drugi obrtnici. Tako je recimo pri uvođenju *slöjda* u nastavu najviše profitirao zagrebački proizvođač noževa August di Centa koji je prodavaonice imao u Ilici i Bakačevoj ulici. On je naime od strane Odjela dobio od siječnja 1895. ekskluzivna prava na distribuciju „*slöjd*-noževa“, žlice, brusilice, itd. u svim školama koje su u nastavu uvele *slöjd*.⁶⁶⁶ Dodatno je oruđe za muški *slöjd* izrađivao i Franjo Stulhofer iz Osijeka.⁶⁶⁷ Potom su u nakladi L. Hartmana izdani i nacrti o sustavu modela za *slöjd*, koji su potom bili preporučeni za korištenje i kupnju svim školama, odnosno školskim knjižnicama.

Široki krug djelatnosti, postavljen po uzoru na već spominjana i prethodno ukratko rezimirana ministarstva u Austriji i Ugarskoj, omogućio je predstojnicima i Odjelu, odnosno neposredno i banu, velik upliv u smjer razvoja školstva, znanosti, umjetnosti. S razvojem pojma kultura, sve češćom uporabom terimna u političkom diskursu Habsburške Monarhije druge polovice 19. stoljeća, i u Trojednoj se Kraljevini javlja potreba za snažnijim usmjeravanjem kulture i državnom kontrolom, što zbog odgovornog poslovanja, reformskog plana pojedinih banova, odnosno njihovih odjelnih predstojnika, ali i zbog političke propagande. K tome treba napomenuti da je Odjel za bogoštovlje i nastavu provodio i režimsku politiku kontrole: naročito u odnosu na katoličko, ali i pravoslavno svećenstvo, Odjel je predstavljao ponekad kontrolni faktor. Iako u ovom radu neće biti govora o tom aspektu, potrebno je naglasiti da su se vodile evidencije o „politično pouzdanim“ i „neporočnim“ svećenicima, odnosno korišteni su resursi Odjela te su režimski veliki župani slali bilješke i vodili evidenciju o njihovoj opredijeljenosti za režim ili

⁶⁶³ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 209.

⁶⁶⁴ Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisnici iz nepovrata 1900-1941.* (Zagreb: SNL, 1984.), 241; Lelja DOBRONIĆ, „Ignjat Granitz: Hrvatski industrijalac, dobrotvor i mecena“, *Povijesni prilozi* 15 (1996.), 193.

⁶⁶⁵ Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisnici iz nepovrata 1900-1941.* (Zagreb: SNL, 1984.), 241-243.

⁶⁶⁶ *Agramer Zeitung*, 23. III. 1895.

⁶⁶⁷ *Službeni glasnik*, 31. I. 1895., IX.

opoziciju.⁶⁶⁸ Izvještaji velikih župana o „moralnom i političkom ponašanju“ pojedinih svećenika, o njihovom „netočnom glasanju“ na izborima, dakako su bili usko povezani s financijskim potporama koje je Odjel izdavao.⁶⁶⁹ Osim toga, Odjel je korišten i kao sredstvo političkog pritiska na učitelje ili profesore koji su se također ubrajali u zemaljske činovnike koji su činili 50-60% ukupnog biračkog tijela.⁶⁷⁰ profesori – imenovao ih je sam vladar – bili su „kraljevski činovnici“, dok je učitelje i honorarne docente postavljao izravno ban.⁶⁷¹ Odjel je bio najsnažnije sredstvo kontrole kandidata uoči imenovanja, a kasnije faktor pritiska na njih, zahtijevajući lojalnost režimu ili kažnjavajući oporbenjačke političke ispade pojedinaca.⁶⁷² Učiteljsko osoblje je tako često premještanima na bolje ili gore mjesto nagrađivano ili kažnjavano za svoju odanost režimu, kao uostalom i drugim metodama, kao što su poticaji, novčane nagrade ili darovi koje su odjelni predstojnici, ban ili sam vladar dodjeljivali svojim poslušnim subjektima.⁶⁷³

⁶⁶⁸ HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštolje, Predsjedništvo, bb 1894., „Izkaz katoličkog svećenstva obzirom na donju oznaku“, kut. 1.

⁶⁶⁹ HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštolje, Predsjedništvo, dokument br. 28, 30 i 31, kut. 1.

⁶⁷⁰ Robert William SETON-WATSON (Scotus Viator), *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche* (Berlin: Meyer & Jessen, 1913.), 120.

⁶⁷¹ *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1900.), 4-5.

⁶⁷² Zoran primjer je presuda iz 1897. godine kojom je kapelan Josip Lanović u Vrbovcu kažnjen sa 70 forinti globe odnosno 14 dana zatvora i zabrane izvršavanja službe vjeroučitelja zbog toga što se „teško ogriješio“ u „moralnoj“ dužnosti, budući da je kao kateheta pred školskom djecom na satu vjeronauka „pogrdio“ sliku bana Khuena. U jednom detaljnijem izvještaju saznaje se što je točno kateheta učinio: školarci nisu znali odgovoriti na njegovo pitanje o imenima hrvatskih biskupa, pa je iznervirani vjeroučitelj pokazao na sliku bana i rekao „ovoga tu poznate, - a biskupe ne“. Zbog te je scene, koju su djeca prenijela roditeljima pa zatim školi, Lanović optužen da je „skroz nadahnut opozicionalnim duhom“ iskazao mržnju prema banu. HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštolje, Predsjedništvo, dokument br. 41, kut. 1. Vidi također: Jasna TURKALJ, „Pohvale i kazne „krasnom spolu“ zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih“, *Časopis za suvremenu povijest* 41/1 (2009.), 171-193; Ana BIOČIĆ, „Svećenik, intelektualac i rektor Sveučilišta Anton Franki (1844.-1908.) – disciplinski proces ili politički proces?“, *Croatia Christiana Periodica* 75 (2015.), 121-138.

⁶⁷³ Naravno, nisu sve kazne učiteljskog osoblja bile nužno politički motivirane. Neke prijave bile su, sudeći prema izvještajima opravdane zbog nedoličnog, neumjesnog ili čak devijantno-kriminalnog ponašanja ili zbog zanemarivanja poslovnih obveza i nesavjesnog izvođenja istih. Primjerice, jedan izvještaj govori o učiteljskim pripravnici u donjem Osijeku koji se nedolično ponašaju jer noću učestalo odlaze u krčme gdje organiziraju „pijanke“ i „ine nepodobne zabave“ kojima se „moralno i tjelesno kvare“ budući naraštaji učitelja. Prema izvještajima, to „raskalašeno“ ponašanje utječe i na njihovu moralnu dimenziju, ali i na njihov rad. HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštolje, Predsjedništvo, 1900., dokument br. 23, kut. 1. Do kojih je sve krajeva tolerancija nedoličnog ponašanja učitelja, ako pritom nije bilo političkih motiva, dolazila pokazuje vrlo dobro primjer učiteljice Anke Pećar. Ona je od 1881. godine služila u Bjelovaru u djevojačkoj nižoj pučkoj školi, gdje je uzastopno nekoliko puta kažnjavana radi „neprirodna ponašanja“, zatim zlostavljanja učenika i „zavadljive čudi“. Premještanje je tek dobila 1894. godine, nakon što se radi bračnih svađa odlučila na „pohađanje zakutnih birtija“ odnosno zbog „prekomjernog uživanja žestokih pića i radi općenja u noćno doba s osobom rđavoga glasa“. Iz službe je potom i otpuštena, ali je iste 1894. i vraćena u službu nakon „moljakanja“ u Modrušu. Tamo je potom odmah nastavila stare prakse, stupajući u vezu s tamošnjim učiteljem i zanemarujući svoj posao. Tako je konačno 1895. umirovljena kao „suluda“ i „za službu nesposobna“. Učiteljica Pećar čitavo vrijeme pak šalje dopise Odjelu u kojem se tuži na neistine oko njenog držanja, smatrajući da je zbog toga zakinuta i dovedena do financijske propasti. HR-HDA-80, BiN, opći spisi, dokument br. 26742/1894, kut. 32. Treba također imati na umu da su ponekad i osobe koje

II.4.4.1.3. Sustav stipendiranja

Vrlo važan, ključan znak potpore bile su stipendije. Iznos za stipendije nalazio se i u državnom proračunu, najčešće za zanimanja koja su bila od izrazite važnosti za zemlju. Proučavajući funkcioniranje Odjela za bogoštovlje i nastavu, jedan značajan dio djelatnosti odlazio je i na upravljanje raznim zakladama (iako je glavnu brigu o financijskom aspektu vodio Računarski ured kr. hrv.-slav-dalm. zemaljske vlade). Ta je uloga određena Nagodbom. Dakle, pod Odjel za bogoštovlje i nastavu spadale su djelatnosti vezane uz crkvena i vjerezakonska društva te nadležnost nad upravom zaklada i zadužbina u bogoštovne i nastavne svrhe. Javni humanitarni zavodi bili su pod Odjelom za unutarnje poslove.⁶⁷⁴ Početkom 1890-ih godina država je morala izvesti niz konverzija sa državnim rentovnim i zemljorasteretnim dugom te su sve zaklade pretrpjele znatne gubitke u svom godišnjem prihodu. To se, naravno, izravno odražavalo i na same stipendiste jer se u takvim situacijama odlučivalo na neizdavanje novih stipendija dok se u zakladama ponovno ne postigne odgovarajuća ravnoteža.⁶⁷⁵ Važnost zaklada država je uočila još u 18. stoljeću kada je njihova uloga značajno porasla. Tada ih je i država počela osnivati unutar reformi u školstvu, socijalnoj skrbi i upravi.⁶⁷⁶ Pozajmice iz zaklada najčešće su uzimale razne zadruge, ali i udruge. Zadruge su time pokrivale vlastite troškove i svakodnevnu egzistenciju. Problema s vraćanjem sredstava je bilo, a primjer su najčešće vremenske nepogode, kao trajne suše, a zatim poplave 1899. godine. Problem je očito bio i datum određen za naplatu jer su se znale pojavljivati molbe za odgodu naplate za jesen, a ne ljeto, tj. nakon žetve kada se mogao očekivati nekakav prihod.⁶⁷⁷ Veliki zajam iz vjerezakonske zaklade uzelo je društvo „Kolo“ 1889. godine. Zajam je bio u iznosu od 29.000 forinti na 20 godina. Kamate su iznosile 6 % (i 2.5 % za amortizaciju tečaja). Mjesečni iznos otplate iznosio je 1232 forinte i 50 novč., a na naplatu je sjedao 1. siječnja i 1. srpnja.⁶⁷⁸

su podnosile prijave bile u osobnim zavodama, pa se kroz modus „nelojalnosti“ ili sumnjivog „opozicionalnog“ ponašanja pokušavala intervenirati.

⁶⁷⁴ Robert PARNICA, „Filantropija u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća (zaklade u javnom i privatnom životu)“, *Historijski zbornik* 53 (2000.), 116. O pravnim postavkama i funkcioniranju zaklada općenito, vidi više u istom članku.

⁶⁷⁵ HR-HDA-80-BiN opći spisi, dokument br. 16197/1894, kutija 64.

⁶⁷⁶ Robert PARNICA, „Filantropija u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća (zaklade u javnom i privatnom životu)“, *Historijski zbornik* 53 (2000.), 115.

⁶⁷⁷ HR-HDA-80-BiN opći spisi, V 1894/370, „Bogičević zadruga, zajam“, spis br. 12047/1900, kutija 64.

⁶⁷⁸ HR-HDA-80-BiN opći spisi, V 1894/370, „Kolo, pjevačko društvo, zajam“, spis br. 11715/1889, kutija 64.

Važan izvor za proučavanje zaklada je *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada*, koju je priredio Ernest Kante 1913. godine.⁶⁷⁹ Prema podacima koje donosi Kante, najveći broj zaklada bio je privatne naravi, iako je i njima upravljao Odjel. Primjerice, u ime pokojnog oca, baruna Gustava Prandaua, grofica Marijana Normann Ehrenfels osnovala je „stipendijalnu zakladu“ s glavnicom od 5.000 forinti koju je potom preuzeo Odjel pod međusobno dogovorenim uvjetima.⁶⁸⁰ Ipak, one su bile izrazito raznolike, kao i uvjeti za dobivanje predviđene potpore, no u najvećoj su mjeri ipak bile za određene pomoć u obrazovanju. Unutar zemaljskih zaklada nalazilo se njih 13 i pokrivala su kako određene kapitalne projekte, tako i mirovinske potrebe, obrazovne, ali i općenite.⁶⁸¹ Dio zaklada su činile i županijske i one su također bile orijentirane prema obrazovnim potrebama. Uz to treba spomenuti još i Zakladu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, niz konvikatskih odgojnih zaklada te zaklade i zemaljska stipendijska mjesta u internatima (kako u Hrvatskoj, tako i u Beču i Budimpešti).⁶⁸²

U zadnjim desetljećima 19. stoljeća vidan je porast broja stipendija⁶⁸³ koje su se dodjeljivale za školovanje. Između 1892. i 1897. godine Odjel za bogoštovlje i nastavu izdvajao je skoro 60.000 forinti na različite vrste takvih stipendija. I dok su kriteriji za dodjelu stipendija iz privatnih zaklada bili različiti i ovisili o željama utemeljitelja (obiteljsko porijeklo, pripadnost određenom kraju, financijsko stanje), one koje je dodjeljivala Zemaljska vlada vodile su se kriterijima uspjeha u studiju, socijalnog stanja obitelji i dobrog vladanja, odnosno ćudorednog ponašanja. Za uzvrat, stipendisti su imali obvezu zaposliti se u državnoj službi nakon studija, a pravnici su prema odredbi iz 1894. taj staž morali odraditi barem deset godina. U protivnome,

⁶⁷⁹ Ernest KANTE, prir., *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.).

⁶⁸⁰ *Narodne novine*, 12. i 13. X. 1885. Grofica Ehrenfels također je darovala 10.000 forinti za utemeljenje bolnice u Valpovu, isti iznos i Jugoslavenskoj akademiji te 5.000 forinti za gradnju nove kazališne zgrade.

⁶⁸¹ Riječ je o sljedećim zakladama: Gluhinijeme i slijepa djece odgojna zaklada, Kazališna zaklada, Komercijalna zaklada, Marije Terezije stipendijska zaklada, Mirovinska učiteljska zaklada, Muzealna zaklada, Narodnih učiona zaklada, Naukovna zaklada, Regnikolarna zaklada, Sveučilišna zaklada, Sveučilišna zaklada za ustrojenje medicinskog fakulteta, Trgovačke akademije u Zagrebu zaklada, Vjerozakonska zaklada. Prema: Ernest KANTE, prir., *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.).

⁶⁸² Ernest KANTE, prir., *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.).

⁶⁸³ O stipendijama, njihovoj vrsti, načinu dodjele i općenito karakteru, pisala je povjesničarka Tihana Luetić, a o zakladama Robert Parnica. Vidi: Robert PARNICA, „Filantropija u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća (zaklade u javnom i privatnom životu)“, *Historijski zbornik* 53 (2000.), 101-124; Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 80-98.

stipendisti su trebali vraćati stipendije s kamatama. Treća točka, čudoredno ponašanje, bila je dobar kontrolni faktor za Vladu i „primjereno“ političko ponašanje stipendista, što se pokazalo kao ključni kriterij prilikom dodjela stipendija za inozemna sveučilišta.⁶⁸⁴

Da su stipendije ponekad lakše prolazile uz podršku politike pokazuje i primjer Stjepana Srkulja (1869.-1951.), kasnije srednjoškolskog profesora, povjesničara i političara. Srkulj studira povijest na Sveučilištu u Beču, uz potporu Zemaljske vlade koja mu je izdavala stipendiju. U preporuci iz 1893. godine u kojoj se Vlada moli za nastavak stipendiranja, a koju je napisao gradski vijećnik u Varaždinu Mato Frlan, ističe se slabo imovinsko stanje Srkulja, njegovo uredno pohađanje, marljivost i dobre ocjene, ali se na kraju preporuke ističe i da je po „svojem čudorednom i političkom ponašanju (...) uzoran mladić“.⁶⁸⁵ Srkuljeva preporuka pritom nije predstavljala nikakvu iznimku, jer se politička djelatnost kandidata za stipendije često isticala, a u revizijama ili izvještajima o pojedinim stipendistima također nametala kao važna rubrika.

Zanimljivo je pritom primijetiti i da su ban i odjelni predstojnici na prozivke oporbe, koja je tražila objavljivanje registara stipendiranih osoba u zemlji, odgovarali negativno pod razumskim objašnjenjem da se radi o (obiteljskim) podacima koji ne bi iz diskrecionih razloga biti dostupni.⁶⁸⁶ Koliko god opravdano, činjenica ostaje da je na taj način kompletan uvid o stipendiranim imali samo ban i odjelni predstojnik bogoštovlja i nastave.

Političko protežiranje svakako je bilo jedan element kulturne politike, kao što je i, ponekad drakonska mjera oduzimanja, odnosno trajni gubitak stipendije. Naime kandidati i nositelji stipendija trebali su pod stavkom o „čudorednosti“ biti uzornog i besprijekornog ponašanja, što je uključivalo i političku aktivnost. Takva mjera otvarala je mogućnost različitim načinima kontrole. Osim što se na taj način testirala politička lojalnost ili ustanovljivala kakva druga (opozicijska) djelatnost, pa se unutar struktura obrazovanja – na školama i Sveučilištu – dodatno etablirala paralelna struktura političkog nadzora, kontrole i poslušnika koji su to provodili, otvarala se i mogućnost izravnog kažnjavanja mladeži oduzimanjem stipendija.⁶⁸⁷ Najdrastičniji primjer je dakako kažnjavanje studenata koji su u listopadu 1895. godine spalili mađarsku trobojnicu ili onih koji su se s tom skupinom solidarizirali, koji su potom izgubili stipendije i relegirani sa Zagrebačkog sveučilišta. Ta je mjera kazne, kako je dobro poznato, studente usmjerila prema

⁶⁸⁴ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 84-85.

⁶⁸⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 9129, kut. 46.

⁶⁸⁶ *Agramer Zeitung*, 2. XII. 1896.

⁶⁸⁷ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 85.

Beču, Pragu i Grazu te mobiliziralo dio pučanstva i elite unutar i izvan Trojedne Kraljevine koji su se solidarizirali sa studentima, prikupljajući za njih priloge kako bi mogli nastaviti svoj studij – što su i učinili.⁶⁸⁸ Kaznene mjere koje su na sveučilištu provodili rektori pod utjecajem režima odnosili su se i na sveučilišna kulturna udruženja, razna pjevačka društva i slične studentske udruge: tako je 1886./1887. godine nakon „vritnjaka“ u saboru u sklopu represivnih mjera nastradalo tamburaško društvo „Hrvatska lira“,⁶⁸⁹ dok je 1895. godine zabranjena sveučilišna studentska zastava, baš kao i literarno društvo „Zastava“.⁶⁹⁰

Pedeset stipendija, preparandijalne stipendije, dodjeljivala je Zemaljska vlada učiteljima. One su pripadale kategoriji zakladnih i zemaljskih stipendijskih mjesta u internatima, točnije Učiteljske kr. muške škole internatu u Zagrebu.⁶⁹¹ Razlozi traženja stipendija u najvećoj mjeri su bili slabo socijalno stanje obitelji iz koje su dolazili budući učitelji. Jedan od takvih stipendista bio je Milan Černe, pripravnik I. tečaja kraljevske učiteljske škole u Zagrebu (zagrebačka preparandija). Njegova se molba temelji na činjenici da se zbiljski želi posvetiti učiteljskom pozivu, što mu je bio i sam otac, no da zbog očeve smrti i činjenice da mu je ostala još samo majka koja se mora brinuti za njegovu braću i sestre, njemu je teško nastaviti studij. Također, napominje da i dalje živi s majkom u Zagrebu. Očito bi značajnija olakotna okolnost bila da je izvan Zagreba u kojem se školuje. Na njegovu molbu odgovoreno je dodjelom potpore od 10 forinti.⁶⁹² S obzirom na broj molbi za preparandijalne stipendije i pojedinačne priče, nije teško zamisliti kako je lik učitelja bio jedan od dominantnih u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća; idealno pogodan za (proto)realizam, a kasnije i lik samog studenta koji dolazi na školovanje u grad.

Kako je već naglašeno, Odjel za bogoštovlje i nastavu brigu je vodio i o stipendijama pojedinačnih zaklada. To su bile zaklade osoba koje su, najčešće oporučno, ostavljale određena sredstva za ciljane stipendije kojima je raspolagao Odjel, raspisujući po potrebi (upražnjenim mjestima) javne natječaje. Primjerice, Antun Jakić je oporučno utemeljio stipendiju od 180 forinti po godini na koju pravo imaju „najsposobniji mladići“ iz pokojnikove obitelji (obitelj Jakić),

⁶⁸⁸ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 126-129.

⁶⁸⁹ Richard MARCH, *The Tamburitza Tradition: From the Balkans to the American Midwest* (Madison: University of Wisconsin Press, 2013.), 73-74.

⁶⁹⁰ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 115-116.

⁶⁹¹ Ernest KANTE, prir., *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.).

⁶⁹² HR-HDA-80-BiN, VI 1894/15, spis br. 2903/1894, kutija 64.

zatim oni iz porodice dotičnog Pavle Marakovića iz Kostajnice, te u slučaju „pomanjkanja“, neodređenom mladiću iz Trojedne Kraljevine, s prednošću onih iz Kostajnice⁶⁹³Zaklada Andrije Gvozdenčevića dodjeljivala je jednom mladiću iz područja bivše ogulinske krajiške pukovnije, pravoslavne vjeroispovijesti i sa završena četiri razreda pučke škole (uz „odlike“), jedno stipendijalno mjesto za nastavak naobrazbe u karlovačkoj gimnaziji s novčanom potporom od 126 forinti, odnosno 147 forinti po godini kada dotični stipendist dosegne više razrede gimnazije ili pređe na sveučilište.⁶⁹⁴ Ta je zaklada ciljano podupirala siromašne mladiće, jer su imućnije obitelji trebale biti izuzete iz razmotrenih kandidata za stipendiju. Drugu važnu podskupinu stipendija činile su zavičajne stipendije, kojima su podupirani mladići iz pojedinih županija ili užeg područja općina, za određenu školu.

Određene stipendije dodjeljivao je i sam Franjo Josip. Stipendije koje je dodjeljivao Franjo Josip, odnosno Njegovo Veličanstvo, proizlazile su iz dvije zaklade: „Zlatni stipendij Franje Josipa i Jelisave“ (Elizabete) i „Zaklade Marije Terezijanske vacovskoga odgojilišta“. Prva je utemeljena za 24. travnja 1879. prilikom proslave srebrnog pira iz privatne imovine samog kralja za talentirane, ali siromašne studente na fakultetima Monarhije. Ukupno se dodjeljuje deset stipendija od 300 forinti, a za Zagreb su određene tri. Njih dodjeljuje sam kralj na prijedlog ravnateljstva privatnih i obiteljskih zaklada. Stipendija zaklade Marije Terezije osnovana je od same vladarice Marije Terezije. Pravo na nju imaju studenti pravnih nauka te učenici iz gimnazija ili tehničkih škola koji su iz Hrvatske ili Slavonije. Prednost su imali obraćenici (*convertitae*), a od odluke iz 1861. za stipendiju su se mogli natjecati i sinovi financijskih činovnika za koje su bile odvojene dvije od deset stipendija. Dokumentacija za natječaj se sastojala od krsnog lista, školskih svjedodžbi iz posljednje dvije godine, iskaza o obiteljskom socijalnom stanju, te potvrde da kandidat ne prima nikakvu drugu stipendiju. Molba se naslovljavala na Njegovo Veličanstvo, a Odjelu za bogoštovlje i nastavu ih je slalo školsko ravnateljstvo.⁶⁹⁵

Tako se 1894. godine oslobodilo jedno mjesto za novu stipendiju jer je Franjo Knezoci završio studij prava u Zagrebu na Sveučilištu Franje Josipa I. Time mu je obustavljeno daljnje isplaćivanje stipendija u iznosu od 157 for. i 50 n. Iz ovoga se vidi da je navedeni stipendist tijekom studija dobio stipendiju iz ove Zaklade iz višeg razreda. Naime, početni iznos stipendije je

⁶⁹³ *Službeni glasnik*, 28. II. 1885., 38.

⁶⁹⁴ *Službeni glasnik*, 28. II. 1885., 38.

⁶⁹⁵ *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 169-170; HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, spis br. 831/1984, kutija 64.

105 for.⁶⁹⁶ Na natječaj su se prijavila dva učenika (iz kraljevskih realnih gimnazija u Senju i Rakovcu) i jedan student prve godine prava u Zagrebu.⁶⁹⁷ Stipendija je na kraju dodijeljena Vjenceslavu (Vaclavu) Černohorskyju, učeniku drugog razreda kraljevske realne gimnazije u Senju s početnim iznosom od 105 forinti godišnje u dva jednaka polugodišnja obroka (1. studenog i 1. travnja). Obaveza ravnateljstva gimnazije u Senju je bila krajem svakog proljeća dostaviti Odjelu izvještaj o vladanju i napretku stipendista. Obavijest od dodjeli ove stipendije banu je dostavio kraljevski namjesnik za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju te je proslijeđena Odjelu za bogoštovlje i nastavu. Odjel je dalje informaciju prenio Kraljevskoj zemaljskoj blagajni u Zagrebu (koja isplaćuje stipendiju), ravnateljstvu kr. realne gimnazije u Senju (odakle je stipendist), a naznačeno je da treba obavijestiti i preostale dvoje ustanove čiji su se učenik (kr. velika realna gimnazija u Rakovcu) i student (dekanat pravo- i državoslovnoga fakulteta kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu).⁶⁹⁸

Ovaj primjer može poslužiti kao model za proces dobivanja stipendija. Cijeli postupak trajao je oko sedam mjeseci. Natječaj je raspisan 19. siječnja 1894. te je trajao do kraja veljače. „Sposobnik“, odnosno tablica s kandidatima i njihovim karakteristikama po točkama natječaja je završena u ožujku, kralj je odluku donio 22. lipnja, a početkom kolovoza su obaviještene sve zainteresirane strane.⁶⁹⁹

Dvije godine nakon dodijeljene stipendije, ravnateljstvo gimnazije zatražilo je da se Vjenceslavu Černohorskyju, sada učeniku petog razreda, dodijeli promaknuće, odnosno stipendija iz višeg razreda. Molbi nije moglo biti udovoljeno jer je za to bilo potrebno da se isprazni mjesto jednog stipendista koji prima stipendiju iz višeg razreda, što u trenutku podnošenja molbe nije bio slučaj.⁷⁰⁰

Posebnu podskupinu stipendija su potom činile tzv. stipendije od „krajliške imovine“. Postojale su tri stalne krajliške zaklade: Krajliška imovna, uzgojna i obrazovna zaklada, Krajliška stalna crkvena zaklada i Krajliška stalna školska zaklada.⁷⁰¹ Naime, troškovi školstva na području Hrvatsko-slavonske vojne krajine pokriveni su putem Krajškog imovnog fonda (stvoren 1803.

⁶⁹⁶ HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, spis br. 831/1984, kutija 64.

⁶⁹⁷ HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, „Sposobnik“ 2940/1894, kutija 64.

⁶⁹⁸ HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, spis br. 8481/1894, kutija 64.

⁶⁹⁹ HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, spis br. 831/1984.; „Sposobnik“ 2940/1894.; spis. br. 8481/1894, kutija 64.

⁷⁰⁰ HR-HDA-80-BiN, VI 1894/6, spis br. 19431/1896, kutija 64.

⁷⁰¹ Ernest KANTE, prir., *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.).

godine), ali i Krajiške uzgojno-obrazovne zaklade (stvorena još 1791.), uključujući i stipendije kojima se poticalo siromašnije obitelji na naobrazbu svojih potomaka.⁷⁰² Upravljanje obaju fondova vršilo je u početku Glavno vojno zapovjedništvo u Zagrebu, koje je brinulo i o uvjetima stipendija. Koliko je striktno provođena provjera stipendista ukazuje i primjer Nikole Tesle (1856.-1943.), rodom iz Smiljana, maturanta iz Rakovca kod Karlovca, koji je pomoću takve stipendije upisao Visoku tehničku školu u Grazu 1875., ali je nakon druge godine nije mogao nastaviti studij, jer nije ispunio uvjete uplata (a nije dao pravovremeno opravdanje), pa ga je put do financijskog uzdržavanja i daljnjeg obrazovanja odveo u drugi smjer, prema Pragu i Budimpešti.⁷⁰³ A potom su i privremeno fondovi za stipendije obustavljeni. Naime, nizom liberalnih zakonskih odredbi koje su provođene između 1870. i 1880., promijenjena je socijalna struktura stanovništva (raspadanje krajiških kućnih zadruga), a razvojačenjem Krajine (1873.) i konačnim sjedinjenjem s Civilnom Hrvatskom privremeno su neko vrijeme ukinute i stipendije.⁷⁰⁴ Tek 1882. faktički je provedeno sjedinjenje Krajiškog imovnog fonda i Krajiške uzgojno-obrazovne zaklade u fond pod nadležnosti bana.⁷⁰⁵ Više od 50% ukupnog godišnjeg novčanog iznosa fonda ulagano je u stipendije.

Veliki dio otpadao je na zakladu u bogoštovne i nastavne svrhe koja je proizlazila iz krajiške investicionalne zaklade nastale nakon razvojačenja Vojne krajine. Sredstva iz te zaklade bila su regulirana naredbom (zakonom) od 15. srpnja 1881. o ustanovljenju i upravljanju izvanrednih dohodaka hrvatsko-slavonske krajine. Zakladama je upravljao kraljevski plemićki konvikt u Zagrebu.⁷⁰⁶ Zakonom su regulirane svrhe i načini u koje se ta sredstva mogu upotrebljavati, a poseban je naglasak bio na Ličko-Otočko i Ogulinsko-Slunjsko okružje te

⁷⁰² Mirko VALENTIĆ, „O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću“, *Historijski zbornik* 17 (1964.), 377, bilj. 76.

⁷⁰³ Vidi: Josef W. WOHINZ, „Nikola Tesla – ein genialer „Elektirker““, u: *Naturwissenschaft, Medizin und Technik aus Graz: Entdeckungen und Erfindungen aus fünf Jahrhunderten*, ur. Karl ACHAM (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2007.), 177.

⁷⁰⁴ O društvenim odnosima u Vojnoj Krajini, problemu zadruga i dr. vidi između ostaloga: Ognjeslav UTJEŠENović OSTROŽINSKI – Karl MARX, *Kućne zadruge – Vojna krajina – Utješenić* (Zagreb: Školska knjiga, 1988.); Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge I. i II.* (Zagreb: Golden Marketing, 2010.); Hannes GRANDITS - Sigfried GRUBER, „The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Reason Structural or Cultural?“, u: *Household and Family in the Balkans: Two Decades of Historical Family Research at University of Graz Studies of South East Europe*, ur. Karl Kaser (Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012.), 387-407.

⁷⁰⁵ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1 (Zagreb: I. Granitz, 1899.), 117-128; Mirko VALENTIĆ, „O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću“, *Historijski zbornik* 17 (1964.), 377, bilj. 76.

⁷⁰⁶ *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 171.

siromašniji dio banskoga okružja, odnosno Ličko-krbavsku, Modruško-riječku i Zagrebačku županiju. Za ta područja je trebalo utemeljiti posebne zaklade. Zaklade su se utemeljivale u dvije glavne svrhe. Prva je bila uzdržavanje katoličkih, istočno-pravoslavnih i evangeličkih crkava te njihovih župnih dvorova. Uz to, sredstva je trebalo izdvajati i za potpomaganje katoličkih i pravoslavnih svećenika kojima je ta pomoć bila najpotrebnija. Druga velika stavka su bile škole. Zakladnim novcem je trebalo pomoći u izgradnji i održavanju škola te u plaćama pučkih učitelja. S uspostavljanjem zaklade u bogoštovne i nastavne svrhe krenulo se 1894. godine. Odjel za bogoštovlje i nastavu je trebao sastaviti očitovanje u kojem bi se nalazili potrebni iznosi (glavnica, tj. stalni godišnji prihodi) za pojedine svrhe, a koji su proizlazili iz dotadašnjih iskustava. Carsko i kraljevsko glavno zapovjedništvo, krajiška zemaljska uprava, taj je iznos 1880. godine procijenilo na 1,500.000 forinti.⁷⁰⁷ Za pučke škole bivše Vojne krajine bio je osiguran dohodak posebnog zemaljskog školskog nameta na izravni porez. On je ustanovljen već 1871. godine od 10%, no kako nije bio ni približno dovoljan, zakonom iz 1880. povećan je na 20%.⁷⁰⁸

O tome koliko su ovakve zaklade bile potrebne za školstvo najbolje svjedoči samo stanje. I sam je Odjel bio svjestan da se školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji ne razvija planiranim putem i u mjeri koja bi bila potrebna s obzirom na stalni rast djece koja bi trebala pohađati nastavu. Od godine 1877./1878. do 1894. broj djece spremne za školu porastao je s 206.345 na 286.805, a broj polaznika, dakle onih koji su zbilja i pohađali nastavu, porastao je s 113.906 na 178.665. Odjel zaključuje kako dakle 108.140 djece uopće ne pohađa nastavu te sam broj polaznika ne raste u onoj mjeri u kojoj bi trebao, a posebice kada se usporedi s brojem obveznika, tj. djece koja bi trebala biti u školskom sustavu. Situacija je jednako loša i u civilnom i u bivšem krajiškom dijelu. Situacija je utoliko teža što se na samoj državnoj razini teško može računati na sudjelovanje i pomoć općina i županija u bivšem krajiškom području, jer jedva pokrivaju tekuće potrebe. Na tom području se nalazilo gotovo 600 škola koje je trebalo uzdržavati, bez onih koje je trebalo tek izgraditi. Da bi prinos od 20.000 forinti bio stalan i nešto na što se može računati, procijenjeno je da bi bilo potrebno osigurati glavnica od 500.000 forinti uz kamate od 4%. Još veću stavku je činilo uzdržavanje učitelja. Odjel je došao do godišnjeg iznosa od 150.000 forinti. Kako bi se približila slika, potrebno je reći da je na uzdržavanje učitelja u županijama na području oko

⁷⁰⁷ HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 13795/1894 „Dopis Njeg. Preuzv. gosp. Bana“, kutija 64.

⁷⁰⁸ HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 20260/1904, spis br. 2825/1906.

Gospića, Ogulina i Zagreba odlazilo oko 100.170 forinti. Dakle, za konačni iznos su uračunati još i troškovi pučkih škola na području bivše slavonske krajine, kao i pretpostavka da će stalne potrebe s godinama samo rasti, a taj prirast iznosi od oko 15.000 do oko 20.000 forinti. Stoga, za godišnji prinos od 150.000 forinti potrebno je osigurati glavnica od 3,750.000 forinti. Ovakav scenarij bi umnogome pomogao i školstvu koje se ne nalazi na području bivše krajine, odnosno koje je na području tzv. starog provincijala. Naime, Odjel bi u tom slučaju stavke iz proračuna za školstvo – pomoć od 73.000 forinti za bivše krajiško područje i pomoć od 22.000 forinti za školstvo na civilnom području – spojio u zajednički iznos od 95.000 forinti unutar državnog proračuna za uzdržavanje općih pučkih škola za područje bivše civilne Hrvatske. Ni na tom području situacija nije bila najbolja. U ukupno 144 škole, od toga 50 u Varaždinskoj županiji, morala se izvršavati poludnevna obuka jer nije bilo dovoljno financijskih sredstava da bi se zaposlilo nove učitelje ili da bi se dogradile nove školske učionice. Budući da raste broj djece, ta se situacija neće moći dugo ignorirati te će se trebati i izgraditi nove škole i zaposliti novi kadar.⁷⁰⁹

Odjel za bogoštovlje i nastavu je za uzdržavanje i izgradnju školskih zgrada na području bivše Vojne krajine godišnje raspolagao sa 34.300 forinti. Od toga je 14.300 forinti dolazilo iz krajiške imovine, obrazovne i uzgojne zaklade. Taj prinos je bio stalan jer je glavnica u toj zakladi bila dobro osigurana. Ostatak od 20.000 forinti dolazio je iz Krajiške investicionalne zaklade. Ona se nalazila i u samom proračunu pod naslovom V., točka 47 i subvencija iz proračuna je iznosila 40.000 forinti. No, subvencija za samu namjenu je bila prepolovljena te je ostatak iznosa pokrivaio dio troškova za gradnju Palače odjela bogoštovlja i nastave prema planu Izidora Kršnjavog. Na kraju, zaključak Odjela za bogoštovlje i nastavu bio je da iz prihoda krajiške investicijalne zaklade treba ukupno osigurati 4,250.000 forinti glavnice kako bi se pokrili procijenjeni troškovi od 20.00 forinti godišnje za uzdržavanje školskih zgrada i granju novih te 150.000 forinti za učiteljski kadar i njihove potrebe.⁷¹⁰ Odjel za bogoštovlje i nastavu odnosno činovnici koji su na tome radili su, čini se, napravili dosta dobru procjenu jer 1901. godine nisu imali u izvještaju naznačiti određene promjene koje bi utjecale na sustav zaklada iz 1895. godine. Određeni troškovi su rasli, što je bilo i očekivano. Ipak, sama situacija u broju djece koja je pohađala nastavu nije se mnogo popravljala. I dalje je rastao broj djece koji je ostajao bez potrebnog obrazovanja. Odjel u svojem izvještaju

⁷⁰⁹ HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 13795/1894 „Obrazloženje“, kutija 64.

⁷¹⁰ HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 13795/1894 „Obrazloženje“, kutija 64.

donosi podatke da je 1890. godine 36.85% djece obvezne za nastavu istu nije pohađalo, a 1899. taj se postotak popeo na 38.22 %. Prvi je razlog stalni rast stanovništva, a drugi nemogućnost da se na području obrazovanja taj rast prati. I dalje se nisu gradile nove škole ili je njihova izgradnja bila prespora. To je rezultat naročito politike štednje Zemaljske vlade nakon demisije Kršnjavog, kada je Odjel s građevinskog aspekta tek završavao započete radove i sanirao ranije troškove, dok se pod Krajcsovcem, Mallinom i Pavićem kao predstojnicima rjeđe ulazilo u nove građevinske pothvate. Naime, same općine su bile toliko osiromašene da su za svaku namjeru izgradnje škole morale se obraćati Zemaljskoj vladi i od nje tražiti veliku pomoć. Vlada to ne može pratiti, a brojni zahtjevi su bili odbijani. Same općine i škole su se htjele zaduživati i u zakladama, ali se mnogima ni ti zahtjevi nisu mogli odobriti jer je bio jasno da se dobiveni iznosi ne bi mogli vraćati. Odjel je tako u svojem izvještaju o stanju još jednom naglasio daljnju potrebu osnivanja zaklada i važnost njihove stabilnosti jer samo tako bi se u konačnici mogao zemaljski proračun rasteretiti, a većina financijskih potreba i djelatnosti prebaciti na zaklade te tako pristupiti nužnom ulaganju u školstvo, počevši od temeljne infrastrukture.⁷¹¹ No problem je također predstavljala i činjenica da se od početne namjere iz 1894. godine stalno kasnilo s osnivanjem Zaklade. Sve do kraja Khuenovog banovanja situacija je ostala nepromijenjena: troškovi, posebice za učiteljske plaće, stalno su rasli, broj djece koja ne pohađa nastavu također. S rastom troškova je rastao i prinos za podmirenje manjka iz zemaljskih sredstava. On je 1901. godine iznosio 82.578 for. i 47 k., a 1903. 150.116 for. i 26 k.⁷¹²

U slučaju studentskih stipendija, rektorat Sveučilišta je bio posredovatelj između Zemaljske vlade i stipendista, kojemu su se slali raspisi natječaja vladinih i privatnih stipendija, a preko njega su se dalje Vladi slali izvještaji o napretku studenata.⁷¹³ Unatoč tome što se znalo govoriti i o malverzacijama oko dodjele stipendija, ipak se podosta pazilo na to da stipendije dobiju najpotrebitiji. Iznosi stipendija su varirali, pri čemu su one koje je dodjeljivao Odjel za

⁷¹¹ HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 4234/1901. „Odpis preuzv. g. banu“, kutija 64.

⁷¹² HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 20260/1904 „Umoljava se visoko predsjedništvo kr. zemaljske vlade radi osnutka krajiške zaklade“, kutija 64. Isti se napor nastavlja i 1906. godine, stoga da je zaklada za nastavne svrhe procijenjena na 8,500.000 forinti, na što je Odjel pozvan da reducira tu potrebu. Vidi: HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 2825/1906., kutija 64. Ban će tek 1910. godine uvrstiti u osnovu izvanrednog proračuna stavke koje bi omogućile osnivanje te zaklade kao školske zaklade (a uz nju i crkvene, zaklade za općinske ceste, pošumljavanje i bujične radove na Krasu te melioraciju tla i opskrbljivanje vodom na Krasu). Vidi: HR-HDA-80-BiN, sv. V. 1894/383, „Ustrojenje zaklada u bogoštovne i nastavne svrhe“, spis br. 22259/1909., kutija 64.

⁷¹³ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 85, 94, 87.

bogoštovlje i nastavu (odnosno iz zemaljskih sredstava) iznosio od 100 do 400 forinti u godišnjim ratama. Ovu stipendiju je ujedno primalo i najviše studenata. Veliki broj stipendija dodjeljivao se i iz „Krajiške imovno-uzgojne zaklade“ za one rođene na tom području, a iznos se kretao od 100 do 300 forinti. Poseban fond je bila stipendija iz Strossmayerove zaklade za uboge slušače, osnovana prilikom otvaranja Sveučilišta kada je biskup darovao 10.000 forinti. Riječ je o vrsti stipendije (uz one vladine i privatne) utemeljene samo za polaznike Sveučilišta. Potpora je bila nešto manja i kretala se između 25 i 100 forinti na godinu.⁷¹⁴

Prema podacima koje donosi Tihana Luetić se također zaključuje kako je broj stipendiranih studenata bio dosta viši u usporedbi s primjerice onima u Beču (oko 10-11% između 1870. i 1890.) te da je najviše dodijeljenih stipendija bilo u akademskoj godini 1896./1897. – 37%, dakle na vrhuncu vladavine bana Khuen-Héderváryja. Većinom stipendija rukovodio je, kako je već napomenuto, upravo Odjel za bogoštovlje i nastavu jer je Zemaljska vlada po Nagodbi preko Odjela vršila nadzor nad upravom zaklada i zadužbina. Uz to, uglavnom su i privatne zaklade ostavljale Odjelu i Vladi pravo na upravljanje i dodjelu stipendija.⁷¹⁵ O važnosti dodjele stipendija iskazano je i u sveučilišnoj spomenici iz 1900. godine: „Kod nas, gdje je želja za naukom velika, a oskudica na sredstvima još veća, mora se smatrati pripomoć u obliku stipendija ili stalnih potpora glavnim poticalom i jedinom izvorom opstanka velikoga dijela slušača u sveučilištu.“⁷¹⁶

Značajnije stipendije ipak su dolazile iz zemaljskih sredstava te krajiške zaklade. Taj vladin moment je izrazito socijalne prirode i može se zaključiti da mu je to ipak i bila primarna nakana. Druga razina je bila dodjela stipendija za odlazak na inozemna sveučilišta. To je, naravno, moglo više utjecati na daljnje kreiranje (kulturne) politike jer je odlazak na strana sveučilišta značio i skupljanje dodatnih iskustava i znanja koja su se mogla iskoristiti u domovini (posebice u vremenu osnivanja i vođenja raznih državnih institucija), kao i stjecanje viših stupnjeva obrazovanja, naročito doktorata.⁷¹⁷ A od takvih se kandidata mogao dalje očekivati znatniji uspjeh, a možda i političku karijeru. Unutar toga je Zemaljska vlada dalje po potrebi kontrolirala kome su

⁷¹⁴ *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 170.

⁷¹⁵ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 91, 94-95, 82-83, 80-81. Vidi i: *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 168.

⁷¹⁶ *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 168.

⁷¹⁷ O studentima i profesorima iz Hrvatske i Slavonije vidi: Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790-1918)“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 291-356.

se potpore dodjeljivale i dok god nije bilo većih (političkih) izgreda, stipendisti su ih mogli uživati. Sekundarna, ali postojana je potreba da se pomoću stipendija ostvari utjecaj na mlađe naraštaje, da ih se kako tako kontrolira ili usmjeruje prema državnoj službi, odnosno prema još jačoj ovisnosti o režimu. Taj aspekt kulturne politike pronalazi se diljem Monarhije, ali je u Hrvatskoj i Slavoniji bio ponekad izraženiji jer nije postojalo toliko drugih opcija, u političkom smislu od režima neovisnih, a financijski sigurnih „izvora“ potpora i stipendiranja kojima se izbjegavala takva ovisnost o državi.

II.4.4.1.4. Birokratski aparat

Snažan oslonac bana Khuen-Héderváryja, baš kao i čitave Austro-Ugarske Monarhije, dakako je činovništvo. Kao socijalna kategorija, činovnici su sve jače prisutni u političkim strukturama Hrvatske i Slavonije, provodeći svoju djelatnost na različitim razinama političke uprave.⁷¹⁸ Banska moć i utjecaj mogli su se, naročito u slučaju državnih činovnika, vrlo lako primijeniti na tu sve brojniju skupinu, čiji je posao bio ovisan o nadređenima, o državi. Upravo u odnosu bana i činovništva ocrtavaju se kritike Khuena kao nemilosrdnog upravitelja u Hrvatskoj i Slavoniji. U Austriji, gdje su utjecaj i moć cara Franje Josipa nad birokracijom bile naravno neograničene, službenici su mogli izjaviti da je strah bio prvenstveno od vladarevog „nevjerojatnog stručnog znanja“, a ne od možebitne vladarske nemilostive reakcije na pogrešku.⁷¹⁹ Khuenov je pristup bio utoliko drugačiji. On je po mnogočemu slijedio pravila koja je u idejnom smislu francuski filozof Michel Foucault (1926.-1984.) izveo od Jeremyja Benthama (1748.-1832.): moć koja je jasno manifestirana, ali vrlo rijetko na prvi pogled primjetljiva, jer podanik ne smije osjetiti kada je nadziran, iako mora znati da je to moguće u bilo kojem trenutku.⁷²⁰ Različiti načini pritiska i nadgledanja državnih službenika naročito očiti postaju tijekom izbornih ciklusa. Takvo shvaćanje moći povezano je s tendencijom stvaranja podaničke mašinerije, koja je pod Khuenovim sustavom u Trojednoj Kraljevini dosegla nove visine.

Dakako, na taj način je činovništvo, birokratska mašinerija režima, još jače povezano s modernizacijskim procesima, pri čemu su se negativne značajke takvog sustava (npr. korupcija) odražavale i na ukupnost društvenog života. Hrvatski su se činovnici itekako bojali nemilosrdne

⁷¹⁸ O tome: Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Udio građanstva u županijskim skupštinama u sjevernoj Hrvatskoj pred Prvi svjetski rat“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 113-122.

⁷¹⁹ Waltraud HEINDL, *Josephinische Mandarine: Bürokratie und Beamte in Österreich*, sv. 2 (Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 2013.), 254.

⁷²⁰ Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris: Éditions Gallimard, 1975.).

reakcije koja bi neposlušnost ili pogrešku činovnika gotovo sigurno kaznila premještajem u zabačenu periferiju ili čak otpustom. S druge strane, lojalnost i poslušnost su nagrađivani. To je značilo i da efikasnost, marljivost ili moralnost na radnom mjestu često nisu bili niti jedini niti najvažniji kriterij po kojem su činovnici u svojoj karijeri avansirali.⁷²¹

Centralizacija državnih poslova koja se provodila pod banom Khuenom značila je povećanje birokratskog aparata. Drastično rastu pritom predmeti koje su pojedini Odjeli rješavali u dnevnom ritmu. Pisaći stroj će Zemaljska vlada upotrijebiti tek 1897. godine: činovnici su sve poslove ispisivali rukom, službene su okružnice litografirane, a odredbe putem štampe umnožavane.⁷²² Zbog takvog stalnog povećanja poslova i uvjeta rada, broj službenika neprestano raste.

Svjestan važnosti činovništva za uspjeh svojeg političkog sustava, Khuen-Héderváry je tijekom prvih deset godina vlasti mijenjao mirovinski zakon, omogućivši naročito autonomnom činovništvu zemaljskih institucija povoljnije uvjete života. Dodatna potpora u tom smjeru bila je osnova po kojoj su povećane plaće i stanarine činovnika, iako reformama njihovi životni problemi ipak nisu riješeni. Mobilnost činovnika, naročito učitelja, nastojala se poticati plaćenim putnim troškovima i selidbenim pristojbama, što je zakonski omogućeno tek 1901. godine.⁷²³ Zagreb i Osijek su kao središta za državne i autonomne činovnike predstavljali dakako najatraktivnija radna odredišta. Međutim, najveći je problem naročito autonomnih činovnika u manjim gradovima bio platežni razred pod koji su potpadali gradovi u kojima su bili zapošljavani, odnosno stanovi koji su im dodjeljivani. Doplata za stanarinu često nije pokrivala svakodnevne troškove i najma stana, pa su činovnici upadali u dugove, odavali se kockanju i drugim porocima. Zbor zemunskih autonomnih činovnika tako banu 1894. godine šalje dopis u kojemu, osim pohvala „očinskoj“ brizi koju ban pokazuje prema činovništvu, moli da se taj problem riješi, navodeći kako u Zemunu činovništvo kao „stalež u društvenom životu“ treba održati ugled i dostojanstvo, kako treba izbjeći

⁷²¹ Vrlo dobar prikaz stanja u činovništvu za vrijeme Khuena u Hrvatskoj i Slavoniji nudi književnost. Ona je, za razliku od primjerice austrijske književnosti, gotovo u potpunosti lišena sentimenta i melankolije prema prošlom vremenu Austro-Ugarske Monarhije i razdoblja kada je državnom dominirala birokracija. Milan Marjanović u već spominjanom romanu *Karijera* vrlo dobro i zanimljivo ocrtava obrise sustava koji je u to vrijeme (1904.) bio već dobro uohodan. No važno je uputiti i na perspektivu Vilme Vukelić, koja pišući o Osijeku u vrijeme Khuena, također upozorava na nemilosrdnost režima u odnosu na činovništvo. Personifikacija propalog umjetnika koji je „zatrovan“ vremenom, konstantno pod pritiskom režima, na rubu propasti, odan alkoholu i životnom pesimizmu je lik Mareka Lavovića. Vilma VUKELIĆ, *U stješnjenim granicama* (Osijek: Matica hrvatska, 1997.). Vidi također: Ivan PEDERIN, „Osječka građanska i cionistička književnica Vilma Vukelić“, *Zadarska smotra* 3 (2015.), 15-34.

⁷²² Josip VIDMAR, „Registratura Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade 1869-1918“, *Arhivski vjesnik* I/1 (1958.), 417.

⁷²³ *Službeni glasnik*, 30. IV. 1901., 99-100.

izvrgavanje ruglu neimaštinu koja krnjom plaćom ne može pokriti troškove stanova koji su im u najam dodijeljeni.⁷²⁴ Da je država vodila brigu o svojim činovnicima, posebno učiteljima, pokazuju i brojne molbe da se njima ili njihovim obiteljima ustupi besplatni stan i boravak u toplicama kod Topuskog ili nekim drugim kupeljima, koje su odobravane.⁷²⁵

Još jedan problem na koji su činovnici nailazili bio je širih društvenih razmjera. Zagreb se često u negativnom kontekstu naziva „činovnički grad“, dok se državne službenike apriori sudilo kao pijune omraženog režima, provoditelje mađarizacije, protuhrvatske politike i svega negativnog što je ban Khuen naredio. Na činovništvo se često gledalo kao na aparat koji neumorno radi kako bi banu priskrbio potrebne podatke, njegove bi govore i propagandu podupro brojkama, kako bi režimski političari „ovladali narativom“. Negativan stav prema činovništvu međutim nije bio samo hrvatski specifikum, već se diljem Dunavske Monarhije nailazi na takav odnos; prema nekim povjesničarima i sociolozima, pojam građanstvo trebao je donekle ublažiti „pogrdni“ termin službenici – činovnici.⁷²⁶ Takav se odnos prema državnim činovnicima negativno odražavao na stil života pojedinih činovnika, koji su se odavali raznim porocima, često tonuli u probleme s alkoholom, financijama i sl.

Osim egzistencijalnih i društvenih problema, modernizacijski okvir koji je za hrvatsko društvo donosio razdoblje dugoročne tranzicije, značio je i da će u atmosferi u kojoj su politički pritisci i korupcija učestali oblik provođenja politike (pa tako i modernizacijskih mjera), prelaziti na lokalne činovnike-moćnike. Oni su se osjećali u političkom smislu dovoljno važnima i zaštićenima, da mogu provoditi u određenoj mjeri vlastitu samovolju. Korupcija se kao negativni popratni proces modernizacije i tranzicije pritom povezivala s nastojanjima da se birokratski aparat politički što jače veže uz režim. Efikasno provođenje režimske politike po principu „biča i zobi“ koji je Khuen u Hrvatskoj i Slavoniji primjenjivao, dobro je nagrađivano sinekurama. Takav oblik političke korupcije, koji je u vrijeme Tisze bio raširen po čitavoj Ugarskoj i najjasnije se odražavao na brojne korupcionaške afere u pojedinim oblastima tijekom provođenja izbornog procesa,⁷²⁷ odražavao se dakako i na Trojednu Kraljevinu. Ban Khuen-Héderváry stvorio je

⁷²⁴ HR-HDA-78-PRZV, 400-1894., pismo Zbora zemunskih autonomnih činovnika banu Khuenu, 7. I. 1894., kut. 480.

⁷²⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, razne molbe za korištenje zgrade i toplica, kut. 258.

⁷²⁶ Peter D. FORGÁCS, *Der ausgelieferte Beamte. Über das Wesen der staatlichen Verwaltung* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016.), 23-39; 58-69.

⁷²⁷ András GERŐ, *The Hungarian Parliament (1867-1918). A Mirage of Power* (New York: Columbia University Press, 1997.), 57-105.

„monopol nad političkom korupcijom“,⁷²⁸ nastojeći iskoristiti sve mane birokratskog sustava u korist svojih političkih ciljeva, tolerirajući na taj način brojne afere.

Vrlo dobar primjer je slučaj zemaljskog školskog nadzornika za srednje škole, Matije Uhliřa. Rodom Āeh, školovan u Pragu i Grazu, gdje stjeĉe doktorat iz filozofije, joř je u vrijeme apsolutizma doselio u Hrvatsku. U Osijeku i Zagrebu dugo vremena sluŹi kao uĉitelj, zatim je neko vrijeme ravnatelj realke u Rakovcu, da bi 1877. godine bio imenovan školskim nadzornikom.⁷²⁹ U jednoj se saborskoj raspravi, koju potieĉe iz redova opozicije Franjo Markoviĉ, meĉutim otkriva kako Uhliř provodi u školama samovolju i u potpunosti nepropisne prakse. Markoviĉ izjavljuje kako se školski zavodi Źale na nadzornika. OptuŹuje ga za provoĉenje „ubitaĉnog dualizma“, jer se odredbe koje nameĉe nekim školama ne primjenjuju u drugim, smanjuje sate hrvatskog u tjednu i poveĉava sate njemaĉkog jezika, uvodi neobiĉne formulare za izdavanje svjedodŹbi. Nadalje, školama nameĉe odredbe koje su vrijedile za cislajtanijski dio Monarhije (umjesto onih koje je donosila Zemaljska vlada), ne pořtuje dogovorene mjere za strane (bugarske) uĉenike kojima nameĉe uĉenje njemaĉkog, odbija prihvatiti preporuĉene školske knjige nameĉuĉi umjesto njih one koje je sam odabrao, ukida odredbe po kojima se za nagrade uĉenicima dodjeljuju hrvatske knjige, uskraĉuje uĉiteljima dopuste za istraŹivaĉki rad. Markoviĉ govori o „insubordinaciji proti ĉinovniĉkomu duhu“, o samovolji jednog ĉinovnika koji oĉito ne vrři svoj posao u skladu sa zakonima.⁷³⁰ Pravařka *Sloboda* joř je ořtrije pisala o Uhliř kao „germanizatoru“ koji ne pořtuje niti hrvatski jezik niti pravila vlastite vlade.⁷³¹ *Sloboda* je dakako pomoĉu zakona o tisku kaŹnjena zbog svojih napisa zapljenom i zabranom,⁷³² dok protiv Uhliřa nije pokrenut nikakav ozbiljniji proces. Na neko je vrijeme umirovljen, da bi kasnije, sve do smrti 1896. godine, bio reaktiviran u sluŹbi, dakle ponovno djelatan kao školski nadzornik u vrijeme predstojnika Krřnjavog. Spomenuti sluĉaj Matije Uhliřa ukazuje s jedne strane tako na samovolju koju su pojedini namjesnici i nadzornici mogli provoditi, ali upozorava i na politieĉku dimenziju: ĉesto su upravo vladini nadzornici bili ti koji su provodili prvenstveno politieĉke agende, po zadatku djelovali, zaobilazeĉi i Odjel i kulturnu politiku koju je provodio odjelni predstojnik.

⁷²⁸ Pojam koji se ĉesto rabi u svezi s reŹimom Istvana Tisze.

⁷²⁹ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 267.

⁷³⁰ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.), 895-897; *Narodne novine*, 4. I. 1884.

⁷³¹ *Sloboda*, 15. I. i 26. II. 1884.

⁷³² *Narodne novine*, 8. III. 1884.

Različiti izvori ukazuju i na razmjerno veliko negodovanje visokih dužnosnika koji su uočavali neefikasnost birokratskog aparata ili pojavu korupcije. Mnogi se kulturni djelatnici na najvišim razinama žale na neprofesionalnost činovništva, na pogreške ili nepotrebnu tromost sustava koji je vodio do ozbiljnih nesporazuma, financijskih gubitaka, pa do vrlo nespretnih, čak pomalo tragikomičnih neugodnosti. O tome se neprestano žali Kršnjavi kao odjelni predstojnika, a ništa manje frustrirani takvim pojavama nisu ni Stjepan Miletić ili Ivan Zajc. Neorganiziranost i neprofesionalnost u Glazbenom zavodu Zajca dovode do povremenih izljeva bijesa i žaljenja za time što je napustio mnogo profesionalniji Beč.⁷³³ *Zapisci* Izidora Kršnjavog, kao jedan od najbogatijih i najvažnijih izvora za kraj 19. i početak 20. stoljeća, mogu se u tom smislu čitati kao „chronique scandaleuse“ sustava, obilježenog aferama, korupcijskim slučajevima i sl. Njegov je Odjel, obilježen sve većim rashodima i financijskim opterećenjima, s jedne strane ukazivao na klasični birokratski „schlamperei“ [birokratska aljkavost] u smislu financijskih izvještaja i angažmana birokracije u uređivanju stanja (poslije će Kršnjavi rabiti i izraz *Trottelkratie* [njem. Trottel = budala, naivčina, dakle „budalokracija“]), ali s druge strane i na ozbiljnu korupciju činovnika koji su na račun Odjela sponzorirali svoj način života i društveni uspon.

Miletić, koji je od početka svojeg intendantskog mandata u Hrvatskom narodnom kazalištu bio svjestan da će politika imati snažan upliv u rad kazališta, želio je jačanjem funkcije intendanta „preskočiti“ razinu birokratskih referenata i uspostaviti izravniji kontakt s banom – računajući na bolji ishod u tom odnosu. Naime, bio je svjestan svih afera koje su se uz kazalište vezale u javnosti prije njegovog stupanja na dužnosti, kada su opetovano nedostajala sredstva iz kazališne blagajne.⁷³⁴ U vrijeme „kazališne afere“, kada je privremeno odstupio s mjesta intendanta, humoristički pravaški list *Trn* donosi karikaturu u kojoj prikazuje zgradu kazališta i ispred nje dva krokodila, jedan s natpisom *Srbobran*, *Zastava* i *Srpski glas* (srpski tisak koji je napadao intendanturu), drugi s natpisom „birokratizam“.⁷³⁵

Upravo slučaj Miletića i krize koju je izazvao i birokratski aparat pokazuje do koje je mjere strah i unutarnja korupcija zahvatila državne organe; pritisak s obzirom na financije i deficit kojeg je Miletić trpio često nije dolazio „odozgo“, od samog bana, koji je sudeći prema

⁷³³ Zdravko BLAŽEKOVIĆ, „Ivan Zajc u ogledalu svoje korespondencije“, *Arti musices* 10/1 (1979.), 45-52.

⁷³⁴ *Narodne novine*, 25. I. 1890.

⁷³⁵ *Trn*, 5. VIII. 1895. Miletić je to opisao: „Kako je, uostalom, javnost u cijeloj toj stvari sudila, to je zagrebački šaljivi list „Trn“ u jednoj svojoj ilustraciji pod naslovom Dva zmaja ovako prikazao: u pozadini vidi se zgrada novog hrvatskog glumišta. Pred njom sikte dva zmaja. Na leđima jednog napisane su riječi „Srbobran“, „Zastava“, itd. a na leđima drugog riječ – „birokratizam“...“. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 188.

razgovorima s intendantom i korespondenciji bio ponekad i benevolentan – pritisak je češće dolazio „odozdo“, od odjelnih savjetnika i drugih činovnika koji su, motivirani strahom ili ambicijom, svoj zadatak izvršavali isključivo radi svoje dobiti, tendenciozno i neobjektivno. Khuen-Héderváry je zasigurno bio svjestan takvog razvoja, ali nije mogao mnogo učiniti, jer je to bio ključni dio sustava kojeg je stvorio. Na pritužbe o lošem vođenju financija u blagajni od strane činovničkog i državnog aparata, ban odgovara da je jedina moguća mjera – stegovni, disciplinski istražni proces.⁷³⁶ Iako su takvi procesi pokretani, rezultati su u izvještajima često bili neodređeni ili su činjenice prikrivane pa se do prave odgovornosti obično tim putem nije dolazilo.

Slični se problemi pronalaze i unutar Odjela za bogoštovlje i nastavu. Čini se da je neefikasnost i nemar bila učestala pojava s kojom se svaki predstojnik morao boriti. Primjerice, činovnici su često upozoravani da dopise ne šalju izravno predsjedništvu Zemaljske vlade, već da ih šalju prvo preko odjelnog predsjedništva nadalje.⁷³⁷ Dodatan problem je predstojnicima predstavljala upravna hijerarhija. Naime, odjelni savjetnici su svoje izvještaje o budžetu i stanju resora referirali izravno banu, zaobilazeći pritom odjelnog predstojnika. To je banu omogućavalo snažno sredstvo (političkog) pritiska na svoje predstojnike i mogućnost jače kontrole. Međutim, problem je bio što ban nije mogao, ponajviše radi zauzetosti drugim poslovima, držati konstantan pregled nad pojedinim projektima i radnjama. Bogoštovlje i nastava zasigurno nije bio prvi resor na njegovoj listi prioriteta pa se, kako uostalom svjedoči i Kršnjavi, događalo da se na odluku bana čekalo danima, u nemogućnosti da se odluke donose samostalno.⁷³⁸

Pritužbe na činovnike svode se često i na nesavjesno obavljanje rada, koje je izravno utjecalo na učinkovitost Odjela. Tako jedna okružnica izdana u vrijeme predstojnika Armina Pavića govori o činovnicima koji ne poštuju radno vrijeme, dolaze nakon 10 sati i odlaze oko podneva, isto čine i u popodnevnom radnom vremenu, zatim ne obavljaju svoje poslove ili izazivaju zastoje u rješavanju poslova.⁷³⁹ Sredstvo borbe protiv takve neefikasnosti najčešće se svodilo na takve okružnice i opomene o rigoroznijoj implementaciji uredskih pravila, ponavljajući se iz godine u godinu odnosno od predstojnika do predstojnika. Međutim, problem s činovničkim aparatom nastajao je i u odnosu na komunikaciju sa školskim općinama te gradskim i županijskim organima. Naime, pitanja školskog osoblja, a naročito pregradnje, dogradnje ili nove gradnje

⁷³⁶ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo bana Khuena Stjepanu Miletiću, 20. VI. 1895., kut. 464.

⁷³⁷ HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštovlje, Predsjedništvo, 1898., dokument br. 5, „Okružnica“, kut. 1.

⁷³⁸ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 77-78.

⁷³⁹ HR-HDA-80-BiN, Zemaljska vlada-Bogoštovlje, Predsjedništvo, 1899., dokument br. 5, „Okružnica“, kut. 1.

školskih ustanova izvodilo bi se isključivo nakon analize na terenu koju je trebala provoditi školska općinska organizacija u suradnji s gradskim poglavarstvima, snoseći pritom i dio troškova radova (u odnosu na budžetsko stanje općine). To međutim nije u praksi uvijek funkcioniralo dobro, pa su izvještaji koje je Odjel primao bili krnji, nepotpuni, neprecizni ili bez osnovnih odrednica koje su služile za procjenu stanja. Pravilnom procedurom je Odjel trebao pregledati i odobriti građevinske intervencije tek nakon što je osnova za pregradnju ili novu školu sastavljena te prošla stručnu provjeru dotičnog školskog nadzornika. Ti su problemi na vidjelo došli naročito kada je građevna djelatnost u vrijeme predstojnika Kršnjavog porasla, pa se nastojalo određenim mjerama jasnije propisati nužnu dokumentaciju koja je Odjelu potrebna pri takvim građevinskim pothvatima.⁷⁴⁰

II.4.4.1.5. Reprezentacija Odjela – reprezentacija kulture

Odmah po dolasku Izidora Kršnjavog na mjesto predstojnika inicira se, pod vodstvom arhitekta Hermana Bolléa, projekt uređenja i adaptacije palače bogoštovlja i nastave u Opatičkoj 10, koja je od 1892. godine odjelno sjedište. Palača Vojkffy-Paravić je za potrebe Odjela kupljena još u vrijeme Ivana Vončine, kada se prodajom zaklade kutjevačkog vlastelinstva raspolagalo pozamašnim financijskim sredstvima pa je Odjel preseljen iz dotadašnjeg prostora u Demetrovoj ulici. Palača je trebala postati reprezentativno zdanje pa je pod ravnanjem Bolléa srušen zid prema Opatičkoj ulici i izgrađena vrlo prepoznatljiva dekorirana ograda, uređen vrt i postavljen zdenac, te su provedene brojne adaptacije, promjene, preuređenja i popravci.⁷⁴¹ Istovremeno je predstavljala i „praktičnu akademiju hrvatskog umjetnog obrta“, jer su gotovo sve umjetnoobrtne radove izveli nastavnici i učenici Obrtne škole u Zagrebu.⁷⁴² Kršnjavi je sredstva za preuređenje palače, koja dotada nije bila u dobrom stanju, po svemu sudeći prikupio bez znanja bana, uzevši različitim „proračunskim manevrima“ iz drugih odjelnih fondova novac, kojega je potom vraćao kroz Granitzeve uplate iz prihoda od školskih knjiga.⁷⁴³

⁷⁴⁰ Usp. HR-HDA-BiN, opći spisi, dokument br. 5771, 3841 i 6849, kut. 32.

⁷⁴¹ [Izidor KRŠNJAVI,] „Nakažena vladina zgrada za bogoštovlje i nastavu“, *Hrvatski kritičar* 13 (1914.), 2. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 322-324.

⁷⁴² Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 23.

⁷⁴³ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 323.

Uz Školski forum, projekt (po uzoru na urbanističko uređenje Pariza pod Georgesom-Eugènom Haussmannom) velikog gradskog bloka odnosno kompleksa školskih i javnih zgrada (predviđene su bile trgovačka škola, realka, gimnazija, športske dvorane s aulom i konviktom, muzejski niz, Glazbeni zavod, opservatorij, crkva sv. Blaža i park) u Zagrebu koji nije do kraja realiziran (ostvaren samo školski kompleks),⁷⁴⁴ palača bogoštolja i nastave je najznačajniji simbol, manifestacija plodova i uspjeha kulturne politike u vrijeme bana Khuena. Izvorna ideja školskog foruma ukazuje ustvari na integralističko shvaćanje kulture Kršnjavog, odnosno vremena u kojem je djelovao – obrazovanje, znanosti, umjetnosti i tjelovježba nerazdvojno su povezani u cjelinu.⁷⁴⁵ No, za razliku od Školskog foruma, uređenje palače,⁷⁴⁶ njezin stil, dizajn, ikonografija i dekoracija usmjereni su kako prema javnosti tako i prema „unutra“, slaveći ne samo uspjeh dualizma Monarhije, Nagodbe, Franje Josipa, bana i njegove vlade, već i hrvatsku znanost i kulturu te predstojnika bogoštolja i nastave – samog Kršnjavog.⁷⁴⁷ Inspiraciju za uređenje Palače dobio je tijekom jednog putovanja u Rim; dominantna prisutnost antike i renesanse trebala je naglasiti povijesne temelje na kojima se nalazilo hrvatsko školstvo, odnosno osnovu hrvatske kulture, pozivajući se pritom i na kršćanstvo, realizam, idealizam, dakako uz prisutnost

⁷⁴⁴ Na natječaj su bili pozvani arhitekti Herman Bollé, Kuno Waidmann, Josip Vancaš iz Sarajeva, arhitektonska firma Helmer & Fellner iz Beča te njemački atelje Ludwig & Hülssner. O tome vidi: Olga MARUŠEVSKI, „Školski forum Ise Kršnjavoga“, *Studije Muzeja Mimara* 8 (Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1992.), 6-23; Zlatko JURIC, „Školski forum u Zagrebu 1893-1906. g.“, *Prostor* 7/1 (1999.), 49-68.

⁷⁴⁵ Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagreb u središtu* (Zagreb: Barbat, 2003.), 307.

⁷⁴⁶ O uređenju Palače vidi: Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi, kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2002.); ISTA, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 295-313; Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ – Elizabeta WAGNER, „Izidor Kršnjavi i povijesne slike u zagrebačkoj Zlatnoj dvorani u Opatičkoj 10“, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 10 (2010.), 273–314; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane“, *Kolo* 5 (2013.), 111-147; Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 361-372; Mislav GREGL, „Ikonografski program Izidora Kršnjavoga za uređenje palače u Opatičkoj 10 – između zamisli i realizacije“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 364-371.

⁷⁴⁷ Zanimljivo je da je slika „Živio kralj!“ ujedno i jedini portret predstojnika koji je postavljen u zgradi Odjela za njegova života. Iako nije na tome inzistirao, jasno je da je palača trebala slaviti i dodatno naglašavati uspjeh i ulogu Kršnjavog u „kulturnom procvatu“. O taštini bana Khuena, ali i Kršnjavog, dobro govori prepričani događaj iz *Zapisaka* (na tom mjestu Kršnjavi govori o sebi u trećem licu): „Kao karakteristiku odnosa između bana i Kršnjavog spomenimo sljedeći neznatan događaj. Po završetku preuređenja Kršnjavi je dao postaviti malu spomen ploču od crnog mramora s kratkim latinskim natpisom. Kad ga je odjelni predstojnik izvještavao, pitao je ban kakva je to stvar s tom spomen pločom, i koje je to ime na njoj? Vjerojatno je mislio da je Kršnjavi na spomen ploču dao uklesati svoje ime, jer pitanje je zvučalo strogo i oštro. Nakon što je odjelni predstojnik izvjestio da je na ploči uklesano samo ime Njegove Presvijetlosti, banova se strogost rastvorila u dopadljiv smiješak. Kad je došao razgledati zgradu, zadržao je šešir na glavi, pogledao kroz prozor i zazviždao. To je činio uvijek kada je bio ljut.“ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIC (Zagreb: Mladost, 1986.), 323-324; Mislav GREGL, „Ikonografski program Izidora Kršnjavoga za uređenje palače u Opatičkoj 10 – između zamisli i realizacije“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 369.

alegorijskih motiva znanosti i kulture te klasičnih povijesnih situacija.⁷⁴⁸ Alegorijskim prikazima nastoji se ostvariti dijaloški odnos prema idealima i kategorijama iz prošlosti, povezujući pritom kozmopolitsko općeeuropsko i nacionalno, hrvatsko, ostvarujući *Gesamtkunstwerk* koji slavi „aristokraciju duha“, koji daje temeljni, programski smjer hrvatske kulturne politike.⁷⁴⁹

Središnji dio zgrade sačinjava Zlatna dvorana, koja je reljefima i slikama izravno reprezentirala bogoštovlje i nastavu, znanost i umjetnost te hrvatsku kulturnu povijest. Likovni prikazi hrvatske povijesti sugerirali su poruke jedinstvenosti Trojedne Kraljevine i autonomnog položaja u odnosu na Ugarsku.⁷⁵⁰ Pri opremanju i dekoriranju unutrašnjosti Palače Kršnjavi je vodio dakako glavnu riječ: njegova kulturna politika programa reprezentacije Odjela zrcalila je ustvari politički sustav Khuena. Kršnjavi je u projekt doduše uključio neke od najuglednijih hrvatskih umjetnika koje je želio zadržati u Zagrebu, dokazavši im da i vlada može uzdržavati njihovu umjetnost. Međutim, pritom se radi i o određenom klijentelizmu, jer je Vlahu Bukovca i Matu Celestina Medovića nastojao dovesti i zadržati u Zagrebu, a preko Društva umjetnosti imao izuzetnog utjecaja na koloniju umjetnika kojoj je Odjel za bogoštovlje i nastavu učestalo dodjeljivao poslove. Angažirao je Bukovca da 1892. izradi dvije slike, „Dubravku“ i sliku „Promoviranja i unapredjenja znanosti i umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji za banovanja preuz. gosp. bana Drag. grofa Khuen-Hedervary-a“ za honorar od 3.000 forinti po slici i uz dvogodišnji tempo rada.⁷⁵¹ Nešto kasnije došlo je do važne zamjene motiva. Slika „Promicanje i unapređenje znanosti...“ promijenjena je u sliku s radnom verzijom „Defilej školske mladeži pred Nj. Veličanstvom kraljem Franji Josipu u Zagrebu dne 14. listopada 1895.“, kasnije konačno naslovljena „Živio kralj!“.⁷⁵² Također su dogovorene i izrade slika drugih domaćih autora, Celestina Medovića, Bele Čikoša-Sesije i Ivana Tišova kao i neke druge omanje radnje.⁷⁵³

⁷⁴⁸ Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 296.

⁷⁴⁹ Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 22-23.

⁷⁵⁰ Mislav GREGL, „Ikonoografski program Izidora Kršnjavoga za uređenje palače u Opatičkoj 10 – između zamisli i realizacije“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 368.

⁷⁵¹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 17022, kut. 31. Kasnije je Bukovac tražio dodatnu odštetu zbog putnih troškova (studija za sliku ga je odvela u Dubrovnik) od 500 forinti. HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 2785, kut. 31.

⁷⁵² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 18459, kut. 31. Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2004.), 144.

⁷⁵³ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 13232, kut. 31.

Kako postaje jasno iz sačuvane dokumentacije, Kršnjavi je likovna djela sam prosuđivao te potom izdavao honorare: za naručenu sliku „Živio kralj!“ honorirao je Bukovca s dogovorenih 3.000 forinti iz zaklade školskih knjiga za pučke škole, nakon što je sam „pomno pregledao i izpitao“ sliku „te ju u svakom pogledu pronašao posve uspjelom“. ⁷⁵⁴ Predstojnik je povoljna očitovanja napisao i za druge slike, te potom odobrio isplate honorara, dok je slikar Nikola Mašić od Medovića tražio da sliku „Spljetski sabor od god. 900“ izradi nešto detaljnije, što je učinjeno. ⁷⁵⁵

Opremanje Palače nije stalo ni nakon odlaska Kršnjavoga, koji je po toj prilici, pomalo zajedljivo, negodovao. Pod predstojnicima Teodorom Mallinom (1854.-1904.) i Arminom Pavićem nastavljaju se neki radovi, uglavnom prema ranije ustaljenim honorarima umjetnicima, pa se inicira i izrada dodatnih slika i reljefa, financiranih uglavnom iz proračuna Odjela ili preko uložnica koje su bile za tu svrhu stavljene u Hrvatsku komercijalnu banku i Prvu hrvatsku štedionicu te su, nakon nekog vremena, uvećani iznosi pod kamatnom stopom podizani. ⁷⁵⁶ Nikola Mašić također je tom prilikom uglavnom vršio inspekcije slika i dogovarao dorade prije isplate honorara. ⁷⁵⁷

U prostorijama Palače su, nakon svečane matineje za otvaranje u svibnju 1895. godine na kojoj su uz prolog Huga Badalića okupljeni posebni uzvanici, održavane različite umjetničke izložbe. Bio je to ambijent koji je okupljao krug oko Bukovca, likovnu koloniju koju su činili uz iskusnijeg Medovića još Auer, Čikoš-Sesija, Crnčić, Frangeš Mihanović, Mašić, Valdec, Tišov i drugi koje je Kršnjavi na određen način držao pod svojima, smatrajući se ne samo formalno, već i u smislu usmjeravanja i podržavanja, njihovim „Kultusšefom“. Društvo umjetnosti (neko vrijeme i Društvo za umjetnost i umjetni obrt), isprva projekt pod okriljem Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, čiji je spiritus movens Izidor Kršnjavi, s njegovim je prelaskom na stranu unionističkog režima ušlo u sferu države: pojačane su mu potpore i različiti načini podrške rada, a samo je društvo do kraja mandata Kršnjavog boravilo u Palači bogoštovlja i nastave. ⁷⁵⁸ Palača je

⁷⁵⁴ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 5566, kut. 31; HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, „Očitovanje“ od 14. IV. 1896., kut. 31.

⁷⁵⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 5725, kut. 31.

⁷⁵⁶ Tako se primjerice Celestin Medović obavezao uraditi dvije dodatne slike 1900. godine, povijesne prikaze „Dolazak Hrvata“ i „Krunisanje Ladislava Napuljskog“ po istoj cijeni od 12.000 kruna za ukupan rad na obje slike. HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 7525, kut. 31; HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 18949, kut. 31.

⁷⁵⁷ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 9822, kut. 31.

⁷⁵⁸ Detaljnu monografiju o tome je objavila O. Maruševski. Vidi: Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2004.).

tako demonstrirala i ostvarenje njegovog djela u hrvatskoj kulturi, nadovezujući se na korijene i tradiciju koji su vodili do suvremenosti odnosno razdoblja pod Kršnjavim. Svoj je gotovo privatni program podizanja umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji povezo s funkcijom odjelnog predstojnika, a Palaču koristio kao glavno mjesto dogovaranja i provođenja kulturnih projekata: ondje se sastaju odbor Društva umjetnosti (1895.) i raspravljaju o mogućnostima poboljšanja uvjeta rada umjetnika u Zagrebu, ali i povećanja interesa građana prema umjetnosti općenito.⁷⁵⁹ Izložbe se više ne održavaju u palači Akademije, već u Opatičkoj 10.⁷⁶⁰ Društvo umjetnosti je tako izravno povezano s Odjelom, uzdižući ne samo važnost njenih članova i umjetničke kolonije okupljene oko Bukovca i pod vodstvom Kršnjavog, već uvodeći i pitanje razvoja umjetnosti u Zagrebu na razinu državne politike.

II.4.4.2. Odjel za bogoštovlje i nastavu pod Ivanom Vončinom (1882.-1885.)

Već pod Ivanom Vončinom (predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1882.-1885.) naziru se obrisi dalekosežnih planova koji su trebali unaprijediti školstvo, znanost i kulturu općenito. Osim važne političke poruke koja je poslana zadržavanjem Ivana Vončine na mjestu predstojnika bogoštovlja i nastave – poruke barem djelomičnog kontinuiteta Narodne stranke, pod Vončinom se provode bitni projekti organizacije institucija, etabliranja financijskih podrški i subvencija u širem krugu različitih institucija, društava ili publikacija te modernizacija sustava kulture općenito. Međutim, i politika Vončine, a naročito njegovog nasljednika Stjepana Speveca (predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1886.-1891.) u velikoj je mjeri usporeni nastavak tendencija koje su se pokazivale u tom resoru još za vrijeme bana Mažuranića i Pejačevića. Pravnik, nakladnik i tiskar – među pokretačima oporbenih listova *Sviet*, *Zatočnik*, *Branik* i *Novi Pozor*, Ivan Vončina (1827.-1885.) već se 1870-ih godina dokazao kao vješt organizator i urednik političkih listova, „stožer oko kojeg se kupi nova frakcija“ u Narodnoj stranci.⁷⁶¹ Osim organizacijskih sposobnosti Vončina je svojom izdavačkom djelatnosti stekao i određen afinitet prema temama modernizacije obrazovanja i znanosti, odnosno kulture u širem smislu. U prvim je godinama Khuenova režima osigurao kontinuitet, ne samo kao pročelnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, već i kao dugogodišnji član Narodne stranke koji je ipak djelovao samostalno. Nakon

⁷⁵⁹ *Agramer Zeitung*, 1. IV. 1895.

⁷⁶⁰ HR-HDA-1979-Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (HDLU), Društvo umjetnosti, 1.4. Izložbena djelatnost 1887.-1940., kut. 11.

⁷⁶¹ Prema: Vera CILIGA, *Slom politike narodne stranke (1865-1880)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970.), 176.

završene Kraljevske pravoslavne akademije u Zagrebu, služio je pod Antunom Mažuranićem još u vrijeme dok je ovaj bio povjerenik vinodolskog kotara 1848. godine,⁷⁶² te je od tada pa nadalje stalno prisutan faktor hrvatske politike, radeći u državnoj službi u Karlovcu, Osijeku i Virovitici, zatim u vrijeme Bacha u Ministarstvu unutarnjih poslova u Beču (1856.-1859.), te kao gradski načelnik Karlovca (1859.-1861.), riječki podžupan (1861.-1867.) i načelnik Zagreba (1875.-1877.).⁷⁶³ Iako je aktivan član Narodne stranke, Vončina ipak uglavnom djeluje samostalno i ne gaji pretjerano povjerenje u Strossmayera i Mrazovića kao predvodnike stranke. On je doduše isprva uz Mrazovića i Miškatovića jedan od najistaknutijih predstavnika stranke u borbi protiv Nagodbe.⁷⁶⁴ Ali, kako će se pokazati tijekom pregovora o reviziji Nagodbe 1872./1873., nije se slagao s vodstvom Narodne stranke (naročito Strossmayerom), nastojeći uspostaviti bolju suradnju s mađarskim predstavnicima Deákovog kluba, zanemarujući pritom naputke koji su predstavljali minimum, od kojeg ne bi trebali odstupati pri pregovorima.⁷⁶⁵ Vončina će potom voditi samostalnu politiku, sve do raskola odnosno osnivanja Neodvisne narodne stranke (1880.), kada će se zajedno s Miškatovićem naći na protivničkoj strani nove stranke.⁷⁶⁶

Nakon dolaska Khuena u Hrvatsku i Slavoniju, jedini je Vončina ostao na svojem položaju, što govori kako je Vončina percipiran u političkom smislu, ali i o tome kako resor bogoštovlja i nastave nije još bio krucijalan: Marijan Derenčin odstupio je još prije odlaska bana Pejačevića, s kojim je otišao i Jovan Živković, predstojnik Odjela za unutarnje poslove. Doduše, i Vončina je ponudio ostavku, ali ju je još kraljevski povjerenik Ramberg odbio, a novi ban Khuen odlučio ga je zadržati na položaju.⁷⁶⁷ Kao odjelni predstojnik Vončina nastavlja poslove svojih prethodnika (Mirko Šuhaj i Pavao Muhić) i razvojni smjer kojeg je odredio još tijekom ranijeg

⁷⁶² NSK R 6046, Vončina, Ivan, br. 1.

⁷⁶³ *Narodne novine*, 2. XII. 1885.; Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 6-7.

⁷⁶⁴ Mrazovića, Miškatovića i Vončinu se nazivalo „trijumviratom“ stranke, okupljenih oko lista *Zatočnik*. 259-270; NSK R6050, Vončina, Ivan, Razni novinski izresci, nekrolozi, ... nađeni u ostavštini I. Vončine, „Program“; Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 43-44; Vera CILIGA, *Slom politike narodne stranke (1865-1880)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970.), 87-99; Ivan MAŽURANIĆ, *Izabrani politički spisi*, prir. Dragutin PAVLIČEVIĆ (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 42.

⁷⁶⁵ O tome: Vera CILIGA, „O nekim pitanjima u vezi s političkom djelatnošću Ivana Vončine 1868.-1873.“, *Historijski zbornik* 16 (1963.), 245-246. Usp. ISTA, *Slom politike narodne stranke (1865-1880)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970.), 28-31; 253-255.

⁷⁶⁶ Vera CILIGA, „O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića“, *Historijski zbornik* 21-22 (1968.-1969.), 163-165; ISTA, *Slom politike narodne stranke (1865-1880)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970.), 211-212.

⁷⁶⁷ NSK R 6046, Vončina, Ivan, br. 14; Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 19.

mandata, što je vjerojatno i glavni razlog njegova ostanka: kao energični predstojnik nije želio napustiti pokrenute reforme.⁷⁶⁸ Podržao je obilježavanje desete godišnjice Mažuranićeve školske reforme (1884.), naglašavajući upravo kontinuitet u razvojnoj politici obrazovanja, ali i čvrstu suradnju struke (učitelja) i vlade u cilju da se zakonske odredbe što efikasnije provode u praksi.⁷⁶⁹

Među prvim zadacima predstojnika bilo je rješenje pitanja trajne lokacije Sveučilišta. Proširenjem Sveučilišta kroz osnivanje novih odsjeka, povećanjem fonda sveučilišne knjižnice te zbog dotrajalosti ranijih sveučilišnih prostorija, stvorila se potreba pronalaženja prikladnog smještaja. Novim prostorom za sveučilište određena je nekadašnja Opća zemaljska bolnica na Sajmišnom trgu, gdje su također privremeni smještaj ranije pronašle Zagrebačka realka, tvornica duhana, a 1864. u njoj je održana Prva dalmatinsko-hrvatska-slavonska gospodarska izložba.⁷⁷⁰ Od 1882. godine krenule su adaptacijske radnje na zgradi,⁷⁷¹ a Sajmišni će trg (od 1888. godine Sveučilišni trg) postupno postati propulzivno urbano mjesto s nizom različitih kulturnih i znanstvenih institucija te društvenih okupljališta, budući da će se na trgu smjestiti i „Hrvatski sokol“ i društvo „Kolo“, te potom Obrtne škole, novi Narodni zemaljski muzej, a od 1895. i zgrada Hrvatskog narodnog kazališta.

Koliko se resor kulture još uvijek nastojao povezati s gospodarstvom (dakako, naročito zbog Nagodbe) pokazuje se još u početnom razdoblju Odjela pod Vončinom. Važnu stavku djelatnosti čini realizacija prodaje zaklade kutjevačkog vlastelinstva, za što se Vončina zauzimao još 1870-ih godina kao saborski zastupnik, smatrajući da će država financijskim priljevom profitirati, a da će se sam posjed oporaviti.⁷⁷² Naime, tijekom 17. i 18. stoljeća kutjevački je posjed bio pod upravom isusovačkog reda. Odredbom carske komore posjed prelazi 1773. godine u ruke državne uprave, pa se širi „Hrvatsko-Slavonska naukovna zaklada“ koja je formalno posjedom upravljala. Pomoću te su zaklade dodjeljivane stipendije prosvjetnim zavodima u Požegi, dok je samo vlastelinstvo davano u zakup. Od 1870. godine zaklada je pod upravom Zemaljske vlade, koja pokušava problem propadanja posjeda sanirati u više navrata. Vrijednost posjeda koji je

⁷⁶⁸ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 30-31.

⁷⁶⁹ Vidi: Josip KIRIN, „Razvitak hrvatskoga pučkoga školstva, naročito u preporodu našega naroda“, *Napredak* 28 (1886.), 437-438.

⁷⁷⁰ *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 28-29.

⁷⁷¹ Ukupno je u adaptaciju zgrade uloženi iznos od 54.537 forinti. *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 29.

⁷⁷² *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1872.-1875.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih Novinah, 1875.), 1418.

ukupno obuhvaćao 25.283 katastralne rali⁷⁷³ počela je pod uvjetima stalnih zakupa, naročito zbog lošeg administriranja koje se primjerice odrazilo na vinogradarstvo, opadati. Iako je procjena vrijednosti posjeda bila isprva na 3,581.979 forinti,⁷⁷⁴ a govorilo se o prodaji engleskim investitorima, posjed je ipak za 1,350.000 forinti javnom dražbom prodan Milanu Turkoviću, koji je već otprije bio uključen u eksploataciju slavonskog drva.⁷⁷⁵ Unatoč pritužbama i kritikama, potez se pokazao kao dobra procjena, jer je Turković sam kutjevački posjed uredio i učinio izrazito profitabilnim, dok je vlada dobila znatni financijski dodatak proračunu koji se odražavao na kulturne aktivnosti, financiranja i subvencije koje je Vončina imao u planu, a za koje je tako dobio sredstva.

Sredinom 1880-ih godina sve se češće u novinama i političkim raspravama spominju „neproduktivne“ i „produktivne“ službe. Naime, javlja se stajalište prema kojemu humanističko obrazovanje učenike na određen način odvodi u stvaranje „inteligentnog proletarijata“, budući da je po završavanju obrazovanja njihova djelatnost ograničena (svećenstvo, sudstvo, školstvo, itd.).⁷⁷⁶ Zato se smatralo da bi vlada trebala bolje organizirati „produktivne“ službe, dakle školsku obuku na području tehnike, obrta i trgovine. Pod „materijalnom kulturom“ podrazumijevano je povezivanje gospodarsko-obrtničke djelatnosti s umjetničkim izražajem, oblikovanjem, putem trgovačko-obrtničkih škola. Zbog toga dio važnih djelatnosti Odjela u to vrijeme ulazi u sferu gospodarskog razvoja Hrvatske i Slavonije. Poticaje u rješavanju pitanja stručnog školovanja davala je privredna elita grada Zagreba.⁷⁷⁷

U tom smislu među najvažnijim razvojnim odredbama Ivana Vončine spadaju uspostava Viših trgovačkih škola u Zagrebu i Zemunu koje su bile spojene s realkama.⁷⁷⁸ Bitno je i

⁷⁷³ HR-HDA-80, BiN, opći spisi, fascikl 5/2073/1880., „Razpis“, kut. 21. Kuće, dvorišta i vrtovi zauzimale su tek 41 rali, oranice 2.322, livade 466, vinogradi 26, pašnjaci 1.619, kostanjeve šume 86, a hrastove šume 20.719 rali. *Šumarski list*, 4/IV., 1. VII. 1882., 213.

⁷⁷⁴ HR-HDA-80, BiN, opći spisi, fascikl 5/2073/1880., „Razpis“, kut. 21.

⁷⁷⁵ Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj, 1918.-1941.* (Zagreb: AGM, 1997.), 424-425.

⁷⁷⁶ *Narodne novine*, 30. III. 1888.; *Narodne novine* 28. XII. 1888.

⁷⁷⁷ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 218-219.

⁷⁷⁸ Postojale su također i dvije gremijalne trgovačke škole niže kategorije u Zagrebu i Varaždinu. Učiteljski tečaj za trgovačke škole (večernja škola) organiziran je istovremeno u Senju uz potporu Odjela za unutarnje poslove. Nastava trgovačkih škola u Zagrebu i Zemunu uspostavljena je povezano s tamošnjim realnim školama. Isprva se škola organizirala u dva godišnja razreda, da bi se 1890. program promijenio na tri razreda. Godine 1893. je uspostavljena takva škola i u Osijeku. Vidi: Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 154; 222-224.

ustrojstvo Kraljevske zemaljske obrtne škole s internatom u Zagrebu.⁷⁷⁹ Naime, već u ranijim razdobljima postoji tendencija okupljanja nedovoljno povezanih škola, poput klesarske škole i „obrtničko-risarske škole“, nastojeći razviti kombinaciju praktične i teorijske naobrazbe zanata. Postupno je međutim ideja prerasla u želju da se stvori veća institucija čija bi infrastruktura i organizacija omogućila lakše državno rukovođenje i planskim razvojem obrta. Vončina je pritom saslušao ideje arhitekta Hermana Bolléa da se pritom utemelji institucija koja bi bila „rasadnica građevnog obrta u Hrvatskoj i Slavoniji“.⁷⁸⁰ Osnovna intencija bila je da se tim zavodom obrtu u Hrvatskoj i Slavoniji putem različitih strukovnih škola daju važni modernizacijski impulsi gospodarstvu, nadoknađujući zaostatak u industrijalizaciji zemlje transformacijom obrta, osposobljavanjem budućih obrtnika u proizvodnji. Tako je pokrenuta eksperimentalna školska institucija koja je integrirana kao sastavni dio u Muzej za umjetnost i obrt (osnovan 1880.). Krajem 1889. godine donesen je potom zakon kojim je ustrojena Kraljevska i zemaljska muška obrtna škola, čime je ta institucija postala samostalni zavod podijeljen u dva odjela. Muzej za umjetnost i obrt integriran je u školu kao njen sastavni dio, dok se sama škola sastojala od škole za naučnike i građevinske strukovne škole.⁷⁸¹

Međutim, ograničenost državnih institucija kao što je Vončinino Odjeljenje u kontroli novih zavoda pokazuje upravo primjer obrtne škole: iako je preko 50% financijskog pokrića stizalo od strane Zemaljske vlade i zaklada,⁷⁸² već pri njenom utemeljenju 1882. godine Odjel je odboru Društva umjetnosti dodijelio podnašanje prijedloga i materijala za organizaciju, da bi nakon uspostave i preseljenja u nove prostorije upravljanje prepustili odboru Društva, potvrđujući

⁷⁷⁹ Obrtna je škola po ustroju trebala imati četiri glavna odjeljenja: građevno-obrtne, mehaničko-obrtne, umjetničko-obrtne te kemijsko-obrtne odjel. Prvim je odjelom ustrojen građevinsko-obrtne. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.7.3., „Statut obrtne škole u Zagrebu“, kut. 1.

⁷⁸⁰ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 157. Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.7.3., „Statut obrtne škole u Zagrebu“, kut. 1.

⁷⁸¹ Zvonimir KONJEVIĆ, „Osvrt na razvoj obrtničkog školstva u Hrvatskoj“, *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu* 143/2 (2002.), 187-196. Vidi također: Sonja Gaćina-Škalamera, *Izgradnja srednjoškolskih zgrada u Zagrebu* (katalog izložbe) (Zagreb, Hrvatski školski muzej, 2002.).

⁷⁸² Predviđeni rashodi u 1884. godini iznosili su primjerice 39.146 forinti. To je većinski pokriveno na sljedeći način: dotacijom iz budžeta Zemaljske vlade dodijeljeno je 4.082, zatim 20.000 forinti iz zaklada, 10.000 putem subvencije iz Krajiškog rezervnog fonda te prinosom od 2.000 forinti grada Zagreba. Preostali iznos od oko 3.000 forinti pokriven je kroz različite stipendije, stanarine, školarine i druge prinose. Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.7.4., „Proračun potreba i pokrića obrtne škole“, kut. 1.

direktorij kojeg su činili sveučilišni profesor Izidor Kršnjavi, arhitekt Hermann Bollé⁷⁸³ i školski nadzornik, prebendar Eduard Suhin.⁷⁸⁴

Vončina će završiti još jedan projekt koji je imao svoje korijene u mnogo ranijem razdoblju: od 1790. godine predlagala je gradska uprava Bakra osnivanje nautičke škole, koja je 1849. konačno i utemeljena.⁷⁸⁵ Nautička škola je bila pod izravnom upravom Zemaljske vlade, odnosno Odjela za bogoštovlje i nastavu, predstavljajući tako jedinu pomorsku školu na obali istočnog Jadrana izuzetu od neposrednog nadzora ili Austrije ili Ugarske.⁷⁸⁶ Usponom parobrodarske trgovine i otvaranjem novih trgovačkih putova na Jadranu, naročito posredstvom otvaranjem Sueskog kanala (1869.), nautička obuka postaje izuzetno bitan aspekt. Odjel pod Vončinom preuzima na sebe financiranje izgradnje nove školske zgrade pomoću jednokratne izvanredne svote od 400 forinti te odobravanjem zajma školi od 10.000 forinti.⁷⁸⁷ Nova škola, prilagođene potrebama takve institucije, otvorena je 1885. godine, da bi nekoliko godina ranije (1882.) bio uveden novi nastavni program stručnih predmeta na hrvatskom jeziku te završena suvremenija reorganizacija škole.⁷⁸⁸

Svi će kasniji predstojnici Odjela pratiti u određenoj mjeri takvu politiku razvoja nautičke škole u Bakru i trgovačko-obrtničkog smjera školskih zavoda općenito (tzv. „realističke obuke“), što će najočitije postati pod Kršnjavim i Teodorom Mallinom. Cilj takve obuke bio je što veći broj ljudi radno osposobiti u obrtničkoj djelatnosti, na način da se putem Zemaljske obrtne škole omogući prostor za stvaranje raznih strukovnih škola koje su se od Vončinina vremena postupno uvodile diljem zemlje. U novinama se upravo 1880-ih godina uvođenje obrtnih školskih zavoda predstavljalo kao rješenje problema mladeži koja „planduje“, odnosno ne zna kako ispuniti svoje

⁷⁸³ Bolléu je također 1887. godine povjerena izrada projekta za novu školsku zgradu koja je 1891. godine svečano otvorena na Sveučilišnom trgu. Vidi: Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 94-103.

⁷⁸⁴ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 157-158. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 4.

⁷⁸⁵ Marijana MARINOVIĆ, „Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije“, *Povijest u nastavi* VII/13 (2012.), 28-30.

⁷⁸⁶ Željko STEPANIĆ, „Hrvatsko pomorsko nazivlje od polovine 19. stoljeća do sloma Austro-Ugarske Monarhije“, *Naše more* 53/1-2 (2006.), 69. Usp. Ernst KIELHAUSER, *Geschichte des gewerblichen Bildungswesens im alten und neuen Österreich* (Klagenfurt: Verlag Artur Kollitsch, 1931.), 139.

⁷⁸⁷ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.), 1394.

⁷⁸⁸ Marijana MARINOVIĆ, „Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije“, *Povijest u nastavi* VII/13 (2012.), 35-37.

(slobodno) vrijeme.⁷⁸⁹ Pod Vončinom se redovitije održavaju stoga i izložbe ručnih radova pa tako primjerice 1884. u Sisku predstojnik otvara jednu izložbu ručnih radova „sisačke građanske učione“, nagoviještajući primjenu modela takvih škola i u Zagrebu.⁷⁹⁰

II.4.4.2.1. Razvoj prirodnih znanosti pod Ivanom Vončinom i Stjepanom Spevecom

Veću pažnju s obzirom na ranija razdoblja Odjel posvećuje i razvoju znanosti. Bitan korak pri tome predstavlja pokretanje procesa uređivanja stručnih povjerenstava za određivanje autorskih prava 1884. godine, koji je trebalo uskladiti sa zakonima Ministarstva bogoštovlja i nastave u Budimpešti.⁷⁹¹ Cilj je bio postojeće odredbe o autorskim pravima proširiti s područja književnosti na glazbu, „liepe umjetnosti“, „svjetloslikarstvo“, itd. dakle stvoriti uvjete za šire sežući zakon. Zato su u povjerenstvo, uz odjelne savjetnike, Janka Jurkovića i Vladimira Mažuranića, uključeni i stručnjaci prema područjima bavljenja, primjerice povjesničar Radoslav Lopašić, pravnik Josip Pliverić, tiskar Carl (Dragutin) Albrecht, Ivan Zajc kao ravnatelj Glazbenog zavoda, glazbenici Franjo Kuhač i Gjuro Eisenhuth, kazališni redatelj Adam Mandrović, Izidor Kršnjavi kao sveučilišni profesor, arhitekt Herman Bollé i drugi.⁷⁹² Unatoč problemima različite naravi koji su onemogućili bitno usustavljenje problema autorskih prava, ipak je pokušaj bolje organizacije, povezivanje raznih predstavnika struka i grana umjetnosti, pokazao važnu organizacijsku ulogu Odjela koji je institucije sve više povezao, a od njihovih ravnatelja pravio iskonske predstavnike svojih struka.

Godine 1883. utemeljena je i zaklada za izdavanje školskih knjiga, koja će za Odjel predstavljati važnu financijsku stavku u budućnosti, jer je posao izrade školskih udžbenika, priručnika i drugih materijala bio unosan. Posebno u vrijeme odjelnih predstojnika Speveca i Kršnjavog će se intenzivirati rad na izradi i pripremi kvalitetne školske literature, pa je tako između 1891. i 1895. samo za niže pučke škole izdano sedamnaest novih knjiga u skoro 2 milijuna primjeraka (ukupni trošak iznosio je 536.508 forinti i 32 novčića).⁷⁹³ Također je primjetna veća potpora razvoju znanosti u pogledu utemeljenja stručnih glasila, ali i potpora znanstvenih suradnji,

⁷⁸⁹ *Narodne novine*, 27. IX. 1884.

⁷⁹⁰ *Narodne novine*, 27. IX. 1884.

⁷⁹¹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, svezak F-b179/84/12808, kut. 22.

⁷⁹² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, svezak F-b179/84/12808, dokument br. 11842/4, kut. 22. Poslovnik povjerenstava koja su imala funkciju vještačkih tijela, paralelno utemeljene i u Zagrebu i u Budimpešti, donesen je uz modifikacije odredbom ugarskih ministara za pravosuđe, bogoštovlja i nastave te hrvatskog bana. HR-HDA-80-BiN, opći spisi, svezak F-b179/84/12808, dokument br. 11791/9, kut. 22.

⁷⁹³ Vjekoslav KLAJIĆ, *Knjižarstvo u Hrvata* (Zagreb: tisak i nakl. knjižare St. Kugli, 1922.), 52.

naročito na području prirodnih znanosti. Društvene promjene pred kraj 19. stoljeća učinile su znanost dostupnijom, bližom publici i javnom interesu negoli je do tada bila. Pomoću novina i različitih listova, časopisa ili knjiga, zatim kroz izložbe (međunarodne i domaće), javne manifestacije, razgranatijim obrazovnim sustavom, javnim predavanjima i općenitom prisutnošću u svakodnevnom životu, znanost postaje vidljivija javnosti nego ikada ranije u prošlosti.⁷⁹⁴ Javljaju se nastojanja u stvaranju razgranatije mreže znanstvenih regionalnih centara (Graz, Ljubljana, Budimpešta, Prag itd.), koji će akumulirati podatke, provoditi istraživanja i pokuse, ali će biti i spremni rezultate uspoređivati s drugim obližnjim centrima ili ih prezentirati na međunarodnoj razini. Politika odjela za bogoštovlje i nastavu stoga od Vončinina vremena nastoji investirati više sredstava u organizaciju znanosti, u uvođenje standardizirane obuke od pučkoškolske do sveučilišne razine, podržava istaknute pojedince-stručnjake koji su zahtijevali sofisticiraniju opremu i omogućuje im istraživanja. Ta nastojanja korespondiraju i sa stanjem u čitavoj Habsburškoj Monarhiji u kojoj se krajem 19. stoljeća šire mreže znanstvenih suradnji.

Prirodne su znanosti posebno poticane jer se smatralo da predstavljaju „nacionalni“, odnosno zajednički element, budući da po svom empirijskom karakteru nisu ovisile toliko o pitanjima specifičnog podneblja neke zemlje ili regije pa je bilo jednostavnije uspostaviti širi multikulturni prostor znanstvene suradnje.⁷⁹⁵ Tako znanstvenici, najčešće iz Zagreba kao središta hrvatske znanosti, ne surađuju s drugim centrima Monarhije, već provode svoja istraživanja često za čitavu Trojednu Kraljevinu, uključujući i dijelove koji su pod upravom Austrije, Istru i Dalmaciju. Međutim, na prijelazu stoljeća primjetna je, još jednom, ambivalentna pojava: osim što su u Dvojnoj Monarhiji prirodne znanosti postigle visok stupanj međupovezanosti (zajednički istraživački timovi, suradnja među sveučilištima i laboratorijskim istraživanjima, itd.) i internacionalizacije (prisutnost na svjetskoj sceni izumima i sl.), ipak primjetan postaje i suprotan proces nacionalizacije prirodnih znanosti poput medicine, kemije, fizike, itd.⁷⁹⁶ Na taj je proces

⁷⁹⁴ Usp. Robert FOX, *The Savant and the State: Science and Cultural Politics in Nineteenth-Century France* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012.), 274-276.

⁷⁹⁵ Vidi: Jan SURMAN, „Science and Its Publics: Internationality and National Languages in Central Europe“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH - Jan SURMAN (London: Palgrave Macmillan, 2012.), 30-56; ISTI, „The Circulation of Scientific Knowledge in the Late Habsburg Monarchy: Multicultural Perspectives on Imperial Scholarship“, *Austrian History Yearbook* 46 (2015.), 163-182. Vidi također o „zlatnom razdoblju“ međunarodne znanosti: Elisabeth CRAWFORD, *Nationalism and Internationalism in Science, 1880-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992.).

⁷⁹⁶ Jan SURMAN, „Science and Its Publics: Internationality and National Languages in Central Europe“, u: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*, ur. Mitchell G. ASH - Jan SURMAN

utjecao naročito razvitak nacionalnih jezika u odnosu na njemački jezika kao *lingua franca* znanosti; tijekom 1870-ih i 1880-ih godina postupno se etablira hrvatsko znanstveno nazivlje, posebice preko znanstvenih radova (objavljivani u Akademijinom časopisu *Rad jugoslavenske akademije*) i putem nastave. Važnu ulogu pritom imaju i Matica hrvatska (osnovana 1842. godine kao Matica ilirska) i Društvo sv. Jeronima u Zagrebu (od 1868.), gdje se razvijala sve bogatija nakladna djelatnost znanstvenih i znanstveno-popularnih publikacija na hrvatskom jeziku.

Tijekom Vončininog mandata uspostavljen je i Kemijski laboratorij pri Sveučilištu u Zagrebu (ukupno je unutar dvije proračunske godine uloženo 60.000 forinti⁷⁹⁷), a na sveučilišnoj razini uveden je i farmaceutski tečaj u sklopu Mudroslovnog (filozofskog) fakulteta⁷⁹⁸ te „Hrvatsko farmaceutičko društvo Aeskulap“ (1884.) koje je povezivalo humanitarne aspekte (potpore siromašnim i bolesnim članovima) sa popularno-znanstvenim promicanjem farmacije i prirodnih znanosti općenito.

Razvoj prirodnih znanosti, organizacijom različitih publikacija i društava, neosporno sukladno doprinosi i „nadogradnji“ i učvršćivanju hrvatske nacionalne svijesti. Uz već ranije uspostavljeni matematičko-prirodoslovni odjel Mudroslovnog fakulteta u Zagrebu (1876.), pod Vončinom je konačno realizirana uspostava „Hrvatskog naravoslovnog društva“ (1885.) te je potom pokrenut i važan časopis *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva* (1886.), prva takva publikacija koja se isključivo posvetila prirodoslovnim temama. Predvođeni geologom Gjurom Pilarom i zoologom Spiridonom Brusinom, koji su dobro shvaćali važnost uspostavljanja takvog stručnog društva u Hrvatskoj i Slavoniji za razvoj hrvatske znanosti i podizanje znanstvene razine, smatrajući da se time doprinosi razvoju kulture, jer se popunjava jedna „nužna (...) karika“ među kulturnim zemaljskim zavodima.⁷⁹⁹ Postojanje časopisa je pak izuzetno olakšalo kontakte s

(London: Palgrave Macmillan, 2012.), 48. Vidi također posebice tekstove Johannesa Feichtingera i Deborah R. Coen u istom zborniku.

⁷⁹⁷ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.), 1395. Kako su troškovi za laboratorij bili visoki, još je 1885. godine trebalo podmiriti građevinske troškove.

⁷⁹⁸ „Naučna osnova“ tečaja bila je podešena kako bi se tečajem moglo pristupiti ispitima za magisterij i doktorat iz farmacije pa je u skladu s promjenama u Monarhiji ta osnova nadograđena i izmjenjivana 1899. i 1896. godine. Vidi više kod: Žarko DADIĆ. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća* (Zagreb: SNL, 1982.).

⁷⁹⁹ *Narodne novine*, 24. XII. 1885.

inozemnim znanstvenicima, što zbog jezične barijere koja je ipak postojala, što zbog daljnjeg razvoja hrvatske terminologije.⁸⁰⁰

Kasnije u Khuenovom razdoblju će se *Glasniku* pridodati i drugi bitan časopis, *Hrvatski planinar*, pod okriljem „Hrvatskog planinskog društva“ (HPD) koje je uspostavljeno još 1874. godine, te uz pokroviteljstvo grofa Miroslava Kulmera (1860.-1943.), ali i podršku vlade i velikog župana u Ličko-krbavskoj županiji Bude Budisavljevića (suosnivač HPD).⁸⁰¹ Taj će časopis objedinjavati elitne hrvatske znanstvenike s područja prirodnih znanosti, poput prirodoslovca Dragutina Hirca, enokemičara Srećka Bošnjakovića, geografa Artura Gavazzija, meteorologa i seizmologa Andriju Mohorovičića, prirodoslovac i astronom Otona Kučeru, planinara i novinara Josipa Pasarića, filozofa Franju Markovića, povjesničara Julija Kempfa, i mnoge druge. Osim znanstvenosti i uključenosti u svjetska istraživanja, časopisi poput *Glasnika* ili *Hrvatskog planinara* će promovirati nacionalnu prirodnu baštinu kao važan i prepoznatljiv element hrvatske kulture. Tekstovi koji izlaze u tim časopisima povremeno su obilježeni i patriotskom strašću, promovirajući zdrav život, prirodu, istraživanje prirodnih ljepota (naročito Plitvičkih jezera, Dinarida ili Jadrana).⁸⁰² Osim toga, odbori HND-a i HPD-a su unatoč skučenim financijskim prilikama uspostavljali nagrade, kakva je primjerice bila ona HND-a za „popularne razprave“ s fondom od 200 forinti.⁸⁰³ Tako su dva čvrsta centra etabliranja i razvoja prirodnih znanosti postali Mudroslovni fakultet i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, koji su povezani kroz rad spomenutih društava stvarali educirane kadrove i ostavljali traga u Hrvatskoj te širem monarhijskom i europskom kontekstu.

Djelatnost Mije Kišpatića (1851.-1926.), koji je 1881. godine prvi obranio doktorat na području prirodoslovnih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu, dobro ukazuje na dvojnost znanstvenog života, ali i na mogućnosti koje je pružao. Kišpatić je svoj doktorat objavio na

⁸⁰⁰ Usp. Žarko DADIĆ. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća* (Zagreb: SNL, 1982.), 219-230; ISTI, *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba kulturnog i znanstvenog preporoda (1835-1900)* (Zagreb: Izvori, 2010.), 363-375.

⁸⁰¹ Bude BUDISAVLJEVIĆ, „Kako je postalo hrvatsko planinsko društvo“, *Hrvatski planinar* 3 (1898.), 36-42. O tome vidi: Željko KARAUULA, „Prilozi za biografiju Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog uz pomoć njegovih neobjavljenih memoara „Pomenci iz mog života““, *Senjski zbornik* 38 (2011.), 106; Budislav BUDISAVLJEVIĆ PRIJEDORSKI, *Memoari „Pomenci iz moga života“*, ur. Željko KARAUULA (Bjelovar: Horvat, 2012.), 22.

⁸⁰² Osim toga, vlada je uspješno povezivala kulturno-znanstveni aspekt djelovanja tih društava s gospodarskim. Popularno-znanstveni tekstovi o pojedinim krajevima korišteni su za dodatnu promidžbu na području turizma, dok su se sukladno s novim istraživanjima gradila i svratišta ili hoteli za posjetitelje.

⁸⁰³ „Glavna skupština od 30. prosinca 1887.“, *Glasnik hrvatskoga naravnoslovnoga društva* II (1887.), XXIV.

hrvatskom i njemačkom jeziku,⁸⁰⁴ objavljivao je studije i istraživanja u uglednim austrijskim (*Tschermak's mineralogische und petrographische Mitteilungen; Verhandlungen der K. k. geologischen Reichsanstalt*), mađarskim (*Földtani közlöny*) i hrvatskim časopisima (*Rad, Glasnik*), a znanstveno-popularne tekstove o biologiji, mineralogiji, seizmologiji, itd. na hrvatskom jeziku u *Viencu, Obzoru, Smilju, Obrtniku* i drugim listovima.⁸⁰⁵ Kišpatić je svojim istraživanjima stekao međunarodni ugled, a u habsburškom zajedničkom znanstvenom prostoru brzo se afirmirao kao seizmolog, provodeći istraživanja diljem Monarhije, pa sve do Vezuva o kojem piše izvještaj-putopis za vrijeme najvećih erupcija.⁸⁰⁶

U svojim istraživanjima se Kišpatić kreće po prostoru Austro-Ugarske slobodno, sudjeluje u istraživanjima na području Ugarske, u austrijskim dijelovima Monarhije, u Bosni i Hercegovini. Podržan djelatnošću Matice hrvatske i Svetojeronimskog društva objavljivao je od početka karijere znanstvene i znanstveno-popularne knjige dostupne široj publici: najveću je popularnost stekla Kišpatićeva edicija *Iz bilinskog svieta* u tri sveska (1884.-1889.) koja je oglašavana u novinama kao „skladna cijelina“ namijenjena „inteligentnom čitaocu“ u kojoj se veže „prirodni s kulturnim elementom“.⁸⁰⁷ U Hrvatskoj je svoju struku popularizirao i sveprisutnošću u javnosti, pomažući čak i pojedinačno ljudima u pitanjima i problemima iz prirodoslovlja, što je Kišpatiću dalo gotovo legendaran status stručnjaka-praktičara.⁸⁰⁸ Sam se trudio biti aktualan i povezivati svoju struku s događanjima u svijetu i Hrvatskoj, pa je primjerice odmah nakon šire popularizacije fotografije pred kraj 19. stoljeća objavljivao niz popularno-znanstvenih tekstova o mikroskopu i drugim otkrićima optike.⁸⁰⁹ Pritom je Odjel Kišpatiću pružao konstantnu pomoć: od sufinanciranja znanstvenih istraživačkih ekspedicija do pokrića izvanrednih troškova, kao što je nabavka

⁸⁰⁴ Naslov doktorske teze bio je „O postanku poluopala u Gleichenberžkom augit-andezitu“, a na njemačkom „Über die Bildung der Halbopale im Augit-Andesit von Gleichenberg“.

⁸⁰⁵ Ivo VELIĆ, s.v. „Kišpatić, Mijo (Mišo)“, Hrvatski bibliografski leksikon, dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=209>.

⁸⁰⁶ Deborah R. COEN, *The Earthquake Observers: Disaster Science from Lisbon to Richter* (Chicago-London: University of Chicago Press, 2013.), 147-148. Kišpatić, kao i većina drugih znanstvenika toga vremena, nije samo sudjelovao u izvanhrvatskim projektima. Njegovi tekstovi reflektiraju duboko poznavanje povijesnog i suvremenog razvoja prirodnih znanost, povezujući situaciju u Hrvatskoj ili Habsburškoj Monarhiji s drugim europskim zemljama. Internacionalizam generacije znanstvenika oko 1900. godine upravo je tim širim kontekstom bitno određen, a ta će se karakteristika mijenjati tek u međuratnom razdoblju, nakon 1918. godine.

⁸⁰⁷ *Narodne novine*, 5. III. 1890., Zvonimir JAKOBOVIĆ, „Mijo Kišpatić u prirodoslovnim knjigama *Matice hrvatske*“, *Prirodoslovlje* 13/1-2 (2013.), 183-190.

⁸⁰⁸ Primjerice, kada je roj stršljena u jednom osječkom vinogradu napao dijete, Kišpatić se s odbornicima pčelarskog društva uputio onamo da riješi problem. Gnijezdo koje su skinuli, Kišpatić je namjeravao odnijeti u Zagreb za Narodni muzej. *Narodne novine*, 14. IX. 1883.

⁸⁰⁹ Žarko DADIĆ, *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba kulturnog i znanstvenog preporoda (1835-1900)* (Zagreb: Izvori, 2010.), 405.

naprednijeg mikroskopa sa serijom uzgrednih aparata 1894. godine u svrhe znanstvenih istraživanja mineralogije.⁸¹⁰

Vončina, također član Matice hrvatske, kao Odjelni je predstojnik najzaslužniji za uvođenje organiziranog znanstvenog rada. Širenjem sveučilišnih odjeljenja, stvaranjem znanstvenih društava, zatim omogućavanjem boljih mogućnosti diseminacije radova kroz stručna glasila – sve to dakako uz vladine subvencije – omogućen je na području Hrvatske sustav znanosti. Značilo je to da hrvatska znanost brže i efikasnije prihvaća suvremena istraživanja u Monarhiji i Europi općenito, ali da su također stvoreni temelji na kojima će doprinosti i aktivno sudjelovati na međunarodnoj razini: o tome svjedoče primjerice istraživanja Vinka Dvořáka (1848.-1922.) koji provodi istraživanja akustike i optike (1883. Dvořák-Rayleighova cirkulacija) i rendgenske pokuse u Zagrebu (1890-ih godina) ili kasnije rad Dragutina Gorjanovića Krambergera (1856.-1936.), koji prvi u svijetu 1901. godine provodi radiološka istraživanja prošlosti nakon otkrića „krapinskog pračovjeka“ na Hušnjakovom brdu. Kramberger drži javna predavanja o „Krapinskom pračovjeku“, surađuje i diskutira s austrijskim stručnjacima, objavljuje predavanja u novinama i znanstvenim časopisima.⁸¹¹ Događa se to upravo u vrijeme kada Andrija Mohorovičić (1857.-1936.) usavršava rad i opremu Meteorološkog opservatorija na Griču u Zagrebu, uz podršku Kišpatića s kojim surađuje od 1893., pripremajući se za buduća otkrića.⁸¹²

Među najvećim projektima za koje se zalagao Ivan Vončina bilo je i uspostavljanje sveučilišnog Botaničkog vrta, zagovarajući projekt i u Saboru i kod bana, upravo zato što je rano shvatio potencijal za razvoj znanosti kroz praktičnu obuku koja bi se njime omogućavala, ali i važnost vrta u širem društvenom smislu za grad Zagreb. Tako je već pod Vončinom dogovoreno da unutarnje odredbe uređenja Botaničkog vrta ostaju u ingerenciji Sveučilišta, dok će vlada preko izvanrednih budžetskih sredstava podržati uređenje prostora i opremanje vrta s nešto više od 10.000 forinti.⁸¹³ Unatoč tome što nije doživio ostvarenje tog projekta kojeg je pokrenuo, upravo su u njegovo vrijeme stvoreni stručni kapaciteti i prvi planovi za utemeljenje Botaničkog vrta koje će se realizirati pod njegovim nasljednikom Spevecom.

⁸¹⁰ Nabavka je koštala preko 1.500 forinti i u potpunosti je pokrivena na trošak Odjela za bogoštovlje i nastavu. HR-HDA-80, BiN, opći spisi, fascikl III 1894/200, dokument br. 9, pismo M. Kišpatića Zemaljskoj vladi od 30. III. 1894., kut. 49.

⁸¹¹ *Agrar Zeitung*, 29. III. 1900.

⁸¹² Snježana PAUŠEK-BAŽDAR, „Prirodnoznanstvena sredina u doba hrvatske moderne“, *Dani hvarškoga kazališta, Književnost i kazalište hrvatske moderne* 28 (2002.), 239-242.

⁸¹³ *Narodne novine*, 18. VI. 1884.

Iako se djelatnost Ivana Vončine nastavlja u mnogočemu na projekte i ideje koji su pokrenuti u ranijim razdobljima, ipak je njegov doprinos radu Odjela za bogoštovlje i nastavu izuzetno važan. Oblikovana i čvrsto usmjerena kulturna politika u to vrijeme još ne postoji, naročito u odnosu prema nacionalno opredijeljenim društvima koje je pokrивao Josip Juraj Strossmayer, odnosno Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Međutim, pristup kojeg je Vončina predstavljao odražava se na kasnije odjelne predstojnike. Energičnost, marljivost u radu, nastojanje da kao odjelni predstojnik prisustvuje i kao pokrovitelj i uz vlastiti intelektualni doprinos kulturnim manifestacijama, zatim sposobnost da bana, druge odjelne predstojnike uvjeri u vlastite projekte, brani ih pred kritikama oporbe i naročito osigura potrebna financijska sredstva, kvalitete su koje će i daljnji predstojnici, u većoj ili manjoj mjeri, pokazivati. Naročito se tu ističe Izidor Kršnjavi, koji je upravo na nagovor Vončine 1884. pristao uz program režimske Narodne stranke i izabran kao saborski zastupnik.⁸¹⁴ Koliko je kao predstojnik Odjela bio prepoznat među institucijama i društvima govori veličina sprovoda koji je u Zagrebu održan. Oko 10.000 ljudi prisustvovalo je ispraćaju: osim rodbine i prijatelja, došli su i ban i državni dužnosnici, različiti učenici i učitelji, profesori, ravnatelji institucija, predstavnici „Hrvatskog sokola“, Sabora, fakultetskih zborova, Sveučilišta, gimnazija, raznih škola, Akademije, općina i gradova te brojne ugledne obitelji, dok je pred grobom govorio Armin Pavić.⁸¹⁵

II.4.4.3. Odjel za bogoštovlje i nastavu pod Stjepanom Spevecom (1886.-1891.)

Nakon smrti Ivana Vončine pred kraj 1885. godine,⁸¹⁶ kandidati za mjesto novog odjelnog predstojnika su Izidor Kršnjavi, Armin Pavić i Stjepan Spevec (1839.-1905.). Govorilo se i o Dragutinu Heriću, tajniku ministarstva trgovine u Budimpešti, koji je navodno sam otklonio mogućnost preuzimanja te funkcije; ako je vjerovati toj glasini, indikativan je izbor sposobnog, pouzdanog administratora financija, a ne osobe koja je na području kulture u Hrvatskoj prepoznata

⁸¹⁴ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 5. Vidi: Mato ARTUKOVIĆ, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 217-233.

⁸¹⁵ NSK R6050, Vončina, Ivan, Razni novinski izresci, nekrolozi,... nađeni u ostavštini I. Vončine; *Pozor*, 4. XII. 1885.

⁸¹⁶ Ivan Vončina je neko vrijeme bolovao od „bolesti srca“, unatoč čega je sve do smrti provodio vrijeme radeći. Sudeći prema novinskim natpisima i sprovodu Vončine, unatoč političkim sukobima s narodnjacima i činjenici da je pristao prvo uz bana Pejačevića a zatim i uz Khuenov režim, bio je u široj javnosti izrazito cijenjen. Usp. *Narodne novine*, 2. XII. 1885.; Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 64-65.

ili se svojim radom etablirala.⁸¹⁷ Iako je Kršnjavi iza sebe imao već iskustva u funkcioniranju i organizaciji poslova koje je pokrивao Odjel,⁸¹⁸ ban Khuen-Héderváry odlučio se za iskusnijeg Speveca.⁸¹⁹ Kao doktor prava (doktorirao u Beču 1866.), profesor rimskog prava na Sveučilištu, saborski zastupnik (1875.-1891.), prvi dekan Pravnog fakulteta (1874.-1875.) te rektor Sveučilišta (1875.-1876.), Spevec je već stekao ugled kao predstavnik „najviše narodne inteligencije i parlamentarnoga života“, a imao je i direktnog uvida u rad Odjela kao izvjestitelj njenog odbora.⁸²⁰ Još važnije, Spevec se u prvim godinama uspostavljanja režima pokazao kao snažan saveznik bana, provodeći poslušno i bezrezervno njegovu politiku na Sveučilištu i drugim područjima djelovanja.⁸²¹ Opozicijski *Novi bič* rugao se izboru pjesmicom „Kukuriku!“⁸²²:

Kukuriku!

Lahko pevcu
Pevat Spevcu
Predstojniku :
Kukuriku !
Bolno mili
Maček cvili:
Mrnjau ... mrnjau ... mrnjau !..
Propal je Kršnjau !

Lahko ševcu
Pevat Spevcu
Predstojniku :
Ci .. ci .. ci .. ku !
Bolno mili
Maček cvili :
Mrnjau ... mrnjau ... mrnjau !

⁸¹⁷ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 432, 441.

⁸¹⁸ Iz prepiske J. J. Strossmayera i Franje Račkoga jasno je vidljivo da se Kršnjavi nametao kao najizgledniji kandidat za mjesto novog odjelnog predstojnika bogoštovlja i nastave čak i prije smrti Ivana Vončine. Strossmayer, koji Kršnjavom nije mogao oprostiti „prelazak“, odnosno suradnju s Vončinom i režimom, s određenom mjerom pakosti je komentirao tu mogućnost: „Kršnjavi krči si očevidno i sa privolom banovom put do šefstva nastave. To je valjda i Vončini i Jurkoviću palo u oči. On je *pro foro externo* dobio dispencijaciju“ (171). „Kršnjavi nadmašuje Pavića i iz svega se vidi, da će on biti nasljednikom Vončinin. Vončina je bio čovjek, koji apsolutno nije shvatio svoj položaj, koji napose skrajni je ignorant bio, što se Crkve i svećeničkoga zvanja tiče i odnošaja Crkve prema državi *et vice versa*. Kršnjavi bit će sto puta gori i huđi.“ Oštre riječi upućene prema Vončini i Kršnjavom kod Strossmayera su djelomično iz objesti, a djelomično zbog neslaganja s Vončinom oko vjerske politike koju je vlada vodila. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 176.

⁸¹⁹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 32.

⁸²⁰ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 186.

⁸²¹ Usp. Velimir DEŽELIĆ (sin), *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi. Život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.*, knjiga I. (Zagreb: Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2011.), 370-371.

⁸²² *Novi bič*, I. II. 1886.

Propal Pavić au !

Žabjem pevcu
Lahko Spevcu
Predstojniku
Pevat diku.
Bolno mili
Maček cvili:
Mrnjau ... mrnjau ... mrnjau !
Propal je Kršnjau!
A i Pavić au!
Mrnjau ... mrnjau ... mrnjau !
Mrrrrrrrnja-a-a-a-au !

Kako će kasnije pisati jedan novinski nekrolog, Stjepan Spevec se pokazao možda kao „pošteni činovnik“, ali na području organizacije i proširenja djelatnosti Odjela nije nadmašio okvire prethodnika. Dapače, u usporedbi s Vončinom i njegovim energičnim pristupom, Spevecova se djelatnost bitno ograničila na školstvo i školske zakone te dovršavanje projekata kao što je Botanički vrt. Spevec se zalagao za razvoj realnih škola, kojima bi se dostigla standardna razina kakva je kod takvih škola u Austriji i Ugarskoj. Želio je također uspostaviti veći sklad u odnosu između gimnazija i realnih škola, naročito pokušavajući podići kvalitetu „realističke obuke“ koja je učenike usmjeravala prema obrtu i trgovini.

Na području školstva pod Spevecom je važno istaknuti izmjene i dopune Mažuranićevog školskog zakona (1874.) provedene krajem 1888. godine. Ključna je namjera novih odredba bila niveliranje osnovnoškolske nastave na području nekadašnje Vojne Krajine s razinom i programom ostatka Trojedne Kraljevine. Odnosilo se to i na školarine, učiteljske plaće (doplatci) i mirovine te ujednačene školske praznike za čitavu zemlju, što je samo po sebi značilo balans koji nije mogao dovesti do (od strane učitelja i strukovnih udruga) željenog povećanja plaća, ali je značio produljivanje radnog staža učitelja s 30 na 40 godina. Također je različitim odredbama regulirano korištenje školskih knjiga (udžbenike propisuje samo Zemaljska vlada), uređenje školskih zgrada i njihove okoline, broj i veličina školskih soba, status županijskih školskih nadzornika, itd.⁸²³ Novi je nastavni plan rada trebao dodatno naglasiti osposobljavanje na području obrta i trgovine te poljoprivredne proizvodnje. Uređeno je i funkcioniranje već ranije ustrojenih (1886.) novih stručnih zavoda, primjerice drvorezbarske škole u Gospiću, Ogulinu, Mariji Bistrici, Križevcima, Zemunu, itd. Donesen je ustrojni statut učiteljskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji te plan konačnog

⁸²³ *Službeni glasnik*, 31. XII. 1888., 247-284; Agneza SZABO, „Razvoj osnovnoga i srednjega školstva od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 225-226.

utemeljenja šegrtskih škola. Najspornija i svakako po učinku najviše negativna odredba bila je ona o zabrani udaje učiteljica: osim što je djelovala diskriminirajuće, te je na taj način unazadila liberalne zakone o jednakim plaćama učitelja i učiteljica, ona je unazadila i školstvo kao takvo, jer će učiteljice učestalo napuštati svoju službu upravo radi braka.⁸²⁴ Tako odredba nije bila ni u skladu s tendencijom zakona iz 1888. da se omoguće bolji uvjeti školovanja učiteljskog kadra putem preparandija kao i da se općenito učiteljsko zvanje učini privlačnijim. Zbog toga je osim odredbi oko plaće određen preciznije i tijekom natječaja za ispražnjena učiteljska mjesta, donesen je zakon o školskim nadzornicima, nastojalo se poboljšati opće higijenske standarde, omogućiti bolju opskrbu preparandija. Osim toga, težnja je bila poticati učitelje da sudjeluju u formiranju lokalnih školskih knjižnica i uređuju časopise.⁸²⁵ Da su odredbe u tom smislu uspjele, pokazuje statistika: unutar manje od dvadeset godina (1875.-1893.) broj učitelja je uvećan za oko 12%, što ipak nije bilo dovoljno za rješavanje problema njihove preopterećenosti, budući da je u približno istom periodu porastao broj novootvorenih škola (također oko 12%), ali i broj ukupnih polaznika.⁸²⁶

Koncesije su zakonskim odredbama napravljene srpskim autonomnim pučkim školama, kojima su olakšani uvjeti za osnivanje i zagantiran poseban položaj, pa su srpsko-pravoslavne konfesionalne pučke škole dobile gotovo jednak status javnim pučkim školama. Osim toga novi školski zakon uvodi primjerice kao službeni nastavni jezik „hrvatski ili srbski“, a ne – kao dotada – hrvatski.⁸²⁷ Uvod u promjenu školskog zakona odvijao se nekoliko godina ranije, kada je Zemaljska vlada u suradnji sa Srpskim klubom u Saboru počela raditi na tzv. „srpskom zakonu“. Ta je zakon vladar sankcionirao 1887. godine. Tim je zakonom u zemljama ugarske krune priznata

⁸²⁴ Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.), 172.

⁸²⁵ Stjepan HARTMANN, *Školski zakon od 14. listopada 1874. i 31. listopada 1888. ili Školsko pitanje u nas* (Zagreb: Dionička tiskara, 1893.); Usp. HŠM A 125 Školska spomenica Opće pučke škole u Rakovcu 1873.-1903. O Mažuranićevom školskom zakonu vidi: Sonja GAČINA-ŠKALAMERA, „Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine“, *Anali za povijest odgoja* 13 (2015.), 99-133; Dinko ŽUPAN, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875. – 1885.)“, *Scrinia Slavonica* 2 (2002.), 277-292; ISTI, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.).

⁸²⁶ *Agramer Zeitung*, 17. XI. 1893.; Agneza SZABO, „Razvoj osnovnoga i srednjega školstva od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 226.

⁸²⁷ *Službeni glasnik*, 31. XII. 1888., 249; Vasilije KRESTIĆ, „U Habsburškoj Monarhiji. Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Istorija srpskog naroda*, sv. 6, 1. tom (Beograd: Srpska književna zadruga, 1983.), 411-415; Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)* (Zagreb: Naprijed, 1991.), 103-110; Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 154-171.

„nerazdjeljiva cjelovitost srpske grčko-istočne crkve“, zatim srpska crkveno-školska autonomija, ravnopravnost u izdvajanju financijskih sredstava za vjerske svrhe, a ozakonjena je i ravnopravnost latinice i ćirilice pred tijelima vlasti.⁸²⁸ Khuen-Héderváry pokazao je pritom još jednom svoje političko „umijeće“; nedvojbeno se radilo naime o koncesijama srpskim zastupnicima kojima ih je veza još jače uz režim odnosno prepriječio planove oporbe da se ostvari bitna suradnja hrvatske opozicije sa srpskim strankama.⁸²⁹

Kako bi se dalje uredio program srednjih škola i gimnazija, krajem 1888. godine su odredbama preciznije određeni izborni predmeti – gimnastika (obavezna u Zagrebu, gdje su bili osigurani kapaciteti provođenja nastave tjelovježbe), pjevanje i crtanje, te strani jezici (francuski i talijanski), određivši ujedno i način honoriranja profesora koji su izbornu nastavu provodili.⁸³⁰

Nadovezavši se na Vončininu djelatnost, Spevec je dalje poticao projekt uspostave Botaničkog vrta, proizašlog iz Botaničko-fiziološkog zavoda pri Sveučilištu. Još kao rektor je u oproštajnom govoru najavio potrebu da se i u Zagrebu uredi prostor za Botanički vrt. Herbarij koji je prvi predstojnik zavoda Bohuslav Jiruš (1841.-1901.) poklonio instituciji činio je pritom osnovicu na kojoj se projekt temeljio.⁸³¹ Dugo vremena se određivalo prostor i vršilo pripreme radnje za izgradnju vrta. Zemaljska je vlada sveučilišnom profesoru na Katedri za botaniku Antunu Heintzu (1861.-1919.) godine 1889. dodijelila zadatak da izradi nacrt i uredi Botanički vrt (zajedno s nadvrtlarom Viteslavom Durčanekom).⁸³² Gradnja je potom počela tek 1890. godine. Na relativno maloj površini (4.45 ha) uređen je, u skladu s novim urbanističkim smjerom razvoja grada (tzv. Zelena potkova), Botanički vrt koji je uz Botaničko-fiziološki zavod, pripadao Matematičko-prirodoslovnom odjelu Mudroslovnoga fakulteta. Uzor pri uređenju vrta (naročito staklenika) bio je bečki *Palmenhaus* [hrv. doslovno „Kuća plami“] u Schönbrunnu, te su pri

⁸²⁸ *Obzor*, 30. III. 1887; Charles JELAVICH, *Južnoslavenski nacionalizmi: Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914* (Zagreb: Globus, 1990.), 60-63; Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)* (Zagreb: Naprijed, 1991.), 116-119; Mislav GABELICA, „Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata“, *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), 160-162; Dalibor ČEPULO, „Mažuranićeve reforme 1873.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije“, u: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*, ur. Dalibor ČEPULO – Tea ROGIĆ MUSA – Drago ROKSANDIĆ (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019.), 44.

⁸²⁹ O držanju i planovima oporbe vidi: Mirjana GROSS, *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 588-589.

⁸³⁰ Godine 1893. je na poticaj Kršnjavog uvrštena u fakultativne predmete i stenografija.

⁸³¹ *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 74-77.

⁸³² Vidi: Antun HEINZ, *Kr. Botanički vrt u Zagrebu* (Zagreb: C. Albrechta, 1896.). Kada je Zemaljska vlada odobrila nacрте početkom 1891. godine, oni su javno izloženi u Ilici ispred knjižare Roberta Ferdinanda Auera (radi se o ilirskoj knjižari Franza Suppana/Franje Župana, kasnije poznatoj knjižari Kugli). *Narodne novine*, 14. II. 1891.

konstrukciji staklenika korišteni isti proizvođači.⁸³³ Uređenje vrta u javnosti se smatralo pitanjem razvoja (nacionalne) kulture, budući da je Zagreb dobio jednu od „najvećih riedkostih“ koja je koncipirana „sasma prema najnovijem izkustvu znanosti“ koji će stručna istraživanja povezati sa „zabavom i nasladom“ u „prekrasnim perivojima“.⁸³⁴ Botanički vrt je bio pritom i veliki uspjeh Speveca. Ban je osim 30.000 forinti za pokrivanje troškova utemeljenja vrta odobrio i bogatu financijsku dotaciju od sveukupno 20.000 forinti. U prvim godinama funkcioniranja ona je bila redovita, da bi se u kasnijim godinama postupno smanjivala. Predstavljala je međutim važan početni poticaj kojim su pokrivani stalni troškovi te prvotne izvanredne investicije.⁸³⁵

Još jedna djelatnost na koju se Spevec nadovezuje je sudjelovanje u daljnjem organizacijskom etabliranju Hrvatskog pedagoškog-pedagoškog-pedagoškog zbornog zbora (osnovan 1871.). Tako je Zbor u vrijeme Speveca uspio finalizirati, uglavnom vlastitim sredstvima, uz vladine zajmove, izuzetno važan projekt (troškovi su nadilazili 80.000 forinti⁸³⁶) podizanja Hrvatskog učiteljskog doma (1889.) kao centra djelovanja te je nešto kasnije uspostavljena i učiteljska knjižnica i čitaonica (1890.). Uz financijsku potporu koju odobrava Spevec od 1886. do 1888. godine izlazi i časopis *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt*. Radi se o prvom hrvatskom časopisu koji je tematizirao povijest umjetnosti između znanstvenih i popularnih tekstova.⁸³⁷ Pod uredništvom povjesničara Ivana Bojničića, još jednog režimski pouzdanog znanstvenika, časopis je uspio oko tema s područja estetike, narodnog obrta, povijesti europske umjetnosti i urbanizma okupiti autore poput arheologa Ćire Truhelke, povjesničara Ivana Kukuljevića Sakcinskog, pisca i folklorista Ferde Hefelea, povjesničara i etnografa Vida Vuletića Vukasovića, povjesničara Ivana Rabara te Izidora Kršnjavog, koji svojim brojnijim priložima nastavlja kroz kritičke i programatske tekstove svoju osnovnu namjeru – pobliže definirati, odnosno etablirati narodni obrt i stil.⁸³⁸

⁸³³ *Narodne novine*, 11. VII. 1891.

⁸³⁴ *Narodne novine*, 14. II. 1891.

⁸³⁵ HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi, br. 91, Proračun o potrebi i pokriću nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije. Za godinu 1892. *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta, 1900.), 79-80.

⁸³⁶ Prema: *Napredak*, 1. XI. 1888.

⁸³⁷ O cilju i sadržaju *Glasnika* vidi više kod: Ivana MANCE, „*Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt – pitanja stila i popularizacija umjetnosti*“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28 (2004.), 324-335.

⁸³⁸ Ivana MANCE, „*Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt – pitanja stila i popularizacija umjetnosti*“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28 (2004.), 330-331.

Spevec međutim nije širio spektar djelatnosti Odjela, niti je stvarao konkretnu kulturnu politiku u odnosu na druge institucije kao ni umjetnost općenito.⁸³⁹ Naročito se to odražava i na financiranje i sufinanciranje važnijih kulturnih institucija. Tako, iako je postojala inicijativa da se Matica hrvatska redovitije financira iz sredstava Zemaljske vlade odnosno Odjela, mogućnost su otklonili ban i odjelni predstojnik Spevec, zadržavši tako Maticu pod stavkom izvanrednih subvencija. Na sličan način Akademiji nisu dodjeljivane niti dodatne subvencije za izdavanje određenih knjiga – što je u vrijeme Vončine ipak bila praksa⁸⁴⁰ – pod izlikom da ima „puno siromašnih zavodah“ koji subvencije više trebaju.⁸⁴¹

Krajem 1891. godine, nakon umirovljenja odvjetnika Livija Radivojevića, Spevec je imenovan predsjednikom Stola sedmorice. Tako je novi odjelni predstojnik postao Izidor Kršnjavi, nekadašnji Strossmayerov štićenik, kasnije bliski suradnik Ivana Vončine. Time je započeta temeljita reforma Odjela iznutra, ali i u općem smislu iskonsko provođenje kulturne politike. Iako pravaška *Hrvatska* upozorava da se po njihovom mišljenju promjenama ne događa „ništa znamenita“, pokazuje se kako ipak postoje određena očekivanja od Kršnjavog, koji za razliku od nekih drugih imenovanja ne dobiva unaprijed prepodređene kritike, nego se piše o velikom i važnom zadatku koji mu predstoji za hrvatski narod te o njegovim ranijim zaslugama i doprinosima u Zagrebu.⁸⁴²

II.4.4.4. Izidor Kršnjavi kao odjelni predstojnik i provoditelj kulturne politike (1891.-1896.)

Ličnost „plavokrvnog liberala“ Izidora Kršnjavog (kako ga se primjereno naziva u jednoj knjizi)⁸⁴³ često je smatrana kontroverznom upravo radi njegove političke djelatnosti, njegovih „preokreta“ u stranačkom smislu i u vidu moćnih zaštitnika.⁸⁴⁴ Od podrške Levina Raucha, zatim vjernog suradnika Strossmayera i Račkog, ravnatelja Akademijine umjetničke galerije (1883.-

⁸³⁹ Po pisanju I. Kršnjavog vidljiva je razlika u pristupu ulozi i vođenju Odjela između Speveca i nasljednika Kršnjavog. Dakako, prikaz kojega Kršnjavi daje nije formiran je subjektivnim averzijama prema Spevecu i uvelike je i naknadna interpretacija. Ipak, ti ulomci kod Kršnjavog govore koliko su pristupi dvaju predstojnika bili različiti. Vidi: ISO KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), passim, naročito 304-330.

⁸⁴⁰ Dakako, Vončina je u dobrim odnosima s članovima Akademije još iz ranijih vremena. Iako dolazi u sukob sa Strossmayerom oko vjerskih odredbi tijekom njegovog mandata ipak postoji određen oblik suradnja Zemaljske vlade i Akademije, dakako iz političkih razloga ti su odnosi vrlo zahlađeni.

⁸⁴¹ *Narodne novine*, 12. XI. 1887.

⁸⁴² *Hrvatska*, 2. i 5. XII. 1891.

⁸⁴³ Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 129.

⁸⁴⁴ Drago ROKSANDIĆ, *U NIN-u i Danasu* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2011.), 298-300.

1886.), prešao je u režimsku Narodnu stranku 1884., ušao u Sabor, potom od 1891. do 1896. obnašao dužnost predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nakon toga održao neuobičajeno ambivalentan odnos prema banu Khuen-Héderváryju, da bi se neko vrijeme, do 1911., pridružio Starčevićевой Hrvatskoj stranci prava. Naročito okret iz 1884. godine, kada je stao uz režimsku Narodnu stranku, zamjeran je Kršnjavom, dok je njegov realpolitički rezon često ostao zanemaren.⁸⁴⁵

Rijetko će se međutim osporavati njegov upliv u kulturni razvoj i oblikovanje prepoznatljive kulturne politike ili njegovu važnost za kulturnu djelatnost u Hrvatskoj i Slavoniji pred kraj 19. stoljeća. Kršnjavi je kao književnik, novinar, prevoditelj, poznavatelj umjetnosti, sakupljač umjetnina, slikar, sveučilišni profesor i političar ostavio dubok trag. Iako će naročito književnike, povjesničare, povjesničare umjetnosti i druge srodne stručnjake osoba Kršnjavog zanimati već tijekom njegova života,⁸⁴⁶ ipak će diskursom dominirati negacija Kršnjavog. Miroslav Krleža će ga tako tipičnim ogorčenim rječnikom dijela međuratnih hrvatskih intelektualca nazivati „znamenitim rušigradom“ i čovjekom „prirodene naivnosti“.⁸⁴⁷ Dakako, radilo se isprva o kritici „khuenovštine“ pod koju je odmah po Khuenovom odlasku potpao i Kršnjavi,⁸⁴⁸ a zatim i o klasičnoj negaciji nakon 1918. koja se odnosila na (habsburšku) monarhističku baštinu, a očuvala se u književno-kulturnim krugovima i poslije 1945. godine u averziji prema Kršnjavom kao „čovjeka francjozefinske epohe“.⁸⁴⁹ Ipak, znanstveni interes prema ličnosti Kršnjavog nije pokoleban, već se od 1960-ih, od poticaja Mihajla Maruševskog,⁸⁵⁰ do stručne i znanstvene obrade kroz radove Olge Maruševski samo nadograđuje. Tako se u posljednja

⁸⁴⁵ Nov uvid u to daje: Branko OSTAJMER, „Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885.)“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 25-42.

⁸⁴⁶ Npr. Kosta STRAJNIĆ, „Si tacuisses“, *Hrvatski pokret* 25 (1913.), 2-3; Antun Branko ŠIMIĆ, „Prolječni Salon. Epilog doktoru Kršnjavomu“, *Vijavica* 1/2 (1917.), 4-5; Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 1934.), 65-78.

⁸⁴⁷ Miroslav KRLEŽA, *Eseji i članci 4: Deset krvavih godina* (Sarajevo-Zagreb: Oslobođenje-Mladost, 1979.), 24. Zagrebački je povjesničar Viktor Kučinić prigodom desete godišnjice smrti Kršnjavog napisao kako se u vrijeme svojeg najznačajnijeg djelovanja Kršnjavi našao „među dvima za onda omraženim ličnostima“ – misleći na bana Khuena i arhitekta Bollèa. „Na Khuena smo već davno zaboravili, jer nas danas veće brige tište, a na Bollèa ćemo uskoro“. V.[iktor] K.[učinić], „Desetogodišnjica smrti Isidora Kršnjavija“, *Zagreb – revija Društva zagrepčana* 2/V (1937.), 42.

⁸⁴⁸ Vrlo zoran primjer je tekst objavljen pod naslovom „Illustrissimus Kršnjavi“ (*Pokret*, 20. VIII. 1904.), na kojeg je Kršnjavi odgovorio iscrpnim demantijem. Vidi: Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.5.7., „Reakcija na članak „Illustrissimus Kršnjavi““, kut. 1.

⁸⁴⁹ Zvonimir BERKOVIĆ, *Zvonar katedrale duha: kozerije i gledopisi* (Zagreb: Znanje, 1995.), 331.

⁸⁵⁰ Mihajlo MARUŠEVSKI, „Dan u mreži“, *Hrvatski književni list*, 1. III. 1969.

dva desetljeća osim na političku djelatnost Kršnjavoga⁸⁵¹ i njegovom portretu,⁸⁵² znanstvena pozornost obratila i njegovom književnom radu,⁸⁵³ doprinosu etnografiji⁸⁵⁴ ili muzeologiji,⁸⁵⁵ utjecaju na razvoj arhitekture,⁸⁵⁶ itd.

II.4.4.4.1. Kršnjavi kao ličnost: oblikovanje srednjoeuropskog intelektualca

Unatoč političkim previranjima i promjenama, Kršnjavi je uvelike pridonio razvoju i modernizaciji zemlje, što se naročito odrazilo na procvat grada Zagreba. Potaknut školovanjem na raznim lokacijama, Beču, Münchenu, Grazu, u kojima je stekao značajna iskustva modernih središta, proširivši vlastiti vidokrug, Kršnjavi od svog povratka u Trojednu Kraljevinu predstavlja ključnog organizatora kulture. Njegova „renesansnost“, učenost i energija u pristupu dotiču različite segmente umjetnosti.

Rođen 1845. godine u Našicama, Kršnjavi pučku i srednju školu polazi u Požegi, zatim Zagrebu, Osijeku i Vinkovcima. Tijekom pohađanja zagrebačke gimnazije družio se s vršnjacima, Arminom Pavićem, Franjom Markovićem, Aleksandrom Bresztyenszkym.⁸⁵⁷ Kao učitelj-pripravnik u osječkoj gimnaziji predaje povijest, filozofsku propedeutiku, njemački jezik, krasopis i stenografiju⁸⁵⁸ počinje se ozbiljno baviti svojom strasti – slikanjem pod mentorstvom osječkog slikara Huga Conrada von Hötendorfa (1807.-1869.). U Beč odlazi 1866. godine na studij povijesti, povijesti umjetnosti i filozofije, ali cijelo vrijeme slobodne sate provodi slikajući;

⁸⁵¹ Npr. Mato ARTUKOVIĆ, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 217-233; Zoran GRIJAK, „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi (1875.-1884.)“, *Cris* 8/1 (2006.), 54-78; Zlatko MATIJEVIĆ, „Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Rauča“, *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije* III/6 (2008.), 11-21.

⁸⁵² Stjepan MATKOVIĆ – Zlatko MATIJEVIĆ, „Hrvatski doktor Faust: u prigodi 85. godišnjice smrti dr. Isidora Kršnjavog (1927.-2012.)“, *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije*, VII/13 (2012.), 203-209; Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.).

⁸⁵³ Katica ĆORKALO-JEMRIĆ, „Zanemareni književnik Izidor Kršnjavi“, *Kolo* 5 (2013.), 102-110.

⁸⁵⁴ Tihana PETROVIĆ, „Iso Kršnjavi kao etnograf“, *Etnološka tribina* 15 (1992.), 149-156.

⁸⁵⁵ Žarka VUJIĆ, „Izidor Kršnjavi – pionir muzealne znanosti u Hrvatskoj“, *Muzeologija* 46 (2012.), 9-35.

⁸⁵⁶ Dragan DAMJANOVIĆ, „Biskup Strossmayer, Iso Kršnjavi, Herman Bollé i izgradnja zgrade kraljevske velike gimnazije u Osijeku“, *Peristil - Zbornik radova za povijest umjetnosti* 49 (2006.), 129-150; ISTI, „Iso Kršnjavi i opremanje đakovačke katedrale“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 26 (2008.), 195-219; Krešimir GALOVIĆ, „Izidor Kršnjavi i prva hrvatska moderna – kritička razmišljanja“, dostupno na: kgalovic.blogspot.hr/2015/03/izidor-kršnjavi-i-prva-hrvatska-moderna.html (pristup ostvaren: 10. III. 2016.), kasnije objavljeno i u zborniku *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*.

⁸⁵⁷ Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 32.

⁸⁵⁸ Kršnjavi u „autonekrologu“ piše kako je za vrijeme rada u osječkoj gimnaziji dao prijedloge za hrvatsku stenografiju, njegove su zasluge prepoznate te je postao počasni član Hrvatskog stenografskog društva. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 1.

kopirajući stare majstore, pred kraj studija upisuje i Akademiju umjetnosti. Aktivan je isprva u okviru studentskog društva „Velebit“, no odmiče se od politike kako bi dalje razvijao znanstvenu i umjetničku karijeru. U Beču je u kontaktu s brojnim uglednim intelektualcima i predstavnicima kulturne elite toga doba; surađuje ili sluša predavanja sveučilišnih profesora, anatoma Josefa Hyrtla, arheologa Alexandra Conzea, povjesničara Theodora von Sickela, filozofa Roberta von Zimmermanna i dr., ostajući s mnogima u dobrim kontaktima i nakon školovanja. Možda najjači utisak ostavio je na njega Rudolf Eitelberger, jedan od utemeljitelja Bečke škole povijesti umjetnosti.⁸⁵⁹ Kršnjavi će sam podcrtati utjecaj Eitelbergera, ističući da je bio jedan od njegovih „najrevnijih slušalaca“ (kroz nekoliko semestara), ali i da je izuzetno utjecao na njega u formiranju „škole za umjetni obrt“.⁸⁶⁰

Usporedno sa studijem u Beču upisuje studij slikarstva u Münchenu kod Johanna Leonharda Raaba (1825.-1899.). Nakon stjecanja doktorata iz filozofije na Bečkom sveučilištu, nastanjuje se u Münchenu te se priključuje školi slikara Wilhelma von Dieza (1839.-1907.) na kojoj ostaje do 1872. godine. Slikanje postaje stalan posao, dobiva pohvalne reakcije te se odlučuje na ženidbu sa sestrom svog kolege i slikara Karla Fröschla, Wilhelminom (Marietom). Kako sam piše, uz novčanu pomoć bogatog tasta odlazi na proputovanje po Italiji, gdje cijelo vrijeme slika, ali i proučava tamošnje muzeje i starine – stječe znanje i iskustvo koje će kasnije iskoristiti u vlastitim graditeljskim pothvatima i umjetničkom sudu.⁸⁶¹ Nakratko 1874. godine živi u Rimu, gdje unajmljuje atelje. U Italiji provodi ukupno pet godina (1872.-1877.), pišući o svojem vremenu tamo, odnosno o zemlji, samo pozitivno: „(...) putujući po Italiji čovjek se naužije prekrasnih umjetnina, napuni oči i dušu tolikim utiscima, da od toga tada još godine i godine troši (...)“.⁸⁶² U „vječnom gradu“ upoznaje poljskog slikara Henryka Hektora Siemiradzskog, uz kojeg radi, proučava arheologiju, širi svoju perspektivu.⁸⁶³ Osim što je Italija za Kršnjavog višestruko značila, jer je tim iskustvom upoznao funkcioniranje jedne umjetničke velesile iznutra, upozavši njen odnos prema baštini i kulturi općenito, Rim je bio točka u kojoj se susreće s biskupom Strossmayerom, s kojim se sve više i češće nalazi. U „autonekrologu“, objavljenog prvi put nakon

⁸⁵⁹ O Eitelbergeru i Bečkoj školi povijesti umjetnosti vidi: Snješka KNEŽEVIĆ (prir.), *Bečka škola povijesti umjetnosti* (Zagreb: Barbat, 1999.). Također vidi: Libuše JIRSAK, *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.), 27-44.

⁸⁶⁰ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.3.1., „Malo mojih uspomena“, str. 5-6, kut. 1.

⁸⁶¹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 2.

⁸⁶² Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 53.

⁸⁶³ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 2.

smrti u *Vijencu* 1927. godine, Kršnjavi priznaje kako je već tada bio uspješan slikar, čija se djela prodaju i ne razmišlja o drugoj karijeri.⁸⁶⁴

Izgleda da su razgovori na proputovanju mladim intelektualcima, pristašama Strossmayera i Narodne stranke, napose Ladislavom Mrazovićem, ali i Rikardom Jorgovanićem te Dušanom Koturom utjecali na mišljenje mladog umjetnika-intelektualca, zainteresiravši ga za povratak u domovinu odnosno preseljenje u Zagreb. Čini se da je Mrazovićev utjecaj presudio, iznoseći mu plan da po dolasku u Zagreb preuzme brigu nad Strossmayerovom zbirkom umjetnina koja se otvarala javnosti ali i osnutak katedre za povijest umjetnosti na Mudroslovnom fakultetu; uslijedio je potom posjet Strossmayera u Rimu i brojni razgovori oko tih planova.⁸⁶⁵ Kršnjavi biskupu Strossmayeru pomaže u nabavci željenih umjetnina, vode rasprave o najrazličitijim temama, od povijesti, umjetnosti ili filozofije do političke situacije u Hrvatskoj i Slavoniji. Posredstvom Mrazovića i drugih bliskih suradnika Strossmayera, Nikole Voršaka i Franje Račkog, Kršnjavi sve više stječe povjerenje biskupa.⁸⁶⁶ U jednom pismu Franji Račkom iz siječnja 1876. Strossmayer napominje da će Kršnjavi „biti krasna sila, koja će narodu biti vrlo korisna“.⁸⁶⁷ Konačno se 1877. godine Kršnjavi vraća u Trojednu Kraljevinu; Strossmayer je uvjeren kako je pridobio idealnog čovjeka, kvalificiranog za provedbu svojih ideja u organizaciji kulturnog života Zagreba i ostatka Hrvatske i Slavonije. Odmah po dolasku Kršnjavi u tandemu s Ladislavom Mrazovićem nastupa s

⁸⁶⁴ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 2-3. Jedina vidljiva promjena je ona u samom slikarstvu, tj. u onome što slika. Razmišlja o prelasku s mrtve prirode i sličnog na povijesnu, programsku tematiku, nešto što bi dekorativno pristajalo uz sveučilišnu zgradu, svečane dvorane galerije itd. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 2-3. Kršnjavi neće uvijek pohvalno pisati o vlastitom slikarskom angažmanu, govoreći o granicama njegovog talenta. Citirano prema: Dajana VLAISAVLJEVIĆ, „Münchensko školovanje i talijanska putovanja Ise Kršnjavija“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 457. O slikarstvu Kršnjavog vidi između ostalog: Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 1934.); *Slikar Iso Kršnjavi: čovjek svoga vremena* (katalog) (Zagreb: Škola primjenjene umjetnosti i dizajna, 1993.); Tonko MAROEVIĆ, „Slikarstvo u Hrvatskoj u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 511-565; Ivana RONČEVIĆ ELEZOVIĆ, „Izidor Kršnjavi i putovanje u Italiju“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 437-454; Dajana VLAISAVLJEVIĆ, „Münchensko školovanje i talijanska putovanja Ise Kršnjavija“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 455-460.

⁸⁶⁵ Ljerka DULIBIĆ – Iva PASINI TRŽEC, „Izidor Kršnjavi – prvi kustos Strossmayerove galerije starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 170-172. Vidi također: Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 48-61.

⁸⁶⁶ Dragan DAMJANOVIĆ, „Iso Kršnjavi i opremanje đakovačke katedrale“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu* 26 (2008), 196-199.

⁸⁶⁷ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga druga: od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1929.), 3.

nizom tekstova koje će objavljivati u *Obzoru* i *Narodnim novinama*, postavljenih široko u teorijskom smislu, komparatistički (pregršt primjera iz Monarhije i Europe), s ciljem da se podrži Strossmayera i Račkog u nastojanju za stvaranjem kulturnog programa razvoja Hrvatske i Slavonije.⁸⁶⁸

Kao stalni prihod đakovački biskup je svom mladom štićeniku osigurao profesuru na Zagrebačkom sveučilištu, što je Kršnjavi priželjkivao, želeći aplicirati metode praktične nastave koje je savladao u Beču kod Eitelbergera.⁸⁶⁹ Namještenje je kasnilo te je Kršnjavi svoje vrijeme provodio uglavnom u Beču, slikajući. Godine 1878. napokon i službeno postaje izvanrednim profesorom povijesti umjetnosti i arheologije na zagrebačkom Sveučilištu. Bilo je za očekivati da svestrani mladi profesor neće ostati samo na jednom mjestu, pa tako već 1879. uspostavlja Društvo umjetnosti na čijem je svečanom otvorenju visjela upravo i njegova Bogorodica, slika koju je Strossmayer naručio za zagrebačku crkvu sv. Marka.⁸⁷⁰

II.4.4.2. Konceptija kulturne politike Izidora Kršnjavog: ideje i utjecaji

Već publicist Josip Horvat ističe Kršnjavog „zaštitnikom i stvarnim organizatorom“ umjetnosti u Hrvatskoj, koji je svojim djelovanjem u Odjelu za bogoštovlje i nastavu uveo zemlju u 20. stoljeće i uzdigao kulturni život općenito. Pritom ukazuje na odliku Khuenovog sustava da se oslanja na činovništvo, što je u slučaju kulturne politike imalo dodatno značenje, jer je ban pokazao volju da oko sebe okupi obrazovane i sposobne ljude kao što su Josip Pliverić, Josip Eugen Tomić, Stjepan Miletić, Vjekoslav Klein, Vinko Krišković, Nikola Tomašić ili Nikodem Jakšić.⁸⁷¹ Može li slučaj Kršnjavog ukazati na prakse između politike i kulture u Khuenovo doba, osvijetliti kulturnu politiku režima? U kojoj je mjeri Kršnjavi kao odjelni predstojnik utjecao na razvoj kulturne politike u vrijeme Khuena, djelujući neovisno prema vlastitim zasadama, odnosno prema programu bana? Je li Kršnjavi doista „najznačajniji obnašatelj vlasti u kulturi i prosvjeti

⁸⁶⁸ Libuše JIRSAK, *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.), 49-60.

⁸⁶⁹ Libuše JIRSAK, *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.), 47. O okolnostima dolaska Kršnjavog na Mudroslovni fakultet i osnivanja Katedre vidi: Josipa ALVIŽ – Jasmina NESTIĆ, „Izidor Kršnjavi i počeci poučavanja povijesti umjetnosti u Hrvatskoj“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 153-169.

⁸⁷⁰ Ovdje se radi o „drugom izdanju“ tog Društva, jer je ideja za prvo pokrenuta još deset godina ranije, no ono nije zaživjelo.

⁸⁷¹ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2. sv. (Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.), 483.

Hrvatske“⁸⁷² Uz Kršnjavog i njegovu djelatnost vežu se važna pitanja razvoja kulturne politike režima općenito.

Pod okriljem Kršnjavog kao predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu kraljevske zemaljske vlade, nakon što je umjereni, ali postojani gospodarski rast u Trojednoj Kraljevini omogućio povećanje proračuna (naročito uslijed rasta zemljišnih renti), dolazi do značajnih poduhvata: grade se ili dograđuju školske zgrade i crkve, zatim zgrade različitih kulturnih, prosvjetnih i znanstvenih institucija,⁸⁷³ potiče se izlaženje različitih glasila ili njihovo osnivanje, financira se edukacija i stručno usavršavanje pojedinaca u inozemstvu, otkupljuju se vrijedne zbirke, potiče se organizirano sudjelovanje hrvatskih umjetnika na izložbama u Hrvatskoj, Habsburškoj Monarhiji ili u inozemstvu. Takva se politika naročito odražavala na izgled Zagreba, koji je izgradnjom monumentalnih zgrada poprimio novu dimenziju središta Trojedne Kraljevine, a razvitkom centralnih znanstvenih i kulturnih institucija iznutra dodatnu važnost. Proces koji su pokrenuti još pod banom Mažuranićem, koje je unaprijedio svojom djelatnošću Ivan Vončina, administrirao Stjepan Spevec, pod Kršnjavim dosežu maksimalan kapacitet. Dolazi pritom i do redefiniranja opsega Odjela za bogoštovlje i nastavu, uloge odjelnog predstojnika, a time i kulturne politike. Osim što se modernizacijski procesi u školstvu i znanosti nastavljaju, država nastoji proširiti svoj utjecaj, određujući pravila, šireći mrežu suradnika na način da to u prilog ide i struci i politici (ako je bilo moguće povezati te dvije komponente). Ističu se, uz odjelnog predstojnika i drugi suradnici koji se kulturom nisu bavili samo kroz saborske odbore, već su podržavajući bana i Kršnjavog imali izravniji utjecaj u organizaciju kulturnih društava, odredbe i norme koje su se odnosile na školstvo, jezik odnosno pravopis, organizaciju institucija (muzeji, kazalište i sl.), koji su povezivali gospodarske aspekte s kulturnima. Među njima se ističu primjerice Armin Pavić, potom Ivo Mallin koji naročito dobro surađuje s Kršnjavim upravo u smislu ekonomsko-pravnog razvoja Trojedne Kraljevine (u odnosu na kulturu), Aleksander Egersdorfer (1850.-1923.) koji je kao odličan govornik u Saboru podupirao banove reforme te se nametnuo kao pravni ekspert za pitanja budžeta, i dr.

⁸⁷² Željka ČORAK, „Što su nama Kršnjavi i Bollé“, *Zarez* I/11 (1999.), 20.

⁸⁷³ Prema živopisnom zapisu Velimira Deželića ml., Kršnjavi je sam boravio na gradilištima i nadzirao napredovanje: „Tako je u moje predškolsko vrijeme unaokolo nas bilo golemo gradilište – a ja sam mislio da je graditelj svega toga odjelni predstojnik dr. Izidor Kršnjavi, jer smo iz naših prozora gledali kako se on neprestano vrže gradilištima, popinje se na skele novogradnja i maše i govori i više (što, toga nismo čuli).“ Velimir DEŽELIĆ (sin), *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi. Život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.*, knjiga I. (Zagreb:Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2011.), 432.

Prije negoli je Izidor Kršnjavi stupio na stranu Khuenovog režima, uska suradnja sa Strossmayerom, Račkim i drugim predstavnicima Narodne stranke uvelike oblikuje njegov odnos prema kulturi. Uz podršku biskupa Strossmayera putuje po Italiji, sudjeluje u odabiru umjetnina, dogovara njihove narudžbe. Uključen je u organizacijske poslove, dolazi u kontakt s brojnim etabliranim intelektualcima, sveučilišnim krugovima, mladim umjetničkim talentima, itd. S biskupom vodi razgovore o politici, umjetnosti i znanosti; kao učitelj i učenik, međusobno propituju stavove.⁸⁷⁴ Taj odnos s najvećim hrvatskim mecenom 19. stoljeća Kršnjavog je upoznao s važnošću financijske organizacije kulture, s razvojnim strategijama na području znanosti i obrazovanja, ali i s ulogom politike u tome. Lansiralo ga je to u misiju proučavanja i izučavanja srednjoeuropskih sustava kulture, prvenstveno Austrije, a zatim i širih europskih sustava sve do Skandinavije, imajući pritom u vidu nacionalne specifičnosti i potrebe Hrvatske i Slavonije.⁸⁷⁵ U jednom se novinskom članku u *Narodnim novinama*, vezanim uz Društvo umjetnosti, Kršnjavi jasno o tome izražava tvrdeći: „(...) počimamo [se] [misli se dakako na Hrvate, op. F. Š.] napokon emancipirati od pukog presadjivanja tuđjih kulturnih elemenatah k nam (...)“.⁸⁷⁶ Taj će stav Kršnjavi ugraditi i u vlastitu ocjenu hrvatske kulturne historije, ali i u plan kulturne politike za budućnost zemlje. U stručnom smislu Kršnjavi je vođen mišlju da su politički odnošaji u zemlji spriječili razvitak individualizma u umjetnosti pa su dugo vremena prevladavali dominantni utjecaji izvana.⁸⁷⁷ Pronalaženje puta prema individualnosti, okretanju narodnom obrtu i umjetnosti kao tradicionalnim oblicima izričaja, zatim europskoj modernoj edukaciji kao bazi daljnjeg razvoja ideja i umjetnosti, plan je kojim Kršnjavi nastoji aktivirati kreativne potencijale, što je zahtijevalo aktivno djelovanje na razini politike.

Upravo njegovi tekstovi prilikom osnivanja Društva umjetnosti 1868. godine ukazuju kako Kršnjavi ima širi, sveobuhvatniji plan razvoja umjetnosti, zastupajući stajalište da ona nije samo važna kako bi u estetskom smislu izazivala reakciju, određene osjećaje, već da je i integralni dio,

⁸⁷⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.1.1., „Razgovor s biskupom Strossmayerom“, passim, kut. 7.

⁸⁷⁵ Zoran GRIJAK, „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer - Isidor Kršnjavi (1875.-1884.)“, *Cris* 8/1 (2006.), 55-56; Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 11-18. Zanimljivo je istaknuti da Kršnjavi i u svojim sveučilišnim predavanjima govori o utjecaju politike na razvoj umjetnosti, dajući primjere iz europske srednjovjekovne povijesti. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.29., „Utjecaj političkih prilika na umjetnost“, kut. 7.

⁸⁷⁶ *Narodne novine*, 12. VIII. 1868. Usp. Izidor KRŠNJAVI, „Umjetničko društvo u Zagrebu“, *Dragoljub* 32/2 (1868.), 506-507.

⁸⁷⁷ Isidor KRŠNJAVI, „Die croatische Kunst“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*, Bnd. 7: *Croatien und Slavonien* (Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 152.

„važan faktor“ u obrazovanju, „početak svakog izobraženja“.⁸⁷⁸ Slijedeći herbartovsku filozofiju, Kršnjavi ističe didaktičku važnost umjetnosti, njezinu pedagošku ulogu u kojoj se razvija „estetička savjest“.⁸⁷⁹ Međutim Kršnjavi se niti u ranim svojim tekstovima ne zadovoljava samo teorijom, on želi uočiti, želi istaknuti razvojni put: hvali nastojanje Namjesničkog vijeća da se raspiše natječaj za pučki kazališni komad jer je to način na koji se samostalno razvija kultura, potiče originalna umjetnost. Dok Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti pridaje vodeću ulogu u ostvarivanju jednog širokog plana kulturnog razvoja, kao instituciji koja podupire sakupljanje različitih umjetničkih zbirki, izdaje stipendije i premije umjetnicima, brine o njihovom školovanju, Društvo umjetnosti za njega treba predstavljati osnovnu potporu, „sredstvo“ pomoću kojega se taj plan ostvaruje.

Svojom djelatnošću u Društvu umjetnosti, čiji je Kršnjavi tajnik i stvarni idejni voditelj, stječe također uvid u različite mogućnosti okupljanja i kontrole umjetničkih krugova.⁸⁸⁰ On je jedan od ključnih organizatora tog društva, čija je glavna svrha unaprijediti hrvatsku umjetnosti i obrt te upriličiti razne umjetničke izložbe, stručna predavanja, ali i zabave te povezivanje i posredovanje između domaćih umjetnika, odnosno njihovih proizvoda i međunarodnog obrta, podupiranje talenata materijalnim i moralnim putem, kupovanje i naručivanje umjetnina, zaštitu umjetničkih prava članova, itd.⁸⁸¹

Tako je Društvo ustvari predstavljalo središnju instituciju za razvoj umjetnosti i obrta, preuzimajući na sebe veliku odgovornost. Treba napomenuti da su financijske osnove Društva od utemeljenja postavljene razgranato, što zbog mogućnosti koje takvo Društvo otvara,⁸⁸² što zbog inovativnog pristupa u konstituiranju društva. Društvo umjetnosti, u financijskom smislu postavljeno je na temelje po uzoru na druga umjetničko-kulturna društva u Srednjoj Europi, nije (za razliku od primjerice sukladnih prosvjetnih udruga) ovisilo samo o članarinama, odnosno glavnica članova zakladnika ili utemeljitelja.⁸⁸³ Osim što se među utemeljiteljima isticala „I.

⁸⁷⁸ Izidor KRŠNJAVI, „Umjetničko društvo u Zagrebu“, *Dragoljub* 32/2 (1868.), 506-507.

⁸⁷⁹ Izidor KRŠNJAVI, „Umjetničko društvo u Zagrebu“, *Dragoljub* 32/2 (1868.), 507.

⁸⁸⁰ Vidi: Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.).

⁸⁸¹ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.1.1., „Osnova novih društvenih pravila“, HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.3.3., „Rukopis o nastanku Društva i izložbama koje je priredilo“, str. 2-5, kut. 1.

⁸⁸² Dakako, radi se o aristokratskim obiteljima koje su tradicionalno privržene podržavanju umjetnosti i financiranju umjetničkih manifestacija. Među članovima utemeljiteljima su predstavnici tih obitelji (npr. Ljudevit Vranyczany), koji su doprinijeli određenim donacijama uspostavi društva. NSK R5560 b) Vranyczany, Ljudevit – pismo I. Kršnjavom, 3. III. 1879.

⁸⁸³ Poticaj za osnivanje Društva umjetnosti dao je i slikar Josip Franjo Mücke koji je za vrijeme boravka u Linzu između 1850. i 1853. sudjelovao u osnivanju gornjoaustrijskog Kunstvereina [doslovno „Umjetnička udruga“].

Hrvatska štedionica“ kao prvi član utemeljitelj, zatim uz pričuvenu glavnica, dohodci Društva razgranati su kroz bogati fundus pokušstva, umjetnina, litografija, rezbarija i sl., kroz zarađene prihode od ulaznica za izložbe, zatim putem provizije koja je prikupljena od prodaje umjetnina, kamate od uloženi društveni glavnica, itd.⁸⁸⁴ Neupitno je da Kršnjavi kroz svoju ranu djelatnost uz krug obzoraša,⁸⁸⁵ u Društvu i Strossmayerovoj galeriji stječe jasan uvid u funkcioniranje, ali i nedostatke kulture u Trojednoj Kraljevini. Plan kojeg je krajem 1860-ih iznosio za razvoj kulturne djelatnosti, a kojeg je trebala provesti Akademija uz pomoć Društva, ostao je svojoj jezgri isti i gotovo dvadeset godina kasnije, samo su se okolnosti i akteri promijenili.

Godine 1884., Kršnjavi na poticaj Vončine pristupa izbornoj listi Narodne stranke u Brodskom kotaru te pobjeđuje s 255 glasa (od ukupno 460). Bio je to konačan čin njegovog opredjeljenje na stranu režima bana Khuen-Héderváryja.⁸⁸⁶ U prvoj liniji to je bio izraz težnji da, kako je sam pisao, djeluje „na području prosvjete i napretka“, jer navodno mjesta za njega u Matici ili Akademiji nije bilo – barem ne u kapacitetima kojima je to Kršnjavi očekivao; vođenje Strossmayerove zbirke nije bilo dovoljno.⁸⁸⁷ Iako se već neko vrijeme postupno udaljavao od

Austrijski utjecaj Kunstvereina zrcali se tako i u pravilima Društva. *Narodne novine*, 12. VIII. 1868; Marijana JUKIĆ, „135 godina djelovanja hrvatskog Društva likovnih umjetnika“, *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja* (2005.), 223-233.

⁸⁸⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.1.1., „Osnova novih društvenih pravila“, kut. 1.

⁸⁸⁵ Zanimljivo je primijetiti da se Kršnjavi sam kasnije ograđivao od obzoraša. Tako piše: „Od svih uvreda bila je najveća što su mi rekli da sam bio Obzoraš. Nikada. Obzoraštvo me je godine 1868 natjeralo u Magjarone [sic!]. Odalečio sam se od grofa Khuena-Hédervárya kad je stao narodnu stranku infiltrirati Obzoraptinom. Meni je pokret mladih ljudi bio simpatičan, čim se je infiscirao Obzoraštinom odbijao me. Dok su Obzoraši bili klerikalni bio sam antiklerikaln, čim je Obzor skrenuo na Voltairove staze prigrlio sam Tomu Akvinca. Meni je Obzoraštvo uvijek bilo kompasom koji mi je pokazivao kamo ne treba broditi.“ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.4.1.27., „Obzor i Kršnjavi“, str. 2, kut. 8.

⁸⁸⁶ Prema tvrdnji I. Kršnjavog, Strossmayer je nastojao otežati njegov izbor u brodskom kotaru, suprotstavivši mu Tadiju Smičiklasi i nastojeći utjecati na tamošnje svećenstvo. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.1.1., „Razgovor s biskupom Strossmayerom“, str. 64-65, kut. 7; Mato ARTUKOVIĆ, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 217, bilj. 1.

⁸⁸⁷ U nekoliko je navrata sam Kršnjavi pokušao opravdati i objasniti svoju odluku. Prema jednom zapisu iz njegove ostavštine tvrdi da je napisao Strossmayeru pismo u kojem je izrazio „želju da u saboru mogu raditi za kulturni i materijalni napredak naroda.“ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.1.1., „Razgovor s biskupom Strossmayerom“, str. 64, kut. 7. Kršnjavi u jednom kasnijem tekstu iz 1902. godine piše: „Moji protivnici iz Beča postali su mi još ljući neprijatelji, kad su osjetili, da ja nemam talenta za to, da budem čiji nakovanj, već da volim lupati ja, nego da po meni lupaju drugi. Da su me ostavili na miru, pa da su mi dali posla u „Matici“ i „Akademiji“ valjda se nebi nikada bacio bio na političko polje. Zakrčili mi jedno i drugo. Kad je došao za bana grof Pejacsevich, počeli sijati glasove o mom ‘izdajstvu’ i starovjerskom magjaronstvu. Biskup i Rački mi se otudjivali. Kad su mi svud zakrčivali puteve, otvorio mi je pokojni Vončina,14 Bog mu duši lahko dao, staze na drugu stranu.“ Izvorno objavljeno pod: SPECTATOR, „Stari i novi Magjaroni“, Dan 16. VII. 1902., 1; Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 5; 200-204; Branko OSTAJMER, „Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885.)“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 29.

Strossmayera, na njegovu je odluku zasigurno dodatno utjecao Vončina, koji je sam bio iz kruga nekadašnjih narodnjaka, odavno se udaljio od Strossmayera te je vrlo vjerojatno u Kršnjavom vidio obećavajući potencijal nasljednika.⁸⁸⁸ Tako 1884. godina predstavlja politički rez, prekid; međutim u smislu ideja i programa Kršnjavog to nipošto nije prekid. On će režim vidjeti kao jedino sredstvo ostvarenja kulturnog programa kojeg je u suradnji s Mrazovićem, Račkim, Strossmayerom i drugima započeo. Plan Kršnjavog se i dalje drži Strossmayerovog gesla „Prosvjetom k slobodi“, i dalje je liberalan, makar često i pseudoliberalan. Biskupovo mecenstvo, njegov estetički sud i uloga u upravljanju kulture i umjetnosti Kršnjavi preuzima sam na sebe, naročito otkako je odjelni predstojnik bogoštovlja i nastave. U idejnom smislu, njegov je program prožet iskustvima izvan Hrvatske: općim načelima humanizma koja stoje u temeljima organizacije kulture kakvu je promatrao u Austriji, Njemačkoj i naročito Italiji, osjetna tendencija ka historicističkom esteticizmu kojeg baštini koliko od Roberta von Zimmermanna (te posredno Herbarta), toliko i od Franje Markovića, a koju će revidirati tek pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća kada prihvaća i modernističke zasade, shvaćanje umjetnosti kao sveobuhvatne pojave koja definira narodnu kulturu.⁸⁸⁹

Utjecaj Roberta von Zimmermanna na Kršnjavog nepobitno se, poput Franje Markovića, uočava na području promišljanja estetike. No i u tom slučaju Kršnjavi je mnogo konkretniji, njegova su razmišljanja programatske naravi. Utvrđivanje hrvatskog estetičkog ukusa i pravila estetike u Hrvatskoj umjetnosti jednako je utemeljena u želji za filozofskom raspravom kao i u planu sustavne izgradnje i nadogradnje hrvatske umjetnosti. Muzej umjetnosti i obrta te Obrtna škola, kao mjesto stručnog osposobljavanja obrtnika koji prolaze nauku o stilovima, trebali su dati ključni impuls u početnom ostvarivanju Kršnjavijeva plana. U tom smislu Kršnjavi se nadovezuje na niz intelektualaca kojeg započinju Eugène Viollet-le-Duc u Francuskoj, zatim A. W. N. Pugin, John Ruskin i William Morris sredinom 19. stoljeća u Velikoj Britaniji, utječući na Gottfrieda Sempera i njegov teorijski rad, od studije *Wissenschaft, Industrie und Kunst. Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles* do edicije *Der Stil in den technischen und tektonischen*

⁸⁸⁸ Nov uvid, ustvari slijed u nešto širi proces koji je rezultirao prelaskom na stranu režima, daje: Branko OSTAJMER, „Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885.)“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANČE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 25-47.

⁸⁸⁹ Usp. Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 129-131.

Künsten oder Praktische Ästhetik (1860.-1863.),⁸⁹⁰ kao i konačno na Rudolfa von Eitelbergera. Taj srednjoeuropski kontekst bio je Kršnjavom itekako poznat i blizak. Semperovi teorijski radovi, koji su u sebi sadržavali „skice“ i „planove“ budućih muzeja i institucija kulture, izuzetno su intelektualno bliski Kršnjavijevom shvaćanju važnosti etabliranja nacionalnog umjetničkog izraza, koliko god je on sam ipak težio simplifikaciji bogatog semperovskog teorijskog izričaja. Već tijekom svojeg boravka u Rimu Kršnjavi piše, posvećujući Strossmayeru, rasprave o estetici u slikarstvu koje se uvelike referiraju na Herbartovu i Zimmermannovu filozofiju estetike.⁸⁹¹ Godine 1883. će onda Kršnjavi objaviti svoj prinos pitanju estetike i razvoja umjetnosti u djelu *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela gradjevne ljepote*.⁸⁹² Kršnjavi u njoj putem rasprave o estetici u povijesti graditeljstva nudi „gramatiku“ umjetnosti, izvodeći iz graditeljske tradicije osnovu na kojoj treba razvijati individualni nacionalni tip odnosno stil. Svoje će nazore kasnije, oko 1900., modificirati i osuvremeniti.⁸⁹³

Kršnjavi je osoba s unaprijed određenim ciljem i planom, s velikim ambicijama. On nije čovjek koji se lako povodi za uvriježenim mišljenjima, već se radije okreće neočekivanom,⁸⁹⁴ što će sam za sebe također priznati: „Izoliran sam jer se nedam nositi od dnevne struje, skojom toliki plove, nego gledam kuda struji, pa ako vidim, da krivim putem struji, nemarim se suprostaviti ili barem stati po strani“ – zapisao je Kršnjavi 1906. godine.⁸⁹⁵ Politika je za njega bila sredstvo djelovanja, a malo interesa pokazivao je za ideologiju. Njegova odluka nije samo potaknuta vlastitom ambicijom; za razliku od Strossmayera, nije iza sebe imao čvršću strukturu koja ga podupire, niti ga je jugoslavenska ideologija čvrsto vezala uz narodnjačku oporbu.⁸⁹⁶ Kao dobar poznavatelj prilika u centrima Monarhije, Beču i Budimpešti, shvaćao je proces preuzimanje sve

⁸⁹⁰ O utjecaju britanskih teoretičara na Sempera vidi: Eva B. OTTILLINGER, „Gottfried Semper, Jakob von Falke und das englische Vorbild“, u: *Gottfried Semper und Wien: die Wirkung des Architekten auf "Wissenschaft, Industrie und Kunst"*, ur. Rainald FRANZ – Andreas NIERHAUS (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007.), 39-50.

⁸⁹¹ Izidor KRŠNJAVI, *Dvie radnje o umjetnosti* (Zagreb: Dionička tiskara 1876.).

⁸⁹² Isidor KRŠNJAVI, *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela gradjevne ljepote* (Zagreb: Nakladom Društva umjetnosti, 1883.).

⁸⁹³ O raspravama i tekstovima Kršnjavog o stilu vidi: Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 62-148.

⁸⁹⁴ Tako je Kršnjavog ocjenjivao njegov blizak prijatelj Ladislav Mrazović. Prema: Branko OSTAJMER, „Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885.)“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 27.

⁸⁹⁵ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 4.4.1., „Govor o stranačkom opredjeljenju“, kut. 3.

⁸⁹⁶ Tako će primjerice u razgovoru sa Strossmayerom na temelju svojih iskustava u Beču priznati da je, prema njemu, „jugoslavensko jedinstvo nemoguće.“ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.1.1., „Razgovor s biskupom Strossmayerom“, str. 34, kut. 7.

većeg udjela države u kulturi, neizbježnost državnog aparata u administriranju znanstvenih i obrazovnih strategija, koja ga je odvela do suradnje s režimom. S druge strane, Khuen je u Izidoru Kršnjavom vidio energičnog i sposobnog, školovanog i maštovitog organizatora resora bogoštovlja i nastave, čovjeka koji će društvenu i kulturnu sferu približiti režimu, omogućiti lakšu kontrolu i razvoj te sfere. Nakon njihovog prvog sastanka, na poticaj Vončine, povjerio mu je 1885. godine sudjelovanje u aranžiranju hrvatskog paviljona na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti.⁸⁹⁷ U narednim će izborima, 1887. godine, Kršnjavi ponovno ući u Sabor, pobijedivši u izbornom kotaru Bošnjaci.

Iskustvo, u vrijeme kada je pod Strossmayerovim tutorstvom postao sveučilišni profesor, radio kao tajnik Društva umjetnosti i ravnatelj umjetničke galerija Akademije, svakako je Kršnjavoga činilo kvalificiranim kandidatom za Odjelnog predstojnika bogoštovlja i nastave. Pokazao se kao spretan organizator i poslovođa na području umjetnosti i znanosti. I u političkom angažmanu Kršnjavi se ističe kao vješt govornik, referirajući tako o raznim pitanjima školstva, arhiva, književne kulture, budžeta, itd. u Saboru. Kada je preminuo Ivan Vončina, Kršnjavi je već slovio za kandidata na mjestu predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, ali ga je – kao što je već napomenuto – u tome pretekao Stjepan Spevec. Narednih godina Kršnjavi ulaže dodatno u svoje daljnje obrazovanje i vještine. Boravi u Bosni i Hercegovini kod grofa Kállayja, pripremajući u Sarajevu podlogu za osnivanje muzeja za umjetnost i obrt.⁸⁹⁸ Potom u Beču upisuje studij prava (1888.-1891., doktorat stječe na Sveučilištu u Grazu), kako bi za željeno mjesto odjelnog predstojnika imao i taj aspekt pokriven, u čemu mu privatne instrukcije daje Hugo von Schauer, austrijski pravnik u Grazu.⁸⁹⁹ Godine 1891. putuje, potpomognut državnim stipendijom, i po Skandinaviji proučavajući tamošnji školski sustav. Kada je Spevec preuzeo mjesto predsjednika Stola sedmorice, sve je bilo spremno za dolazak Kršnjavog na željenu funkciju predstojnika.

⁸⁹⁷ Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 188.

⁸⁹⁸ Tihana PETROVIĆ LEŠ, „Kršnjavi i organizirano kućno rukotvorstvo u Hrvatskoj: lepoglavsko čipkarstvo“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 283.

⁸⁹⁹ Prema navodima samog Kršnjavog, kod vladara Franje Josipa je prilikom jedne audijencije ishodio posebno dopuštenje da unutar dvije godine apsolvira studij prava. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 32-33.

II.4.4.2.1. Odnos s banom Khuen-Héderváryjem

Kršnjavi je prvi predstojnik Odjela koji na dužnost stupa s unaprijed razrađenim planom djelovanja spremnim za implementaciju.⁹⁰⁰ Kao i Vončina, prikupio je različita iskustva funkcioniranja državnog aparata, ali je posjedovao i ideju kako unaprijediti sustav koji zatiče. Da su očekivanja od Kršnjavog bila velika, pokazuju i novinske reakcije na njegovo imenovanje. *Dom i svijet* tako ističe da je Kršnjavi „čovjek idealnog poleta“, ali i praktične naravi.⁹⁰¹ Režimski je tisak dakako još više pun hvale prema novom predstojniku, prvom „dvostrukom doktoru“.⁹⁰² Unionistički list *Pravi prijatelj naroda* hvaleći Kršnjavog iznosi i visoka očekivanja:

„(...) [O]djel, kojemu je na čelu dr. Kršnjavi, mi smatramo možda najvažnijim u taj par po naš narod. Bude li iz toga odjela prodisao onaj duh, ono svjetlo, koje će razpršiti tmine, koje još mnogo i to ga u nas obavijaju svojim velom, onda će doskora i druge struje početi strujiti našim narodom.“⁹⁰³

Pritom dakako nije ispuštena niti prilika da se napadnu „obzoraši“, odnosno posredno i Akademija pod utjecajem Račkog i Strossmayera:

„Nezaboravimo činjenicu, da je svu sada još postojeću nedaću navalila na narod nekakva tobožnja prosvjeta. I ilirizam i jugoslavenstvo sve su to ćeda [sic] nekakvog literarno prosvjetnog pregnuća, koja se tek kasnije zaodješe političkim ruhom. Da, i danas se još po naš narod ubitačne struje hvališu, neznamo da li pravom, da su najviši naši „prosvjetni“ zavodi njihove citadele. Što je lažna prosvjeta skrivila, to mora prava da opet popravi. Uzde njenih kola povjerene su u rukam dr. Kršnjavoga, rukam sigurnim cilja i jakim odoljeti svakoj napasti. Poznavajuć njegove osobite darove, njegovu neslomivu volju, njegovu silnu energiju, njegove jasne ciljeve i njegovu snažnu inicijativu, mi od srca čestitamo njemu i narodu, da mu je omogućeno razviti sve svoje liepe sile na polju naše nastave.“⁹⁰⁴

I budimpeštanski *Pester Lloyd* novog predstojnika predstavlja kao čovjeka „cjelovitog europskog obrazovanja i općeg znanja“.⁹⁰⁵ Kršnjavi je ta velika očekivanja nastojao što prije opravdati. Ban Khuen-Héderváry se početkom 1890-ih godina sve više okreće visokoj politici u Budimpešti, baveći se kompleksnim stanjem tamošnjih stranačkih odnosa, naročito nakon što je jasno postajalo da će vlada Gyule Szapáryja (ministar predsjednik 1890.-1892.) krajem 1892. pasti.⁹⁰⁶ Novi ministar-predsjednik Sándor Wekerle vidio je u hrvatskom banu protivnika i konkurenta, te je nastojao ograničiti njegov utjecaj u Budimpešti i Liberalnoj stranci. Kada je

⁹⁰⁰ Kršnjavi piše: „Kada sam prosinca 1891. preuzeo upravu Odjela za bogoštovje i nastavu Zemaljske vlade, donio sam sa sobom točno razrađen program, koji sam, naravno, zadržao za sebe kako ne bih prestrašio ljude, koji su i bez toga strahovali da sam odveć brz stroj za vladin brod.“ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 32-307.

⁹⁰¹ *Dom i svijet*, 1. II. 1892.

⁹⁰² Misli se na njegove doktorate s područja filozofije i prava. *Narodne novine*, 1. XII. 1891.

⁹⁰³ *Pravi prijatelj naroda*, 5. XII. 1891.

⁹⁰⁴ *Pravi prijatelj naroda*, 5. XII. 1891.

⁹⁰⁵ *Pester Lloyd*, 1. XII. 1891.

⁹⁰⁶ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 47-48.

uslijed pritisaka konzervativnih i klerikalnih struja i Wekerleova vlada 1894. bila pred slomom, postalo je jasno da tradicionalna Liberalna stranka ne može u Ugarskom saboru održati snagu: Khuen-Héderváry je u kombinacijama za preuzimanje mjesta premijera, i još važnije, predvodi uz podršku dvora ideju stvaranja nove vladajuće stranke fuzijom dijelova umjerenih liberala i konzervativaca. Neko vrijeme je ban sasvim usmjeren na zbivanja u Budimpešti, vodi pregovore s Albertom Apponyijem, predstavnikom opozicije, ne bi li ga pridobio za tu novu stranku; svi naponi međutim ostaju uzaludni – novi ministar-premijer postaje Dezső Bánffy.⁹⁰⁷

U međuvremenu Kršnjavi neumorno odlazi na službena putovanja. Osim putovanja u Beč, tako otvara nove školske zavode ili inicira njihovu gradnju diljem Hrvatske i Slavonije, posjećuje Varaždin, Bjelovar, Križevce, Požegu, Brod, Gradišku. Na tim putovanjima Kršnjavi poduzima mnogo više od uobičajenih terenskih inspekcija, vlastito ispitivanje stanja pojedinih naselja, gradova, kotara i županija. On pokušava uočiti i shvatiti potrebe određenog kraja te svoje projekte uskladiti sa zatečenim stanjem na terenu.⁹⁰⁸ Izuzetno je prisutan u tisku, u Saboru raspravlja burno, ponekad na rubu sukoba.⁹⁰⁹ Unatoč kritikama oporbe,⁹¹⁰ njegovo je djelovanje u širem smislu javnosti prepoznato i uglavnom dočekivano s odobravanjem.

Svakako, Kršnjavi se za režim bana Khuen-Héderváryja pokazao kao izrazito učinkovit oslonac, dovodeći svojim kulturnim i obrazovnim programom do opipljivih rezultata koji su banovo geslo „zakon, red i rad“, dakle dualistički sustav Monarhije mogli učiniti uspješnim.⁹¹¹

⁹⁰⁷ Solomon WANK, *In the Twilight of Empire: Count Alois Lexa Von Aehrenthal (1854-1912). Imperial Habsburg Patriot and Statesman* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2009.), 148-149; 373, László PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós LOJKÓ (Leiden-Boston: Brill, 2012.), 373 bilj. 59. Izidor Kršnjavi redovito prati banovu politiku u Budimpešti. Tako 1895., na neko vrijeme uvjeren da će baš Khuen postati ministar-predsjednik, Kršnjavi kao da piše o bivšem banu koji „ostavlja bolje stanje nego što ga je našao nakon bijednog vladanja Raucha i Pejačevića (...)“, izražavajući ipak skepse prema njegovom političkom uspjehu u Ugarskoj. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 75-76.

⁹⁰⁸ Usp. Budislav BUDISAVLJEVIĆ PRIJEDORSKI, *Memoari „Pomenci iz moga života“*, ur. Željko KARAUŁA (Bjelovar: Horvat, 2012.), 180-181.

⁹⁰⁹ Vidi: Arijana KOLAK-BOŠNJAK, „Izidor Kršnjavi na hrvatskim saborima od 1884. do 1897. godine“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 48-60. Primjerice, Kršnjavi je svoj reformski plan školstva branio govorima u saboru izrazito vehementno. Tako u sukob dolazi s Tadijom Smičiklasom (prema kojemu gaji dugotrajne animozitete koji su, čini se, unatoč pomirenjima, bili trajni) oko važnosti pučkih škola i nekih reformskih odredi (ispiti zrelosti, niveliranje sustava pučkih škola na razini države). HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.2.2., „Saborski govor o školstvu sa bilješkama, 1898. god.“, kut. 2.

⁹¹⁰ Osim kritika paravskih listova (*Hrvatska, Hrvatska domovina*, itd.), Kršnjavi se često našao i na meti *Obzora*. S „obzorašima“ i samim listom Kršnjavi je u permanentnom konfliktu.

⁹¹¹ Usp. Marko VUKIČEVIĆ, „Iso Kršnjavi – ban Khuen-Héderváry: politika u svjetlu događaja“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 45.

Sam Kršnjavi je bio itekako svjestan da predstavlja „polugu“ u banskoj politici, jer je dobro ocijenio Khuenu narav:

„On je dosjetljiv, dobar taktičar, šutljiv, zatvoren, nagao, visoko aristokratski; gleda uvijek s visine na nearistokrate, iskorištava ih, pa ih poslije ostavlja. On je sitničav, osvetoljubiv i u osveti dosljedan. Nezahvalan nije, ali je vrlo oprezan u izražavanju svoje zahvalnosti, kako ne bi ni grama suviše dao; osobne simpatije i antipatije igraju pritom vidnu ulogu.“⁹¹²

Pritom već ranije usustavljivanje kulturne politike ukazuje na to da ban Khuen nije to područje shvaćao isključivo kao priliku kojom će se stvoriti „Potemkinova sela“, lažno prikazujući razvoj pod njegovom upravom i brigu za kulturu, maskirajući pritom iskonske probleme zemlje. Pomoću kulture tražio je dakako legitimaciju svoje vlasti. Mišljenje koje se neko vrijeme uvriježilo u historiografiji da je kao tipični gubernator, kolonijalni upravitelj Khuen želio ostaviti trag gradnjom impozantnih palača trebalo bi ipak ponešto revidirati. U odnosu prema Kršnjavom, koji je dobro dokumentiran, vidljivo je da upliv bana u kulturne poslove nije bio ograničen na superviziju. Kao i u slučaju odabira Stjepana Miletića za intendanta Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, i kod Kršnjavog je ban prepoznao viziju i razvojni plan te ambiciju koja ih je pokretala, nastojeći biti istovremeno i korektiv i podrška (s jasnim ograničenjem). Prakse kulturne politike koje su uspostavljene pod režimom bana Khuena dugoročno su unaprijedile institucionalno funkcioniranje kulture, unatoč svim restriktivnim mjerama.

Međutim, u jednom trenutku Kršnjavi je vrlo vjerojatno nadišao očekivanja i zacrtane ciljeve. Teško je ocijeniti radi li se pritom o tome da je Kršnjavi dosegao granicu u smislu rastrošnosti ovoga resora, da je svojom djelatnošću „počeo prelaziti granice“ strateških interesa Ugarske⁹¹³ ili da je ban možda u Kršnjavom vidio političku opasnost s obzirom na njegove dobre kontakte i u Budimpešti i u Beču, odnosno moguće ambicije da jednom postane hrvatski ban.⁹¹⁴ Dio odgovora možda pruža i intervju kojeg je Kršnjavi u rujnu 1895. dao mađarskom listu *Magyarország*. Kršnjavi brani banovu politiku, govoreći da je „zastupnik mađarske državne ideje u Hrvatskoj“ i da ne shvaća zašto unatoč svim zaslugama mađarski listovi napadaju Khuena, osim ako nije riječ o njegovim ambicijama da postane ministar-predsjednik: tom izjavom Kršnjavi je

⁹¹² Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 75.

⁹¹³ Drago ROKSANDIĆ, *U NIN-u i Danasu* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2011.), 298.

⁹¹⁴ Mirjana GROSS, „O političkoj uvjetovanosti djelovanja Ise Kršnjavoga“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1886. Sam Kršnjavi u jednoj je kasnijoj polemici nastojao otkloniti takva razmišljanja, izjavljujući: „(...) nikada nisam težio za banskom časti“. „Dr. Iso Kršnjavi odgovara dru. Mili Starčeviću“, *Hrvatski kritičar* I/4 (1914.), 1. Usp. također npr. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 138-139.

navukao kritike hrvatske oporbe, dok je njegovo uključivanje u opće ugarske političke odnose, u vrlo delikatnom trenutku za Khuena, teško moglo ispasti povoljno.⁹¹⁵

Već pred kraj prve godine mandata Kršnjavog do nesuglasica dolazi oko ugovora koji je potpisan između Odjela, odnosno Zemaljske vlade i uprave grada Zagreba kojim je osigurano sufinanciranje građevinskih projekata iz gradskog proračuna. Problem je bio što je u gradu na vlasti u tom trenutku bila oporba, pa u političkim kombinacijama – ban je želio što prije osvojiti natrag glavni grad – takva suradnja nije uvijek bila niti prioritet niti oportuna. Da je do krize u odnosu polagano dolazilo, može se naslutiti i kroz tekst opozicijskog *Obzora* koji već početkom 1893. špekulira o demisiji Kršnjavog. Naime prema pisanju tog lista „neki članovi“ vladajuće stranke ne podržavaju Kršnjavog, pa bi ga zbog tih „unutarnjih razmirica“ mogao zamijeniti Armin Pavić.⁹¹⁶ Javljuju se i glasine o tome da ban razmišlja o Josipu Pliveriću kao novom predstojniku, što dakako nije realizirano.⁹¹⁷ Najkasnije 1894. godine tenzije između bana i Kršnjavog rastu. Prema zabilješkama Kršnjavog, češće dolazi do manjih sukoba ili nesporazuma i neslaganja.⁹¹⁸ Kulminacija se događa u listopadu 1895., kada nakon posjeta Franje Josipa koji je protekao uz niz manjih i većih incidenata, od kojih je svakako najviše pozornosti zauzimalo protestno paljenje mađarske trobojnice pred kipom bana Jelačića, što su izveli mladi studenti Zagrebačkog sveučilišta, baš je Kršnjavi bio označen za krivca tih incidenata.⁹¹⁹ S jedne strane, ban je, incidentima unatoč, uspio u osnovnoj želji pokazati i dokazati Franji Josipu plodove svog banovanja u Trojednoj Kraljevini. S druge strane, program Kršnjavog nije bio završen, ali je ban za to pokazivao relativno malo razumijevanja, suočivši ga unaprijed s demisijom koja je uslijedila nekoliko mjeseci potom, u travnju 1896. godine.

Pod izgovorom da je zajedno s rektorom Franjom Spevecom podržavao kupnju „gala“ odora sveučilištaraca, zbog čega su „postali obijesni i napravili skandal“, krivica je prebačena na odjelnog predstojnika koji je ionako smatran rastrošnim među krugovima banskih pouzdanika.⁹²⁰ Ipak, mudro je bilo u skladu s općom strategijom ublažavanja događaja u Zagrebu čekati s

⁹¹⁵ Prema: *Obzor*, 6. IX. 1895.

⁹¹⁶ *Obzor*, 4. III. 1893.

⁹¹⁷ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 317-320.

⁹¹⁸ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 72-73.

⁹¹⁹ Vidi: Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 109-132.

⁹²⁰ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 91.

odlukom otpuštanja, pa je tek u ožujku 1896. godine Kršnjavi konačno razriješen svoje dužnosti. Bila je to naravno odluka na koju su bez sumnje utjecali događaji iz listopada, a koju je sam Kršnjavi čitavo vrijeme, nakon što je doznao za banov stav i ocijenio njegovo daljnje držanje, iščekivao – dok su mu pritom uvjeti rada u vlastitom resoru bili ograničeni i otežani.⁹²¹

Da su vijesti o otpustu Kršnjavog u javnosti imale odjeka govori i anonimno pismo „Hrvatice“ koje je izaslano odjelnom predstojniku. U njemu se hvali rad Kršnjavog, izražava tuga i zabrinutost da će se plan koji se odnosio na školstvo, na utemeljenje medicinskog fakulteta i druge aktivnosti njegovom demisijom obustaviti.⁹²² To pismo, kao i druga korespondencija, pokazuju koliko je Kršnjavi bio prepoznat kao predvodnik kulturnog razvoja i skolarizacije zemlje. Obraća mu se pismom iz Beča i Vatroslav Jagić (1838.-1923.), naglašavajući da je upravo pod Kršnjavim ostvaren važan kulturni napredak. Ni Jagić nije siguran kako prosuditi čin mladeži (iako podupire studente koji će kasnije doći u Beč), jer problem vidi u stanju na Sveučilištu koje je pod utjecajem politike, smatrajući da je ta pojava „otrov“ i „nenadoknativa šteta“ za manje narode.⁹²³ Kada je demisija Kršnjavog postala očita, Jagić mu se još jednom obraća riječima podrške i hvale za njegovo djelo, istovremeno kritizirajući „duh“ administracije koja je dopustila takav gubitak.⁹²⁴

II.4.4.4.2.2. Kontinuitet kulturne politike i njezin razvoj pod Kršnjavim

Odmah po stupanju Kršnjavog na dužnost prihvaćen je proračun Odjela za bogoštovlje i nastavu kojeg je doduše pripremio Stjepan Spevec, ali se prema odgovorima saborskom odboru za proračun može naslutiti kako je proračun predstavljao prvi korak provođenja novog plana kulturne politike koju je predstavljao novi predstojnik. Nastojao je tako osigurati veća sredstva za

⁹²¹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 108-111. Ogorčenost Kršnjavog na događaje jasno se odražava u *Zapiscima*, ali i u pismu s bliskim suradnikom i prijateljem Ćirom Truhelkom. Tako 30. listopada 1895. godine Kršnjavi piše da je „pod uplivom podpune moralne depresije usljed tolike lakoumnosti i površnosti naše mladeži“ ponudio otkaz, vidno razočaran da su se studenti na sveučilištu, kojima su i kralj Franjo Josip i ban Khuen obećali potporu, u smislu konkretnih ulaganja, podnijeli kao „pravi balavci“. Angjelo GJURSKI, *Hrvatska politička povijest. Od Khuena do Rapalla* (Zagreb: Tiskara Danica, 1938), 51-54; Dejan ZADRO, „Iz korespondencije Ćire Truhelke i Isidora Kršnjavog“, *Grada arhiva Bosne i Hercegovine* 4/4 (2012.), 100.

⁹²² HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.254., „Hrvatica“, s.a., kut. 13.

⁹²³ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.275., „Jagić, Vatroslav“, pismo V. Jagića od 19. X. 1895., kut. 13. U kasnijem pismu iz prosinca Jagić nastoji dodatno ublažiti svoje ranije riječi osude prema činu sveučilištaraca, pišući Kršnjavom kako je kazna izbacivanja sa Sveučilišta u Zagrebu za đake koji su sudjelovali u činu paljenja trobojnice pretjerana, dapače, apelirajući na smanjenje kazne. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.275., „Jagić, Vatroslav“, pismo V. Jagića od 3. XII. 1895., kut. 13.

⁹²⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.275., „Jagić, Vatroslav“, pismo V. Jagića od 17. VIII. 1896., kut. 13.

izdavaštvo, pitanje unapređenije sveučilišne biblioteke, za razvoj hrvatskog glumišta, itd.⁹²⁵ Tako dolaskom Kršnjavog, nakon energičnog Vončine i organizacijski usmjerenog Speveca, Odjel dobiva pravog predvodnika, koji je spreman provesti davno postavljene ciljeve u sklopu šireg razvojnog plana – odobrenog odozgo.

Dakako, unatoč tome u brojnim se djelatnostima Kršnjavi nadovezuje na svoje prethodnike. Od pregršt primjera, iznose se ovdje tek neki važniji. Zajednički obrtni zakon koji je donesen pod Vončinom 1884. i osnivanje Obrtne škole iz 1889., bile su osnove preko kojih je Kršnjavi implementirao svoju strategiju razvoja obrta.⁹²⁶ Znao je da na temelju tog zakona kao „pokretne sile“ može dalje raditi na profesionalizaciji obrazovanja i podizanju standarda, kako bi se promijenila i percepcija o šegrtskom zanatu i obrtu općenito. O uspješnosti takve strategije govori jedan članak u *Narodnim novinama*, hvaleći pokrenute mjere koje su unutar deset godina transformirale odnos prema obrtu.⁹²⁷

Neke je ranije pokrenute projekte Kršnjavi također u provedbenom smislu ubrzao ili finalizirao. Pod Ivanom Vončinom odobreno je Adalbertu Lampeu (1842.-1905.), nekadašnjem pitomcu Zavoda za gluhoonijeme u Beču, da u Zagrebu organizira obrazovanje gluhoonijeme djece. Tako je 1885. godine osnovana privatna „učiona“ za gluhoonijeme, dok je 1887. otvoren Privatni zavod za obučavanje gluhoonijeme djece u Mitrovici, kojega je Odjel za bogoštovlje i nastavu uzdržavao. U tri godine rada privatni je zavod uspio prikupiti pozamašni iznos od 40.000 forinti

⁹²⁵ *Narodne novine*, 16. XII. 1891. Kršnjavi je sa Stjepanom Spevecom ostao u zategnutim odnosima, što zbog pojedinih incidenata vezanih uz resor (primjerice pitanje vrtlara u Botaničkom vrtu), ali najvjerojatnije i zbog kompleksa odnosa prethodnika i nasljednika. Kršnjavi tako piše: „Nasuprot mojemu prethodniku Stjepanu Spevcu ja sam se našao u sasvim osobitom položaju. Kada mi je ban mjeseca studenog 1891. godine saopćio da će me predložiti za predstojnika odjela, kazao mi je kako želi da se u svim važnim stvarima imam savjetovati sa svojim prethodnikom. Ovaj je to izmolio od bana. Obećao sam mu to i to mislio i održati, jer sam vidio da je ban želio da vidi očuvanim mirni i neprekidni kontinuitet u upravi odjela za nastavu, ali sam nakon nekog vremena spoznao da ću time s mojim prethodnikom ili dospjeti u konflikt ili ću biti istisnut od službenika njegova koncepta.“ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 32.

⁹²⁶ U saborskim je raspravama Kršnjavi višestruko navodio ključnu ulogu obrta u razvoju hrvatske ekonomije, ali i kulture. *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.), 297.

⁹²⁷ U članku tako piše: „Prije deset godina žalili su se roditelji, koji su svoju djecu brižljivije odgajali, dali u nauk ili kako se u Zagrebu veli, „u meštirju“. Rieč „šegrt“ bio je naziv najbjednijega stvora, koji je bio svačiji, kad je trebalo raditi, no kad je trebalo što dobiti, onda sirota nije bio ničiji. Zapostavljen istoj domaćoj životinji, jer nju su gospodari morali kupiti, a šegrt ne, dobio je i gladan i gol i bos kao nagradu za svoju muku gotovo svaki dan po koju porciju zausnica. Zar je čudo, kad se u takvoga nesretnoga mladoga stvora ubio svaki interes za čestit čovječanski život? Sve nevolje njegova šegrtovanja prisilile ga na veliku lukavštinu, kojom je nastojao, da zadovolji ma pod kako niskim tjelesnim svojim požudama, da se bar kako tako nagradi sam za ono zlo, što ga je morao da pretrpi od gazde, gazdarice, njegove djece, pomoćnika, starijih šegrtu, ukućana i susjeda, riečju od svijuh zvanih i nezvanih. Novi je obrtni zakon strogo ustanovio odnošaj između naučnika i gospodara, i na osnovu ovih ustanova nastao je u obrtničkom podmladku silan preokret.“ *Narodne novine*, 20. VII. 1896.

koji su iskorišteni kao glavnica za budući zemaljski zavod. Naime 1891. godine je pod Spevecom u Zagrebu privatni zavod preustrojen u Zemaljski zavod za gluhonijeme u obliku internata.⁹²⁸ Kršnjavi je bio taj koji je preuzeo brigu nad projektom, uvodeći ga u prvu školsku godinu 1892., kada je ban prvi puta posjetio Zavod uz, kako je zapisao Kršnjavi, dirljiv doček gluhonijeme djece.⁹²⁹

Na Vončinin projekt razvoja Kraljevske nautičke škole u Bakru također se nadovezalo predstojništvo Kršnjavog, reformiravši nastavu od četverogodišnje u sedmogodišnju školu, ulažući više sredstava u razvoj te neobične škole. Kršnjavi je naposljetku organizirao i nabavku jednog jedrenjaka izgrađenog u Engleskoj (kupljenog za 12.000 forinti) za školske istraživačke potrebe, prvog takvog školskog broda (nije ga imala ni mađarska nautička škola u Rijeci), koji je 1894. godine kršten imenom *Margita*, dakako referirajući se na banicu Margitu Khuen-Héderváry.⁹³⁰ Jedrenjak je Kršnjavi ustupio i u svrhe znanstvenih i studijskih putovanja, skupine umjetnika (Bukovca, Tišova, Frangeš Mihanovića, Ivekovića i, naravno, samog predstojnika) po obalama Jadrana ili primjerice u svrhu Kišpatićevih istraživanja,⁹³¹ izazivajući pritom i omanju aferu u ugarskom tisku, gdje se govorilo o neprimjerenom raskoši jahte koju predstojnik službeno koristi.⁹³²

Kršnjavi se svojom djelatnošću nadovezuje na velike projekte pokrenute još od doba Mažuranića pa do svojih neposrednih prethodnika. Međutim, njegova metoda provođenja strategije kulture je drugačija, jer pokazuje ne samo energičnost u provođenju modernizacijskih reformi, već i usustavljeni plan poticanja određenih grana znanosti i umjetnosti, želju za snažnijim prisustvom države u usmjeravanju njihovog razvoja. Osim što je Kršnjavi znao graditi na temeljima svojih prethodnika, mijenjati i usklađivati različite odredbe, pokazao se ambicioznijim u smislu stvaranja kulturne atmosfere hrvatskog središta – Zagreba, primjenjujući metode koje je

⁹²⁸ *Narodne novine*, 31. VII. 1891.; *Službeni glasnik*, 31. X. 1891., 216.

⁹²⁹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 40.

⁹³⁰ Marijana MARINOVIĆ, „Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije“, *Povijest u nastavi* VII/13 (2012.), 44-45; Lidija BUTKOVIĆ MICHIN, „Iso Kršnjavi i školstvo riječke regije: Kraljevska velika gimnazija na Sušaku i Kraljevska nautička škola u Bakru“, *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 203-204. O brodu *Margita* vidi također: Đivo BAŠIĆ, „Školski brodovi na istočnojadranskoj obali. (Hrvatski školski brodovi „Margita“, „Vila Velebita“ i „Jadran“), *Pomorski zbornik* 45/1 (2008.), 229-258.

⁹³¹ Đivo BAŠIĆ, „Školski brodovi na istočnojadranskoj obali. (Hrvatski školski brodovi „Margita“, „Vila Velebita“ i „Jadran“), *Pomorski zbornik* 45/1 (2008.), 235.

⁹³² Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 63.

učio i promatrao u Austriji, Njemačkoj, Italiji te Skandinaviji. Znao je da je jedan od osnovnih zadataka glavnih provoditelja kulturne politike preuzeti posredničku ulogu između društva i umjetničkog stvaralaštva.

II.4.4.4.2.3. Razvojni plan Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavog

Ono što je na početku mandata Kršnjavog jasno prepoznao tisak je njegova srednjoeuropska orijentiranost, naročito povezanost s Bečom. Kao izuzetno obrazovani predstavnik liberalnog građanstva, Kršnjavi je svjestan važnosti centra Dvojne Monarhije i jačeg povezivanja, prenošenja razvojnih i modernizacijskih modela. Osim utjecaja njegovih sveučilišnih profesora (Eitelbergera, Ehrenreicha, Benndorfa), Kršnjavi je bio dobro povezan s tamošnjim stručnim i kulturnim krugovima, sudjelujući u društvenim zbivanjima intelektualne elite.⁹³³ Snažne je bečke kontakte Kršnjavi zadržao i nakon stupanja na dužnost odjelnog predstojnika, koristeći ih kao potporu vlastitom programu razvoja kulture. Samo dva mjeseca nakon preuzimanja resora, Kršnjavi već inicira važne projekte. Na poticaj arheologa Otta Benndorfa, Kršnjavi piše Franji Josipu o otkrićima vezanim uz etruščansko pismo u Arheološkom muzeju, želeći nedvojbeno razglasiti znanstvene domete zagrebačkog muzeja, odnosno podignuti ugled ustanove.⁹³⁴

Kršnjavi nije međutim tek načelno okrenut europskim modelima modernizacije. Njegova metoda se temelji na proučavanju koncepcija izvana i njihovoj primjeni u Trojednoj Kraljevini. Kulturna strategija razvoja koju koncipira usmjerena je prema obrazovanju, stvaranju školovanih i sposobnih kadrova koji će biti u stanju preuzeti djelomično ili u potpunost uređene, organizirane, profesionalizirane zavode i institute, pod većinskom kontrolom države, u uređenim i standardiziranim prilikama. Metoda koju je već kao član uprave Obrtne škole (1882.-1888.) usavršio, sastojala se od stvaranja čvrstog institucionalnog okvira po uzoru na kompatibilne primjere iz Austrije i drugih zemalja. Oko tog okvira okupljani su mladi učenici iz svih krajeva Trojedne Kraljevine. Njihova se osnovna zanatska ili intelektualna naobrazba dodatno razvijala. Putem različitih stipendija poticani su na specijalizaciju, povezujući ih sa središtima unutar ili izvan Monarhije. Obrazovani kadrovi trebali su potom svoje znanje primijeniti u Hrvatskoj i

⁹³³ Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790-1918)“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 320.

⁹³⁴ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 34.

Slavoniji. Gdje je trebalo, Kršnjavi se oslonio i na izvanjsku pomoć. Tako je primjerice, dodatno ohrabrujući vrlo djelatnog arhitekta Hermana Bolléa, prvo u suradnji sa Strossmayerom, a kasnije u okvirima režima, potaknuo graditeljsku djelatnost kojom je Zagreb preobražen u stvarno hrvatsko središte.⁹³⁵ Tako je Zemaljska vlada postala predvodnik pojačane građevinske djelatnosti, usmjerujući ujedno i radničke slojeve urbanih područja Hrvatske i Slavonije prema graditeljstvu. Istovremeno, ta se metoda pokazala limitiranom u odnosu na modernističke tendencije mlađih generacija arhitekata (prije svega Viktor Kovačić) koji su, učeći prvenstveno od Otta Wagnera u Beču,⁹³⁶ isprva imali poteškoća pronaći pod Bolléovom dominacijom prikladan prostor djelovanja.⁹³⁷ To se nije moglo isprva ostvariti ni radi toga jer je Kršnjavi tijekom svojeg predstojništva provodio program transformacije grada u skladu s vlastitim stilsko-estetskim nazorima, držeći se u osnovi pozitivističkog pristupa i historicizma kojime je želio Hrvatsku i Slavoniju približiti tekovinama srednjoeuropskog razvoja urbane kulture.⁹³⁸ Štoviše, historicistička tendencija monumentalizacije urbanog prostora i njegovog prilagođavanja određenim sadržajima, kakvo je zagovarao i provodio Kršnjavi i kao odjelni predstojnik i poslije kao utjecajni stručnjak,⁹³⁹ izazvala je revolt mladih intelektualaca koji su smatrali da sustav nije predvidio ili želio stvoriti mjesta za njih odnosno njihove ideje. Ta pobuna najočitija postaje prilikom polemike koja će nastati vezanom uz pregradnju nadbiskupske tvrđe u Zagrebu, kada će nakon kritika povjesničara, povjesničara umjetnosti i arheologa, zbog rušenja Bakačeve kule i zidina skupina mladih modernističkih intelektualaca predvođenih A. G. Matošem negativno ocijeniti restauratorske zahvate Bolléa (i Kršnjavog) na Zagrebačkoj katedrali.⁹⁴⁰

⁹³⁵ Vidi: Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), passim.

⁹³⁶ Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 634-642.

⁹³⁷ Vidi primjerice: Krešimir GALOVIĆ, „Izidor Kršnjavi i prva hrvatska moderna. *Kritička razmatranja*“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANČE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 313-333; Zlatko JURIĆ – Marko ŠPIKIĆ – Franko ĆORIĆ, „O odnosima Kršnjavoga i Viktora Kovačića na početku 20. stoljeća“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANČE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 408-417.

⁹³⁸ Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.), 373-377.

⁹³⁹ Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 18.

⁹⁴⁰ Treba istaknuti da je restauracija Zagrebačke katedrale, započeta 1879. godine, predstavljala jedan od kapitalnih restauratorskih i graditeljskih projekata Hermana Bolléa koji se proteže sve do u rano 20. stoljeće. Spomenuta rušenja oko Katedrale spriječio je 1903. godine ban Khuen, ali su ona potom provedena pod novim banom Teodorom Pejačevićem 1906. godine. Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 182. O restauraciji vidi: Željka ČORAK – Ana DEANOVIĆ, *Zagrebačka katedrala* (Zagreb: Globus-Kršćanska sadašnjost, 1988.); Tomislav PREMERL, „Zagrebačka prvostolnica. Restauracija kao metoda građenja“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 63-72; Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 133-187.

Kršnjavi je želio utjecati i na razvoj umjetnosti, ponekad namećući sebe i kao vrhovnog mecenu (do bana) i kao arbitra ukusa. Svojim je tekstovima, likovnim kritikama, prikazima stranih i domaćih umjetničkih izložbi, ali i sveučilišnom djelatnošću svakako omogućio stvaranje suvremene umjetničke scene, koju je s pozicije predstojnika za bogoštovlje i nastavu nastojao dalje učvrstiti. Prvi je odjelni predstojnik pod Khuenom koji pokazuje toliko veliki interes i angažman u promidžbi i povezivanju umjetnika. U tom je smislu njegova kulturna politika bila usmjerena prema inkulturaciji umjetnika, nastojeći kao prvi predstojnik uključiti umjetnike u državni sustav koji je stvoren. Stoga se trudio omogućiti raznovrsnost njihove djelatnosti, usmjerujući njihov rad, dogovarajući narudžbe i osiguravajući stipendije za Beč i München – odredišta koja je Kršnjavi sam pohađao – Robertu Frangešu Mihanoviću, Rudolfu Valdecu, Menci Clementu Crnčiću, Beli Čikošu-Sesiji, Simeonu Roksandiću, Otonu Ivekoviću, Ferdi Kovačeviću i Ivanu Tišovu, poslavši neko od njih kasnije i u talijanska središta likovne umjetnosti (Rim, Firenca, Padova, itd.).⁹⁴¹ Bio je također spreman za pojedince izdvojiti predujmove kako bi podupro različita studijska putovanja, troškove boravka izvan Zagreba ili putovanja na izložbe, kao kada je 1894. godine Tišovu (kojeg se inače smatralo miljenikom Kršnjavog) isplatio predujam od 80 forinti za posjet izložbe u Beču, da bi mu naredne godine osigurao i stipendiju od 600 forinti i potporu od 120 forinti za „ferijalne mjesece“.⁹⁴² Strategija Kršnjavog nije uvijek bila u skladu s banovim očekivanjima ili zahtjevima, pa je odjelni predstojnik igrao na Khuenovu taštinu. Pazio je da velike narudžbe uvijek uključuju primjerice pompozne dekoracije ili slike koje izričito slave režim, lik i djelo bana, kako bi zadovoljio tu političku dimenziju i učinio svoj rastrošni program više prihvatljivim.

Ključnom se pokazala strategija Kršnjavog za proces skolarizacije. Pritom se ne misli samo na građevnu djelatnost, poznatih podignutih, pregrađenih i dograđenih „preko devedeset učevnih zavoda“ koje sam spominje u „autonekrologu“. Jedan članak Izidora Kršnjavog objavljen u *Narodnim novinama* još 1880. godine vrlo dobro pokazuje kako je umio povezivati kulturu i ekonomiju, nasljeđujući i Strossmayerovu okrenutost gospodarskoj osnovi kulture. Tekst s naslovom „Materijalno blagostanje“ ustvari kritizira prema autoru uvriježeno mišljenje da je

⁹⁴¹ Vidi: Zdenka MARKOVIĆ, *Frangeš Mihanović: biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti* (Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1954), 46; Enes QUIEN, „Odnos kipara Rudolfa Valdeca i dr. Ise Kršnjavija“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 394-407; ISTI, *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.)* (Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti, 2015.).

⁹⁴² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Ivan Tišov slikar“, dokumenti br. 3367 i 3904, kut. 92; HR-HDA-80 Odjel za bogoštovlje i nastavu – opći odsjek, urudžbeni zapisnik, knjiga 12 (god. 1895.).

Trojedna Kraljevina agrikulturna zemlja, koja će na osnovu razvoja poljodjelstva i stočarstva stjecati uvjete za uvoz jeftinije proizvedene industrijske robe izvana. Prateći europske i svjetske gospodarske trendove, Kršnjavi odbija oslanjanje na agrikulturu uz pojačani uvoz, ne samo vodeći računa o domaćim proizvođačima, već i o potrebi industrijalizacije Hrvatske i Slavonije. Kršnjavi prostor za postupnu industrijalizaciju vidi u razvoju umjetničkog obrta kojega za sada usmjeruje njegovo Društvo umjetnosti, ali bi trebala preuzeti Zemaljska vlada.⁹⁴³ Više od deset godina kasnije, Kršnjavi iznesenu koncepciju nastoji provesti u djelo.

Kao odjelni predstojnik bogoštovlja i nastave Kršnjavi još više nastoji osposobiti vlastite potencijale zemlje u svrhu daljnje modernizacije. To za njega znači povezati intelektualnu naobrazbu i rad, umjetnost i proizvodnju kroz obrt. Pod njegovim se programom otvaraju ili temeljno preustrojavaju trgovačke škole u Zagrebu i Osijeku, zatim strukovne škole kao što je Tkalačka škola u Brodu otvorena još 1884. kao njegovo izborno obećanje ili Ratarska škola u Požegi, reformiraju se šegrtske škole koje su ustrojene 1885. pod Spevecom,⁹⁴⁴ uvode realne škole diljem zemlje. Nije samo povećan ukupni broj školskih zavoda, već je proširena mreža školskih ustanova po do tada ruralnim i zaostalim krajevima.⁹⁴⁵ Uvodi se i ženski Licej s praktičnom naobrazbom, kako bi mlade građanske djevojke mogle samostalnije djelovati u društvu i osigurati vlastitu egzistenciju.⁹⁴⁶ Reforme u školskom sustavu koje su omogućile bolju naobrazbu i ravnopravniju ulogu žena u društvu dočekane su isprva barem djelomično sa skepticizmom. No kako je vrijeme prolazilo sve se više uvriježila podrška tim promjenama, a zanimljivo je istaknuti i članak u *Agramer Zeitungu* iz rujna 1901. godine. U njemu se govori o „razini kulture jednog naroda“ koju je moguće doseći ako se ženama dozvoli jednaka prilika u visokom obrazovanju, o

⁹⁴³ *Narodne novine*, 24. VI. 1880.

⁹⁴⁴ U gradovima koji nisu imali trgovačkih zavoda, šegrtske su škole organizirale tečajeve za trgovačke naučnike kako bi se nadoknadio nedostatak prave trgovačke obuke. Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 3.

⁹⁴⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1894. Vidi također: HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.7., „Ratarska škola u Požegi“; 2.1.8.3. „Statut tkalačke škole u Brodu“, kut 1.

⁹⁴⁶ Vidi: HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.2.1., „O potrebama ženskog liceja, 1905. god.“, kut. 1; Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 399. O problemu osnivanja Liceja u Zagrebu i polemika koje su se vodile oko toga vidi napose: Ida OGRAJŠEK GORENJAK, „Otvaranje ženskog Liceja u Zagrebu“, *Povijest u nastavi* 4/VIII (2007.), 147-176.

tome kako se po društvenom položaju žena prepoznaje kulturni razvoj.⁹⁴⁷ I doista, već na prijelazu stoljeća žene mnogo aktivnije sudjeluju u kulturnom i stručnom životu, probijajući se u etablirane časopise i listove ili pokrećući nove, kao što je list hrvatskih učiteljica *Na domaćem ognjištu/Domaće ognjište* (1900.) kojeg isprva uređuju Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka.

Politički kompromis na kojeg Kršnjavi pristaje u ostvarivanju ambicioznog razvojnog plana su ustupci načelnoj mađarizaciji ili zaštiti jezične tradicije mađarskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, koja je za politiku bana bila važna legitimacija u odnosu na vlasti u Budimpešti. U dvadesetogodišnjem razdoblju broj stanovnika koji je mađarski jezik smatrao prvim (materinskim) u Hrvatskoj i Slavoniji porastao je s 2,18% (od ukupnog stanovništva 1880.) na 3,75% (od ukupnog stanovništva 1900.).⁹⁴⁸ Odredbe iz 1894. godine nastavile su se na Spevecove modifikacije iz 1888. godine, kada je omogućeno osnivanje mađarskih Julijanskih pučkih škola na području Hrvatske i Slavonije. Sada je uveden mađarski jezik kao relativno-obligatni predmet u realnim gimnazijama, sukladno s politikom forsiranja mađarskog u zajedničkim urednima; Kršnjavi je objašnjavao odredbu kao nužnost, jer su praktične potrebe poznavanja mađarskog jezika po pitanju željeznica i državnih službi kao i u svakodnevnom poslovanju trgovaca bilo sve veće.⁹⁴⁹ Napose je to do izražaja dolazilo u slučaju željeznica, gdje je mađarski jezik bio neophodan, pa je tako opravdano otvaranje privatnih mađarskih škola.⁹⁵⁰

Školske godine	Javne i opće škole	Konfesionalne škole	Privatne škole	Ukupno
1886.	1.193	13	39	1.245
1887.	1.179	13	39	1.231
1888.	1.185	12	40	1.273

⁹⁴⁷ *Agramer Zeitung*, 11. IX. 1901. O položaju žena na prijelazu stoljeća u Trojednoj Kraljevini vidi: Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.).

⁹⁴⁸ 1875.-1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, prir. Rudolf SIGNJAR (Zagreb: Kr. zem. tiskara, 1915.), 8.

⁹⁴⁹ *Narodne novine* 14. XII. 1894.; *Agramer Zeitung*, 14. XII. 1894.

⁹⁵⁰ Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijest XIX stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, 1973.), 32-33. O pitanju nametanja mađarskog jezika na području željeznica i u školama vidi: Josip GUJAŠ, „»Nacionalna obrana« Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX st. u okviru »Slavonske akcije«, *Historijski zbornik* 23-24 (1970.-1971.), 45-96; Mato ARTUKOVIĆ, „Biskup Strossmayer i pitanje jezika u hrvatskim školama »Mađarskih kralj. državnih željeznica« u Hrvatskoj“, *Croatia Christiana Periodica* 66 (2010.), 153-169.

1889.	1.189	19	40	1.245
1890.	1.197	29	23	1.259
1891.	1.198	40	23	1.261
1892.	1.197	41	21	1.259
1893.	1.209	41	22	1.272
1894.	1.210	43	24	1.277
1895.	1.232	42	30	1.304

Tablica 9. Gradnja škola u desetogodišnjem razvoju od Speveca do kraja mandata Kršnjavog. Izvor: *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.* (Zagreb: Tiskom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, 1896.), 44.

Razina školovanja u vrijeme Kršnjavog nastoji se podići i kroz poboljšanje higijenskih uvjeta u školama, boljih školskih pomagala, stanja zgrada i sl. Od 1892. godine zakonski su srednjoškolski profesori izjednačeni s ostalim zemaljskim činovnicima. Prema uzoru na ugarske reforme, Kršnjavi povećanjem izdataka za učitelje, njihove plaće i prava, pokušava omogućiti stvaranje boljih učiteljskih kadrova. Baš kao i ministri bogoštovlja i nastave u Budimpešti, smatra da je najvažniji zadatak pučkoškolskog sustava dobro učenje pisanja, čitanja i algebre, shvaćajući da je najopipljiviji učinak kulturne politike u odnosu na školstvo podizanje pismenosti. Graditeljska djelatnost, izgradnja školskih zavoda značila je s jedne strane mobilizaciju hrvatskog radništva u graditeljskom sektoru, a s druge strane najefikasniji način borbe protiv nepismenosti i zaostalosti ruralnih i seoskih krajeva Hrvatske i Slavonije.⁹⁵¹

Kršnjavi je pridonio sistematizaciji i razvoju obrta kroz osnove za organizaciju obrtnih učilišta koja se naslanjala na ranije razdoblje pod Vončinom, predviđajući muzeje za umjetnost i obrt, napose u Zagrebu i Osijeku, ali i drugim većim gradovima, kao institucije u kojima se povezuju srednje obrtne škole, obrtne strukovne radionice i večernje (nedjeljne) obrtne učione, određujući ima ili državnu ili općinsku ili privatnu upravu.⁹⁵² Kršnjavi sam istražuje čipkarstvo na

⁹⁵¹ Naime još 1890. godine podaci su bili porazni upravo na području školstva, gdje je prema prvom popisu stanovništva nakon sjedinjenja Vojne Krajine s Bansom Hrvatskom 54% djece u dobi od 7 do 12 godina ostalo bez školske nastave. Čak je 731.159 muškaraca od ukupno 1,089.755 muških stanovnika i 855.820 žena od ukupno 1,096.655 ženskih stanovnika Hrvatske i Slavonije bilo nepismeno. *Agramer Zeitung*, 10. III. 1894. Usp. Suzana LEČEK, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 123-150; Marko RIMAC, „Etnička i socijalna struktura Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine“, *Zbornik Odsjeka povijesnih društvenih znanosti HAZU* 25 (2007.), 225-294.

⁹⁵² HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.1.2., „Osnova za organizaciju obrtnih učilišta u Hrvatskoj, Slavoniji i bivšoj Vojnoj Krajini“, kut. 1.

Pagu ili oko Lepoglave, smatrajući da su upravo to obrtne karakteristike hrvatskog podneblja koje se mogu zanatski usavršiti.

Naime, Kršnjavi tijekom svojeg djelovanja najčešće primjenjuje metodu rada kojom se teorija povezuje s praktičnim. Njegov pristup je upravo vidljiv iz primjera proučavanja škola za umjetnost i obrt. U Beču kroz naobrazbu prihvaća osnovne teorijske postavke od svojih profesora, naročito Rudolfa Eitelbergera. Usmjeren paralelno i na organizacijsku strukturu, promatrajući razvoj austrijskog umjetničkog obrta, Kršnjavi je razmišljao o osnovama pod kojima bi se sustav uvodio u Trojednu Kraljevinu.⁹⁵³ Zatim širi svoj spektar analize na druga gradska središta Monarhije, razmatrajući ustroj i osnovne značajke umjetničko-obrtničkih muzeja u Austriji, zatim Pragu, Krakowu, Liberecu, Lavovu te pogotovo Brnu. Obrtnički muzej u Brnu, otvoren 1873. godine, Kršnjavi koristi kao argument za osnivanje takve ustanove u Hrvatskoj, smatrajući da će tako obrtnici biti naobražavani „zornom poukom“, po pedagoškim standardima te da će se moći sustavno prikupljati, izlagati i diljem zemlje putujućim izložbama prezentirati umjetničko-obrtnički predmeti, također po uzoru na vrlo popularne izložbe Muzeja u Brnu.⁹⁵⁴ Razvoj obrta kao važan segment općeg razvoja gospodarstva, obrazovanja i umjetnosti dokazuje i na primjeru Rusije, smatrajući upravo obrt „jednim vrelom ruskoga bogatstva“.⁹⁵⁵

Također piše različite kritike izložbi izvan Trojedne Kraljevine, a unutar Hrvatske i Slavonije pak organizira umjetničko-obrtne izložbe. Usvojenu teoriju i analizu različitih primjera komparira s vlastitim terenskim istraživanjima, zapravo etnografsko-povijesnim studijama, formirajući prema tim istraživanjima mišljenje o stanju i vrijednosti hrvatskog obrta, stvarajući jasniju predodžbu o pojedinačnim odlikama, posebnostima i mogućnostima kultiviranja obrta.⁹⁵⁶ Kršnjavi odstupa od Eitelbergera, tražeći u elementima hrvatske zaostalosti posebnosti

⁹⁵³ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.3.1., „Malo mojih uspomena“, str. 5-6, kut. 1.

⁹⁵⁴ s. a. [Izidor Kršnjavi], „Umjetničko-obrtnički muzej“, *Vienac* 19/XI (1879.), 304.

⁹⁵⁵ I.[zidor] K.[ršnjavi], „Jedno vrelo ruskoga bogatstva“, *Vienac* 40/XI (1879.), 636-638.

⁹⁵⁶ Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.9.1., „Branko Drechsler o Kršnjavijevoj zaslugi u poticanju umjetničkih škola i obrta“, str. 11-12, kut. 1. O njegovoj predanosti i upornosti svjedoči i epizoda iz 1881. godine kada je obilazio razne krajeve i sudjelovao u pripremi odbora za izložbu zbirke hrvatskih narodnih veziva koja je trebala osim Budimpešte biti održana i u Zagrebu. Tako je u Cerni u Gradištu obilazio brojne kuće po selu i pokazivao koje predmete treba sakupljati za izložbu, što ih točno zanima za tu izložbu, a što ne. NSK R5560 a) Kršnjavi, Iso – pismo Franji Račkom od 24. IX. 1881. Usp. Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 182-183. Vidi također o tome: Žarka VUJIĆ, „Izidor Kršnjavi – pionir muzealne znanosti u Hrvatskoj“, *Muzeologija* 46 (2012.), 9-35; Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 596-600.

nacionalnog obrta, ali i sličnosti sa zajedničkim korijenima europske umjetnosti.⁹⁵⁷ Razvojem obrta ta ambivalentnost trebala je doći još izraženije na vidjelo, podcrtavajući hrvatsku nacionalnu kulturu.

Svojim programom dohvaća naravno i najvišu razinu obrazovanja, onu sveučilišnu. Nastojanje Kršnjavog kao odjelnog predstojnika da se i Sveučilište u Zagrebu unaprijedi ponajviše podizanjem znanstvenih i profesionalnih standarda, povremeno je dolazilo u koliziju s razvojnim planovima Franje Josipa Speveca (rektor 1895.-1896.) i drugih rektora. Problem je prvenstveno predstavljala kadrovska politika koja je često značila prihvatiti naredbu bana i prijedlog sa Sveučilišta i činiti tako kompromis nauštrb znanstvenim kriterijima.⁹⁵⁸ Krajem 1894. godine donesen je i zakon kojim je nadopunjen i izmijenjen zakon o Sveučilištu Franje Josipa I. iz 1874. godine. Kršnjavi je naročito inzistirao na čvršćoj provedbi ispitnog reda, kao mjerljive komponente uspješnosti prenošenja/stjecanja znanja te osnivanju različitih instituta pri samom Sveučilištu. Konkretno se radilo o promjenama u odredbama o plaćama sveučilišnih nastavnika, odredbe o školarini („naukovini“) te o provođenju državnih ispita. Na Mudroslovom je fakultetu studij s tri godine produljen na četiri. Zakonom je u bitnoj mjeri olakšan ispit za osposobljavanje kandidata za gimnazije i realne škole. Zatim su 1896. godine uvedeni i pedagoški seminari na Mudroslovom fakultetu kako bi se na osnovama znanstvene pedagogije i didaktike u praksi budući profesori i nastavnici pripremili za rad u školama.⁹⁵⁹

Jedan dokument naslovljen „Potrebe sveučilišta“ izrađen tijekom predstojništva Kršnjavog tako predviđa uvođenje pet novih sveučilišnih instituta: Institut za povijest umjetnosti i kulture,

⁹⁵⁷ Libuše JIRSAK, „Dva muzeja, kućna industrija i nekoliko citata: Izidor Kršnjavi i Alois Riegl“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 297-298. Vidi širi kontekst Austro-Ugarske kod: Matthew RAMPLEY, „Art History and the Politics of Empire: Rethinking the Vienna School“, *The Art Bulletin* 91/4 (2009.), 446-462; ISTI, „Design Reform in the Habsburg Empire: Technology, Aesthetics and Ideology“, *Journal of Design History* 23/3 (2010.), 247-264; ISTI, *The Vienna School of Art History: Empire and the Politics of Scholarship, 1847-1918* (Pennsylvania University Park: Pennsylvania University Press, 2013.).

⁹⁵⁸ Kadrovska politika na Sveučilištu jednako snažno pod utjecajem politike i različitih političkih sfera. Imenovanja za određene katedre dolazile su često „po nalogu“, kako piše i sam Kršnjavi. Vidi: Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 61; 66-67. I u pismu iz 1895. godine V. Jagić napominje Kršnjavom pogubnost politike koja se miješa u sveučilišne prilike, navodeći da je „[n]esreća (...) što upravo politika apsorbira i kod nas dolje gotovo sve najbolje profesore“ uspoređujući situaciju s Pragom. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.275., „Jagić, Vatroslav“, pismo V. Jagića od 4. svibnja 1895., kut. 13.

⁹⁵⁹ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VIII: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 330, 338-340; Dunja MODRIĆ-BLIVAJS, „Zagrebački profesori u razdoblju Khuenova režima (1883.-1903.)“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012., 132.

Institut za geografiju, Fizikalni zavod, Zavod za eksperimentalnu psihologiju i pedagogiju, Zavod za historiju i pomoćne znanosti (diplomatiku i paleografiju).⁹⁶⁰ Govori to kako je Kršnjavi nastojao sposobnim suradnicima i izgrađenim stručnjacima omogućiti sigurno radno mjesto te ih na taj način zadržati u Zagrebu (ali i politički pridobiti). Ne treba zato čuditi da pod njegovim predstojništvom pada osnutak katedara za mađarski jezik, pedagogiju i praktičnu filozofiju, za mineralogiju i petrografiju odnosno geologiju i paleontologiju, kao i katedra za klasičnu arheologiju uz ranije uspostavljeni arheološki zavod (1893.).⁹⁶¹

Nedostatke Sveučilišta Kršnjavi nastoji kompenzirati pojačanim mogućnostima stipendiranja studenata: za njega je Zagrebačko sveučilište „novicijat“, određena vrsta prve instance koja boljim đacima omogućuje prelazak na druga monarhijska i europska sveučilišta.⁹⁶² Kršnjavi je nastojao brigom o talentiranim i obećavajućim studentima stvoriti uvjete za novu intelektualnu elitu, koja bi svojim srednjoeuropskim obrazovanjem ipak ostala vezana za Trojednu Kraljevinu, omogućivši joj napredak.⁹⁶³ Treba osim toga istaknuti i da se putem izvanrednih financijskih sredstava, za koja se izborio, inicira kupnja edicije od 388 svezaka *Patrologiae cursus completus* Jacquesa Paula Migneja za potrebe Sveučilišne knjižnice, te otkup biblioteke Antona Springera iz povijesti umjetnosti i arheologije (skoro 1.200 svezaka), bana Nikole Zrinskog (526 svezaka i 26 rukopisa) i Ljudevita Gaja (16.000 svezaka i preko 700 rukopisa).⁹⁶⁴ Ciljanim akvizicijama knjižnih fondova Kršnjavi je namjeravao postupno omogućiti s jedne strane rješavanje pitanja prostora Sveučilišne knjižnice,⁹⁶⁵ no također s druge strane uspostaviti i povoljne prilike za organizaciju središnje knjižnice u Zagrebu – pri čemu nailazi na otpor Akademije.⁹⁶⁶ Tako je Sveučilišna knjižnica već do 1893. godine, podržana različitim dotacijama

⁹⁶⁰ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.6.2., „Potrebe Sveučilišta“, kut. 1. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 47.

⁹⁶¹ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 162.

⁹⁶² HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.9.1., „Branko Drechsler o Kršnjavijevoj zaslugi u poticanju umjetničkih škola i obrta“, str. 15, kut. 1.

⁹⁶³ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.9.1., „Branko Drechsler o Kršnjavijevoj zaslugi u poticanju umjetničkih škola i obrta“, str. 15, kut. 1.

⁹⁶⁴ Irena KRAŠEVAC, „Iso Kršnjavi i Springerova biblioteka za zagrebačku Sveučilišnu knjižnicu“, *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 213.

⁹⁶⁵ Sveučilišna se knjižnica od 1882. nalazila u zgradi Sveučilišta, da bi se konačno u rujnu 1913. godine preselila u novu zgradu Kraljevske sveučilišne knjižnice arhitekta Rudolfa Lubynskog na Marulićevom trgu, uređenu u secesijskom smislu (u ukrašavanju sudjeluju R. Frangeš Mihanović, R. Valdec, V. Bukovac, M. Rački, B. Čikoš-Sesija, R. Auer, O. Iveković, I. Tišov i dr.).

⁹⁶⁶ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 34; 49-50; Irena KRAŠEVAC, „Iso Kršnjavi i Springerova biblioteka za zagrebačku Sveučilišnu knjižnicu“,

Zemaljske vlade (godišnja subvencija iznosila je 6.000 forinti) i pod razvojnim programom Kršnjavog, brojala preko 90.000 svezaka.⁹⁶⁷

U jednom saborskom govoru s kraja 1894. godine Kršnjavi je možda najjezgrovitije rezimirao svoju viziju razvitka kulture pod njegovim mandatom. Odgovarajući na neke ranije opaske oporbe vezane uz budžet, uz financijsku rastrošnost Odjela i navodne nedostatke školskih udžbenika, Kršnjavi se našao u prilici prezentirati svoju viziju. U njegovom stilu, s mnogo učenosti, pretencioznosti, bez skrivanja ikakvih ambicija, otkriva glavne točke njegovog razmišljanja i pristup kulturi pritom se referirajući, kao često u svojim govorima, na velik broj stranih modela. Često spominjani povjesničar Thomas Babington Macaulay bio je, uz nezaobilaznog Herbarta, Kršnjaviju osobni uzor⁹⁶⁸: Macaulay je služio u vladama vikonta Melbournea i lorda Johna Russella, a 1835. godine je sudjelovao u sastavljanju obrazovne reforme koja je trebala poboljšati pismenost i razinu obrazovanja u Indiji većim ulaganjima.⁹⁶⁹ Zato Kršnjavi ističe da je nakon terenskih inspekcija potaknuo sastavljanje novih udžbenika i čitanka. Brani svoje činovnike, naročito Antuna Cuvaja koji od kraja 1880-ih priprema čitanke i školske matematičke udžbenike naslovljene *Računica*.

U govoru Kršnjavi isto tako napominje važnost ručnog rada (*slöjd*) za muške i ženske učenike, uz primjere Njemačke, Francuske i skandinavskih zemalja. Zatim ističe važnost sporta i tjelovježbe. Problem nepismenosti prihvaća kao važno pitanje i brani Zemaljsku vladu navodeći da se ulaganja u osnovno školstvo povećavaju, ali naglašava da „kao što manna s neba pada, tako i kultura dolazi odozgor“, jer „(...) kultura se ne ravija odsdola, ne počima tim, da u nekom narodu

Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 212-214.

⁹⁶⁷ Tijekom 19. stoljeća fond knjižnice je bitno uvećan brojnim darovnicama i drugim akvizicijama (osim navedenih akvizicija Kršnjavog to su primjerice knjige Josipa Sermagea, Eleonore Patačić, Maksimilijana Vrhovca itd.). *Agramer Zeitung*, 18. XI. 1893. Prema podacima koje donosi sam Kršnjavi, između 1875. i 1895. godine uloženo je 149.590 forinti u svrhe održavanja i širenja knjižnice. Isidor KRŠNJAVI et al., „Culturinstitute und Schulwesen“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*, Bnd. 7: *Croatien und Slavonien* (Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 182.

⁹⁶⁸ U jednom drugom saborskom govoru iz 1888., Kršnjavi je na samom početku citirao Macaulayja: „Macaulay kaže, da saborski govor naliči fresco slici, on mora biti plod dugoga rada, a djelo jednoga kratkoga sata. Tako u istinu i mora biti (...)“. *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.), 425.

⁹⁶⁹ Doduše, Macaulayjeva je pristup u odnosu na tadašnje debate u Britanskom Carstvu bio upravo suprotan onome Kršnjavog, barem u ključnom pitanju trebaju li edukacijske politike u Indiji biti usmjerene na poboljšanje učenja engleskog jezika ili se u indijskim školama treba pojačati učenje arapskog, sanskrta i engleskog. Macaulay se žestoko zalagao za naglasak na učenju engleskog, dajući tome političku važnost i značaj za englesku kulturu. Joel SPRING, *Corporatism, Social Control, and Cultural Domination in Education: From the Radical Right to Globalization: the Selected Works of Joel Spring* (New York: Routledge, 2012.), 136-137; David CANNADINE, *Victorious Century: The United Kingdom, 1800-1906* (London: Penguin, 2018.), 244-245.

najprije svi nauče abc, nego odsgora“ – podsjećajući tom izjavom kako razmišlja i dalje u okrilju strossmayerovskog shvaćanja kulture.⁹⁷⁰ No Kršnjaviju je i iz praktičnih razloga takvo stajalište odgovaralo; želio je obraniti narudžbe koje je od Vlahu Bukovca napravio za palaču Odjela bogoštovlja i nastavu od oporbenih pritužbi da je 3.000 forinti umjesto u sliku (Bukovčeva „Dubravka“) moglo biti uloženo u jednu školu. Braneći svoju nakanu da je na taj način važno kulturno razdoblje iz nacionalne povijesti dobilo umjetnički spomenik, Kršnjavi je izjavio: „Ja držim, da je misaona vlada samo ona, koja sve grane ljudskog nastojanja podupire. Ona ne može stvoriti tih granah, ali, ako vidi klicu, dužna je, da tu klicu njeguje, te mislim, da takova vlada doprinosi k tomu, da se razvija kultura i naobrazba u zemlji. Dakako da treba postupati sistematično i organički, da se ne osuši ni jedna grana.“⁹⁷¹ Govor je završio pohvalnim navodima iz austrijskih statističkih publikacija i rada Zemaljske vlade odnosno bana, ističući kako je dužnost omogućiti boljitak zemlje ostvariva tek ako se nadomjesti nedostatak školovanih stručnjaka.⁹⁷²

II.4.4.3. Jezične polemike i pobjeda „vukovaca“

Kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, Izidor Kršnjavi je usmjeren na sustave funkcioniranja, na zakonske podloge i odredbe iz Austrije ili Ugarske koji se mogu primijeniti u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, njegova se politika nije svodila na repliciranje modernizacijskih obrazaca, što jasno postaje na primjeru pristupa reformi hrvatskog školstva. Kršnjavi postupno transformira zastarjeli obrazovni sustav koji se oslanjao na austrijski model školstva, uveden u vrijeme Leopolda von Thuna.

Važna odrednica modernizacije školskog sustava bio je pritom stav prema standardiziranom jeziku: s Kršnjavim kao predstojnikom ušlo se u odlučnije rješavanje tog pitanja. Naime, radilo se o problemu koji je godinama uzburkavao stručne i političke krugove. Još je 1877. godine vlada uz pomoć Zemaljskog školskog odbora nastojala riješiti pravopis u školama, ali gramatika Mirka Divkovića izazvala je dodatno zaoštrene polemike.⁹⁷³

Osim stručnih rasprava, pitanje jezika i pravopisa je često prelazilo u sferu politike, pa su stranačka glasila aktivno sudjelovala u raspravama, odnosno nastojala na svoju stranu pridobiti i

⁹⁷⁰ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.), 1863.

⁹⁷¹ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.), 1866.

⁹⁷² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.), 1868.

⁹⁷³ Mirko DIVKOVIĆ, *Hrvatske gramatike, I. dio. Oblici* (Zagreb: Dionička tiskara, 1879.).

stručno mišljenje, povezujući tako politiku i znanost. Godine 1892. uvodi se *Hrvatski pravopis* Ivana Broza (1852.-1893.), što nakon dugih filoloških i političkih rasprava označava pobjedu hrvatskih vukovaca u Trojednoj Kraljevini, jer je jedna od glavnih odlika Brozovog pravopisa bila fonološko-morfonološka osnova. Broz se kao mladi znanstvenik 1880-ih uspinjao na akademskoj ljestvici, od učitelja u Osijeku i Požegi do Zagreba, odbornika Matice hrvatske (1885.), doktor filozofije postaje 1888. na Zagrebačkom sveučilištu, potom sluša u Beču Jagićeve seminare na slavistici.⁹⁷⁴

S jedne strane, takva je odluka uvođenja pravopisa, iza koje su stali Izidor Kršnjavi, njegov bliski suradnik lingvist Armin Pavić (1844.-1914.) i Odjel za bogoštovlje i nastavu, dokinula dugogodišnju raspravu koja traje od 1850-ih godina, vezanu uz pravopisnu standardizaciju.⁹⁷⁵ Naime, pored polemike Zagrebačke filološke škole predvođene Adolfom Veberom Tkalčevićem (1825.-1889.) i filološke škole Vuka Karadžića, koja se pojednostavljeno može svesti na raspravu o jezičnoj zasebnosti hrvatskog i srpskog,⁹⁷⁶ pitanje pravopisa je predstavljalo veliko opterećenje za napredak školstva i znanosti. Kako u jednom tekstu za *Napredak* piše petrinjski učitelj Ante Pechan, nedostatak standardiziranog oblika omogućio je da „zavlada velika raznolikost i samovolja u pravopisu“, odnosno kaos u školama.⁹⁷⁷

Odluka Zemaljske vlade, kojom se poduprla mlađu skupinu „vukovaca“, Tome (Tomislava) Maretića (1854.-1938.), Ivana Broza, Franje Ivekovića (1834.-1914.) i dr., okupljenih oko časopisa *Vienac*, odnosno njenog urednika Vjekoslava Klaića, nije donesena ishitreno. Već se tijekom mandata Speveca, koji je podržavao Maretićev rad u struci, primjećivalo približavanje Zemaljske vlade i struje vukovaca koji su bili djelatni pod okriljem Akademije i Matice hrvatske, kada je 1889. godine provedena usmena anketa o pitanju koncepcije pravopisa u kojoj je prevagnula podrška Vukovom fonetičkom pravopisu.⁹⁷⁸ Izdavanje *Akademijinog rječnika* (od 1880.) teklo je sporo, kao i inicijative koje je poduzimala Matica. Zato Kršnjavi preko svojeg Odjela nastoji preuzeti inicijativu koja bi s jedne strane bila ključna za sređivanje školskih prilika,

⁹⁷⁴ Zlatko VINCE, *Ivan Broz* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti FFZG, 1992.), 16.

⁹⁷⁵ Zlatko VINCE, *Ivan Broz* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti FFZG, 1992.), 20; bilj. 11 i 12.

⁹⁷⁶ Vidi: Marko SAMARDŽIJA – Ivo PRANJKOVIĆ (ur.), *Hrvatski jezik u XX. stoljeću – zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 2005.); Anita PETI-STANTIĆ – Keith LENGSTON, *Hrvatsko jezično pitanje danas: identiteti i ideologije* (Zagreb: Srednja Europa, 2013.), 173-183.

⁹⁷⁷ *Napredak*, 10. XII. 1892.

⁹⁷⁸ Franjo IVEKOVIĆ – Ivan BROZ (et al.), *Jezikoslovne rasprave i članci*, prir. Marko SAMARDŽIJA (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 28.

ali bi s druge strane omogućila u jezikoslovnim krugovima jači utjecaj Odjela.⁹⁷⁹ Projekt izvršava u bliskoj suradnji s Arminom Pavićem, kao vladinim pouzdanikom i stručnjakom koji je imao utjecaja na Sveučilištu, isprva želeći da on sam načini priručnik, a kasnije se oslanjajući na njega kao osobu koja je pratila sva kretanja u Akademiji, Matici i provodila projekt.⁹⁸⁰

U stručnom smislu su dva djela, *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* Marcela Kušara (izdana u Dubrovniku 1889.) i *Istorija hrvatskoga pravopis latinskijem slovima* u Zagrebu u nakladi JAZU 1889., pripremila teren za smjenu morfonološke pravopisne koncepcije nastojeći dokazati prevlast fonetskih pravopisnih načela kroz hrvatsku povijest.⁹⁸¹ Kada je premoć vukovaca već u stručnom smislu bila jasna, konačni prekid s ilirskom jezičnom tradicijom ostvaren je u listopadu 1892. godine, objavljivanjem naredbe o uvođenju prvog službenog pravopisa.⁹⁸² Brozovim se *Pravopisom* nastojalo kodificirati i stabilizirati pravopis koji je, kako se pokazalo, već neko vrijeme bio pretežno ustaljen u praksi u školama i državnim službama, ali ne i u književnosti.⁹⁸³

Politička dimenzija pritom nije bila ništa manje važna. Za Maretića, Broza i Ivekovića državna podrška značila je važan poticaj u ostvarenju težnji jedinstva hrvatskog i srpskog pravopisa koji je za njih bio i stručno i političko pitanje. Vežući se jače uz režim vidjeli su veću mogućnost djelovanja na svojem stručnom području, dok je ban vrlo dobro shvaćao da na taj način može pridobiti bitnu grupu mladih i utjecajnih intelektualaca koja bi mu u političkom smislu omogućila širenje utjecaja. Sve su političke stranke, svi politički listovi i glasila, sudjelovali u jezičnoj polemici, nastojeći okupiti oko sebe stručnjake. Razlika je međutim što je kod Khuenove režimske unionističke stranke ležala prava moć djelovanja. Do izražaja upravo u tom smislu dolazi kulturna politika, odnosno prednost koja se njome ostvaruje: Odjel za bogoštovlje i nastavu imao je sredstva i mogućnosti da određenu skupinu inteligencije uzdigne, potiče te novčano podržava njihova istraživanja i napredak, a njihove stručne stavove pretvori doslovno u zakon.

⁹⁷⁹ Usp. Zlatko VINCE, *Ivan Broz* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti FFZG, 1992.), 20, bilj. 11 i 12.

⁹⁸⁰ O bliskoj suradnji Kršnjavog i Pavića oko pitanja jezikoslovlja i pravopisa, ali i općih odnosa između pravopisnih škola svjedoči pismo u kojem Pavić razlaže tekuće teme. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.760., „Nečitki pošiljatelj“, pismo A. Pavića od 24. VI. 1892., kut. 18. Pavić je osim toga vršio jezične korekture, odnosno imao ulogu „cenzora“ za jezik u izdanjima vlade, pa je i na taj način imao velik utjecaj. *Napredak*, 10. XII. 1892.

⁹⁸¹ Mario GRČEVIĆ, „Vanjskopolički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 61/3 (2014.), 175.

⁹⁸² *Službeni glasnik*, 20. X. 1896.

⁹⁸³ Ljudevit JONKE, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća* (Zagreb: Matica hrvatska, 1971.), 160-161; 190; Lada BADURINA, „Stotinu godina Hrvatskoga pravopisa. (U povodu stote obljetnice *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza)“, *Fluminensia* 4/2 (1992.), 89-93.

Uz pomoć Stjepana Speveca Tomo Maretić je 1886. godine naslijedio Leopolda Václava Geitlera (1847.-1885.) na Katedri za slavensku filologiju Sveučilišta u Zagrebu, unatoč tome što je uz podršku Račkoga bio netom prihvaćen i za člana Akademije.⁹⁸⁴ Novoosnovani *Nastavni vjesnik* (1893.), časopis usmjeren prema „napretku srednjih učilišta“, postaje poligon preko kojega Maretić, kao glavni urednik časopisa, i njegovi sljedbenici člancima argumentiraju svoje stručne stavove i dodatno tumače osnove Brozova pravopisa.⁹⁸⁵ Osim toga, odluka o podržavanju pravopisa u političkom je smislu bila sukladna s režimskim koncesijama prema srpskim zastupnicima koji su podržavali režim.⁹⁸⁶ Štoviše, sam je Tomo Maretić baš u lipnju 1892. godine na listi režimske Narodne stranke izabran jednoglasno za saborskog zastupnika u Gospiću, kotaru koji je preslagivanjem izbornih jedinica postao bastion režima poduprijet pravoslavnim stanovništvom,⁹⁸⁷ dok je Franjo Iveković kao zagrebački kanonik 1891. slovio kao Khuenov kandidat za nadbiskupsko mjesto.⁹⁸⁸

Zanimljiv je navodni stav samog bana Khuena kojeg je zabilježio Tomo Maretić. Prema njemu je Khuen-Héderváry pri potpisivanju odluke iz 1892. godine, koju je umjesto njega potpisao Izidor Kršnjavi, rekao: „Ja nisam nikakav književnik, a još manje filolog, niti ću to ikad biti, i ja sam lično pristalica etimološkog pravopisa. Ali moje mišljenje nije tu nimalo merodavno, te ja stoga odobravam naredbu kako ste je Vi s Pavićem sastavili. Uveren sam potpuno da ni fonetika ni novi padeži nimalo neće nauditi mojoj politici: neka se dakle uvede u škole jedno i drugo“.⁹⁸⁹

Dakako, odluka nije naudila politici. Tijekom Khuenova režima će osim *Hrvatskoga pravopisa* izaći još dva vrlo važna djela kojima je etablirana pobjeda vukovaca, a to su Maretićeva *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika* (1899.) i *Rječnik hrvatskog jezika* (1901.) kojeg su sastavili Ivan Broz i Franjo Iveković. Odmjerena kritika Vatroslava Jagića (koji je inače bio sklon Karadžiću) iz Beča, a koji je tvrdio da je zaobiđena i hrvatska književna

⁹⁸⁴ Tomo MARETIĆ, „Kako sam postao sveučilišni profesor“, *Jugoslavenska njiva* VII/4 (1923.), 183-184; Franjo IVEKOVIĆ – Ivan BROZ (et al.), *Jezikoslovne rasprave i članci*, prir. Marko SAMARDŽIJA (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 22.

⁹⁸⁵ „Mjesto predgovora“, *Nastavni vjesnik* 1 (1893.), I. Priloge u prvom godištu pišu o pitanjima jezika uz Maretića i I. Broz, J. Adamović, R. Strohal i dr.

⁹⁸⁶ Zlatko VINCE, *Ivan Broz* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti FFZG, 1992.), 103-105.

⁹⁸⁷ *Narodne novine*, 2. VI. 1892.; Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 255.

⁹⁸⁸ Ivo BANAC, „Main Trends in the Croatian Language Question“, *Most/The Bridge* 1 (1990.), 62-66, ovdje 63. Vidi također: ISTI, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Globus, 1988.), 201-205.

⁹⁸⁹ Marko SAMARDŽIJA, „Pogovor“, u: Ivan BROZ, *Hrvatski pravopis*, pretisak (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2014.), 170.

tradicija i leksik jezične komunikacije, nije imala mnogo učinka.⁹⁹⁰ Nakon što su se burne reakcije pravaške oporbe 1892. stišale,⁹⁹¹ plodovi te odredbe za režimsku politiku postajali su jasni: skupina uglednih jezikoslovaca, predvođena Arminom Pavićem, jače je vezana uz režim i vlast (Pavić postaje revizor svih državnih školskih knjiga), čime je nastavljen proces preuzimanja sveučilišnih profesora, članova Akademije i Matice hrvatske pod okrilje države, dok je Odjel za bogoštovlje i nastavu dobio sredstvo za reorganizaciju školske nastave. Osim toga, i Khuen i Kršnjavi su znali da je fonetički pravopis uveden u školama u Dalmaciji (pod utjecajem Budmanijeve gramatike). Još je važnija bila činjenica da je nastojanjem Benjamina Kállayja u Bosni i Hercegovini već ranije u školama uvedena jekavska štokavština uz eufonijski pravopis.⁹⁹² Ključno je to stoga što, da do odredbe za Brozov pravopis 1892. godine nije došlo, školske knjige u nakladi Zemaljske vlade ne bi bile kompatibilne s nastavom u tim krajevima Habsburške Monarhije – pa se ne bi mogle prodavati.⁹⁹³

Brozova prva pravopisna knjiga je bila jedan od temelja politike daljnjeg niveliranja jezičnih standarda u školama i školskim udžbenicima, pogotovo u odnosu na veliku razliku koja je bila u latiničnim i ćiriličnim izdanjima, nastojeći uvesti „jedinствен čist štokavski jezik“, dakle standardizirani fonetski pravopis i nove padeže.⁹⁹⁴ K tome su čitanke za škole osuvremenjene i bogatije opremljene.⁹⁹⁵ U tom je smislu najznačajnija odredba iz 1893. godine kojom se uređuju honorari i ustaljuju norme „učevnih knjiga“. One su, u nakladi vlade, podijeljene na sveučilišne knjige, te udžbenike/knjige za srednje škole i za pučke škole, a uređene su i poticajne nagrade za

⁹⁹⁰ Radoslav KATIČIĆ, „Vatroslav Jagić u hrvatskoj kulturnoj povijesti“, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin 25 (2014.), 104.

⁹⁹¹ Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 655-657.

⁹⁹² Tomo Maretić je pak zapisao: „Od argumenata što ih je Kršnjavi banu naveo, predlažući mu onu naredbu za potpis, najviše je delovalo to što [je] i fonetiku i nove padeže upotrebljavala Bosna i Hercegovina i grad Dubrovnik. Ban reče: 'Kad našoj monarhiji nimalo ne smeta fonetika sa novim padežima u Bosni i Hercegovini i Dubrovniku, jamačno neće ni jedno ni drugo smetati ni u Hrvatskoj i Slavoniji.'“ Marko SAMARDŽIJA, „Pogovor“, u: Ivan BROZ, *Hrvatski pravopis*, pretisak (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2014.), 170; Mario GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 61/3 (2014.), 395.

⁹⁹³ I Matica hrvatska je slijedila sličnu argumentaciju, također usklađujući svoja izdanja s pravopisom u Bosni i Hercegovini. Antun Radić je po sjećanju zapisao upravo takvu Brozovu argumentaciju: „On [Broz, op. F. Š.] je rekao, da je nastojanje Zagrebačke škole bila zabluda i za Hrvate velika šteta. Bosansko-hercegovačka vlada uvela je eto fonetički pravopis, a uveden je i u hrvatske škole u Dalmaciji. Ostanemo li mi kod fonetičkoga pravopisa, mi ćemo ove krajeve izgubiti, – njihove se škole ne će moći služiti našim školskim knjigama.“ Franjo IVEKOVIĆ – Ivan BROZ (et al.), *Jezikoslovne rasprave i članci*, prir. Marko SAMARDŽIJA (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 401; Mario GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 61/3 (2014.), 395.

⁹⁹⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.2.4., „O reformi školstva, 1904. god.“, kut. 2.

⁹⁹⁵ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.9.1., „Branko Drechsler o Kršnjavijevoj zaslugi u poticanju umjetničkih škola i obrta“, str. 14, kut. 1. Usp. *Napredak*, 20. VIII. 1892.

preuređena (dopunjena) izdanja starijih knjiga, lekturu, itd.⁹⁹⁶ Koliko je politika ipak činila važnu odrednicu pokazuje i spomenuta mjera: Kršnjavi sam u svojim memoarima piše kako je upravo pomoću „dobrog honorara“ za recenzente ugušio „agitatore“ koji su se iz Matice hrvatske bunili protiv njegove inicijative da se za prevođenje sveučilišnih (pravnih) knjiga angažira Lazo Kostić (1841.-1910.), čime bi Matica izgubila svoj knjižni monopol, imenujući upravo te „agitatore“ u redakcijski odbor izdanja.⁹⁹⁷

II.4.4.4.4. Ustaljeni umjetnički život i pojava novih tendencija

Znakovita pojava je ranije spomenuta nerealizirana slika koja je trebala slaviti kulturnu politiku Khuenova vremena: Bukovčeva slika „Unapređenje znanosti i umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji za banovanja preuz. gosp. bana Drag. grofa Khuen-Hedervary-a“.⁹⁹⁸ O planu izrade i zamišljenom izgledu te slike saznajemo neizravno preko korespondencije biskupa Strossmayera i kanonika Franje Račkog, koji je čini se utjecao na odluke Bukovca i Kršnjavog da od slike odustanu – pokazujući na taj način da su tradicionalni izvori podupiranja hrvatske umjetnosti još uvijek imali značajnog utjecaja.⁹⁹⁹

Rački u pismu Strossmayeru iz travnja 1891. godine piše o ideji Kršnjavog da Vlaho Bukovac naslika sliku koja bi prikazivala u centralnoj poziciji bana Khuena, zatim predstojnike Vončinu, Speveca i Kršnjavog, te u medaljonima sa strana glavne zastupnike znanosti i umjetnosti, od kojih Rački navodi tek Julija Drohobeczkog, križevačkog grkokatoličkog biskupa kao predstavnika glazbene umjetnosti, te predstavnike znanosti, pravnike i sveučilišne profesore

⁹⁹⁶ Iznosi honorara raspoređeni su prema tri ustanovljene kategorije knjiga. Tako je za sveučilišne knjige honorar po tiskanom arku (30.000 slova) iznosio 40 forinti za izvorno napisana djela, a 30 forinti za prijevode. Za knjige namijenjene srednjim školama honorari po arku iznosili su 20 forinti za prijevode, 30 forinti za prijevode klasika (za metričke prijevode po strani se dodjeljivale 2 forinte), 25 forinti za „kombinovane radnje“, dakle čitanke i vježbenice, 30 forinti za prijevode rječnika, 40 forinti za izvorno koncipirane rječnike. Honorari za knjige namijenjene pučkim školama iznosili su 30 forinti za izvorna djela po arku, 20 forinti za prijevode te 25 forinte za čitanke i vježbenice. Nagrade za pregledavanje novih izdanja iznosile su 50% od honorara za prvo izdanje kod posve prerađenih izdanja, odnosno 30% honorara kod manjih prerada. Određeno je također da se honoriraju recenzije, lekture i korekture tiskarskog sloga. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 2.1.9.9., „Naredba o honorarima za školske knjige, 1893. god.“, kut. 1.

⁹⁹⁷ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 47.

⁹⁹⁸ Spominje se i naziv „Promicanje znanosti i umjetnosti u Hrvatskoj za banovanja Khuena Héderváryja“.

⁹⁹⁹ Kršnjavi sam kasnije spominje da Rački nije želio da „lica njegovih političkih protivnika dođu s njim na istu sliku, mada su na kulturnom polju zajednički radili ...“. Međutim, prilično je upitno je li Franjo Rački bio među osobama koje su trebale biti naslikane na slici. Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 201.

Franju Josipa Speveca i Aleksandera Egersdorfera,¹⁰⁰⁰ zatim književnog povjesničara i nekadašnjeg dekana Mudroslovnog fakulteta Armina Pavića. „Sami pristaše sustava“, zaključuje Rački, dodajući da se radi o pokušaju Kršnjavog da putem laskanja od bana ishodi više novaca za podržavanje umjetnosti.¹⁰⁰¹ Javlja se i kanonik Milko Cepelić (1853.-1920.), jedan od najvjernijih suradnika Strossmayera, koji smatra da je tema slike „prava anomalija“, „prava satira i ironija“, nastojeći rastumačiti Bukovcu političku situaciju u zemlji, ističući da je „vrlo smiješno i nečasno od ljudi tražiti, da vaš kist ovjekovječi aeru Hedervaryjevu, koja je upravo po knjigu i prosvjetu u Hrvatskoj kobna, jer ti ljudi moraju dobro znati, a i znaju, kako Hedervary ne podupire knjigu, znanost i umjetnost, jer je ban Khuen Hedervary očito neprijatelj naše Akademije, te ne samo da joj je otkazao svaku potporu zemaljske vlade, nego svakom mogućom zgodom na nju navaljuje i njeno preustrojstvo zagovara, tj. da joj otme svaku slobodu, da njen imetak i njena galerija jednog dana odu u Peštu, kako je naš arhiv u nepovrat otišao...“.¹⁰⁰² Pod pritiskom su popustili i Kršnjavi i Bukovac, koji nije želio svoj dolazak u Zagreb obilježiti odmah političkim skandalom i sukobom.¹⁰⁰³ Doista, radilo se isključivo o politički angažiranim pobornicima ili stranačkim zastupnicima režima koji su se isticali na području kulture. Prema navedenim imenima jasno je i da su s namjerom izostavljeni tradicionalni izvori promicanja kulture, naročito Strossmayer i Akademija, odnosno da je kulturni procvat trebalo prikazati kao djelo koje je u potpunosti ostvareno putem režimskih ljudi na vodećim mjestima i institucijama, pod ravnanjem bana Khuen-Héderváryja.

To su bili tipični planovi Kršnjavog. Treba primijetiti da u Khuenovom razdoblju pod Kršnjavim kulturna politika doseže svoj zenit, te se traže oblici umjetničke reprezentacije koji objedinjuju podupiranje likovne umjetnosti (odnosno elite) i političke ciljeve promidžbe bana i

¹⁰⁰⁰ Zanimljivo je zaustaviti se na trenutak na slučaju spomenutog Aleksandera Egersdorfera. On je kao pristaša režima godinama služio kao saborski zastupnik (1887.-1906.), naročito se afirmirajući radom u saborskom proračunskom odboru, vodeći brigu o resoru obrazovanja i kulture. Ako se na stranu stave primjedbe Račkog da režim unutar svojih redova nije mogao pronaći prave mecene, odabir da se istakne Egersdorfer na reprezentativnoj slici govori i o promjeni mentaliteta. Osim predstavnika konfesija, samog bana i njegovih najbližih suradnika, sada se u vizualnoj reprezentaciji pojavljuje i pravnik činovničkih zaduženja vezanih uz kulturu. Njegova uloga u procvatu kulture, njegov doprinos bila je „briga o kulturi“ kroz proračunske rasprave, prijedloge odredbi, itd. Pokazuje to kako je kultura postupno prelazila iz sfere klasičnog „mecenstva“ lokalnih i državnih moćnika, u sferu adimistriranja i rukovođenja unutar razrađenog sustava.

¹⁰⁰¹ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 363.

¹⁰⁰² Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 75-78.

¹⁰⁰³ Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi. Kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.), 146.

njegovih sljedbenika – predstojnika Odjela i stranačke inteligencije – kao vrhovnih mecena, zaslužnih za kulturni procvat države.¹⁰⁰⁴ U tom smislu se promjena motiva slike, koja je krajem 1895. od „Unaprjeđenja znanosti...“ postala slika defiliranja školske mladeži pred kraljem Franjom Josipom u Zagrebu (u listopadu 1895.) može, bez obzira na činjenicu da je Rački utjecao na odbacivanje prvotne zamisli, činiti donekle logičnom: kraljev posjet Zagrebu bio je prvorazredni događaj slavljenja i promocije hrvatske kulture, simboličan za Khuenov režim i njegov uspjeh; motiv otvaranja donjogradske gimnazije i defiliranja školske mladeži dobro je izabran, ali su Franjo Josip, Kršnjavi i Khuen u trećem planu, dok su školarke i školarci dominantni.

Odnos Bukovca i Kršnjavoga vrlo je važan za shvaćanje razvoja umjetničke scene toga vremena. Osim što u Zagrebu u 1870-im pa do oko 1900. djeluju već formirani umjetnici kao slikari Nikola Mašić (1852.-1902.) i Ferdinand Quierquerez (1845.-1893.) te kipar Ivan Rendić (1849.-1932.), atmosfera se postupno mijenja prema povoljnoj klimi uglavnom oko Bukovca: Kršnjavi je znao da oko njega može formirati umjetničku koloniju koja bi Zagreb značajnije uzdigla u smislu umjetničkog života. Nastojao je podržavati „svoju“ umjetničku koloniju, zadržati nad njom patronatstvo i kontrolu, bilo preko politike, bilo preko svojeg utjecaja na Društvo umjetnosti. Mlađe je umjetnike, stipendiste koji su učili u Beču i Münchenu, Kršnjavi nastojao trajnije vezati za Hrvatsku. To je mogao pod vodstvom iskusnijih formiranih slikara, Vlahe Bukovca i Celestina Medovića, koji su odlučili ostati u Zagrebu. Iako je pritom također udjela imao i Kršnjavi, glavni je razlog njihova dolaska drugi: biskup Strossmayer privukao je Bukovca, dok je za Medovića u crkvenim krugovima izrazito pledirao kanonik Rački.¹⁰⁰⁵ I Kršnjavi i Rački su dijelili želju da se poboljša umjetnički život u Zagrebu; kanonik je nudio crkvene narudžbe, dok je Kršnjavi iza sebe imao Zemaljsku vladu. Pod Bukovcem je profunkcionirala umjetnička kolonija koja je svojim djelovanjem sve aktivnije privlačila pozornost javnosti, razvijajući kulturnu scenu: francuski sveučilišni profesor iz Lyona James Condamin (1844.-1929.) u svom je putopisu osvjedočio kulturnu atmosferu koja se stvarala u Zagrebu oko Bukovca.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁴ Rački je to ispratio sljedećima komentarom: „(...) glavni je motiv, što Kršnjavi ne može za svoje smušenačke osnove dobiti od grofa Khuena novaca, koliko bi htjeo, pa mu tim laska. Glavni mecena!“ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 363. Treba napomenuti da su se u to vrijeme Strossmayer i Rački već odavno razišli s Kršnjavim. Usp. Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEĆ, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklase u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 45-46, bilj. 120.

¹⁰⁰⁵ Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 73; ISTA, *Mato Celestin Medović 1857-1920* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1978.), 21; 24.

¹⁰⁰⁶ Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 92, bilj. 145. Vidi: James CONDAMIN, *En Serbie et aux rives du Bosphore* (Lyon: E. Vitte, 1896.). Putujući kroz

Vlaho Bukovac dolazi iz Pariza u Trojednu Kraljevinu na poziv Strossmayera, posjećuje Đakovo, izlaže u Akademiji svoj portret biskupa. Njegovo je školovanje u Parizu, posredstvom dubrovačkog književnika i političara Mede Pucića (1821.-1882.), podupirao godišnjom pripomoći od 500 forinti kroz dvije godine također biskup Strossmayer.¹⁰⁰⁷ U dobrim je odnosima s Račkim, preko kojeg izvorno stupa u kontakt s Kršnjavim. Od tada odjelni predstojnik nastoji iskoristiti sve resurse svoje pozicije u Zemaljskoj vladi da privuče Bukovca i pridobije ga za režim. S druge strane, Bukovac nije sasvim odlučan, teži biti neovisniji; nastoji učvrstiti svoj položaj u Zagrebu razvijajući vlastitu klijentelu među bogatim privrednicima, pa tako nastaje niz vrlo upečatljivih portreta koji su potom izloženi u jednom zagrebačkom dućanu na Ilici.¹⁰⁰⁸ No smrću Račkoga (1894.) i konačnim prekidom kontakata sa Strossmayerom, Bukovac se sve više okreće Kršnjavom. Slično će učiniti i Medović, kojeg je Rački nastojao potpomagati još od ranih 1880-ih godina i skromne izložbe u Zagrebu (1887.), ali se po konačnom dolasku u Zagreb 1895. godine okreće i pomoći Kršnjavog.¹⁰⁰⁹ Pokazuje se da je država ipak bila jedini sigurni uzdržavatelj umjetničkog sustava u Zagrebu. Pojednici su mogli razvijati klijentelu i živjeti preko narudžbi bogatijih privrednika i plemstva, međutim za razvoj čitave kolonije umjetnika, dakle sustava, to nije moglo biti dovoljno. Kršnjavi nije nudio samo angažmane s visokim honorarima, već i protekciju, potpore za daljnje obrazovanje, veća ulaganja u uvjete razvoja – što najjasnije pokazuje plan i uređenje umjetničkih ateljea. Niz slikarskih ateljea trebao je koloniji umjetnika pružati, više od osjećaja sigurnosti, ambijent suradnje, zajedništva, čvrstu profesionalnu odrednicu koja ih je vezala uz domovinu i pružala im mogućnost razvijanja vlastitog slikarskog umijeća i autohtonog slikarskog izraza općenito.¹⁰¹⁰ Suradujući s Vladom, umjetnicima je bila osigurana promocija i izvan granica Trojedne Kraljevine, odnosno afirmacija u Budimpešti ili Beču; nije slučajno da Bukovac 1896. godine u Beču izrađuje u nekoliko sesija portret Franje Josipa, uživo.¹⁰¹¹ A kod

Europu, Condamin je posjetio 1892. i Zagreb te Gospodarsko-šumarsku jubilarnu izložbu. Grad je na njega ostavio očito vrlo pozitivan utisak, pa je gradu posvetio i jednu kompoziciju pod nazivom „Agram“. *Narodne novine*, 27. IX. 1892.

¹⁰⁰⁷ Vjekoslav KLAJČ, „Vlaho Bukovac“, *Vienac* 16/XVII (1885.), 252-254.

¹⁰⁰⁸ Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 224-248; Petra VUGRINEC, „Slikari u ateljeru. Međusobno portretiranje Vlahe Bukovca i Bele Csikosa Sesije i umjetnička djela nastala u njihovim prvima zagrebačkim ateljerima“, *Peristil* 58 (2015.), 125.

¹⁰⁰⁹ Vera KRUŽIĆ-UCHYTIL, *Mato Celestin Medović 1857-1920* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1978.), 26-28.

¹⁰¹⁰ Usp. Petra VUGRINEC, „Slikari u ateljeru. Međusobno portretiranje Vlahe Bukovca i Bele Csikosa Sesije i umjetnička djela nastala u njihovim prvima zagrebačkim ateljerima“, *Peristil* 58 (2015.), 128.

¹⁰¹¹ Vidi naročito: Ljiljana FABRICIUS-IVŠIĆ, „Bukovčeva studija za portret cara Franje Josipa“, *Iz muzejske teorije i prakse* 1/2 (2000.), 94-96.

slučaja Vlahu Bukovca je još jedna važna komponenta išla u prilog suradnji s Vladom – nada da će biti primljeni i na Sveučilište, kao profesor, što bi osiguralo nov izvor stalnih prihoda.¹⁰¹²

Ali upravo će tako, naročito kada ideja uređenja umjetničkih ateljea pada u sjenu pripreme Umjetničkog paviljona za Milenij u Budimpešti, a potom i povratka u Zagreb, doći do razilaženja između Kršnjavog i Bukovca. Odnos je Kršnjavi kasnije, s dosta zajedljivosti, opisao kroz sljedeći odlomak: „Mojim padom 1896. nastala je reakcija na moju jaku akciju. Umjetnici osjetili su taj događaj poglavito kao oslobođenje od staroga tutorstva koje su jače osjećali nego sve koristi što su od njega imali.“¹⁰¹³ Neprijateljstvo između Kršnjavog i Bukovca kulminirat će kada 1905. izlazi u *Kolu* članak Kršnjavoga „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, a Bukovac u *Našem jedinstvu* i *Pokretu* opovrgava njegove tvrdnje, između ostaloga tvrdeći da je u Zagreb došao zbog Strossmayera, da Kršnjavog tada nije još dobro poznavao zbog dugog izbivanja u inozemstvu, da se mnogo bolje uzdržavao od privatnih narudžbi negoli od poslova koje je dogovarao sa Zemaljskom vladom.¹⁰¹⁴

Jasno je da se ipak radilo o snažnijem prekidu negoli to Kršnjavi 1905. želi priznati. Mlađi su umjetnici pod Bukovčevim vodstvom istupili iz Društva umjetnosti i 1897. godine osnovali vlastito Društvo hrvatskih umjetnika, okupivši niz značajnih umjetnika (uz Bukovca to su Frangeš Mihanović, Valdec, Auer, Alexander, Crnčić, Čikoš-Sesija, Iveković, Tišov, Kovačević, arhitekt Viktor Kovačić, a kasnije im se pridružuje i Slava Raškaj te drugi) povezanih preko novog društva s prijateljima umjetnosti, financijskim potpomagačima kao što su Ljudevit Vranyczany, Đuro Crnadak, Franjo Iveković, Milan Krešić, Ivo Mallin, Milutin Kukuljević, itd.¹⁰¹⁵ U sklopu novog društva je, naročito na poticaj Milivoja Dežmana, oformljen i Klub hrvatskih književnika čija su pravila formalno potvrđena tek 1900. godine kada je organizirana i osnivačka skupština.¹⁰¹⁶ Iako

¹⁰¹² Vlaho BUKOVAC, *Moj život* (Zagreb: Književni jug, 1918.), 140; Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 209-211; Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 139-140; Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Mato Celestin Medović 1857-1920* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1978.), 26-32; ISTA, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 79-80; Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 639.

¹⁰¹³ Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 213.

¹⁰¹⁴ *Naše jedinstvo*, 24. III. 1906.; *Pokret*, 26. III. 1906.

¹⁰¹⁵ *Hrvatski salon – Zagreb 1898.*, sv. 1. (Zagreb: Dionička tiskara, 1898.), 10; Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 155-156.

¹⁰¹⁶ Bio je to važan prostor interakcije različitih hrvatskih (i europskih) umjetnika modernističkih nazora. Osnivanju Kluba potpomagala je i Matica hrvatska, naročito u vrijeme između 1897. i 1900. godine dok pravila nisu bila

je u sastavu novog društva bilo pojedinaca koji su sudjelovali u režimu na istaknutim pozicijama, kao što je kanonik Iveković ili veliki župan Kukuljević, Društvo ipak nije uživalo podršku vlasti kakvu je imalo Društvo umjetnosti.¹⁰¹⁷ S druge strane su modernistički listovi pozdravljali nove tendencije, izdvajajući pojedine umjetnike i njihova djela koja su dokazivala secesionističke pojave u umjetnosti i obrtu.¹⁰¹⁸

Idejno-umjetničko oslanjanje na Beč i šire srednjoeuropske kontekste umjetnosti secesije i moderne, zatim južnoslavenska i nacionalno-hrvatska komponenta, povezivanje s mladim studentima koji su od 1895. godine bili djelatniji no ikada u Beču, Pragu i Grazu, nakon što su relegirani sa Zagrebačkog sveučilišta, snažna uloga pojedinaca kao što su Bukovac ili Dežman, sve je to doprinisilo tome da se mlada skupina umjetnika našla u središtu novog dinamiziranja umjetničkog i intelektualnog života.

Svečano dvostruko otvaranje Umjetničkog paviljona u Zagrebu i prve izložbe Društva hrvatskih umjetnika, „Hrvatskog salona“, 15. studenog 1898. godine uz sudjelovanje šesnaest slikara i dva kipara, među njima uz Bukovca, Frangeša Mihanovića i ostatka kolonije (bez Mašića i Medovića koji se nisu odazvali pozivu) još Leopoldina Auer Schmidt, Franjo Pavačić, Ivo Bauer, Zora Preradović, Slava Raškaj, Jelka Struppi i drugi, označeno je kao ključan događaj godine na umjetničkoj sceni.¹⁰¹⁹ Katalog *Hrvatski Salon 1898.* u četiri sveska, koji je izlazio paralelno s trajanjem izložbe, otvara Bukovčev „Pozdrav kralju!“, a pridružuju se i književnici i pjesnici, Ksaver Šandor Gjalski, Vladimir Vidrić, Vladimir Nazor, Stjepan Miletić, S. S. Kranjčević i dr.¹⁰²⁰ Važno je istaknuti da su modernističke tendencije i inovacije ustvari uglavnom ostale na deklarativnoj razini, kroz pisanu riječ, uz podršku barda Gjalskog i dinamičnog Milivoja

potvrđena od strane Zemaljske vlade. Vinko BREŠIĆ, *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2015.), 284-285.

¹⁰¹⁷ Zanimljivo je istaknuti kratki satirički tekst kojeg potpisuje „Trut“ u siječanjskom broju pravaškog lista za šalu i satiru *Stršen* iz 1899. godine. U njemu se ismijava se Društvo umjetnosti koje bi, radi povećanja posjetitelja na izložbe, trebalo na ulazu postaviti poprsja „gg. Izidora Kršnjavoga, Steve Popovića i Štefica Erdödyja, toga osobitog promicatelja hrvatske umjetnosti“ rugajući se također i „antisecesionističkom“ stavu. *Stršen*, 5. I. 1899.

¹⁰¹⁸ *Svjetlo*, 26. II. 1899.

¹⁰¹⁹ Širu kontekstualizaciju vidi: Petra VUGRINEC, „Hrvatski salon i bečka secesija: slikarstvo u Zagrebu i Beču oko 1900.“, u: *Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije*, ur. Irena KRAŠEVAC – Petra VUGRINEC (Zagreb: Klovićevi dvori, 2017.), 57-124.

¹⁰²⁰ Bukovac se u katalogu slavi kao rodonačelnik hrvatske profesionalne umjetnosti, jer je njegovim dolaskom u Zagreb počela prava umjetnost u Hrvatskoj. *Hrvatski salon – Zagreb 1898.*, sv. 1. (Zagreb: Dionička tiskara, 1898.), 10.

Dežmana, dok su na umjetničkoj razini većina izloženih djela i dalje suštinski povezana s likovnom tradicijom i izražajem 19. stoljeća.¹⁰²¹

Događaj dakako nije mogao proći bez okupljanja političke i kulturne elite: ban Khuen-Héderváry je u inspiriranom govoru, citirajući Hegela, govorio o značenju razvoja kulture i nacije, naglašavajući kritički duh koji predstavlja snažan faktor u tom razvoju i naravno ulogu Vlade koja je, u suradnji s gradom Zagrebom, financirala čitav projekt vraćanja Paviljona iz Budimpešte, konstrukciju i uređenje.¹⁰²² U tom trenutku novine su slavile još jedan dokaz kulturnog razvoja i procvata, ali se već prema daljnjem razvoju dala naznačiti da vlada neće stati u potpunosti uz novo društvo. Ideja o trajnoj subvenciji vrlo je brzo otklonjena, što će Josip Frank u saboru spremno i oportunistički upotrijebiti u govoru kojim kritizira uvjete i financijsko ograničenje pod kojim se Trojedna Kraljevina nalazi,¹⁰²³ a Društvo hrvatskih umjetnika će biti uglavnom prepušteno vlastitom snalaženju.

Zemaljska vlada će 1898. godine odbiti molbu za subvencijom pod izgovorom da u budžetu takav rashod nije bio unaprijed dogovoren.¹⁰²⁴ Ipak, godinu kasnije će ona, nakon molbe podpredsjednika Roberta Frangeša Mihanovića, koji pomalo ironično piše „[u] nadi da Visoka vlada ubraja i nastojanja hrvatskih umjetnika u koristna po zemlju“, dodijeliti Društvu tek 200 forinti pripomoći iako je potražnja bila za godišnju subvenciju od 5.000 forinti.¹⁰²⁵ Doduše, dodijeljeno je još i 1.000 forinti kao dodatak za pripomoć umjetnicima koji sudjeluju na izložbama austrougarskih umjetnika u Moskvi i Petrogradu.¹⁰²⁶ No radilo se o iznimnim sredstavima, pa se u narednim godinama, do kraja Khuenovog razdoblja ponovno ustalila subvencija od tek 200 forinti, dakle nešto preko 11% ukupnih prinosa Zemaljske vlade za umjetnost odnosno umjetnička društva.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Tonko MAROEVIĆ, „Hrvatski salon: i institucija i provokacija“, u: *Hrvatski salon: 1898*, ur. Lea UKRAINČIK (Zagreb: Umjetnički paviljon, 1998.), 29-36; Petar PRELOG, „Artikulacija moderniteta. Institucije, secesije, publika“, u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975.*, ur. Ljiljana KOLEŠNIK – Petar PRELOG (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.), 16-18.

¹⁰²² *Agramer Zeitung*, 15. XII. 1898.; Usp. Vlaho BUKOVAC, *Moj život* (Zagreb: Književni jug, 1918.), 140-142; 144-145.

¹⁰²³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 521-528; *Agramer Zeitung*, 31. I. 1899.

¹⁰²⁴ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, dokumenti br. 962 i 19317, kut. 377.

¹⁰²⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, dokument br. 11931 i pismo R. Frangeša Zemaljskoj vladi od 9. VIII. 1898., kut. 377.

¹⁰²⁶ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, dokument br. 16236, kut. 377.

¹⁰²⁷ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, dokumenti br. 20476 i 19317, kut. 377.

Zanimljivo je istaknuti i jednu situaciju koja pokazuje kako se sukob „mladih“ i „starih“, odnosno postojanje dvaju umjetničkih društava, odražavao na umjetnike, kako je izazivao nesporazume i zbunjenost, odnosno kako je sukob bio relevantan i na razini režima. Naime početkom 1901. godine, kada Celestin Medović, Oton Iveković i Ivan Rendić – umjetnici koji se nisu uopće ili sasvim priklonili novim pokušajima „mladih“, mole za pripomoć Zemaljske vlade prilikom pripremanja izložbe umjetničkih radova u Umjetničkom paviljonu. Za te im je potrebe dodijeljena subvencija od 250 forinti. No, u pismu Medović, Iveković i Rendić, osim što iskazuju poštovanje prema vladi navodeći da je uvijek pomagala njihov rad, otvoreno ističu da nisu članovi Društva hrvatskih umjetnika.¹⁰²⁸ Usporedna bilješka djelatnika vlade koji su pripremali podloge za odgovor na prijedlog, osim što napominje da se umjetnici ne ističu u političkom smislu, opširnije spominje i sukobu dviju umjetničkih koncepcija te potvrđuje da Medović i ostali nisu povezani sa secesionistima.¹⁰²⁹ Doduše, još će neko vrijeme Medović i Kršnjavi sudrađivati, ali će uskoro doći do latentnog sukoba i javne polemike.¹⁰³⁰

Dugoročnije etabliranje ili funkcioniranje umjetničkih grupa bez veće podrške Vlade u financijskom će se smislu pokazati vrlo teško: unatoč velikom uspjehu prve izložbe secesionista, koja je produžena do ožujka 1899. te je na kraju zabilježila više od 11.000 posjetitelja, zadavši tako novi tempo umjetničkih događanja grada,¹⁰³¹ Bukovčev odlazak iz Zagreba i financijski problemi vrlo brzo će hrvatske umjetnike-secesioniste dovesti u probleme, tako da će između 1901. i 1903. doći do postupnog osipanja, raspadanja i konačnog spajanja s Društvom umjetnosti.¹⁰³²

¹⁰²⁸ HR-HDA-78-PRZV, dokument broj 1040 i pismo C. Medovića, O. Ivekovića i I. Rendića Zemaljskoj vladi od 2. ožujka 1901., kut. 616.

¹⁰²⁹ Bilješka, potpisana od strane gradonačelnika Zagreba Mošinskog i vjerojatno djelatnika vlade, prenosi tako: „Slikari Medović i Iveković te kipar Rendić stoje od dulje vremena u oštroj opreci, koja je bila i povodom, da nisu sudjelovali kod izložbe društva umjetnika. Sa pouzdane strane navodi se da taj spor potječe poglavito od tuda, što su Medović i pomenuti pristaše narodnog pravca u umjetnosti te članovima hrv. društva umjetnika oštro spočitavaju modernistički secesionizam, koji čini – po njihovom mnijenju – da umjetnost gubi karakter narodni hrvatski. Povrh toga spočitavaju oni društvu hrv. umjetnika, da ih je kod pariske izložbe izigralo. – Medović i drugovi ne iztiču se, koliko je ovdje poznato, u politici i protiv njih ovdje ništa ne povlači“. HR-HDA-78-PRZV, dokument broj 1040, kut. 616.

¹⁰³⁰ Vidi: Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. druga, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 688; Iso KRŠNJAVI, *Prilog povijesti savremene hrvatske umjetnosti* (Zagreb: Tiskara kr. zemaljske tiskare, 1913.).

¹⁰³¹ *Hrvatski salon – Zagreb 1898.*, sv. 4 (Zagreb: Dionička tiskara, 1898.), 44; Petar PRELOG, „Artikulacija moderniteta. Institucije, secesije, publika“, u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975.*, ur. Ljiljana KOLEŠNIK – Petar PRELOG (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.), 17.

¹⁰³² Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 175.

Propast će i netom pokrenuti projekt modernističkog inovativnog časopisa *Život* (1900.-1901.). Časopis je izdavalo Društvo hrvatskih umjetnika, uređivali su ga Milivoj Dežman i Srđan Tucić a među suradnicima našli su se Vladimir Vidrić, A. G. Matoš, S. S. Kranjčević, Stjepan Miletić, Vladimir Jelovšek, Srećko Albini, Viktor Kovačić, Bukovčeva kolonija slikara i kipara te brojni drugi autori. Taj je časopis u mnogočemu bio simptomatičan za stanje duha mladih intelektualaca. Vidno pod utjecajem modernističkih kretanja u drugim središtima Dunavske Monarhije, nastojao je popuniti prazninu kvalitetnog hrvatskog časopisa posvećenog kulturi i umjetnosti u najširem smislu, s modernim osvrtima i člancima različite duljine. Isticao se vizualnom opremom koju je pripremio mladi arhitekt Viktor Kovačić, a u programskom je smislu zauzimao stavove secesionista. Ipak, nije bio radikalniji poput nekih drugih modernističkih časopisa, niti se oštro polemički obračunavao sa svojim kritičarima. Štoviše, nudio je, riječima Stjepana Radića, „kompromis“ među generacijama i uzmak od zadanog programa.¹⁰³³ Po samom sadržaju nije predstavljao homogen blok programatskih tekstova sličnih svjetonazora; mnogo jače je demonstrirao slojevitost i još uvijek neusklađenost u slobodoumnim pogledima na književnost, likovne umjetnosti, arhitekturu. Neki su tekstovi izravno nastavljali na bečke secesionističke tendencije, drugi išli i dalje, treći otvoreno kritizirali ulogu secesije. Dok je primjerice tekst Viktora Kovačića programatski tekst koji uvodi čitatelje u svjetonazore moderne hrvatske arhitekture, prilog Srećka Albinija jednako tako ima pretenzije biti programatske naravi za hrvatsku glazbu ali bez jasnog teorijskog smjera. Za Albinija je dovoljna konstatacija da je glazbeni život u Trojednoj Kraljevini nepostojan, jer nema dinamike, razmjene ideja, novih ciljeva, pa zato smatra da je jedini put „narodne glazbene elemente usavršiti i podići do niveaua moderne glazbene umjetnosti“, što smatra da može ostvariti glazbeno društvo.¹⁰³⁴

Iako se vidi da je program časopisa također moderan za vrijeme koje izlazi, jer pokušava obuhvatiti radove vezane uz kulturu u širokom spektru, ipak većina tekstova i dalje pripada području književnosti. Iako je broj pretplatnika (u prvoj godini preko 700) porastao, troškovi su izdavanja časopisa predstavljali veće opterećenje pa se Društvo obratilo Zemaljskoj vladi radi sponzoriranja časopisa kojem je, kako se u molbi ističe, namjena „popularizirati domaću

¹⁰³³ Prema: Ljerka RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik* 36/1 (1983.), 2.

¹⁰³⁴ Srećko ALBINI, „Za hrvatsku glazbu“, *Život* 1/1 (1900.), 16-17. Usp. Vida FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1977.), 39.

umjetnost i upoznati čitatelje sa znatnijim produktima sveopće umjetnosti i književnosti“.¹⁰³⁵ Mladi su umjetnici od bana tražili podršku ili putem izravne dotacije ili pokrićem (ili kreditiranjem) tiskarskih troškova u Kraljevskoj zemaljskoj tiskari. No u međuvremenu, prije negoli je ban mogao ili želio odgovoriti, list je prestao s izlaženjem a molba stavljena *ad acta*.¹⁰³⁶

Zemaljska vlada gotovo i nije sudjelovala ni primjerice u velikoj proslavi 400. godišnjice nastanka *Judite* Marka Marulića koja se pretvorila u proslavu hrvatske književnosti. Kroz 1901. su se, s najvećom koncentracijom tijekom studenog u Zagrebu, ali i Samoboru, Varaždinu, Karlovcu, Petrinji, Osijeku i drugim većim hrvatskim gradovima održale različite prigodne svečanosti. Sve su dnevne i lokalne novine pisale o Maruliću, hrvatskoj književnosti, njenom razvoju i stanju.¹⁰³⁷ Nikola Andrić, Vladimir Mažuranić, Đuru Šurmin, Ivan Trnski, Josip Pasarić, Milivoj Dežman, Josip Florschütz, Mirko Breyer, Kerubin Šegvić, Ivan Milčetić, Ivan Krstitelj Švrljuga, Marcel Kušar, Ljubo Babić, Frane Bulić, Franjo Marković i brojni drugi stručnjaci sudjeluju pritom raznim znanstvenim ili popularnim predavanjima, knjigama, priložima i različitim prigodnim člancima u novinama i časopisima. U velikim svečanostima, prigodnim proslavama, svečanim sjednicama, zabavama u „Hrvatskom sokolu“ te posebnim kazališnim predstavama, sudjeluju gotovo svi istaknuti društveni pojedinci koji su predstavljali kulturnu ili intelektualnu elitu. Participiraju tako umjetnici Valdec, Crnčić, Iveković, Frangeš-Mihanović i Čikoš-Sesija, zatim glazbenici poput Ivana Zajca ili Nikole Fallera, potom Stjepan Miletić, Ivo Hreljanović, Ljerka Šram, Milan Krešić, Martin Pilar, Vjekoslav Klaić, različiti predstavnici Crkve, društava i stručnih udruga, uzvanici iz Splita (gradonačelnik Vinko Milić, don Frane Bulić) i drugih hrvatskih krajeva, iz Slovenije (pjesnici Anton Aškerc, Fran Saleški Finžgar i Anton Medved, potpredsjednik „Matice Slovenske“ Peter Grasselli, gradonačelnik Ljubljane Ivan Hribar i dr.). Obilježavanje svečanosti predložio je isprva Franjo Marković. Mlađa je generacija hrvatskih književnika, predvođena Milivojem Dežmanom, u časopisu *Život*, odnosno s Društvom hrvatskih književnika, pledirala da se povodom te 400. godišnjice organizira i opsežnija proslava koja bi povezala ključne kulturne institucije poput Akademije,

¹⁰³⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, pismo predsjedništva Društva hrvatskih umjetnika banu Khuenu od 18. IV. 1901. , kut. 377.

¹⁰³⁶ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, pismo predsjedništva Društva hrvatskih umjetnika banu Khuenu od 18. IV. 1901. , kut. 377.

¹⁰³⁷ Vidi također analizu glavnih obilježja proslave kod: Nikica KOLUMBIĆ, „Recepcija Marulićeve „Judite“ u kontekstu jubilarne godine 1901.“, *Dani hvarskoga kazališta* 27/1 (2001.), 123-130.

Matice hrvatske i Hrvatskog narodnog kazališta.¹⁰³⁸ No ostalo je na razdvojenijem, iako bogatom programu pa su tako u kazalištu priređene svečanosti unutar nekoliko dana (*Porin* i drugi komadi), spomen-svečanosti na Mirogoju, svečane sjednice u Matici, otkrivanje spomen-ploče Šenoi, itd. Iako je Marko Marulić bio u središtu svečanosti, veliki su dijelovi proslava bili posvećeni i hrvatskoj književnosti općenito, razdoblju ilirskog preporoda, zatim Augustu Šenoi, Andriji Kačiću-Miošiću, Matiji Antunu Relkoviću i drugima. Čestitke povodom proslave dolazile su u Zagreb iz svih krajeva Trojedne Kraljevine, ali i izvana, iz Češke, Poljske sve do Švedske. Društvo književnika primalo je od istaknutih pojedinaca, predstavnika lokalnih vlasti ili raznih udruženja tijekom studenog skoro u dnevnom ritmu skromnije ili veće novčane priloge koji su bili naznačeni za proslavu.

Obilježavanje svečanosti je iz perspektive režima bila prvenstveno prilika za provjeru aktivnosti istaknutih opozicijskih pojedinaca ili predvodnika. Tako i podžupan Levin Chavrak Letovanički (1852.-1913.) u prosincu 1901. piše izvještaj banu Khuenu povodom proslave „400. godišnjice hrvatskog pjesnika Marka Marulića” u Osijeku. Prema njemu je svečanost prošla uglavnom mirno. Organizatori su bili hrvatsko pjevačko društvo „Lipa“ i Narodna čitaonica. U srži programa bio je koncert s predstavom u osječkom gradskom kazalištu. Chavrak ističe kako je unutar koncertnog programa došlo do određenih izmjena, jer je na prigovor općinstva izbačeno izvođenje kompozicija Franza Schuberta, budući da „pri zabavi u slavu hrv. pjesnika ne spadaju u program kompozicije od Schuberta“, a naročito iz straha od eventualnih demonstracija. Pritom treba istaknuti da je u programu, uz Ivana Zajca i Gjurju Eisenhutha, bilo mjesta za češkog skladatelja Eduarda Franceviča Nápravnika koji je djelovao u Rusiji. Nadalje je prema Chavroku posjećenost koncerta bila izvrsna, okupili su se predstavnici režima i oporbe, svećenstvo i bogatiji građani te đaci srednjih škola, dok priredbi nisu prisustvovali srpski građani, a slabo je prisutno bilo i židovsko građanstvo te siromašniji stanovnici. Poslije kazališnog dijela, održan je pjevački sastanak u „Grand Hotelu“ gdje je manji incident napravio odvjetnik Vladimir Kovačević koji je napao režim zbog neodobravanja pravila pjevačkog društva „Zrinjski“,¹⁰³⁹ govorio o neuspjehu zatiranja „hrvatstva“ i pokušajima umjetnog

¹⁰³⁸ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, dokument br. 3548, kut. 599; s. n., „Proslava 400-godišnjice hrvatske književnosti“, *Život* 2 (1900.), 30; s. n., „Proslava četiristogodišnjice hrvatske književnosti“, *Život* 3 (1901.), 3-4.

¹⁰³⁹ Isprva je u Osijeku osnovano Hrvatsko obrtničko pjevačko društvo „Smilje“, no pošto pravila društva nisu potvrđena, 1901. preustrojeno je to društvo u novo pjevačko društvo „Zrinjski“, koje će potvrđivanje pravila čekati do 1904. godine.

stvaranja „slavonstva“. Do većeg incidenta nije došlo, a nakon govora okupljeni su ostali još samo oporbenjaci.¹⁰⁴⁰

Zemaljska vlada u čitavoj svečanosti zauzimala je minimalnu ulogu. Odjel za bogoštovlje i nastavu u školama je doduše poticao na različite načine proslavu. Međutim, Teodor Mallin i Armin Pavić u funkciji odjelnog savjetnika u proslavi sudjeluju samo pasivno, kao prisutni gosti jednog dijela programa. Nešto istaknutiju ulogu imali su samo predstavnici lokalnih vlasti, pa tako primjerice u Zagrebu gradonačelnik Adolf Mošinsky. Pozadinu takve pasivnosti donekle otkriva diskusija u *Agramer Zeitungu* koja se odvijala 14. i 19. studenog 1901. godine. U prvom dijelu diskusija se dotiče pitanja suvremenog stanja hrvatske književnosti, zaostajanja književnosti i umjetnosti u odnosu na većinu drugih „kulturnih nacija“. Iznosi se mišljenje da je proslava trebala prvenstveno biti „turnir duhovnih snaga domovine“, da je manje trebala biti okrenuta u prošlost (navodi se primjedba Vatroslava Jagića da je hrvatska književnost starija od 400 godina), a više usmjerena prema problemima i pitanjima sadašnjosti. Za loše se stanje stagnacije u uredničkom tekstu zagrebačke režimske novine krivi politiku „koja izjeda književnost“ i „klike“ koje nameću prigodničarski mentalitet i lažne ili klimave kriterije.¹⁰⁴¹ U drugom dijelu rasprave otvorenije se još ukazuje na problem političkog djelovanja u sferi kulture. Tako se napadaju obzoraši kao organizatori proslave koji su Zemaljsku vladu držali podalje, nepotrebno usmjerujući proslavu kao napuhanu „proslavu kulture“ i „trenutak kulture“ s političkim ciljem agitiranja uoči izbora koji su trebali biti održani u mjesecu studenom iste godine. Ocjenjuje se da djelovanje obzoraša, ne samo na političkom već i kulturnom području, gdje su u vodećim institucijama preuzeli glavnu riječ (navodi se Matica hrvatska i Akademija te Društvo hrvatskih književnika), predstavlja „nadživljenu“ tendenciju koja se negativno odražava na kulturni razvoj upravo zato jer djeluje dezintegrativno: osim što se navodi pasivna uloga Armina Pavića kao „kultusšefa“, spominje se tako izostanak Kumičića, Harambašića, Folnegovića i drugih bitnih pojedinaca iz čitave proslave.¹⁰⁴²

Iako je i rasprava u *Agramer Zeitungu* politički tendenciozno formulirana, ciljajući na obzoraše kao glavne protivnike (konkurente) režimu, ipak određeni argumenti iz diskusije ispravno podcrtavaju stagnaciju u smislu kulturnog razvoja koji je ostao zarobljen, ne samo kako članci priznaju unutar okvira obzoraša, već i drugog dominantnog okvira kojeg je nametao režim

¹⁰⁴⁰ HR-HDA-78-PRZV, dokument broj 5672, kut. 618.

¹⁰⁴¹ *Agramer Zeitung*, 14. XI. 1901.

¹⁰⁴² *Agramer Zeitung*, 19. XI. 1901.

i koji se isto tako oslanjao na političko djelovanje. Zbog toga su mlađi intelektualci u općenitom smislu, budući da su pojedinačno i dalje, ovisno o financijskom položaju, ovisili o režimu ili oporbenim obzorašima i pravašima, nastojali intenzivirati veze s izvanhrvatskim prostorom, usmjerujući se prema europskim kulturnim središtima ne samo kao prostorima jače izvornosti novih ideja, već mogućnosti njihove provedbe.

I pravaška oporba oko 1900. primjećuje trend opadanja upravo u trenutku kada se činilo da umjetnički život grada Zagreba dobiva sve izraženiju dinamiku, pa koristi priliku kritizirati vlast koja nije učinila potrebne poteze da „olahkote život“ važnih umjetnika kao što je Bukovac.¹⁰⁴³ Još ranije je Zagreb, kao vojni dezertjer, napustio A. G. Matoš putujući Europom od Beograda do Pariza (te se u nekoliko navrata potajno vraća u Zagreb). Nakon nesuglasica oko plaće, Zagreb je 1894. godine na neko vrijeme napustio i Andrija Fijan, potpisavši ugovor s Narodnim pozorištem u Beogradu. Skladatelj i dirigent Srećko Albini 1902. nakon ukidanja opere u Zagrebu odlazi na dulje vrijeme u Beč. I neki drugi će mlađi umjetnici i intelektualci, orijentirani prema secesiji, prema idejama modernizma, naići na slične probleme koji im nisu pravovremeno omogućili pronalaženje svojeg mjesta u kulturnom životu glavnog grada Trojedne Kraljevine. Mlađim naraštajima, u političkom i u mentalnom smislu sasvim različiti od generacije Kršnjavog, suradnja s režimom i nije bila u tolikoj mjeri logičan korak koliko je bila pristašama Narodne stranke, Vončini i Kršnjavom, u trenutku kada su trebali za ostvarenje svojih ambicija i planova pristati uz Khuena. Nove strukture što su ih uspostavljali naraštaji „mladih“, pod utjecajem Beča i Praga, ali sve više i Pariza, Beograda i drugih europskih centara, nisu se uklapale u modele koje je Kršnjavi postavio, a koji su pod Krajcovicsem, Mallinom i Pavićem, kao i financijskom ograničenošću, postupno utrnuili.

II.4.4.4.5. Oton Krajcovic, Teodor Mallin i Armin Pavić kao predstojnici (1896.-1903.): kraj kulturne politike?

Netom odlikovani Kršnjavi je, umjesto da ubire konačne plodove dugotrajna napora i rada, banu poslužio kao jedan od glavnih krivaca za incident paljenja trobojnice 1895. godine. Kako bi demisija predstojnika što jednostavnije prošla u javnosti, Kršnjavi je početkom 1896. morao zatražiti da se „stavi na vlastitu molbu u trajno stanje mira“,¹⁰⁴⁴ a odmah po primitku molbe zatraženo je imenovanje te prisega novog predstojnika bogoštovlja i nastave: bio je to nekadašnji

¹⁰⁴³ *Hrvatsko pravo*, 2. VII. 1898.

¹⁰⁴⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 1444, „Dr. Izidor Kršnjavi“, neoznačeni koncept dopisa od 25. III. 1896., kut. 419.

banov osobni tajnik i bliski prijatelj Oton (Otto) Krajcsovics (Spitzer) (1851.-1906.), koji je 11. travnja 1896. godine preuzeo novu funkciju.¹⁰⁴⁵ Na taj način su opovrgnute glasine da će se imenovanje novog predstojnika otegnuti na nekoliko mjeseci ili pak nagađanja da će Kršnjavog naslijediti banski savjetnik Stevan Štrbac (privremeno) odnosno filolog Franjo Maixner. Zadnji veliki projekt na kojemu Kršnjavi sudjeluje je Milenijska izložba u Budimpešti od svibnja do listopada 1896. godine: organizira sudjelovanja, dogovara izlaganje slika, fotografija, raznih povijesno-kulturnih reprezentativnih predmeta, prikaz školstva, itd.¹⁰⁴⁶ Kako bi se izbjegle bilo kakve neugodnosti, Kršnjavom je dodijeljen dopust do dana rješenja molbe za mirovinom, dakle do 5. travnja 1896.¹⁰⁴⁷

Odlazak Kršnjavog zabilježili su dakako i mediji. *Pester Lloyd* javlja 7. travnja kako je demisija uručena Kršnjavom te da će u kraće vrijeme biti određen njegov nasljednik, a kao razlog se navode „administrativni“ problemi, odnosno prekoračenje građevinskog kredita, dakle financijska politika.¹⁰⁴⁸ Bečke novine *Neue Freie Presse* također govore o demisiji, povezujući je s listopadskim ekscesima i žaleći za predstojnikom čije djelo na području kulture ostvalja trajni „spomenik“ njegovom radu.¹⁰⁴⁹ Dok hrvatski režimski listovi šturo govore tek o umirovljenju i zaslugama predstojnika, oporbeni tisak mnogo otvorenije razgovara o demisiji predstojnika koji je u javnosti percipiran ipak pozitivno. *Obzor* je neko vrijeme taktizirao, prenoseći samo vijesti iz drugih listova do službene potvrde o demisiji, da bi potom izravno napao već bivšeg predstojnika, oslikavajući njegovo djelovanje negativno, ističući kako ga je koštala „njegova šarlatanerija, njegovi hiri, njegovi tobožnji umjetnički nagoni, nesustavnost njegove uprave, razsipnost i sablazni, kojima je obilovala njegova era“.¹⁰⁵⁰ *Agramer Tagblatt* branio je postignuća Kršnjavog,

¹⁰⁴⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 1444, „Dr. Izidor Kršnjavi“, neoznačeni dokument, kut. 419.

¹⁰⁴⁶ Dakako, Kršnjavi je organizacijske poslove delegirao i svojim suradnicima, odnosno stručnjacima. Osim toga, velik i važan udio u organizaciji sudjelovanja imali su i Vlaho Bukovac te Ivan Bojničić preko Društva umjetnosti koje je 1894. pozvano da sudjeluje u pripremama. O nekim organizacijskim aspektima za Milenijsku izložbu vidi: Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.), 171-190; Željko HOLJEVAC – Marko RIMAC, „Zemlje ugarske krune u doba mađarskog milenija“, *Historijski zbornik* 64/1 (2013.), 47-77; Dragan DAMJANOVIĆ, „Croatian Pavilions at the 1896 Millennium Exhibition in Budapest“, u: *Ephemeral Architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21st Centuries*, ur. Miklós SZÉKELY (Paris: L'Harmattan, 2015.), 51-74; Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Sich im besten Licht zeigen: Kroatien und Slawonien auf der Millenniumsausstellung in Budapest 1896“, u: *The Entangled Histories of Vienna Zagreb and Budapest (18th-20th century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 179-214. Vidi također širu analizu Milenijske izložbe kod: Bálint VARGA, *The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary* (New York-Oxford: Berghahn, 2016.).

¹⁰⁴⁷ HR-HDA-78-PRZV, sv. 1444, „Dr. Izidor Kršnjavi“, dokument br. 1584, kut. 419.

¹⁰⁴⁸ *Pester Lloyd*, 7. IV. 1896.

¹⁰⁴⁹ *Neue Freie Presse*, 5. IV. 1896.

¹⁰⁵⁰ *Obzor*, 8. i 10. IV. 1896.

isticao njegova nastojanja da uredi i modernizira čitav školski sustav, te da organizira kulturni život u Zagrebu.¹⁰⁵¹ *Hrvatsko pravo* iznosi tvrdnju po kojoj je Kršnjavi predstavljao opasnost banu, nastojeći se što je više moguće približiti „šovinističkim“ krugovima u Ugarskoj i želji da se potvrdi potpuna podložnost Hrvatske i Slavonije.¹⁰⁵² Satirički list *Trn*, u podrugljivom je tonu pisao:¹⁰⁵³

Domobran Iso – promašio cilj !

Cherchez la femme.

Koliko su od Magjarâ
Magjarskiji biti htjeli –
Pa su – prije ili kašnje –
I ti ljudi odapeli ;
Tako i sad Šestoprsti
Loše bio u tom sreće :
Ode Iso, pa se više
Nikad natrag vratit ne će.

Avaj Iso, bolan Iso,
Što dočeka od Magjarâ !
Pade i ti poput inih –
Bez pucnjave iz mužarâ,
Al' je ipak neugodno,
Što to uprav' onda biva –
O časti i slavi sniva.

Da Hrvatskoj otmeš djecu –
Radio si krepko – čilo,
Al' ti zato nije dosta –
Ni jedanajst prsti bilo !
Mislio si iz povjesti
Izbirsati naše ime,
A postiže – da još više
Ponosi se svatko s njime.

Dva mjeseca – kratko vrijeme

I za te se ne će znati –
A živjet će ime naše.
Živjeti će još Hrvati !
Ne trebamo udjeg bilja –
Avaj Iso, ču li Iso,
Sgodio – si imo cilja !

Hrvatska domovina, glasilo Stranke prava, trezvenije od pošalica u *Trnu* komentira kako je promjena u Odjelu znak da ban želi čvršće kontrolirati taj resor i dokinuti „donekle samostalni

¹⁰⁵¹ *Agramer Tagblatt*, 7. IV. 1896.

¹⁰⁵² *Hrvatsko pravo*, 7. IV. 1896.

¹⁰⁵³ *Trn*, 20. IV. 1896.

put“ kojeg je vodio Kršnjavi. Pritom istovremeno kude Kršnjavog kao najžešćeg provoditelja „mađaronske politike“, ali se priznaje i njegova radišnost, sposobnost i darovitost, postavljajući na kraju pitanje, hoće li se s promjenom „kulturna djela“ Kršnjavog poništiti.¹⁰⁵⁴ Do Kršnjavog i njegove demisije, niti jedne novine nisu govorile u takvom smislu o „kulturnim djelima“ i o „kulturnom pravcu“, o smjeru kulturne politike: upravo je to jasna dokaz u kojoj je mjeri djelovanje Kršnjavog u javnosti bili prisutno, koliko je njegov svestrani program prihvaćen, utjecajući na razvoj opće percepcije kulture kao resora u politici.

Krajcsovics je Kršnjavom u dopisu o rješenju molbe izrazio kurtoazne zahvale u potpori, ali nije propustio ni navesti „odlične zasluge i uspjehe“ koje su pod njime ostvarene „na polju javne nastave“ dugogodišnjim radom.¹⁰⁵⁵ Novopostavljeni je odjelni predstojnik odmah po dolasku pokazao da može biti razborit, podržavši prijedlog kazališnog intendant Stjepana Miletića da se osnuje Hrvatska dramatska škola pod okriljem Glazbenog zavoda, podcrtavajući nužnost i korisnost takve škole.¹⁰⁵⁶ Nadovezao se na pokrenute projekte Kršnjavog, određivši neke nastavne uredbe (npr. za obuku slijepe djece).

Oton Krajcsovics-Iločki¹⁰⁵⁷ (predstojnik 1896.-1897.) bio je međutim u prvom redu ipak vladin „poslušnik“, vjeran Khuenov politički suradnik koji je dugo vremena proveo uz režim na različitim funkcijama. Kao predstojnik Unutrašnjeg odjela Zemaljske vlade postao je jedan od prepoznatljivo omraženih političara svojeg doba, iza kojeg su se vukle različite korupcijske afere.¹⁰⁵⁸ Njegova neomiljenost zrcali se i u radu kao predstojnika Odjela, budući da se upravo u njegovo vrijeme pojačava kontrola nad svećenstvom i učiteljskim kadrovima u županijama, razvrstavajući političke nepodobne od podobnih.

¹⁰⁵⁴ *Hrvatska domovina*, 10. i 18. IV. 1896.

¹⁰⁵⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 1444, „Dr. Izidor Kršnjavi“, dokument br. 1604, kut. 419. Da je pak Izidor Kršnjavi imao vrlo loše mišljenje o imenovanju Krajcsovicsa novim predstojnikom, govori i opaska koju je zapisao: „Našao je uspravnim da se opravda [ban Khuen, op. F. Š.], što je nestručnjaka predložio za mog nasljednika, tj. čovjeka, koji za taj položaj nema nikakvih kvalifikacija, i time što je rekao da želi da se u mojim reformama ništa ne mijenja, pošto svaki stručnjak ima ambiciju da s v o j e ambicije provodi.“ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 112. Kasnije će još Kršnjavi, prilikom smrti Krajcsovicsa 1906., usporedno s pogrebnim govorom Josipa Šilovića zapisati glavne negativne karakteristike, ocijenivši ga kao alkoholičara, neradnika, nestručnjaka pogubna utjecaja na bana, doduše lojalnog režimu, ali i predstavnika „javnog bizantinizma“, častohlepnog, za znanost (odnosno resor bogoštovlja i nastave) bez značaja, osim što je bio potkupljiv i organizirao vlastitu mrežu takvih ljudi. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. druga, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 456-458.

¹⁰⁵⁶ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 3883, kut. 464.

¹⁰⁵⁷ Pridjevak „de Ilok“ odnosno „Iločki“ dodijelio je Krajcsovicu 1895. godine Franjo Josip.

¹⁰⁵⁸ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 392-393.

Krajcovicsev mandat obilježio je dodatno i još jedan kulturno-politički skandal, doduše izvan njegove kontrole. Skandal je izazvao kulturno djelatni Marijan Derenčin, koji je već prije objavljuvao satirično-provokativna djela s prilično jasnim političkim podkontekstom. Tako je 1884. izašao dramolet *Zaruke Hrvatske* koji je tematizirao hrvatski teritorijalni integritet ili 1893. komedija u tri čina *Primadona* u kojoj se karikaturalno prikazuje građanstvo i jasno aludira na politički kontekst. No, krajem 1896. izvedena je u kazalištu njegova *Ladanjska opozicija*. Ta je komedija ponašanje parlamentarne opozicije, prije svega pravaša i naročito Josipa Franka, satirizirala i izrugivala, predstavljajući je kao jalovu. Derenčin je osmislio otvorenu društvenu kritiku u kojoj prikazuje lakrdiju oporbenog ponašanja i razmišljanja, nemogućnost da se efikasno parira vještom neimenovanom protivniku – Mađarima.¹⁰⁵⁹ Predstava je bila uspjeh, zabilježena je velika posjećenost i interes, ali tome je sasvim sigurno doprinio skandal o kojem su pisale novine te je nakon nekoliko izvedbi skinuta s repertoara. *Agramer Zeitung* zauzima nadmeno režimski stav i komentira kako doseg komedije može biti samo Derenčinovo političko samoubojstvo i ništa drugo.¹⁰⁶⁰ Pravaški se tisak žalio na predstavu s političkim intencijama, dok je *Obzor* hvalio komediju – i djelo vlastitog stranačkog člana.¹⁰⁶¹ Tako u kulturnoj rubrici duljim tekstovima o predstavi pohvale dobiva autor radi „kuraža“, jer je „otvoreno i iskreno“ iznio mišljenje o „političkim komedijašima“ (misleći na pravaše) i tako ponudio uspješnu satiru „sa ozbiljnom moralnom pointom“.¹⁰⁶²

Kratkoročni Krajcovicsev mandat, kao i naredni mandat Teodora Mallina (predstojnik 1897.-1898.) koji je kao odjelni savjetnik tek preuzeo privremeno brigu nad resorom,¹⁰⁶³ pokazuju određenu promjenu u smjeru politike bana Khuena. Prije svega, imenovanje Krajcovicsea, te potom Mallina, nije bio potez koji se odnosio na kulturnu politiku, već realnu politiku. Pozicija bana je nakon incidenata 1895. godine oslabljena, i unatoč vrlo uspješnim potezima kojima je šteta uvelike sanirana,¹⁰⁶⁴ i dalje se govorilo o politički delikatnom položaju Khuena, o mogućnosti da se grof Miroslav Kulmer, grof Rudolf Erdödy ili neki drugi kandidat imenuje novim hrvatskim

¹⁰⁵⁹ Nikola BATUŠIĆ, „Marijan Derenčin“, u: *Pučki igrokazi XIX. stoljeća: pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 36 (Zagreb: Zora-Matica hrvatske, 1973.), 383.

¹⁰⁶⁰ *Agramer Zeitung*, 12. XI. 1896.

¹⁰⁶¹ Usp. Nikola BATUŠIĆ, „Marijan Derenčin“, u: *Pučki igrokazi XIX. stoljeća: pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 36 (Zagreb: Zora-Matica hrvatske, 1973.), 381-382.

¹⁰⁶² *Obzor*, 10. XI. 1896.

¹⁰⁶³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.* (Zagreb: Tisak kralj. zemaljske tiskare, 1897.), 37.

¹⁰⁶⁴ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 114-123.

banom. Kako bi svoj položaj što prije ojačao, ban Khuen-Héderváry promjenom uvodi Krajcsovicisa u Sabor, dokazujući kako ljudi od njegovog povjerenja još uvijek čvrsto drže vlast.

U tom kontekstu je kulturna politika vrlo brzo izgubila na važnosti. Ako je 1895. godina bila vrhunac jednog pristupa, koji je kulturu koristio u svrhu političke propagande, što je dakle podrazumijevalo i vrhunac potrošnje, onda je dakle jasno da je njen neuspjeh ili relativni uspjeh značio nužne promjene. Slavljenička 1895. bila je u smislu izdataka za Odjel bogoštovanja i nastave do tada bez iznimke najizdašnija godina. K tome se ban našao u nezgodnoj situaciji i zbog troškova smirivanja pobune u Vojnoj Krajini 1883./1884. (ukupni troškovi iznosili su preko 150.000 forinti) koji su došli na naplatu odnosno za koje je ugarski ministar financija László Lukács 1898. teretio upravo hrvatsku vladu.¹⁰⁶⁵ Smatralo se da se prije svega trebaju balansirati izdaci Odsjeka za bogoštovlje i nastavu, pokriti rastrošnu ostavštinu i stvoriti novu ravnotežu. Ali, propagandni moment opstaje; politički pragmatizam bana i u ovom slučaju dolazi do izražaja: propusti i pogreške iz 1895. godine nisu značile obustavu medijske propagande režima preko kulture, samo unutarnje restrukturiranje. To je značilo da se Kršnjavijevi projekti, oni koji nisu bili podređeni ostvarivanju političke moći i ovisnosti (nego ponekad moći i ovisnosti o pojedincu – Kršnjavom), obustavljaju.

Jedno od izvorišta problema – Sveučilište, sada je pak trebalo biti odlučnije pritisnuto; nije više bio dovoljan ni režimu lojalan rektor Franjo Spevec. Nakon što je unutarnja stabilizacija postignuta, opet se, preko Armina Pavića kao kandidata za odjelnog predstojnika, najavljuju nešto veći planovi. Čak i banov panegirički biograf Martin Polić istaknuo je kako je s Krajcsovicsem došlo do promjene smjera u provođenju reformi na području kulture i obrazovanja, opravdavajući to s nužnim usklađivanjem u odnosu na energičnu djelatnost Kršnjavog.¹⁰⁶⁶ Resor bogoštovlja i nastave predstavljao je „odskočnu dasku“, priliku koja je Krajcsovicu i Mallinu dodijeljena kako bi mogli sudjelovati na najvišem stupnju vlasti te potom dalje avansirati u političkom životu.

¹⁰⁶⁵ Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba* (Zagreb: Srednja Europa, 2019.), 303.

¹⁰⁶⁶ Polić tako piše: „Njega [Kršnjavog, op. F. Š.] je na čelu nastavnomu odijelu zamjenio na vrlo kratko vrijeme sadašnji banov prvi doglavljanik na čelu političke uprave, a poslije njega je došao sveučilištni profesor i mnogogodišnji narodni zastupnik, sadašnji odjelni predstojnik Armin Pavić. U ovom dosljednom izboru sveučilištnih profesora za predstojnika nastavnoga odjela manifestirao je ban težnju, da onim nastavnicima najvišega učilišta zemlje, koji su se ujedno posvetili parlamentarnom životu, pruži priliku, da se iztaknu na najvišem kulturnom mjestu u organizmu zemaljske uprave. Novi odjelni predstojnik našao se u položaju, koji je od njega tražio rad u drugom pravcu, negoli ga je izvadljao njegov predšastnik dr. Kršnjavi. U takovu položaju nalazio se je i predstojnik dr. Spevec. Došavši na čelo nastavnomu odjelu poslije Ivana Vončine, imao je ponajprije uzdržati i dotjerati više nego jednu kulturnu uredbu, koju je ovaj zasnovao, a ovo je bio takav konzervativan zadatak, koji je on u prvom redu imao provesti.“ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 187.

Budući da je resor preuzeo kao politički pouzdanik bana izvan struke, Krajcsovicseva se djelatnost svodila uglavnom na manje izmjene regulativa, uređivanje pokojih aspekata školske ili sveučilišne nastave te završavanje od prije započetih projekata. Donesene su tako nastavne osnove za obuku slijepe djece i građevnu stručnu školu, promijenjene neke odredbe oko školarina, itd.¹⁰⁶⁷ Nakon velikog deficita koji je naslijeđen od Kršnjavog, ban je bio mnogo oprezniji u kretanju u nove troškove i projekte, koji su se vjerojatno nakon uspjeha od 1895. godine činili i nepotrebnima. No mjere štednje su izravni odraz sukoba koji se odvijao na relaciji Zagreb – Budimpešta još od ranijih godina, „rata“ kojeg su vodili hrvatski ban Khuen i ugarski ministar-predsjednik Dezső Bánffy. Bivšeg je protukandidata za mjesto ministara-predsjednika Bánffy nastojao pritiskati neposredno, preko ministra financija Lászla Lukácsa (ministar financija 1895.-1905. i 1910.-1912.), koristeći se nadolazećom regularnom revizijom financijskog dijela Nagodbe.¹⁰⁶⁸

Međutim, treba također istaknuti da je financijski pritisak na Trojednu Kraljevinu odnosno Vladu dodatno pojačan djelovanjem ugarskog ministra-predsjednika. Tipičan sukob političkih karaktera na prijelazu stoljeća, pod atmosferom sve jačeg oporbenog opstrukcionizma u Budimpešti i pojave političara izraženih karaktera, Dezső Bánffy nije prezao skoro ni pred čime kako bi svojeg političkog protivnika što efikasnije ograničio. Gradeći na poziciji koja je od 1895. bila ojačana padom ministra vanjskih poslova Kálnokyja (važnog Khuenovog saveznika), incidentom u Zagrebu te velikom izbornom pobjedom 1896. u kojoj je vladajuća Liberalna stranka osvoji preko 20% više glasova nego u ranijem ciklusu,¹⁰⁶⁹ Bánffy se odlučio upustiti u na nekoliko političkih manevara i intrigi koje bi znatno ugrozile položaj Khuen-Héderváryja. Nadovezujući se na ranije glasine da bi Khuen mogao postati hrvatski ministar u Ugarskoj vladi, a dotadašnji ministar Josipović preuzeti bansku dužnost, Bánffy se upustio u širenje glasina. Učestalo izbivanje bana iz Zagreba tumačio je kao živčanu odnosno mentalnu bolest Khuena koja ga sprječava u efikasnom obavljanju dužnosti, te se pobrinuo da glasina dođe i do samog vladara.¹⁰⁷⁰ Još opasnije

¹⁰⁶⁷ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 13-14.

¹⁰⁶⁸ *Agramer Tagblatt*, 2. VII. 1898. O odnosu Bánffyja i Khuena vidi naročito: Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 92-103.

¹⁰⁶⁹ O izborima vidi: András GERŐ, *The Hungarian Parliament (1867-1918). A Mirage of Power* (New York: Columbia University Press, 1997.), 95, bilj. 35.

¹⁰⁷⁰ Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo*,

su međutim bile Bánffyjeve inicijative u vezi s hrvatskom oporbom i oporbom bana Khuena među unionistima koje su predvodili Pavao i Géza Rauch, Nikola Crnković i Géza Jelačić.¹⁰⁷¹ Khuen-Héderváry znao je da će ga Franjo Josip do kraja podržati i da u njemu vidi budućeg premijera, ali je jednako tako znao da kraljevu podršku ima i Bánffy, barem neko još vrijeme. Zbog toga se odlučio povući, suziti prostor za pogreške te polagano taktizirati. Nije želio dopustiti još neku veću pogrešku ili incident koji bi mu dodatno oslabio položaj, ali je hrvatske interese u okvirima nagodbenog zakona odlučnije branio u odnosu na Bánffyja, shvaćajući da je svako uzmicanje (koje nije strateško) u tom smislu i poraz bana.

Još izraženija štednja u vrijeme Teodora Mallina prati takvo oprezno Khuenovo taktiziranje. Mallinov kratki mandat iskorišten je za preinake zakonskih odredbi, ukidanje ženskog *slöjda* u školama te promjene u statutu ženskog liceja i druge manje promjene.¹⁰⁷² Najveća je njegova zasluga finalizacija projekta pokretanja Kraljevske šumarske akademije pri Mudroslovnom fakultetu, provedena na poticaj Ive Mallina i u suradnji s nastavnikom na Gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima Franom Kesterčanekom (1856.-1915.) koji je 1900. godine imenovan sveučilišnim profesorom na Akademiji.¹⁰⁷³

Krajem 1898. godine Teodor Mallin se vraća na savjetnički položaj, a upravu Odjela preuzima i četvrti predstojnik unutar nekoliko godina, Armin Pavić. Već sama činjenica da su najizvjesniji kandidati za šefa odjela bili Pavić i također već etablirani pravni stručnjak Josip Pliverić govori kako je ban uspio konsolidirati svoju vlast s obzirom na Budimpeštu te ponovno krenu u ambiciozniju realizaciju kulturnih projekata.¹⁰⁷⁴ Pliverić je iza sebe imao izuzetno

gospodarstvo i kultura, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 98-99.

¹⁰⁷¹ Usp. Iván BERTÉNYI ml., „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougaraska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 98-100; László KATUS, „Bánffy Dezső miniszterelnök és Khuen-Héderváry Károly horvát bán „párviadala”“, u: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*, ur. Béla HÁDA, et al. (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010.), 318.

¹⁰⁷² Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 15-16.

¹⁰⁷³ Do osnutka Akademije djelatno je bilo pod Kesterčanekom Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima. Ondje je po uzoru na druga šumarska učilišta Monarhije organizirao i reformirao nastavu, kao što je aktivno sudjelovao i u osnivanju Akademije. Sama Akademija, također po uzoru na druge takve akademije u Monarhiji, nije bila pod ingerencijom Odjela za bogoštovlje i nastavu već pod Odjelom za unutarnje poslove.

¹⁰⁷⁴ Da je Josip Pliverić figurirao kao glavni kandidat i pored Pavića i Mallina pokazuje i jedna satirična karikatura u oporbenom listu *Trn* naslovljena „sjajna utrka prvog hrvatsko-ugarskog biciklističkog društva“. *Trn*, 5. XI. 1897.

uspješnu akademsku karijeru (dekan Pravnog fakulteta, rektor Sveučilišta), pripadao je novijem valu pristaša režima i članova Narodne stranke. Poput Pavića, i Pliverić je više puta u tisku navođen kao potencijalni odjelni predstojnik. Njegova je djelatnost i u Hrvatskom saboru (od 1893.) i Ugarskom saboru (od 1897.) itekako zapažena, isticao se kao čelnik delegacije u Zajedničkom saboru (uz Nikolu Tomašića) i praktični pravni stručnjak.¹⁰⁷⁵ Međutim, na kraju se ban odlučio Pliverića zadržati kao zastupnika u Ugarskom saboru, a Armina Pavića imenovati novim odjelnim predstojnikom. U odnosu na ranija dva šefa resora, Pavić je osim podrške režimu, kao dugogodišnji Khuenov saborski zastupnik (od 1884. član Narodne stranke, zastupnik 1884.-1906.), bio i svojim radom stručno vezan uz resor koji je preuzeo: uspinjao se od studija slavistike i klasične filologije u Beču, učitelja na osječkoj, varaždinskoj, riječkoj i požeškoj gimnaziji do sveučilišnog profesora hrvatskog jezika i književnosti (1877.), dva dekanska mandata na Filozofskom fakultetu (1882.-1883. i 1894.-1895.) i rektorskog položaja netom prije imenovanja (1896.-1897.). Osim toga, Pavić je neko vrijeme spadao u krug bližih suradnika Kršnjavog za vrijeme njegovog predstojništva, pripremajući projekt standardnog pravopisa, zatim metodičke revizije školskih udžbenika, itd. Kao redoviti član Akademije (od 1874.) imao je i određen utjecaj na tu sferu kulturnog djelovanja, što ga je također činilo vrlo pogodnim izborom u odnosu na druge.¹⁰⁷⁶ Tako se može činiti uvjerljivom i informacija koju prenosi Izidor Kršnjavi iz razgovora kojeg je krajem siječnja 1904. vodio s predsjednikom Matice hrvatske Gjurom Arnoldom. On je naim konstatirao kako *Obzor* preko urednika Pasarića „štedi“ Armina Pavića, a zaštitu mu pruža i Tadija Smičiklas kao predsjednik Akademije.¹⁰⁷⁷

Od stupanja na predstojničku dužnost Pavić je naslijedio zadatak da uredi financije i provodi štednju. Odmah pri preuzimanju dužnosti je istaknuo prvotne dvojbe pri preuzimanju „teškog zadatka“; odlučio ga se ipak prihvatiti jer vjeruje u napredak školstva koji je ostvaren pod Nagodbom i njegovim prethodnicima. U kratkom govoru ključne su riječi bile: održati i upotpuniti postojeće strukture (institucije).¹⁰⁷⁸ Konkretno, to je značilo provesti značajan rebalans

Kasnija će pak karikatura u istom listu prikazati trijumf Pavića koji na balkonu Palače bogoštovlja i nastave slavodobitno zadirkuje „gubitnika“ Pliverića. *Trn*, 20. X. 1898.

¹⁰⁷⁵ Branko OSTAJMER, „Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru u Budimpešti (1868.-1918.)“, u: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ (Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015.), 475-476.

¹⁰⁷⁶ *Dom i svijet*, 1. XI. 1898.

¹⁰⁷⁷ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 333-334.

¹⁰⁷⁸ *Agramer Zeitung*, 21. X. 1898.

financijskih sredstva, povećati sredstva za Sveučilište i škole, a naročito preparandije, a na svim drugim stavkama, kao što su stipendije, uvesti štednju i rezove. Ograničenost tih ciljeva tako je potvrđena već prvim nastupom. Međutim, za razliku od svojih prethodnika, Pavić je imao ipak elaboriraniji program, koji je obuhvaćao daljnji razvoj školstva, gradnju novih školskih zavoda kojima bi se smanjila preopterećenost pojedinih škola po uzoru na Austriju i Ugarsku,¹⁰⁷⁹ zatim kombiniranja školske osnove iz 1888. godine u gradskim školama i naredbe iz 1895. godine kada je školski program usmjeren na učenje pisanja, čitanja i računanja u ruralnim predjelima.¹⁰⁸⁰

Vrsta učilišta	Broj učilišta	Broj polaznika
Niža pučka škola	1.412	174.405
Viša pučka škola	29	3.151
Niža realna gimnazija	3	460
Realna gimnazija	6	2.064
Velika gimnazija	9	3.512
Ženski licej	1	321
Muška učiteljska škola	4	394
Ženska učiteljska škola	2	412
Nautička škola u Bakru	1	115
Glazbeni zavod (Zagreb)	1	353

Tablica 10. Prikaz brojčanog stanja škola i njihovih polaznika pred odlazak bana Khuena. (Izvor: *Službeni glasnik*, 1904.).

Armin Pavić je 1899. u Saboru, odgovarajući na kritike oporbe, održao govor u kojem se jasno vidi njegova politička koncepcija razvoja kulture, njegov program. Ustvrdio je da je skoro 2 milijuna kruna (milijun forinti) budžeta za Odjel prilično dobar iznos koji uz racionalnu raspodjelu pokriva taj program. Osim načelnog zalaganja za razvoj osnovnih škola i pohvalama politici režima, Pavić je istaknuo važnost interkonfesionalnih škola, referirajući se vješto na Mažuranićev školski zakon koji je to predviđao. Također, zastupao je tezu da je potrebno racionalno otvaranje novih škola, preferirajući kvalitetu nad kvantitetom škola. Kritike teologa i pedagoga, obzoraškog zastupnika Cvjetka Rubetića da je školski program predvidio premalo mjesta vjeronauku i izučavanju vjerskih tekstova, Pavić je neosporno odbio navodeći primjere kako je religiozno obrazovanje poticano, od dotacija Društvu sv. Jeronima do slavljenja vjerskih blagdana. Važna

¹⁰⁷⁹ Prema Paviću to je glavni razlog zbog kojeg preko 50% školskih obveznika ne polazi u škole; prenapučenost škola koje nisu raspoređene dovoljno gusto. Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 19.

¹⁰⁸⁰ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 19-27.

okosnica za daljnji razvoj školstva za Pavića je zakonska osnova iz 1888. godine: on smatra da učenici nisu u školi previše opterećeni raznim predmetima – kako navodi da se u javnosti govori, nego dapače da bi predmete trebalo učiniti kvalitetnijima uz školsku opremu i povećanjem kvalitete učitelja kroz preparandije.¹⁰⁸¹

Na Rubetićeve kritike da se srednjoškolsku djecu vodi na kazališne predstave i zabave, Pavić odgovara kako je to dio stjecanja opće kulture, koji ih neće učiniti anarhistima nego doprinijeti njihovom habitusu.¹⁰⁸² Daljnje okosnice Pavićevog programa su povećanje broja gimnazija, raznovrsnost naobrazbe gimnazijalaca (braneći odluku da se religija na maturi više ne ispituje), racionalni razvoj Sveučilišta, čiji troškovi rastu (u 10 godina za 100%), pa je prvenstveni cilj stvaranje stručnih kadrova, izgradnja Sveučilišne biblioteke i dodatno uređenje Botaničkog vrta, a onda širenje na druge fakultete. Naime, Milan Amruš i rektor Josip Šilović tražili su što hitnije osnivanje medicinskog i politehničkog te teološko-pravoslavnog fakulteta. Međutim, Pavićev je odgovor bio da glavica nije dovoljno porasla (oko 600.000 forinti) te da je potrebno daljnje strpljenje.¹⁰⁸³ Svoj je govor završio pohvalama razvoja kulture pod banom Khuenom, a kao dokaz poslužio mu je primjer grada Zagreba koji sada ima avenije od Kolodvora do trga bana Jelačića i nekadašnje „žabokrečne močvare“ koja je sada pretvorena u reprezentativni trg bana Khuena.¹⁰⁸⁴ Ono što je dakle Pavić nudio svojim programom je racionaliziranje troškova, ulaganje u kvalitetu i postojeću infrastrukturu, oprezno investiranje i izbjegavanje skupih građevinskih radova ili velikih pothvata osim nužnih. Uvelike je to bio nastavak racionalne razvojne politike Speveca. Pod vodstvom Armina Pavića su na Sveučilištu, u suradnji s rektoratom, dogovorene daljnje reforme i poboljšanja. Interesantno je da su pritom troškovi uzdržavanja Sveučilišta stabilizirani, naročito u odnosu na razdoblje pod Kršnjavim, obilježeno i većim građevinskim djelatnostima. U razdoblju od 1890. do 1896. tako su troškovi porasli za skoro 95%, dosežući 195.000 forinti u posljednjoj godini. Pavić je zaustavio rast i troškove stabilizirao do 200.000 forinti (400.000 kruna) po godini.¹⁰⁸⁵ Racionalizam u potrošnji nije značio da su obustavljeni svi

¹⁰⁸¹ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 501-505.

¹⁰⁸² *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 505.

¹⁰⁸³ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 506-507.

¹⁰⁸⁴ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 508.

¹⁰⁸⁵ *1875.-1915. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, prir. Rudolf SIGNJAR (Zagreb: Kr. zem. tiskara, 1915.), 58.

projekti. Uvedena je 1899. godine „Mensa academica“ koja je preuzela brigu nad humanitarnim zadacima povezanim sa studentskim životom, dakle pribavljanjem jeftinije ili besplatne hrane, odjeće, stručnih knjiga, instrukcija te pripomoć za stambena pitanja.¹⁰⁸⁶ Pavić se zalagao i za dva ključna projekta za daljnji razvoj Sveučilišta: organizaciju Sveučilišne knjižnice i uvođenje studija medicine (odnosno Medicinskog fakulteta), koje je ostvareno tek pred kraj Austro-Ugarske Monarhije. Naime, pod Pavićem se nastavlja proces koji je započeo u vrijeme bana Pejačevića (1882.), kada se krenulo s izradom propisa za nostrifikaciju doktorata stečenih izvan Austro-Ugarske Monarhije koji je vrijedio za teološke i pravne studije, kao i za filozofske fakultete. Na toj osnovi je potom tek 1899. godine uređeno povjerenstvo za nostrifikaciju doktorata s područja medicine,¹⁰⁸⁷ kako bi se dalje ubrzalo i nadoknadilo nedostajanje dugo obećanog studija medicine na Zagrebačkom sveučilištu. Bio je to projekt koji je Pavić stalno obećavao, za kojeg se skupljala i glavica, ali koji nikako nije ulazio u fazu realizacije: ban Khuen smatrao je da u Trojednoj Kraljevini postoji prevelik broj liječnika, pa da uređenje takvog fakulteta nije prioritet. Pomak na Sveučilištu pod Pavićem ostvaren je odredbom kojom je ženama također odobren pristup Mudroslovnom fakultetu. Također, u kolovozu 1901. godine je, povodom tridesete godišnjice postojanja Hrvatskog pedagogijskog književnog zbora, otvoren svečano i Hrvatski školski muzej. Uz potporu od 500 forinti iz proračuna (osigurana već 1900. godine) otvoren je u zgradi Hrvatskog učiteljskog doma tako muzej s bogatom zbirkom nastavnih i školskih predmeta, od kojih je mnoge upravo Odjel, najčešće nakon sudjelovanja na velikim izložbama (Svjetska izložba u Parizu 1900.), darovao muzeju te knjižnicom i arhivskom zbirkom – projekt koji je dugo vremena čekao konačnu realizaciju koja je ostvarena naročito uz poticaj predsjednika Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora Antuna Cuvaja i predstojnika Pavića.¹⁰⁸⁸

Iako je jači pritisak nad Sveučilištem, naročito nakon listopadskog incidenta iz 1895. godine kojeg organiziraju studenti, ostvarivan i uz pomoć rektora poput Franje Speveca (rektor 1895.-1896.) i Armina Pavića (rektor 1896.-1897.), upravo se Pavićevim postavljanjem na mjesto odjelnog predstojnika željelo dodatno ojačati utjecaj na Sveučilištu. Pravih rezultata u tom pogledu nije bilo, pa su se u narednim rektorskim mandatima Dočkala, Šilovića, Arnolda, Vimera, Vrbanića i Klaića do kraja Khuenovog banovanja, izmjenjivale faze uže suradnje s fazama

¹⁰⁸⁶ *Agramer Zeitung*, 18. II. 1899. Vidi također publikaciju: *Pravila društva „Hrvatska Mensa academica“* (Zagreb, 1898.).

¹⁰⁸⁷ *Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1900.), 13.

¹⁰⁸⁸ Vidi: Elizabeta SERDAR (ur.), *Hrvatski školski muzej 1901.-2001. – stalni postav* (Zagreb: HŠM, 2001.).

obostranih kritika i predbacivanja. Problem politizacije Sveučilišta, iako je bio jasan i Paviću i rektorima, nikada nije u potpunosti otklonjen, niti se to u stvarnosti moglo provesti. Ipak, da je tijekom Pavićevog mandata uspostavljen određen oblik političkog utjecaja pokazuje i, sudeći po novinskim reakcijama, vrlo uspješan „sjajni ples“ kojeg organiziraju studenti sa Sveučilišta 1902. godine.¹⁰⁸⁹ Osim što je na plesu prisustvovao i po prvi put sam ban Khuen-Héderváry, pa je tako čitav događaj dobio na dodatnoj važnosti jer su se pojavili i drugi istaknutiji uzvanici, jasnije nego ranije je poslana poruka o mirnoj i lojalnoj sveučilišnoj mladeži, o mladim „realistima“ koji su unatoč nekim oporbenim stavovima bili spremni prihvatiti Nagodbu i uspostaviti kontakt s režimom.¹⁰⁹⁰

Glavna djelatnost predstojnika svodila se ipak na uređivanje statuta pojedinih školskih ustanova, zavoda ili sastavnica kao što su knjižnice, vrtovi, itd. Pavićeva se kulturna politika tako primarno bavi nadogradnjom ranije donesenih zakona i odredbi pod Spevecom i Kršnjavim. U smislu elaboriranosti kulturne politike, Pavićevo je djelovanje ostalo u najboljem slučaju ograničeno. Diskusija oko stanja u školstvu i s time povezanim problemima sve je više sličila na onu koja se odvijala u Ugarskoj prije nekoliko desetljeća. Pitanja s kojim se morao suočavati bila su usmjerena na konkretne razvojne planove: kako povećati broj škola, naročito u smislu gušćeg rasporeda školskih institucija u seoskim krajevima; kako osigurati više sredstva za plaće nastavnika – pod vodstvom Huga Badalića srednjoškolski su profesori tražili uravnoteženije plaće u odnosu na sveučilišne profesore, buneći se da im je standard života vrlo loš; kako poboljšati kvalitetu školstva općenito i naročito nastavnika, kada primjerice u Cislajtaciji 71% srednjoškolskih nastavnika predaje na preparandijama, dok u Hrvatskoj i Slavoniji to čini samo 17%; kako opismenjavanje zemlje provesti što efikasnije? Pritužbe o tome da školstvo ne funkcionira dobro u praksi sve su češće i u političkim raspravama u Saboru i u novinama – govori se o neuravnoteženom obrazovanju u gradovima i na selu, mogućnostima izvođenja školskog programa, preopterećenosti učenika u školi. I Velimir Deželić će 1901., u sklopu Matice hrvatske, kritizirati školske zakone koji prema njemu u odnosu na razvijenije zemlje-uzore ne provode

¹⁰⁸⁹ *Narodne novine*, 7. II. 1902.; *Obzor*, 7. II. 1902.

¹⁰⁹⁰ Gotovo istovremeno, dan kasnije, priredilo je i Društvo hrvatskih književnika u dvorani Glazbenog zavoda zabavu. Iako su novine organizaciju i program priredbe hvalile, u svojim dnevničkim zabilješkama Kršnjavi kritizira organizaciju, uspoređujući je s (prema njemu) mnogo uspješnijim plesom na Sveučilištu uz konstataciju „(...) bez bana se kod nas ne prave revolucije ni plesovi“. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 172; *Obzor*, 8. II. 1902.

efikasniju politiku opismenjavanja.¹⁰⁹¹ Naime Pavić se i dalje držao vladine politike koja je u odnosu na nepismenost koncentrirana na građevnu djelatnost (izgradnja školskih zgrada) i dodatno opterećivanje školskih nastavnika dodatnim radom s učenicima. Budući da je još od vremena Kršnjavog izgradnja školskih zgrada bila ipak u relativnom zastoju, ta je opterećenost nastavnika povećana. Pavić je već 1900. godine namjeravao dodatnim dotacijama barem djelomično pripomoći tom problemu potplaćenosti opterećenih učitelja, ali će se ta namjera, povezana sa dalekosežnijim programom obuke odraslih nepismenih osoba, u punom smislu realizirati tek nekoliko godina kasnije.¹⁰⁹² U rasponu od deset godina, od 1890. do 1900. postotak nepismenih je kod muškog stanovništva Hrvatske i Slavonije pao za oko 12%, dok je kod ženskog stanovništva zabilježen pad o 11%.¹⁰⁹³

Franjo Josip u Beču pri otvaranju sjednice parlamenta 1902. drži govor u kojem ističe važnost povećanih ulaganja u nastavu i školstvo, boljeg opremanja školskih prostorija u skladu s „najnovijim znanstvenim naprecima“, jer njega „nastave spada među najljepšim zadacima države“.¹⁰⁹⁴ Hrvatska je realnost i položaj u kojem se nalazio Pavić bila nešto drugačija: kada je odjelni predstojnik od lipnja 1901. krenuo u inspekcijska putovanja u Slavoniju i Srijem, kako bi na licu mjesta utvrdio stanje školskih postrojenja, bila je potrebna pažljiva propagandna kampanja. Ranije mjere štednje omogućile su postupne i skromne pomake, pa je Pavić tijekom posjeta Osijeku, uz obilazak svih školskih zgrada, naročito istaknuo važnost gradnje nove preparandije i općenito zadovoljavajuće stanje.¹⁰⁹⁵ Kada je krajem rujna u Bjelovaru prisustvovao svečanom otvorenju novouređene zgrade velike realne gimnazije, čija je izgradnja ukupno koštala 120.000 forinti (240.000 kruna), Pavić je bio mnogo hrabriji. Lokalna proslava koja je pritom organizirana bila je proslava nacionalne kulture, na kojoj su dominirale hrvatske trobojnice i domoljubne pjesme. Odjelni predstojnik u takvim je prilikama govorio o značaju gimnazije za „nacionalnu kulturu, znanost i narodno obrazovanje“ te istaknuo kako su prilikom izgradnje angažirani hrvatski obrtnici i poduzeća.¹⁰⁹⁶ Pavićev mandat odsječkog predstojnika završava 1904. godine, nakon što

¹⁰⁹¹ *Agramer Zeitung*, 14. XI. 1901.

¹⁰⁹² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Analfabeti – njihovo podučavanje“, kut. 497; Suzana LEČEK, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Bansknoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 141-142.

¹⁰⁹³ *1875.-1915. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, prir. Rudolf SIGNJAR (Zagreb: Kr. zem. tiskara, 1915.), 56.

¹⁰⁹⁴ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1902.*, sv. 17 (Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 3.

¹⁰⁹⁵ *Agramer Zeitung*, 5. i 7. VI. 1901.

¹⁰⁹⁶ *Agramer Zeitung*, 23. IX. 1901.

su velike političke promjene već uvelike nastupile. Bilanca njegove kulturne politike u smislu razvoja školskog sustava nikako ne dostiže razdoblje Kršnjavija, ali je ipak određeni pomak u odnosu na razdoblje velike financijske stege: 1901./1902. troškovi održavanja povećani su u odnosu na početak mandata za skoro 10%, smanjen je ukupni broj osnovnoškolskih zgrada, povećan je školski kadar (oko 10% više budžetskih sredstava izdvaja se na plaće) a neznatno je porastao i broj djece koja obvezatno pohađa osnovne škole.¹⁰⁹⁷

Iz rasprava o školstvu primjećuju se ipak i neke opće značajke kulturne politike koje su na prvi pogled na marginama tih rasprava, ali su se kao ideje zadržale. Tako se primjerice sve češće oko 1900. govori o promjeni zakona koji je nalagao da posjeti školske djece kazalištu i drugih zabavnih sadržaja budu isključivo dogovarani u pratnji roditelja: u saborskoj raspravi spominje se pozitivni učinak kazališta koje neće mlada pokoljenja „pokvariti“ i od njih učiniti „anarhiste“, već pridonositi njihovoj učenosti.¹⁰⁹⁸ Također, sve češće se javlja mišljenje da školsku reformu trebaju provoditi određeni stručni nadzornici koji su upoznati s modernim pedagoškim standardima kako bi se promjene mogle što bolje primijeniti.¹⁰⁹⁹

Iako je tim informacijama potrebno pristupiti s dosta opreza, Armina Pavića će kao odjelnog predstojnika sa slabim uspjehom i relativno malim dometom ideja i realizacije okarakterizirati u nekoliko navrata Izidor Kršnjavi.¹¹⁰⁰ Ne samo da je Pavić, prema njemu, zakazao kada je trebalo intervenirati „u ime talenta“ i budućnosti hrvatske književnosti,¹¹⁰¹ već da je ostavštinu svojeg prethodnika (tj. Kršnjavog) pokušavao djelomično umanjiti ili zanemariti zasluge.¹¹⁰² Kršnjavi će Pavića prikazati i kao moralno upitnog, korumpiranog i problematično rezigniranog, poslušnog predstojnika, osobu čiji je politički (ili osobni) interes uglavnom u prvom

¹⁰⁹⁷ *Službeni glasnik*, 31. III. 1898., 51-80; *Agramer Zeitung*, 2. VII. 1903.

¹⁰⁹⁸ *Agramer Zeitung*, 30. I. 1899. Usp. *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, sv. 3, dio I (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.), 505. Krajem 1898. talijanski anarhist Luigi Lucheni usmrtio je u Švicarskoj austrijsku caricu i kraljicu Elizabetu (1837.-1898.), što je izuzetno utjecalo na tadašnji opći diskurs u Monarhiji. U raspravama se često spominje i raspravlja o problemu anarhizma, mladim anarhistima, fanaticima i teroristima.

¹⁰⁹⁹ *Agramer Zeitung*, 18. XI. 1898.; 30. I. 1899.

¹¹⁰⁰ Treba, prije svega, napomenuti da izuzev Vončine, Kršnjavi gotovo u pravilu kritizira, ponekad podrugljivo opisuje, negativno komentira i predstavlja kao ograničene (u smislu kulturne politike) sve svoje neposredne prethodnike i nasljednike. Nije sklon niti Spevecu, niti Krajcovicu, niti Paviću, a posrijedi su pritom vrlo često i osobni sukobi.

¹¹⁰¹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 175-176.

¹¹⁰² Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 178-179.

planu.¹¹⁰³ Možda pretjerana ili teško provjerljiva, ocjena Kršnjavog nije sasvim pogrešna kada je riječ o Pavićevoj učinkovitosti. Slično Spevecu, radije se nadovezivao i završavao projekte, nego ih sam započinjao. Odnosi prema Sveučilištu i unapređenje tamošnje nastave u smislu kvalitete i uređenosti jedan je od rijetkih zadataka koje je provodio sustavno i s interesom, dok su druge sfere kulturnog razvoja često ostajale po strani, što radi izostanka financijskih sredstava, što radi manjka interesa odjelnog pročelnika.

U svojim zapisima Izidor Kršnjavi često bilježi kako ban već početkom 1890-ih sve češće aspirira prema mjestu ministra-predsjednika u Ugarskoj. Pritom je imao podršku Franje Josipa i dijela Liberalne stranke, ali su otpor pružali i istaknuti pojedinci u mađarskoj politici koji su Khuena smatrali „stranim tijelom“ i „kraljevim čovjekom“ koji provodi austrijsku politiku, izražavajući nepovjerenje da je on u stanju predvoditi mađarsku politiku. Ministri-predsjednici Sándor Wekerle i Dezső Bánffy će u njemu vidjeti isključivo oponenta, a podršku kralja će koristiti kako bi dokazali u javnosti da je njegova lojalnost Ugarskoj ograničena.¹¹⁰⁴ Niti uspjesi u Hrvatskoj i Slavoniji nisu uvijek smatrani uspjesima u Budimpešti, gdje se političkog protivnika željelo dodatno ocrniti kao „novog Jelačića“ ili istaknuti da je upravljanje Hrvatskom znatno lakše nego Ugarskom.¹¹⁰⁵ Tako se Khuen našao u poziciji u kojoj je prvenstveno prevladala politička računica: do 1895. i velikog kulturnog slavlja dolaskom Franje Josipa postignut je maksimum u smislu promidžbe njegovih uspjeha u Hrvatskoj i Slavoniji; nakon toga trebalo je u resoru bogoštovlja i nastave održavati reda, administrirati ga, doradivati postojeće zakonske temelje. Jedina veća debata u koju su uključeni odjelni predstojnici Mallin i Pavić, sam ban, zatim Milan Amruš iz oporbe i drugi, jest rasprava o ulaganjima u školstvo i opismenjavanjem zemlje. Propagandistički moment odražava se dakako i dalje u govorima i nastupima predstojnika, koji neumoljivo ponavljaju da je temelj razvoja školstva i kulture dualističko uređenje Dunavske Monarhije; kulturna politika u tom trenutku doseže skoro isključivo samo razinu propagande.

¹¹⁰³ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 338-339; 350-352.

¹¹⁰⁴ O odnosu Khuena i Wekerlea vidi: Géza Andreas von GEYR, *Sándor Wekerle, 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie* (München: Oldenbourg Verlag, 1993.).

¹¹⁰⁵ Heinrich FRIEDJUNG, *Geschichte in Gesprächen: 1898-1903*, ur. Franz Adlgasser i Margret Friedrich (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1997), 116, 119.

II.4.5. *Financiranje kulture: proračunski trendovi*

Godina	Ukupni proračun (u forintama i novč.)	Odjel za bogoštovlje i nastavu (u forintama i novč.)	Udio Odjela za bogoštovlje i nastavu u proračunu (u %)
1883.	4,014.626	623.787	15,53
1884.	4,008.833	588.755	14,68
1885.	6,408.548	1,178.431	18,38
1886.	6,334.019	1,140.378	18,00
1887.	6,389.752	1,160.471	18,31
1888.	6,408.548	1,178.434	18,38
1889.	6,444.960	1,191.824	18,49
1890.	6,490.380	1,207.301	18,60
1891.	6,647.756	1,233.560	18,55
1892.	7,311.100	1,351.348	18,48
1893.	7,537.139	1,452.918	19,27
1894.	7,631.973	1,518.692	19,89
1895.	8,411.958	1,699.879	20,20
1896.	8,908.251	1,858.602	20,86
1897.	9,074.712	1,889.752	20,82
1898.	9,105.384	1,968.647	21,62
1899.	9,148.970	1,993.026	21,78
1900.	9,288.082	1,997.125	21,50
1901.	9,303.418	1,972.370	21,20
1902.	9,348.772	1,981.968	21,20
1903.	9,592.069	-	-

Tablica 11. Proračunski iznosi s posebnim osvrtom na proračunski dio za

Odjel za bogoštovlje i nastavu u doba bana Khuena. (Izvor: HR-HDA-79-UOZV; HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi). Udjelni skok u financiranju događa se pred u zadnjoj godini mandata Ivana Vončine i za vrijeme predstojnika Speveca. Daljnja će povećanja izboriti Kršnjavi, no treba napomenuti da je kao predstojnik također uveo alternativne oblike financiranja izvan proračuna.

Analizom dugoročnog trenda rasta ukupnog proračuna, a ujedno i proračunskog dijela koji je dodijeljen Odjelu za bogoštovlje i nastavu, dobiva se potpunija slika djelovanja jednog sve uhodanijeg centraliziranog sustava koji je već pod banom Mažuranićem poprimao ustaljene obrasce funkcioniranja. Proračunski iznosi u vrijeme bana Khuena rastu, a pored toga se multipliciraju i stavke koje budžet pokriva. S vremenom će neke subvencije rasti (stipendijalne potpore, subvencija Glazbenom zavodu, Sveučilištu, itd.). Kako se birokratski aparat povećavao tijekom njegova banovanja, ukazuje i proračunska stavka „Mirovine“, koja je iznosila 30.916 forinti 1884. godine,¹¹⁰⁶ dok je pred odlazak Khuena 1902. ista stavka iznosila 155.800 forinti.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁶ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 35236, kut. 553.

¹¹⁰⁷ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 74087, kut. 2015.

Dok je prvo vladino dodjeljivanje sredstava najčešće bilo vezano uz jednokratne financijske dotacije koje su se odnosile na utemeljenje, dakle gradnju i uređenje zgrade ili prostora neke kulturne institucije, čini se da su presudni faktori u ostvarivanju značajnijih trajnih financijskih subvencija bili ili uglavnom politički motivirani ili na temelju osobnih međuodnosa. Najjasniji je upliv politike u financiranje kulture kada je riječ o institucijama ili društvima za koje je vlada smatrala da su pod ingerencijom ili utjecajem biskupa Strossmayera, odnosno njegovih pristaša, na koje se dakle nije mogao (uz pomoć financiranja) ostvariti veći utjecaj. Osim Sveučilišta, koje je zbog svoje veličine bilo posebno područje egzerciranja političke moći i utjecaja Strossmayerovih sljedbenika, pravaški orijentiranih pojedinaca i režimskih ljudi, u prvom redu je Matica hrvatska osjetila posljedice takve režimske kulturne politike. Tako je netom uspostavljeni fiksni iznos godišnjih dotacija za Maticu hrvatsku počeo pod režimom Khuen-Héderváryja varirati, s trendom opadanja već u kasnim 1880-im godinama. Neregularne subvencije (najčešće dodjeljivane za izdavanje prijevoda na hrvatski) pritom nisu mogle nadomjestiti izostanak stalne financijske pomoći od strane vlade. I Hrvatski pedagoški književni zbor, uvelike pod utjecajem pedagoga Ivana Filipovića (1823.-1895.), „najpoznatijeg mučenika apsolutizma“,¹¹⁰⁸ ilirca i pristaše Strossmayera, zbog čega ga režim slabo trpi, unatoč fiksnoj subvenciji, nije mogao računati na bitnu pripomoć vlade, jer je maksimalan iznos dotacije bio 400 forinti u jednoj kalendarskoj godini.¹¹⁰⁹ Da je još u vrijeme režima bana Khuena postojala i paralelna kulturna politika biskupa Strossmayera očito je najviše iz njegovih donacija. Strossmayer je, prema podacima iz spomenice objavljene 1900.-1904. (u dva dijela), Akademiji donirao 547.500 forinti, Sveučilištu 88.000 forinti, Arheološkom muzeju u Zagrebu 1.600 forinti, srednjim školama 27.500 forinti, zatim 11.240 forinti u „prosvjetu puka“, dakle prosvjetnim društvima, Matici hrvatskoj 2.000 forinti, a Matici dalmatinskoj 3.000 te još ukupno 18.555 forinti u razne kulturne svrhe. U svrhu potpore đacima i umjetnicima poklonio je biskup 20.201 forinti.¹¹¹⁰

S druge strane, osobna je povezanost odjelnih pročelnika s nekim institucijama, društvima ili vodećim pojedincima često značila povoljniju politiku vlade u odnosu na

¹¹⁰⁸ Prema: Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860* (Zagreb: Globus, 1985.), 379. Filipović je 1887. godine umirovljen iz službe, ali se nije u potpunosti povukao već je ostao predsjednik Saveza hrvatskih učiteljskih društava do 1892. godine, kada se pod pritiscima režima, povlači i predsjedničko mjesto prepušta Stjepanu Basaričeku.

¹¹⁰⁹ HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1891.-1898.

¹¹¹⁰ S.a., *Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakovački i sriemski god. 1850.-1900.* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1900.-1904.), 929-931.

dodjeljivanje stalnih ili izvanrednih sredstava. Najočitije će to biti kod Izidora Kršnjavog i njegovog odnosa prema Društvu umjetnosti ili Arheološkom odjelu Narodnog muzeja pod vodstvom Josipa Brunšmida, ali osobna povezanost bit će po svemu sudeći važan faktor i za Ivana Vončinu pri odnosu prema Hrvatskom sokolu, Stjepanu Spevecu prema Sveučilištu, itd. Brunšmid je kao ravnatelj Arheološkog odjela prisno surađivao s Kršnjavim, te za razliku od nekih drugih institucija trend vladinih ulaganja nije opadao u odnosu na ranija razdoblja, već je dapače ishoden niz novih (uglavnom jednokratnih) investicija. Slično tome je i Vjekoslav Klaić kao član ravnateljstva Glazbenog zavoda uglavnom svojim političkim vezama ishodio supstancijalno povećanje godišnje subvencije za čak 200% u odnosu na ranije razdoblje.¹¹¹¹

Kazalište je predstavljalo zasebnu sferu, i zbog osobite važnosti u javnosti i zbog financijski zahtjevne situacije u kojoj se nalazilo. Naime, sve su glavne novine, bilo da se radilo o režimskim ili oporbenim tiskovinama, gotovo svakodnevno izvještavale o stanju ili događanjima oko kazališta i u kazalištu. Veliki javni interes značio je i veliku vidljivost vladinih poteza pa je ban Khuen vrlo smjelo odmjeravao poteze. Troškovi su iz godine u godinu rasli, naročito nakon preseljenja u novu kazališnu zgradu 1895. godine; ban je, ovisno o prilikama, dopuštao posebna ulaganja, ambiciozniju viziju razvoja kazališta koju je provodio Stjepan Miletić, ali je odlučno podvlačio i certu kada je procijenio da će financijsko opterećenje kazališnih troškova opteretiti proračun, izazvati negativnu reakciju u Budimpešti ili jednostavno nanijeti veću političku štetu nego korist. Pred Miletićev odlazak i tijekom intendanture Ive Hreljanovića vlada će odobriti čak i povišenje subvencije, ali će s druge strane ban bez ikakvog oklijevanja carsku subvenciju inkorporirati u fiksnu vladinu subvenciju kazalištu od 32.000 forinte.

Dakako, pojedini planovi i projekti odjelnih predstojnika i samog bana vezanih uz kulturu, kao što je primjerice velika gradnja kazališne zgrade ili pak samo financiranje institucija, često se odvijalo udruživanjem različitih financijskih sredstava iz više izvora: proračuna Zemaljske vlade (odnosno različitih odjela), proračuna pojedinih gradova, namjenskih zaklada, donacija, itd. Samo je Kršnjavi, čija je kulturna politika ovisila o najrazgranatijem i elaboriranom razvojnom planu, shvaćao i pokušavao pronaći stalne dodatne izvore financiranja projekata koje je provodio njegov Odjel. Vončina je shvaćao potrebu oslobađanja dodatnih sredstava, ali je to činio u sklopu širih odrednica bana i Zemaljske vlade u odnosu na zakladni novac te prodaju zemaljskih dobara. I Kršnjavi je nastojao spretnim dogovorima s financijski sve

¹¹¹¹ Antun GOGLIA, *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.* (Zagreb: tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.), 66-69.

bolje stojećim gradom, odnosno gradskom upravom Zagreba i preko tiskarskih ugovora doći do stalnih prihoda koji bi trajno ojačali mogućnosti Odjela za bogoštovlje i nastavu. Međutim, deficit koji se stvarao širenjem djelatnosti Odjela, predstavljao je opterećenje čitavoj Zemaljskoj vladi. Računarski ured Zemaljske vlade ustanovio je da je došlo do prekoračenja proračuna za 1886. godinu za 257.905 for. i 65,5 novčića (nč.). Jedan od razloga za prekoračenje bila je i stavka „Kazalište“ koja je iznosila 18.000 forinti. Dio prekoračenja činio je i Odjel za bogoštovlje i nastavu. Iz prekoračenja vidljivo je da je u ovom periodu naglasak bio na budućoj izgradnji obrtne škole. Tako je čak iz stavke za plaće i smještaj učitelja izdvojeno 13.099 forinti te stavljeno među opće pologe za obrtnu školu. Uz to je 20.329 for. i 83 nč. iz prinosa iz krajiške imovinske obrazovne i uzgojne zaklade uloženo u štedionicu za građevni fond obrtne škole. Iako je manjak u proračunu bio stalan aspekt, 1886. godine Računarski ured je dao oštrij prijedlog kraljevskoj Zemaljskoj vladi upozoravajući je da je njezina zadaća vođenje brige oko stanja u proračunu. Manjak će se do kraja godine pokušati izjednačiti ili umanjiti tako da se za studeni i prosinac iz kraljevske državne blagajne izdaju manji doticaji za podmirivanje upravnih troškova, a uz to će se uzeti razni prinosi iz zemaljskih zaklada. Jedna od njih je zemaljski rezervni fond i njezin kamatni prihod od 5.000 forinti. Izdvojene su još dvije s nezanemarivom svotom od 100.000 forinti aktivnih kamata od glavnica naukovne zaklade i 20.600 forinti iz sveučilišne zaklade. Računarski ured dao je prijedlog da Zemaljska vlada izda odredbu za svoje odjele i odsjeke uz napomenu da u buduće ne prekorače stavke iz autonomnog budžeta. S druge strane, to će kontrolirati sam računarski ured i u slučaju prekoračenja će staviti upozorenje na doznake koje će izdavati.¹¹¹² Naravno, možda je naivno očekivati da je bilanca svake godine pozitivna ili na nuli kada je u pitanju zemaljski proračun, a i još je od ranijih izvještaja vidljivo da se svake godine morao pokrivati manjak od prethodne. Ipak, ovakvo upozorenje iz Računarskog ureda ukazuje na ozbiljnije pokušaje kontrole tih prekoračenja i manjka, kao i činjenicu da su zaklade za razne obrazovne i sl. svrhe raspolagale nezanemarivom svotom, ali su očito bile i prve koje su morale poslužiti za preslagivanja unutar proračuna, što opet taj sektor ostavlja bez stalnih i sigurnih sredstava.

Obnova financijske nagodbe 1889. godine značila je samo smanjenje tangente za pokriće autonomnih poslova s 45% na 44% hrvatskih prihoda. Permanentni spor oko obračuna davanja izuzetno je opterećivao financijske odnose Hrvatske i Ugarske, a činjenica da je bansku vlast

¹¹¹² HR-HDA-79-UOZV, svezak 2-18, dokument br. 9165, kut. 749.

držao Khuen-Héderváry samo je dodatno učvrstila percepciju o nepravednom i za hrvatske prilike štetnoj raspodjeli sredstava.¹¹¹³ Deficit se posebno nakon 1895. godine, kada je zbog incidenata paljenja mađarske trobojnice u Zagrebu banovanje Khuena čak kratkotrajno dovedeno u pitanje, odrazio negativno na provođenje razvojnog plana kulture u posljednjih nekoliko godina vlasti bana Khuen-Héderváryja. Iako će postotak iz proračuna određen za Odjel za bogoštovlje i nastavu od 1892. godine bilježiti dugotrajniji rast iz godine u godinu – on će se zaustaviti samo 1896. godine¹¹¹⁴ – to neće uvijek značiti da će dodijeljena sredstva biti na raspolaganju za potrošnju ili provedbu planova: gradnju školskih i drugih kulturnih objekata ili investicija u projekte i otkupe. S odlaskom Kršnjavog 1896. godine završava to razdoblje velikih investicija, što jasno potvrđuje i prekid trenda u proračunskoj 1896. godini. Od tog trenutka jednako važno postaje balansiranim budžetom pokriti deficit koji je nasljeđivan.¹¹¹⁵ Pokazat će se naime da je već u ožujku te godine čak 29 zemaljskih i privatnih zaklada pod upravom Unutarnjeg odjela i Odjela za bogoštovlje i nastavu „imalo oveće manjke u gotovini“;¹¹¹⁶ stoga je glavna odrednica u svim daljnjim poduzećima Odjela bila financijska konsolidacija, smanjenje troškova i štednja.

Također zanimljiv uvid daju i rasprave o budžetima koje su novine redovito u skraćenim verzijama prenosile. Osim što su često, kao i kod drugih političkih (saborskih) rasprava, pitanja i odgovori bili unaprijed dogovarani, „naručivani“, kako bi se moglo javno, a naizgled spontano, poentirati ili istaknuti neku bitnu poruku, te rasprave ipak pružaju vrlo dobar uvid i u logiku razmišljanja režima. Objašnjenja subvencioniranja ili nesubvencioniranja određenih segmenata koji su nedvojbeno spadali pod kulturu ukazuje na službeni stav, antagonizam ili određene ciljeve Zemaljske vlade. Kazalište je tijekom druge polovice 1890-ih godina učestala tema rasprava: točnije, sva je pozornost bila usmjerena na Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu kao ključnu kulturnu instituciju. Fiksna subvencija koja joj je dodjeljivana, pitanje njenog povećanja ili smanjenja, bilo je najčešće u središtu tih rasprava. No česte su bile i rasprave o pojedinim segmentima kazališnog repertoara, o troškovima koje kazalište proizvodi, korisnosti dramskog repertoara ili pak skupe opere, o ulaganjima u kazalište u prošlosti i budućnosti, samoodrživosti glumišta i upravama koje su takvu financijsku politiku u stanju provesti. Budući da je pitanje kazališta u javnosti percipirano kao pitanje nacionalnog ponosa, ban Khuen-Héderváry pristupao

¹¹¹³ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.), 102.

¹¹¹⁴ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 58035, kut. 1054.

¹¹¹⁵ HR-HDA-78-PRZV, dokument br. 1435, kut. 497.

¹¹¹⁶ HR-HDA-78-PRZV, dokument br. 1658, kut. 498.

mu je oprezno i taktično, točno procijenivši kada treba popustiti, a kada pritisnuti. Primjerice, kada se predlagalo posebno državno subvencioniranje hrvatske drame u kazalištu, na poticaj odluke gradske uprave u Osijeku koja je čak 10.000 forinti predujma izdvojila za te potrebe, ban je podržao prijedlog i potvrdio da se radi o važnom segmentu nacionalne kulture, ali je odluku o takvoj subvenciji odgodio za (financijski) bolja vremena.¹¹¹⁷

No razgovaralo se i o drugim kulturnim institucijama. Tako primjerice 1894. godine tijekom jedne rasprave proračunskog odbora dolazi pitanje, čak iz vlasti – od Armina Pavića, kojeg potom podržava Aleksandar Egersdorfer – vezano uz redovito subvencioniranje Matice hrvatske i Akademije. Pavić je od Zemaljske vlade tražio dogovaranje stalne financijske pomoći u obliku subvencije (3.000 forinti) za Akademiju, dok je vlastiti upit iskoristio i da opravda neuvođenje regularne subvencije za Maticu, koju Zemaljska vlada dobro podržava preko drugih suradnji.¹¹¹⁸ Odgovor iz vlastitih redova, a potom i od bana, ukazuje na pragmatičnost kulturne politike koja je vrlo rijetko razdvojiva od općih stranačkih i političkih interesa. Zastupnik Gjuro Gjurković iznosi mišljenje da je upitno treba li Akademiji subvencija ili ne, budući da je budžet zemlje ionako opterećen, a sama vlada nema pravog uvida u financijsko stanje Akademije, pa bi takva subvencija bila opravdana tek onda, kada bi se dozvolio nadzor nad internim financijama Akademije. Na to se nadovezuje ban, koji ističe da vlada podržava isključivo znanstvene poduhvate, što se u zadnje vrijeme kod Akademijinih projekata može uočiti, no također osuđuje političko djelovanje koje zasjenjuje znanstvene motive i objektivnost, a što se u slučaju Akademije događa pri biranju njenih članova.¹¹¹⁹ Svakako, ban je u Akademiji i Matici vidio institucije koje su pod snažnim utjecajem Strossmayera, Račkog i obzoraša; njegova je poruka ustvari bila: subvencije će se povećati, postat će redovite i dostatne u onom trenutku kada će Zemaljska vlada imati veću kontrolu nad tim institucijama, uvid u njihova poslovanja i utjecaja na unutrašnju strukturu koju još uvijek smatra uglavnom neprijateljskom.¹¹²⁰

Rasprave o financiranju kulturno-obrazovnih institucija i društava često su doticale i pitanja njihove korisnosti. Na prijelazu stoljeća češće će se pojavljivati i izraz „udrugomanija“, misleći pritom na sve veći broj lokalnih udruga koje u financijskom smislu gotovo u potpunosti

¹¹¹⁷ *Agramer Zeitung*, 14. XII. 1898.

¹¹¹⁸ Pavić navodi jednog srednjoškolskog profesora kojeg je Odjela za bogoštovlje i nastavu dodijelio Matici koji radi na sakupljanju narodnih pjesama. *Agramer Zeitung*, 15. XII. 1894.

¹¹¹⁹ *Agramer Zeitung*, 15. XII. 1894.

¹¹²⁰ Tako će biti i nakon smrti Račkog (1894.), jer Akademiju vode Josip Torbar (predsjednik 1890.-1900.) i Tadija Smičiklas (predsjednik 1900.-1914.).

ovise o vladi, a pritom ne „produciraju“ mnogo. Sam će Khuen spomenuti jedan primjer takve udruge, Društva za uređenje i poljepšanje Plitvičkih jezera koje je osnovano 1893. godine na poticaj sveučilišnog profesora, kemičara Gustava Janečka (1848.-1929.), u koje je vlada samo ulagala velika novčana sredstva, dok su rezultati bili skromni. Takav rezon prema društvima i udrugama zahvaća i različita pjevačka, literarna ili studentska udruženja, no u znatno manjoj mjeri, jer je njihovo financiranje samo po sebi jednostavnije. Gjurković će tako pod znak pitanja staviti rad Glazbenog zavoda u trenutku kada je zatraženo povećanje redovite subvencije. Argumenti su mu pritom brojni: zemlja nema novaca da financira glazbenu naobrazbu mladih talenata koji potom karijeru nastavljaju u inozemstvu, a ne na hrvatskim pozornicama, Glazbeni zavod mora povećanje opravdati konkretnim rezultatima, u red se moraju dovesti stipendije koje dodjeljuje zavod, napominjući i da se zbog velikog broja Zagrepčana koji polaze glazbenu školu mora razmisliti o tome da subvencioniranje Zavoda preuzme i gradska uprava. Takve i slične rasprave o korisnosti, rezultatima i financijskim izdacima će zahvatiti čak i Maticu hrvatsku i Akademiju, iako se niti režimski zastupnici, niti sam ban neće usuditi te institucije izravno dovesti u pitanje.¹¹²¹

Odmah pri početku mandata Izidora Kršnjavog bilo je jasno da će se proračunske stavke, koje su pod Spevecom bile relativno uhodane, morati adaptirati. On je toga dakako bio svjestan, te se od početka primio posla sređivanja odjelnih financija. To je ustvari značilo zahtijevati profesionalizaciju odjelnih savjetnika i činovništva koje mu je dodijeljeno. U praksi, Kršnjavi je provodio pragmatičnu politiku prikupljanja financijskih sredstava izvan stavki proračuna, koja je doduše bila ograničena: troškovi Odjela nikada nisu na kraju godine ostali pokriveni, već se deficit gomilao. Zahtijevao je da prihodi koji su proizlazili iz njegovog Odjela (dakle iz raznih zaklada, drugih izvanbudžetskih prihoda i sl.) budu preusmjereni, odnosno iskorišteni za daljnje troškove i potrebe njegova Odjela, a ne za druge poslove unutar Vlade o kojima se Odjel nije obavještavao.¹¹²² Druga važna stavka „unutarnjeg“ financijskog rebalansa pod Kršnjavim je snažnija suradnja s gradskim poglavarstvom i zastupstvom Zagreba. Za razliku od svojih prethodnika, Kršnjavi uvodi model sufinanciranja gradnje školskih institucija, dogovarajući iznos od 4,364% ukupnih gradskih prihoda koji je dodijeljen njegovom Odjelu za gradnju srednjih škola, realne škole i gimnazije.

¹¹²¹ *Agramer Zeitung*, 15. XII. 1898.

¹¹²² Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 306-307.

K tome je Kršnjavi iskoristio tu suradnju kako bi za potrebe svog Odjela dobio povoljnije mogućnosti ustupa zgrada i naročito zemljišta za gradnju, slično kako će se kasnije i ban odlučiti za povoljnu formulu suradnje s gradom oko gradnje zgrade kazališta na nekadašnjem Sajmišnom trgu. Naposljetku, Kršnjavi je za pojedinačne projekte, uglavnom obnova ili gradnje školskih i institucionalnih zgrada, također ishodio pojedinačne gradske dotacije.¹¹²³ Bio je to sustav gradnje kakav je već desetljećima prema zakonskim odredbama funkcionirao u Beču i Austriji općenito, pogotovo u odnosu na gradnju javnih škola koje su modelom sufinanciranja propulzivnije rasle.¹¹²⁴ Radilo se o velikom uspjehu Kršnjavog, jer je gradsko poglavarstvo bilo u to vrijeme većinski u rukama oporbe, dok se i unutar Zemaljske vlade nisu svi zalagali za potpisivanje takvog ugovora.¹¹²⁵ Izvan područja grada Zagreba, naročito u Lici i Slavoniji, Kršnjavi je računao na snažniju financijsku potporu njegovih projekata od strane Zemaljske vlade, ali i na suradnju s velikim županima koji su bili odani režimu, zauzvrat dobivajući za svoju županiju različite projekte,¹¹²⁶ primjerice sa svojim prijateljem Budom Budisavljevićem.¹¹²⁷

¹¹²³ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 6; 45. Kršnjavi i svojim *Zapiscima* piše: „Ovo [misli se na ugovor grada i Odjela, nap. F. Š.] je gradu osiguralo izgradnju više velikih građevina i bolju upravu na školama, koje su dosad životarile o gradskoj skrbi. Zemaljskoj se vladi pruža prilika da uz korištenje gradskih sredstava izgradi i dobije u glavnom gradu lijepe kulturne zavode. Smatrao sam taj ugovor s gradom remek-djelom u svakom pogledu“ (45).

¹¹²⁴ Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 282.

¹¹²⁵ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 6; 45-46.

¹¹²⁶ Kao što je već napomenuto, ban Khuen je ulogu velikog župana ojačao. Dakako, režimski župani nisu uvijek bili samo poslušnici, već su aktivno sudjelovali u provođenju projekata vlasti, radeći i za dobrobit svog kraja. Primjerice, kada 1885. godine Hrvatski pedagoški književni zbor potiče sakupljanje priloga za gradnju „Hrvatskog učiteljskog doma“, osim bankovnih zavoda važnu ulogu imaju i veliki župani. Tako uz „rodoljubno zalaganje“ odnosno podršku Bude Budisavljevića, tada velikog župana bjelovarskog, osamnaest škola iz te županije pristupa projektu u statusu utemeljitelja. Pokazuje to koliki su utjecaj pojedini režimski veliki župani imali i na području školstva, odnosno koliko su mogli, ako im je bilo dopušteno i ako su uživali povjerenje bana, utjecati na određene projekte – dakako, najviše u smislu provedbe. HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1882.-1885.

¹¹²⁷ Bude Budisavljević tako piše u svojim memoarima: „Čovjek vrlo načitan, glave bistre a namjera dobrih rodoljubnih, on je posvuda susretan vrlo prijazno a ja sam za vožnje na kolima i domjenku za stolom zbilja uživao u njegovom razgovoru, poistini moram priznati. Postupanje chefa bogoštovlja i nastave s učiteljstvom pučkim pa i školskom djecom, sa sveštenstvom jedne i druge crkve, a i s narodom i njegovom inteligencijom posve je umjestno bilo, a meni je svekoliko u račun išlo sve to življe njegov zanimanje za moj u mnogom još zaostali, zapušteni gorski kraj, moj mili zavičaj. I doista je iza njegovoga putovanja mnoga općina u pogledu odluke škole propjevala što bi se reklo, a sam Gospić sagradio je nuz višu pučku školu troškom od blizu 100000 K [kruna, nap. F. Š.] na račun zemlje, pa je ovdje osnovan i gimnazijalni internat čije je ekonomske poslove vlada meni povjerila bila, ali je iza sedam godina žali bože zbog prevelika troška dokinuti se morala. Kršnjavi je na svom putovanju radio proučiti, koliko se je takvom prilikom dalo, sud i običaje, potrebe i želje naroda, a prema ovome vlada se je u svojim odlukama posve bespristrano davala na obe strane bez razlike imena i vjere.“ Budislav BUDISAVLJEVIĆ PRIJEDORSKI, *Memoari „Pomenci iz moga života“*, ur. Željko KARAUŁA (Bjelovar: Horvat, 2012.), 181.

Tijekom predstojništva Kršnjavog rastu i dotacije pojedinim društvima, udrugama, zborovima odnosno njihovim publikacijama. Tako Hrvatski pedagoški književni zbor, koji je uglavnom fiksnu dotaciju od tek 200 forinti primao i u vrijeme Vončine i u vrijeme Speveca, pod Kršnjavim dobio dvostrukih 400 forinti godišnje.¹¹²⁸ Kršnjavi je bio svjestan da svojim programom opterećuje proračun i stvara deficit, pa je nastojao uvesti strategije „unutarnje štednje“. Tako je primjerice od važne naklade školskih knjiga, budući da je Zemaljska vlada bila i izdavač i vlasnik školskih knjiga, koja je donosila zaradu, ispisivao kratkoročne novčane potpore, zadržavajući na taj način manji dio zarade za dotacije Odjela.¹¹²⁹

Iz svega se može zaključiti da Kršnjavi nije samo razumio kako kulturni napredak mora biti financiran i podržan konstantnim ulaganjima, već je pronalazio i kreativne načine osiguravanja novčanih sredstava. Pritom se Kršnjavi često nije nalazio u lakoj poziciji: ban je želio rezultate i uspjehe, ali nije uvijek bio spreman udovoljiti svim novčanim potražnjama, budući da je i sam bio pod pritiskom Budimpešte; oporba je nedosljedno kritizirala odjelnog predstojnika kao rastrošnog, sklonog luksuzu, ali je istovremeno napadala i manjak ulaganja u školstvo; društva i institucije od svog su predstojnika očekivali pak omogućivanje većih sredstava za redovite i izvanredne projekte; najzad, i u njegovom Odjelu postojali su službenici koji su radili protiv Kršnjavog i pritiskali ga na različite načine upravo putem financijskog pitanja. U takvoj situaciji Kršnjavi povremeno operira „u mraku“, preslaguje financijska sredstva iz jednog fonda u drugi, uređuje poslovanja manje transparentno, a više podređeno svojem programu. Uz to, Kršnjavi koristi svoja ranija iskustva upravljanja, nastojeći ostvariti i najmanje prihode za pojedini segment svog programa. Primjerice, kada se Društvo umjetnosti u palači bogoštolja i nastave sastaje u travnju 1895. godine, razgovara se ozbiljno o načinima podrške i financiranja umjetničkog razvoja u Hrvatskoj i Slavoniji (odnosno samog Društva). Odjel pritom ne pomaže direktno, subvencijama, već različitim neizravnim, ali vrlo učinkovitim strategijama.

Izložbu Bukovčevih slika u prostorijama Akademije 1893. godine posjetilo ukupno 2.000 osoba, a nekoliko mjeseci potom u dva tjedna je Izložbu umjetnina hrvatskih slikara i kipara Roberta Frangeša Mihanovića i Ivana Tišova u istim prostorijama posjetilo svega 270 osoba. Kada je 1895. pak Društvo organiziralo veliku izložbu hrvatskih umjetnika posjetilo ju je ukupno 3.606

¹¹²⁸ HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1891.-1898.

¹¹²⁹ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 102; 110.

osoba: izložbu su pogledali svi najviši dužnosnici Trojedne Kraljevine.¹¹³⁰ Odjel je aktivno, putem naloga, poticao zagrebačke škole da organiziraju skupne posjete izložbi. K tome je još i od bečkog slikara Williama Ungera dogovoreno originalno radiranje portreta bana Khuen-Héderváryja prema predlošku Bukovčevog portreta, uz honorar od 500 forinti.¹¹³¹ Društvo umjetnosti je uz subvenciju od 1.500 forinti također angažirano da nabavi fotografski aparat i umnožava banov portret te dovrši bakrorez.¹¹³² Naručena je zatim izrada portreta Franje Josipa i nadbiskupa Posilovića te serija slika karakterističnih hrvatskih krajolika. Odjel je preuzeo i prodaju preostalih publikacija Društva (*Glasnik, Oblici graditeljstva u starom veku i glavna načela građevne ljepote* Kršnjavoga iz 1883.) školskim knjižnicama. Govorilo se i o narudžbi knjige o umjetničkim spomenicima u Trojednoj Kraljevini (uključujući i Dalmaciju), a potvrđeno je ponovno i sudjelovanje Društva pri pripremama za Milenijsku izložbu i gradnju hrvatskih paviljona.¹¹³³ Sve je te djelatnosti poticao i provodio kroz državnu strukturu sam Kršnjavi, pronalazeći najrazličitije načine dodatnog dinamiziranja kulturne scene. Rezultat pritom nije bio samo jači upliv države u podupiranje kulture ili bolje poslovanje institucija ili društava, već i populariziranje umjetnosti i kulture intenziviranjem dobro organiziranih projekta koji su skretali pozornost javnosti.

Unatoč razgranatom i bogatom kulturnom planu što ga je osmislio Kršnjavi, glavna briga kojom nije samo zaokupljen državni aparat Odjela, već i čitava Zemaljska vlada, jest pokrivanje proračunskih deficita. Budući da financijski aspekti Nagodbe, kao i većina ostalih, nisu revidirani u povoljnom smislu jer do temeljne i opsežnije revizije nije došlo, sanacija proračunskih nedostataka se u Khuenovo vrijeme perpetuirala. To ipak nije značilo obustavu ulaganja ili cjelokupno smanjivanje financijskih sredstava koja su dodjeljivana u svrhu razvoja školskog i obrazovnog sustava te razvoja kulture općenito. No značilo je to da od kraja 1880-ih godina Odjel za bogoštovlje i nastavu, točnije odjelni predstojnik, morao sve više određivati prioritete. Pritom je politička dimenzija najčešće bila ključna. Vidljivo je to iz odnosa Zemaljske vlade prema

¹¹³⁰ U to je vrijeme bilo uobičajeno da umjetnici dočekuju posebne uzvanike otvorenja pred vlastitim radovima. Stoga je interesantno napomenuti da je Robert Frangeš Mihanović na izložbi navodno kao vladin stipendist iz Beča odbio otići do bana Khuena i pokloniti mu se. No, tijekom izložbe ban je sam prišao Frangešu Mihanoviću i pohvalio njegov rad. Prema: Zdenka MARKOVIĆ, *Frangeš Mihanović: biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti* (Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1954), 41.

¹¹³¹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokumenti br. 3200 i 3417, kut. 31.

¹¹³² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 3417, kut 31.

¹¹³³ *Agramer Zeitung*, 1. IV. 1895.; HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, Društvo za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu – dopis Odjelu za bogoštovlje i nastavu, s. a. (1894.), kut. 31; HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Slika nabava za dvoranu u sgradi odjela“, dokument br. 5037, kut. 31. Usp. Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 143.

Akademiji i Matici hrvatskoj, pa i hrvatskoj književnosti općenito. U usporedbi s nekim drugim vidovima kulture poput likovne umjetnosti ili graditeljstva i arhitekture, književnost je iziskivala relativno skromna ulaganja. Međutim, politički pritisak snažnog Khuenovog režima s jedne strane te ustrajanje pravaške oporbe i nekadašnjih narodnjaka koji nisu stali uz režim već su se kao obzoraši držali Strossmayerovog usmjerenja s druge strane, bitno su suzili prostor slobodnom književnom stvaralaštvu. Borbenost koja je ponekad dosezala razinu određene naivnosti, želja da se putem književnosti podigne nacionalna samosvijest, ukaže na teške prilike u zemlji i pokaže otpor prema režimu, vrlo brzo su dovele književnike u težak položaj u odnosu na vlast. Tako se inicijalni zanos književnika pretočio vrlo brzo u rezignaciju, bijeg i beznađe.¹¹³⁴ Djela Gjalskog, Kranjčevića ili Leskovara u posljednjim desetljećima 19. stoljeća prožeta su pesimizmom i melankolijom, intrinzičnom psihologizacijom junaka koja sve češće zaobilazi dubinu problema, nastojeći na taj način uspostaviti odnos prema surovom stanju za koje su pisci smatrali da nudi realnost.

Stariji književnici još su se pred kraj 19. stoljeća uglavnom bavili prikazom socijalnih prilika, naročito odnosa sela i grada a nerijetko su se, slijedeći Šenou, odlučivali i za pripovijesti smještene u prošlosti. Krajem 19. stoljeća njihov je položaj bio izuzetno ovisan o politici – ili državnoj ili opozicijskoj. Književnici pravaške orijentacije (Kovačić, Kumičić, Harambašić i dr.) svoja su djela često smatrali prilozima borbi protiv režima ili buđenju i očuvanju hrvatske rodoljubne svijesti. Oni koji su pak radili u državnoj službi znali su da im napredovanje ovisi o poslušnosti i općenitom djelovanju i izvan posla. Bilo koji je oblik kritike u književnom stvaralaštvu mogao biti protumačen kao proturežimsko ponašanje ili podržavanje opozicije, što je značilo uskraćivanje pomoći, poteškoće na radnom mjestu te nenapredovanje.¹¹³⁵ Gjalski je kao državni službenik, zbog svojeg romana *U noći* (1887.), gdje je negativno prikazan politički život Zagreba od 1870-ih godina, naročito pravaška ideologija (naivnost),¹¹³⁶ kao i pripovijetke *Bijedne priče* (1888.) koja je razbjesnila bana jer ju je Oton Krajcsovcis propustio zaplijeniti,¹¹³⁷ ali i drugog svog stvaralaštva imao otežanu karijeru. Godine 1898. konačno je, dakako iz političkih

¹¹³⁴ Vinko BREŠIĆ, *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2015.), 62.

¹¹³⁵ Usp. Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 112-113.

¹¹³⁶ Vidi: Miroslav ŠICEL, *Gjalski* (Zagreb: Globus, 1984.); Krešimir NEMEC, *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća* (Zagreb: Znanje, 1995.), 209-210.

¹¹³⁷ Antun BARAC, *Članci i eseji: pet stoljeća hrvatske književnosti* (Zagreb: Zora, 1968.), 212, citirano prema: Ivo FRANGEŠ, *Suvremenost baštine* (Zagreb: August Cesarec, 1992.), 108. Vidi također: Ladislav HEKA, „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 37/3 (2016.), 1069.

razloga, umirovljen. Josip Eugen Tomić (1843.-1906.) primjer je s druge strane vrlo plodnog pisca beletristike pod okriljem Matice hrvatske koji je istovremeno radio i kao činovnik pri vladi. Uz vladu je još iz Mažuranićeva doba, ali mu karijera napreduje usporeno: tijekom Khuenovog banovanja prelazi iz statusa tajnika u savjetnika 1892. godine, a banski savjetnik postaje tek 1905. Iako je uspijevaao raditi posao, kako je sam zapisao, „kao činovnik, koji savjestno vrši svoje dužnosti“¹¹³⁸ a uz to ostvariti zapaženu književničku karijeru; neko vrijeme je bio dramaturg Narodnog kazališta, ističu se novela *Opančareva kćer* (1871.), ciklus priča *Pošurice* (1887.) te naročito roman *Melita* (1899.), zapažen mu je rad u *Viencu* i Matici hrvatskoj. Međutim, kada se Tadija Smičiklas povukao s mjesta predsjednika Matice, Tomić je slovio kao glavni kandidat za njegovog nasljednika, ali je na glavnoj skupštini njegova kandidatura propala pod objašnjenjem da vladin činovnik ne može biti predsjednik Matice hrvatske.¹¹³⁹

Izvan dohvata države, slobodni su se književnici pak nerijetko morali također prilagoditi potrebama opozicijskih struja. U godini velike obljetnice postojanja Matice hrvatske, 1892. godine, odlučeno je da će se osnovati Zaklada za potporu hrvatskih književnika i umjetnika pod neposrednom upravom odbora Matice. Iznos od 10.000 forinti bio je početni kapital te zaklade kojoj je primarni cilj bio poticati hrvatsku književnost, odnosno pružati pripomoć potrebitim književnicima, dakako prvenstveno članovima Matice.¹¹⁴⁰

Glavni, najdugotrajniji i najstabilniji časopis 19. stoljeća, *Vienac* (izlazi 1869.-1903.), u kojem se afirmira većina vodećih pisaca i u kojem se objavljuju značajni prijevodi europskih književnika, kao i brojni časopisi pravaške provenijencije (npr. Folnegovićeve *Prosvjeta*), ali i izdavači (Akademija, Matica hrvatska, Društvo sv. Jeronima) i tiskari (npr. „Dionička tiskara“) – svi su redom bili politički opredijeljeni, ovisni o potporama, poticaju i organizaciji političkih moćnika.¹¹⁴¹ Nije ni čudo što je polemički intoniran članak u *Obzoru*, želeći naglasiti teško stanje pod režimom bana Khuen-Héderváryja, konstatirao i da je „[s]ve što je kulture danas u našem narodu, to je naše - »obzoraško« djelo“.¹¹⁴²

Država međutim još od Mažuranićeva razdoblja nije mogla ustaliti stavke vezane uz financijsku potporu primjerice Matice hrvatske ili Društva sv. Jeronima. One iz godine u godinu tijekom 1870-ih padaju, rastu, uvode se i ukidaju. Tek što su se dotacije krajem 1870-ih godina

¹¹³⁸ Vjekoslav KLAJČ, „Josip Eugen Tomić“, *Hrvatsko kolo* 2 (1906.), 409.

¹¹³⁹ Vjekoslav KLAJČ, „Josip Eugen Tomić“, *Hrvatsko kolo* 2 (1906.), 410.

¹¹⁴⁰ *Narodne novine*, 24. VI. 1892.

¹¹⁴¹ Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 23.

¹¹⁴² Citirano prema: *Narodne novine*, 10. XII. 1892.

ustalile, pa je Matica primala redovitije 2.000 forinti za nakladničku djelatnost, nastupa novi prekid u 1880-im i 1890-im godinama. Dakako, ban Khuen-Héderváry i Zemaljska vlada nemaju niti pretjeranog političkog motiva poduzeti nešto konkretno po pitanju financiranja tih institucija, procijenivši da su u rukama opozicije. Zato su uglavnom dotacije u to vrijeme bile ili postizane individualnim intervencijama i inicijativama. Osim toga, pronašao se modus financiranja pojedinačnih projekata koje je vlada ocijenila kao korisnim ili nužnim. Na taj se način dodatno izbjegavalo uspostaviti redovito financiranje Matice. Tako će Zemaljska vlada češće sponzorirati prijevode ili sastavljanje priručnika za sveučilišnu nastavu, naročito u vrijeme Kršnjavog, ali će pritom dodatnu kontrolu uspostaviti pomoću „stručnih“ redaktorskih odbora koji su mahom sastavljeni od političkih pouzdanika. Redovito će financiranje, neslužbeno, uvjetovati s boljom kontrolom pojedine institucije, odnosno jačim (političkim) utjecajem.

Vidljivo je to i iz primjera odnosa prema Akademiji, što je česta tema rasprave saborskih zastupnika vlasti i oporbe. U raspravi koja se sredinom 1885. godine u Saboru vodila oko financiranja, sudjeluju Ljudevit Vukotinović, Tito Ožegović, Armin Pavić, Tadija Smičiklas, Fran Folnegović, Mirko Hrvat, Šime Mazzura, Josip Zorić, Gjuro Kamenar i sam ban. Dok je Smičiklas tražio jaču potporu vlade djelatnostima i razvitku Akademije, braneći svoju ustanovu od optužbi da je ona postala svojevrstni agitacijski ured protiv režima, Armin Pavić je kao pristaša režima nastojao iznijeti balansiranu sliku po kojoj financiranja nisu bila redovita niti u vrijeme bana Raucha niti u Mažuranićevo vrijeme, napominjući da je Akademija zemaljski zavod te da bi svakako „patriotska dužnost“ vlade bila pomoći. Pritom je Pavić istaknuo i činjenicu da pomoć doduše ne dolazi u obliku trajne godišnje dotacije, ali je Zemaljska vlada poduprla najvažniji akademijin književni projekt – izdavanje velikog rječnika. Nakon negodovanja Folnegovića i Vukotinovića, raspravu je zaključio ban Khuen-Héderváry. U kratkom je govoru ustvari rezimirao stav Zemaljske vlade koji će ostati trajno obilježje čitavog Khuenovog perioda: načelno će zemlja podržati sve napore koji idu prema tome da se razvija kultura, načelno se prihvaća i misao da „promicanje kulturnih svrha nije stranačka stvar“ (spominjući pritom i potrebnu uzajamnost, jer se uspjesi kulturnih institucija održavaju na uspjehe vlade i obratno); međutim, budući da se radi o instituciji koja je uređena i načelno nema potražnje kao u vrijeme pokretanja ili ustanove (kada su

veće dotacije dodjeljivane), dakle izvanrednih troškova, vlada izbjegava dodjeljivanje stalne financijske potpore.¹¹⁴³

Naravno da je stav bana Khuen-Héderváryja bio određen upravo činjenicom da je Akademija bila izvan sfere njegova utjecaja. Ipak, on nije bio sasvim nedosljedan. Većina je glazbenih društava, pjevačkih udruženja i kulturnih institucija, bilo da se radilo o onima u Zagrebu ili izvan (npr. pjevačka društva „Kolo“, „Slavuj“, „Zora“, glazbene škole u Petrinji, Sisku, itd.), od strane Zemaljske vlade financirano prema istom principu. Vlada je pokrivala, ako se smatralo nužnim, troškove izgradnje zgrada, sudjelovala u uspostavljanju institucije ili društva (prilozi glavnica i sl.) ali je, kada je procijenjeno da je dosegnuta određena razina, inzistirala na samoodrživosti i financijskoj neovisnosti. U narednom su razdoblju pokriveni najčešće tek izvanredni troškovi, poput nekih putnih troškova povodom većih (zemaljskih) događanja ili sudjelovanja na nekim javnim proslavama. Budući da prihodi od članstva i sakupljenih priloga nisu često bili dovoljni, zajmovi i zaduženja postala su svakodnevna pojava i najproširenijih društava, poput „Hrvatskog sokola“, koji je oko 1900. godine, unatoč popularnosti, pritisnut deficitom. I u tim slučajevima se Zemaljska vlada samo rijetko odlučivala sudjelovati u sanaciji dugova i većim (neredovitim) subvencijama pružati potporu, a treba istaknuti i da pred kraj 19. stoljeća sve jače takvim društvima nedostaje i potpora već ostarjelog biskupa Strossmayera.

Kada je u pitanju izdavačka djelatnost, sponzorirani su najčešće pojedinačni projekti koji su bili bliski djelatnosti za koju se sama vlada već krajem 19. stoljeća u potpunosti profilirala – izdavanju udžbenika i školskih knjiga te priručnika. Tek su neke institucije, poput Glazbenog zavoda ili Narodnog muzeja, posredstvom pojedinaca koji su se pokazali korisnima Zemaljskoj vladi, koji su u režimskim krugovima uživali određen ugled ili reputaciju, znatno bolje prolazili pri dodjeljivanju financijskih sredstava. Slično što se na Akademiju krajem 19. stoljeća gledalo kao na već etabliranu instituciju s vlastitim izvorima prihoda, smatralo se i da je Matica hrvatska postavljena na čvrstim temeljima kao institucija specijalizirana za „srednje klase pučanstva“, s rastućim brojem članstva koje je doprinosilo godišnjim prinosom (3 forinte), velikom nakladnom djelatnosti (1897. godine izdanja Matice dosežu milijun primjeraka) i bogatim imetkom.¹¹⁴⁴

¹¹⁴³ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884.*, sv. 2 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.), 804-811; *Narodne novine*, 18. V. 1885.

¹¹⁴⁴ *Agramer Zeitung*, 2. III. 1897.; Tadija SMIČIKLAS – Franjo MARKOVIĆ, *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga* (Zagreb: Matica hrvatska, 1892.), 60-63; Vinko BREŠIĆ, *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2015.), 339.

Ne treba stoga čuditi da je mlađa generacija hrvatskih književnika, predstavnika moderne, zauzimala mnogo buntovniji stav prema režimu i stanju u kojemu se nalazila kultura. Njih nije zadovoljavao, niti ih je mogao zadovoljiti, položaj između pritiska režima i ustaljene opozicije pravaša i obzoraša. Iz Praga, Beča, Graza javljaju se, pod utjecajem suvremenih europskih zbivanja u književnosti, ali i različitih hrvatskih političkih usmjerenja, kao mnogo otvoreniji i hrabriji kritičari sustava. *Hrvatska misao* u Pragu ili *Mladost* u Beču popunjavaju prostor kao novi, modernistički časopisi koji su trebali biti manje opterećeni zastarjelim strukturama, pa tako dolazi i do kritike tradicionalnih hrvatskih kulturnih i znanstvenih ustanova.¹¹⁴⁵ Milivoj Dežman će tako 1897. godine iz Praga kritizirati slab razvoj hrvatske književnosti i kazališta, osvrćući se pritom ne samo na slabo djelovanje vlasti koje svoje činovnike pritišće, već i na Maticu hrvatsku koja prema njemu „ubija u klici svaku konkurenciju i stvara monopol“ svojim sustavom financiranja i podupiranja članova.¹¹⁴⁶ Kritikama Matice hrvatske pridružuju se i neki drugi, poput Milana Marjanovića 1901. godine, smatrajući da svojim izdanjima i cjelokupnim djelovanjem Matica gubi na aktualnosti, izoštrenosti i premalo doprinosi kulturnom razvoju, ne prihvaćajući neke (književne i znanstvene) norme koje su u Europi već ustaljene.¹¹⁴⁷ Nešto kasnije, sredinom 1902. godine, događaju se velike promjene u Matici hrvatskoj kada skupina predvođena Gjurom Arnoldom preuzima vodstvo te institucije, usmjerujući umjetničko stvaralaštvo i djelovanje prema pitanjima estetike, etike i duhovnosti.

Novopronađeni odnos prema slobodi stvaralaštva, odnosno želja za umjetničkim izražajem koji je individualiziran i slobodan od kakvih „škola“ ili „propisa kakvog ministarstva“, sukladan sa suvremenim europskim tendencijama, istaknut će i Ksaver Šandor Gjalski u svojem pismu krajem 1898. godine za „Hrvatski salon“. ¹¹⁴⁸ Gjalski se priključuje „mladima“ jer u njihovim tendencijama prepoznaje vjerojatno i vlastiti put, put od mentalnog sklopa naivnog rodoljublja Petra Krešimira Kačića do učenog vizionara Živka Narančića, likova iz romana *U noći*.

Mlađi će se književnici, poput Janka Polića Kamova, tako nadovezati svojim dubinskim istraživanjem pojedinca, pronalazeći kroz poetiku psihološkog, mentalnog ili tjelesnog put prema „svjetovima“ koji su ranije bili izvan dometa analize, prema kozmopolitizmu i artizmu koji nije

¹¹⁴⁵ Stjepan MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću – fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, *Godišnjak Pilar* 2 (2002.), 35; Vinko BREŠIĆ, *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2015.), 69-70.

¹¹⁴⁶ Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 117.

¹¹⁴⁷ M.[ilan] M.[arjanović], „Reforma »Matice hrvatske«, *Život* 3 (1901.), 178-182.

¹¹⁴⁸ Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 95-97.

sputan tradicionalizmom i lažnim narodnim duhom.¹¹⁴⁹ Financijsko pokriće za svoje pothvate pronalazit će međutim uglavnom iz redova hrvatskog plemstva ili preko političkih poveznica, poput one Milivoja Dežmana i kruga obzoraša.¹¹⁵⁰ Budući da se među novim naraštajem umjetnika javljaju i oni pravaške orijentacije, poput A. G. Matoša, Milana Ogrizovića, Frana Galovića, Krešimira Kovačića i drugih, i Josip Frank će se pokazati željan privući umjetničke potencijale nudeći financijsku osnovu.¹¹⁵¹ Zemaljska vlada u financiranju modernistički orijentiranih pothvata sudjeluje ograničeno, kao primjerice kod jednokratne potpore časopisa *Mladost* od 100 forinti u kojoj je ujedno otklonjena mogućnost stalne financijske podrške¹¹⁵² ili kod časopisa *Život* gdje je doznačena dotacija stigla prekasno, jer se časopis već ugasio (1901.).¹¹⁵³

¹¹⁴⁹ Usp. Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 27-36.

¹¹⁵⁰ Stjepan MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije* 8/15-16 (2013.), 77. Vidi također: Branka PRIBIĆ, Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895-1903., *Časopis za suvremenu povijest* 4/1 (1972.), 87-129.

¹¹⁵¹ Stjepan MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću – fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, *Godišnjak Pilar* 2 (2002.), 36.

¹¹⁵² Stanislav MARIJANOVIĆ, *Fin de Siècle hrvatske moderne (Generacije „mladih“ i časopis „Mladost“)* (Osijek: Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“, 1990.), 231.

¹¹⁵³ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Umjetničko društvo u Zagrebu“, pismo predsjedništva Društva hrvatskih umjetnika banu Khuenu od 18. IV. 1901., kut. 377.

II.5. KULTURA IZMEĐU POLITIKE I DRUŠTVA NA PRIJELAZU STOLJEĆA

II.5.1. Svjetonazori

Predvodnici kulturne politike, Vončina, Kršnjavi ili Pavić, dijelili su određene filozofske i intelektualne postulate koji su, u većoj ili manjoj mjeri, sukladni s tendencijama kulturnih inovatora 19. stoljeća u Srednjoj Europi i šire. U formativnom razdoblju intelektualnog razvoja stasali su Kršnjavi i Pavić, pored Vladimira Mažuranića, Franje Markovića, Matije Mrazovića i mnogih drugih, u sličnim kulturnim krugovima: kao pitomci Plemićkog konvikta u Zagrebu, uz Čitalačko konviktorsko društvo (osnovano 1842.) i njihov književni list *Domovina* (1859.-1914.). Kasnije su se usmjerili prema centrima Monarhije: najjači utjecaji dolazili su iz Austrije i Ugarske. Svi su važniji odjelni predstojnici, izuzev Otona Krajcsovicša, studij ili dio studija apsolvirali na Sveučilištu u Beču. Vončina je čak u Bachovo vrijeme između 1856. i 1859. godine radio pri Ministarstvu unutrašnjih poslova. No, utjecaji dolaze i iz drugih krajeva Europe. Neki će odjelni službenici određeno vrijeme provesti u češkim, slovačkim i poljskim predjelima Habsburške Monarhije, potom u Njemačkoj, Italiji ili nekoj drugoj europskoj zemlji. Posjet Skandinaviji ostavio je prilično snažan utisak na plan razvoja kulture kakvog je imao Kršnjavi. Na djelatnost Ivana Vončine, koja je bila više u maniri pravog prvaka nekadašnje Narodne stranke pod Mažuranićem, nastojeći neumorno podupirati utemeljenje kulturnih zavoda, društava, udruga i sličnih institucija, nadovezuje se razvojni plan Kršnjavog, koji nastoji sagledati kulturu u cjelini. Kršnjavi je pritom, kako je vidljivo i iz njegovih ranih tekstova o kulturi, od svih odjelnih predstojnika bogoštovlja i nastave u vrijeme bana Khuen-Héderváryja, najviše promišljao o dubinskom filozofskom smislu dosega vlastitih reformi. Srž tih promišljanja nije samo, kao kod Vončine, vezana uz ideje liberalizma, zatim uz opću tendenciju moralnog oplemenjivanja i obrazovanja Hrvatske kako bi i ona zauzela mjesto među prosvjetljenim narodnima europske civilizacije. On u svoje shvaćanje ugrađuje filozofiju, teoriju umjetnosti, estetiku, etiku i pedagogiju. Izuzetno važnu komponentu u misaonom smislu predstavlja historicizam, shvaćen u najširem obliku; prožet duhom klasične Europe – antike, kršćanstva i humanizma, nadovezujući se na habsburšku dinastičku politiku. Preko povijesne baštine, tradicije i nacionalne posebnosti pronalazi ne samo bitan dokaz nacionalne zrelosti, već i zalag za daljnji kulturni razvoj, put prema

modernitetu.¹¹⁵⁴ Takva intelektualna podloga uvijek iznova postaje konkretno vidljiva u provedbi reforma koje inicira Izidor Kršnjavi. Ali ona je paralelno, u određenoj mjeri, preko ideje *Gesamtkunstwerka*, tendencija simetriji, čistoći stilova, esteticizmu, purizmu, idealu savršenosti, prisutna i kod onodobnih stvaratelja, od filozofije Franje Markovića do arhitekture Hermana Bolléa.

Zajedničko kulturnim predvodnicima je shvaćanje kulture koje je tipično za drugu polovicu 19. stoljeća. Antički su uzori povezivani s prosvjetiteljskom filozofskom baštinom, naročito humboldtovskim idealom obrazovanja¹¹⁵⁵ te Hegelovom estetikom i idealizmom¹¹⁵⁶ koji će u 19. stoljeću ili voditi prema daljnjoj razradi (Njemačka) ili prema formiranju protuteza (Habsburška Monarhija). Pritom će neki suvremeniji mislioci, poput francuskog povjesničara Hippolytea Tainea (1828.-1893.), utjecati na oba kolosijeka, razvijajući dalje shvaćanje kulture ne samo kao civilizacijske osnove naprednih naroda, već i kao sferu koja je definirana rasom (narodom), miljeom (područjem) i trenutkom (vremenom). Dapače, velika urbana središta, naročito Beč, postat će u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju rasadištem višestrukih teza i antiteza, suprotstavljenih ideja, što najjasnije postaje pri promatranju odnosa historicizma i modernizma. I zagovornici historicizma, baš kao i mlađi, buntovni modernisti, u Beču će pronaći uzor, izvorišnu točku ideja, promišljanja, shvaćanja.¹¹⁵⁷

Pod utjecajem političkih europskih zbivanja, od viktorijanske Velike Britanije do Njemačke kojom dominira „željezni kancelar“ Otto von Bismarck i njegova politika, sve se jače utvrđuje stanovište prema kojemu je politika ta koja omogućava ne samo povezivanje obrazovanja, razvoj školskog sustava, razvitak duhovnog i tjelesnog odgoja, već i visoku umjetnost u jednu zajedničku, isprepletenu cjelinu. Antički nazori o duhu i tijelu tu se susreću s modernijim promišljanjem znanosti i obrazovanja, što se posebice odnosi na razvoj prirodoslovnih znanosti kao zasebne cjeline odijeljene od filozofije.¹¹⁵⁸ Ali i umjetnost u 19. stoljeću dobiva novi predznak nužnosti u smislu izgradnje nacionalnog identiteta. Zato dugo vremena dominiraju

¹¹⁵⁴ Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 130.

¹¹⁵⁵ Vidi npr. Dietrich BENNER, *Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie: Einproblemgeschichtliche Studie zum Begründungszusammenhang neuzeitlicher Bildungsreform* (Weinheim: Juventa 2003.).

¹¹⁵⁶ O tome vidi naročito: Ursula FRANKE – Annemarie GETHMANN-SIEFERT (ur.), *Kulturpolitik und Kunstgeschichte: Persepektiven der Hegelschen Ästhetik* (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2005.).

¹¹⁵⁷ Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 33.

¹¹⁵⁸ Žarko DADIĆ, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća* (Zagreb: SNL, 1982.), 111.

likovne interpretacije nacionalne prošlosti ili mitologije. Sve se to nadovezuje na bazično nastojanje da se širi intelektualno obrazovanje i moralno oplemenjivanje, kako bi hrvatska kultura zauzela svoje mjesto među drugim prosvjetljenim europskim narodima.

Integralistički pristup kulturi shvaćenoj prema najširoj civilizatorskoj definiciji, većini je odjelnih predstojnika zajednički. A dijelili su ga djelatnici Odjela, nadzornici ili upravitelji – primjerice Janko Jurković u vrijeme bana Mažuranića ili, u Khuenovo vrijeme, Miloust Smodić (odjelni savjetnik od 1899.) koji je provodio upravne promjene unutar Odjela, Leonardo Fichtner (dodijeljen Odjelu 1898.) koji je kao učitelj marljivo radio na organizaciji obrazovnih i kulturnih sadržaja u Valpovu i Osijeku,¹¹⁵⁹ Milan Smrekar koji je kao vladin službenik često svojim lucidnim zaključcima vezanim uz stanje na terenu donosio za kazalište ili Sveučilište¹¹⁶⁰ povoljne odluke. Povrh toga, ističu se u vrijeme bana Khuena i školovani činovnici, pojedinci koji su određene prakse u smislu kulturne organizacije, uspostavljanja institucionalnih modela i planskog razvoja, prenosili na lokalnu razinu, provodeći dakle opće smjernice kulturne politike na toj nižoj razini.

Izidor Kršnjavi je na takve osnove pokušao nadograditi i vlastito filozofsko shvaćanje umjetnosti te promišljanja o hrvatskoj kulturnoj baštini i povijesti. Dok je na području filozofije esteticizam ili historicizam često značio rigidnu ili radikalnu primjenu, na području kulturne politike te su intelektualne pozicije, shvaćene kao kod Kršnjavog, značile snažan kozmopolitizam, ambivalentnu igru između razvoja onoga što je smatrano autohtono nacionalnim i uključivanje u širi europskih kontekst. Ali svoj će praktični doprinos, sadržan u realnoj politici, pragmatizmu i lojalnoj obrani dualizma, dati i sam ban Khuen-Héderváry. On se neće samo uključivati u polemike oko kulture, već će vlastitim idejama, shvaćanjem zemlje i uloge Zemaljske vlade, uloge bana, aktivno provoditi i omogućavati provođenje kulturne politike – u vlastito ime.

Jedna od najizraženijih odlika istaknutih pojedinaca, tzv. „kulturnih nosioca“ u hrvatskom društvu, bila je sklonost prema Herbartovoj školi filozofije koju su stekli najčešće posrednim putem, tijekom studijskih boravaka izvan Trojedne Kraljevine. Njemački filozof Johann Friedrich

¹¹⁵⁹ Usp. Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VIII: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 87-88.

¹¹⁶⁰ Tako je nakon krizne situacije koja je izbila 1895. godine nakon što su studenti spalili mađarsku trobojnicu, Smrekar unatoč naredbi da uništi stijeg akademske čete iz 1848. godine spalio samo držak, a stijeg sakrio. Vidi: Ivan MIRNIK, „Insignije Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Zgrada Sveučilišta u Zagrebu. Postojanost i mijene*, ur. Snješka KNEŽEVIĆ (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2010.), 326-344, ovdje 329.

Herbart (1776.-1841.), „najbolji“ učenik Johanna Gottlieba Fichtea,¹¹⁶¹ svojim je pristupom filozofiji – umjerenim pluralističkim realizmom, posredovao između više različitih mislioca, od Fichtea do Kanta, iako ih je sam kritizirao. Herbart filozofiji daje temeljnu ulogu znanosti o sustavima, koja analitički obrađuje pojmove. Dijeli je na logiku, metafiziku, psihologiju i praktične znanosti. Ističe se također formalističkom teorijom estetike, naglašavanjem psihologije kao filozofske poddiscipline te naposljetku i primjeni svojih metoda na području pedagogije (psihologija učenja), čime je izvršio nemjerljiv utjecaj na razvoj školstva, obrazovanja i kulture na srednjoeuropskom prostoru.¹¹⁶² Iako Herbart djeluje u Njemačkoj, u Göttingenu i Königsbergu, „herbartovci“ se mogu pronaći diljem Dvojne Monarhije; to su reformatori Leo Thun, Joseph Alexander von Helfert i Franz Exner, glazbeni teoretičar Eduard Hanslick, književni teoretičar Oskar Walzel, arhitekt Friedrich von Schmidt i povjesničar umjetnosti Alois Riegl, zatim Sigmund Freud koji Herbartu kritički prihvaća referirajući se na njega u radovima, češki filozofi i psiholozi František Čupr, Wilhelm Fridolin Volkman i Gustav Adolf Lindner, njemački pedagog Otto Willmann, mađarski pedagog i reformator obrazovnog sustava Mór Kármán i njegovi učenici Ödön Wessely i Ernő Fináczy, katolički intelektualac i krčki biskup Anton Mahnič te mnogi drugi. Herbart pedagogiju postavlja jasno na znanstvene temelje, podijelivši je na praktičnu i teorijsku; znanstvenost pedagogije zrcali se u liberalnim reformama kojima je tendencija snažnija kontrola države nad procesom obrazovanja i profesionalizacijom kadrova. U filozofskom smislu oprečan njemačkom idealizmu, u intelektualnom smislu kompatibilan i s klerikalnim shvaćanjem odgoja, jer nije odbacivao teologiju i Boga kao predmeta znanstvene filozofije, već je zagovarao srednji put, između njemačkog idealizma i empirizma.¹¹⁶³ Herbartijanizam je u Habsburškoj Monarhiji naišao na plodno tlo te je vrlo brzo ušao u znanstveni diskurs filozofa i drugih humanista. Svoju je praktičnu primjenu pak posredstvom političara-herbartovaca, putem reformi obrazovnog sustava, našao i u školskoj nastavi. Tako su gotovo svi reformatori, i u austrijskom i u

¹¹⁶¹ O odnosu Herbartu i Fichtea vidi: Frederick C. BEISER, *The Genesis of Neo-Kantianism 1796-1880* (Oxford: Oxford University Press, 2014.), 94-99.

¹¹⁶² William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 292-294; Johannes FEICHTINGER, *Wissenschaft als Reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938* (Bielefeld: transcript Verlag, 2010.), 120-121.

¹¹⁶³ William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 296.

ugarskom dijelu Habsburške Monarhije,¹¹⁶⁴ od 1848. godine pa nadalje, tvorci resora „bogoštovlja i nastave“, mahom herbartovci.

Herbartovci su dakako ideje i pristupe svog glavnog intelektualnog „oca“ primjenjivali, u hodu prilagođavali i mijenjali, osim toga pristupali i često kritički, kako se vidi kroz primjer drugog utjecajnog pedagoga Friedricha Dittesa (1829.-1896.).¹¹⁶⁵ Beč još jednom postaje magnet, nudeći misliocima „sigurno utočište“ koje nije opterećeno pitanjima (njemačkog) filozofskog idealizma, već preko Herbarta i njegovih tumača u drugoj polovici 19. stoljeća otvara put kontinuiteta s liberalizmom, s idejama prosvjetiteljstva. Lanac između kanonskog korpusa kojeg postavlja Herbart (koji je, dakako, i sam posrednik različitih idejnih sustava), zatim njegovih tumača u Beču, Pragu i Budimpešti te konačno receptora, učenika, povezat će habsburšku znanstvenu zajednicu, učiniti je, zbog široke teorijske i praktične primjenjivosti Herbarta kao i raširenosti onih koji su njega propagirali, multidisciplinarnom.¹¹⁶⁶ U znanstvenom smislu stvorit će se prostor za intenziviranje kulturnih transfera i to na stručnoj razini, na političkoj razini i na razini javnih rasprava, jer će posredstvom herbartijanizma znanost izraženije postati dio svakodnevice educiranog građanstva.

Herbartovci se pronalaze i u Trojednoj Kraljevini: Franjo Ksaver Kuhač će u svojem muzikološkom radu preko Hanslicka doći i do Herbarta,¹¹⁶⁷ slovenski matematičar i filozof Josip Križan ostavit će dublji traga svojim radom na području filozofije estetike i djelovanjem u

¹¹⁶⁴ U ugarskom je obrazovnom sustavu isprva pod utjecajem pedagoga Ágosta Lubricha odbacivan herbartijanizam, pozivajući se na katoličku tradiciju koju bi liberalnije reforme ugrozile. Međutim, upravo će takve reforme školskog programa i obrazovnog sustava biti ostvarene pod Mórom Kármánom (1843.-1915.) u duhu Herbarta. O tome vidi: András NÉMETH, „A chapter in the history of an ambivalent relationship. Connections between the »new education movement« outside the universities and academic pedagogy in Hungary“, u: *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational Sciences*, ur. Rita HOFSTETTER – Bernard SCHNEUWLY (Bern-Berlin etc.: Peter Lang, 2006.), 173-177.

¹¹⁶⁵ Friedrich Dittes je svoju karijeru kao pedagog započeo u Njemačkoj, da bi kasnije ušao u Carevinsko vijeće i postao jedan od najistaknutijih zagovaratelja obrazovne reforme u Cislajtaciji, zastupajući strogo odvajanje školskog sustava od Crkve i manji klerikalni utjecaj u školstvu općenito. Iako u načelu nasljeđuje Herbartovo shvaćanje psihologije i pedagogije, upravo će zbog Dittesovog izraženijeg antiklerikalnog stava doći i do razilaženja s Herbartom. Claudia GERDENITSCH – Johanna HOPFER, „Die „Tracht des Herbartianismus ... als Priestertalar und Küstermäntelchen“. Die Herbartrezeption in österreichischen Zeitschriften für die Lehrerbildung am Beispiel von Friedrich Dittes“, u: *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie: Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen*, ur. Johanna HOPFER – András NÉMETH (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.), 89-102. Vidi također: Michael BENEDIKT – Reinhold KNOLL (ur.), *Verdrängter Humanismus - verzögerte Aufklärung. Svezak 4: Anspruch und Echo Sezession und Aufbrüche in den Kronländern zum Fin-de-siècle. Philosophie in Österreich (1880-1920)* (Wien: Editura Triade, 1998.).

¹¹⁶⁶ Vidi napose: Andreas HOESCHEN – Lothar SCHNEIDER (ur.), *Herbarts Kultursystem: Perspektiven der Transdisziplinarität im 19. Jahrhundert* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001.).

¹¹⁶⁷ Vidi: Stanislav TUKSAR, „Za i protiv Hanslicka“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 171-194.

Varaždinu, dok pedagozi i filozofi Gjuro Arnold, Stjepan Basariček, Janko Kamenar i Franjo Marković¹¹⁶⁸ obilato koriste Herbartovim načelima, oslanjajući se u metodološkom smislu izravno na njegov formalistički sustav te na njegove odgojne metode.¹¹⁶⁹ Upravo najznačajniji prilog hrvatskoj recepciji „bečkog okvira“ kojeg s jedne strane prezentira Herbart, a s druge strane njegov sljedbenik Robert von Zimmermann (1824.-1898.), predstavlja prva hrvatska estetika, *Razvoj i sustav obćenite estetike* (1903.).¹¹⁷⁰

Zimmermann se kao nasljednik uglednog filozofa i teologa Bernarda Bolzana profilirao kao vrlo utjecajni tumač Herbarta. Karijeru je započeo u bečkom Sveučilišnom opservatoriju. Tijekom 1850-ih godina istaknuo se prvo kao autor srednjoškolske početnice iz filozofije (*Propädeutik für Obergymnasien*) koji je dugo slovio kao temeljni nastavni pripremni materijal.¹¹⁷¹ Osim toga je među prvima ponudio sveobuhvatnu i sistematiziranu povijest estetike te pisao eseje o „spekulativnoj estetici“ i estetici kao „egzaktnoj znanosti“, promovirajući nauku o preciznoj estetici u okvirima formalne logike.¹¹⁷² U to vrijeme je filozofiju predavao na Sveučilištu u Olomoucu i u Pragu na Karlovom Sveučilištu. No ubrzo potom (1861.) se vratio u glavni grad; na Bečkom sveučilištu ostao je do odlaska u mirovinu, a predavao je razne predmete, primjerice pregled povijesti filozofije, uglavnom prema herbartijanskim idejama. Smatrao je da je iskonska znanost uvijek univerzalna i da u znanosti ne postoji „nacionalnost“.¹¹⁷³ Umio je povezivati učenja Herbarta i Bolzana, uspostavivši široko osmišljen „enciklopedijski pristup“ s kojim je nastojao učvrstiti dominantnu politiku obrazovanja na habsburškom prostoru koja se ograđivala od utjecaja njemačkog filozofskog idealizma. Prema Zimmermannu je svaka duševna i praktična djelatnost djelomično povezana s nekom vrstom umjetnosti. Nadovezujući se na Herbarta, propagirao je formalizam u estetici: smatrao je da ona odgovara na pitanja kako je neki

¹¹⁶⁸ O razvoju hrvatske filozofije u drugoj polovici 19. stoljeća vidi primjerice: Pavo BARIŠIĆ, „Glavne struje hrvatske filozofije u 19. stoljeću“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1-2/61-62 (2005.), 243-253.

¹¹⁶⁹ O Herbartovim metodama kod hrvatskih filozofa vidi: Zlatko POSAVAC, „Ususret estetičkom psihologizmu moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 29-30 (1989.), 7-43.

¹¹⁷⁰ Marković je djelo posvetio „uspomeni Roberta Zimmermanna“. Franjo MARKOVIĆ, *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Zagreb: Nakladom Kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, 1903.).

¹¹⁷¹ Vidi: Robert ZIMMERMANN, *Propädeutik für Obergymnasien* (Wien: W. Braumüller, 1852.); Johannes FEICHTINGER, *Wissenschaft als Reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938* (Bielefeld: transcript Verlag, 2010.), 151.

¹¹⁷² Lambert WIESING, *The Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics* (London-New York: Bloomsbury, 2016.), 21-22. Vidi: Robert ZIMMERMANN, *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft* (Wien: W. Braumüller, 1858.); Robert ZIMMERMANN, „Zur Reform der Aesthetik als exacter Wissenschaft“, *Zeitschrift für exacte Philosophie* 2 (1862.), 309-358.

¹¹⁷³ Johannes FEICHTINGER, *Wissenschaft als Reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938* (Bielefeld: transcript Verlag, 2010.), 151.

predmet izrađen i kako on izgleda.¹¹⁷⁴ Na Sveučilištu u Beču se Zimmermann nametnuo istovremeno i kao predvodnik generacija studenata koje usmjeravao prema određenim temama, dogovarao im predavanja, stručne članke i publikacije.

Kao dobar učenik Zimmermanna, Franjo Marković u knjizi *Razvoj i sustav obćenite estetike*, izašoj uz financijsku potporu i u nakladi Zemaljske vlade, kritički preispituje i prihvaća temeljno shvaćanje po kojem estetiku treba razmatrati unutar herbartovskog sustava, u svezi s psihologijom kao empirijskom znanosti.¹¹⁷⁵ Objavljeno u zadnjoj godini vlasti bana Khuen-Héderváryja, Markovićevo djelo, ne zanemarujući i druge pravce u filozofiji, uvelike obuhvaća ideje i kritičku analizu hrvatske filozofske baštine, napose Frane Petrića (1529.-1597.) i Ruđera Boškovića (1711.-1787.), što je godinama ranije pripremao, predstavljajući u suštini herbartijansku baštinu koja se u Trojednoj Kraljevini na različite načine ustalila.¹¹⁷⁶ Preuzima se Zimmermannovo široko shvaćanje estetike, pa Marković govori i o različitim znanostima, od psihologije, povijesti umjetnosti i književnosti do antropologije i lingvistike koje „podaju umstvenoj estetici empirijsko znanje (...)“ o činiteljima ljepote.¹¹⁷⁷ Oslanjajući se na Zimmermanna, Marković izdvaja pet osnovnih estetskih oblika (oblik snage, oblik sklada i sumjernosti odnosno simetrije, oblik osobinske obilježenosti, oblik skladnog izmira i oblik pravilnosti) koji su mogli biti primijenjeni na sva umjetnička područja kao elementi opće

¹¹⁷⁴ William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 300; Mike GUBSER, *Time's Visible Surface: Alois Riegl and the Discourse on History and Temporality in Fin-de-siècle Vienna* (Detroit: Wayne State University Press, 2006.), 97-104; Johannes FEICHTINGER, *Wissenschaft als Reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938* (Bielefeld: transcript Verlag, 2010.), 121-123; Lambert WIESING, *The Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics* (London-New York: Bloomsbury, 2016.), 23. O Zimmermannu vidi: Edgar MORSCHER, „Robert Zimmermann – der Vermittler von Bolzanos Gedankengut? Zerstörung einer Legende“, u: *Bolzano und die österreichische Geistesgeschichte*, ur. Heinrich GANTHALER – Otto NEUMAIER (St. Augustin: Academia, 1997.), 145-236.

¹¹⁷⁵ Treba napomenuti da Marković u kontakt s Herbartom ne dolazi samo preko svojeg mentora Zimmermanna, nego pogotovo tijekom studijskog boravka u Leipzigu, najvažnijem njemačkom središtu herbartijanizma izvan okvira Habsburške Monarhije. Dugogodišnji profesor pedagogije u Leipzigu, Tuiskon Ziller (1817.-1882.), Herbartov učenik, utjecao je na hrvatske filozofe i pedagoge, pa su u Trojednoj Kraljevini četiri formalna stupnja nastave nazivati „Herbart-Zillerova načela“. O Zillerovoj koncepciji Herbartovog učenja vidi: Charles DE GARMO, *Herbart and the Herbartians* (Honolulu: University Press of the Pacific, 1895.), 101-140.

¹¹⁷⁶ Zlatko POSAVAC, „Ususret estetičkom psihologizmu moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 29-30 (1989.), 33; Franjo ZENKO, „Filozofija na novoosnovanom Sveučilištu u Zagrebu (1874) na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 60; Ivan ČEHOK, „Filozofsko utemeljenje pedagogije“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 68-69.

¹¹⁷⁷ Franjo MARKOVIĆ, *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Zagreb: Nakladom Kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, 1903.), 39-40. Vidi također: Vladimir FILIPOVIĆ, „Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofije Herbartovac?“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15-16 (1982.), 7-24; Vladan ŠVACOV, „Franjo Marković“, T & T: Theater & Theorie = teatar & teorija = theater & theory 1/2 (1995.), 27-47.

„historicističke poetike“.¹¹⁷⁸ Tako Marković vrši presudni utjecaj na svoju generaciju, stvarajući filozofske preduvjete promišljanja kulture koja međutim kod njega oblikuje nacionalni identitet,¹¹⁷⁹ prilagođavajući Herbartov i Zimmermannov sustav, odnosno historicizmom u umjetnosti. Marković kulturu uzdiže na ključnu razinu nacionalnog samoostvarenja; to je usporedno primjetno i u Kuhačevom muzikološkom radu, Zajčevom glazbenom stvaralaštvu, Ivekovićevim povijesnom slikarstvu, itd.

Marković je svojim angažmanom na različitim područjima znanosti i kulture pokazao da ne preuzima nekritički od Herbarta i Zimmermanna; od ne precrtava sustav već od njih baštini pristup i metodu, razvijajući ih dalje kao temelj za razvoj hrvatske filozofije na znanstvenim osnovama, s integriranom i istraživanom intelektualnom baštinom, uređenom terminologijom te univerzalističkom matricom koja je usmjerena prema napretku narodne kulture.¹¹⁸⁰ Kao prvi profesor filozofije, odnosno prvi dekan Mudroslovnog fakulteta te kasnije i rektor Sveučilišta (1881.-1882.), svojim predavanjima, organizacijom nastave kao i priručnicima za škole koje piše, uvodio je postupno praktičnu primjenu zasada Herbartove pedagogije, modernizirajući na taj način obrazovni sustav iznutra, neovisno o režimu.¹¹⁸¹

Kao što je Marković filozofski, dakle znanstveni estetički sustav izvodio iz povijesnog razvoja filozofske nauke „o ljepoti i divoti“,¹¹⁸² i Izidor Kršnjavi na prijelazu stoljeća oslanja svoj prilog raspravi o estetici na povezivanje različitih pravaca. Rana je filozofska razmatranja Kršnjavi objavio još u tjedniku *Dragoljub* krajem 1860-ih godina.¹¹⁸³ Iako evidentno mladenačko, ponekad

¹¹⁷⁸ Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 129.

¹¹⁷⁹ Vidi: Goran GRETIĆ, „O prijepornom i ekscentričnom identitetu Europe – zavičaj različitosti“, *Anali hrvatskog politološkog društva* 1/1 (2005.), 163-165.

¹¹⁸⁰ Vladimir FILIPOVIĆ, „Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji Herbartovac?“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8/15-16 (1982.), 21-23.

¹¹⁸¹ Vladimir FILIPOVIĆ, „Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji Herbartovac?“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8/15-16 (1982.), 17. Marković je bio blizak Strossmayeru i njegovom krugu nekadašnjih narodnjaka. Nije se priklonio režimu bana Khuen-Héderváryja, već od 1881. do 1892. sjedi u saboru kao opozicijski zastupnik izabran u Križevačkom izbornom kotaru. Javlja se često u svezi s pitanjima školstva, naročito kritičan prema Spevecovim zakonima iz 1888. godine. Vidi: Ivan PEKLIĆ, „Korespondencija Metel Ožegović – Franjo Marković“, *Cris* XIV/1 (2012.), 87-101. O radu Franje Markovića na Sveučilištu i drugim djelatnostima vidi: Ivan PEKLIĆ, „Franjo Marković: Sveučilište kao duhovna lađa naroda“, *Filozofska istraživanja* 131/33 (2013.), 493-508.

¹¹⁸² Franjo MARKOVIĆ, *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Zagreb: Nakladom Kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, 1903.), 41-42.

¹¹⁸³ Radi se o filozofskoj raspravi „Listovi o praktičnoj filozofiji“ objavljene u zabavno-poučnom i književnom časopisu *Dragoljub* u devet „listaka“. Po svemu sudeći, trebala je rasprava biti i dulja odnosno u više nastavaka, no u devetom nastavku autor odaje svoj identitet i abruptno prekida raspravu zbog velikih promjena u životu – važnije uloge u kulturno-političkoj organizaciji uz Strossmayera. Nastavci su objavljeni pod istim naslovom u: [Isidor

i nezrelo, Kršnjavijevo razmišljanje temelji se na Herbartovim i Zimmermannovim radovima o estetici, dakle na shvaćanju estetike u sklopu praktične filozofije, logičkom i empirijskom verifikacijom ljepote, na traženju pedagoške korisnosti.¹¹⁸⁴ U svojim „filozofskim listovima“ Kršnjavi naime želi razjasniti važnost etike kao neovisne znanosti praktične filozofije, preko koje čovjek uči donositi samostalne sudove.¹¹⁸⁵ Kršnjavi estetiku, slijedeći Zimmermanna, vidi kao znanost pomoću koje se ustanovljuju stalni sudovi o ljepoti i lijepome, dokazujući da ukus može biti univerzalan, da nije nestalan.¹¹⁸⁶ Osnovna funkcija praktične filozofije je prema njemu dakle razvijanje „osjećanje za ljepotu i umjetnine“ kod čovjeka; no Kršnjavi nije prvenstveno filozof, u njemu će istovremeno proraditi i umjetnik i organizator kulture, političar. On shvaća kakvu ulogu imaju duševna sloboda, iako je svojim filozofskim pristupom, razumom, nastoji zatamiti.¹¹⁸⁷ No, važna je referenca koju daje, a to je primjer kralja koji „znadijaše što učini“ kada je u svojoj kraljevini uveo izučene slikare, odmah nastavljajući kako bi bilo dobro da se to „protegne na sve umjetnine u pojedinih kućah“, odnosno „još važnije, i na gradjenje kuća, na pokućstvo, odjeću, riečju sve, sred česa čovjek odraste!“¹¹⁸⁸ Onkraj filozofskog značaja njegove rasprave, i unutar teorije jasno se raspliću niti Kršnjavijeve vizije razvoja umjetnosti, obrazovanja – njegove kulturne politike.

Kršnjavi je svoja razmišljanja iz 1860-ih godina o estetici u umjetnosti postupno pretvarao i u konkretan plan razvoja kulture, omogućen reorganizacijom ključnih institucija i daljnjim poticanjem razvitka obrazovnog sustava. Vidi se to i iz prilično mladenačkih, jezično nezgrapnih i nedorečenih tekstova iz *Dragoljuba*, u kojima se povremeno osvrće na odnos vladara i umjetnika. Blaži otklon od tih mladenačkih stavova vidi se u njegovim sveučilišnim predavanjima o estetici oko 1900. godine i kasnijim tekstovima. Kršnjavi se doduše kao i u kasnim 60-im godinama 19. stoljeća drži herbartijanske matrice, težeći međutim ravnoteži između misaonih tradicija prošlosti i suvremenih filozofskih sustava. Okrećući se detaljnijoj kritici Kanta i njegovog shvaćanja estetike,

KRŠNJAVI], „Listovi o praktičnoj filozofiji“ – „Prvi list“, *Dragoljub* 23/2 (1868.), 361-363; „Drugi list“, *Dragoljub* 24/2 (1868.), 378-380; „Treći list“, *Dragoljub* 25/2 (1868.), 396-398; „Četvrti list“, *Dragoljub* 27/2 (1868.), 423-425; „Peti list“, *Dragoljub* 32/2 (1868.), 508-509; „Šesti list“, *Dragoljub* 35/2 (1868.), 555-556; „Sedmi list“, *Dragoljub* 38/2 (1868.), 601-603; „Osmi list“, *Dragoljub* 39/2 (1868.), 615-617; „Deveti list“, *Dragoljub* 45/2 (1868.), 712-713.

¹¹⁸⁴ Mike GUBSER, *Time's Visible Surface: Alois Riegl and the Discourse on History and Temporality in Fin-de-siècle Vienna* (Detroit: Wayne State University Press, 2006.), 99.

¹¹⁸⁵ 362.

¹¹⁸⁶ [Isidor KRŠNJAVI], „Listovi o praktičnoj filozofiji“, *Dragoljub* 24/2 (1868.), 378-379.

¹¹⁸⁷ [Isidor KRŠNJAVI], „Listovi o praktičnoj filozofiji“, *Dragoljub* 25/2 (1868.), 397.

¹¹⁸⁸ [Isidor KRŠNJAVI], „Listovi o praktičnoj filozofiji“, *Dragoljub* 25/2 (1868.), 397.

Kršnjavi pokazuje kako ga zanima i čuvstvo, senzualnost, razmišljajući prvenstveno o likovnom izražaju u umjetnosti. Tako napušta herbartijanski sustav zakonitosti i zalazi u modernističke teme, oslobađajući se svojih mladenačkih stajališta, prihvaćajući nužnost napretka, inovacije u skladu s novim vremenom i emocija koje su izraz umjetnosti.¹¹⁸⁹

Hrvatsko je školstvo, naročito u vrijeme Mažuranićevih reformi, pod velikim utjecajem Herbarta, a djelomično i Dittesa.¹¹⁹⁰ U odredbama koje su donosene pod Mažuranićem, ali i u Khuenovo vrijeme pod Vončinom, Spevecom i Kršnjavim kao odjelnim predstojnicima bogoštovlja i nastave, jasno se uočava tendencija primjene pedagoških načela koja postavljaju austrijski, mađarski i češki herbartovci. Javlja se ozbiljnija težnja za povezivanjem teorijskih, idejno-filozofskih temelja s praksom, nastojeći i u zakonodavnom, odnosno političkom smislu, zadržati empirijski okvir. Štoviše, nadovezivanje s prosvjetiteljskim idejama Leibniza i Humboldta koje je omogućeno Herbartovim načelima, uklapalo se s povećanom željom da se putem politike afirmiraju obrazovne reforme, te da se putem obrazovanja bolje razvija, ali i bolje kontrolira vlastito društvo. Miškatovićev i Vončinin *Zatočnik* učestalo piše o reformama školstva, uspoređuje odredbe koje se donose u Cislajtanijskoj i Translajtanijskoj.¹¹⁹¹ Jezgra hrvatskih herbartovaca okupljena je isprva oko bana Mažuranića i Narodne stranke, no nakon političkih promjena i dolaska bana Khuen-Héderváryja herbartijanizam, u većoj ili manjoj mjeri, ostat će obilježje i režimskih političara, kao i oporbenjaka okupljenih oko Neodvisne narodne stranke.

Nedvojbeno je da se pod hrvatskom recepcijom Herbarta pedagogija ubrzano razvija kao znanost: o tome svjedoče i stručni listovi *Napredak* i *Smilje* u kojima se ozbiljnije piše o modernoj organizaciji školstva i obrazovnog sustava, ali i sve prisutnije strukovne organizacije (Hrvatski pedagoško-književni zbor, Saveza hrvatskih učiteljskih društava i dr.), kongresi i rasprave koje se vode među hrvatskim pedagogima, predvođeni Ivanom Filipovićem (koji je bio uglavnom u nemilosti Khuenovog režima kao predsjednik Saveza hrvatskih učiteljskih društava) i Stjepanom Basaričekom. Međutim, za kulturnu je politiku važno istaknuti javne (političke) rasprave o modernizaciji školskog sustava, koje se vode i u opozicijskom tisku, kao i na stranicama *Narodnih novina*. Uočljivo je da ne raste samo opća, javna svijest o važnosti odgoja, već i svijest o tome da

¹¹⁸⁹ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 5.2.4. „O esteticici“, kut. 3.; HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.40. „O esteticici“, kut. 7. Zlatko POSAVAC, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31-32 (1990.), 110; ISTI, *Estetika u Hrvata: istraživanja i studije* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1986.), 161-162.

¹¹⁹⁰ Ivan ČEHOK, „Filozofsko utemeljenje pedagogije“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 64-75.

¹¹⁹¹ Vidi naročito „listak“: *Zatočnik*, 23. IX. 1870.

odgoj i obrazovanje nedvojbeno čine važan dio kulturne politike i u cjelovitom smislu predstavljaju aspekt kulturnog nacionalnog razvoja. U tom kontekstu je državna organizacija, kakva se u Trojnoj Kraljevini ustalila nakon Nagodbe s resorom bogoštovlja i nastave, postala prepoznatljivo mjesto vođenja, određivanja i usmjeravanja kulturne politike.

U raspravama o hrvatskom obrazovnom sustavu, u kojima se stručna analiza proteže i izvan granica Austro-Ugarske Monarhije, na obrazovanje u Njemačkoj, Francuskoj, Skandinaviji i u drugim zemljama, ipak dominira herbartijanizam. Vončina, Spevec, Kršnjavi, a donekle i Pavić svjesni su osnovnih teorijskih i praktičnih zasada tog usmjerenja; ali i njihovi kritičari, primjerice Franjo Marković koji oštro kritizira reformu 1888. godine, zastupaju herbartijanske stavove bez zadržke. Uvriježilo se na taj način shvaćanje po Herbartu da zadatak obrazovanja nije samo intelektualni razvoj, već i razvitak karaktera mladeži, dakle težnja da se putem nastave „upravlja“ odgojem, da se stvaranju inteligentni i poslušni građani.¹¹⁹² Odgojna nastava prema takvom shvaćanju nije orijentirana isključivo na frontalnu nastavu, već je shvaćena kao proces koji se sastoji od četiri organizacijska, formalna stupnja – jasnoće i asocijacije koje služe produbljivanju te sustava i metoda koji vode do shvaćanja ili razumijevanja.¹¹⁹³ Školska je nastava obogaćena tako u programskom smislu različitim izletima i drugim aktivnostima, sve kako bi se veći naglasak stavio na učeničko razumijevanje.¹¹⁹⁴

Posrednička filozofija i izražena praktična primjena teorije koju je postavio Herbart, imala je još jednu važnu ulogu, a koju su potencirali kasniji tumači: povezivanjem filozofije i pitanja odgojno-obrazovnih reformi mijenja se i javni diskurs. U novinama se sve češće govori o filozofskim temeljima, o pedagoškim normama, o razvoju obrazovnog sustava, a da se pritom više ne radi samo o uskim stručnim diskusijama ili osvrtima, već i o širim političkim raspravama. To znači i da obrazovanje sve više ulazi u sferu kulture, odnosno kulturne politike koju provodi Zemaljska vlada. Provode je međutim i drugi kulturni djelatnici, dakako uz placet kojeg daje ban Khuen-Héderváry. U tom smislu najjasnije uočljiv utjecaj imaju bečki filozofi, sveučilišni profesori Theodor Vogt i Robert von Zimmermann.

¹¹⁹² Charles DE GARMO, *Herbart and the Herbartians* (Honolulu: University Press of the Pacific, 1895.), 83-97.

¹¹⁹³ Ivan ČEHOK, „Filozofsko utemeljenje pedagogije“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 67.

¹¹⁹⁴ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 303; Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.), 48.

Na hrvatskom prostoru su Herbart i njegov tumač Zimmermann prije svega prisutni putem standardnih školskih priručnika i udžbenika s područja filozofije, pedagogije i psihologije, o čemu svjedoče i „posrednički“ radovi filozofa Vinka Pacela (1828.-1869.) i drugih.¹¹⁹⁵ Nazore o umjetnosti, o filozofiji estetike od Zimmermanna i Vogta stižu različite generacije hrvatskih intelektualaca tijekom studijskih boravka u Beču, od Josipa Pliverića, Josipa Posedela, Branimira (Wiesnera) Livadića, Ante Tresića Pavičića do Izidora Kršnjavog i Stjepana Miletića.¹¹⁹⁶ Potonja dva predvodnika će u suradnji s Khuenovim režimom itekako primijeniti herbartijanska načela, što kroz tumačenja njihovog mentora Zimmermanna, što kroz vlastita iskustva, ugrađivši ih čvrsto u sustave funkcioniranja obrazovanja. U slučaju Miletića to je najjasnije uočljivo u organizaciji Hrvatske dramske škole pri Glazbenom zavodu, a kod Kršnjavog u šire osmišljenom planu za kulturno-obrazovni razvoj Hrvatske i Slavonije, provođenju kulturne politike koja je odozgo nastojala modernizirati obrazovni sustav putem poboljšanih priručnika, udžbenika, školskih kadrova, sustava državne kontrole kao i nastavnog programa općenito. Dok Miletić i u smislu teorije estetike u Zimmermannu pronalazi primjenu u vlastitoj viziji razvoja hrvatskog glumišta, Kršnjavi dakako iz pozicije odjelnog predstojnika uglavnom u praksi aplicira načela koja su uvelike prevladavala već i kod školskih kadrova – pred kraj 19. stoljeća bilo je nadasve i oportuno u monarhijskim se okvirima deklarirati kao herbartovac,¹¹⁹⁷ jer se radilo o službenoj (državnoj) pedagoškoj teorijskoj podlozi.

II.5.1.1. *Anarhija u kulturi?*

Jedna je velika polemika, karakteristična za razdoblje oko 1900. godine i habsburški svjetonazorski okvir, uvelike odredila kulturne smjernice u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu stoljeća. Radi se o raspravi o estetici i ulozi umjetnosti koja će prerasti u veliku diskusiju o značenju secesije, o načelima moderne, ali i o sukobu konzervativnih „starih“ sa slobodoumnim

¹¹⁹⁵ Franjo ZENKO, „Filozofija na novoosnovanom Sveučilištu u Zagrebu (1874) na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 41.

¹¹⁹⁶ Usp. Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Eliten in Wien im 19. Jahrhundert. Eine prosopographische Skizze“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 500-519.

¹¹⁹⁷ To su naime činili Zimmermannovi prijatelji i učenici, pa tako i sam Eduard Hanslick, procijenivši da kritika Immanuela Kanta i G. W. F. Hegela, odnosno podupiranje Herbartovog sustava može pogodovati brzom probou na uglednije institucije u Beču, odnosno diljem visokih učilišta Monarhije. I samoj je državi naime bilo važno što čvršće utemeljiti „obrambeni bedem“ prema njemačkim filozofskim strujanjima pod Kantovim utjecajem. Vidi o tome: Mark Evan BONDS, *Absolute Music: The History of an Idea* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2014.), 157-172.

„mladima“ u književnosti i umjetnosti. Na stranu „starih“ stat će Franjo Kuhač, objavljujući „poslanicu“ naslovljenu *Anarkija u književnosti (sic) i umjetnosti* (1898.). Slijedeći Herbartove filozofske zasade, on u nekoliko kraćih stavki (lijepo, ružno, jasnoća, istina, ćudorednost, patriotizam) iznosi tradicionalističke stavove: o umjetnosti koja po njemu služi nacionalnoj kulturi i svijesti, koja ima naglašenu društvenu i didaktičku svrhu, o znanosti i umjetnosti kao „svojinama“ cijelog naroda. Smjer umjetnosti za njega ne smije biti „laži-liberalan“ i „frivolan“, nastojeći odbaciti bečku secesiju i nove tendencije „samozvanih umjetnika“¹¹⁹⁸ kao inferiorne prema „kršćansko-moralnim“ i „hrvatsko-patriotičnim“ smjerom razvoja kojeg zastupa.¹¹⁹⁹ Osmišljena kao upozorenje i pokuda „mladeži“ koja je posredstvom „domaće struje“ u opasnosti da se potpuno „pokvari“,¹²⁰⁰ Kuhačeva kritika novih tendencija je klasična reakcija jednog tipa intelektualca na prijelazu stoljeća, crpeći argumentaciju s polazišta da je oko 1900. godine nastupilo dekadentno vrijeme u kojemu kultura i umjetnost postaju vulgarni, ubrzani i bez pravog sadržaja. Mladi slikari i književnici pod utjecajem „tuđih elemenata“ tako priječe (prirodan) razvitak i truju „krv i mozak“. Kuhač se na taj način povezuje s nizom kritičara društveno-kulturnog stanja na prijelazu stoljeća. Takve je istupe u Habsburškoj Monarhiji, ali i šire, predvodio liječnik i pisac Max Nordau (1849.-1923.) koji je, oštro, polemički, mjestimično i bez pravog razumijevanja, kritizirao moderne tendencije umjetnosti u svim svojim oblicima, dijagnosticirajući da je stanje na prijelazu stoljeća u fazi degeneracije ćovječanstva.¹²⁰¹

Međutim, Kuhač nastupa isključivo s moralno-patriotskog stanovišta i ne širi svoje argumente na društvo općenito. Njegova se osnovna teza može sažeti u shvaćanju da su „strani“ secesionisti kao „rušitelji kulture“ zaveli hrvatsku mladež da bude razvratna i izgubi pojam o

¹¹⁹⁸ Kuhač nastoji odbaciti zastupnike novih tendencija u umjetnosti kao nedostavno educirane („nemaju ni kakve umjetničke stručne naobrazbe ili samo veoma manjkavu“), odnosno ne poznaju ni teorijske ni praktične zasade književnosti i umjetnosti. Dakako, Kuhačevi su napadi, što odlikuje veći dio brošure, uvelike pretjerani. Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 4.

¹¹⁹⁹ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 25-26.

¹²⁰⁰ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 3.

¹²⁰¹ Max Nordau 1892.-1893. u djelu *Entartung* [Dekadencija] objavljuje u tom kontekstu izuzetno bitnu i nadasve kontroverznu kritiku stanja društva na prijelazu stoljeća. Iako ne preveden na hrvatski, njemačka su izdanja i kritički feljtoni bili poznati i ćitani u hrvatskih intelektualaca. Usp. William M. JOHNSTON, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Globus, 1993.), 376-378; Scott SPECTOR, *Violent Sensations: Sex, Crime, and Utopia in Vienna and Berlin, 1860-1914* (Chicago-London: University of Chicago Press, 2016.), 46-50.

svom „pravom zadatku“ njegovanja narodne kulture.¹²⁰² Pozivajući se na citate iz ključnog bečkog secesionističkog glasila znakovita naziva – *Ver Sacrum*¹²⁰³, navodi nadmeno i pretjerano samouvjerenom ponašanje mladih secesionista koji se, prema njegovom sudu, pogrešno nazivaju umjetnicima i povrh svega toga još ističu važnost slikarstva, a zanemaruju – njemu zasigurno važnu – poeziju i glazbu.¹²⁰⁴ Doduše, Kuhač „s ponosom“ ističe kako se hrvatski glazbenici nisu priključili „anarhizmu“ koji propagira ružno i disonantno te oštro, nadovezujući se na Eduarda Hanslicka i njegovo shvaćanje estetike u glazbi, kritizira njemačke glazbenika oko Richarda Wagnera koji su započeli poguban trend.¹²⁰⁵ Na području književnosti Kuhač smatra da ne treba slijediti niti francuski niti njemački „stil“ već dalje razvijati „posebni hrvatski stil“, koji se razvio „iz naroda“, a kojeg su uobličili Karadžić, Kurelac, Trnski, Mažuranić, Janko Jurković, Josip Eugen Tomić i drugi.¹²⁰⁶ U secesiji kao pravcu i samim secesionistima, umjetničkim anarhistima, vidi promicatelje pornografije, ruznoga, ogoljenog, dekadentnog, one koji kulturu kvare, degradiraju, navode na „grieh“ i uvode u divljaštvo.¹²⁰⁷ Naziv brošure i izraz „anarhisti“ je po prilici osmislio Kršnjavi referirajući se na „anarhiste u fraku“. Već sama ta činjenica govori koliko je važnu ulogu, ovoga puta u pozadini polemike, imao nekadašnji odjelni predstojnik.¹²⁰⁸ No zanimljivo, i jednako tako očekivano, sam će Kršnjavi u približno isto vrijeme svoje shvaćanje estetike u umjetnosti modificirati u odnosu na njegovo „gramatičko“ shvaćanje iz 1883. godine. Na skupštini Društva umjetnosti Kršnjavi je pak jasno postavio cilj očuvanja „idealizma“ i „realizma“ „starih“ i ulogu Društva koje nastavlja program boljitka hrvatske kulture prema tradicionalnim trasama.¹²⁰⁹ Nekoliko godina kasnije, u jednom tekstu o izložbi hrvatskih umjetnika iz 1906., Kršnjavi se javlja s drugačijim stavovima. Radi otklon od Zimmermana, dapače naznačuje: „[m]oje stanovište u estetskim je pitanjima protivno svakoj vrsti formalne

¹²⁰² Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 5.

¹²⁰³ Manifestnost tog kratkoročnog časopisa (izlazi od 1898. do 1903.) koji je okupljao različite umjetnike, od O. Wagnera, G. Klimta, R. M. Rilkea, H. Bahra i H. von Hofmannstahl do K. Hamsuna i M. Maeterlincka, nije očita samo u tekstualnim priložima, već i u brojnim slikovnim priložima i grafičkoj opremi općenito, naglašavajući generacijski iskorak i revolt u odnosu na konzervativno shvaćanje umjetnosti i kulture općenito.

¹²⁰⁴ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 7-9, 11-12, 13-15.

¹²⁰⁵ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 10.

¹²⁰⁶ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), 13.

¹²⁰⁷ Franjo Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača* (Zagreb: naklada pisca, 1898.), passim.

¹²⁰⁸ *Narodne novine*, 14. XII. 1904.

¹²⁰⁹ *Narodne novine*, 11. VII. 1898.

estetike“ budući da se „[n]jemački (...) estetičari iz te metode ne mogu izmotati“. ¹²¹⁰ Kršnjavi prati Johnnesa Volketla i njegovo kompromisno približavanje formalne estetike i estetike osjećaja, hvali posebno Benedetta Crocea i Giuseppea Fanciullija, i sam se tako usmjerujući prema istraživanju estetskih osjećaja. ¹²¹¹ Tome će se kasnije nadovezati i njegovo skretanje pažnje „eksperimentativne metode“ u prirodnim znanostima i psihologiji Wilhelma Wundta i Felixa Kruegera u sklopu jednog predavanja koje je 1903. godine na skupštini liječničkog zbora. ¹²¹²

I drugi će se polemičari priključiti, nastaviti na temeljima Kuhačevog teksta, s više ili manje uspjeha. Stjepan Korenić (1856.-1940.) će povezati ulogu umjetnika s kršćanskom etikom i estetikom, nadovezujući se tako uvelike na kritiku nedostatka morala i patriotizma u umjetnosti „mladih“. ¹²¹³ Za razliku od njega, Gjuro Arnold (1853.-1941.) tradicionalističke nazore o književnosti i umjetnosti zastupa kroz kompleksnije i tada vrlo aktualne dubokosežne filozofske rasprave o estetici, istražujući odnos vjere i umjetnosti, povijesnih promjena u odnosu na umjetnički princip ljepote, itd. ¹²¹⁴

Na Kuhačevu će se kritičku raspravu „mladi“ obrušiti izuzetno brzo. Odgovaraju mu, smatrajući da umjetnost treba biti slobodna, izvan strogo pedagoške domene i znanstvenih (filozofskih) sustava, kako bi se moglo nesputano razvijati individualno, posebno, različito i samostalno u umjetnosti, otvorivši široku paletu reakcija i rasprava. Osim brojnih osvrtu u dnevnim novinama i različitim listovima, gdje se u raspravu uključuju primjerice književnik Jovan Hranilović ili urednik *Narodnih novina* Janko Ibler. U detaljnom osvrtu na Kuhačevu knjigu Ibler mu zamjera što u svojoj „papirnoj bombi“ ne spominje nikakva imena koja bi bila konkretno povezivana s „anarhističkim tendencijama u umjetnosti“, već se kao pamflet obrušava na jednu čitavu generaciju temeljen na „kavanskim razgovorima“. ¹²¹⁵ Također s iscrpnim kritičkim osvrtom

¹²¹⁰ Izidor KRŠNJAVI, „Popratno slovo“, *Kolo hrvatskih umjetnika* I. (1906.), 1.

¹²¹¹ Izidor KRŠNJAVI, „Popratno slovo“, *Kolo hrvatskih umjetnika* I. (1906.), 1-2.

¹²¹² Izidor KRŠNJAVI, „Wundtov psihološki laboratorij“, *Liečnički vjestnik* 25/6 (1903.), 197-201.

¹²¹³ Stjepan KORENIĆ, *Nekoliko misli k našem umjetno literarnom pokretu* (Zagreb: C. Albrecht, 1899.).

¹²¹⁴ Gjuro ARNOLD, „Može li umjetnost zamijeniti vjeru“, *Glas Matice Hrvatske* 6 i 7 (1908.), 41-43; 53-55. O tome vidi npr.: Branko DESPOT, *Filozofija Gjura Arnolda* (Zagreb: Kolo Matice Hrvatske, 1970.); Zlatko POSAVAC, *Novija hrvatska estetika – studije i eseji* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1991.); Zlatko POSAVAC, *Arnold kao estetičar: u kontekstu kontroverza hrvatske moderne* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.); Vladimir LONČAREVIĆ, „Je li hrvatski književni modernizam bio antikatolički usmjeren? Jedan idejni vidik polemike između „starih“ i „mladih“ u hrvatskoj književnosti na prijelazu između 19. i 20. st.“, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 10 (2016.), 297-311.

¹²¹⁵ *Narodne novine*, 9. VIII. 1898.

javlja se i Josip Frank,¹²¹⁶ a Kuhaču polemički odgovaraju izravnije dotaknuti Milan Marjanović i Celestin Medović. Mladi devetnaestogodišnji Marjanović u *Svjetlu* piše oprezan ali britak odgovor, nastojeći iskazati poštovanje prema radu i djelu Kuhača, ali jasno odbiti njegov napad kao slabo argumentiran. Dapače, stilski vješto preokreće neke argumente protiv njega. Predbacuje mu da nije prepoznao psihološki profil „mladih“ i njihov pokret, da ga ne razumije ali silovito zatire, a povrh svega postavlja krunski argument: „Kuhač nije nadalje pokazao patriotizma, kada hoće da sruši novije stečevine naše umjetnosti, priznate u stranom svijetu, pa nas hoće tako da liši i onoga, što imamo“ piše Marjanović uz konstataciju „[Kuhač je, op. F. Š.] pokazao veoma malo kritičizma u tome, što nije uzeo pojav „mladih“ sasama o sebi, ne dovedši ga u savez sa našim prilikama (...)“.¹²¹⁷ Tako je Marjanović podcrtao jednu bitnu karakteristiku secesionista: samopouzdanje koje su stekli izvana sudaralo se sa sustavom koji ih u hrvatskim prilikama nije bio spreman integrirati u sebe, nije im mogao ili želio pronaći mjesto i omogućiti daljnje razvijanje. Unutar takvih spoznaja stvarao se novi kulturni front koji je sve manje mogao biti pod kontrolom vlasti.

Kuhaču odgovara i publicist Ivo Pilar (1874.-1933.). On će u odgovoru koji je osmišljen u formi kakvog manifesta, objavljivanom isprva u nastavcima *Vienca*, a kasnije i kao zasebna brošura posvećena „svim protivnicima novih smjerova“, na duhovit i dovitljiv način odbaciti konzervativne nazore Kuhača i „starih“.¹²¹⁸ Za Pilara je secesija težnja prema modernim i naprednim idejama u odnosu na one konzervativne u umjetnosti.¹²¹⁹ Ona prerasta u „težnju za preporodom umjetnosti“, u moderno doba nadopunjava izvorno značenje riječi te postaje „smjer misli“, „skupina pokretačkih ideja“. Centre tih strujanja Pilar locira u Pariz, München i dakako Beč.¹²²⁰ Pilar inzistira na slobodi izražaja mladih umjetnika, shvaćajući secesiju kao idejnu podlogu kojom se umjetnost oslobađa politike i (donekle) nacionalnog, koje propagira heterogenost i navještava dalekosežnije promjene na istoj osnovi na području politike, kulture i

¹²¹⁶ Frankov osvrt objavljen je u *Hrvatskom pravu* 1898. godine tijekom kolovoza i rujna u više nastavaka. Vidi: *Hrvatsko pravo*, 19. VIII., 24. VIII., 27. VIII., 31. VIII., 3. IX., 7. IX., 10. IX., 14. IX., 17. IX.

¹²¹⁷ *Svjetlo*, 28. VIII. 1898.

¹²¹⁸ Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.). O polemici vidi: Antun PAVEŠKOVIĆ, „Moderna i tradicija“, u: *Dani hvarškoga kazališta. Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, ur. Nikola BATUŠIĆ et. al. (Zagreb-Split: Književni krug, 2001.), 37-46; Željka METESI DERONJIĆ, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar“, *Cris* XI/1 (2009.), 229-237. Također vidi: Srećko LIPOVČAN – Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Prinosi za proučavanje djela dra Ive Pilara*, 2 sv. (Zagreb: Institut Ivo Pilar, 2001.-2002.).

¹²¹⁹ Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.), 8.

¹²²⁰ Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.), 8-9, 11.

društva općenito.¹²²¹ Stoga nepokolebljivo staje na stranu mladih intelektualaca koji iz Beča u Hrvatsku dovode „novu fazu“ u „narodnom životu“, prebacujući težište upravo na umjetničku vrijednost.¹²²² Cilj secesije za njega je tako odmicanje od strančarenja, od etiketiranja „rodoljubnih“ umjetničkih djela, dapače odmak od ustaljenog kulturnog života i funkcioniranja sustava kulture koji su se etablirali u Trojednoj Kraljevini.

Mlada generacija hrvatskih umjetnika jasno je prepoznala kako se nove, modernističke tendencije u Beču i drugim gradovima postupno razvijaju. Pritom je i sustav koji je umjetnost i kulturu podupirao rastao: 1898. godine je pri austrijskom Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu primjerice osnovano prvo „umjetničko vijeće“ čiji su članovi bili istaknuti pojedinci kao Otto Wagner ili Antonín Dvořák, koje je trebalo dodatno brinuti za potporu umjetnosti na širem prostoru Cislajtanijske.¹²²³ Hrvatskoj inteligenciji nije bilo jasno samo kako se u centrima Monarhije stvaraju nove institucije, časopisi, udruge, društva – nego i da ih vlast u tome, u većoj ili manjoj mjeri ipak podupire. Razgranata kulturna politika u Beču i austrijskom dijelu Monarhije to je omogućavala, dok hrvatski sustav, i zbog opterećenja Nagodbom, dnevnopolitičkih prilika u Budimpešti i odnosa na relaciji bana i ugarskog ministra predsjednika, ali i zbog temelja koje su postavili Vončina, Spevec i Kršnjavi, nije mogao takvo što podnositi. Josip Frank će to, i u svrhu podcrtavanja vlastitih političkih pozicija, slijedeći starčevićanski pravac otvorenosti prema novim kulturnim tendencijama, dobro istaknuti kao jedan od važnih trenutaka koji je doveo do određene izolacije mlađih umjetnika.¹²²⁴ Tako Frank konstatira: „[z]aoštren je njihov odnošaj prema poglavarstvu i zastupstvu glavnog grada. Napete su takodjer i njihove niti sa zemaljskom vladom, možda i prekinute“.¹²²⁵

Tako u idejnoj osnovi rasprava Kuhača i Pilara te donekle i šire, sukob „starih“ i „mladih“, predstavlja generacijsko, svjetonazorsko, teorijsko i praktično razilaženje: novo definiranje umjetnosti i zadataka umjetnika, odricanje funkcionalističkog, doktrinarnog pristupa kojeg su propagirali herbartovaci. Pravi se prema tome odmak od dominantnih ideja 1870-ih godina u odnosu na umjetnost i organizaciju kulture, a odbijanjem tradicionalnih ideoloških postavki dolazi istovremeno negiranje strossmayerovskog shvaćanje kulture i „kulturne khuenovištine“. Inertnost

¹²²¹ Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.), 13.

¹²²² Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.), 41-42.

¹²²³ Andreas GOTTSMANN, *Staatskunst oder Kulturstaat? Die Kunstpolitik im Selbstverständnis der Donaumonarchie* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2017.), 105-106.

¹²²⁴ Stjepan MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću – fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, *Godišnjak Pilar 2* (2002.), 36.

¹²²⁵ *Hrvatsko pravo*, 19. VIII. 1898.

koja je zahvatila starije generacije kulturnih elita u smislu prihvaćanja novih ideja, provokativnosti duha i opće želje da se kulturni život osvježi mladima je bila najočitija preko petrificiranog institucionalnog sustava funkcioniranja kulture i umjetnosti kojeg su težili izmijeniti.¹²²⁶ Tekst iz karlovačkog *Svjetla* iz siječnja 1900. posvećen Vlaha Bukovcu govori mnogo. Novoinaugurirani „predvodnik“ secesionista na području Hrvatske i Slavonije, iako sam u kasnim četrdesetim godinama, u svakom slučaju nije bio niti pretjerano mlad niti sklon prihvatiti uistinu filozofiju modernističkih „mladih“. Međutim, bio je prepoznat u Beču i dovoljno svjestan prilika u Zagrebu da se u pravoj mjeri distancira od političkih previranja, od zamke koju je mogla predstavljati suradnja s režimom i od utjecaja Kršnjavog. S padom moći Kršnjavog porasla je i Bukovčeva snaga koju su uočili mladi u Beču i Trojednoj Kraljevini. Sada se u *Svjetlu*, kao i ranije u *Mladosti*, slavi Bukovac kao osoba koja se oduprla Kršnjavom, koji je oko sebe u umjetničkoj koloniji okupio mlade i riješio ih negativnih „upliva“. Ti se uplivi svode na politike Zemaljske vlade i Kršnjavog, odnosno na „štipendije“ pomoću kojih je vlast smatrala da može „ravnati njihovim umjetničkim razvojem“¹²²⁷ te se povezuju s napadima na nove tendencije od strane Kuhača i Korenića. U nemogućnosti da se borba vodi otvoreno politički, jer bi na taj način uložili znatno veći, a prostor za otvorene rasprave ionako nije bio izuzetno širok, odgovor starijih – čak i Kuhača koji u institucionalnom smislu sam nije bio vezan, iako je o sustavu ipak ovisio – bio je gotovo kategoričko povlačenje prema posljednjoj utvrdi: tradiciji.

Da se i u hrvatskim urbanim središtima vode klasični prijepori o ulozi i značenju umjetnosti s prijelaza stoljeća, prisutni u svim većim srednjoeuropskim gradovima, pokazuju neki novinski napisi. Max Nordau će u periodu oko 1900. povremeno i dalje privlačiti pažnju i komentare novinara. Ključni pojmovi – degeneracija, odumiranje, dekadencija – postat će uglavnom sinonimni za protivljenje bilo kakvom obliku modernizma ili zastupanju tradicionalne umjetnosti koju definira jedna vrsta estetike i patriotizam, kako pokazuje jedan pohvalni osvrt na putujuću izložbu Društva hrvatskih umjetnika 1901. godine. Umjesto smrti, dekadencije i degeneracije, posjetitelji će, prema anonimnom kritičaru *Svjetla*, upoznati na izložbi mlade hrvatske umjetnike i njihov senzibilitet. Braneći ih od kritika radikalno se konstatira – „[s]miešno je bilo predbacivati našim slikarima da se ne drže narodnih tradicija, da su preslobodni i presmioni

¹²²⁶ Usp. Antun PAVEŠKOVIĆ, „Moderna i tradicija“, u: *Dani hvarskoga kazališta. Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, ur. Nikola BATUŠIĆ et. al. (Zagreb-Split: Književni krug, 2001.), 40.

¹²²⁷ *Svjetlo*, 28. I. 1900.

kada slikarskih tradicija mi ni nemamo, kad jedino u potpunoj slobodi može da traži naš umjetnik naš narodni ton i način“.¹²²⁸

U lokalnom karlovačkom tjedniku *Svjetlo* (od 1905. do 1910. *Glasonoša*), mlade intelektualne snage pronalaze značajno utočište nakon što je ugašena *Nova Nada* (1897.-1899.). Udaljen od centra, a ipak prisutan, list kojeg su 1884. pokrenuli starčevićanac Dušan Lopašić i Adolf Gustav Prettner, na prijelazu stoljeća zauzima značajnu ulogu upravo svojim kritičkim komentarima kulturnih zbivanja i polemički intoniranim člancima. Oko časopisa se okuplja karlovačka inteligencija koja čini jezgru, uz velik broj suradnika iz Zagreba, Beča, Praga, Rima, Splita i Ljubljane. Tako za list surađuju liječnik i publicist Vladimir Jelovšek, novinar Vinko Kisić i novinarka Zofka Kveder, književnici Vladimir Lunaček i Andrija Milčinović, enolog Ilija Bošnjak, jezikoslovac Petar Skok, povjesničari Janko Koharić i Milan Prelog, publicist i političar Hinko Krizman i drugi. Mladi Milan Marjanović se pod okriljem *Svjetla* razvija u značajnog kulturno-političkog kritičara i uglednog intelektualca s utjecajem; od 1900. vodi list kao glavni urednik.¹²²⁹

Dinamika generacijskog sukoba intelektualaca odražava se i u najsitnijim detaljima: tradicionalni tisak, režimski tisak, ne obraćaju mnogo pažnje ili uopće ne javljaju primjerice vijest o gostovanju najpoznatijeg putujućeg cirkusa Barnum & Bailey, dok će *Svjetlo* izvještavati o toj masovnoj atrakciji, javljati informacije o posebnim vlakovima za posjetu predstava te će komentator tog lista pod pseudonimom „Omega“ na kraju i konstatirati – „Barnumov cirkus (...) spada u internacionalnu secesionističku grupu, a o toj je pogibeljno govoriti, jer neda branič tradicija „Vienac““.¹²³⁰ Isti komentator piše o atmosferi u Zagrebu koja je mirna, uspavljujuća i ustajala. „Literarno-umjetnički“ život za njega je mrtav, obilježen umjetno hvaljenim izlozbama slikara, nestankom časopisa *Život* koji objavljuje zadnji trobroj, iscrpljenošću borbe „starih“ i „mladih“.¹²³¹ Velika očekivanja mladih intelektualaca koji su putovali po Dunavskoj Monarhiji i Europi, skupljali iskustva i navikavali se na određeni stil života, često su nailazila na razočaranja dinamikom kulturnog života u Zagrebu, koji se iz perspektive Beča, Berlina ili Pariza činio siromašnim, neustaljenim, „provincijskim“. Brojne takve primjere i primjedbe se mogu pronaći u

¹²²⁸ *Svjetlo*, 16. VI. 1901.

¹²²⁹ *Svjetlo*, 25. III. 1900.; Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 50-52; Vida FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1977.), 42.

¹²³⁰ *Svjetlo*, 16. VI. 1901.

¹²³¹ *Svjetlo*, 16. VI. 1901.

Matoševim zapisima o Zagrebu, uzimajući u obzir i njegov karakterističan stil i polemički ton. Nedostaci zagrebačkog društvenog i kulturnog života ne ostaju mu neprimjetni čak i kada se sav uzbuđen nakon jedanaest godina izbjivanja vraća u grad 1905. – o čemu piše u *Obzoru*. Dok izlazi s Glavnog kolodvora, primjećuje urbanističke promjene: „Izišavši iz glavne stanice na trg, ne mogah ga poznati. Na vrtovima i poljima gdje je sa mnom rastao pasulj, kupu, krumpir i kukuruz, gdje se igrasmo »šintera«, špekula – o silnim »luknjicama« da i ne besjedim! – izrasle palače elegantne kao u Nizzi i Ženevi.“¹²³² Nakon prvotnog kratkog oduševljenja koje ga mislima i usporedbama vraća u Zagreb njegovog djetinjstva, Matoš se vrlo brzo vraća u vlastitu realnost te odmah uočava kako je ipak riječ o prizoru koji nije potpuno originalan, čak i površan. No, kao i takav, svjedoči o postojanju kulture. Zagreb se tako opet, prema njemu, nalazi u sredini. Ta „malo površna, štukatorska i nesolidna kultura (...)“ je rezultati bečkih i budimpeštanskih utjecaja. „... ali – ipak kultura! To se osjeća došavši sa Balkana!“, očito stavlja Zagreb u prednost nad istočnijim gradovima.¹²³³ Dalje nastavlja Matoš svojim uobičajenim opservacijama i kritikama Zagreba koje će još često ponavljati i u drugim esejima ili polemikama. Već je do Trga bana Jelačića potpuno razočaran Zagrebom, a razočaranje temelji na stalnim elementima: činovnički grad u kojem je građanstvo strano, a ono domaće je ili činovništvo ili svećenstvo ili vojska; dijelovi društva koji, po njemu, ne mogu dati autentičnu kulturu te ih smatra samo slugama. Takva razmišljanja o Zagrebu će stalno proganjati Matoša te zapravo idu mnogo dublje od ideje kulturne i umjetničke ponude u Zagrebu. Njegove misli nastoje definirati identitet i kulturu grada; od čega se taj grad sastoji i kakvo stanovništvo ga čini. „Najzagrebačkiji“ Zagreb prema njemu je ipak prošli Zagreb – ilirski, što je karakteristika Matoša ali ne i drugih modernista, a stalna potraga za nečim autohtonim će ga onda ponekad voditi u širu okolicu grada. No, takva autohtonost je mogla biti samo temelj za daljnji razvoj Zagreba kao prave i originalne europske metropole o kojoj Matoš sanja.

Još jedan tekst izvrsno sažimlje ambivalentna mentalna obzorja mladih hrvatskih intelektualnih elita. Publicist Artur Benko Grado (1875.-1946.) javlja se 1898. s „lakom studijom“ u *Mladosti*, koju naziva „Mlada Hrvatska“ – tekstom od kojeg se samo uredništvo časopisa kratkom opaskom djelomično ogradilo („Rado priopćujemo, prem se u svem ne slažemo sa cijenenim g. piscem“). Porijeklom iz plemićkih obitelji, Grado je nakon završene gimnazije u

¹²³² *Obzor*, 24. IX. 1905.

¹²³³ *Obzor*, 24. IX. 1905.

Zagrebu studij prava upisao u Parizu, a završio u Beču. Kao službenik radi potom u Bosni i Hercegovini. Grado u tekstu procjenjuje da je hrvatska stvarnost ustvari bliska europskim trendovima. „Još do nedavna borili smo se za narodno ime“ – napominje, iako za njega „mlada Hrvatska“ nije opterećena političkim pitanjem.¹²³⁴ Dok je hrvatska realnost opterećena lošim socijalnim prilikama, „mlada Hrvatska“, svojevrsni kozmopolitski otok kojega čini intelektualna elita „bliže narodu u Zagrebu no u Slavoniji“, za njega je obilježena snobizmom i dekadencijom. I sam Hermann Bahr za njega je vješti imitator – snob, „koji je već blizu da postane književnik“. No, sve to spada u moderne procese koji obilježavaju novu inteligenciju, a da pritom nisu negativne kao kod Nordaua koji „misli da je cijeli svijet velika ludnica u kojoj je on liječnik nadzirač“.¹²³⁵

Nova inteligencija ne treba biti opterećena politikom, ali još manje tradicijom – Grado vrlo olako odbacuje dubrovačku književnost kao „historički monument“ i ništa više (korisno), a o romantizmu sam kaže da malo može reći. Jer mladi su okrenuti budućnosti. Tako ističe: „[o]vo kosmopolitsko društvo nema svoje politike, nema svoje narodnosti, – ono je jednako u Parizu i Berlinu. Ali ipak ima nešto što ga karakteriše. Ovo društvo ima svoj način mišljenja, svoju vjeru, svoje umjetnike, svoje književnike i svoje listove. (...) I evo i u mladoj Hrvatskoj ima ljudi koji ovako misle.“¹²³⁶ Grado mladu generaciju opisuje kao generaciju lualica u potrazi za idejama, obilježenu pesimizmom i predanu svojim osjećajima koji definiraju književnika – a ustvari intelektualca. Odmak od politike, kojeg Gradov tekst zorno prikazuje, ambivalentan je. Razočaranost nagodbenom politikom okreće mlade u svjetove mašte i borbu za slobodu u umjetnosti, čini od njih Gradovim riječima „legiju velikih sanjara“.¹²³⁷ Ali, ogorčenost ograničenim uspjesima i nemogućnošću da se etabliraju u većem broju ponovno ih vraća na politiku koja im to većinski ne omogućuje. Još radikalnije nego u drugim europskim centrima modernističkog kozmopolitizma, hrvatski su intelektualci ambivalentno shvaćali isprepletenost kulture i politike. Veliki dio je počinjao nanovo prerađivati strossmayerovski jugoslavenski program, prilagođavajući ga suvremenim pogledima na kulturu i umjetnost. Dok je politička matrica tog programa nadograđivana realnopolitičkim pogledima na stanje u Hrvatskoj i Slavoniji odnosno Habsburškoj Monarhiji, shvaćanje kulture i njene uloge kretalo se u više smjerova, od

¹²³⁴ Artur GRADO, „Mlada Hrvatska“, *Mladost* 4 (1898.), 179.

¹²³⁵ Artur GRADO, „Mlada Hrvatska“, *Mladost* 4 (1898.), 179.

¹²³⁶ Artur GRADO, „Mlada Hrvatska“, *Mladost* 4 (1898.), 181.

¹²³⁷ Artur GRADO, „Mlada Hrvatska“, *Mladost* 4 (1898.), 187.

integralnog kulturnog jugoslavenstva, onih koji su, bliže Gradu, radili odlučniji odmak od politike koketirajući povremeno s različitim novim oblicima (socijaldemokracija, socijalizma), pa sve do gotovo potpuno neutralnih.

Gradov tekst pokazuje zorno da se modernistički pokret u Hrvatskoj teško svodi pod zajednički nazivnik koji je precizniji od pojmova „mladi“ ili modernisti, a dublji od kozmopolitske inteligencije. Neki pripadnici pokreta nisu bili niti to. Niti po podrijetlu ili mjestu obrazovanja i djelovanja nije moguće identificirati homogeniju grupu. Kako u jednom eseju iz 1909. o Nehajevu i njegovoj generaciji ističe Andrija Milčinović, niti iskustva djetinjstva i početak naobrazbe ih ne povezuje. Mnogi su bili pohađali zagrebački plemićki konvikt (Dežman, Vidrić, Lunaček, Livadić, Tucić, Heimerl i dr.) kojim je ravnao vladin savjetnik pri Odjelu za bogoštovlje i nastavu Josip Miljan (ravnatelj 1890.-1901.), a vrlo aktivno čitaoničko društvo vodio Andrija Torkvat Brlić. Drugi su dolazili izvan Zagreba i prva iskustva stjecali po okriljem lokalnih učitelja i listova.¹²³⁸ Kako Milčinović piše: „Unajmljen je lokal (prava soba, tamo u Vlaškoj ulici, nad „Sidrom“, i tu smo se sastajali, raspravljali, čitali, dogovarali, snovali. Pilo i lumpalo se vrlo malo, ali za to se ipak noći tračile dugim, beskonačnim razgovorima. Dok su drugi „šmirali“ oko pucica, skitali se i igrali, „novonadaši“ su mudro raspravljali o Zoli, Tolstoju, Ibsenu, Strindbergu, Prsybyszewskom, kazalištu, literarnim pokretima kod nas i drugdje i tako redom. Bilo nas je svakojakih. Iz raznih zagrebačkih zavoda (...) iz raznih krajeva, razne dobe i iz raznih obitelji: sinova beamterskih, seljačkih, trgovačkih, obrtničkih u kratko – svakojakih.“¹²³⁹ Afera Dreyfus koju su hrvatske novine pratile i hrabro istupanje Émilea Zole, intenziviranje utjecaja bečkih kulturnih krugova, sve snažniji odnosi sa drugim slavenskim intelektualcima davali su dodatan izvanjski poticaj. Formirali su ih međutim drugačija urbana središta, drugačiji intelektualni ambijenti: Beč, Prag, Berlin, Pariz i drugi gradovi. Neki nisu ni bili u inozemstvu, ali su pratili, čitali, kritički raspravljali o stranim djelima. Pisali su za različite časopise, prelazili imaginarne granice različitih ideja i ideologija, ostvarivali do tada neviđene komunikacije s naizgled teško povezivim prostorima. Njihovi su časopisi kratkoročni, često u financijskom smislu nedovoljno dobro osmišljeni i nadasve neisplativi (uz spomenute časopise to su još *Narodna misao* (1898.) i *Glas* (1899.-1900.) koji izlazi u Beču). O mladim kozmopolitima piše i Stjepan Radić već 1900. i također ih dijeli na tri pokreta, odnosno dvije struje političkog modernističkog pokreta (narodno-

¹²³⁸ A[ndrija] M[ILČINOVIĆ], „M. Nehajev“, *Savremenik* 10/IV (1909.), 577.

¹²³⁹ A[ndrija] M[ILČINOVIĆ], „M. Nehajev“, *Savremenik* 10/IV (1909.), 579.

pučka struja i jugoslavenski orijentirana struja).¹²⁴⁰ Politika u jednom trenutku igra malu ulogu u njihovom shvaćanju svoje uloge u društvu i umjetnosti, ali budući da je politika u umjetnosti odavno prisutna, a da su mladi modernisti u formativnim godinama pod utjecajem različitih stranaka ili pojedinaca, ona je ipak prisutna. U nekom drugom trenu igra i veću ulogu. Kada Matoš u pismu Milčinoviću 1903., osvrćući se na zbivanja oko *Vienca*, stvara profil modernističkog intelektualca, ne razmišlja izvan političkih kategorija: „Obzoraštvo je za mene, kao za Starčevića, moralni termin i označuje tartifa, sektaša. Dežman je sektar, ali modernizam nije sekta. Modernista je – nova, zanimljiva osoba, ženerozna i objektivna nada sve.“¹²⁴¹

I kada je riječ o početku ili kraju pokreta, političke su odrednice bitne. U situaciji koja se politički činila bezizlaznom za svaku oporbu režima, mladi su se odlučivali izazivati veće ili manje incidente; ali su se odlučivali i na prosvjetnu kritiku, na djelovanje na području umjetnosti u koje prenose svoj bunt, osjećajući kako slobodu o kojoj se (u okvirima umjetnosti, uvijek dakako ambivalentno povezano s politikom) govorilo u svim europskim centrima, mogu izboriti na tom području. Kako u jednom drugom pismu Matoš piše istom Milčinoviću, „Hedervary, tiran, nije imao petlje da odsiječe ušesa literarnom kesarošu Marjanoviću ili da uškopi brbljavog Radića ili Folnegovića.“¹²⁴² Kao što je teško ustvrditi početak pokreta – Matoš govori o 1894. godini, drugi smatraju da je to 1895. odnosno razdoblje nakon zagrebačkih incidenata, a neki će ga smjestiti i ranije opadanjem realizma u književnosti – tako niti kraj tog pokreta nije jasan. Možda je Matoševa teza o tome da je 1909., godina kada „mladi“ preuzimaju Maticu, kraj pokreta jer njihova ideologija više nije umjetnička nego je politička –više nisu anarhisti u umjetnosti („»Modernista« u Hrvatskoj dakle više nema (...)“).¹²⁴³

Ono što je hrvatske modernističke intelektualce povezivalo bilo je novo, drugačije shvaćanje kulture, pridavanje novog značenja kulturi i drugačije shvaćanje vlastite uloge u njoj. Ta su se razmišljanja postupno formirala pod utjecajima stranih intelektualaca, posredstvom međusobnih razgovora u sklopu studentskih društava, kavana, klubova i naročito listova. Vladina politika, usporena zbog strategije bana Khuena, otežane situacije s budžetom i konačno racionalne postupne razvojne strategije Armina Pavića nije reagirala dovoljno brzo da bi stvorila prostora za

¹²⁴⁰ Prema: Ljerka RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik* 36/1 (1983.), 1-3.

¹²⁴¹ Antun Gustav MATOŠ, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 19, dio 1, ur. Davor KAPETANIĆ (Zagreb: JAZU, 1973.), 363.

¹²⁴² Antun Gustav MATOŠ, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 19, dio 1, ur. Davor KAPETANIĆ (Zagreb: JAZU, 1973.), 366.

¹²⁴³ Antun Gustav MATOŠ, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 6, dio 1, ur. Dubravko JELČIĆ (Zagreb: JAZU, 1976.), 204-207.

te mlade intelektualce, a nije ni u tome ni vidjela mogućnost dobitka. S druge strane, postojeće su se institucije pokazale uglavnom tromе i usporene u transformaciji, a u ideološkom smislu kontaminirane svjetonazorima od kojih su se mladi nastojali odmaknuti. Činjenica da je mlade moderniste sustav teško mogao integrirati preklopio se sa svjetonazorima koje su dijelili. Nije ih mogla niti stara oporba; kako pokazuje dobro jedna kritika secesionista u *Obzoru*, borba na području kulture još se uvijek shvaćala kao borba slobodnih umjetnika (književnika) i „svemoćnih“ skupina, dakle „režimskih“ intelektualaca, dok je secesionizam samo „tlapnja“ koja ustvari od te borbe odmiče pozornost.¹²⁴⁴

II.5.1.2. *Kultura tijela*

Sam pojam tjelesno-zdravstvena kultura ukazuje na prosvjetiteljsko shvaćanje jedinstva uma i tijela, na široko shvaćanje kulture unutar koje se nalazi i pravilan razvoj ljudskog tijela.¹²⁴⁵ Shvaćanje tjelovježbe i tjelesnog odgoja kao integralnog dijela obrazovanja i kulturnog razvoja nadovezuje se na antičke uzore. Platonova ideja paideje (*παιδεία*) odnosno moralno-kulturnog obrazovanja koje je povezivalo gimnastiku, glazbu, gramatiku, znanost i filozofiju kao osnovu cjelovitog odgoja, pronalazi snažnu rezonancu od prosvjetiteljstva do kraja 19. stoljeća. Kao integrativan dio razvoja kulture je shvaćena i tjelesna kultura u najširem smislu, zahvaćajući i sferu seksualnosti, higijene, pravilne odjeće, itd. Posebno razvoj europskih gradova i s njima povezan razvoj moderne tehnologije izazivat će sve više i potrebu za bijegom od civilizacijskih normi koje su vjerojatno djelovale „neprirodno“. Zato se čovjek rado okreće prirodi, športu i vlastitom tijelu kao izrazu očuvanja duhovne kulture koja je još sredinom 19. stoljeća bila dominantna.

U Senju upravo 1882. godine izlazi knjiga *Nešto o uzgoju djetce kod starih Grka i Rimljana* Franje Folprechta, češkog učitelja koji djeluje na području Trojedne Kraljevine. Do početka 20. stoljeća izlazit će još sličnih knjiga i članaka koji analizom paideje i antičkog odgoja općenito nastoje ukazati na bitne obrazovno-pedagoške elemente koji su primjenjivi u modernom odgoju i obrazovnom sustavu.¹²⁴⁶ Tjelovježba je u Banskoj Hrvatskoj uvedena još 1859.

¹²⁴⁴ *Obzor*, 23. VI. 1900.

¹²⁴⁵ Vidi: Thomas REUTER, „Kraft und Schönheit. Körperkultur als Kulturkritik“, u: *Kulturelle Enteignung - Die Moderne als Bedrohung: Kulturelle Moderne und bildungsbürgerliche Semantik I*, ur. Georg BOLLENBECK – Werner KÖSTER (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003.), 150-160.

¹²⁴⁶ Vidi npr. Martin ŠTIGLIĆ, *Povijest pedagogike* (Zagreb: Kr. sveučilišne knjižare Fr. Suppana, 1893.); Ljuboje DLUSTIŠ, *Uzgoj u drevnih Helena* (Zagreb: Tiskara C. Albrechta, 1907.).

godine,¹²⁴⁷ ali je zakonski tek 1875. postala obavezna u školama. Budući da je u Trojednoj Kraljevini manjkalo učitelja koji su bili uvježbani i sposobni izvoditi nastavu, tjelesno-zdravstvena kultura provođena je u bliskoj suradnji s „Hrvatskim sokolom“ u Zagrebu: začetnik hrvatskog sokolskog društva, František (Franjo) Hochmann (1850.-1893.), bio je ujedno i „zemaljski učitelj gimnastike“. ¹²⁴⁸ Prvo sokolsko društvo u Hrvatskoj osnovano je u Zagrebu 1874., prema organizacijskom uzoru na društvo u Pragu, a pod utjecajem slovenskih sokolaša iz Ljubljane koji su prisustvovali na proslavi 300. godišnjice Nikole Šubića Zrinskog u Zagrebu.¹²⁴⁹ Brzo su se potom, 1880-ih godina, sokolska društva proširila po čitavoj Trojednoj Kraljevini.¹²⁵⁰ „Čisto hrvatskog“ karaktera i s „kulturno-patriotskim zadatkom“, ta su društva povezivala promicanje tjelovježbe, odnosno tjelesno-zdravstvene kulture i širenje nacionalne svijesti.¹²⁵¹ Pod okriljem sokolskog pokreta nastaju i druga društva, poput „Prvog hrvatskog biciklističkog društva“ koje je 1885. utemeljeno. Društvo „Hrvatski sokol“ sudjelovalo je i priređivalo različite javne manifestacije ili zabavne večeri, a djelovao je i „diletantski orkestar“ pod ravnanjem Antuna pl. Tomaya i Vjekoslava Klaića.¹²⁵² Sokolska su društva aktivno podupirala tjelesno-zdravstvenu kulturu, nastojeći zamijeniti utjecaj njemačkih „Turnvereina“ [doslovno gimnastički savez]. Problem je međutim bio prostor vježbanja, budući da gimnastičke dvorane nije bilo, pa su vježbe održavane u improviziranim školskim prostorima. „Hrvatski sokol“ potaknuo je projekt gradnje „gombališta“, koji je upravo u vrijeme režima bana Khuen-Héderváryja efikasno i brzo riješen unutar tek nekoliko mjeseci gradnjom „Sokolovog“ središnjeg doma na Sajmišnom trgu (danas

¹²⁴⁷ Budući da je austrijski pedagog Friedrich Miroslav Singer (1821.-1876.) prvi organizirao tjelovježbu u školama, vježbe i nazivlje je bilo na njemačkom jeziku. Tek 1875. je zaslugom učitelja Andrije Hajdinjaka (1847.-1885.) i Františka Hochmann objavljena prva gimnastička knjiga na hrvatskom, kojom je uvedeno i hrvatsko nazivlje. Franjo BUČAR, *Izveštaj tečaja za učitelje gimnastike u Zagrebu* (Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.), 1; Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 43-44; 498.

¹²⁴⁸ Franjo BUČAR, *Izveštaj tečaja za učitelje gimnastike u Zagrebu* (Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.), 2; Zrinko ČUSTONJA, „Isidor Kršnjavi – političar u funkciji razvoja tjelovježbe“, u: *Zbornik radova 14. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, ur. Vladimir FINDAK (Rovinj: Hrvatski kineziološki savez, 2005.), 295.

¹²⁴⁹ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 497-498.

¹²⁵⁰ Sokolsko društvo postojalo je tako u Varaždinu, Osijeku, Sisku, Karlovcu, Senju, Gospiću, Bjelovaru, Vinkovcima, Vukovaru, Zemunu i Koprivnici. U Dalmaciji su takva društva organizirana u Zadru i Splitu. Njihova je djelatnost ovisila o agilnosti pojedinih članova. Vidi naročito: Wolfgang KESSLER, „Der Sokol in den jugoslawischen Gebieten (1863-1941)“, u: *Die slawische Sokolbewegung. Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*, ur. Diethlem BLECKING (Dortmund: Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, 1991.), 198-218.

¹²⁵¹ *Agramer Zeitung*, 14. III. 1895.

¹²⁵² *Narodne novine*, 3. V. 1882.

Trg Republike Hrvatske) po projektu Aleksandera Seća i Ferdinanda Kondrata s dotada najvećom dvoranom u Hrvatskoj.¹²⁵³

Iako je početkom 1890-ih godina aktivnost zagrebačkih sokolaša opadala, do promjene dolazi 1895. godine kada se bilježi promjena u vodstvu društva, ponovno širenje javnih aktivnosti te značajno povećanje članova: početkom Khuenova razdoblja društvo broji oko 500 članova, do 1885. članstvo raste na oko 600, zatim brojka stagnira, da bi 1893. bilo oko 700, a 1895. već 998 članova.¹²⁵⁴ Važnu ulogu u promjenama odigrala je i Zemaljska vlada, koja je još u vrijeme Ivana Vončine kao pročelnika Odjela za bogoštovlje i nastavu redovito izdavala zajmove društvu.¹²⁵⁵ Kada su zagrebački sokolaši došli u financijske probleme, Vlada je također sanirala dugove društva i dalje ih financijski potpomogla;¹²⁵⁶ isto međutim nije radila u slučaju drugih lokalnih sokolskih organizacija, koje su oko 1890-ih godina u svojoj djelatnosti jenjavale.¹²⁵⁷

U želji da se međutim dalje neovisno o sokolskim društvima modernizira školstvo, Kršnjavi je uz pomoć obuke Franje Bučara nastojao omogućiti sustavno uvođenje tjelesno-zdravstvene kulture u školama. U svojem saborskom govoru iz 1894. godine o programu kulturnog razvoja i reforme, Kršnjavi se nadovezivao na europske trendove u odnosu na sport. Bio je očito svjestan revolucije u sportu koja se oko 1900. godine odvijala u zapadnoj Europi, kada je pojam prestao biti ograničen na elite i elitne sportove te sve više ulazio u sferu masovnog.¹²⁵⁸ Napominjući značaj sporta u sklopu školskih i sveučilišnih institucija u Engleskoj i Francuskoj, uz primjere tenisa, kriketa, kroketa i nogometa, Kršnjavi se zalagao za tzv. skolastičke aspekte sporta koji je trebao pomoći u stvaranju mentalno i fizički manje inertne mladeži. Osim toga njegova je modernizacija sporta značila i jaču državnu kontrolu na razvojem sporta: tražio je da se po uzoru na Austriju (1890.) i Ugarsku (1891.) organizira obuka u gimnastici za školske učitelje.¹²⁵⁹ To je značilo da su „gombališta“ sve češće postajala standardnim dijelom školskih zgrada, a u školskom

¹²⁵³ Ariana ŠTULHOFER – Iva MURAJ, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, *Prostor* 14 (2006.), 46.

¹²⁵⁴ Zanimljivo je napomenuti da su među članovima-osnivačima sokola bili i Stjepan Miletić, Julije Halper, nadbiskup Juraj Posilović, ali i dame poput Jozefine Vancaš, dok su financijsku potporu društvu osigurali Gustav Pongratz i Milan Amruš. Usp. *Narodne novine*, 3. V. 1882.

¹²⁵⁵ Ivan Vončina obnašao je ujedno i dužnost prvog predsjednika „Hrvatskog sokola“ u Zagrebu.

¹²⁵⁶ *Agramer Zeitung*, 14. III. 1895.

¹²⁵⁷ Tako je primjerice bjelovarski sokol postupno ugašen, prema tvrdnji osnivača Milana Rojca, pod uvjetima režima. Željko KARAULA, „Prilozi za biografiju Milana Rojca (1855.-1946.)“, *Cris* XIII/1 (2011.), 324.

¹²⁵⁸ Eugene WEBER, *France, Fin de Siècle* (Cambridge-London: Belknap Press of Harvard University Press, 1986.), 213-233.

¹²⁵⁹ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897.*, sv. 3 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.), 1862-1863.

je programu veći naglasak stavljen na tjelesno-zdravstvenu kulturu, sa željom da se što više propagira zdrav život.¹²⁶⁰ Smrću Františka Hochmanna 1893. godine upražnjeno je mjesto zemaljskog učitelja gimnastike, ali se otvorila i prilika za uvođenjem ustaljenog tjelesnog odgoja u školama, razdvajajući tjelovježbu od nacionalnog predznaka sokolaša i „slavenske komponente“.¹²⁶¹ Odjel za bogoštovlje i nastavu podupirao je Bučara u radu i nastojanju da se tjelesno-zdravstvena kultura etablira: preporučao je školama i financijski podržao časopis *Gimnastika* (uređuju ga Hochmann i kasnije Bučar), a od 1890-ih donošane su i zakonske odredbe kojima se željela dodatno usustaviti nastava (određeno vrijeme, školski izleti, sustavno popisivanje „narodnih igara“, itd.).¹²⁶² Ključna je bila podrška Odjela u organizaciji i provođenju tečaja za učitelje gimnastike od 1894., dakako po uzoru na skandinavske modele s kojima se pobliže upoznao, kao i na neke druge modele iz Austrije, Njemačke i Rusije.¹²⁶³

Povezano s nastavnom djelatnošću i skandinavskim putovanjem Kršnjavog bilo je tako i postupno uvođenje tjelesnog odgoja. Bilo je to na tragu integralističkog shvaćanja kulture unutar koje su objedinjeni svi aspekti umjetnosti i znanosti, koja je okrenuta, držeći se antičkih uzora, mentalnom i tjelesnom odgoju, prema uzrečici: *Mens sana in corpore sano*. Tako su uz pomoć stipendije koju je odobrila Zemaljska vlada Franjo Bučar (1866.-1946.) i Srećko Bošnjaković (1865.-1907.) otputovali 1892. godine u Švedsku u Središnji kraljevski gimnastički zavod.¹²⁶⁴ I dok je Bošnjaković ubrzo odustao i vratio se u Hrvatsku, Bučar je do 1894. boravio u Švedskoj, zatim neko vrijeme pohađao i tečajeve u Pragu i Šleskoj, sve kako bi se u Trojednoj Kraljevini u sklopu redovne nastave organizirala i tjelesno-zdravstvena kultura.

¹²⁶⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 304-305.

¹²⁶¹ Usp. Zrinko ČUSTONJA, „Isidor Kršnjavi – političar u funkciji razvoja tjelovježbe“, u: *Zbornik radova 14. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, ur. Vladimir FINDAK (Rovinj: Hrvatski kineziološki savez, 2005.), 294-195. U navedenom članku autor, sukladno i nekim drugim radovima o sokolskom pokretu u historiografiji, tvrdi da je „Hrvatski sokol“ na udaru bana i I. Kršnjavog. To je ipak, čini se, prejaka karakterizacija situacije, jer je modernizacija školske nastave trebala biti provedena po uzoru na moderne obrazovne programe, dok su sokolska društva svojim kapacitetima i općenitoj organizaciji bila nedostatna za provođenje organizirane moderne nastave tjelesno-zdravstvene kulture u svim školskim ustanovama Trojedne Kraljevine. Osim toga, iako je pokušajem uvođenja redovne nastave tjelesnog odgoja bez sudjelovanja sokolskog društva svakako oslabilo ulogu „Hrvatskog sokola“ (i u društvenom i u financijskom smislu, jer su otpale dotacije), financijska potpora Zemaljske vlade, kao i uglavnom pozitivni prikazi sokolske djelatnosti u režimskim novinama (*Narodne novine*, *Agrarmer Zeitung*) ne upućuju na širu potrebu zatiranja društva. Odnos se može ocijeniti ambivalentnim.

¹²⁶² Franjo BUČAR, *Izveštaj tečaja za učitelje gimnastike u Zagrebu* (Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.), 37.

¹²⁶³ Franjo BUČAR, *Izveštaj tečaja za učitelje gimnastike u Zagrebu* (Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.), 4-5.

¹²⁶⁴ Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike*, knj. 1, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 50.

II.5.2. Institucije

II.5.2.1. Dvije sukobljene kulturne politike: Akademija i Zemaljska vlada

Tijekom većine Khuenovog razdoblja po političkoj matrici se sukobljavaju dvije različito usmjerene kulturne politike: politika na zemaljskoj odnosno državnoj razini i politika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti koja je često bila i privatna politika biskupa Strossmayera. On je u očima režima bio najopasniji „simbol“ Neodvisne narodne stranke. Iako se službeno iz politike povukao još 1873. godine, podupirao je svoju stranku,¹²⁶⁵ a i dalje je predstavljao i važan faktor u društvenom i kulturnom životu. U narodu uživao je također izuzetno velik ugled. Dodatan renome priskrbila mu je činjenica da je financijski izdašno podupirao razne projekte koje je smatrao vrijednim u smislu kulturnog unaprjeđenja. Kao najveći hrvatski mecena 19. stoljeća, đakovački i srijemski je biskup podupirao pojedinačne umjetnike, pisce ili slikare u njihovom školovanju i karijeri. Poticao je izdavaštvo knjiga, časopisa ili novina (primjerice *Fluminensia* Frana Kurelca) te same institucije, od Akademije i Sveučilišta u Zagrebu, do Matice hrvatske, Matice srpske ili pojedinih školskih i obrazovnih ustanova.¹²⁶⁶ Strossmayer desetljećima figurira kao hrvatski „ministar kulture“ izvan struktura vlasti, donirajući tijekom čitavog svog životnog vijeka preko 11 milijuna forinti.¹²⁶⁷ Njegovo mecenatstvo bilo tipično za ranija razdoblja nacionalnog razvoja slabije razvijenih država na periferiji, gdje su pojedinci iz redova plemstva i svećenstva svojim djelovanjem utjecali na kulturni razvoj i napredak jače negoli još uvijek slabije razvijene državne institucije. Strossmayer je tako nastojao utjecati na razvoj znanosti i umjetnosti, svojim ulaganjima stvoriti uvjete, utjecati na pojedince i stvoriti uz pomoć obrazovanih kadrova autohtone umjetničke škole.

¹²⁶⁵ Koliko je Strossmayer bio utjecajan pokazuje i činjenica da tijekom 1870-ih, 1880-ih i 1890-ih godina tisak u Beču i Budimpešti uvijek nanovo uz Starčevića apostrofira politiku biskupa Strossmayera kao proturežimsku, te u svim incidentima i političkim krizama vidi Strossmayerovo djelovanje, iako s time i nemao prave veze.

¹²⁶⁶ O Strossmayerovom mecenatstvu vidi primjerice: Vladimir KOŠČAK, *Josip Juraj Strossmayer: političar i mecena* (Osijek: Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, 1990.); Hodimir SIROTKOVIĆ, „Život i djelo đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera“, u: *Josip Juraj Strossmayer 1815.-1905. Zbornik radova*, ur. Franjo ŠANJEK (Zagreb: HAZU, 2006.), 25-34; Nikša STANČIĆ, „Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike“, u: *Josip Juraj Strossmayer 1815.-1905. Zbornik radova*, ur. Franjo ŠANJEK (Zagreb: HAZU, 2006.), 35-50. Vinko BREŠIĆ, „Strossmayerovo mecenatstvo“, u: *Međunarodni znanstveni skup „Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera“*, ur. Stanislav MARIJANOVIĆ (Osijek: Filozofski fakultet-Sveučilište J. J. Strossmayer, 2008.), 593-602.

¹²⁶⁷ Ivo PADOVAN, „Predgovor“, u: *Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer: ogledi*, ur. Ivo PADOVAN (Zagreb: HAZU, 1995.), 7.

No s druge strane, Strossmayerova okrenutost južnoslavenskoj ideji i uzajamnoj suradnji, koja se manifestirala upravo u podupiranju slovenskih, srpskih ili bugarskih institucija, predstavljala je dodatno važan otklon od središta (Beča i Budimpešte), povezujući umjetnost i kulturu izravno s političkom ideologijom. Jugoslavizam je k tome kao ideologija bio isključivo orijentiran na urbane elite te dio svećenstva. Riječima Mirjane Gross, ta ideologija „interpretira stil mišljenja i norme liberalne buržoazije, njezine inteligencije i s njome povezanoga liberalnoga katoličkog svećenstva. On[a] motivira pojedince i grupe za konkretnu političku akciju i za kulturno stvaralaštvo ograničeno na obrazovano građanstvo.“¹²⁶⁸ Na taj način Strossmayer provodi aktivnu kulturnu politiku koja je neovisna o državnim institucijama, financirajući kroz vlastite prihode projekte koje je smatrao značajnima. Njegova „jugoslavenska“ politika na balkanskom prostoru iz 1860-ih godina nije postigla željene ciljeve, pa se 1870-ih uglavnom ponovno govorilo o sjedinjenju „južnih Slavena“ unutar Habsburške Monarhije, ali i o jačoj kulturnoj suradnji s drugim slavenskim narodima. Strossmayerova je politika, izvedena iz ideologije preporoda, počivala na shvaćanju da je osnovna postavka hrvatskog etničkog identiteta upravo južnoslavenska jezična zajednica pa je kulturna bliskost Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara dodatno poticana. Takva je politika istovremeno i prezentirana kao obrana od dominacije vladajućih naroda Monarhije – nakon Nagodbe dakle Nijemaca i Mađara.¹²⁶⁹ Ustrajna kritika dualističkog sustava i Nagodbe, koja je pomrsila planove stvaranja jugoslavenske federacije pod okriljem Austrije, učinila je Strossmayera jednim od simbola opozicije režimu.

Kada je u studenom 1884. godine, nakon dugog dogovaranja, Franjo Rački (1824.-1894.) upriličio „narodno-kulturnu svečanost“ prilikom blagoslova zgrade Akademije i otvaranja Galerije, Strossmayer je bio u središtu pozornosti. Ban Khuen-Héderváry, namjerno ili ne, u vrijeme dvodnevnih događanja u Zagrebu boravi u Budimpešti.¹²⁷⁰ U Zagrebu se dotle biskup slavio kao narodni „ljubimac“ i kulturni „dobrotvor“.¹²⁷¹ Novine su pisale o posebnoj „kulturnoj svetčanosti“.¹²⁷² Strossmayeru je priređen doček pred kolodvorom u Zagrebu¹²⁷³ na kojem su

¹²⁶⁸ Mirjana GROSS, „Nacionalno integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana GROSS (Zagreb: SNL, 1981.), 285.

¹²⁶⁹ Usp. Petar KORUNIĆ, „Jugoslavenska/južnoslavenska ideja. Sudbina jedne enciklopedijske studije iz 1988. godine“, *Scrinia Slavonica* 9/1 (2009.), 501-504; Nikša STANČIĆ, „Josip Juraj Strossmayer u hrvatskoj politici“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 535 (2018.), 19-21.

¹²⁷⁰ *Narodne novine*, 8. XI. 1884.

¹²⁷¹ Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 358.

¹²⁷² *Narodne novine*, 8. XI. 1884.

¹²⁷³ Strossmayer je iz Žaknja putovao u Zagreb. Isprva nije bio siguran hoće li prisustvovati svečanosti, ali ga je Rački uvjerio da će mu pripremiti veliku svečanost. Prije dolaska u Zagreb biskupa su izaslanici pozdravljali na

prisustvovala razna društva, gradsko zastupstvo i predstavnici Sveučilišta, Akademije i Matice hrvatske, potom povorka koja je pratila njegovu kočiju, pjesma i počasni plotuni, večernja predstava u Hrvatskom narodnom kazalištu (*Nikola Šubić Zrinski*), svečana rasvjeta, bakljada i „bengalska vatra“.¹²⁷⁴ Posveta Akademijine novouređene i obnovljene zgrade, koju je potres iz 1880. godine snažno pogodio, te otvorenje Strossmayerove galerije bila je kulturna manifestacija godine.¹²⁷⁵ Franjo Rački se kao predsjednik Akademije trudio politiku držati po strani, pa se u svečanom govoru zahvalio svima koji su doprinijeli i financirali gradnju, popravke i uređenje: od samog Strossmayera kao začetnika ideje i donatora ukupno 60.000 forinti,¹²⁷⁶ privatnih dobročinitelja, bana Ivana Mažuranića i njegove vlade, zastupstvu grada Zagreba, sve do arhitekata Friedricha von Schmidta, Hermana Bolléa, bivšeg ravnatelja Kršnjavog¹²⁷⁷ te inženjera

kolodvorskim stanicama kod Koprivnice, Lepavine, Križevaca, Vrbovca, u Dugom selu te kod Sesveta. *Narodne novine*, 8. i 10. XI. 1884.; *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 146-152.

¹²⁷⁴ U gradu su postavljeni i transparenti sa Strossmayerovim geslom „Prosvjetom k slobodi!“ i „Sve za vjeru i domovinu!“, a mnogobrojna pjevačka društva i okupljene mase pjevale su narodne pjesme i klicale biskupu. *Narodne novine*, 10. XI. 1884. U pismu (24. XI. 1884.) bliskom povjereniku, apostolskom nunciju u Beču Serafinu Vannutelliju, Strossmayer piše: Vrativši se iz Zagreba držim svojom dužnošću kratko izvijestiti Preuzvišenost Vašu o svemu onome što se u Zagrebu dogodilo, tim više što su u tom pogledu, preko javnih glasila, proširena u narod različita mišljenja. Dne 8. ovog mjeseca u Zagrebu sam primljen i pozdravljen svečano i uz očitovanje jednodušnog slaganja cijeloga grada. Osmog dana istog mjeseca bila je na isti način otvorena zbirka slika koju sam ja darovao i tom zgodom, premda dosta bolestan i slabašan, ipak sam javno progovorio braneći, najprvo, našu Akademiju znanosti i umjetnosti protiv zlobnih navala, objasnivši, drugo, razne umjetničke škole koje su u našoj zbirci zastupljene, izloživši, treće, napokon ciljeve kojima sam se vodio dok sam surađivao na stvaranju Sveučilišta, Akademija, Pinakoteke, itd. U tom zadnjem dijelu sučelio sam se sa zamjerkama koje su došle s raznih strana, i to najviše kako se novac upotrebljen u gore spomenute svrhe mogao upotrijebiti bolje i korisnije da se materijalna bijeda našeg puka, koja je golema, ukloni. Tu sam poučio da se pojedinci kao i cijeli narodi ne sastoje samo od tijela, koje dakako ne smijemo zanemariti, nego i od duše o kojoj se valja vazda poglavito brinuti. (...) Zatim, odgovorio sam onima koji drže da ako nam se što novca nađe pri ruci, radije ga treba utrošiti u pučke i srednje škole jer da za najviše kulturne ustanove još nismo zreli. Tu sam razložio kako je cijeli narod jedan živi organizam koji samo onda zaista živi i napreduje kad svi njegovi udovi iz temelja odgovaraju svome zvanju i svome cilju. (...) Razložio sam zatim da obrazovanje i odgoj u bilo kojem narodu čine isto tako živ i nedjeljiv organizam, pa stoga o pučkim i srednjim školama valja najbrižnije brinuti, ali se ne smije zanemariti ni najviše kulturne ustanove. Razložio sam kako sam ja u pogledu prve stvari svoje dužnosti nastojao to obilatije zadovoljiti što znam da ponajvećma iz širomašnijih slojeva našeg naroda potječu ljudi koji na neki način u nas postaju svijetlost svijeta i sol zemlje. Razložio sam, zatim, kako su Sveučilište i Akademija već odavna želja u našem narodu tako da sam ja samo upozorio na čas što ga je Bog predodredio, u kojem je, uz moje prednjačenje i svoje pregoleme žrtve, te ustanove naše narod ostvario. *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli/Correspondentia Joseph Georgii Strossmayer cum Seraphino Vannutelli 1881-1887*, prir. Josip BALABANIĆ – Josip KOLANOVIĆ (Zagreb: Dom i svijet – Kršćanska sadašnjost, 1999.), 371, 373.

¹²⁷⁵ O samoj Galeriji vidi: Domagoj ŠEGREGUR, „Stvaranje Strossmayerove galerije“, *Cris* 14/1 (2012.), 429-436.

¹²⁷⁶ Janko Barlè spominje u kraćoj biografskoj knjižici da je Strossmayer donirao 50.000 forinti. Vidi: Janko BARLÈ, *Josip Juraj Strossmayer. O predestgodišnjici njegovog biskupovanja* (Zagreb: Društvo sv. Jeronima, 1900.), 35.

¹²⁷⁷ Izidor Kršnjavi se već u to vrijeme svrstao na stranu režima, pa je za Strossmayera i Račkog persona non grata. O tome svjedoči i njihova prepiska, u kojoj biskup izražava bojazni oko eventualnog govora koji bi Kršnjavi držao na svečanosti, dapače, uvjetujući svoj dolazak u Zagreb time da Kršnjavi ne govori. Rački je tu biskupovu želju proveo u djelo. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo

Ruperta Melkusa. Spomenuo je pritom i donaciju vladara Franje Josipa od 2.000 forinti za popravke nakon potresa, te 2.000 fronti koje je donirala banska vlast pod Khuenom za dovršenje radova.¹²⁷⁸

To ipak nije bilo dovoljno da pritisak na Strossmayera i Akademiju, koji je vršila banska vlast, popusti. Osim toga, resor bogoštovlja i nastave – koji je Strossmayera i Račkog tangirao kako u kulturnoj politici tako i u politici prema Crkvi i drugim vjeroispovijestima, držali su osobe s kojima su nekada surađivali (Vončina, Kršnjavi, Pavić). No, kao i u slučaju Speveca, to nije značilo neko približavanje; dapače, iz korespondencije Račkog i Strossmayera jasno se vidi bijes, ogorčenje te ironično podcjenjivanje s kojim se na nekadašnje suradnike kao moralno iskvarene osobe gleda. Strossmayerov animozitet prema banu te krajnje negativno percipiranje njegove vlasti sažeto je u jednom pismu nunciju Vannutelliju iz 1885. godine:

„Sigurne savjesti i u najčvršćem uvjerenju kažem: gospodin Ban grof Khuen Héderváry čovjek je nezreo, za umijeće vladanja posve nesposoban, a ohol, bezočan i nedvojbeno učlanjen u framasonsku sljedbu. Taj čovjek, pošto je po svojoj framasonskoj pripadnosti prezreo savez s Bogom velikim i njegovom svetom pravdom, sklopio je savez s paklom te s lažima i opačinama njegovim da će bijedni naš narod upropastiti i pretvoriti ga u puko oruđe đavla i anđela njegovih.“¹²⁷⁹

Akademija je kao neovisna središnja znanstvena i umjetnička institucija, još uvijek pretežno pod utjecajem Neodvisne narodne stranke, predstavljala institucionalno (i financijski) naj snažniju alternativu u odnosu na Zemaljsku vladu. Akademija i biskup Strossmayer su u brojnim navratima davali potporu kulturnim institucijama, umjetnicima, podržavajući određene projekte ili inicijative na području umjetnosti i znanosti koji nisu ulazili u proračun subvencioniranja vlade. Radilo se uglavnom o udrugama koje su razvoj nacionalne, hrvatske kulture, povezivale s drugim slavenskim kulturama, stvarajući na taj način podlogu za suradnju i snažnije povezivanje koje zasigurno nije bilo u interesu ban i kontrole koju je režim nastojao postići od Khuenovog dolaska. Primjerice, Ivan Vončina je neko vrijeme obnašao dužnost

ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 146-149. Sam Kršnjavi bilježi povodom Strossmayerove svečanosti sljedeće: „U svim tim svečanostima upravo su se natjecali u tomu da mene zapostavljaju i vrijedjaju. Barun Lujo Vraniczany dao je soiréu one večeri kad je gradjanstvo priredilo biskupu veliku bakljadu. Bilo je pozvano mnoštvo gosti, samo mene, kao ravnatelja galerije, koji sam glavni posao prenosa i namještanja obavio, nisu pozvali. Peklo me i žalostilo.“ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.1.1., „Razgovor s biskupom Strossmayerom“, str. 63, kut. 7

¹²⁷⁸ „Svečana sjednica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 9. studenoga 1884. prigodom otvorenja Strossmayerove galerije“, u: *Rad 73* (1884.), 156-157. Usp. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 358.

¹²⁷⁹ *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli/Correspondentia Joseph Georgii Strossmayer cum Seraphino Vannutelli 1881-1887*, prir. Josip BALABANIĆ – Josip KOLANOVIĆ (Zagreb: Dom i svijet – Kršćanska sadašnjost, 1999.), 415.

predsjednika (1879.-1882.) hrvatskog pjevačkog društva „Kolo“,¹²⁸⁰ koje je imalo izuzetno važnu ulogu u širenju glazbene kulture i hrvatske nacionalne svijesti. U vrijeme kada postaje Odjelni pročelnik, Vončina međutim ne zadržava posebne kontakte s društvom. „Kolo“ svoje prihode i troškove uglavnom pokrivalo relativno urednim poslovanjem, a kada su rashodi porasli, rješenje se pronašlo u bankarskim zajmovima, što je spriječilo nakupljanje deficita. Ipak, što je vrijeme prolazilo, široki je spektar djelatnosti (organizacija koncerata, javnih priredbi, sudjelovanje na manifestacijama, izleti, itd.) zahtijevao sve ozbiljnije izdatke. Zemaljska vlada međutim u subvencioniranju redovitih djelatnosti društva tijekom čitavog Khuenovog razdoblja ne sudjeluje.¹²⁸¹ Mecena tog društva još je uvijek biskup Strossmayer, dok režimu politička aktivnost društva nije previše odgovarala, pa su mogućnosti subvencioniranja otpale.¹²⁸²

Kako već u 18. stoljeću u Habsburškoj Monarhiji raste potreba jačanja državnih središnjih institucija vlasti, to se postupno odražava i na Bansku Hrvatsku. Od sredine 19. stoljeća, potaknuto sustavom baruna Alexandra von Bacha, kultura i umjetnost sve više ulaze također u ingerenciju vlasti, nastojeći preuzeti jaču kontrolu nad tom sferom, izbjegavajući upravo lokalno mecenatstvo izvan direktnog utjecaja države. Razvojem Vlade i Odjela za bogoštovlje i nastavu ban Khuen-Héderváry uspostavio je sustav kontrole nad čitavim obrazovnim sustavom kakav je sam upoznao u Ugarskoj: vlast je poslušne podupirala, a buntovne djelatnike kažnjavala. Takva je politika vrijedila od školstva, gdje su „neposlušni“ i „nepodobni“ nastavnici premješteni, opominjani ili im je uručen otkaz,¹²⁸³ do Sveučilišta, gdje su ugledniji protivnici režima, mahom iz Strossmayerova kruga Neodvisne narodne stranke, poput Konstantina (Koste) Vojnovića (1832.-1903.), kažnjavani prijevremenim umirovljenjem.¹²⁸⁴ Režimu odani pojedinci, poput pravnika i povjesničara Nikole

¹²⁸⁰ Društvo je osnovano 1862. godine s glavnim zadatkom sakupljanja hrvatskih, odnosno slavenskih skladbi. Međutim tijekom čitavog svojeg djelovanja društvo zadržava, slično „Hrvatskom sokolu“, s kojim često nastupa u suradnji, i snažnu političku notu. Tako od 1875. „Kolo“ postaje članom Hrvatskog pjevačkog saveza i Jugoslavenskog pjevačkog saveza. Vidi: Benjamin ZEININGER, *Hrvatsko pjevačko društvo „Kolo“ u Zagrebu tečajem trideset godina. Jubilejski spis* (Zagreb: C. Albrecht, 1892.).

¹²⁸¹ Jedinu će iznimku predstavljati jednokratna dotacija Vlade povodom odlaska „Kola“ u Požegu 1885., kada je grad posjetio kralj Franjo Josip: put i priredba društvo je koštalo 1.904 forinte, od čega je Vlada doprinijela s tek 400 forinti (za usporedbu, grad Zagreb je za putovanje društva izdvojio 1.000 forinti). HR-DAZG-798 Hrvatsko pjev. društvo Kolo, Računska dokumentacija, sig. 30, 32, kut. 62;

¹²⁸² Biskup J. J. Strossmayer tijekom tridesetak godina postojanja društva darovao je ukupno 1.069 forinti i 40 novč. Benjamin ZEININGER, *Hrvatsko pjevačko društvo „Kolo“ u Zagrebu tečajem trideset godina. Jubilejski spis* (Zagreb: C. Albrecht, 1892.), 297.

¹²⁸³ Vidi napose: Jasna TURKALJ, „Pohvale i kazne »krasnom spolu« zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih“, *Časopis za suvremenu povijest* 1 (2009.), 171-193.

¹²⁸⁴ Konstantin Vojnović je bio bliski suradnik J. J. Strossmayera, redovni profesor na Pravnom fakultetu, rektor Sveučilišta (1877.-1878.) i član JAZU. Javlja se kao jedan od najistaknutijih predstavnika Neodvisne narodne stranke i oštar kritičar Nagodbe, bana i režima u Hrvatskoj i Slavoniji, tražeći od oporbe čvršću suradnju. Godine

Tomašića (1864.-1918.), saborskog zastupnika i pomoćnog tajnika pri Hrvatskom ministarstvu u Budimpešti, bliskog banovog savjetnika koji je od 1890-ih godina djelatna na Zagrebačkom sveučilištu, mogli su računati na brži proboj u karijeri i često su korišteni kao posrednici ili instrumenti režimskog utjecaja na institucije unutar kojih su djelovali.

Sukob, manje ili više latentan, odvijao se između Vlade i udruga, društava i sličnih organizacija koje su djelovale na području kulture i umjetnosti u „preporodnom duhu“, koje dakle nisu prošle po režimu poželjnu transformaciju. Dakako, niti Akademija niti Sveučilište ne predstavljaju koherentne institucije¹²⁸⁵ koje su nužno suprotstavljene politici Vlade ili djeluju u neskladu s njom. To se naročito vidi na primjeru Sveučilišta, gdje su se različiti politički utjecaji ukrštavali. Režim je pritom koristio manje i veće incidente kao povod za strože reakcije.

Istaknutim pojedinci, uglavnom obzoraši i pristaše Strossmayera, odupirali su se režimu bana Khuena, nastojeći provesti neki segment vlastitog programa kulture, koliko je to god bilo moguće. Niti biskup Strossmayer se pod zategnutim odnosima sa Zemaljskom vladom nije suzdržavao: Izidoru Kršnjavom nije oprostio kandidaturu na listi režimske Narodne stranke, te je s njime prekinuo svaku suradnju. Slično se postavio i prema Hermanu Bolléu, a isto je prijetilo i drugima koji su se pokazivali spremnim stalno surađivati s Vladom. „Sukob“ kulturnih politika vidi se i na primjeru Vlahe Bukovca. Strossmayer i Rački odnosili su se izuzetno neprijateljski prema vladinim narudžbama kojima je Kršnjavi želio privući umjetnike. Strossmayeru i Račkom je slika „Unapređenje znanosti i umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji za banovanja preuz. gosp. bana Drag. grofa Khuen-Hedervary-a“ predstavljala vrhunac rugla i lakrdije, jer su smatrali da kulturnog napretka u zemlji nije bilo – pod vodstvom bana. Kako bi se Bukovcu ponudila protutežu, uz podršku Račkog, Matica hrvatska je naručila nekoliko portreta od Bukovca. Na tavanu Akademijine zgrade uređuje se improvizirani atelje za Bukovca, sve kako bi ostao pod Strossmayerovim patronatom.¹²⁸⁶

1891. ban ga je uspio ukloniti sa Sveučilišta, a zauzvrat je već 1892. Akademija izabrala Vojnovića za tajnika i privremenog knjižničara. *Što hoće neodvisna narodna stranka?* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1884.). Vidi: Ferdo ŠIŠIĆ, „Dr. Konstantin knez Vojnović Užički“, *Ljetopis JAZU* za godinu 1909., sv. 24 (1910.), 75-101; Tomislav MARKUS, „Korespondencija Strossmayer-Vojnović: Izabrani dokumenti“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 25 (2007.), 331-383.

¹²⁸⁵ U jednom pismu Strossmayer napominje Franji Račkom: „mnogi profesori univerziteta i mnogi članovi Akademije trulež su i prava sablazan“. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 148.

¹²⁸⁶ Vera KRUŽIĆ UCHYTIL, *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.), 75-79; Petra VUGRINEC, „Slikari u ateljeru. Međusobno portretiranje Vlahe Bukovca i Bele Csikosa Sesije i

Svi koji su prihvaćali narudžbe Vlade ili surađivali s njom, bili su Strossmayeru suspekti.¹²⁸⁷ Tendencija Vlade bila je uspostaviti u prvom redu ujednačeniji sustav obrazovanja koji je pod nadzorom i kontrolom državnog aparata, a potom i sustav suradnje ili razvoja umjetničke i intelektualne djelatnosti. Pritom je glavna težnja bila iz privatnih ruku i društava kontrolu prebaciti na državne institucije koje mogu dogovarati „primjereni“ razvojni plan – ovisno o raznim faktorima. To se događa primjerice s pjevačkim društvima, zatim sokolskim pokretom koji je dugo imao utjecajnu ulogu u tjelesno-zdravstvenom odgoju, itd. Političko-ideološka opredijeljenost pojedinih društava, koja je mogla biti okarakterizirana po logici Khuenovog režima kao protudržavna (jer je bila ili tumačena kao „protunagodbena“), koja je težila jugoslavenstvu ili panslavenstvu, samo je predstavljala dodatan poticaj da njihov utjecaj smanji ili ograniči. Dakako, djelatnost Akademije, a zatim i u određenim razdobljima Matice hrvatske i drugih društava, nagnala je Zemaljsku vladu da osim toga vodi elaboriraniju kulturnu politiku, sve pažljivije smišljajući strukture kontrole – koje su značile i daljnji razvoj.

Dakako, osnovna postavka Akademije, potpora znanosti i umjetnosti južnih Slavena, dakle prije svega stručno i znanstveno povezivanje Hrvata sa Slovencima, Srbima ili Bugarima, nije nikako mogla odgovarati Bečkom dvoru. Iako je JAZU osnovana u travnju 1861. godine, Franjo Josip je osnutak potvrdio 1863. a sama Akademijina pravila, uz izmjene, tek u ožujku 1866. godine. Samostalnost Akademije u odnosu na državna tijela garantirao je 2. članak tih pravila. Ali važnu stavku kontrole činio je propis akademijinih pravila po kojemu je njene inozemne članove trebala odobriti Zemaljska vlada.

Pod Khuenom odnos države i Akademije doseže do tada vrhunac zaoštrenosti, što se manifestira naročito nakon „proslave kulture“ odnosno Strossmayera iz 1884. godine. Uslijedili su koordinirani napadi na više različitih strana. Koliki je problem djelatnost Akademije predstavljala režimu, vidljivo je iz nekoliko primjera. Strossmayer u pismu Franji Račkom krajem 1886. godine piše:

umjetnička djela nastala u njihovim prvima zagrebačkim ateljerima“, *Peristil* 58 (2015.), 126-127. Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.9.7.1., „Povijest gradnje Akademske palače“, str. 20, kut. 1.

¹²⁸⁷ Zoran GRIJAK, „Uspomene i Razgovori s biskupom Strossmayerom Isidora Kršnjavoga kao povijesni izvor“, *Scrinia Slavonica* 11 (2011.), 100 – 101; Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEČ, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklase u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 45-46, bilj. 120; Vidi također: *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 358.

„Što se Akademije tiče, po svoj prilici vlada ide na to, da joj udarac odsudni da. Lako da ćeju Vukotinića u današnjih okolnosti imenovati predsjednikom. Vidim iz svega, što biva, da bi rad sve društva ili uništiti, ili u svoje ruke dobiti.“¹²⁸⁸

Prvo je zabranjen planirani kongres južnoslavenskih književnika, koji je trebao objediniti hrvatske, srpske, slovenske i bugarske književnike 1885. godine na pedesetu godišnjicu preporoda „narodne knjige“.¹²⁸⁹ Zatim su krenuli udari na pojedince te još manje izdašne financijske potpore projektima pod obrazloženjem da je jugoslavenska podloga preširoka.¹²⁹⁰ Vlada nije vršila ni otkupe akademijinih edicija, što je prouzrokovalo dodatnu financijsku štetu koja je pokrivena donacijama biskupa Strossmayera o kojima su ta izdanja uglavnom ovisila. Do tada je Akademija već razvila izuzetno široku izdavačku djelatnost kroz razne projekte. U razdoblju do 1883. objavljeno je 63 sveska zbornika *Rad JAZU*, a do 1903. ukupni broj će porasti na 155 svezaka. Tekstove su objavljivali ugledni domaći i inozemni stručnjaci.¹²⁹¹ Potom je do 1883. objavljeno 15 svezaka *Starina*, a do 1903. još toliko a izlazi i ukupno 18 svezaka (do 1903.) *Ljetopisa JAZU*. Osim toga se nastavljala edicija „Stari hrvatski pisci“, a 1901. izlazi 30. svezak Kukuljevićevog niza *Monumenta Slavorum*. Do 1903. godine je isto tako izašlo ukupno pet dijela odnosno 23 sveska *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Novi projekti u koje se kretalo u Khuenovom razdoblju bili su časopis *Građa za povijest književnosti hrvatske* (do 1903. realizirana tri sveska) te *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* (do 1903. osam svezaka), a 1904. započinje izlaziti *Codex diplomaticus* pod vodstvom Tadije Smičiklase. Treba napomenuti da su objavljivane i posebne monografije članova, posebni otisci a i Galerija slika je razvila svoju izdavačku djelatnost.¹²⁹² Ovaj podulji popis govori o plodnoj i razgranatoj znanstvenoj i prosvjetnoj djelatnosti Akademije koja je obilježena jugoslavenskim projektom.

¹²⁸⁸ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 272.

¹²⁸⁹ Usp. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 360; *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 379-385.

¹²⁹⁰ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 48-49. Takvu je vladinu politiku branio kasnije Martin Polić. Vidi: Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), VII-X.

¹²⁹¹ Tako se javljaju kao autori primjerice Lujo Adamović, Gjuro Arnold, Albert Bazala, Vlaho Bogišić, Spiridon Brusina, Đuro Daničić, Vladoje Dukat, Vinko Dvořák, Dragutin Gorjanović Kramberger, Jovan Hadži, Vatroslav Jagić, Gustav Janeček, Mijo Kišpatić, Vjekoslav Klaić, Gjuro Körbler, Ivan Kukuljević Sakcinski, Fran Kurelac, Šime Ljubić, Tomo Maretić, Petar Matković, August Musić, Natko Nodilo, Armin Pavić, Božidar Petranović, Gjuro Pilar, Milivoj Šrepel, Josip Torbar, Matija Valjevec, Vladimir Varićak, Adolf Veber i mnogi drugi.

¹²⁹² Podaci su preneseni prema: *Popis publikacija Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti 1867-1935* (Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1935.).

Zbog toga je Akademija neprestano kritizirana, predbacivalo se da njeni članovi i vodstvo djeluju politički. Čak je predsjednik Rački u svibnju 1885. osuđen je na kaznu od 20 dana zatvora, odnosno 100 forinti.¹²⁹³ Od tada se utjecaj na Akademiju želio postići preko funkcije njenog predsjednika. Dolazi do latentnog sukoba koji se odražavao i na razvoj kulture i znanosti. Najjasnije na vidjelo sukob dolazi kada je trebalo ponovno potvrditi izbor Račkoga za predsjednika Akademije. Povjesničar Franjo Rački dužnost predsjednika obnašao je od osnutka Akademije do 1887. godine, kada je ban Khuen-Héderváry vladaru Franji Josipu predložio da ne sankcionira izbor predsjednika (skoro godinu dana nakon izbora), što je i napravljeno. Neosporno je to bio ultimativni potez kontrole vlasti nad Akademijom. Rački piše Strossmayeru „Ban je rekao, da će zemlja dati i više, ako se vladi ustupi veći upliv u Akademiju“.¹²⁹⁴ Situacija je na Akademijinoj skupštini u prosincu 1887. godine ipak razriješena tako da se ponovno izabranu Rački službeno odrekao dužnosti, nakon čega su predsjednici Akademije postali Pavao Muhić (predsjednik JAZU 1887.-1890.) te Josip Torbar (1890.-1900.). Stvarna međutim kontrola poslova Akademije ostala u rukama Račkog do njegove smrti 1894. godine.¹²⁹⁵

Ali sukob neće prestati, nego će se voditi i dalje različitim sredstvima i na različitim područjima. Ban će Strossmayerovo kulturno djelovanje pokušati osujetiti zabranom sječe drva u vlastelinskoj šumi đakovačke biskupije – jednim od glavnih financijskih izvora biskupa – pod izlikom da se provodi eksploatacija šumskog dobra. Odjel za unutarnje poslove kočio je vlastelinstvo đakovačke biskupije što je više mogao u uređivanju šumskih dobara.¹²⁹⁶

Da je politička odrednica bila važna u odnosima unutar Akademije pokazuje vrlo dobro primjer područja prirodnih znanosti, koje postaje povremeno poprište političkih sukoba. Zoolog

¹²⁹³ Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 363; *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 412.

¹²⁹⁴ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 180.

¹²⁹⁵ Rački piše: „U skrajnjom slučaju birat ćemo u budućoj skupštini Muhića za predsjednika, koji će dati ime, a ja i drugovi ravnat ćemo Akademijom. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 273. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 371; Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEC, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklase u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 17-18.

¹²⁹⁶ Tadija SMIČIKLAS, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice* (Zagreb: Dionička tiskara, 1906.), reprint: Ivo PADOVAN (ur.), *Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer: ogledi* (Zagreb: HAZU, 1995.), 52-53; Zabrana će se podići tek 1895. godine. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 386-387. O Strossmayerovom gospodarskom administriranju vlastelinstva i prihodima: *Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-đakovački i sriemski god. 1850.-1900.* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1900.-1904.), 855-870; William BROOKS TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj* (Zagreb: Dom i svijet, 2001.), 122-125. Usp. HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Prodaja hrastovnih stabala u šumi...“, dokument br. 5503, kut. 48.

Spiridon (Špiro) Brusina¹²⁹⁷ (1845.-1908.) već od 1870-ih godina u Hrvatskoj piše o Darwinovim teorijama i „darvinizmu“, potičući širu stručnu raspravu koja bi dodatno potaknula razvoj prirodnih znanosti na području Trojedne Kraljevine. Iako će tijekom vremena Brusina okupiti ugledne pobornike darvinizma, svojim se tekstovima našao na meti konzervativnije kritike i katoličkih intelektualaca.¹²⁹⁸ U raspravi koja se nastavljala tijekom godina i u kojoj se javljaju podjele u znanstvenoj zajednici zrcali se sukob vlasti i Strossmayera. Biskup Strossmayer ostaje dakako pri konzervativnoj liniji, smatrajući Brusinu taštog i ambicioznog čovjeka koji pokreće „suvišna“ znanstvena društva u odnosu na djelatnosti Akademije. Zato će Strossmayer podrška „Hrvatskom naravoslovnom društvu“ (1885.) i njenom *Glasniku* uskratiti. Ali sukladno tome će podrška vlade odnosno bana biti itekako jaka, posredstvom vlastima bliskog mađarona, zagrebačkog nadbiskupa Josipa Mihalovića (1814.-1891.), jednog od utemeljitelja društva.¹²⁹⁹ Nakon nekih izmjena pravila Društva koje je Zemaljska vlada zahtijevala, u prvoj je godini izlaženja *Glasnika* preko Odjela za bogoštovlje i nastavu Vlada preporučila nabavku časopisa znanstvenim i školskim zavodima, osiguravajući na taj način njegovu diseminaciju.¹³⁰⁰ Brusina je tako s druge strane postao „režimski“ čovjek unutar Akademije.

Koliko su zategnuti odnosi između vlasti i Akademije pokazuje se dobro tijekom mandata Izidora Kršnjavog, dakle u razdoblju najjače elaborirane i provedene kulturne politike. Tako će doći čak i do prijedloga reorganizacije Akademije. Već stupanjem na dužnost Kršnjavog javljaju se takve vijesti. Austrijski list *Neue Freie Presse* u lipnju 1892. godine čak piše o pripremanju prijedloga za saborsku raspravu kojim bi se potaklo osnivanje „jedne kraljevske hrvatske akademije znanosti“, a koja bi kao ustanova bila protuteža strossmayerovskoj „slavenskoj Akademiji“.¹³⁰¹ Dapače, čini se da je prema zamisli Kršnjavog preko zakonske osnove izglasane u Saboru Akademija trebala biti raspuštena a paralelno pokrenuta „Kraljevska hrvatska akademija

¹²⁹⁷ Spiridon Brusina je prirodne znanosti studirao u Beču. Potom neko vrijeme provodi u rodnom Zadru, da bi 1868. godine postao pristav Prirodopisnih odjela Narodnoga zemaljskog muzeja. Godine 1876. postaje upravitelj Zoološkog muzeja i profesor zoologije na Sveučilištu u Zagrebu, a od 1874. je redovni član JAZU, a od 1891. godine dopisni član Mađarske akademije znanosti. *Dom i svijet*, 1. VI. 1908. Vidi također: Žarko DADIĆ, *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba kulturnog i znanstvenog preporoda (1835-1900)* (Zagreb: Izvori, 2010.), 323-324.

¹²⁹⁸ Žarko DADIĆ, *Povijest egzaktne znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća* (Zagreb: SNL, 1982.), 109-110; Krešimir ČVRLJAK, „Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918.“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 11/1-2 (1985.), 134-140; Josip BALABANIĆ, „Darvinizam u Hrvatskoj između znanosti i ideologije“, *Nova prisutnost* 7 (2009.), 385-392.

¹²⁹⁹ Kasnije će se u popisu članova-utemeljitelja društva tako naći i ime samoga bana Khuen-Héderváryja. Josip BALABANIĆ, „Strossmayerova kroatocentričnost u funkciji jedinstva crkava i protuteža sekularizmu“, *Nova prisutnost* 9 (2011.), 574.

¹³⁰⁰ *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva* 1 (1886.), XXVIII.

¹³⁰¹ *Neue Freie Presse*, 28. VI. 1892.

znanosti“. Na nju bi se prenio imetak JAZU, a bila bi ovisnija o vlasti i dinastiji – što bi značilo i izdašnije subvencije i donacije.¹³⁰² Reakcija oporbenog *Obzora* išla je dakako protiv takve mogućnosti, naglašavajući važnost strukture i kontinuiteta Akademije, njezinu neovisnost zbog koje takvu odluku ne može donijeti ni Sabor ni ban, te pogubnost takvog institucionalnog „atentata“. ¹³⁰³

U jednom je pismu iz 1895. godine Vatroslav Jagić nastojao „posredovati“ između Akademije i Kršnjavog. Navodeći Kršnjavom da mu mora biti stalo do boljitka Akademije, ističe da je to krovna institucija „našeg strukovnog „Können und Wissen““. Jagić se zalagao da se subvencije Akademiji povećaju, a političke razmirice otklone – „ne obazirući se da li je predvodnik tog zavoda X ili Y“. ¹³⁰⁴ Ustvari, takvo su mišljenje zastupale sve strane, smatrajući da je upravo „suprotna“ strana ta koja politiku unosi u znanost: Khuen i Kršnjavi nebrojeno puta govore kako politika obzoraša dominira poslovima Akademije, dok će Rački, Strossmayer, Smičiklas i drugi pak upravo suprotno govoriti o politički motiviranim potezima vlasti u odnosu na Akademiju. Između 1894. i 1895. godine slovio je Jagić kao kandidat za predsjednika Akademije koji bi predstavljao neutralno, nepolitičko rješenje. ¹³⁰⁵ Smatralo se da bi se ugled kojeg je uživao u Beču (gdje je bio blizak i nekim dvorskim krugovima) i šire dobro odrazio na Akademiju ali i vladu. Iz korespondencije Strossmayera i Smičiklasa proizlazi nekoliko indikativnih zaključaka. Josip Pliverić je kod bana, nakon što se Jagić inicijalno obratio Kršnjavom, interveniralo i pokušalo dogovoriti dolazak. Upada u oči kako je Pliverić posredovao ne samo između Jagića i bana, nego kako je kao osoba režima informacije prenosio i Smičiklasu i

¹³⁰² Rački piše Strossmayeru tako: „Radi se zbilja Akademiji o glavi. Kada ju vlada ne može mirnim putem dobiti u svoju vlast, kano da se odlučila na *Kaiserschnitt*. Misli naime saboru predložiti osnovu, kojom se „J u g o s l a v e n s k a akademija znanosti i umjetnosti“ r a s p u š t a, te ujedno stvara „Kralj. h r v a t s k a akademija znanosti i umjetnosti“, na koju se imetak Jugoslavenske akademije prenaša, a za hrvatsku stvaraju se nova pravila, po kojih će odvisna biti od vlade. Neki od sadašnjih članova bi se pridržali, drugi zamijenili drugima. (...) Mi ćemo se ovdje boriti do skrajnosti, te samo sili odstupiti.“ (321). Usp. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 314, 320-321; Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iz kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 39; 50; Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 374-375.

¹³⁰³ *Obzor*, 4. VII. 1892. Dvije godine kasnije, 1894., u tisku se javljaju glasine o tome kako se povjesničar Tadija Smičiklas približava vladi. Iz načina kako je ta vijest predstavljena jasno je koliko su politike Smičiklasa (Akademije) i vlasti oprečne. Ubrzo nakon toga su i režimski i oporbeni listovi javili svojevrsan demanti, u kojem se objašnjava kako su Kršnjavi i Smičiklas već 27 godina, od zajedničkog studija, u „maglovitim“ odnosima i ne komuniciraju međusobno, a da je njihovo susretanje bilo tek službeni susret predstavnika Akademije i predstojnika Odjela. *Obzor*, 16. V. 1894.; *Agramer Zeitung*, 17. V. 1894.

¹³⁰⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.275., „Jagić, Vatroslav“, pismo V. Jagića od 4. V. 1895., kut. 13.

¹³⁰⁵ Treba svakako imati u vidu i činjenicu da je brat Vatroslava Jagića, župnik Ivan Jagić bio član Narodne stranke i politički aktivan pristaša režima.

drugima iz Strossmayerova kruga. Nadalje, ban je, kako Smičiklas piše, odgovorio: „To je dobro, to mora biti, ja sam pripravan u to ime i na žrtve“.¹³⁰⁶ To ukazuje na spremnost na kompromis, jer Jagić zasigurno nije bila prva i najbolja opcija za postizanje veće kontrole nad Akademijom, ali se po stručnosti isticao – što će se ponoviti u slučaju Miletića i kazališta ili Klaića i Glazbenog zavoda. Na kraju i Smičiklasovo razmišljanje pokazuje da je upravo u krugovima Akademije također politički rezon bio nužnost:

„Sada da kažem moje mnijenje. Jagić je doista čovjek evropskoga glasa, a radin je, okretan i praktičan. Politikom se nikada nije bavio, pak ne bi niti ovdje. Oklopljen i velikim naučnim ugledom mogao bi nam i na univerzitetu i u akademiji koristiti da sabere i one, koji se odmiču od akademije. Vlada bi mu morala dati i dobru porciju novaca za takozvanu reprezentaciju, a onda bi morala i akademiji dati zemaljsku potporu koju bi on sigurno postavljao za uvjet. Razumije se samo sobom, da bi se i njegov izbor imao obaviti u[s]porazumku sa Vašom Preuzvišenosti, a on bi javno i jasno imao pokazati, da bez Vaše volje ne bi primio predsjedništva. Stid je naše protivnike, da je akademija cvala i proti i usprkos njihovim desetgodišnjim stovrsnim šikanama, koje smo primali i podnosili gotovo danomice. Bolilo bi ih, da izadje izabran predsjednik, koji im je očiti i javni politički protivnik. Zato su oni pripravnici i na žrtve. Akademija ne politizira niti je ikada politizirala, pak i neće politizirati, jer ima prečega posla u nauci. Ali nikada nećete Vi i ne smijete i ne možete toga doživjeti da bude predsjednik takov, komu bi prvi posao bio, da Vama okrene ledja. Toga niti Jagić nije kadar učiniti, ni pod živu glavu ne bi nikada učinio. Toliko ga ja poznam. Naša akademija ne smije niti za vlas lijevo niti desno niti koraka učiniti drugačije, nego što je do sada koračala. A kada nam je to osigurano, pak nam još od stida i potpore dadu, onda neka bude Jagić predsjednik, pa Bog ga poživio, da što više uradi. Ovo je moje mnijenje.“¹³⁰⁷

Jagić je sam poduzeo daljnje korake i nakon sprovođa Račkoga dogovorio posjetu banu, pokazavši spremnost na kompromis, dapače na suradnju s vladom – iako će pisati da sastanak nije imao „egoističnu ili porodičnu svrhu“. Tako Jagić piše u svojim *Spomenima*:

„(...) nadajući se, ako uložim toplu riječ za Akademiju, da bi možda to moglo pomoći [kod bana, op. F. Š.]. Iz prepiske znao sam da Akademija, preko svih dužnosti sa strane vlade prema ovom najvišem kulturnom zavodu, ne dobija ni pare iz zemaljskoga budžeta. Znao sam i to, da tu igraju neku, svakako ne posljednju ulogu, lični odnosi. Rački je ostentivno pokazivao kako prezire i ignorira Hedervaryja, a taj apsolutistički gospodar nije se umio savladati, da se ne bi osvećivao radi Račkoga Akademiji. Rački nije trebao metanisati Hedervaryju, ali kao predsjednik (...) Akademije, zavoda zemaljskoga, imao je mislim dužnost, kada bi se pokazala potreba, javiti se lično i zakonitomu glavaru zemlje. On ne htjede nigda toga učiniti, a kada bi bio učinio, možda vrlo rijetko samo u najvećoj potrebi, pa da nije time postigao boljega raspoloženja prema Akademiji, tad bi još veća odgovornost pala na Hedervaryja da nije spram Akademije vršio svoju dužnost. Gadna ljaga padala je dakako na sabor, što se nije sjetio dužnosti te Hedervaryja opomenuo, da je zemlja dužna dati neke subvencije Akademiji iz zemaljskoga budžeta. Tako se dakle griješilo s više strana, a ja sam mislio, da moj akt uljudnosti, ako ne bi upravo pomogao Akademiji, barem škoditi joj neće (...). Razgovarao sam gotovo čitav sat hrvatskim jezikom; Hedervary pohvalio mi se da sada već ima širu inteligenciju kao u svom džepu, dok isprva to nije bilo tako, te se osjećao posve izoliranim. Ja sam mu preporučio na srce Akademiju, ali kako se poslije pokazalo nije urodilo nikakvim plodom. (...) Na me je Hedervary učinio utisak okretnog »mahera«, s uspjehom kod slabe okoline, kakova je hrvatski sabor, dok u jakoj mađarskoj sredini nije imao uspjeha.“¹³⁰⁸

¹³⁰⁶ Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEC, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklasa u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 52.

¹³⁰⁷ Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEC, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklasa u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 52.

¹³⁰⁸ Vatroslav JAGIĆ, *Spomeni mojega života*, svezak 2 (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934.), 202-203. Citirano prema: David BOGDANOVIĆ, *Jagić u svojim »Spomenima«* (Zagreb: Tipografija, 1940.), 30-31.

Jagićeva nastojanja je poticao i Kršnjavi, zamišljajući ga na čelu nove „Kraljevske akademije“. Ban međutim Kršnjavijev nacrt nije prihvatio, znajući da će to izazvati snažno protivljenje u samim strukturama Akademije, dodatno mobilizirati oporbu, ali i da sam Franjo Josip ne bi bio sklon u takvim nasilnim akcijama promjenu strukture Akademije nametnuti odozgo. Konačan udarac planu dogodio se u listopadu 1895., kada je pokrenuta lančana reakcija kažnjavanja studenata za ekscese tijekom vladareva boravka u Zagrebu te odlazak Kršnjavog i racionalizacija kulturnog programa.

Jasno je međutim i to da rad Kršnjavog kao odjelnog pročelnika nije bio u skladu s radom Akademije i Matice hrvatske. Nije bio niti program Speveca, ali su mnogo veće ambicije Kršnjavog bile dodatan problem. I Akademija i Matica su kao institucije već funkcionirale unutar etabliranih krugova kulturnih djelatnika, intelektualaca i obrazovanih elita; Kršnjavi je putem svog Odjela stvarao nove, državne krugove, te potičući različite nakladničke i druge djelatnosti pod državnim nadzorom, predstavljao izravnu konkurenciju Akademiji i Matici, konkurenciju koja je pritom bila povezana s državnim budžetom – dakle u financijskom smislu u mnogo boljem položaju. Odlaskom Kršnjavog mijenja se politika u odnosu na kulturu, ali ne i u odnosu na Akademiju. Odbijena je pomoć oko financiranje spomenika za Franju Račkog nakon njegove smrti, a kada je u Saboru Tadija Smičiklas 1898. godine od odjelnog predstojnika Pavića, člana Akademije, zatražio jaču financijsku podršku instituciji u okviru povećanja subvencije, odgovor (od strane zastupnika Ferde Šaja) bio je da publikacije Akademije unatoč niskoj cijeni ne pobuđuju veliki interes među pučanstvom, pa zato niti ne zavrjeđuju da im se subvencija uveća.¹³⁰⁹ Tako su se zategnuti odnosi dviju važnih kulturnih struja dalje zadržavali i nakon smrti Račkog,¹³¹⁰ sve do kraja Khuenova banovanja.

II.5.2.1.1. Politika prema Matici hrvatskoj

Na prvi pogled manje očit bio je nesklad između djelovanja vlasti i Matice hrvatske. Tijekom 1860-ih i 1870-ih godina ta važna institucija prolazi kroz transformaciju. Novo vodstvo Matice ju je pozicioniralo u prostoru između Akademije i Društva sv. Jeronima, dakle sa zadatkom „širiti koristne nauke, na koliko ne spadaju na strogo znanstvenu i pučku knjigu“ te

¹³⁰⁹ *Agramer Zeitung*, 15. XII. 1898.

¹³¹⁰ Kršnjavi će 1894. godine po smrti Franje Račkoga nagovarati Vatroslava Jagića da preuzme vodstvo Akademije, ne bi li pronašao kompromisno rješenje, no uzaludno. Stjepan DAMJANOVIĆ, „Filićeva knjiga „Lik Vatroslava Jagića““, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 23 (2012.), 194.

„unapredjivati liepu knjigu“.¹³¹¹ I u zadnjim desetljećima 19. stoljeća Matica je nastavila svoje ranije prakse uzdržavanja književnika i zaslužnih članova. Predujmovima i honorarima se podržavao njihov rad (20-30 forinti se plaćao napisani arak originalnog djela).¹³¹² U slučaju smrti Matica se brinula i za obitelji preminulih članova u slučaju težeg financijskog stanja, a često su formirani različiti odbori koji su vodili računa o spomenu na istaknutije pojedince.

Matica je do 1880-ih godina izgradila mrežu dobročinitelja koja je nadilazila podršku Strossmayera, te se oslanjala na ostavštinu Dušana Kotura u formi zaklade i financijski snažne pripadnike društvenih elita, poput kanonika Adolfa Vebera, kardinala Josipa Mihalovića ili Ljudevita Vranyczanyja. Potonji je nakon preseljenja iz Karlovca u Zagreb bio važan faktor u organizaciji kulturnog života jer je privlačio slikare poput Bukovca i Medovića, razna lokalna društva a javlja se i oko 1900. kao strastveni amater-fotograf. Vranyczany je jedan od onih predstavnika elite koji je trebao pomoći razviti dalje djelatnost Matice hrvatske, izvan sfere poučne i popularne književnosti, na područje glazbe i naročito likovne umjetnosti. To su bile osnove na kojima je Matica pokušavala neovisno od Vlade podupirati svoju razgranatu intelektualnu i kulturnu djelatnost.¹³¹³ Često i izvan regularnih dotacija, Matica se odlučivala financijski podržavati svoje članove i nastojati im osigurati na taj način kako-tako opstanak. Međutim, takvo je podupiranje također u velikoj mjeri bilo ograničeno te određeno političkim kategorijama, o kojima su ovisila imenovanja, nagrade, dodjeljivanje poslova ili novčanih sredstava.¹³¹⁴ Kada je Matica odlučila krajem 1870-ih godina raspisati nagradu za izvornu dramu, oslonac joj je bila vlada koja je ustupila 400 forinti kao nagradni fond; vijećanje i odabir dobitnika se međutim otegao na više od godinu dana od raspisa nagrade (pobjeđuje *Barun Trenk* Josipa Eugena Tomića – Matičina odbornika).¹³¹⁵ Već po tome je jasno da nagrade nisu dodjeljivane

¹³¹¹ Tadija SMIČIKLAS – Franjo MARKOVIĆ, *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga* (Zagreb: Matica hrvatska, 1892.), 45.

¹³¹² Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matica hrvatska, 1963.), 123.

¹³¹³ Jedno pismo Franje Račkog upućeno Strossmayeru pokazuje koliko je bliska bila suradnja matičina tajnika Ivana Kostrenčića, Račkog i Strossmayera. Od Strossmayera se tražila pomoć pri udruživanju „nekoliko rodoljuba“ i da utječe na Ljudevita Vranyczanyja kako bi se financijski uzdržavala (godišnje) djelatnost Franje Kuhača. *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1930.), 219.

¹³¹⁴ Aleksandra KOLARIĆ, „Hrvatska zadnje četvrtine XIX. stoljeća u korespondenciji Tadije Smičiklasa“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 18 (2000.), 169.

¹³¹⁵ Usp. HR-HDA-1567 Matica hrvatska, 2.2.2. Zapisnici Matice Ilirske/Hrvatske, Protokol Matice, knjiga IV, str. 18-38; Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matica hrvatska, 1963.), 102-103.

redovito, da je broj prijava bio skućen, a da su članovi Matice imali često prednost, odnosno da su sami očekivali dobitak.¹³¹⁶

Politika je u institucijama imala veliki upliv, a ponekad je određivala i sudbine pojedinaca u smislu prihvaćanja njihovih radova, njihovog članstva ili djelatnosti općenito. Biti prihvaćen u odbor Matice hrvatske bila je istovremeno i stvar rada, znanstvene ili umjetničke afirmacije, kao i političkog zaleđa ili opredjeljenja.¹³¹⁷ Iako i u Matici, slično Akademiji i Sveučilištu, djeluju pojedinci koji su bili usko vezani uz vlast (npr. Ivan Broz, Josip Eugen Tomić i dr.) kao i neki pravaši, ipak jezgru čine nekadašnji narodnjaci privrženi nekadašnjem banu Mažuraniću, odnosno Strossmayeru i Račkom; predsjednici Matice za Khuenovog banovanja su Ivan Kukuljević Sakcinski (predsjednik 1874.-1889.), Tadija Smičiklas (1889.-1901.), Ivan Trnski (1902.) i Gjuro Arnold (1902.-1909.), a blagajnik i tajnik Ivan Kostrenčić (1878.-1901.).

Slično kao i u Akademiji, dugogodišnji je predsjednik Matice, povjesničar Tadija Smičiklas bio oštar kritičar režima i Strossmayerov pristaša. Naročito je u Saboru istupao kritično prema djelovanju režima na području kulture, dakle oko pitanja školstva, književne kulture, umjetnosti, kazališta, itd. Osim toga je pomagao raznim režimskim „žrtvama“, intelektualcima koji su iz političkih razloga premješteni ili izgubili posao poput Antuna Radića. Nakon smrti Račkog preuzeo je većinu njegovih djelatnosti u Akademiji.¹³¹⁸ U javnosti je Smičiklas, i kao povjesničar i kao političar uživao ugled i slavu, ali je i često napadan od strane režima, i to ne samo na političkom, već i znanstvenom području. Jedna kratkoročna afera odvila se kada je pravnik Aleksandar Petar (Pero) Gavranić, nekad suradnik *Obzora* a potom pristaša režima, u svojoj knjizi *Politička povijest hrvatskog naroda* (1895.) braneći Nagodbu i mađaronsku politiku oštro napao Tadiju Smičiklasa kao stručnjaka i povjesničara. Sve se pretvorilo u incident kada su, nakon dana nagađanja da se na Sveučilištu „priprema odgovor studenata“, na ulici studenti napali Gavranića.¹³¹⁹

¹³¹⁶ Tako primjerice Ante Tresić-Pavičić prema riječima Tadije Smičiklasa „bijesni“ 1900. godine što nije dobio nagradu od Matice za pjesmu od 200 forinti, jer u Parizu nema novaca za preživljavanje. Smičiklas i Kostrenčić dogovaraju u pismu potporu koja bi se Tresić-Pavičiću mogla dodijeliti. NSK R6248b, Smičiklas, Tadija – pismo Ivanu Kostrenčiću, 7. VIII. 1900.

¹³¹⁷ NSK R6248a, Kostrenčić, Ivan – pisma Anti Tresić-Pavičiću, Zagreb, 2. XI. 1896.; 28. VII. 1900.

¹³¹⁸ Dio Smičiklasovih oporbenih djelatnosti se navodi kod: Zoran GRIJAK – Andreja ŠČAPEČ, „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklasa u Smičiklasovim pismima (1894.-1904.)“, *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 17-22.

¹³¹⁹ *Agramer Zeitung*, 2. V. 1895.

Ipak, za razliku od Akademije, u Matici je odnos s vladom bio nešto uravnoteženiji. Institucija je pred kraj 19. stoljeća bila u financijskom smislu stabilna, unatoč nekontroliranim valovima opadanja članstva koje se na prijelazu stoljeća kreće oko 9000 članova. Kada je 1887./1888. završena izgradnja Palače Matice hrvatske (graditelj Ferdinand Kondrat), započelo je i iznajmljivanje stanova koje je Matici u prosjeku godišnje donosilo prihode od 2.900 forinti.¹³²⁰ Međutim, ipak je Matica mnogo više od Akademije ovisila o vlasti i raspoloženju vlade prema njoj. Zbog toga u predsjedništvo Matice ulaze i pojedinci bliski ili zaposleni u vladi, poput književnika Josipa Eugena Tomića ili povjesničara Radoslava Lopašića. K tome je i Ivan Kostrenčić, dugogodišnji tajnik, urednik i blagajnik, uzdržavao veze s banom i Odjelom za bogoštovlje i nastavu te u pravilu bio osoba koja je po potrebi tražila različite dotacije ili dogovarala sastanke.¹³²¹ Ipak, kako će iz jednog slučaja postati jasno, postojala je i granica: Josip Eugen Tomić neuspješno će se kao dugogodišnji član i zamjenik Smičiklasa kandidirati za predsjednika Matice, ali će zbog njegove povezanosti s režimom kandidatura biti otklonjena a izabran će biti Ivan Trnski.

Do 1884. godine iz državnog je proračuna Matici dodjeljivan uglavnom fiksni iznos od 1.000 do maksimalno 2.000 forinti za izdavanje klasika i narodnih pjesama te ostalih projekata koji su ocjenjivani vrijednima za ulaganja. No od 1884. godine iznos počinje varirati, ali ne prelazi 1.500 forinti, odnosno doseže najmanje 500 forinti kroz neregularne dotacije.¹³²² Izidor Kršnjavi će tajniku Kostrenčiću tijekom svojeg mandata umjesto potpore od 2.000 forinti, koju je Matica tražila od Vlade, obećati veću potporu prijevoda grčkih i latinskih klasika te „novovjekih klasika“, što također pokazuje političku tendenciju i odmak od primarnih nastojanja Matice u etabliranju hrvatske književnosti.¹³²³ Iako se i u toj odluci Kršnjavog razabire takva politička tendencija, mora se konstatirati i da je dogovor potakao inicijativu stvaranja profesionalnijeg izdavačkog programa te nacrt o budućim izdanjima u pripremi kojeg su sastavili August Musić (za antičke klasike) i Franjo Marković (za nove klasike).¹³²⁴ Dodatan učinak imao je i smion potez Kršnjavog da

¹³²⁰ Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matican hrvatska, 1963.), 109.

¹³²¹ Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matican hrvatska, 1963.), 124.

¹³²² Tadija SMIČIKLAS – Franjo MARKOVIĆ, *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga* (Zagreb: Matica hrvatska, 1892.), 62. Treba istaknuti i da je Matica, unatoč averziji između Kršnjavog i Smičiklasa te drugih vodećih ljudi te institucije, pod pročelnikom Kršnjavim uspjela izboriti opet nešto povećanije subvencije vlade, naročito za izdavanje prijevoda.

¹³²³ Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matican hrvatska, 1963.), 114-115. Usp. HR-HDA-80-BiN, Urudžbeni zapisnik, knjiga 6 (1893.).

¹³²⁴ Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matican hrvatska, 1963.), 115.

postroži, ali i dodatno honorira stručne recenzije. Svi su ti potezi Zemaljske vlasti bili restriktivni, uspostavljali su strožu kontrolu nad općim smjerom djelatnosti koje su (su)financirane, ali je rezultat takvih mjera bila unutarnja profesionalizacija i općenito viša razina projektnog planiranja.

U zadnjim godinama Khuenovog režima Matica prolazi kroz neke neuspješne transformacije. Funkcioniranje Matice pod Ivanom Trnskim nije donijelo potrebnu modernizaciju, nego se dapače uvode zastarjele prakse zasjedanja pojedinih odbora.¹³²⁵ A po stanju Matičina časopisa *Vienca*, koji je dulje vrijeme u problemima zbog pada pretplatnika, pa je Dionička tiskara odustala od njegovog izdavanja što je stanje dodatno pogoršalo, primjetni su neki trendovi.¹³²⁶ Još je Smičiklas kao predsjednik nastojao u sukobu „starih“ i „mladih“ zauzeti neutralniji stav, unatoč kritikama prema slobodnoj umjetnosti radi umjetnosti, i od Matice napraviti instituciju koja će poticati intelektualne rasprave. Dugo planirani književni klub i čitaonica koja bi u sklopu Palače Matice hrvatske bila važan salonski prostor rasprava dobila je u kontekstu rasprava o umjetnosti i ulozi umjetnika oko 1900. novi poticaj. Međutim književni su sastanci, upriličeni od listopada 1899., limitiranog uspjeha. Pokušaji da se *Vienac* reformira i promjenom sadržaja, načina pisanja, povećanjem broja ilustracija, itd. osvježi i odmakne od „obiteljskog“ tipa časopisa koji je dotad bio, nisu uspjeli. preuzeo ga je Gjurio Arnold te na kraju pedagog Stjepan Bosanac i Milan Šenoa. U javnosti i intelektualnim krugovima se neko vrijeme vodila rasprava tko časopis treba preuzeti¹³²⁷ i voditi – ali na kraju je nakon 35 godina ugašen.

II.5.2.1.2. Zanat povjesničara u javnosti i politički kontekst polemika

U srpnju 1885. godine izbija jedna od značajnijih afera tijekom Khuenove vladavine koja je osim snažnog odjeka u javnosti involvirala i brojne politički manje ili više aktivne intelektualce, konkretno – povjesničare. Afera izbija kada ban bez znanja sabora u Budimpeštu na zahtjev budimpeštanskog arhivara i povjesničara Gyule Paulera (1841.-1903.) u tajnosti vraća velik broj

¹³²⁵ Jakša RAVLIĆ, *Matica hrvatska 1842 – 1962* (Zagreb: Matican hrvatska, 1963.), 124-132.

¹³²⁶ Vlatko PAVLETIĆ, *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća* (Zagreb: Stvarnost, 1965.), 59. Vidi: Ivan PEDERIN, *Časopis Vienac i književna Europa* (Zagreb: Matica hrvatska, 2006.).

¹³²⁷ A. G. Matoš tako u jednom pismu iz svibnja 1903. Andriji Milčinoviću piše kako *Vienac* treba preuzeti netko tko je „neobzoraš i umjetnik“, pa spominje Janka Iblera, Izidora Kršnjavog ili Nikolu Andrića te (od mladih) Janka Leskovara i Milana Begovića zaključujući: „Biti urednik tako kompliciranog poduzeća kao što je *Vienac*, to je vrlo teško, teže nego biti književnik. Tu treba da si diplomat, artist, zmija i golub, simpatičan nada sve.“ Antun Gustav MATOŠ, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 19, dio 1, ur. Davor KAPETANIĆ (Zagreb: JAZU, 1973.), 363.

povijesnih dokumenata, tzv. „komorske spise“.¹³²⁸ Spise, koji su svi potjecali s područja Hrvatske i Slavonije, prenio je naime Ivan Kukuljević Sakcinski u Zagreb iz Komorskog arhiva u Budimpešti između 1849. i 1851. godine.¹³²⁹ Afera je žestoko pogodila i Narodnu stranku, čiji su se istaknuti pojedinci našli uglavnom zatečeni i pod pritiskom javnosti, jer o odluci bana nisu bili obaviješteni.¹³³⁰ U javnosti putem oporbenog tiska dolazi do velike uzburkanosti oko banova postupka, pa je po prvi put u saboru na temelju Mažuranićeva zakona uložen i optužni prijedlog protiv bana, smatrajući da je Khuen prekršio svoje ovlasti. Kada je prijedlog odbijen od vladajuće većine, oporba je računala da će „tvornim napadom“, tzv. „vritnjakom“ ban biti osramoćen i da će tako biti onemogućen dalje vršiti svoju funkciju. Bila je to međutim iluzorna pretpostavka koja nije uspjela, već je izazvala kontraefekt – pravaški su saborski zastupnici kažnjeni odnosno isključeni.¹³³¹ Kako bi se bilo kakve rasprave o mogućoj demisiji bana obustavile, Franjo Josip je simbolički na spomendan Karla Boromejskog 4. studenog odlikovao Khuen-Héderváryja Ordenom željezne krune I. razreda.¹³³²

Rjeđe se međutim spominje reakcija struke, povjesničara, koji su čitavu arhivu i „lavinu“ reakcija ustvari pokrenuli. Knjižničar i arhivar Jugoslavenske akademije Ivan Krstitelj Tkalčić (1840.-1905.) bio je prvi koji je na stranicama *Pozora* u otvorenom pismu u javnosti otkrio nestanak oko 18.000 spisa, pritom oštro prozivajući zemaljskog arhivara Josipa Miškatovića

¹³²⁸ Radi se o skupnom nazivu za raznovrsne dokumente – spise, listine, povelje, itd. Tako se u „komorske spise“ ubrajalo i dokumente različitih samostana koje je Josip II. dao ukinuti, zatim spisi kaptolske oblasti, spisi velikaških obitelji i gradova (među njima spisi konfisciranih imanja Zrinskih i Frankopana). Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 488.

¹³²⁹ Ivan KUKULJEVIĆ, *Primanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849.-1851.* (Zagreb: Dionička tiskara, 1885.). Vidi također: Igor KARAMAN, „Djelatnost Ivana Kukuljevića kao zemaljskog arhivara 1848-1860.“, *Arhivist* 5/3 (1955.), 6-14; Magdalena LONČARIĆ, „Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj“, *Historia Varasdiensis: Časopis za varaždinsku povjesnicu* 1 (2011.), 167-182.

¹³³⁰ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 52-53.

¹³³¹ Usp. opise koje donose: Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba* (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.), 41-46; *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 434; Velimir DEŽELIĆ (sin), *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi. Život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.*, knjiga I. (Zagreb: Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2011.), 372-374. Detaljnije o političkom aspektu afere vidi npr.: Mira KOLAR, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik* 22 (1995.), 267-292; Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 488-506; Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb: HIP, 2009.), 380-404; Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 56.

¹³³² Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 57.

(voditelj arhiva 1882.-1890.), člana Khuenove stranke.¹³³³ On je tu dužnost u Zemaljskom arhivu preuzeo 1882. godine, kada se već mislilo da se povlači iz politike.¹³³⁴ Po stupanju na novu dužnost nekadašnji je urednik *Obzora*, ponovno pokrenuo zastali plan formiranja središnjeg arhiva u Zagrebu za Hrvatsku i Slavoniju. Nakon što je modelski proučio funkcioniranje nekih većih arhiva (Beč, Graz, Prag), Miškatović je uz odobrenje bana Khuena okupio tim povjesničara koji su trebali pregledati županijske, gradske te druge javne ili privatne arhive kako bi sastavili izvještaj o stanju te dogovorili preuzimanje gradiva za središnji zagrebački arhiv. Uključeni su tako povjesničari Ivan Kukuljević, Tadija Smičiklas, Radoslav Lopašić, Mile Magdić, Dane Gruber te Ivan Krstitelj Tkalčić kojeg je ubrzo zamijenio Ivan Bojničić.¹³³⁵ Osim inicijalne faze u kojima su određeni povjesničari raspoređeni po području, odnosno prvobitne faze prikupljanja informacija (neki ih, poput Lopašića, objavljuju i u stručnim publikacijama¹³³⁶), plan je vrlo brzo obustavljen, a Khuen se tek nekoliko godina kasnije pravdao da je teritorijalna reorganizacija zemlje značila da su županijski arhivi željeli zadržati svoju građu.¹³³⁷ Iako izravna veza s Arhivskom aferom i prekidom plana nije lako vidljiva niti se može uspostaviti, ipak treba upozoriti da je u otkrivanju afere isprva najglasniji bio Tkalčić. Miškatović se pak na izravne napade pravdao da je bio „službeno odsutan“ kada su komorski spisi oduzeti arhivu, da je predaja dokumenata učinjena po nalogu bana koji na to ima pravo te da spisi ionako nisu pripadali Hrvatskoj, već su iz Budimpešte dopremljeni 1849. godine.¹³³⁸ Kritički se po pitanju prenošenja spisa u Budimpeštu očituje i sam Kukuljević, koji javno pokušava razjasniti kako su se vršila „primanja“ spisa iz Budimpešte – odgovarajući navodnim optužbama mađarskih i njemačkih napisa.¹³³⁹ U *Pozoru* pak, javljajući se sa sela iz Puhakovca, Kukuljević objašnjava također legitimnost „primanja“ tih spisa, okrećući pritom pažnju i na recentna nastojanja da se putem stručnih komisija dogovori bolje

¹³³³ *Pozor*, 21. i 23. VII. 1885. Usp. Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 489.

¹³³⁴ Status arhiva riješen je razmjerno kasno, tek 1870. godine, kada je između ostaloga određeno da arhivara (ravnatelja) imenuje izravno ban.

¹³³⁵ Igor KARAMAN, „Zemaljski arhivari A. Štriga, F. Pogledić i J. Miškatović. (Prilog historiji Državnog arhiva u Zagrebu 1861-1890)“, *Arhivski vjesnik* I/1 (1958.), 503-506.

¹³³⁶ Vidi: Radoslav LOPAŠIĆ, „Iz izvještaja o primorskim arhivima od god. 1885. podnesena Kralj. zemaljskoj vladi godine 1886.“, *Starine JAZU* 27 (1895.), 216-225.

¹³³⁷ Igor KARAMAN, „Zemaljski arhivari A. Štriga, F. Pogledić i J. Miškatović. (Prilog historiji Državnog arhiva u Zagrebu 1861-1890)“, *Arhivski vjesnik* I/1 (1958.), 506.

¹³³⁸ *Pozor*, 22. VII. 1885.; *Narodne novine*, 22. VII. 1885.

¹³³⁹ Vidi: Ivan KUKULJEVIĆ, *Primanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849.-1851.* (Zagreb: Dionička tiskara, 1885.), 3.

funkcioniranje samog Zemaljskog arhiva.¹³⁴⁰ Raspravi se nadovezuju također Radoslav Lopašić, Franjo Rački te naročito Tadija Smičiklas koji je kao zastupnik oštrom kritikom napao režim u Saboru, dok se istovremeno javno uključio u polemiku s mađarskim povjesničarom Henrikom Marczalijem (1856.-1940.) koja se vodila na stranicama *Pozora* i *Pester Lloyd*.¹³⁴¹

Ubrzo su krenule političke diskusije o pravima Trojedne Kraljevine, o događanjima 1848./1849. godine, o odnosu Hrvatske i Ugarske. Te teme već krajem srpnja i tijekom kolovoza 1885. dominiraju novinskim prostorom, namećući alarmantan ton rasprave: šaliti se u tom trenutku mogao je i želio tek bečki *Der Floh* koji piše da se Hrvati sigurno ne bi toliko uzbudili da je skupa sa 18.000 dokumenata Zemaljskog arhiva Zagreb napustio i ban.¹³⁴² No dok politički moment, povezivanje oporbe, taktike kojima se namjeravalo bana osujetiti, nije u potpunosti prevladao, rasprava koja se vodila može se sagledati i kao klasična intervencija angažiranih stručnjaka-intelektualaca u javnosti. Ona se nije samo odvijala u Saboru, gdje svoja mišljenja iznose Ante Starčević, Šime Mazzura, Miroslav Kulmer, Armin Pavić, Izidor Kršnjavi,¹³⁴³ već spomenuti Smičiklas i drugi.

U široj javnosti su je vodili povjesničari i publicisti. Povjesničari su preko svojih članaka u *Pozoru*, *Slobodi* i drugim listovima krenuli u javnu raspravu, želeći prvenstveno ukazati na loše uvjete Arhiva koji je sveden na jednu sobu, koji još nije organiziran i ne funkcionirao kao moderno centralno arhivsko tijelo. Osim što se pokušavalo razjasniti zašto su ti spisi vezani uz hrvatsku povijest važni, kako su dospjeli u zagrebački Arhiv i jesu li oni vlasništvo Vlade ili zemlje,¹³⁴⁴ bitno je također bilo upoznati javnost s glavnom ulogom arhiva koji pohranjuje nacionalnu povijest, prava i osnovnu pisanu materijalnu baštinu. Stoga se naglašavalo da je u arhivu čuvano kulturno dobro, „narodno blago“ koje je jamac prava zemlje i naroda. Tako je Arhivska afera jasno potvrdila tezu o 19. stoljeću – razdoblju „opsjednutosti“ sakupljanja (povijesnih) podataka, o razdoblju u kojem kao niti u jednom prije toga arhiv nije bio toliko

¹³⁴⁰ *Pozor*, 6. VIII. 1885.

¹³⁴¹ Petar STRČIĆ, „Ravnatelj Akademijina arhiva Tadija Smičiklas i novopronađena građa u njemu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 18 (2001.), 133-135; bilj. 36-38. U *Pester Lloyd*u oštre je tekstove o arhivskoj aferi i jasan stav da spisi spadaju u Budimpeštu pisao i dugogodišnji urednik novine Miksa Falk. Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 54.

¹³⁴² *Der Floh*, 2. VIII. 1885.

¹³⁴³ Kršnjavi ne sudjeluje samo u saborskoj raspravi s Tadijom Smičiklasom, nego će kasnije i (lažno) svjedočiti da do povrede časti bana („vritnjaka“) nije došlo. Detaljnije o ulozi Kršnjavog u Arhivskoj aferi vidi: Mato ARTUKOVIĆ, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Serinia Slavonica* 6 (2006.), 225-231.

¹³⁴⁴ *Pozor*, 23. i 24. VII. 1885.

važan;¹³⁴⁵ za hrvatske povjesničare, publiciste, političare i ostale intelektualce, mjesto ultimativnih dokaza, konačnih argumenata u političkim i javnim polemikama.

Tako su novine i dalje prozivale Miškatovića, koji je po mišljenju *Pozorova* uredništva trebao „uzkratiti posluš“, odbiti naredbu koja mu je potpisana došla te na taj način pokazati (dokazati) svoj angažman i brigu.¹³⁴⁶ Khuen-Héderváry je po svojoj prilici, nakon poslušnog čina taktički izbjegavao razbuktavanje situacije: iskoristio je prilično naivni manevar pravaša kako bi oporbu, oporbeni tisak i pojedince kao što je popularni David Starčević, čvršće zatirao kaznama, ograničenjima i cenzurom tiska. Zatim je javnost pokušao smiriti izjavama da su spisi poslani na sređivanje, iako nije odstupao od tvrdnje da oni pripadaju Ugarskoj. Miškatović ponovno također istupa, uvjeravajući da ban nikako ne želi „zlo upotriebiti svoju vlast“ i naštetiti arhivu.¹³⁴⁷ Nekoliko mjeseci kasnije Radoslav Lopašić će se susresti u Budimpešti s Gyulom Paulerom, kako bi povratio neke spise, no pravog rezultata nije bilo,¹³⁴⁸ pa je za pretpostaviti da je i to bio manevar smirivanja „bezprizorne halabuke“ kako je atmosferu sam nazvao u jednom govoru.¹³⁴⁹ Kao što je već rečeno, komisija koja je trebala raditi na reorganizaciji arhiva nije više funkcionirala, prestalo se govoriti o dodatnim subvencijama arhivu, koje bi premašile standardnu iznos koji je pokrивao plaće zaposlenog arhivara, pristava, pisara itd. (ukupno skoro 3.000 forinti), a koji je dolazio iz proračuna Odjela za unutrašnje poslove.¹³⁵⁰ Miškatović je do svoje smrti 1890. godine ostao voditelj Zemaljskog arhiva, a zamijenio ga je nakon nekog vremena Ivan Bojničić. No više od godinu i pol nakon Miškatovićeve smrti mjesto arhivara je naime ostalo nepopunjeno. Ta činjenica, zajedno s opetovanim spominjanjem arhivske afere koja je godinama u oporbenim krugovima korištena kao dokaz vlade koja ne štite hrvatske interese ili nije u stanju izboriti se za njih, 1890. su u saborskom govoru potakli Frana Folnegovića, koji je kritizirao vladin proračun. Folnegović će tako u pitanje dovesti ustaljenu dotaciju Zemaljskom arhivu od 3.500 forinti,

¹³⁴⁵ Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 32-33.

¹³⁴⁶ *Pozor*, 28. VII. 1885.

¹³⁴⁷ Prema: Mira KOLAR, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik* 22 (1995.), 279, bilj. 28.

¹³⁴⁸ *Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ (Zagreb: JAZU, 1931.), 444. Usp. Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004.), 528.

¹³⁴⁹ *Narodne novine*, 9. X. 1885.

¹³⁵⁰ Kasnije će se taj iznos i povećavati, pa će dotacija Zemaljskom arhivu sredinom 1890-ih godina iznositi preko 4.000 forinti, a pred kraj Khuenovog banovanja čak 6.500 forinti (13.000 kruna). HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi, br. 91, Proračun o potrebi i pokriću nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije; HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi, br. 97, Proračun za potrebštine nutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1902.

budući da po njemu to arhiv ne zaslužuje: „[s]vim vam je poznata sudbina toga arkiva. Svi znadete odatle kakovu kompetenciju i djelokrug imade arkivar, svi znadete, što se je dogodilo sa spisi! Ako se nekani učiniti odlučan korak grjehota je tih 3500 fr. trošiti. Taj posao, što je sada arkivaru namijenjen, može obavljati i obični registrator unutarnjega vladinoga odjela.“¹³⁵¹

Upravo će se Ivan Bojničić kao Miškatovićev nasljednik među rijetkim povjesničarima tijekom vremena profilirati kao režimu lojalan intelektualac ali i priznati stručnjak. Suradnja s režimom za njegovu vlastitu karijeru će se pokazati uglavnom pogodnim, iako će se povremeno naći na udaru oporbe i oporbene povjesničara-političara. U samom će arhivu inicirati razne novosti i osuvremeniti funkcioniranje institucije: uredit će se stručna knjižnica, različite zbirke koje će ubuduće biti i izlagane, a od 1891. angažiran je i povjesničar Emilij Laszowski kao pomoć.¹³⁵² Ban će osim toga Bojničića imenovati i u razna povjerenstva, odbore, pripreme za Milenijsku izložbu gdje će postavljati povijesni dio.¹³⁵³

Osim što je arhivska afera potaknula širu javnu rasprava oko važnosti Zemaljskog arhiva, arhivskog gradiva, uloge arhivara i povjesničara, ukazala je i na činjenicu da su vodeći hrvatski povjesničari i dalje udaljeni od režima. Uglavnom privrženi Jugoslavenskoj akademiji, koja je naročito preko Kukuljevića i Račkog svojim projektima izdavanja izvora ili stručnim publikacijama držala istaknutije stručnjake dodatno uz sebe.¹³⁵⁴ Kao ključna osoba Akademije i historiografije, Franjo Rački je svojim pristupom utjecao na ostale. Dugogodišnji predsjednik akademije (1866.-1886.), smatrao je da ta institucija treba u domaći prostor prenositi europske kulturne i intelektualne domete te oblikovati generacije znanstvenika koji trebaju upoznati i sustavno proučavati svojstva hrvatskog naroda i susjednih mu slavenskih „plemena“.¹³⁵⁵ Slično je i na području historiografije nastojao slijediti školu Leopolda von Rankea, ali kako će zaključiti Mirjana Gross, činit će to sličnije Rankeovim učenicima, Droysenu i drugima, koji su aktualnu (političku) situaciju objašnjavali ne samo argumentima, već i situacijama ili procesima iz prošlosti.¹³⁵⁶ To je konkretno značilo da su povjesničari oko Račkog i Akademije slijedili doduše

¹³⁵¹ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892.*, sv. 4 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.), 304.

¹³⁵² Rudolf HORVAT, „Hrvatski državni arhiv u Zagrebu“, *Hrvatsko kolo* IX (1928.), 131. O Laszowskom vidi: Mario STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.).

¹³⁵³ Vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, „Dr. Ivan pl. Bojničić (1858.-1925.). U prigodi 150. obljetnice rođenja“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008.), 569-589.

¹³⁵⁴ Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike* (Zagreb: FF Press, 2014.), 17-18.

¹³⁵⁵ Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 464.

¹³⁵⁶ Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi Liber, 2004.), 466, bilj. 4.

neke suvremene postulate znanstvene historiografije, ali je njihova jugoslavenska ideologija igrala u tome važnu ulogu. Tadija Smičiklas, obrazovan u Pragu i Beču, koji je kod Theodora von Sickela u Institutu za austrijsku povijest stekao paleografske vještine, nastavljao je upravo tim putem. Želio je biti „objektivan“, i u odnosu na pravaške predodžbe i interpretacije hrvatske povijesti (Gjuro Deželić, Eugen Kvaternik i drugi) uspijevaio je postići određenu razinu znanstvenosti; strana mu međutim nije bila Barčićeva izjava „u politici historija je najglavnija i najpouzdanija poduka“. Značilo je to da je dokumente povremeno „poboljšavao“ ili poput Račkog interpretacije prilagođavao političkoj ili ideološkoj potrebi.

Preko deset godina od arhivske afere još će jedan skandal ukazati na stanje u historiografiji, na politiku povjesničara i time ih staviti opet u prvi plan. Izidor Kršnjavi prihvatio se uloge urednika sveska *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* posvećenog Hrvatskoj i Slavoniji kao sedmog sveska zemalja krune sv. Stjepana, ujedno posljednjeg u čitavoj ediciji.¹³⁵⁷ Sredinom 1899. u oporbenom tisku pojavila glasina da je Kršnjavi na sastanku redakcije u Budimpešti podlegao pritisku mađarskih članova uredništva edicije (naročito povjesničara G. Paulera i L. Thallóczya) i prihvatio u djelo uvrstiti „promađarsku“ interpretaciju hrvatske povijesti. Izbila je odmah potom dugotrajna polemika, i prije samog objavljivanja sveska (1902.). U središtu rasprave našla se jedna od okosnica dugotrajnog spora u odnosima mađarske i hrvatske historiografije: pitanje je li ugarski kralj Koloman 1102. godine pokorio ili je potpisao sporazum s predstavnicima dvanaest plemena (*Pacta Conventa* ili *Qualiter*). To je historiografsko pitanje u javnosti izazivalo veliki interes stoga što je korišteno u političkom kontekstu kao snažan historijski argument: dio mađarskih povjesničara je u drugoj polovici 19. stoljeća nastojao dokazati da do dogovora između Kolomana i hrvatskih predstavnika nije došlo, već da su Ladislav I. i Koloman pokorili Hrvatsku, čim je ona postala sam dio Ugarske. Takvu je tezu zastupao između ostalih utjecajni mađarski povjesničar Gyula Pauler koji je upravo između 1893. i 1899. objavljivao svoje poznato djelo *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Uoči mađarskog Milenija u seriji velikih sinteza mađarske povijesti autori poput Henrika Marczalija,

¹³⁵⁷ O Kršnjavijevoj redakciji tog sveska i kritikama na njegov rad vidi: Igor VRANIĆ, „The Problem of Top-down Empire Building – the Last Kronprinzenwerk Volume on Croatia-Slavonia“, *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (2017.), 79-96.

Józsefa Szalaya, Lajosa Barótija i drugih trudili su se također „dokazati“ nepostojanje personalne unije između Hrvatske i Ugarske.¹³⁵⁸

U *Obzoru* i *Agramer Tagblattu* prenose se glasine o tome kako se traži da se u djelu prihvati teza mađarske historiografije o tome da je Hrvatska pokorena oružjem. Rasprava između mađarske i hrvatske historiografije oko te interpretacije traje već od prve polovice 19. stoljeća, a potaknuta je knjigom mađarskog povjesničara Istvána Horváta *Ueber Croatien, als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil* (1844.). Tome se potom nadovezala utjecajna sinteza koju je sastavio László Szalay u više svezaka između 1852. i 1861. Od tada je u svim kriznim situacijama mađarsko-hrvatskih odnosa postao dodatnim argumentom taj srednjovjekovni trenutak koji je trebao dokazivati podčinjenost Hrvatske kao „pokrajinu“ Ugarske, odnosno autonomnost koja se temelji ugovorom. To se pak dodatno odrazilo na historiografiju. Monumentalna edicija *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, kojoj je glavni pokretač sam prijestolonasljednik Rudolf, smatrala se državnim projektom, pa je samim time i interpretacija povijesti predstavljala službenu razinu. Zbog toga se u opozicijskom tisku donose i ulomci iz djela Vjekoslava Klaića i Tadije Smičiklase kao stručne tvrdnje hrvatske historiografije, dok se Kršnjavi tretira ironično kao „najmlađi hrvatski povjestničar“ i „debitant“, želeći naglasiti kako se neopravdano primio zadatka pisanja hrvatske povijesti.¹³⁵⁹ Naime, Kršnjavi je isprva pisanje pregleda povijesti pod dinastijom Arpadović namijenio Ivanu Bojničiću. No njegov tekst nije prihvaćen upravo zbog interpretacije koja je slijedila hrvatsku historiografiju – što govori i o granicama Bojničićevog političkog angažmana, ali i o granicama režimske politike povijesti.¹³⁶⁰ Potom je i Vjekoslav Klaić odbio napisati tekst na

¹³⁵⁸ O tome usp. preglede kod: Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, dio I. (Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914.), 409-423; Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.), 325-356. Vidi također: Stjepan ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, 1980.).

¹³⁵⁹ *Agramer Tagblatt*, 7. i 19. IX. 1899.; *Obzor*, 6. i 21. IX. 1899. Usp. Vlasta ŠVOGER, „Izidor Kršnjavi u listovima na njemačkom jeziku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 122; Igor VRANIĆ, „The Problem of Top-down Empire Building – the Last Kronprinzenwerk Volume on Croatia-Slavonia“, *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (2017.), 91.

¹³⁶⁰ *Obzor*, 6. IX. 1899. Pripremajući se za Milenijsku izložbu u Budimpešti 1896., na kojoj je Bojničić imao zapaženiju ulogu kao designirani povjesničar, otići će korak dalje i u kratkom sintetskom tekstu („Kratka povijest Hrvata“) ponuditi kompromisnu interpretaciju hrvatsko-mađarske suradnje kroz prošlost. Prema: Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.), 314-315.

istitu temu.¹³⁶¹ Razvila se ubrzo rasprava o značenju i ulozi povjesničara, o uzvišenom zadatku istraživanja nacionalne povijesti koja, kako se u *Obzoru* predbacivalo Kršnjavom, treba imati osjećaj za pravo, povijesnu istinu, znanstvenu slobodu te „čuvstvo hrvatske ljubavi i hrvatskoga ponosa“. ¹³⁶² Iako će se oporbeni kritičari pozivati bezbroj puta na objektivnost i „historijsku istinitost“, opet neće propustiti ni navoditi važnost povijesti u nacionalnom kontekstu i patriotske dužnosti autora. Oporbeni tisak nije dakle štedio Kršnjavog, navodeći kako kao političar ne može biti u službi „objektivnog istraživanja historičke istine“ te da sluša diktat mađarskih redaktora sveska, dok je sam Kršnjavi na prvoj stranici *Agramer Zeitung* odgovarao da ne zauzima nikakvo političko stajalište nego slijedi „autoritet izvora“ u pitanju koje je kompleksno.¹³⁶³

Uredničko rješenje Kršnjavoga bilo je na kraju da sam napiše taj prilog: kontroverzni je dio riješio navodeći različite suprotstavljene izvore, zaključujući kako „sažimaju čitavu skalu različitih način državne tvorbe [misli se na odnos Ugarske i Hrvatske, op. F. Š.] (...) a u tom spornom pitanju i politički momenti imaju ulogu“. Čitatelji su prepušteni, kako sam kaže, da sami dođu do zaključka, jer navedena vrela nude osnovu za pravilnu prosudbu.¹³⁶⁴ Međutim, uzme li se u obzir i njegovo paralelno bavljenje Tomom Arhiđakonom i njegovom „Salonitanskom poviješću“, vidi se da Rački nije dao posljednju riječ po tom pitanju, već Kršnjavi paleografskom analizom između ostaloga zaključuje i da *Qualiter* nije dokument nego dodatak.¹³⁶⁵ U trenutku se takva konstatacija nije činila, razumljivo, oportunom za druge hrvatske povjesničare, poput Smičiklasa ili Klaića; mogla je u političkom kontekstu biti shvaćena i kao „promađarska“ – ukazujući na ideološki ulog i kod režimske i kod oporbene struje stručnjaka.¹³⁶⁶

¹³⁶¹ Vlasta ŠVOGER, „Isidor Kršnjavi u listovima na njemačkom jeziku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015.), 122.

¹³⁶² *Obzor*, 6. IX. 1899.

¹³⁶³ *Obzor*, 21. IX. 1899.; *Agramer Zeitung* 20. IX. 1899.

¹³⁶⁴ Isidor KRŠNJAVI, „Die Zeit der nationalen Herrscher und die Herrschaft der Árpáden“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*, Bnd. 7: *Croatien und Slavonien* (Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 52.

¹³⁶⁵ Isidor KRŠNJAVI, *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato* (Agram: K. Landesdruckerei, 1900.); Isidor KRŠNJAVI, *Ein Nachwort zu den Studien über die Historia Salonitana* (Agram: K. Landesdruckerei, 1902.). O tome vidi: Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo : rano doba hrvatske povijesti* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.).

¹³⁶⁶ Usp. Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.), 312-323.

II.5.2.2. *Arheološki odjel Narodnog muzeja između vlasti, politike i kulture*

Povjesničar Carl E. Schorske ističe da je 19. stoljeće, za razliku od ranijeg razdoblja u kojem dominira filozofija, obilježeno intelektualnim interesom prema povijesti.¹³⁶⁷ Povijest je i kao znanost i kao predmet intelektualnih, stručnih, ali često i nestručnih rasprava gotovo sveprisutna: nacionalno pitanje Hrvata, Mađara, Slovaka, Slovenaca i drugih naroda u Habsburškoj Monarhiji ne može proći bez povijesti, na nju se oslanjaju predvodnici najrazličitijih političkih ideologija. Ali o njoj razmišljaju i književnici i pjesnici, pokušavaju je u urbano tkivo novih gradova utkati historicistički, ali i secesijski arhitekti, slikari i kipari koji stvaraju vrlo upečatljive (re)interpretacije povijesnih ambijenata, događaja, ličnosti. Pokazuje to zorno spominjani primjer uređenja reprezentativne Zlatne dvorane u Palači bogoštovlja i nastave, Bukovčev Zastor za svečano otvorenje zgrade novog kazališta, kod slika Medovića, Ivekovića. Povijest je sveprisutna i u znanosti, ne samo kroz razvoj historiografije, nego i širenjem na druge discipline: razvijaju se upravo tako koncepcije povijesti književnosti, povijesti umjetnosti, itd. Taj je trend dominacije povijest Kršnjavi shvaćao i razumio; sam je kao prvi profesor povijesti umjetnosti i arheologije na Sveučilištu u Zagrebu utjelovio moderno povezivanje povijesti, umjetnosti i znanstvenosti. Međutim, Kršnjavi je shvaćao i važnost arheologije, koja je u njegovo vrijeme već u okvirima Monarhije poprimala obrise važne grane povijesnih istraživanja. Prvo, arheologija je pred kraj 19. stoljeća sve više postajala pitanje internacionalnog renomea, još jedan teren na kojem se borba europskih sila vodila: provoditi velika iskopavanja i sudjelovati u otkrićima drevnih, antičkih civilizacija postaje stvar prestiža. Njemačka, Velika Britanija, Francuska sudjeluju skoro u natjecateljskoj groznici provođenja velikih iskopavanja, a Dunavska se Monarhija nakon uspostave arheologije pod Nijemcima, Alexanderom Conzeom i Ottom Benndorfom, vrlo brzo uključuje u to „natjecanje“.¹³⁶⁸ Za Habsburšku Monarhiju je pritom veliki potencijal dakako, osim alpsko-panonskog prostora, predstavljao i Jadran kao odredište istraživanja. Bila je to prilika u dokazati status i prestiž države.¹³⁶⁹ Ne samo da su velika istraživanja praćena s izuzetnom pompom u novinama, koristeći priliku za propagandno-političke poruke; i muzeji su kao takvi trebali biti propagandno sredstvo prema van, demonstrirajući javno snagu, sposobnost, a nadasve stupanj razvijenosti jedne nacije. S time je povezano i drugo,

¹³⁶⁷ Carl E. SCHORSKE, *Thinking with History* (Princeton: Princeton University Press, 1998.), 4.

¹³⁶⁸ Stephen L. DYSON, *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (New Haven-London: Yale University Press, 2008.), 112-115.

¹³⁶⁹ O tome vidi kod: Andreas GOTTSMANN, *Staatskunst oder Kulturstaat? Die Kunstpolitik im Selbstverständnis der Donaumonarchie* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2017.), 134-137.

odnosno arheologija počinje imati sve prominentniju ulogu u razvoju nacionalne svijesti i u smislu znanstvenih rasprava i putem političke dimenzije. Okretanje davnoj prošlosti, korijenima civilizacije, predstavljalo je prije svega potragu za početcima nacije, za potvrđivanjem nacionalne samobitnosti, razine nacionalne kulture. Kršnjavi te procese razvoja arheologije, koja je često istovremeno i u sferi politike i u sferi znanosti, dobro shvaćao, te je na sličan način na koji je želio afirmirati obrt i obrtničku umjetnost, želio i arheologiju u Hrvatskoj uzdignuti na suvremeniju razinu.

U teorijskom smislu je Kršnjavi vrlo dobro usvojio osnovne koncepcije povjesničara umjetnosti Aloisa Riegla i Franza Wickhoffa, arheologa Otta Benndorfa kao i drugih koji su u njemačkom i austrijskom tisku pisali o značenju arheologije, doduše uglavnom kroz odnos s poviješću umjetnosti. Ponovno do izražaja dolazi i njegovo terensko, komparativno znanje koje je usvojio proučavajući antičke zbirke u Münchenu i Italiji.¹³⁷⁰ Povrh svega, Kršnjavi je i shvaćao važnost muzeja kao jednog od ključnih modernih urbanih prostora druge polovice 19. stoljeća. Shvaćao je, slijedeći misli Johanna Joachima Winckelmanna, pionira suvremene arheologije, da muzej umjetničkim i povijesnim predmetima daje „vrijednost“.¹³⁷¹ Polagao je veliku važnost na edukativnu vrijednost muzejskih prostora odnosno uređenih muzejskih zbirki i izložaka. Krajem 1870-ih, kada Kršnjavi piše seriju svojih programskih članaka za razvoj školstva, znanosti i umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji, koji će tvoriti jezgru njegova programa kao odjelnog predstojnika bogoštovlja i nastave, dotiče se uređenja Zemaljskog narodnog muzeja u Zagrebu (utemeljen 1846. kao Narodni muzej) kao i njegovog budućeg razvoja. Kršnjavi, tada mlađi pretendent za resor bogoštovlja i nastave, postavlja zadatak koncipiranja umjetničko-obrtničkog muzeja, njegovih obrazovnih, didaktičkih i javnih zadataka, ali i estetičkih odrednica. Pritom 1879. započinje jedna od prvih suvremenih polemika o kulturnom razvoju, donekle i kulturnoj politici u javnosti, na stranicama *Obzora*.¹³⁷² Polemiku vode Kršnjavi i Šime Ljubić (1822.-1896.), upravitelj Zemaljskog muzeja i potpredsjednik „Hrvatskog arheološkog društva“.

¹³⁷⁰ Marin ZANINOVIĆ, „Stoljeće nastave arheologije u Hrvatskoj“, *Opuscula Archeologica* 17/1 (1993.), 18.

¹³⁷¹ Usp. Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 37-41.

¹³⁷² Polemika je na stranicama *Obzora* trajala tijekom čitavog mjeseca svibnja 1879. godine. Niz Kršnjavijevih priloga započinje tekst „Umjetničko-obrtnički muzej“ (6. V.), nastavlja se s tekстом „Djelovanje umjetničko-obrtničkog muzeja“ (10. V.), zatim „Naša naučajuća republika“ (13. V.). Potom kreće pravi napad na Arheološki muzej, člankom „Naš „arheološki“ muzej“ (17. V.), na što Ljubić brzo reagira, objavivši u dva dijela tekst „Arheološki odjel zemaljskoga muzeja“ (21. i 23. V.). Kršnjavi se opet javlja tekстом „Moja posljednja g. prof. Ljubiću“ (31. V.) a koncept odgovora Š. Ljubića, „Zadnja na posljednju g. Kršnjavia“ nije dao tiskati u *Obzoru*, jer

Od 1866. godine Zemaljski se narodni muzej nalazi pod upravom Akademije (čija su pravila istovremeno prihvaćena od strane vladara), podijeljen na Prirodoslovni (za pristava odjela imenovan Spiridon Brusina) i Arheološki odjel (razdjel). Do važne promjene dolazi 1878. kada samostalno počinju funkcionirati Arheološki, Zoološko-zoomatski i Mineraloško-petrografski odjel (od 1893. podijeljen na Geološko-palenontološki i Mineraloško-petrografski odjel). Prema ustrojstvu iz 1878. ravnatelja arheološkog odjela imenovao je na prijedlog bana vladar.¹³⁷³

Dužnost pristava i potom kustosa Arheološkog odjela vrši Šime Ljubić, koji je privremeni ravnatelj cijelog zavoda, a formalno to postaje 1871. godine. Kada se Arheološki muzej, i dalje u sklopu Narodnog muzeja, osamostaljuje 1878., nadležnost od Akademije preuzima Odjel za bogoštovlje i nastavu.¹³⁷⁴ Pod Ljubićem će se Muzej postupno modernizirati: izlazi prva stručna publikacija (*Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva*), objavljuje se u dijelovima katalog Arheološkog odjela Narodnog muzeja, uređuju se muzejske arheološke zbirke, nabavlja literatura za strukovnu knjižnicu, organiziraju se stručni izleti.¹³⁷⁵ Ljubić prati i razvoj arheologije u širem srednjoeuropskom i mediteranskom kontekstu, o čemu svjedoči njegova korespondencija s istaknutim stručnjacima¹³⁷⁶ ili posjet egiptologa Heinricha Brugscha koji pomaže u organizaciji egipatske zbirke Muzeja.

Čini se da je uoči polemike u *Obzoru* već ranije došlo do određenih nesuglasica između Ljubića i Kršnjavog: naime, Ljubić je želio spriječiti Kršnjavog u naumu da osnuje Muzej za umjetnost i obrt, smatrajući vjerojatno da će tako Arheološki muzej izgubiti kolekcije i predmete koji po sudu, prema njemu, „nestručne“ komisije ne spadaju u arheologiju.¹³⁷⁷ Kršnjavi je svojim

je smatrao da je raniji njegov odgovoru skraćen i nedoslovno prenesen. AAMZ 32, „Uredniku Obzora u Zagrebu“, pismo Š. Ljubića od 23. V. 1879.

¹³⁷³ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 249-250. Ivo MAROEVIĆ, „Muzeji i galerije i čuvanje kulturne baštine u Hrvatskoj u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 249.

¹³⁷⁴ U razdoblju Akademijine uprave, Muzej je službene izvještaje slao Akademiji, koja je Odjel za bogoštovlje i nastavu obavještavala. Šime LJUBIĆ, „Narodni zemaljski muzej u Zagrebu“, *Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva* 1/1 (1870.), 15-16; Tihana LUETIĆ, „Darovi i darovatelji Arheološkom odjelu Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu od 1868. do 1875. godine“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 34/3 (2001.), 217-264.

¹³⁷⁵ Vidi: Tihana LUETIĆ, „Šime Ljubić kao upravitelj Zemaljskoga narodnog muzeja u Zagrebu od 1867. do 1878. godine“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu* 19 (2001.), 215-261.

¹³⁷⁶ Prepiska s Alexanderom Conzeom od 1872. do 1874. godine sačuvana je u Arhivu Arheološkog muzeja. Arhiv Arheološkog muzeja (AAMZ) 32, pisma A. Conzea.

¹³⁷⁷ NSK R5560 b) Ljubić, Šime – pismo Kršnjavom od 25. II. 1879.; AAMZ 32, posjetnica s napisanim tekstom I. Kršnjavog; pismo I. Kršnjavog od 23. II. 1879; Ivan MIRNIK, „Ljubić i Kršnjavi“, u: „*Naš museum*“: *zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski

člancima iznosio tipično ambiciozni program muzejskog razvoja, a tek što je pisao o „naučajućoj republici“, o potrebi za suradnjom i skladom među svim znanstvenim i školskim institucijama kako bi se iz znanstvenih zavoda mogao „napitak znanja i kulture crpiti“,¹³⁷⁸ odlučio se u oštrom polemičkom tonu napasti stanje u Arheološkom muzeju, obrušivši se teško i na Šimu Ljubića kao upravitelja.¹³⁷⁹ Iako se od toga napada Kršnjavog polemika često vodila argumentum *ad hominem*, zabavljajući kulturnu javnost,¹³⁸⁰ a epilog dobila i na sudu gdje je Kršnjavi dobio parnicu,¹³⁸¹ ipak se, barem djelomično, rasprava odnosila i na viziju kulture, napretka znanosti i razvoja arheologije.

Kršnjavi dovodi u pitanje Ljubićevu stručnost, otvara raspravu o značenju arheologije i razlikama u odnosu na numizmatiku i epigrafiku, o djelokrugu struke, otvoreno kritizira uređenje Arheološkog muzeja, stanje zbirki. Analizira i pojedine izložke i druge nepravilnosti u muzeju, želeći naglasiti da je bitna stroga raspodjela zbirki koje pripadaju u arheologiju i one koje pripadaju odvojenom, umjetničko-obrtničkom dijelu.¹³⁸² Kasnije tumači svoje namjere kao želju da „vjerno“ opiše stanje zbirke i muzeja koji je pod ravnanjem Ljubića stagnirao.¹³⁸³ Ljubić se u odgovoru odlučno brani, postavlja kao iskusniji stručnjak, upozoravajući na to da definicija arheologije ne može biti jednoznačna, da su numizmatika, epigrafika i „klasička umjetnost“ komponente struke koje spadaju u arheologiju. On brani i uređenje muzeja, upozoravajući na uvjete pod kojim funkcionira i opetovane molbe Akademiji koje očito nisu uslišene glede bolje opreme i financijskog pokrića.¹³⁸⁴

Iako se rasprava relativno brzo utišala, njen je trag ostao još godinama kasnije: Kršnjavi je pokazao namjeru da Arheološki muzej modernizira, uredi i podigne na novu razinu, pritom ne računajući na Ljubićevu pomoć ili stručnost. On je ravnateljem ostao do 1892. kada je umirovljen,

povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 234; Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 88.

¹³⁷⁸ *Obzor*, 13. V. 1879.

¹³⁷⁹ Tu će nedosljednost istaknuti i Ljubić u svojem zadnjem odgovoru Kršnjavom. AAMZ 32, „Uredniku Obzora u Zagrebu“, pismo Š. Ljubića od 23. V. 1879.

¹³⁸⁰ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.3.1., „Malo mojih uspomena“, str. 12-13, kut. 1.

¹³⁸¹ AAMZ 32, „Pritužba“, „Poziv“, „Potvrda“ i dr.; Ivan MIRNIK, „Ljubić i Kršnjavi“, u: „*Naš museum*“: zbornik radova sa znanstvenog skupa, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 237.

¹³⁸² Radi se o tekstu „Naš arheološki muzej“. *Obzor*, 17. V. 1879. Usp. Ana BATINIĆ, „Suradnja Šime Ljubića u Nevenu, Viencu i Obzoru“, u: *Zbornik o Šimi Ljubiću*, ur. Tihomil MAŠTROVIĆ (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2009.), 340.

¹³⁸³ Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 175-176.

¹³⁸⁴ *Obzor*, 21. i 23. V. 1879.

upravo u godini kada Kršnjavi preuzima Odjel za bogoštovlje i nastavu.¹³⁸⁵ U Zagreb dolazi Otto Benndorf koji savjetuje Kršnjavog oko organizacije Arheološkog muzeja i pitanja nastave arheologije na Sveučilištu.¹³⁸⁶ Upravu muzeja preuzima nakratko Mato Gršković, dok konačno nije 1896. imenovan novi ravnatelj, Josip Brunšmid (1858.-1929.), dotada kustos Muzeja.¹³⁸⁷ Kršnjavi je Brunšmidu već 1878. pomogao upisati studij povijesti i geografije u Beču, a 1892. mu je odmah po stupanju na dužnost odjelnog predstojnika omogućio stručno arheološko usavršavanje u Beču.¹³⁸⁸ S njime započinje novo razdoblje modernizacije Arheološkog muzeja, koji pritom usko surađuje sa Zemaljskom vladom, odnosno Odjelom. Najprije je zakonskom odredbom iz 1893. određeno da predstojnik Zavoda i Katedre za arheologiju na Mudroslovnom fakultetu vrši ujedno i dužnost ravnatelja arheološkog odjela Narodnog muzeja – što se „nagrađuje“ sa 300 forinti na godinu.¹³⁸⁹ Potom 1895. godine dolazi do potpunog osamostaljenja Arheološkog muzeja kao središnje stručne institucije za područje sjeverne Hrvatske.¹³⁹⁰ Razvoj i važnost muzeja konačno postaje vidljiva i u autonomnom budžetu, kada su zemaljski muzeji općenito (zajedno sa Sveučilištem Franje Josipa I.) činili posebnu proračunsku stavku unutar Odjela za bogoštovlje i nastavu.¹³⁹¹

Odjel i ravnateljstvo muzeja su čak raspravljali i o raznim izlošcima i slikama, tj. o rasporedu postava.¹³⁹² Kršnjavi pomaže Brunšmidu nadalje u sustavnijem povećanju muzejskog fundusa i proširenju postojećih zbirki – o čemu potom odmah u Saboru izvještava, naglašavajući

¹³⁸⁵ Usp. Ivan MIRNIK, „Ljubić i Kršnjavi“, u: „*Naš museum*“: zbornik radova sa znanstvenog skupa, ur. Josip BALABANIĆ (et al.) (Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998.), 237-238; Ana BATINIĆ, „Suradnja Šime Ljubića u *Nevenu, Viencu i Obzoru*“, u: *Zbornik o Šimi Ljubiću*, ur. Tihomil MAŠTROVIĆ (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2009.), 340-341.

¹³⁸⁶ Kršnjavi piše: „Pozvao sam odmah početkom godine 1892. prof. Ottona Benndorfa u Zagreb da se s njim posavjetujem o organizaciji arheološkoga muzeja, o zbirkama sadrenih odljeva kojima bi se imala oživiti gramatikalna obuka u filologiji i poduprijeti obuka u povijesti. Ustanovio sam s njim načela za arheološki tentament, da se preko poznavanja klasične umjetnosti pobudi ljubav za umjetnost uopće.“ Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 195. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 49.

¹³⁸⁷ *Službeni glasnik*, 31. V. 1896., 82.

¹³⁸⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ – Elizabeta WAGNER, „Brunšmid i Hoffiller, osnivači moderne sjevernohrvatske arheologije“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch* 15 (2008.), 82.

¹³⁸⁹ Ta je odredba vrijedila sve do 1951. godine. Marin ZANINOVIĆ, „Stoljeće nastave arheologije u Hrvatskoj“, *Opuscula Archeologica* 17/1 (1993.), 20.

¹³⁹⁰ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ – Elizabeta WAGNER, „Brunšmid i Hoffiller, osnivači moderne sjevernohrvatske arheologije“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch* 15 (2008.), 84.

¹³⁹¹ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 12887, kut. 1054.

¹³⁹² AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 31.

napore vlade da se Muzej oplemeni.¹³⁹³ Tako Odjel za bogoštovlje i nastavu daje i odobrenje za istraživanje zagrebačke mumije i njenih povoja u Beču, gdje egiptolog Jakob Krall (1857.-1905.) 1891. otkriva da *liber linteus*, povoji mumije, ustvari predstavljaju najduži pronađeni etruščanski tekst na svijetu.¹³⁹⁴

S obzirom na rashode, redovne (stalne) dotacije koje je Arheološki muzej krajem 19. stoljeća primao od Zemaljske vlade nisu bile dostatne: radilo se o iznosu od oko 1.500 do 2.000 forinti godišnje, ustaljene još krajem 1870-ih godina.¹³⁹⁵ Za strukovnu knjižnicu uobičajena je bila dotacija od 300 forinti,¹³⁹⁶ a za znanstveno istraživanje zemlje i nabavu starina obično je osiguran iznos od 600 forinti.

Za izdavanje *Viestnika hrvatskoga arheološkoga društva* vlada je također izdavala financijsku pripomoć (600 forinti).¹³⁹⁷ Međutim, u vrijeme Kršnjavog, kada je Muzej kupovao vrijedne zbirke ili pojedine predmete, Zemaljska je vlada spremno bila pokrovitelj tih nabavki.¹³⁹⁸ Primjer je zbirka mletačkog novca Ljudevita Cattija iz Rijeke. Kupnja je dogovorena za 3000 forinti koje su bile isplaćene odmah zajedno s 120 forinti kamata jer je druga isplata od 3000 forinti trebala uslijediti početkom 1895. godine. Odluku o kupnji je donijela Vlada, a trebala je biti konačno potvrđena banovim odobrenjem.¹³⁹⁹ Određen izvor prihoda za nabavu starina i arheoloških predmeta bile su i zaklade, kao ona Franje Huszara koja je u sebi sadržavala odredbu da se za kamate njegove zaklade trebaju nabavljati starine za Arheološki muzej.¹⁴⁰⁰

Događalo se da prije isteka kalendarske godine uprava ne može pokriti troškove rashoda, odnosno da se godina završava s mnogo većim rashodima od prihoda, pa se troškove pokrivalo izvanrednim sredstvima ili prijenosom određenog iznosa u novu godinu; zato je 1896. godine dotacija za Arheološki muzej povećana na 2.600 forinti.¹⁴⁰¹ Iako je Zemaljska vlada u posljednjim

¹³⁹³ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Iskaz historičkih starina“, podfascikl 5, kut. 377; *Agramer Zeitung*, 19. I. 1895.

¹³⁹⁴ Ivan MIRNIK – Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, „Liber linteus Zagrebiensis“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 19/1 (1986.), 45.

¹³⁹⁵ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.), 250.

¹³⁹⁶ Uprava muzeja slala je Odjelu za bogoštovlje i nastavu račune od nabavke knjiga preko knjižara uz molbu da se dotacijom pokriju troškovi. Na taj način je fiksni iznos dotacije i nadilažen. Neke je knjige ili karte Muzej također nabavljao izravno preko Zemaljske vlade.

¹³⁹⁷ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 79.

¹³⁹⁸ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 1.

¹³⁹⁹ AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 1. i br. 43. Vidi također: Ivan MIRNIK, „Četiri primjerka karolinškog novca u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu“, *Starohrvatska prosvjeta* III/34 (2007.), 89-104.

¹⁴⁰⁰ AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 7.

¹⁴⁰¹ AAMZ 48b, dopisi godine 1896., br. 525; usp. *Agramer Zeitung*, 25. XI. 1896.

godinama Khuenova banovanja naročito pazila na mjere štednje, pa su se izvanredne dotacije izdavale rjeđe, do kraja razdoblja vlada i dalje financijski sudjeluje u potpori Muzeja i velikih troškova.¹⁴⁰²

Odjel je davao također na raspolaganje novac za nabavku ili je nalagao preraspodjelu inventara koji je za muzejske potrebe bio nužan (radi se uglavnom o vitrinama za izložke, ormarima, itd.)¹⁴⁰³ te odobravao popravke i druge radnje na zgradi Muzeja.¹⁴⁰⁴ Slično je Odjel odobravao i druge izvanredne troškove, primjerice nabavke fotoaparata te uređivanja „tamne sobe“ i snimanja muzejskog materijala.¹⁴⁰⁵ Izvanredni su troškovi (putovanja, sastavljanje popisa procjena, itd.) odobravani i za pripreme radnje uoči Milenijske izložbe.¹⁴⁰⁶

Stručnom su osoblju (najčešće J. Brunšmidu kao ravnatelju te pristavu Josipu Puriću) davani dopusti za istraživačka putovanja te putne potpore kako bi se stručnjacima omogućavalo lakše proučavanje drugih (uglavnom monarhijskih) muzeja, kao i potpore za sudjelovanje na stručnim izletima u organizaciji drugih institucija.¹⁴⁰⁷ Ravnatelj muzeja, Josip Brunšmid, podnosio je iscrpne izvještaje o svojim terenskim pothvatima, opisujući i kretanja (putni partikular) i djelatnosti (iskopavanja, dogovaranje daljnjih iskopina, nalasci) koje je preuzimao tijekom određenih istraživanja. Bitni su i dopisi kojima se, nakon putovanja na određenu destinaciju unutar Trojedne Kraljevine, Odjel molio za preraspodjelu: tako nakon putovanja Josipa Purića u Osijek prima Odjel prijedlog da se numizmatička zbirka koja je pohranjena u Ravnateljskoj pisarni u Osijeku prenese u zagrebački Arheološki muzej.¹⁴⁰⁸ Zasigurno, osim usko znanstvenog aspekta, važna suradnja Muzeja i Odjela bila je i u smislu prevencije devastacije arheoloških nalazišta; Brunšmid je u izvještajima sa svojih terenskih putovanja Zemaljskoj vladi ponekad sugerirao da se ne dozvoljava gradnja, privatni građevinski radovi ili kako je često bio slučaj – daljnje korištenje građevinskog materijala (kamena) iz arheoloških ostataka koji su se našli na privatnim posjedima.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰² AAMZ 48b, blagajnički dnevnicima 1894-1923.

¹⁴⁰³ Nakon završetka Milenijske izložbe 1896. godine u Budimpešti preraspodijeljeni su „prikadni ormari“ koji su bili korišteni u paviljonima. AAMZ 48b, dopisi godine 1896., br. 489. i 524.

¹⁴⁰⁴ AAMZ 48b, dopisi godine 1899., br. 393.

¹⁴⁰⁵ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 181.

¹⁴⁰⁶ AAMZ 48b, dopisi godine 1896., br. 11, 146, 457, itd.

¹⁴⁰⁷ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 196. i 240, AAMZ 48b, dopisi godine 1896., br. 172.

¹⁴⁰⁸ AAMZ 48b, dopisi godine 1896., br. 506.

¹⁴⁰⁹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Iskaz historičkih starina“, dokument br. 363, kut. 377.

Uprava Muzeja davala je Odjelu za bogoštovlje i nastavu izvještaje ili naputke o stanju pojedinih zbirki, ukazujući pritom na priliku kada se putem lokalnih ili inozemnih aukcija, naravno uz dotaciju Zemaljske vlade, moglo nabaviti različite predmet i zbirke koje su se smatrale vrijednima.¹⁴¹⁰ Ponekad je i sam Odjel, točnije Kršnjavi, slao nekoga iz muzeja, najčešće Brunšmida, u procjenu zbirki koje bi Zemaljska vlada bila zainteresirana otkupiti. Tako je ravnatelj muzeja po zadatku Kršanjvog brzim vlakom otišao u Rijeku kako bi procijenio zbirku skulptura grofa Lavala Nugenta, nakon čega je bio dužan poslati detaljan izvještaj Odjelu za bogoštovlje i nastavu.¹⁴¹¹ Dok je putem suradnje s Benndorfom još 1894. u Trsatu kod Rijeke za Arheološki muzej tako kupljena vrijedna zbirka kipova koja je pripadala grofu Nugentu,¹⁴¹² 1895. godine je preko aukcija izvršeno „sistematično popunjavanje“ numizmatičke zbirke, uz podršku vlade koja je troškove pokrila dotacijom od 1.000 forinti.¹⁴¹³

Ipak, sam Muzej i Vlada nisu bili samo zainteresirani za procjene i kupnje raznih zbirki kojima bi lakše upotpunili postav Muzeja. Zajedno su kreirali i politiku očuvanja starina, pri čemu je način rada još jednom pokazao kako je Odjel cijenio i računao na stručnost Muzeja. Tako je Odjel za bogoštovlje i nastavu na prijedlog ravnateljstva izdao 1897. godine naredbu o čuvanju važnog povijesnog gradiva. U početku su se fokusirali na stare gradine jer je procijenjeno kako su one najugroženije. Smatrali su da ih ne treba očuvati samo od starosti, tj. vremena, već i od samog puka. Uz to, odlučeno je da ih se, prije nego što bude prekasno, sačuva i u obliku fotografija, a da se svi akvareli koji su bili izloženi na Milenijskoj izložbi predaju Arheološkom odjelu Narodnog muzeja.¹⁴¹⁴ O lošem stanju ruševina starih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji, Odjel za bogoštovlje i nastavu obavijestio je 1898. godine i Hrvatsko planinsko društvo. Njihov izvještaj je Odjel poslao Muzeju i zatražio očitovanje.¹⁴¹⁵ Muzej je u tome odmah vidio priliku za usustavljenje istraživanja ruševina. Ravnateljstvo je smatralo da Odjel za bogoštovlje i nastavu treba izdati dozvolu po kojoj bi se istraživanje ruševina moglo vršiti samo u znanstvene svrhe i samo s dozvolom kraljevske Zemaljske vlade. Ovu situaciju su vidjeli kao dobru priliku za pozicioniranje Muzeja i struke te su preporučili Odjelu da tu dozvolu jednom i zauvijek da Arheološkom odjelu Narodnog muzeja koji

¹⁴¹⁰ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 32.

¹⁴¹¹ AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 149.

¹⁴¹² Josip BRUNŠMID, „Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 7 (1905.), 209. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 8.

¹⁴¹³ AAMZ 48b, dopisi godine 1895., br. 32 i 93.

¹⁴¹⁴ AAMZ 48b, muzejski spisi 1897., br. 118.

¹⁴¹⁵ AAMZ 48b, spisi odpravljeni g. 1898., br. 207.

bi u tu svrhu djelovao kao zemaljski zavod te Hrvatskom arheološkom društvu u Zagrebu. Velika pozornost dala se razmatranju pravnog položaja tih starina. Naime, potencijalni problem mogle su predstavljati one na privatnom vlasništvu. U tu svrhu, ravnateljstvo je proučavalo inozemna rješenja, posebice ugarski zakon iz 1880. godine te situaciju u Bosni i Hercegovini koja se često spominje kao primjer uređenog odnosa prema ovim pitanjima, ali i arheologiji općenito. Ovom se problemu moralo odmah doskočiti. Naime, svijest u narodu još nije bila velika i često su se ta mjesta koristila kao kamenolomi, za građevni materijal, ili se tražilo blago pa se potkopavalo temelje. Predloženo je osnivanje komisije po uzoru na centralnu komisiju za proučavanje i održavanje umjetničkih i historičkih spomenika u Beču. Tu komisiju bi činili isključivo stručnjaci: povjesničari, arheolozi, tehničari i pravници iz javnih oblasti i zavoda (kraljevske Zemaljske vlade, Građevinskog odsjeka), Sveučilište, Arheološki odjel Narodnog muzeja, Kraljevski zemaljski arhiv i razna društva (Akademija, Arheološko društvo, Društvo inženjera i arhitekata, Planinarsko društvo). Zadaća te komisije bila bi sastaviti popis građevina i spomenika koji se moraju bezuvjetno čuvati (bez obzira na vlasništvo). Ako Odjel ipak ne bi pristupio osnivanju komisije, Ravnateljstvo predlaže jednostavnije rješenje, a to je da sam Odjel procijeni sve i zabrani rušenje te da i dalje inzistira samo na znanstvenom istraživanju ruševina, a dozvolu daje Ravnateljstvu Arheološkog odjela.¹⁴¹⁶ Ovako uska suradnja (koja je proizlazila i iz potrebe), nije značila sam kreiranje zajedničke politike prema, u ovom slučaju, starinama i arheološkim artefaktima. Ona je ujedno Muzeju omogućila i prvenstvo u pozicioniranju vlastite stručnosti, ali i, može se zaključiti, traženju monopola na području struke.

Odjel je od ravnateljstva Muzeja 1894. godine zatražio procjenu vrijednosti pokućstva i zbirki. Ovaj je zahtjev Muzej dočekao dosta nespreman i možda pomalo iznenađeno. Pri tome, ovom zahtjevu nisu mogli odgovoriti ni u jednoj stavci. Za procjenu pokućstva su tražili od Zemaljske vlade da im pošalje stručnu osobu (vjerojatno iz Građevnog odjela) jer sami nisu imali stručnjaka. Samu zbirku također nisu mogli procijeniti do zadanog roka. Prvi razlog je previše predmeta (oko 100.000), a drugi je taj da za neke zbirke ni nemaju stručnjake koji bi to mogli učiniti. Kao primjer se navode egipatska i antropološka zbirka. Ravnateljstvo je ovaj zahtjev dočekalo nespremno, braneći se stavom da se takve akcije nikad prije nisu radile. Osim toga su, prema njihovom mišljenju, određene stvari neprocjenjive (kao primjer postavljaju pitanje bi li se itko usudio procijeniti vrijednost Afrodite). Na kraju, zaključuju da ako je potreban neki iznos,

¹⁴¹⁶ AAMZ 48b, spisi odpravljeni g. 1898., br. 207.

onda je vrijednost ispod koje nikako ne bi išli je milijun forinti.¹⁴¹⁷ Ovakav pristup također pokazuje kako je Arheološki odjel Narodnog muzeja tek kročio prema modernizaciji i suvremenom shvaćanju muzeologije. Već brzo nakon ovog dopisa, iste godine, ravnateljstvo će redovito slati procjene o vrijednosti pokućstva i zbirki.

Stavka	1893.	1896.	1900.
1. Pokućstvo	nije procijenjeno	5.000	4.390
2. Etnografska zbirka	22.000	23.000	23.000
3. Predhistorijska zbirka	15.000	20.000	20.550
4. Egipatska zbirka (Etrušćanski povoji 500.000 for.)	510.000	510.000	510.000
5. Tzv. grčka zbirka (posude i terakote)	4.000	5.000	5.000
6. Lapidarium (grčke, rimske i srednjovjekovne skulpture)	53.000	100.000	100.425
7. Rimska zbirka	33.000	33.000	33.850
8. Srednjovjekovna zbirka i noviji predmeti (i oružje, barjaci, razno)	14.000	15.000	16.500
9. Numizmatička zbirka	35.000	45.000	47.200
10. Knjižnica	6.000	12.000	14.500
11. Slike i Rendićevi kipovi	12.000	12.000	12.800
12. UKUPNO:	704.000	780.000	785.215

Tablica 12. Prikaz vrijednosti pokućstva i zbirki Arheološkog odjela Narodnog muzeja za godine 1893., 1896. i 1900. Iznosi su iskazani u forintama (izvor: AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 189, AAMZ 48b, muzejski spisi 1897., br. 10, AAMZ 48b, muzejski spisi 1901., br. 189.

Uska suradnja Odjela i uprave Arheološkog muzeja svakako je bio važan dokaz uspješnosti kulturne politike, dobar argument i u političkim raspravama i u režimskoj propagandi. Otkrića kao što je etrušćanski natpis, *liber linteus* ili velike akvizicije na dražbama reklamirane su

¹⁴¹⁷ AAMZ 48b, dopisi godine 1894., br. 33.

u propagandne svrhe i u saborskim izvještajima i u režimskom tisku. Govorilo se o važnosti arheologije za Trojednu Kraljevinu, o tome kako je na području Hrvatske i Slavonije sačuvana važna baština, blago „stare klasične kulture“.¹⁴¹⁸ Snažna institucija kao što je Arheološki muzej trebao je privlačiti više pozornosti i u međunarodnom smislu, razvijajući znanstvenu povezanost unutar i izvan Austro-Ugarske. Kršnjavi se hvalio da je akvizicijama klasičnih skulptura zagrebački Arheološki muzej bio odmah do fondova kipova u bečkim muzejima, pred kraj 19. stoljeća raste i broj muzejskih posjetitelja, a službeni programi za ugledne goste sve češće uključuju posjet Muzeju kao važnoj kulturnoj instituciji.¹⁴¹⁹

II.5.2.3. *Kazalište između vlasti, politike i kulture*

Razdoblje banovanja Khuen-Héderváryja poklapa se i s velikom prekretnicom u kazališnoj povijesti: nakon razdoblja utemeljitelja novijeg hrvatskog glumišta Dimitrija Demetera (1811.-1872.), utjecajnog i važnog perioda pod ravnanjem Augusta Šenoe (ravnatelj zagrebačkog kazališta 1868.-1870.) na prijelazu s 19. na 20. stoljeće uslijedila je izuzetno važna faza pod intendantom Stjepanom Miletićem (intendant 1894.-1898.), pod kojom su i glumište kao takvo i sama kazališna uprava¹⁴²⁰ modernizirani. Upliv politike, vlade i bana, pritom je dakako bio ključan faktor, budući da je kazališni pokret u cijelosti u 19. stoljeću još uvijek u prvoj liniji pod utjecajem države.¹⁴²¹ Događa se to iz više razloga. Prvo, razvojem dvorskog društva u ranom novom vijeku raste i tendencija kontrole popularnih kulturnih manifestacija; razvitkom utjecaja kazalište postaje idealan prostor prenošenja državnih, dakle konfesionalnih i političkih poruka putem društveno prihvaćene forme zabave [usp. Geertzov pojam *Theater-state*¹⁴²²]. Ta je tendencija vlast kao zakonodavnu instancu neraskidivo povezala s uspostavom kazališta odnosno kazališnih statuta, preko kojih je država imala izuzetno velik utjecaj na upravu, administrativne

¹⁴¹⁸ *Agramer Zeitung*, 29. IV. 1897.

¹⁴¹⁹ Tijekom posjeta Franje Josipa Zagrebu 1895. prema službenom programu vladar je posjeti i Arheološki muzej, pohvalio zbirke i kratko razgovarao s Josipom Brunšmidom. Kada je 1899. Zagreb posjetio austrijski pravnik i specijalist za kriminologiju Franz von Liszt (1851.-1919.) iz Berlina, u organiziranom je vladinom razgledavanju grada u program uvršten i razgled Arheološkog muzeja, koji ga je navodno skupa s prirodoslovnom zbirkom posebno dojmio. *Agramer Zeitung*, 21. IX. 1899.; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 77.

¹⁴²⁰ Upravu su činili intendant, ravnatelj drame, ravnatelj opere, dramaturg, kućni nadzornik te blagajnik.

¹⁴²¹ Nikola BATUŠIĆ, „125 godina Hrvatskoga narodnog kazališta“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1860-1985*, ur. Nikola BATUŠIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1985.), 31.

¹⁴²² Vidi: Clifford GEERTZ, *Negara. The Theater State in Nineteenth-Century Bali* (New Jersey: Princeton University Press, 1980.).

odluke i sam program kazališta. Cenzura, koja je u 18. stoljeću bila oruđe „prosvjećenosti“, nastojeći ograničiti javni „nemoral“ i uvesti kodeks suzdržanosti, u 19. stoljeću postaje sve više političko sredstvo kontrole poruka kojime se država štitila od moguće kritike;¹⁴²³ poljska sociologinja Antonina Kłoskowska piše ne sasvim netočno o kulturi koja se u 19. stoljeću izražavala *putem* cenzure.¹⁴²⁴ Važno sredstvo kontrole su i vladine subvencije, o kojima je kazalište ovisilo. Konačno, težnja uprave da se kazalište profesionalizira, a unutarnja organizacija smisleno usustavi, koincidirala je s oblikovanjem državne kulturne politike kojom su snažnije povezani organi državne vlasti i kulturno-umjetničke institucije, smatrajući ih prostorom reprezentacije. Država – imperij, kulturna politika i kazalište pred kraj 19. stoljeća još su uvijek izrazito usko povezani u zajedničku cjelinu.¹⁴²⁵

U sklopu kulturnog nacionalnog preporoda sredinom 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji sve važnija postaje ideja nacionalnog kazališta. Ilirske čitaonice su mjesta inicijacija, pomoću kojih se na hrvatskom području potiče osnivanje diletantskih kazališnih družina (Karlovac, Varaždin, Sisak¹⁴²⁶) te postupno istiskuje njemačke glumačke družine koje od 18. stoljeća dominiraju.¹⁴²⁷ Smatralo se naime da kazalište može među narodom pobuditi patriotske osjećaje. To su dokazivali i kratki umeci na hrvatskom jeziku u njemačkim predstavama koji su među publikom dočekivani klicanjem, a njemačkim su proizvođačima povećavali popularnost predstava.¹⁴²⁸ Međutim, kazalište se smatralo i najučinkovitijim sredstvom obrazovanja mladeži i širenja hrvatskog jezika, „najkoristniju školu jezika“. ¹⁴²⁹ Zagrebačka čitaonica izvještava o

¹⁴²³ Norbert BACHLEITNER, „The Habsburg Monarchy“, u: *The Frightful Stage: Political Censorship of the Theater in Nineteenth-Century Europe*, ur. Robert Justin GOLDSTEIN (Oxford-New York: Berghahn Books, 2013.), 230.

¹⁴²⁴ Antonina KŁOSKOWSKA, „La sociologie et les problèmes de la politiques culturelle : l'exemple de la Pologne“, *Communications* 14 (1969.), 182-184 (citirano prema: Branko PRNJAT, *Kulturna politika* (Beograd: Radnička štampa, 1979.), 14.

¹⁴²⁵ Philipp THER, *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-century Central Europe* (West Lafayette: Purdue University Press, 2014.), 20.

¹⁴²⁶ Treba svakako napomenuti da je u Osijeku Karl Klausner izgradio kazališnu zgradu 1866., Varaždin je svoju zgradu dobio 1873. godine prema projektu Hermanna Helmera, dok je u Karlovcu pak 1892. godine dovršen „Zorindom“ po projektu Gjüre Carneluttija.

¹⁴²⁷ Mario STRECHA, „O pitanju utjecaja Bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 84.

¹⁴²⁸ Zvane ČRNJA, *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela* (Zagreb: Epoha, 1964.), 681-682, bilj 16; Milka CAR-PRIJIĆ, „Die unheimlichen Nachbarschaften. Der österreichische Einfluß auf die Entwicklung des kroatischen Theaters von 1840 bis 1918.“, u: *Kakaniens revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, ur. Wolfgang MÜLLER-FUNK (et al.) (Wien: A. Francke Verlag, 2001.), 124-125. Vidi također: Milka CAR, *Odrizi i sjene. Njemački dramski repertoar u Hrvatskom narodnom kazalištu do 1939. godine* (Zagreb: Leykam International, 2011.).

¹⁴²⁹ *Danica ilirska*, br. 6, 6. II. 1841.

beogradskom kazališnom društvu, održanim predstavama i njihovom važnosti, radeći na tome da se hrvatska i srpska kazališna društva povežu: tako su članovi novosadske diletantske družine angažirani za predstave u Zagrebu, iz koje je formirano Domorodno teatralno društvo koje 1840. godine priređuje svoju prvu predstavu.¹⁴³⁰

Hrvatsko kazalište je od 1840-ih godina, naročito na poticaj Dimitrija Demetra, u Zagrebu opstajalo u teškim uvjetima manjka hrvatskih glumaca, publike¹⁴³¹ i sredstava, financirajući se iz dviju zaklada: „kazališne zaklade“ i „zaklade akcionara narodnog kazališta“ koju je utemeljio ban Josip Jelačić.¹⁴³² Kada su krajem 1860. godine nakon demonstracija iz Zagreba protjerani njemački glumci sa pozornice, hrvatski kazališni pokret dobiva na zamahu. U Saboru je 1861. godine tako donijet zakon kojim je „kazalište jugoslavensko“ proglašeno kulturnom institucijom pod državnom skrbi zemaljskog kazališnog odbora.¹⁴³³ Sve do stupanje Stjepana Miletića na dužnost intendanta kazalište vode entuzijasti i književnici (Demeter, Šenoa) odnosno redatelji i glumci (Freudenreich, Mandrović).¹⁴³⁴

Tijekom 1860-ih godina na važnost uloge kazališta u društvu ukazuju intelektualci. Ljudevit Vukotinović tako ističe da kazalište spada u javni život, da država mora biti ta koja omogućava kazališno djelovanje, da ga uzdržava u opstajanju kada se to ne može ostvariti vlastitim snagama ili snažnom industrijom. Vukotinović vidi kazalište kao sredstvo kojim se osigurava „razvitak kulture“, „poboljšanje ćudorednosti“, „ugladjenje običaja i ponašanja“, dakle kao na javno dobro koje usmjeruje pozitivno „život narodni i društveni“. ¹⁴³⁵ Takav stav intelektualne elite baštiniti će se tijekom čitavog 19. stoljeća u odnosu spram kazališta, gdje će u

¹⁴³⁰ *Danica ilirska*, br. 9, 26. II. 1842.; Zvane ČRNJA, *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela* (Zagreb: Epoha, 1964.), 416-420.

¹⁴³¹ Prema nekim navodima najteža je bila 1844. godina, nedostatkom glumačkog kadra i „patriotske hrvatske publike“. HR-HDA-893-Gradivo o kazališnoj djelatnosti u Zagrebu – Acta theatraia, fascikl 3, podfasc. 19, strojopis Antonije K. Cvijić naslovljen „Stari Freudenreichovi“, kut. 34.

¹⁴³² *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.*, sv. 2, ur. Dragojlo KUŠLAN – Mirko ŠUHAIJ (Zagreb: Narodna tiskara Dra. Ljudevita Gaja, 1862.), 274.

¹⁴³³ U isto se vrijeme javio i zahtjev iz Novog Sada da se tamošnje kazalište financijski potpomogne. Molba o subvenciji kazališta u Novom Sadu će, kao i u narednim godinama, biti odbijena pod navodom da je financijska potpora potrebna zagrebačkom kazalištu, dok se srpsko kazalište nalazi u Ugarskoj, koja je stoga „pozvana“ pomoći novosadskom kazalištu. Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865./7. (Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića, 1867.), 270. Nikola BATUŠIĆ, „125 godina Hrvatskoga narodnog kazališta“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1860-1985*, ur. Nikola BATUŠIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1985.), 32; Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 150. Vidi također: Agneza SZABO, *Središnje institucije hrvatske u Zagrebu 1860-1873: Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija* (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1987.).

¹⁴³⁴ Nikola BATUŠIĆ, „125 godina Hrvatskoga narodnog kazališta“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1860-1985*, ur. Nikola BATUŠIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1985.), 34-35.

¹⁴³⁵ Ljudevit VUKOTINOVIĆ, „Nješto o našem kazalištu“, *Dragoljub* 52/2 (1868.), 827-829 (ovdje 827).

političkim, društvenim i kulturnim raspravama dominirati upravo istaknuto shvaćanje kazališta kao kulturnog blaga koje treba, zbog svoje važne uloge u društvenom smislu, biti makar i teretom države. Kao izravni oblik „kulturnog odgoja“ građanstva, kazalište je tako shvaćano i kao poveznica nacionalne kulture i modernih europskih tekovina. Isprva pod utjecajem bečkog Burgtheatera i s čvrstom okosnicom u uspostavi opere pod vodstvom Ivana Zajca (1832.-1914.), kazališni repertoar se s vremenom širi na francuske, talijanske, engleske ali i ruske, češke i poljske izvedbe.¹⁴³⁶

Istovremeno rastu, pogotovo zbog opere, ukupni troškovi odnosno deficit u budžetu, kojeg nije mogla pokriti prodaja ulaznica. Opera je za svaku kazališnu upravu kasnog 19. stoljeća predstavljala ponajprije organizacijski, a potom i umjetnički problem.¹⁴³⁷ No osim toga, patriotski naboj s nacionalnim predznakom kojeg je opera nosila, pogotovo u slučaju Zajčevih popularnih povijesnih komada (*Nikola Šubić Zrinski*, *Mislav*, *Ban Leget*) mogao je biti shvaćen kao bijeg u slavna vremena hrvatske prošlosti, ali i jasna protumađarizacijska poruka, ukazujući na hrvatsku autonomiju i povijesnopravnu ulogu.¹⁴³⁸ Dapače, mnoge su kazališne predstave, poput onih „zrinsko-frankopanskih sadržaja“, imale zadatak izravne političke agitacije, nadovezivanja na (nacionalnu) političku ideologiju opozicijskih stranaka (najčešće pravaštva).¹⁴³⁹

Kazalište je sve češće tema političkih rasprava, jer je proračunski deficit trebalo pokrivati većim subvencijama, dok su se istovremeno javljale kritike da se previše novaca ulaže u jednu instituciju.¹⁴⁴⁰ Naročito od 1880-ih godina javlja se sve više potreba za profesionalizacijom rukovodstva kazališta, za upravom koja će skrbiti više oko tih financijskih pitanja, ali koja bi ponudila kulturni program prikladan i u skladu s vremenom te postavila jasne umjetničke ciljeve. Kako je Zagreb kao glavni grad sve više rastao, uz razvojnu se politiku kazališta vezalo i pitanje prostorija odnosno zgrade kazališta.

¹⁴³⁶ O bečkim utjecajima na Miletića tijekom njegove intendanture vidi: Marijan BOBINAC, „Die Intendanten Stjepan Miletić und Max Burckhard. Der (zögernde) Aufbruch in die Moderne“, u: *Kultur in Reflexion. Beiträge zur Geschichte der mitteleuropäischen Literaturwissenschaften*, ur. Ernő KULCSÁR SZABÓ – Dubravka ORAIĆ TOLIĆ (Wien: Braumüller, 2008.), 175-186.

¹⁴³⁷ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 243.

¹⁴³⁸ Zdravko BLAŽEKOVIĆ, „Political Implications of Croatian Opera in the Nineteenth Century“, u: *Musical Cultures in Contact: Convergences and Collisions*, ur. Margaret J. KARTOMI – Stephen BLUM (Basel: Gordon and Breach Science Publishers, 1994.), 51.

¹⁴³⁹ Sam je Starčević smatrao da se upravo pod Kluenom trebaju ponovno etabrirati herojski činovi Petra i Frana Krste Frankopana. Usp. Nikola BATUŠIĆ, *Trajnost tradicije u hrvatskoj drami i kazalištu* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.), 104-106; Zrinka BLAŽEVIĆ-Suzana COHA, „Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40 (2008.), 91-117.

¹⁴⁴⁰ Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 538.

II.5.2.3.1. Pitanje kazališne zgrade

U prvim godinama Khuenova banovanja ponovno se govori o potrebi nove kazališne zgrade, o reorganizaciji kazališta i potrebama financiranja projekta, ali i povećanja stalnih prihoda Hrvatskom narodnom kazalištu. Opera, i dalje pod vodstvom Zajca, već se u prvoj godini banovanja Khuena stavlja pod mogućnost ukidanja. Radilo se međutim o raspravi koja je sezala i u prethodna razdoblja: donosi li opera više troškova ili zarade, te kako bi se njeno ukidanje odrazilo na dramske predstave. Osim toga, smatralo se da bi ukidanje opere značilo unazađivanje glumišta, kulturno-nacionalni gubitak. Pitanje ukidanja opere povlačilo je i kritiku kazališne uprave kao „činovničke“, u rukama „vještaka“ i „diletanata“.¹⁴⁴¹ Ipak, privremeno je od 1889. do 1891. godine opera pod Khuenom, po prvi put, ukinuta. Stjepan Radić u svojim se zapisima prisjeća kako je ban „jednim potezom pera“ ukinuo „kulturnu ustanovu prvoga reda“.¹⁴⁴² U saboru je Fran Folnegović negodovao zbog nedovoljnih poticaja hrvatskim dramskim piscima i zbog ukinuća „znamenite grane moderne umjetnosti“ – opere, optužujući vladu da se pritom nije „pokušalo mimo birokratske šablone uzdržati tu važnu i korisnu instituciju za zemlju“.¹⁴⁴³ Opozicijski satirički list *Trn* s mnogo je ironije i humora pratio kazališna zbivanja te je u travnju 1891. godine objavljen nadasve podrugljivo šaljivi „kazališni red“, očito želeći ukazati na prakse koje je vlast uspostavila u odnosu na kazalište. Tako je odmah u prvom članku kazalište definirano kao „privatno zabavište 'narodne magjarske stranke““, zatim da kao kulturni zavod ne smije imati stručno-umjetničku upravu, treba biti prazno, opera se treba ukinuti jer „hrvatsko občinstvo stihova nerazumije“, svaki „izraz negodovanja“ gledateljima je zabranjen, vojnici će imati prednost nad đacima kojima se ulaznice oduzimaju (na neko vrijeme su đačke karte doista ukinute), itd. Ironično intoniran „kazališni red“ *Trna* uvelike pretjeruje, a unose se i različiti elementi pravaške politike, no također dobro ukazuje koliko se kazalište smatralo udaljenim od naroda, namijenjeno vladajućim strukturama i prohtjevima vlasti koja je, kako je željela prikazati oporba, umjetničku razinu zanemarivala ili žrtvovala nauštrb politike. Iz te je perspektive Khuenov „mađaronski“ režim težio zaustaviti hrvatski kulturni razvoj, preferirajući „veću

¹⁴⁴¹ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 46008 – 1894., kut. 553.

¹⁴⁴² Stjepan RADIĆ, *Praški zapisi: autobiografska proza* (Zagreb: Znanje, 1985.), 105.

¹⁴⁴³ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892.*, sv. 4 (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.), 304.

manjinu“, Srbe i sve druge „saveznike“ vlasti.¹⁴⁴⁴ Stoga će *Trn* i ubuduće izvještavati o različitim kulturnim događanjima i manifestacijama, stalno ističući zapostavljenost hrvatske umjetnosti, odnosno rugajući se, prema njima, lažnoj veličini režimskih književnika, kritičara, slikara, itd.

Krajem 19. stoljeća kazalište diljem Monarhije zahvaća određena kriza, odnosno promjene koje su se nazirale već u ranijim razdobljima, ali su baš 1880-ih i 1890-ih godina one postale očite. Brojna narodna kazališta bilježe deficite: ne samo u Zagrebu, već i primjerice u mnogo većoj Budimpešti. Potom, drama kao kazališni žanr bilježi kontinuirani pad u interesu gledatelja koji češće traže opere i operete.¹⁴⁴⁵ U Beču tako samo Burgtheater prikazuje u redovitom programu drame. Osim dakako problema neadekvatnih prostorija Hrvatskog narodnog kazališta koji su dodatno potencirali negativne stavke, slični trendovi se mogu zamijetiti i u Zagrebu. U jednoj raspravi saborskog proračunskog odbora Milan Amruš (1848.-1919.) je kao zastupnik iz redova obzoraša (Neodvisne narodne stranke) komentirao kako aristokracija sve manje posjećuje kazalište, te za razliku od grofa Pejačevića koji se „drži lože“ očito kupuje i jeftinije ulaznice.¹⁴⁴⁶

Za vladinog povjerenika pri kazalištu je od dolaska Khuen-Héderváryja zadržan Josip Kneisel (povjerenik 1876.-1879. te 1881.-1893.), s kojim će Ivan Zajc češće ulaziti u sukobe. On je naime pokušavao uvesti mjere štednje, dok je Zajc s umjetničke strane nastojao održavati određenu razinu kvalitete, odnosno obogatiti ponudu stranim gostovanjima, koristeći svoj ugled izvan Trojedne Kraljevine. Osim toga, zbog stalnog rasta deficita, Kneisel je nastojao produkcijske troškove predstava svoditi na minimum, što je činio i njegov nasljednik Milorad Cuculić (1893.-1894.). Zajc, koji je studirao u Milanu i iza sebe imao uspješni dugogodišnji boravak u Beču, nastojao je svoje znanje i umjetnički pristup primijeniti i opernim izvedbama u Zagrebu, ali ga je ograničenost u financijskim mogućnostima, te nedostatak profesionalizma u institucijama pritom izuzetno sputavala.¹⁴⁴⁷ Ranije spomenuta ironizirana kazališna pravila iz pravaškog *Trna* uvelike su kritika Kneiselovog rada. On je naime repertoar krojio prema osnovnom nastojanju da se sredstva štede. Kada su uvođeni noviteti radilo se pak o mađarskim autorima, poput Lajosa Dóczija i njegove komedije „Posljednja ljubav“ (*Utolsó Szerelem*). K tome su Kneiselove nespretno izjave u javnosti, po kojima „velik dio slušalacah“ kazališta slabije razumije stihove nego prozu te da pritom pjesnički prijevod košta od 100 do 150 forinti pri čemu

¹⁴⁴⁴ *Trn*, 1. IV. 1891.

¹⁴⁴⁵ Usp. Vjera KATALINIĆ, „Ban i/ili kralj? Glazbene svečanost u čast velikodostojnika u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Narodna umjetnost* 45 (2008.), 67.

¹⁴⁴⁶ *Narodne novine*, 16. XI. 1888.

¹⁴⁴⁷ Zdravko BLAŽEKOVIĆ, „Ivan Zajc u ogledalu svoje korespondencije“, *Arti musices* 10/1 (1979.), 47-49.

je proza znatno povoljnija (30-40 forinti), izazvale upravnu krizu i štrajk članova kazališnog odbora, Nikole Czernkovicha, Vladimira Krešića, Franje Speveca i Franje Arnolda.¹⁴⁴⁸

Zemaljska je vlada već tijekom 1870-ih godina Hrvatskom narodnom kazalištu dodjeljivala ustaljenu subvenciju od 32.000 forinti iz proračuna Odjela unutrašnjih poslova, što se nadovezivalo na zakone iz vremena neoapsolutizma, kada je državni nadzor nad kazalištem na taj način osiguran (jedinostvenim „kazališnim uređenjem“ [njem. Theater Ordnung]) za sve austrijske pokrajine, među njima i Hrvatsku i Slavoniju.¹⁴⁴⁹ Međutim, ta je fiksna svota iz godine u godinu bila ugrađivana u proračun, dok su stvarni troškovi kazališta uvelike premašivali tu godišnju subvenciju, stvarajući dodatno opterećenje Zemaljskoj vladi, odnosno deficit: pred kraj 1880-ih godina samo je Vlada izdvajala 60.000 forinti (uključena trajna subvencija od 32.000 forinti), grad još 10.000, a općinstvo 24.000 forinti.¹⁴⁵⁰ Zato se dugo vode žestoke političke rasprave o kazalištu i upravljanju kazališta. Neki su političari zastupali „ekonomski“ orijentiranu upravnu strukturu, ciljajući na smanjenje troškova (nauštrb umjetničkom dojmu i kvaliteti) i davanje kazališta u najam privatnoj upravi uz subvencije, dok su se drugi držali misli da kazalište treba biti umjetničko „zabavljaliste“, zastupajući uvođenje programa koji bi bio zanimljiviji široj publici, dakle uglavnom opere i operete – koje su u produkcijskom smislu bile skupe. U raspravama oko proračuna kazališta sudjeluje i sam ban Khuen-Héderváry koji uglavnom zastupa kompromisno rješenje, tražeći ubuduće promjene u upravljanju kazališta, ali ne nauštrb programu u kojem, po njemu, trebaju jače biti zastupljene (jeftinije) drame kao „istiniti faktor kulture“.¹⁴⁵¹

Sve su te političke rasprave bitno utjecale na društveno poimanje kazališta. Ono sve više postaje poprište političkih prepiranja. Novinske su kazališne kritike često ili impresionistički prikazi viđenog, prepričavanje radnje ili politički motivirane kritike. *Agramer Zeitung*, *Agramer Tagblatt* ili primjerice pravaška *Hrvatska* nudili su u svojim kritikama doduše zanimljivo suprotstavljene diskurse, ali su oni bili najčešće usmjereni na kritiziranje nacionalne komponente, odnosno, teško su se odvajali od osnovne ideološke premise koja je bila politička. Kao što je estetička funkcija kritičara zanemarivana, tako je i zanemarivana općenita umjetnička koncepcija

¹⁴⁴⁸ *Narodne novine*, 8. IV. 1891.

¹⁴⁴⁹ Početkom 1860-ih godina subvencija je iznosila 18.000 forinti, ali je sredinom tog desetljeća ona snižena na 14.000 forinti. Tek 1869. se nakon saborskih rasprava iniciralo povećanje dotacije, koja je 1870. godine potom iznosila 24.000 forinti. *Narodne novine*, 15. X. 1869. Pavao CINDRIĆ, *Hrvatski i srpski teatar* (Zagreb: Lykos, 1960.), 67. Vidi također: Mislav GABELICA, „Dramski repertoar Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta tijekom Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 1 (2015.), 104.

¹⁴⁵⁰ *Narodne novine*, 16. XI. 1888.

¹⁴⁵¹ *Narodne novine*, 16. XI. 1888.

kazališne uprave.¹⁴⁵² Među rjeđim kritičarima u čijim tekstovima ne prevladava (samo) političko-ideološki moment, već se dublje ulazi i u umjetničku strukturiranost predstava ili se propituje opće javno mnijenje vezano uz kazališne teme, ističu se tekstovi Ivana Souvana (1848.-1912.) i Janka Iblera (1862.-1926.).¹⁴⁵³ No i njihovi su tekstovi bili nužno određeni politikama listova u kojima su objavljivani.¹⁴⁵⁴

S druge strane, kazalište je u novinama i časopisima druge polovice 19. stoljeća izuzetno učestala tema rasprava, a najveće pitanje do kraja stoljeća ostaje pitanje kazališne zgrade u Zagrebu. Hrvatsko je narodno kazalište, osnovano 1861., naslijedilo kazališnu naime zgradu na Markovom trgu, tzv. „Stankovićevo kazalište“,¹⁴⁵⁵ koje je otvoreno u siječnju 1835. godine, a primalo je oko 750 gledatelja.¹⁴⁵⁶ To je kazalište međutim nakon skoro tri desetljeća korištenja tijekom 1870-ih pokazivalo ozbiljne znakove dotrajalosti, o čemu svjedoče i izvještaji podastrijeti banu Mažuraniću.¹⁴⁵⁷ U trenutku iseljenja iz stare „Stankovićeve“ zgrade kazališta (1895.), prema jednom izvještaju, zgrada je bila toliko trošna i oštećena, da se nikakve predstave ni iz sigurnosnih razloga više nisu mogle održavati: radi opasnosti niti oproštajna predstava nije bila dozvoljena.¹⁴⁵⁸ S druge strane, zgrada je, bez obzira na stanje, predstavljala ne samo kazalište u Zagrebu nego i ilirsku baštinu te je smatrana, kako se Miletić izrazio u jednom pismu, „simbolom kulturne ideje narodne“.¹⁴⁵⁹

Oporučno je carski komornik Eduard Jelačić-Bužimski (1811.-1871.) ostavio, uz 400.000 forinti, dio svog imanja u Ugarskoj i zemljište u Ilici u zakladni fond za hrvatsko kazalište: bio je to inicijalni poticaj za novu lokaciju Hrvatskog narodnog kazališta.¹⁴⁶⁰ Godine 1878. Zemaljska je

¹⁴⁵² Nikola BATUŠIĆ, „Stjepan Miletić i njegovo Hrvatsko glumište“, u: Stjepan Miletić, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 437.

¹⁴⁵³ Vidi. Nikola BATUŠIĆ, *Hrvatska kazališna kritika* (Zagreb: Matica hrvatska, 1971.).

¹⁴⁵⁴ Dok je Souvan često pod kraticom „S-n“ pisao kritike za *Agramer Zeitung*, Ibler je od 1897.-1908. bio član uredništva *Narodnih novina*, ali je surađivao i za *Vienac*, *Slobodu*, *Hrvatsku*, *Hrvatsku vilu*, *Pozor/Obzor*, *Agramer Tagblatt*, itd. ponekad pišući pod pseudonimom Desiderius.

¹⁴⁵⁵ Nazvana prema veletrgovcu Kristoforu Stankoviću koji je 1832. godine nakon kupnje srećke dobio glavni dobitak od 30.000 carskih dukata na velikoj lutriji u Beču. Stanković je uložio dobiveni novac u gradnju zgrade kazališta u Zagrebu 1833. godine na mjestu stare Gradske vijećnice. Zemaljska vlada od Stanovića je 1851. godine otkupila kazališnu zgradu. *Agramer Zeitung*, 14. X. 1895.; Josip ANDREIS – Dragotin CVETKO – Stana ĐURIĆ-KLAJN, *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji* (Zagreb: Školska knjiga, 1962.), 102; Lelja DOBRONIĆ, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad: nekad i danas* (Zagreb: Školska knjiga, 1988.), 145-146.

¹⁴⁵⁶ HR-HDA-893-Gradivo o kazališnoj djelatnosti u Zagrebu – Acta theatraalia, fascikl 2, podfasc. 4, kut. 34.

¹⁴⁵⁷ Pavao CINDRIĆ, *Hrvatski i srpski teatar* (Zagreb: Lykos, 1960.), 83.

¹⁴⁵⁸ Prema istom je izvještaju više od 80% zgrade uništeno u požaru. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 2642, kut. 463. Usp. *Obzor*, 5. IX. 1895.

¹⁴⁵⁹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu od 12. VII. 1895., kut. 464.

¹⁴⁶⁰ Pavao CINDRIĆ, *Hrvatski i srpski teatar* (Zagreb: Lykos, 1960.), 83.

vlada pozvala zastupstvo grada Zagreba da se izjasni o eventualnom preseljenju kazališta, uz potporu od 50.000 forinti, u novu zgradu, dok bi se Staro kazalište prenamijenilo odnosno proširila gradska vijećnica.¹⁴⁶¹ Tako je pokrenuta svojevrsna birokratska „trakavica“ koja je uključivala Vladu, pojedine odjele, politička, gospodarska, kulturna i administrativna pitanja, zatim gradsko zastupstvo, pitanje zemljišta, itd.

Razorni zagrebački potres 1880., u kojem je „Stankovićevo kazalište“ dodatno oštećeno, otvorio je ponovno pitanje gradnje nove zgrade u javnosti. Kazališni je odbor pod vodstvom vladinog savjetnika za kazalište Marijana Derenčina (1835.-1908.) predložio Saboru „Zakon o građenju novog zemaljskog kazališta u Zagrebu“ koji je prihvaćen 1881. godine.¹⁴⁶² Osnovica za gradnju kazališta iznosila je 200.000 forinti, a ostatak se nastojao prikupiti putem dodatnih donacija.¹⁴⁶³ Kao lokacija novog kazališta bila je predviđena Ilica, odnosno zemljište koje je Eduard Jelačić oporučno ostavio upravo u tu svrhu. Međutim od te točke projekt, koji je iziskivao visoke troškove, uglavnom stoji. Političke turbulencije, odlazak bana Pejačevića i postavljanje komesara Ramberga, u prvi su plan gurale posve druga pitanja. U međuvremenu se i Derenčin povukao s mjesta vladinog povjerenika (1882.), a kazališna problematika još je jednom ostala neriješena.¹⁴⁶⁴ Doduše, ostao je prikupljeni novac za novo kazalište koji je predstavljao financijsku osnovicu za to pitanje, no uskoro se ponovno govorilo o financijskim problemima, a javljale su se i nedoumice oko konačnog odredišta gradnje. Iako se o ideji gradnje novog kazališta i dalje raspravljalo u Saboru, na sjednicama gradskog zastupstva, u različitim odborima, pa sve do krugova intelektualaca, umjetnika i sl., projekt je neko vrijeme zastao na relaciji Zemaljska vlada – grad.¹⁴⁶⁵ Stjepan Spevec, a zatim i njegov nasljednik Kršnjavi, bana su nastojali podsjećati na problem kazališne zgrade.¹⁴⁶⁶ Sam je Khuen 1885. godine inicirao razgovore o gradnji kazališne zgrade, uključujući gradsko zastupstvo Zagreba. Unutar sljedeće četiri godine održano je nekoliko krugova rasprava i anketa oko smještaja i financijskih mogućnosti gradnje novog kazališta: od

¹⁴⁶¹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 1276 - 894, dopis zagrebačkog načelnika Mošinskog banu iz 1893. god., kut. 463.

¹⁴⁶² Gjuro SZABO, *Stari Zagreb* (Zagreb: Matica hrvatska, 1990.), 158; Nikola BATUŠIĆ, „125 godina Hrvatskoga narodnog kazališta“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1860-1985*, ur. Nikola BATUŠIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1985.), 35; Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 539.

¹⁴⁶³ J. P., „Dr. Marijan Derenčin“, *Savremenik* 4 (1908.), 232.

¹⁴⁶⁴ Nikola BATUŠIĆ, „Marijan Derenčin“, u: *Pučki igrokazi XIX. stoljeća: pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 36 (Zagreb: Zora-Matica hrvatske, 1973.), 373-374.

¹⁴⁶⁵ *Narodne novine*, 12. XI. 1887.

¹⁴⁶⁶ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 19; 434.

lokacija se spominjalo Jelačićevo zemljište na vrhu Ilice (kod Gajeve ulice), zatim na samom trgu bana Jelačića, kako je predlagao Fran Folnegović, na Zrinjevcu ili na Sajmištu.¹⁴⁶⁷ Unatoč nedoumicama i različitim mišljenjima, sam je ban već 1886. godine ozbiljno razmatrao zemljište oko Sajmišta (Sajmišnog trga), koje je od gradskog zastupstva mogao dobiti besplatno, unatoč mišljenjima da bi kazalište trebalo smjestiti na „sgodnijem mjestu“ u središtu grada (koje bi gradska uprava dodatno subvencionirala).¹⁴⁶⁸

Za graditelje nove kazališne zgrade određeni su bečki arhitekti Ferdinand Fellner i Hermann Helmer, koji su već radili na kazališnim zgradama u Varaždinu (1873.) i Rijeci (1885.). Helmer je kao bečki projektant još sredinom 1870-ih godina spominjan kao mogući kandidati za gradnju nove zgrade.¹⁴⁶⁹ Kada je već izgledalo da će planirana gradnja novog kazališta biti u nedogled odgađana, pa je pravaški *Trn* izjavu bana Khuena da se iduće proljeće kreće s gradnjom tumačio – iduće je proljeće svako proljeće – pomaci se ipak događaju.¹⁴⁷⁰ U siječnju 1894. godine, na poticaj Izidora Kršnjavog, koji je dogovorio sastanak bana i Hermanna Helmera, potpisan je ugovor s projektantskim urednom Fellner-Helmer oko projektiranja i nadzora gradnje nove kazališne zgrade.¹⁴⁷¹ Dogovoren je honorar od 25.000 forinti za arhitektonski ured i sve troškove, dok cijena ukupne izgradnje nije smjela nadići 70.000 forinti. Međutim, niti financijski aspekt dogovorene gradnje nije protekao bez poteškoća. Problemi su nastali budući da je prijedlog Hermanna Helmera nadilazio zadani okvir troškova.¹⁴⁷² Naime, kazališna je uprava aktivno sudjelovala u pripremnim radnjama prije početka gradnje kazališta, nastojeći sugerirati arhitektima neke preinake u projektu kao što su sjedala u parteru, proširenje proscenija, proširenje prostora iza kulisa, balkonskih sjedala na prvom katu, itd.¹⁴⁷³ Iako je kapacitet gledatelja bio od početka dogovoren (oko 1.200 mjesta u kazalištu), na početku se još odlučivalo između više varijanata

¹⁴⁶⁷ Stjepan MILETIĆ, *Iz raznih novina. Probrani sastavci o kazalištu, umjetnosti i književnosti II* (Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1909.), 83-84; Pavao CINDRIĆ, *Hrvatski i srpski teatar* (Zagreb: Lykos, 1960.), 85-87.

¹⁴⁶⁸ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 1276 - 894, dopis zagrebačkog načelnika Mošinskog banu iz 1893. god., kut. 463.

¹⁴⁶⁹ Nada KRAUS, „Projekti za zgradu Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu: Izložba u Muzeju grada Zagreba 20. III. – 5. IV. 1967.“, *Čovjek i prostor* 14/170 (1967.), 8-9,12.

¹⁴⁷⁰ *Trn*, 1. I. 1892.

¹⁴⁷¹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 282, kut. 463.

¹⁴⁷² HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 434, kut. 463. Hans-Christoph HOFFMANN, *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer* (München: Prestel Verlag, 1966.), 87.

¹⁴⁷³ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 386, kut. 463; HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, „Erläuterungs Bericht“, kut. 463.

koje su arhitekti predlagali u odnosu na dorade koje je tražila uprava kazališta.¹⁴⁷⁴ Tako je Zemaljska vlada, predvođena građevinskim savjetnikom, inženjerom Jurjem Augustinom (1833.-1917.), na određen način posredovala između projektnih zamisli iskusnih bečkih arhitekata i kazališne uprave, što je značilo odlučivanje između nekoliko varijanata projekta u odnosu na broj sjedećih mjesta i unutrašnje uređenje. Kraljevska zemaljska blagajna dopisom Zemaljskoj vladi javlja kako su sredstva u kazališnoj zakladi jako smanjena tijekom procesa izgradnje. Stoga je blagajna morala prodati stotinu zakladnih vrijednosnih papira. Vrijednosni papiri su donijeli određenu količinu gotovine, koju je blagajna dalje iz kazališne zaklade uložila u državne obveznice. Na taj je način zaradila 50.147 forinti i 20 nov. Ta je gotovina potom vraćena u kazališnu zakladu te je prvo podmiren manjak, a ostatak od 28.000 forinti položen je u Prvu hrvatsku štedionicu.¹⁴⁷⁵

Osnovni problem bio je dakle financijske naravi, a odražavao se na izgradnju i stanje u kazalištu općenito. S jedne strane, Vlada je željela povezati svečano otvaranje nove zgrade s najavljenim dolaskom Franje Josipa u Zagreb. To je radove trebalo dodatno ubrzati, dok je nova umjetnička uprava kazališta, pod vodstvom Stjepana Miletića, od početka krenula s ambicioznim planom i programom razvoja kazališta. Pritom se pazilo da zgrada kao takva odgovara višim standardima koje je nastojala doseći, kako bi Zagreb postao respektabilniji kazališni grad u monarhijskom kontekstu. Koliko je to problematično bilo s novom zgradom, pokazuje nekoliko primjera. Dok Miletić boravi u travnju 1894. u Parizu, kritički se osvrće na gradnju nove kazališne zgrade, smatrajući da je odredište na periferiji, udaljeno od središta grada, smješteno na području koje se nikada neće razviti do te mjere da bude integrirani dio grada – predviđajući stoga pad posjeta kazalištu od barem 30% što bi se „pogubno“ odrazilo i na umjetnički razvoj kazališta.¹⁴⁷⁶

Miletić se i pismenim putem obratio banu i predstojniku Kršnjavom povodom problema gradnje i opreme nove kazališne zgrade. Ni manje od tjedan dana prije vladareva dolaska u listopadu 1895. električna rasvjeta nije funkcionirala na željeni način.¹⁴⁷⁷ Dva tjedna nakon svečanih dana (14.-16. listopada), Miletić se obraća banu: unatoč prijavama o nedostacima

¹⁴⁷⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, neoznačeni dokument, kut. 463. Usp. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 55.

¹⁴⁷⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 3331, kut. 463.

¹⁴⁷⁶ Zalagao se pak za gradnju kazališta u Ilici, kao iskonskom središtu grada. NSK R5388 Miletić, Stjepan, O gradilištu novog hrvatskog glumišta, Pariz, IV. 1894., str. 4-7; Stjepan MILETIĆ, *Iz raznih novina. Probrani sastavci o kazalištu, umjetnosti i književnosti II* (Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1909.), 84-86.

¹⁴⁷⁷ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 5030, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu 20. XII. 1895., kut. 463.

nadzorniku gradnje, problemi i dalje postoje s osvjetljenjem, prokišnjavanjem krova (i poplavljenim parketima), instalacijama za grijanje i uređenjem garderobe. Mjesec dana potom se Miletić, skupa s još nekoliko osoba, ozlijedio pri jednoj probi za „Zimske priče“, kada je propao istrunuli vlažni parket.¹⁴⁷⁸ Tijekom čitave Miletićeve intendanture ti će se problemi nanovo javljati, a utjecat će i na intendantove odluke o ostavkama krajem 1894. godine i u 1895. godini.¹⁴⁷⁹

Kada se činilo da je Miletić podnio trajnu ostavku, radovi na završetku kazališta znatno su ubrzani pod paskom vladinog odsječnog savjetnika Adalberta Chlupa, koji je preuzeo intendantsku dužnost na neko vrijeme. Tako su završna uređenja (vezana uz elektriku i dekoracije) još krajem rujna 1895. godine dodatno ubrzavana, kako bi sve bilo spremno za svečanost dolaska vladara u listopadu.¹⁴⁸⁰

Tako je nova zgrada kazališta uz veliku pompu i pozornost svečano otvorena 14. listopada 1895. godine u nazočnosti Franje Josipa koji je ritualnim čekićem udario posljednji kamen, a navečer prisustvovao svečanoj priredbi. Međutim, tehnički problemi oko garderoba, parketa, krova, osvjetljenja, pozornice, itd. uglavnom nisu uklonjeni, već samo sanirani. Dekoracija i kostimi prema intendantu Miletiću nisu bili na zadovoljavajućoj razini. Iako su se državna ulaganja povećala u kazalište, ona nisu prema njemu bila dostatna da bi se ostvarili zacrtani umjetnički ciljevi. Stoga on i dalje neumorno radi na poboljšanjima, ne samo u umjetničkom, već i tehničkom aspektu opreme predstava, uređenja kazališne zgrade i enterijera, te potrebnih „zakrpa“.¹⁴⁸¹

II.5.2.3.2. Vizija mladog intendanta Stjepana Miletića (1894.-1898.)

Stjepan Miletić (1868.-1908.) rodio se u plemićkoj obitelji Milletich/Miletić, izvorno porijeklom iz Viteza.¹⁴⁸² Od šeste je godine života odrastao kao siročić, što se, uz činjenicu da je

¹⁴⁷⁸ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, dokument br. 5030, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu 20. XII. 1895., kut. 463.

¹⁴⁷⁹ Neki od problema koje je isticao Miletić ostat će aktualni i dugo nakon njegovog intendantskog mandata. Vidi: Nenad FABIJANIĆ, „O iskustvima modernizacije povijesnih kazališta u Europi i prijedlog obnove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25 (2014.), 328-329.

¹⁴⁸⁰ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6a, Zapisnici od 20. IX., 24. IX., 25. IX., 26. IX. 1895., kut. 463.

¹⁴⁸¹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, „Riešenje pitanjah“, kut. 464.

¹⁴⁸² Rođen je u Zagrebu 24. ožujka 1868. godine u obitelji Stjepana i Marije Miletić rođene Popović. Stjepanov sin bio je Oktavijan Miletić (1902.-1987.), posljednji muški plemićki potomak obitelji, poznati filmski producent i redatelj. Po vjeroispovijesti je Miletić bio pravoslavac, dok je po nacionalnom osjećaju bio Hrvat. Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba* (Zagreb:

tijekom svog života konstantno patio od zdravstvenih tegoba pa nije mogao redovito pohađati školu, odrazilo i na njegove rezultate u osnovnoj školi te gimnaziji.¹⁴⁸³ Budući da mu je na raspolaganju bio pozamašan obiteljski imetak, Miletić je imao otvorene mogućnosti.¹⁴⁸⁴ Isprva studira pravo u Zagrebu (tek dva semestra), a potom filozofiju, da bi studij završio u Beču gdje je 1893. godine promoviran, stekavši doktorat kod Roberta von Zimmermanna (1824.-1898.), poznatog zagovaratelja herbartijanizma, obrađujući pitanje estetike u dramama Williama Shakespeara.¹⁴⁸⁵ U Beču Miletić sluša također predavanja filozofa Franza Brentana, Vincenza Knauera, Theodora Vogta, geografa Wilhelma Tomascheka, povjesničara Alfonsa Hubera, itd.¹⁴⁸⁶ Iako Miletić, uvelike slijedi Zimmermannov eklektični pristup estetici, u filozofskom smislu ne doseže svojom disertacijom bitno nove spoznajne razine, već se zadržava uglavnom na analitičkim pokušajima, povezivanju filozofije, književnosti i kazališne umjetnosti, što je i najznačajnija odlika tog rada.¹⁴⁸⁷ Njegova humanistička naobrazba okrenut će ga promatranju strukture. To se jasno vidi u dramama i operama koje su izvođene pod Miletićem kasnije u Hrvatskom narodnom kazalištu, gdje se pozornost obraća na realistične detalje, rekvizite i kostime, povijesnu kontekstualizaciju, itd.

Godine 1889. Miletić objavljuje prvu kritiku *Hamleta* (preveo A. Harambašić, režija A. Fijan), profilirajući se kao vrstan poznavatelj engleske drame, ali i oštrouman kritičar koji se ne zadovoljava tek dojmovima i, za tadašnje vrijeme, još uvijek standardno plošnim prikazima kazališnih predstava.¹⁴⁸⁸ Dolaskom u Beč Miletić širi svoje vidike i nadograđuje interese za

Hrvatski institut za povijest, 2005.), 393, bilj. 255. O obitelji vidi: Marko FOTEZ, *Stjepan Miletić: književna studija* (Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943.), 17-26; Enver LJUBOVIĆ, „Plemićka obitelj Miletić i njihovi grbovi“, *Senjski zbornik* 35 (2008.), 293-298.

¹⁴⁸³ Miletić je do šestog razreda pohađao Donjogradsku gimnaziju, da bi potom nastavio kao privatni đak u Gornjogradskog gimnaziji te 1886. godine maturirao. Iskra IVELJIĆ, „Kroatische Eliten in Wien im 19. Jahrhundert. Eine prosopographische Skizze“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 474.

¹⁴⁸⁴ Djed Stjepana Miletića bio je ugledni zagrebački trgovac Anastas Popović, jedan od osnivača i prvi predsjednik Prve hrvatske štedionice. Tako je Miletić po svojoj majci naslijedio bogat imetak (razna zemljišta i nekretnine u i oko Zagreba, vrijednosni papiri, gotovina).

¹⁴⁸⁵ Naslov teme bio je: „Die ästhetische Form des abschliessenden Ausgleichs in den Shakespear'schen Dramen“.

¹⁴⁸⁶ Othmar WESSELY (ur.), *Bruckner-Studien: Festgabe der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zum 150. Geburtstag von Anton Bruckner - Veröffentlichungen der Kommission für Musikforschung*, br. 16., *Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte* 300 (Wien: Verlag der ÖAW, 1975.), 474.

¹⁴⁸⁷ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 291-292.

¹⁴⁸⁸ Stjepan MILETIĆ, *Iz raznih novina* II (Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1909.), 31-42; Helena BRAUTOVIĆ, „William Shakespeare in the Croatian Drama until the Postmodern Period“, *Mediterranean Journal of Social Sciences* 4/9 (2013.), 402. O Miletiću i njegovoj interpretaciji Shakespeara vidi također: Boris SENKER, *Bard u Iliriji* (Zagreb: Disput, 2006.), 46-49.

književnost i kazalište s filozofskom analizom. Iako kasnije nije pisao filozofske rasprave ili dalje razvijao vlastita gledišta, filozofija utječe na Miletićevo teorijsko shvaćanje drame i kazališta općenito.¹⁴⁸⁹ Osim toga, svojim je putovanjima i poznavanjem stranih jezika Miletić imao ne samo sjajan uvid u književnost, već i razvoj kazališne kritike u uglednim novinama, što se odražava i na njegov mladenački stil pisanja prikaza i kritika.

Kazališne kritike, koje Miletić piše s još nepunih dvadeset godina, pokazuju izuzetno visoku razinu promišljanja dramaturgije i tendenciju raščlambe glumačkog postupka, praveći na taj način odmak od dotadašnjih uobičajenih praksi kritika, i otvarajući vrata modernističkim pristupima.¹⁴⁹⁰ Pune usporedbi s europskim komadima koje je Miletić gledao, one iznose britke strukturne nedostatke hrvatskog glumišta, težeći novoj razini, pogotovo u odnosu na režiju. Kritike se objavljuju u svim značajnijim novinama i časopisima (*Agramer Zeitung, Agramer Tagblatt, Narodne novine, Obzor, Hrvatska, Vienac, Hrvatska vila, Hrvatska domovina*, itd.). Dio će svojih tekstova objaviti i u obliku knjige *Iz raznih novina* (1887.), koja izlazi u vrijeme kada je još bio student, dok će drugi dio knjige izaći postumno 1909. godine.¹⁴⁹¹ U svojim kritikama, u tipično mladenačkom zanosu, Miletić uvijek traži više, traži bolje. Uočava elemente koje treba popraviti, oštro ih kritizira, traži originalnije napisane hrvatske drame. Kao da se već priprema postati kazališni intendant, on iznosi program hrvatskog glumišta kao središnje točke umjetničkog života.¹⁴⁹²

Matoš će kasnije u, za njega prepoznatljivoj kritici, i hvaliti i kудiti Miletića, smatrajući da je Miletić-kritičar i Miletić-pisac mnogo bolji od dotadašnjih hrvatskih standarda, ali prema njegovim vlastitim standardima ne i dovoljno.¹⁴⁹³ Pronalazi mu i stilske pogreške, nedosljednosti i ograničenost u shvaćanju dramaturgije, zamjera mu suviše hiperbole, nepotrebne detalje; ali ipak ističe njegove vrijednosti, usmjerenost na europsku kazališnu scenu, razmišljanje koje možda nije

¹⁴⁸⁹ Nikola BATUŠIĆ, „Hrvatsko glumište s razmeđa stoljeća i njegovi odnosi spram bečkoga kazališta“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, ur. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 130-132.

¹⁴⁹⁰ Marko FOTEZ, *Stjepan Miletić: književna studija* (Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943.), 58-59; Nikola BATUŠIĆ, *Hrvatska kazališna kritika (dramska)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1971.), 68; Boris SENKER, „Velika glumačka imena u doba moderne“, *Dani hvarškoga kazališta* 7/1 (1980.), 49.

¹⁴⁹¹ Stjepan MILETIĆ, *Iz raznih novina. Odabrani sastavci o kazalištu, umjetnosti i književnosti* (Zagreb: Naklada Akademijske knjižare Lav. Hartmana Kugli i Deutsch, 1887.).

¹⁴⁹² Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 37-38.

¹⁴⁹³ Matoš još piše za Miletića: „On je dobar zapadnjak, dobar Europljanin i dobar Hrvat, dobar kulturni čovjek i dobar rodoljub, a ove njegove nesistematske i amaterske impresije izvrstnog i praktičnog stručnjaka su krasna slika hrvatske aristokratske kulture, krasan primjer našem odrodjenom plemstvu, koje je tako sramotno ostavilo tradiciju Janka Draškovića.“ *Hrvatsko pravo*, 29. I. 1909.

toliko teoretičarsko koliko prikladno intendantu-praktičaru (iako Miletić još nije bio u trenutku pisanja intendant), priznaje da Miletić postavlja „osnovno mjerilo hrvatskoj kazališnoj kritici“.¹⁴⁹⁴

Vrlo rano je Miletić iznio i, pomalo idealiziranu, viziju razvoja i funkcioniranja hrvatskog glumišta. Želio je od Hrvatskog narodnog kazališta učiniti uistinu profiliranu nacionalnu instituciju kao „ognjište svekolike hrvatske umjetnosti“ koja treba ležati na čvrstim umjetničko-estetičkim osnovama, koja je suvremena i okrenuta publici.¹⁴⁹⁵ Po svojem programu razvoja glumišta, Miletić je želio činiti otklon od politike i strančarenja, što nije bio običaj svih kulturnih institucija toga vremena; shvaćao je kazalište kao mjesto spajanja i povezivanja, pitanje „čitavog naroda“. Njegov otklon od politike nije međutim značio i potpuni otklon od ideologije: Miletić nastoji „ugraditi“ nacionalni duh, „da predvodimo [Hrvati, op. F. Š.] kolo prosvjete na slavenskom jugu“ – razvojem kulturno-prosvjetnih institucija.¹⁴⁹⁶

Budući da je gimnaziju nakon šestog razreda pohađao kao privatni đak, a da je tijekom djetinjstva često bolovao, Miletić nije kao adolescent bio previše povezan sa svojom generacijom. Dok mu je otac bio živ, iz straha od bolesti držao ga je uglavnom u kući, ne dopuštajući mu previše kontakata s vršnjacima. Zato je Miletić odmalena okrenut svijetu imaginacije i knjiga. Miletiću su uzori veliki pisci, Schiller, Byron, Šenoa. Odmalena je Miletić težio biti samostalan i vodio donekle samotnjački, boemski život. Od pravih se ranih poznanstva ističu dobri odnosi s Milanom Šenoom i Vladimirom Treščecom, te prijateljstvo s Mladenom Tucićem (1868.-1889.) s kojim vodi intelektualne diskusije, piše predgovor njegovom romanu *Nagon*, a kada je, uslijed tuberkuloze, Tucić prerano preminuo, Miletićev odgovor, „zalog prijateljstva“, su adolescentske mračne „Grobne pjesme“ koje izdaje u njegov spomen.¹⁴⁹⁷

U formativnom razdoblju Miletić je okrenut humanističkim znanostima i umjetnosti, kazališnom svijetu – u kojem brzo stječe ugled i poznanstva.¹⁴⁹⁸ Formiran kao tipično srednjoeuropski intelektualac, s bazom u njemačko-austrijskoj, zatim talijanskoj, ali i francuskoj i

¹⁴⁹⁴ *Hrvatsko pravo*, 28. i 29. I. 1909.

¹⁴⁹⁵ Nikola BATUŠIĆ, „Stjepan Miletić i njegovo Hrvatsko glumište“, u: Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 437-438.

¹⁴⁹⁶ NSK R5388 Miletić, Stjepan, O gradilištu novog hrvatskog glumišta, Pariz, IV. 1894., str. 1-2.

¹⁴⁹⁷ Stjepan MILETIĆ (ur.), *Sabrani spisi Mladena pl. Tucića s kratkim književnim uvodom* (Zagreb: Tisak Scholza i Kralja, 1890.). Usp. Marko FOTEZ, *Stjepan Miletić: književna studija* (Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943.), 27-30.

¹⁴⁹⁸ Marko Fotez, Miletićev biograf, okarakterizirao ga je slijedećim riječima: „Zanimanje za kazalište urodjeno je Miletiću po njegovu vlastitom priznanju od najranijeg djetinjstva. Njemu kazalište nije bilo nešto, što bi pobudilo njegovo zanimanje nenadano i naglo, nešto, što je u njegov život naknadno uklopljeno – Miletiću je kazalište bilo život sam. Bio je čovjek za kazalište, za nj rođen, za nj je živio.“ Marko FOTEZ, *Stjepan Miletić: književna studija* (Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943.), 105-106.

engleskoj artistskoj i intelektualnoj sceni, Miletić u mentalnom smislu zaobilazi razne klasične frustracije ili fiksacije koje su obilježile druge hrvatske intelektualce njegove generacije. No to ne znači da Miletić kroz svoj rad zapostavlja nacionalnu komponentu, dapače, on je razrađuje, svojim pisanjem povezuje Zagreb sa slavenskom kulturom drugih naroda, ugrađujući u svoja djela prepoznatljive hrvatske elemente. U kontakt dolazi tako s ruskim realističnim dramama. Putovanjima Miletić seže i na jugoistok, poduzimajući 1893. putovanja po Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji.

Vjerojatno najznačajniji dodir sa slavenskim kazališnim svijetom doživljava u Pragu, gdje boravi dulje 1890. i 1891. proučavajući tamošnji kazališni život te pritom studirajući češki jezik i kulturu. Praško je Nacionalno kazalište, kroz svoju borbu za isticanje nacionalnog češkog i slavenskog identiteta, predstavljalo kompatibilan model za Hrvatsku – odnos Čeha i Nijemaca/Austrijanaca preslikavao se na odnos Hrvata i Mađara.¹⁴⁹⁹ Miletiću nije moglo promaknuti natjecanje njemačkog i češkog kazališta, odnosno rastući nacionalni naboj čiji je nositelj bila, kao i u Hrvatskoj, opera: nacionalna povijest je među najmasovnijim i najpopularnijim interpretacijama pronašla mjesto upravo u operi, ne samo kroz kostimografiju i tematizaciju nacionalne mitologije, već se i u glazbi Bedřicha Smetane moglo osjetiti nastojanje pronalaženja „glazbenog nacionalnog izričaja“.¹⁵⁰⁰ U suradnji s Ivanom Zajcem, Miletić takve elemente slavenske/hrvatske povijesti i mitologije također predstavlja publici kroz operu, povezujući patriotizmom koji je trebao isticati Hrvatsku neovisnost o Ugarskoj s „nadrazinom“ habsburške lojalnosti, kako najbolje pokazuje program svečanog otvaranja kazališne zgrade u Zagrebu 1895. godine.¹⁵⁰¹

On je usmjeren sasvim na književnost i kazalište, na kulturno-umjetnički život. U iskustvenom smislu na njega ne utječe samo vrijeme studija u Beču. Izuzetno važnu ulogu imaju i mnogobrojna putovanja koja u vrlo ranoj životnoj dobi za njega poprimaju karakter iskonskih studijskih putovanja. Naslijeđeni obiteljski imetak Miletiću je omogućio opsežna i duga putovanja po Habsburškoj Monarhiji, ali i po Njemačkoj, Italiji i Francuskoj, djelomično reflektirana u putopisima, kritikama i kasnijim njegovim kazališnim djelima. Tako nakon doktorata još neko

¹⁴⁹⁹ Philipp THER, *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-Century Central Europe* (West Lafayette: Purdue University Press, 2014.), 177.

¹⁵⁰⁰ Daniel SNOWMAN, *The Gilded Stage: A Social History of Opera* (London: Atlantic Books, 2009.), 188-189.

¹⁵⁰¹ John NEUBAUER, „National operas in East-Central Europe“, u: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, vol. 1, ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2004.); Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 64-66.

vrijeme provodi u Beču, a zatim putuje u Italiju, po Njemačkoj, boravi u Bayreuthu, Münchenu, Hamburgu i drugim gradovima, posjećuje Budimpeštu. Neko je vrijeme u Parizu, iskonskom središtu opere 19. stoljeća, koji će na njega ostaviti naročito snažan dojam.¹⁵⁰² Kao grad u kojem su sva globalizirana svojstva moderne opere, od stalnog repertoara do programa gostovanja, najočitije dolazile do izražaja,¹⁵⁰³ Pariz će za Miletića često biti mjesto inspiracije, visoki standard kojemu treba težiti.

Tako je u odnosu na druge intelektualce u Trojednoj Kraljevini Miletić izuzetno suvremen, sa svojim opažanjima i razmišljanjima gotovo sasvim u tijeku s europskim trendovima koji su upravo u razdoblju kraja 19. stoljeća vibrantni. On nedvojbeno poznaje djelo švicarskog arhitekta Adolphea François Appie (1862.-1928.) koji je svojim djelima o Wagnerovim dramama ustalio potpuno nov pristup scenskoj praksi: nadasve arhitektoničan, s naglašenim svjetlosno-scenskim dimenzioniranjem i odustajanjem od tradicionalne obojane statičke scenografije, uzdižući samim time i ulogu redatelja.¹⁵⁰⁴ Njegovo poznavanje europskih kazališnih prilika, njegov uvid u razvojne pravce, omogućio mu je da kasnije da viđeno prilagodi prilikama kazališta u Zagrebu.

Miletićev kontakt s europskim kazalištem događa se upravo u formativnom razdoblju mladosti, u kojem je već imao određeno znanje i pokazivao velik interes prema kulturi, ali je svoja europska iskustva prihvaćao s mladenačkim žarom, vrlo emocionalno, s oduševljenjem ili razočaranjem, reflektirajući to i u svojim objavljenim tekstovima. Miletić stječe vrlo rano neprocjenjivo iskustvo u suvremenim pristupima kazališta, ima mogućnosti komparirati razvojne prilike i politike u europskim kazališnim središtima, Beču, Parizu, Bayreuthu, itd. u vrijeme proboja moderne, i sa stečenim dojmovima „doputovati sa svijetom u Hrvatsku“.¹⁵⁰⁵ Dobiveno se iskustvo vrlo dobro reflektira u Miletićevim kazališnim kritikama koje ponekad djeluju žestoke i bešćutne, ali ustvari nastoje uvesti profesionalnije standarde, te okreću pažnju raznim tehničkim

¹⁵⁰² Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽEMGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 39-41. O odnosu Beča i austrijskog kazališta na Miletića vidi: Milka CAR-PRIJIĆ, „Stjepan Miletić. Ein Intendant im Spannungsfeld zwischen Tradition und Moderne“, u: *Zentraleuropa: Ein hybrider Kommunikationsraum*, ur. Helga MITTERBAUER - András BALOGH (Wien: Praesens Verlag, 2006.), 157-172.

¹⁵⁰³ Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 28-29.

¹⁵⁰⁴ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 292; Christopher BAUGH, *Theatre, Performance and Technology: The Development and Transformation of Scenography* (London: Palgrave Macmillan, 2014.), 54-56.

¹⁵⁰⁵ Dean DUDA, „Kazališna putovanja Stjepana Miletića“, u: *Krležini dani u Osijeku 1997.: hrvatska dramska književnost i kazalište u europskom kontekstu*, knj. 1, prir. Branko HEČIMOVIĆ (Zagreb-Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 1999.), 80.

pitanjima predstava (uloga redatelja, pokusi, pristup glumi i dostatno obrazovanje, oprema, scenografija i kostimografija, itd.).

Miletić je posredno, što preko svojih vrlo uočljivih novinskih kritika, što posredstvom kluba „Kvak“ koji je predstavljao kulturnu elitu Zagreba blisku vlasti i predsjednika kluba Julija Šenoe,¹⁵⁰⁶ došao do mogućnosti iznošenja svoje vizije pred samim banom Khuenom.¹⁵⁰⁷ Pred kraj 1893. Miletić i Khuen-Héderváry vode prvi razgovor: iz njega je jasno kako je ban očito bio zainteresiran ispitati koncepciju mladog kazališnog kritičara, dakle zanimala ga je viša umjetnička razina i razvojne mogućnosti kazališta u Hrvatskoj, dok je jednako tako jasno da već tada Miletić ima definiranu koncepciju te razvojne politike koju je godinama stvarao.¹⁵⁰⁸ Bana nije izrazito smetala niti Miletićeve suradnja s pravaškim i opozicijskim listovima, pokazavši još jednom otvorenost prema višem cilju, kada je on, naravno, bio povezan i s političkom dobiti. Uostalom, novine koje su u njemu vidjele „rođenog intendanta“ najbolje su govorile o ugledu mladog kazališnog stručnjaka.¹⁵⁰⁹ S tim je razgovorom iniciran proces koji će Miletića dovesti do pozicije

¹⁵⁰⁶U Zagrebu se već 1879. godine javlja klub „Kvak“, koji je po svojem ustroju, funkcioniranju i glavnim svrhama vrlo blizak *Schlaraffia* udrugama tog vremena. Ciljevi zagrebačkog „Kvaka“ bili su vrlo slični raznim drugim udrugama takvog tipa: povezivanje zabave, mistike, humora, parodija tajnih društava (naročito slobodnih zidara) – ali bez politike i religije, jer su te teme bile zabranjene. Elaboriran način oslovljavanja („kvakački“ nadimci članova), unutarnja hijerarhija (više razina članstva), maskota (žaba) i sl., činili su osnovu te muške udruge imućnijih građana, umjetnika, intelektualaca i drugih etabliranih istaknutih pojedinaca. Radilo se o relativno zatvorenom krugu od dvadesetak stalnih članova koji su se sastajali svake subote, a dva puta godišnje organizirane su i priredbe na kojima se plesalo i zabavljalo (na Silvestrovo i Pepelnicu – uz iznimnu prisutnost žena koje inače nisu mogle prisustvovati redovitim sastancima. Samo u slučaju smrti jednog od članova kluba, korote radi, bile bi odgođene te tradicionalne manifestacije. Članovi kluba bili su tako primjerice skladatelji Nikola Faller i Vilko Novak, graditelj Janko Grahor i arhitekt Martin Pilar, izdavač i bankar Anton Schlesinger, pravnici Milan Smrekar i Robert Siebenschein, zagrebački gradonačelnik Adolf Mošinsky, itd. Među osnivačima i istaknutijim članovima kluba „Kvak“ isticao se književnik Julije Šenoa (1845.-1897.), brat Augusta Šenoe, koji je tijekom svojeg članstva za klub napisao nekoliko parodija, drama i sl. Klub su, uz J. Šenou, osnovali još A. Egersdorfer, A. Fijan, F. Strozzi, N. Milan, F. Zorac te A. Schlesinger. Djelovao je sve do razdoblja NDH kada je ukinut. O klubu postoji nekolicina tekstova iz međuratnog razdoblja, no svi su sažeti i navedeni u recentnom detaljnom istraživanju kod: Nada BEZIĆ, „Zagrebački klub »Kvak« i glazba s posebnim osvrtom na razdoblje od osnutka 1879. do 1907.“, *Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik* 43/1 (2012.), 3-44.

¹⁵⁰⁷ Klub „Kvak“ posjećuju gradonačelnici, pristaše unionista i režima bana Khuen-Héderváryja, poput Otona Krajcsovicisa Iločkog, vjernog Khuenovog dostojanstvenika i odjelnog predstojnika bogoštovlja i nastave. Stjepan Miletić sam opisuje važnost kluba za njegovo buduće imenovanje intendantom: „Jedne večeri, baš pred Božić, sjedili smo kao obično za posebnim stolom u tadašnjoj kazališnoj restauraciji na Markovom trgu mi „starosjedioci“ ove drevne gostionice. Društvu je predsjedao pokojni Julije Šenoa, brat Augustov. Članovi mu bijahu umjetnici, književnici, mnogi „kvakači“, pak i političari, saborski zastupnici itd. Govorilo se tuj o svačemu, a naravski mnogo i o kazališnim pitanjima. Kod toga je jedan od prijatelja koji je kao narodni zastupnik i političar uživao veliko povjerenje samoga bana, mene ponovno apostrofirao.“. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 32.

¹⁵⁰⁸ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 32-37.

¹⁵⁰⁹ *Agramer Zeitung*, 13. X. 1893. Usp. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 36, bilj. 5.

intendanta Hrvatskog narodnog kazališta od 1894. godine; no to ipak nije bio *carte blanche* hrvatskog bana i Vlade.

Izborom Stjepana Miletića ban se dakle odlučio prihvatiti ambiciozniji umjetnički razvojni plan kazališta. Bilo je jasno da se tim izborom ne dobiva samo činovnik koji se bavi administriranjem kazališta i nadgledanjem, već osmišljavanjem novina. Formalno postaje u veljači 1894. godine kazališni intendant, a krajem te sezone i faktično, a da pritom, prema obavijesti Vlade, još nije dogovoren njegov „djelokrug“ i „pripadajuća (...) beriva“.¹⁵¹⁰ Od početka svojeg mandata Miletić beskompromisno radi na realizaciji svog plana. Hrvatsko je kazalište orijentirao prema Beču i drugim njemačkim kazališnim gradovima, ali je iskustva iz Praga ili Pariza također znao vješto inovacijski primijeniti. Jasno je postavio zahtjeve za profesionalizaciju, što je značilo uvođenje redovitih svakodnevnih proba na pozornicama uoči predstava,¹⁵¹¹ primjenu suvremene dramaturške teorije, uzdizanje statusa redatelja u umjetničko-estetičkom smislu te uvođenje opsežnog i raznovrsnog kazališnog repertoara kojeg su činile domaće i vrlo pažljiva selekcija stranih predstava uz bitna gostovanja (npr. Milke Trnine, Ade Adiny, itd.).

Podrška Zemaljske vlade je bila obećavajući znak za Miletića, iako samo kratkotrajno. Sada u funkciji budućeg kazališnog intendanta, Miletić se ponovno upućuje na studijska putovanja po Monarhiji uz podršku Khuen-Héderváryja. Ban je u Beč poslao dopis u kojem je tražio da se pri Miletićevom studijskom putovanju u tamošnje dvorsko kazalište (*Hoftheater*) olakša istraživanje organizacije i kadrova, te mu se pri određenim mogućim preprekama pomogne koliko je moguće.¹⁵¹² Sam je Miletić jasno izrazio svoje ciljeve banu. U pismu iz lipnja 1894. govori o potrebi da umjetnost „u vijeku željeznica i parobroda“ također bude u skladu s vremenom, odnosno da se kazalište obazire i na potrebe suvremene svakodnevice. Prema njemu, to je moguće uz kazališnu upravu koja je neovisna od državnog aparata i uprave, koja više nije „provisorium“ već je reorganizirana i profesionalizirana.¹⁵¹³ Miletić pokušava stvoriti više prostora za intervencije, navodeći da se organizacija Hrvatskog narodnog kazališta mora ugledati na primjere iz Njemačke i Austrije, a da funkcija intendanta treba dobiti na ugledu, biti uzdignuta na razinu da

¹⁵¹⁰ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 564, kut. 464.

¹⁵¹¹ NSK R 7377 b, Pisma Ivanu Zajcu Stjepana Miletića, Zagreb, 2. XI. 1896., kut. 464.

¹⁵¹² HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 682, kut. 464.

¹⁵¹³ Zanimljivo je kako Miletić navodi postojanje „republičkih“ i „monarhičnih“ kazališnih uprava. Potonje, u kojima vladar ili vlada imenuju intendanta, prema njemu su proširenije i prikladnije hrvatskim prilikama. Dakako, Miletić ukazuje i na „demokratske“ prakse u Francuskoj, u kojoj se formiraju izvršni odbori birani parlamentarnim putem. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, neimenovani dokument, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu od 30. VI. 1894., kut. 464.

intendant izravno referira banu, odnosno da mu se omogući „[p]ovjerenje odozgo a podpuna autonomija naprema dolje“.¹⁵¹⁴ Na taj način Miletić izražava želju da kroz intendantsku poziciju ostvari vrhovni nadzor ne samo nad administracijom HNK, već i čitavim kazališnim osobljem i dramskim školama u Trojednoj Kraljevini te mogućnost dodjeljivanja koncesija putujućim družinama. Za Miletića je uvođenje reda u organizaciji preduvjet umjetničkom napretku, a okvir funkcioniranja svih kazališta u Monarhiji koristi kako bi svojoj intendantskoj funkciji dao centralizacijske ovlasti.¹⁵¹⁵ Značilo je to i zamjeriti se činovničkim kadrovima, naročito starijim upravnim odbornicima koji su radili na kazališnim temama; u novinama se učestalo napada Miletića kao „uništitelja hrvatske Talije“, rijetki ga brane (među njima Janko Ibler iz *Narodnih novina*), pa intendant zaštitu traži kod bana, odnosno putem većih ovlasti.¹⁵¹⁶

Ni Izidor Kršnjavi nije u potpunosti dijelio mišljenje Miletića. Sukobljena stajališta govore najbolje o tome kako je Kršnjavi razmišljao politički, a Miletić pak pretežno umjetnički. Za Kršnjavog je najvažnija stvar izgraditi novu kazališnu zgradu, te potom unutar dvije godine „sondirati“ interes publike, vidjeti kako će u novim okolnostima kazališna uprava ustaliti svoje prihode i funkcioniranje. Tek tada bi prema njemu trebalo uslijediti „definitivni uređaj“ sustava funkcioniranja kazališta, dakle uprave.¹⁵¹⁷

Svojim je „programom“ Miletić obećao pak organizaciju, napredak i razvoj, a od bana tražio povjerenje – želeći se unaprijed barem malo osigurati od političkih intervencija koje je zasigurno očekivao. Međutim, u tom odnosu dolazi do ozbiljnih problema. Već na početku svojeg mandata izgubio je Miletić glavnog glumca, Andriju Fijana, koji je prihvatio bolji angažman u Beogradu. To je dodatno potaklo intendanta da potraži povećanje financijskih sredstava i spriječi daljnje odlaske, odnosno novim osobljem stvori željeni kadar za novu kazališnu sezonu.¹⁵¹⁸ Pod pritiskom financijskog deficita i napada u javnosti zbog „rastrošnosti“, intendant Miletić je već

¹⁵¹⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu od 30. VI. 1894., kut. 464. Bit će zanimljivo na ovom mjestu istaknuti i definiciju intendanta koju donosi, nevezano uz Miletića, Izidor Kršnjavi u kasnijem jednom ulomku sačuvanom u njegovoj ostavštini. Tako piše: „Intendant je u svom kazalištu, što je kralj u svojoj kraljevini, ali i kralj mora biti političar.“ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“ [prema mišljenju autora ove disertacije datacija ne vrijedi za citirani ulomak], str. 19, kut. 7.

¹⁵¹⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu od 30. VI. 1894., kut. 464.

¹⁵¹⁶ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 74; Nikola BATUŠIĆ, *Hrvatska kazališna kritika (dramska)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1971.), 67-69.

¹⁵¹⁷ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“, str. 1, kut. 7.

¹⁵¹⁸ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 72-73.

tijekom svoje prve sezone uvučen u tzv. „kazališnu krizu“, tijekom koje je nekoliko puta položio svoj mandat i na kratko vrijeme odstupio s mjesta intendanta. Učinio je to ne želeći odustati od umjetničkih stavova koji su zahtijevali ulaganja. Ti su stavovi, prema njemu, bili kompromitirani uplitanjem politike: primjerice, balet, kojega je kao novinu želio ustaliti u repertoar, odbijen je, a dodatna sredstva za umjetnička poboljšanja nisu odobrena.¹⁵¹⁹ Još jedan problem predstavljala je nemogućnost preciznog definiranja uloge intendanta, kako je također najavio u svom programu, želeći po uzoru na Heinricha Laubea i Franza Dingelstedta putem ugleda i ovlasti intendantskog položaja omogućiti svoj program reforme kazališta, odnosno garantirati visoka umjetnička i estetička načela.¹⁵²⁰ Miletić je na situacija odgovorio konsekventno: „[i]li odstupiti ili napustiti svoje umjetničko uvjerenje“.¹⁵²¹ Kao formalni razlog ostavke Miletić navodi otpis Odjela za unutarnje poslove koji je kazalištu poslao upozorenje da ne smije prekoračiti iznos jednog obroka dotacije.¹⁵²²

Iako je Miletićeva ostavka 1894. po svršetku sezone trajala kratko te se brzo vratio na svoje mjesto, uzrok krize se nije mijenjao. Problem oko definiranja intendantske pozicije, koji je najavljen pri imenovanju Miletića od strane Zemaljske vlade, odnosno bana, ipak je ostao trajna prepreka.¹⁵²³ Ukazuje to i koliko su financijska pitanja definirala oblikovanje politike prema kazalištu, ali i želju politike i države da ostane što jače involvirana. Nedefiniranom ulogom intendanta ostavljena su otvorena vrata intervencijama, koje će se najjasnije vidjeti upravo 1895. godine prilikom vladareva posjeta, kada će umjetnički program, dekoracije i uređenje s jedne strane osmišljati Miletić, ali će s druge strane intendanta kontrolirati i pritiskati Kršnjavi, Odjel za unutrašnje poslove i dakako sam ban. Uoči toga, nove nesuglasice izbijaju u lipnju 1895. godine. Ban nastoji pismom primiriti intendanta: obrazlaže mu poteze Vlade i uvjerava ga u daljnju

¹⁵¹⁹ Iz Miletićevih memoara saznajemo tako da je za novu inscenaciju opere Zrinjski primjerice nedostajalo 4-5.000 forinti. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 83.

¹⁵²⁰ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 290-291; Mario STRECHA, „O pitanju utjecaja Bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 87-88; Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 42.

¹⁵²¹ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 188.

¹⁵²² HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 2649, kut. 464. Vidi: Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 185-188. U pisanoj ostavci Miletić banu govori da nije samo kazališni intendant, već „ravnatelj, redatelj, dramaturg, a vrlo često i tehnički radnik“. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu, 1. III. 1894., kut. 464. Mnogo kasnije Čedo Prica će napisati povijesnu dramu *Ostavka* (praizvedba je bila 1986. godine) u kojoj će se tema odnosa umjetničkog integriteta i politike koja ga kompromitira zrcaliti na suvremenu situaciju u Jugoslaviji.

¹⁵²³ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu, 30. XII. 1894., kut. 464.

suradnju, iako ne pokazuje potpunu spremnost povećavati financijske dotacije, a odluku o izbacivanju baleta iz programa branio je time da balet nije ranije bio u programima, ali i da nema „nikakvog narodno-umjetničkog značaja“.¹⁵²⁴ Pod takvim uvjetima došlo je i do pogoršanja zdravstvene situacije Miletića te nove ostavke.¹⁵²⁵ U srpnju 1895. rješenje nakon ponovljene ostavke vidjelo se u tome da umjetnički program vodi Adam Mandrović (1839.-1912.), a da se rukovođenje uprave dodijeli odsječnom savjetniku Adalbertu Chlupu.¹⁵²⁶

Međutim, već je u pismu koje ima ton oprostajnog, Miletić ipak ostavio mogućnost povratka otvorenom.¹⁵²⁷ Sam je Chlup odmah pri preuzimanju vodstva želio Vladi dokazati povjerenje smanjenjem troškova (plaća), otkazivanjem angažmana koje je ocijenio opterećenjem – što je Miletić dakako tumačio kao „ars delendi“.¹⁵²⁸

I u javnosti se mogla razabrati podrška intendantu Miletiću. U *Prosvjeti* izlazi kratak članak u kojem se prosvjeduje zbog odlaska intendanta, izražavajući potporu javnosti njegovih odluka i vođenja kazališta, prepoznajući u njima razvojne mjere glumišta koje trebaju biti prihvaćene postupno.¹⁵²⁹ Khuen uoči sezone svečanog otvaranja nove kazališne zgrade i dolaska Franje Josipa u listopadu, naravno, nije želio upražnjeno intendantsko mjesto, pa je Miletić vraćen.¹⁵³⁰ No ban je također želio vidjeti i realizaciju programa na koji je sam pristao kada je s Miletićem razgovarao o razvoju kazališta. Stoga su Miletiću ponuđene „punktacije ugovora“, koje su pripremane u nacrtima već neko vrijeme. Odmah potom situacija se smiruje: *Obzor* javlja da je uprava kazališta u „dobrim rukama“ i osigurana ugovorom na tri godine.¹⁵³¹ „Punktacije ugovora“ su trebale Miletiću dati jasnije definiranu poziciju: u osamnaest točaka Miletiću je dobio slobodu osmišljavanja programa i angažiranja osoblja, zatim je njegov mandat određen ugovorno na tri godine, ali je i Vlada zadržala neke stavke kojima se osigurala od nepredviđenog financijskog deficita, dogovorivši primjerice obavezno polaganje osobne jamčevine intendanta (u iznosu od 50.000 forinti) pri stupanju na dužnost, ali i obveze oko eventualnih raskida ugovora s

¹⁵²⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo bana Khuena Stjepanu Miletiću, 20. VI. 1895., kut. 464.

¹⁵²⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu, 14. VI. 1895., kut. 464.

¹⁵²⁶ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 3165, kut. 464.

¹⁵²⁷ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Stjepana Miletića banu Khuenu, 17. VII. 1895., kut. 464.

¹⁵²⁸ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo Adalberta Chlupa predsjedništvu zemaljske vlade, 26. VIII. 1895., kut. 464. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 197.

¹⁵²⁹ *Prosvjeta*, 1. VIII. 1895., 478-479.

¹⁵³⁰ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 3963, kut. 464.

¹⁵³¹ *Obzor*, 5. IX. 1895.

osobljem.¹⁵³² Miletić nije želio prihvatiti neke točke ugovora, no ipak je konačno pristao vratiti se na mjesto intendanta, dok mu je konačni ugovor predložen krajem 1896. godine.¹⁵³³ Zasigurno je pri odluci o povratku pridonijelo velebno otvaranje kazališne zgrade i posjet vladara – događanje na kojem je Miletić bio velikim dijelom u središtu pozornosti.

II.5.2.3.3. Vlast i kazalište u listopadu 1895.: posjet Franje Josipa I.

Neosporno je da je jedna intencija vlasti za kazalište općenito bila, kao i kod arhitekture zgrade, što je više moguće sadržajno glumište približiti Beču, onome što se događalo u središtu Monarhije. Postavlja se međutim pitanje što je kazalište činilo relevantnim: jak nacionalni predznak i „slavenska prisutnost“, po uzoru na Prag koji Hrvatskom narodnom kazalištu nije bio samo model već i pogodno mjesto transfera¹⁵³⁴ i ispomoći (od čeških glumaca i solista do kostima i sl.) ili internacionalizam i isticanje njemačkih autora.¹⁵³⁵ Kazališni intendant Miletić odupirao se težnjama da se bečki repertoar kopira, a da program tijekom svečanih dana posjeta Franje Josipa bude bezbojan i uobičajen.

Tako je Miletić osmislio bogati kazališni program u kojem su hrvatski nacionalni patriotizam, važni segmenti hrvatske povijesti i kulture izjednačeni i isprepleteni s patriotskim osjećajima prema liku vladara.¹⁵³⁶ Vlada je osobito preko Izidora Kršnjavoga vršila pritisak i cenzuru umjetničkog programa. Iz kazališnog programa za doček Franje Josipa trebalo je postupno istisnuti neke individualne ili autentično hrvatske elemente, naročito „ilirsko“, koje je za vlast unutar takvog programa bilo nepodobno. Ugarska vlada prigovorila je također na prolog koji je pripremljen za svečano otvaranje kazališta – naročito tražeći da se smanji spominjanje riječi „Hrvatska“, što je i Kršnjavi prigovorio Miletiću, smatrajući da se riječ u prologu previše

¹⁵³² HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 3991 „Punktacije ugovora sa kazališnim intendantom“, kut. 464.

¹⁵³³ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, „Ugovor“, kut. 464.

¹⁵³⁴ Izuzetno interesantna tema češko-hrvatskih kulturnih transfera na području kazališta, s može bitnim fokusnim točkama propitivanja razvoja nacionalno-slavenskog nadahnuća i djelovanja, još čeka detaljniju obradu u hrvatskoj historiografiji.

¹⁵³⁵ Philipp THER, *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-Century Central Europe* (West Lafayette: Purdue University Press, 2014.), 177-178.

¹⁵³⁶ Takvu intenciju nije bilo jednostavno provesti jer, kako svjedoči sam Miletić, nacionalni zanos zagrebačke publike prema domaćim djelima nije uvijek bio očekivano snažan – moralo se primjerice, zbog slabe posjećenosti odustati od zamisli da se u prva dva tjedna od otvaranja kazališne zgrade puštaju samo izvorna hrvatska djela. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 213-214.

ponavlja. Na intervenciju cenzora izbačen je tako prvi čin, u kojemu su glavnu ulogu trebali imati protagonisti ilirskog preporoda poput Stanka Vraza i Dimitrija Demetra, nadovezujući se na kompoziciju poklonstva hrvatskih preporoditelja Gunduliću. I svečani zastor narodnog kazališta Vlaho Bukovca potpao je pod taj kontekst cenzure. Zastor, naručen još u prvim razgovorima Kršnjavog i Bukovca 1892. godine za honorar od 6.000 forinti i konačno realiziran na naročito zadovoljstvo Bukovca kojemu je upravo do tog posla bilo izuzetno stalo, tematizirao je povezanost i jedinstvo hrvatskog teritorija (siluete Dubrovnika i Zagreba) i povijesti.¹⁵³⁷ Da je upravo to bio jedan od politički kontroverznih problema kojeg je Vlada pri svečanosti htjela ukloniti, pokazuje i tendencija koja se na kraju nije ostvarila. Neki su naime predviđeni djelovi svečane priredbe, kao primjerice vilinsko spominjanja Velebita u Miletićevom prologu, trebali biti posve izbačeni.¹⁵³⁸

Nasuprot tome, Stjepan Miletić je jasno težio naglasiti rodoljubne elemente, nadovezujući se na Bukovčev umjetnički izražaj. Odupirao se uobičajenim prijetnjama o odstupu snažnijeg uplitanja politike. Za svečano je otvorenje tako odabran scenski prolog *Slava umjetnosti*, kojeg je napisao sam Miletić, i iz kojega je izdvojen dio „Vile i geniji: narod iz raznih hrvatskih krajeva“.¹⁵³⁹ U prolog, čiju je glazbu skladao Ivan Zajc, ukomponirana je početna parafraza hrvatske himne („lijepoj domovini“) te završni pozdrav Franji Josipu, orkestrirana intonacija „Kraljevke“, a na sceni se nalazila vladareva bista.¹⁵⁴⁰ Uz to je izvedena i osma slika iz tragedije *Nikola Šubić Zrinski* u kojoj su prikazivani hrvatski vojni časnici u sukobu s turskim janjičarima.

¹⁵³⁷ Vidi: Stjepan MILETIĆ, *Preporod hrvatske književnosti: opis Bukovčevog zastora u Hrv. zemalj. kazalištu* (Zagreb: P. Nikolić, s. a., pretisak: Zagreb: SNL, 1990.). Miletić će međutim u *Hrvatskom glumištu* spomenuti navodnu intenciju Kršnjavog da Zastor ne izradi Bukovac, već „drugi slikar“, predstojnikov „ljubimac“ – misleći vjerojatno na Ivana Tišova. Sudeći prema memoarima Kršnjavog, tome se nemože pronaći dokaza. Vidi: Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 220; Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 88-90; 416. Vidi također: Miriam Mary BRGLES, „Socio-kulturni aspekti razvoja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu od preseljenja u novu zgradu 1895. godine do 2011. godine“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2015., 38.

¹⁵³⁸ Miletić je Kršnjavom predlagao da se scena Velebita izbacila iz same svečane izvedbe, ali da se spominjanje ostavi u tiskanom prologu *Slava umjetnosti*, budući da je to književno djelo Miletićevo izlazi u njegovoj nakladi. Ipak, spomen Velebita je zadržan i unatoč tome što je na kraju tiskani prolog izašao u nakladi Kraljevske zemaljske vlade. *Obzor*, 2. X. i 8. X. 1895.; Stjepan MILETIĆ, *Slava umjetnosti. Scenski prolog u 3 slike* (Zagreb: Kralj. zem. vlada, 1895.); ISTI, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 225-227; Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 85-89.

¹⁵³⁹ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 225-227.

¹⁵⁴⁰ Usp. Vjera KATALINIĆ, „Ban i/ili kralj? Glazbene svečanost u čast velikodostojnika u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Narodna umjetnost* 45 (2008.), 67; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 65.

Posebno su iz Budimpešte posuđeni dodatni rekviziti i garderoba, primjerice „turska“ sablja, limeni štit, baršunasti „sako“, mađarska „atilla“, itd.¹⁵⁴¹ Osmišljen je za svečanu priliku i novo finale, pa se umjesto žive slike na pozornicu dovelo prave konje, kako bi se ostavio jači dojam na vladara, unatoč sigurnosnim problemima koje je predstavljala nova pozornica.¹⁵⁴²

Treba također naglasiti da je vladar tijekom svog posjeta kazalištu dodijelio posebnu dvorsku subvenciju, odnosno da se obvezao godišnje davati 10.000 forinti. Taj se iznos međutim priračunavao fiksnoj godišnjoj dotaciji Zemaljske vlade od 41.000 forinti, pa dodatnih sredstava za kazalište nije bilo, već je tih 10.000 forinti vlada faktički uštedjela, kršeći na taj način potpisani ugovor s intendantom.¹⁵⁴³ Prva sezona u novoj zgradi završena je uz minimalni deficit od niti 2.000 forinti, uz ukupni primitak od 172.950 forinti i 43 novč., dok je izdatak iznosio 174.847 forinti i 73 novč. Radilo se međutim o premijernoj sezoni, u kojoj su prihodi od posjeta (oko 40.000 forinti samo od pretplata) bili zadovoljavajući.¹⁵⁴⁴ Narednih sezona trend će opadati, što će dovesti i do povećanja deficita.

II.5.2.3.4. Vlast i kazališni repertoar

Cenzura i intervencije nisu se događale samo tijekom vladareva boravka, kada je svaki aspekt programa dvostruko revno provjeravan.¹⁵⁴⁵ Radilo se o svakodnevnom i uvriježenom kontrolnom procesu, prema kojem su intendant, kazališni povjerenici ili sami pisci pojedinih predstava Odjelu za unutrašnje poslove predlagali molbe za dozvole. Odjel je kontrolirao i održavanje predstava izvan redovitog programa, najčešće dobrotvornih predstava na blagdane,¹⁵⁴⁶ te naravno gostujuće kazališne družine ili kazališta.

Prema statutu Hrvatskog narodnog kazališta bilo je dopušteno prikazivanje samo drama, opera, opereta i baleta, a priređivanje komada trebala je odobriti Zemaljska vlada koja je

¹⁵⁴¹ Posuđeni inventar potom nije vraćen, pa je kazalište isplatilo odštetu Kraljevskom kazalištu u Budimpešti. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 5091, kut. 464.

¹⁵⁴² HR-HDA-893-Gradivo o kazališnoj djelatnosti u Zagrebu – Acta theatraalia – kut. 39, „Zajčeva bilježnica“, str. 140.

¹⁵⁴³ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 200-201; 235-236. Usp. Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 75-76.

¹⁵⁴⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 2749, kut. 464.

¹⁵⁴⁵ O cenzuri, odnosno tendenciji ukidanja iste vidi: Elisabeth GROßEGGER, „Kulturpolitik und Theater in der Reichshauptstadt Wien“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar/München: Böhlau Verlag-Oldenbourg Verlag, 2013.), 71-72.

¹⁵⁴⁶ Dozvole za održavanje dobrotvornih predstava na vjerske je blagdane su davale i „duhovne oblasti“, u slučaju Zagreba to je bio kapitularni vikarijat. HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 12548, kut. 1541.

predloženi repertoar razmotrila.¹⁵⁴⁷ Dakako, kada je Miletić 1895. godine uz „puktacije ugovora“ ponovno vraćen na intendantsko mjesto, Zemaljska je vlada po svršetku listopadskih proslava odlučila podsjetiti kazališnu upravu na dužnosti koje je imala prema njoj. Pozivajući se na Bachove odredbe iz studenog 1850. godine, Vlada je u smislu „unutarnje uredbe“ napomenula dopisom da vrši „vrhovni nadzor“ nad kazališnim produkcijama.¹⁵⁴⁸ Što je to u konkretnom slučaju značilo? Vlada je kazališnoj upravi naložila:

1. da je dužna uvijek pravovremeno „predlagati izkaz“, dakle svoj repertoar, „svih kazališnih komada, koji će se u stanovitom razdoblju prikazivati, bilo tjedno ili mjesečno“.
2. Da se svaka izmjena repertoara pravovremeno najavi.
3. Bez iznimaka je svaka kazališna produkcija prije predstave trebala od Zemaljske vlade dobiti dozvolu za prikazivanje. Vlada je primala dva primjerka pojedinog komada, označena cenzorskom zaporkom. Nakon procesa cenzure jedan je primjerak komada zadržan. Sve su predstave unutar naznačenog vremena trebale biti prikazane. Naknadne su izmjene, umetak novog pjevanja ili kupleta, trebale biti najavljene 24 sata prije predstave i dodatno odobrene.¹⁵⁴⁹

Iako se u konkretnom slučaju nije radilo o određenom pooštrenju mjera koje su faktički ostale iste, podsjećanje od strane Zemaljske vlade nije nikako bilo slučajno: njime se trebala poslati poruka kazališnoj upravi. Miletićeva tendencija proširenja repertoara, borba s onime što Herrmann Broch analizira kao nastojanjem da kazalište 19. stoljeća funkcionira kao „cjelina“ koja se „obraća cijeloj publici“, značila je promjene.¹⁵⁵⁰ Uloga Zemaljske vlade u ovom je slučaju bila jasno ukazati na granice umjetničkog zanosa, pokazati da potpora intendantu dolazi uz jasno dogovorene uvjete i ograničenja, a da se promjene repertoara nipošto ne mogu provoditi posve prema pravilima umjetničkog genija, dakle prema zamisli indendanta. Vlada je željela pokazati da je intendant istovremeno slobodan ali i ograničen dogovorom pod kojim je njegovo djelovanje omogućeno. Redarstvene prijave uslijedile su već u veljači 1896. godine, kada je na predstavi

¹⁵⁴⁷ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, „Statut Hrvatskog zemaljskog kazališta“, kut. 463.

¹⁵⁴⁸ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 5006, kut. 464.

¹⁵⁴⁹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 5006, kut. 464.

¹⁵⁵⁰ Herrmann BROCH, *Duh i duh vremena – eseji o kulturi moderne* (Zagreb: Antibarbarus, 2007.), 95.

„Velika repača“ (Karl Laufs-Wilhelm Jacoby) navodno uvrijeđen i ruglu izvrgnut „cieli jedan stališ“ (plemstvo), pa je predloženo da se predstava makne s repertoara, upozoravajući pritom i da se predviđeni repertoar kazališta ne drži poslanih mu pravila, prilažući popis predstava koje ta pravila krše.¹⁵⁵¹

Na taj je način Zemaljska vlada zadržala pasku nad kazališnim repertoarom, potičući revne činovnike i redare da svojom cenzurom djeluju ponekad i prerevno, izbacujući „crvenom tintom“ označene segmente iz predstava koji su u Beču, Budimpešti ili čak Pragu ipak u tom obliku izvođeni. Primjedba Josepha Rotha u romanu *Radetzkyarsch* o Monarhiji koja je čvršća i konzervativnija na svojoj periferiji negoli u središtu, ovdje pronalazi svoj odraz. Međutim, Miletić je kao intendant, osim nadgledanja nadležnih vladinih Odjela, ipak uglavnom imao odriježene ruke. Za razliku od nekih drugih kazališnih scena u Austro-Ugarskoj, u Zagrebu se nisu vodile velike „bitke“ oko sadržaja samih predstava. Ban je bio dovoljno oprezan da ne intervenira u kazališni repertoar „naručenim“ političkim djelima, kojih ionako nije bilo još od Rorauerovih neuspjeha. Naime, sposobni književnik Julije Rorauer (1859.-1912.), neuobičajeni modernizator i predstavnik novih umjetničkih tendencija u književnosti i kazalištu pokušao je u nekoliko navrata ponuditi prozu socijalne tematike iz jedne unionističke perspektive. Njegova politička orijentacija može se lako pronaći u djelima koja su uglavnom lišena nacionalnog konteksta i hrvatskog patriotizma koji je obilježje pravaški nadahnutih autora ili su prema takvoj politici prilično kritična. Političku karijeru i proboj na Sveučilištu, gdje je pod banom Tomašićem postao i rektor (1910.-1911.), kombinirao je kulturnom djelatnošću, pa se tako okušao kao izdavač kratkoročnog humorističnog polumjesečnika *Arhiv za šalu i satiru* (1885.-1886.), prevodio je, bavio se fotografijom, itd. Drame *Naši ljudi* (1889.) ili *Sirena* (1896.) oštro su osudili razni kritičari, među njima i Miletić, zbog oponašanja zapadnoeuropskih (francuskih) uzora koje se bez literarne vještine umeću u hrvatske prilike.¹⁵⁵² Tendencija da se u *Našim ljudima* izbjegne klasičan nacionalno nadahnut prikaz Hrvatske u vremenu od ilirskog preporoda do godine kada se radnja odvija (1884.), odnosno neuspjeha ilirizma, jugoslavizma i pravaške politike u korist unionističke vizije Hrvatske, bila je Rorauerova konačna objava vjernosti režimu: počinju suradnje u *Narodnim novinama*, *Agramer Zeitungu*, a prekidaju one s *Obzorom*, dogovaraju se razni drugi angažmani posredstvom vlasti, kao kada je 1895. postao šef banskog novinskog ureda koji je uređen u

¹⁵⁵¹ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 799, kut. 464. Predstava je naknadno, nakon cenzure, dozvoljena za prikazivanje uz „ispravke“. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 875, kut. 464.

¹⁵⁵² Marijan MATKOVIĆ, *Ogledi i ogledala*, knj. 1 (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 188-199.

posebnoj prilici kraljevskog posjeta. Nastavio je i svoj plodni rad, iako su njegove socijalne drame s jasnim političkim porukama ostale uglavnom odbačene i kritizirana; pokazat će se da u javnosti unionistički nadahnute drame koje nude bitno drugačiju sliku sadašnjosti i prošlosti nisu bile uspješne.¹⁵⁵³ Sam će Rorauer, nakon rektorskog mandata na Sveučilištu, iz ne sasvim jasnih okolnosti oboljeti, završiti u bečkim i zagrebačkim sanatorijima te u zagrebačkoj umobolnici 1912. počiniti samoubojstvo.¹⁵⁵⁴

Možda je rijedak primjer kasnije iznimke mađaronski pisac i novinar Higin Dragošić (1845.-1926.) čija je izrazito popularna romantizirana tragedija *Posljednji Zrinski* izvedena 1894. godine.¹⁵⁵⁵ Borba za primat nad prikazom povijesti u dramama nije se međutim odvijala između politike režima, unionista odnosno bana i oporbe. Ako i postoji kakav „sukob“, on se odvija između više nacionalno izraženih autora drama – koji su težili evokacijom povijesnih motiva i narativa djelovati nacionalno integrativno na društvo – i dinastičko-patriotskih drama koje su trebale podcrtati ulogu Hrvatske u Dunavskoj Monarhiji i lojalnost prema Habsburgovcima. Taj latentni sukob najjasnije se reflektira u programu za svečano otvaranje kazališta u listopadu 1895., pod prisutnošću vladara.¹⁵⁵⁶

II.5.2.3.5. Miletićevi rezultati

Najčitaniji bečki list *Neue Freie Presse* tek 1894., kada je kazalište pod Miletićevim ravnanjem, po prvi put piše o zagrebačkom glumištu. Od tada ga povremeno uvrštava i u kazališnu rubriku, ističući osvježeni repertoar i dobar izbor stranih komada.¹⁵⁵⁷ Miletić je shvaćao edukativnu ulogu kazališta koje treba publiku učiti, obrazovati, pa se zbog toga ne libi u svoj kazališni repertoar ugraditi bogatiji izbor klasika, među kojima se ističu i njemački ili austrijski autori – Goethe, Schiller, Grillparzer i drugi.¹⁵⁵⁸ No unatoč tome, još je pred kraj 19. stoljeća

¹⁵⁵³ Nedjeljko FABRIO, „Deset pristupnih varijacija na temu Julije Rorauer“, *Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 6/1 (1979.), 288-289.

¹⁵⁵⁴ Nedjeljko FABRIO, „Deset pristupnih varijacija na temu Julije Rorauer“, *Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 6/1 (1979.), 289; Nedjeljko FABRIO, *Eseji*, knj. 1 (Zagreb: Profil, 2007.), 95-99; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ – Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Duh moderne: od kulture življenja do kulture smrti. Fenomen samoubojstva u Europi i Hrvatskoj“, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti*, ur. Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA – Drago ROKSANDIĆ (Zagreb: FF-Press, 2018.), 440-441.

¹⁵⁵⁵ O Dragošiću vidi: Vinko BREŠIĆ, *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2015.), 93.

¹⁵⁵⁶ Vidi: Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 64-66.

¹⁵⁵⁷ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 117.

¹⁵⁵⁸ Milka CAR, *Odrzi i sjene. Njemački dramski repertoar u Hrvatskom narodnom kazalištu do 1939. godine* (Zagreb: Leykam International, 2011.), 79-88.

zadržana i uloga „buđenja“ hrvatskog nacionalnog duha, odnosno rodoljubnog nadahnuća predstava: jasno postaje da kazalište nije samo sredstvo germanizacije ili mađarizacije, dokazivanja kulturne hegemonije vodećih naroda Habsburške Monarhije, već je i poprište dokazivanja „manjih“ naroda, njihovog nacionalnog identiteta i vlastite slike o sebi.¹⁵⁵⁹

Osim ceremonijalnog otvaranja zgrade kazališta, kako ističe Miletić, najsvečaniji trenutak u njegovom intendanskom mandatu dogodio se u listopadu 1897. godine, kada je po prvi put prikazana opera *Porin*.¹⁵⁶⁰ Prikazivanje te opere Miletić je od početka svog mandata smatrao jednim od važnih zadataka, kojeg je pažljivo, s puno pripreme pred svoj odlazak i ostvario s velikim uspjehom. Kako sam prenosi, prikazivanje *Porina* bila je prva „»narodna slava, imponantna manifestacija hrvatske misli«, koja bi nas mogla prenijeti duhom u ilirsko doba ili u godinu 1848.“¹⁵⁶¹ Ne samo da je opera u umjetničkom smislu uspješno realizirana, već je osmišljen čitav kulturni plan i program oko samog događanja i učestalih prikazivanja u kazalištu. Tako su pozive na izvedbu *Porina* dobili Gustav Mahler kao netom izabrani direktor Bečke dvorske opere, intendant Narodnog kazališta u Pragu František Adolf Šubert, kao i intendant kazališta u Ljubljani. U suradnji s gradskim i zemaljskim vlastima, organizirana su posebna prikazivanja za pučanstvo izvan Zagreba, publiku iz Karlovca, Siska, Varaždina, Petrinje, Broda, Krapine, Klanjca, Križevaca, Bjelovara itd. Obilježavala se istovremeno u listopadu i povezana proslava pedesete godišnjice službenog uvođenja hrvatskog jezika u urede, što je samo bio dodatan povod da se izvode orkestrirane izvedbe Mihanovićeve himne, da glumica Ljerka Šram izvodi Preradovićeve pjesme ili odglumi Harambašićev prolog *U slavu Vatroslava Lisinskoga*. Govorilo se o prikupljanju sredstava putem godišnje predstave *Porina* za podizanje spomenika ili poprsja opernom pjevaču Albertu Štrigi, Lisinskom, Demetru.¹⁵⁶² Novine su govorile o „kulturno-patriotskom činu“, hvalile su izvedbu i uspjeh kazališne uprave. Miletićev idealizam i umjetničku koncepciju hvalio je i ugarski *Pester Lloyd* u podužem tekstu posvećenom uspješnoj izvedbi

¹⁵⁵⁹ Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte: kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2010.), 193.

¹⁵⁶⁰ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 331.

¹⁵⁶¹ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 341.

¹⁵⁶² Usp. *Agramer Zeitung*, 7. X. 1897.; Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 342-343.

Porina i intendantskom programu kojim je, ističe se i uz pomoć bana Khuen-Héderváryja, trajno ispisana značajna stranica u „povijesti umjetnosti hrvatske zemlje“.¹⁵⁶³

Ustrajanim je inoviranjem i uvođenjem novih djela Miletić naročito nastojao publici učiniti hrvatsku izvornu dramu prihvatljivom, naučiti je na više standarde i dobre izvedbe. U to vrijeme je primjetan ponovni okret prema prošlosti, pa hrvatske drame često inspiraciju crpe iz povijesti, ne bi li time ipak pokazale moguće putokaze za suvremene probleme, tj. pitanja politike. I dok tako povijesne alegorije dominiraju tragedijama, u komedijama i društvenim dramama javlja se sve češće otvorenije obrađivanje naročito socijalnih tematika.¹⁵⁶⁴

Kako bi dodatno etablirao hrvatsku dramu, Miletić je pokrenuo i inicijativu raspisa natječaja za originalno dramsko djelo, a nije posustajao ni kada je taj natječaj 1894. godine naišao na slab odaziv, te je pobjednikom proglašen *Ekvinocij* Ive Vojnovića, dok je na drugom mjestu bila drama *Veliki Simeon* Ante Tresića Pavičića.¹⁵⁶⁵ Pod njegovim ravnanjem prikazivani su klasici Gundulića, Držića i Palmotića, potom povijesne tragedije Bogovića, Tresić-Pavičića, Milana Šenoe i Ide Fürst, zatim Kumičićeve, Vojnovićeve, Rorauerove, Politeove, Tomićeve, Dežmanove, Derenčinove i druge socijalne drame, razne pučke igre i vesele igre primjerice Velikanovića ili Dimitrijevića, te opere Zajca, Lisinskog i Vilhara.¹⁵⁶⁶ Miletić je pazio na nacionalnu komponentu jednako kao što je bio svjestan da treba uvoditi važne europske predstave, tražeći kao redatelj u njima autentično, povijesno, umjetničku istinu koju je postizao vrlo profesionalnim rekvizitima i realističnom materijalno obilježenom pozornicom, neromantičarskim pristupom glumi, kroničarskim prikazom djela; bio je korak do modernizma, na njegovom „pragu“. Dapače, vodeći Hrvatsku dramatsku školu, utjecat će na svoje učenike (na prvom mjestu je svakako Ivo Raić), koji će modernu u pravom smislu i doseći.¹⁵⁶⁷

U vrijeme Miletića i njegovih nasljednika kazalište je predstavljalo snažnu kulturnu instituciju s nacionalnim predznakom i modernizacijskim djelovanjem. Trudio se stoga Hrvatsko

¹⁵⁶³ *Pester Lloyd*, 9. X. 1897.

¹⁵⁶⁴ Nikola BATUŠIĆ, *Trajnost tradicije u hrvatskoj drami i kazalištu* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.), 76.

¹⁵⁶⁵ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 110.

¹⁵⁶⁶ *Obzor*, 26. III. 1898.

¹⁵⁶⁷ Nikola BATUŠIĆ – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ, *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.), 41; Boris SENKER, *Bard u Iliriji* (Zagreb: Disput, 2006.), 46-47. Boris Senker piše kako Miletić nije imao hrabrosti preći taj prag prema modernosti. Uvelike se Senker tako nadovezuje još na davnu Matoševu kritiku, koji je također kod Miletića uočavao nedostatak hrabrosti zaključujući: „On je mogao doduše narodu i više dati, on nije tako hrabar kao „neprijatelj naroda“ – s kim se koketno uspoređivao u uspomena (...).“ *Hrvatsko pravo*, 29. I. 1909.

narodno kazalište u Zagrebu „približiti“ ostatku zemlje, planirajući primjerice gostovanja hrvatskog glumišta u Splitu ili Dubrovniku. Ali zagrebačko je kazalište djelatno i na području Slavonije, gdje pred kraj 19. stoljeća još uvijek dominiraju diletantske družine, kao u Osijeku ili Vinkovcima. Međutim, učestala gostovanja zagrebačkih glumaca koji doprinose etabliranju hrvatske drame, profesionalizaciji, zatim sve veći interes građanstva i ambicija gradskog zastupstva, učinit će „kazališno pitanje“, pitanje uspostave kontinuiranog Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku oko 1900. godine sve ozbiljnijim – do konačne realizacije 1907. godine.¹⁵⁶⁸

Pod Miletićevim ravnanjem se u rad kazališta uključuju talentirani i značajni pojedinci, od garderobijera Adolfa Röscha do slikara Vlahe Bukovca, Otona Ivekovića, Emanuela Trnke i drugih, naglašavajući dodatno estetsko-vizualnu vrijednost kazališta kroz kostimografiju i scenografiju.¹⁵⁶⁹ Sam je Miletić ravnao i uređenjem enterijera nove kazališne zgrade, dekoracijama koje je naručivao i iz Beča, angažiravši firmu dvorskih kazališnih slikara – Hoftheatermalerfirma Gebrüder K. Kautsky & Rottonara.¹⁵⁷⁰ Novine i spomenute istaknute pojedince Miletić je znao povezati s već ustaljenim radom maestra Zajca, Adama Mandrovića, Augusta Harambašića i drugim „kazališnim snagama“, stvarajući pritom i novu generaciju velikih glumaca i redatelja. Repertoar je pod Miletićem očuvao stalnu hrvatsku operu, koja je nakon privremenog ukidanja pod njim ponovno uvedena, uvođenjem baleta otvorio je prostor za nove autentično hrvatske izvedbe narodnih plesova i kola u kazalištu, ali se izvode i relevantna europska djela.¹⁵⁷¹ Miletić je zajedno s Nikolom Andrićem (1867.-1942.) godine 1896. utemeljio i vodio do 1898. Hrvatsku dramatsku školu koja je isprva djelovala u okviru Glazbenog zavoda,¹⁵⁷² kao prvo takvo suvremeno hrvatsko nacionalno učilište. Andrić je isto tako pod podrškom Miletića i Vlade izradio *Spomen-knjigu* o prošlosti i članovima Hrvatskog zemaljskog kazališta te

¹⁵⁶⁸ O uvjetima pod kojima je 1907. uspostavljeno kazalište vidi: Dragan MUCIĆ, „Osnivanje osječkog kazališta 1907. u kontekstu hrvatske kulture“, *Dani hvarškoga kazališta, moderna – eseji i građa o hrvatskoj dramati i teatru* 7/1 (1980.), 95-106; Antonija BOGNER-ŠABAN, „Početak prije početka“, *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 34/1 (2008.), 209-228.

¹⁵⁶⁹ Martina PETRANOVIĆ, „Prvi koraci hrvatske kostimografije“, *Dani hrvatskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 34/1 (2008.), 265-280.

¹⁵⁷⁰ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, pismo poduzeća „Brüder Kautsky & Rottonara“ predsjedništvu Zemaljske vlade, s.a., kut. 464.

¹⁵⁷¹ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 81.

¹⁵⁷² Treba napomenuti i da je inicijalni stav Zemaljske vlade, koji se iščitava iz komunikata, bio da se radi uštede uvede tek povremeni tečaj za unutarnju svrhu. Razlozi su vjerojatno bili financijske naravi. Međutim, Odjel za bogoštovlje i nastavu u potpunosti je podržao prijedlog intendanta Miletića, podcrtavajući nužnost takve škole. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokumenti br. 2450, 3688, 3883, kut. 464.

repertoaru koji se izvodio do 1895. godine.¹⁵⁷³ Također, kratkotrajno izlazi i *Teatralna biblioteka* s kazališnim vijestima, a od 1895. objavljuje se i *Kazališni almanak* odnosno od 1896. *Kazališni godišnjak*, u kojima su štampani pregledi sezona te različiti drugi podaci vezani uz kazalište i kazališnu upravu. Miletić je od Hrvatskog narodnog kazališta želio stvoriti središnju kulturnu instituciju s „narodnim biljegom“, hrvatskim i slavenskim, ali putem umjetničkog programa koji se sastojao od tri važne točke: složenog repertoara, prepoznatljivog umjetničkog stila i hrvatskog jezika kao jezika izričaja.¹⁵⁷⁴

JEZIK AUTORA	1895.	1896.	1897.	1898.	1899.	1900.
HRVATSKI	7	7	11	14	4	9
SLOVENSKI	1	3	1	3	/	1
ČEŠKI	2	1	2	2	2	1
POLJSKI	/	/	/	/	2	/
RUSKI	2	/	4	2	4	1
NJEMAČKI	11	10	9	12	12	10
ENGLESKI	3	3	6	1	2	/
FRANCUSKI	7	10	18	14	16	6
ŠPANJOLSKI	/	1	/	/	/	2
TALIJANSKI	/	2	2	2	5	2
DANSKI	/	/	/	/	1	/
NORVEŠKI	/	2	1	/	/	/
GRČKI	1	2	1	/	/	/
SANSKRT	/	/	1	/	/	/

Tablica 13. Prikaz broja kazališnih noviteta za razdoblje od 1895. do 1900. (Izvor: *Kazališni godišnjak*).

To se nije nikako moglo dogoditi bez makar i djelomične podrške vlasti. Jasno je to iz kompleksnog odnosa bana i Miletića. Khuen je bio spreman učiniti važan korak prema naprijed u smislu omogućavanja razvoja kazališta u Zagrebu i Hrvatskoj. No isto tako nije bio spreman utjecaj države smanjiti u potpunosti, čak ni na području umjetničkog izražaja, shvaćajući i dalje kazalište kao poligon propagande i političkih poruka usmjerenih profiliranoj publici – građanstvu. Zato je oklijevao Miletiću dati veće ovlasti. Na kraju su popustili i ban i Miletić, uprava je modernizirana i omogućena joj je veća autonomija negoli u bilo kojem razdoblju prije Khuena, osigurane veće dotacije nego u ranijim razdobljima, ali je vidokrug kazališta jasno ograničen.

Uz Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti te Maticu hrvatsku sada i kazalište aktivno sudjeluje u nastojanju da se podupire kulturna scena Trojedne Kraljevine: zato je 1895.

¹⁵⁷³ Dio je objavljen i u obliku kronologije u *Kazališnom almanaku*. Nikola ANDRIĆ, *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade* (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895).

¹⁵⁷⁴ Usp. Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 90.

godine organiziran natječaj za književne nagrade. Kazališna uprava nudila je novčane nagrade za izvorna djela (prednost su imala djela s temama iz hrvatske prošlosti ili suvremenog doba), nastojeći tako podupirati razvoj književnosti i umjetnosti: jedna je nagrada, u iznosu od 500 forinti dodjeljivana za izvorno napisanu tragediju ili dramu, druga je nagrada bila za komediju ili pučku glumu u vrijednosti od 300 forinti te treća za izvorno operno djelo od 500 forinti. Komisija, koju su činili ugledni stručnjaci, Franjo Marković, Ksaver Šandor Gjalski, Eugen Kumičić i Milivoj Šrepel, bila je neovisna i trebala je pridošle radove evaluirati pod lozinkama. Dapače, kazališna je uprava pridržala prava da nagrađena djela izvede.¹⁵⁷⁵ Međutim, neuspjeh u smislu slabog odaziva na natječaj, koji je iduće sezone također ponovljen, bez povećanja interesa, govori koliko je Vlada, a naročito Odjel za bogoštovlje i nastavu, držao čvrsto u svojim rukama veći dio hrvatske inteligencije; „alternativni“ su natječaji izazivali tek rubno pažnju, jer je ugovor s Vladom ili dogovor s odjelnim predstojnikom oko subvencioniranja bio i sigurniji, mogao je biti i unosniji, a ponekad se dogovarao i izvan čisto umjetničkih kriterija.

Treba svakako napomenuti i da je Miletićev odlazak s intendantske pozicije zbog bolesti 1898. godine prošao također uz probleme. Troškovi kazališta samo su iz sezone u sezonu u porastu, pa problemi nastaju i oko angažiranja osoblja ili nabavke rekvizita i dekoracije. Osoblje opere trebalo je kumulativno, i to nakon korekcija plaća (odnosno smanjenja željenih iznosa) od strane Zemaljske vlade, biti isplaćeno sa 28.800 forinti po sezoni, čemu se dodaju još troškovi angažiranja dramskog osoblja (1.200 forinti), šaptača (600 forinti), muški i ženski zbor (18.960 forinti) i orkestar (18.200 forinti).¹⁵⁷⁶ Već su sami ti troškovi predstavljali golemo opterećenje za kazališnu upravu. Ponovno se u novinama govorilo o mogućnosti ukidanja opere, o slaboj posjećenosti kazališta – što je kulminiralo 1899. godine pod novim intendantom Ivom Hreljanovićem (intendant 1898.-1902.) kao još jedna u nizu „kriza Zemaljskog kazališta“: opozicija je bjesnila na Vladu koja je navodno inicirala ukidanje opere, Hreljanović je, kao intendant koji je uoči svojeg imenovanja garantirao uređivanje kazališnih poslova,¹⁵⁷⁷ tražio povećanje Vladine subvencije kako umjetnički program ne bi bio doveden u pitanje, a Zemaljska

¹⁵⁷⁵ *Agramer Zeitung*, 11. X. 1894.; Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 109-110.

¹⁵⁷⁶ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, fascikl „Zemaljsko kazalište“, „Imenik osoblja opere“, kut. 536.

¹⁵⁷⁷ Hreljanović će intendant kazališta biti od 1898. do 1902. godine. Kao kandidat za Miletićevog nasljednika Hreljanović se obratio banu Khuenu, obavezujući se uoči svog potencijalnog imenovanja ne prvenstveno na izvršavanje kakvog umjetničkog programa i koncepcije, nego na sređivanje „okolnosti“, dakle rješavanje „kazališnih briga“ koje opterećuju vladu. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, fascikl „Zemaljsko kazalište“, pismo Ive Hreljanovića banu Khuenu od 16. V. 1898., kut. 536.

je vlada to odbila, objašnjavajući da nema povišenja subvencije, već da treba program mijenjati, prilagoditi ili smanjiti. Prigovaralo se čak i da Vlada kazalištu nameće nekvalitetne operne komade.¹⁵⁷⁸ U Saboru su Gjuro Jakčin (1858.-1925.) i Tadija Smičiklas upozoravali u nekoliko navrata na kraljevsku subvenciju koju je Franjo Josip od 1895. dodijelio kazalištu u Zagrebu i koja je pod banom Khuenom „utopljena“ u fiksni iznos državne subvencije, pa se ona nije ni osjetila; ban se pozivao na ugovor s Miletićem, u kojem piše da kazalište ne brine oko toga iz kojih se sredstava pribavlja fiksna subvencija – pa makar sredstva i dolazila od bečkog dvora.¹⁵⁷⁹

Iako se kriza u smislu javnih rasprava umirila, svoj je pravi epilog dobila 1902., odlaskom Hreljanovića i konačnim ukidanjem opere. Frano Supilo u nadasve negativnoj ocjeni Khuenove politike prema mladim, korupciji koja je stvarala ljude „koji osim položaja, unosne sinekure, stipendija, moći nisu drugo vidjeli niti za narodna prava osjećali“,¹⁵⁸⁰ ističe kako je ukidanje opere motivirano „sa onim svojim [Khuenovim, op. F. Š.] floskulama“ odnosno željom da se hrvatska kultura zatire i umanjuje.¹⁵⁸¹ Zanimljiva je opaska Kršnjavog, koji o mogućnosti ukidanja opere piše: „Meni se te rasprave o usmrćenju opere vide upravo tako kao da bi zabrinuti otac familije videći da duplo toliko treba koliko zaslužuje, ozbiljno razmišljao o tom bil sina ili kćer zadavio da u kući bude manje troška.“¹⁵⁸² Slično se mišljenje može pronaći i u tisku, gdje se na moguće ukidanje opere gledalo kao na kulturni i nacionalni gubitak. Zato se pod inicijativom Elizabete (Lile) Pejačević (1860.-1941.) okuplja probrano društvo onih koji brinu za „kulturni razvitak hrvatskoga naroda“, među njima i Izidor Kršnjavi. Pismom se ta skupina intelektualaca obraća banu, nudeći mu način kako, po njihovom mišljenju, uspostaviti pravilniji budžet kazališta i njime održati operu i operetu te očuvati visoku umjetničku razinu predstava. Radilo se o znalačkom, ali idealiziranom rebalansu proračuna za kazalište, na koji je dakako velikog utjecaja imao Kršnjavi sa svojim uvidom u financijske mogućnosti.¹⁵⁸³

¹⁵⁷⁸ *Agramer Zeitung*, 17. III. i 19. III. 1899.

¹⁵⁷⁹ *Agramer Zeitung*, 13. XII. 1899.

¹⁵⁸⁰ Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare, 1911.), 7.

¹⁵⁸¹ Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare, 1911.), 8-9.

¹⁵⁸² HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“, str. 4, kut. 7. Kršnjavi također ističe vlastito negativno mišljenje o zagrebačkoj operi koje mu „nije osobito na srdce prirasla“ jer prema njegovom mišljenju „smier muzike koji se u nas kultivira“ nije ispravan. Prema njegovom mišljenju, osnovu bi trebala činiti klasična glazba, navodeći Glucka, Mozarta i Haydna koji bi operu usmjerili u „plemenitiji“ smjer. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“, str 5-6, kut. 7.

¹⁵⁸³ O tome koliko je pitanje budžeta bila kompleksna stvar govori i činjenica da je predloženi idealni budžet također završavao u deficitu. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.37., „Predstavka na bana radi opere“, kut. 7. Grofica Lila Pejačević nastavit će svoju brigu za održavanje hrvatske opere, oslanjajući se pritom i na savjete I.

Pitanje financijskog deficita, koji je na kraju Miletićeva mandata dosezao 65.000 forinti, dodatno je opteretilo intendanta čije zdravstveno stanje također nije bilo dobro.¹⁵⁸⁴ Naime, prema ugovoru je Miletić bio dužan taj deficit pokriti iz vlastitih sredstava, ali podržan novcem kojeg bi dobio od otkupa kazališnog inventara koji je nabavio tijekom svoje uprave. Budući da je, prema Miletićevom mišljenju i konzultiranju, inventar višestruko manje procijenjen negoli je doista vrijedio, iz vlastitih je sredstava intendant na odlasku pokrio 47.000 forinti deficita.¹⁵⁸⁵ Pokazuje to vrlo dobro da su Zemaljska vlada i ban nakon više od četiri godine intendature Miletića bili manje spremni pokrivati kazališni deficit, a da se pritom postavljena razina repertoara ne mijenja.

Miletićevi će nasljednici na temelju izgrađenog fundusa, okupljenih suradnika i poboljšanih uvjeta rada u umjetničkom smislu nastaviti zadani pravac.¹⁵⁸⁶ Osim različitih gostovanja, svečanih proslava, predstava u humanitarne svrhe i koncerata simfonijskog orkestra pojavljuju se od 1897. godine i kinematografi kao nova kazališna atrakcija. Međutim, podrška vlasti će za kazališna pitanja s vremenom sve više izostajati. U slučaju kazališta prekretnica možda i nije 1895. godina, koliko odlazak Miletića, koji financijsku situaciju nije, u skladu s mogućnostima, kontrolirao. Osim što je različite zamisli često i iz vlastitih sredstava dodatno pokrивao, pitanje ostaje jesu li njegovi uzori – Pariz, Beč, Prag i drugi europski gradovi bili u skladu sa stanjem u Zagrebu i općenito Trojednoj Kraljevini. Postavlja se dakle i pitanje je li modernizacija i uzdizanje Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu bio preambiciozni projekt? Miletić je pristupao tom projektu prvenstveno kao pasionirani poznavatelj europskih kazališnih prilika, potom kao nacionalno orijentirani patriot koji je hrvatsko glumište želio u okviru Monarhije uzdići i dati mu na važnosti. Ban Khuen-Héderváry na kazalište je gledao kao na važan projekt kojime će dobiti na ugledu i među hrvatskom javnosti i u širim političkim krugovima Dvojne Monarhije, pa je na neko vrijeme stao uz mladog intendanta. No podrška je bila uvjetna,

Kršnjavog. Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.509., „Pejacsevich, Lilla“, dopis I. Kršnjavom s.a., kut. 15.

¹⁵⁸⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, fascikl „Zemaljsko kazalište“, dokument br. 42, kut. 536.

¹⁵⁸⁵ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 423-426. Prema mišljenju Izidora Kršnjavog, važno je pitanje predstavljao fiksni iznos subvencije. On se zalaže za rješenje prema kojem bi se kazalištu ograničio dohodak „po najnužnijoj potrebi“, dakle ne bi se radilo o fiksnom iznosu, već o dogovorenom iznosu, odnosno procjeni. Osim toga, Kršnjavi predlaže različite mjere štednje. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“, str. 4, i „Predstavka na bana radi opere“, kut. 7.

¹⁵⁸⁶ Pod utjecajem bečkih i drugih europskih pozornica, oko 1900. godine stasa i nova generacija redatelja (npr. Ivo Raić i Branimir Šenoa), ali se javljaju i secesijski dramatičari te vrlo upečatljiva secesijska scenografija. O utjecaju secesije na glumište vidi: Nikola BATUŠIĆ, „Secesija u hrvatskom kazalištu“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, ur. Anđelka GALIĆ – Miroslav GAŠPAROVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003.), 206-217

ograničena. S druge strane, i podrška publike, kojom bi mladi intendant dobio potrebni pozitivni impuls, trajno je izostajala.

II.5.2.3.6. Kazalište u trajnoj krizi

Miletića je na intendantskom položaju Hrvatskog narodnog kazališta naslijedio Ivo Hreljanović, student pjevanja u Zagrebu i na Bečkom konzervatoriju koji je važan dio karijere ostvario u njemačkim gradovima Würzburgu, Augsburgu, Karlsruheu te švicarskom Zürichu. Hreljanović se uvelike oslanja na temelje koji su izgrađeni i postavljeni u Miletićevo vrijeme. Nastojao je smanjiti troškove kazališta i stabilizirati financijsku situaciju, a da pritom repertoar i kvaliteta ne budu osjetno kompromitirani. Tako intendant i drugo kazališno osoblje nastavljaju praksu studijskih putovanja u Beč, München, Augsburg, Frankfurt, Ljubljanu, Trst, Graz, Brno, Budimpeštu, itd. gdje nisu samo tražili inspiraciju i uvid u nove pristupe režiji, već i angažmane za zagrebačku pozornicu.¹⁵⁸⁷

Kazališna uprava nastojala je nedostatke primanja u Zagrebu i smanjenje posjećenosti nadoknaditi putovanjima po ostatku zemlje, nadovezujući se također na prakse u Miletićevo vrijeme. Kako je jasno iz jednog dopisa, gostovanja u Karlovcu, Varaždinu, Sarajevu, itd. trebala su osigurati dodatna sredstva, jer se očekivalo da će povećani interes u krajevima gdje takve kazališne predstave nisu dio svakodnevice (kao u Zagrebu) značiti i bolja primanja. Kako bi se pritom putni troškovi i troškovi osoblja minimalizirali, dogovarane su i suradnje s lokalnim društvima poput Dramatskog društva u Varaždinu koje je za manji honorar trebalo sudjelovati u planiranom gostovanju.¹⁵⁸⁸

Treba spomenuti i istovremene pokušaje gradskih poglavarstva u Splitu i Osijeku da dogovore dugotrajnija gostovanja zagrebačkog kazališta. Štoviše, u Osijeku je 1900. godine predstavkom Saboru i banu pokrenut plan kojim se nastojalo omogućiti uvjete za uspostavljanje narodnog kazališta na hrvatskom jeziku u tom gradu. Naime, poglavarstvo predvođeno gradonačelnikom Konstantinom Graffom (gradonačelnik 1895.-1913.) smatralo je da unatoč važnosti Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu ono ipak svojom „kulturnom misijom“ djeluje „lokalno u Zagrebu“. Zato se tražilo da se gradu Osijeku kao „glavnom gradu Slavonije“, kulturnom i trgovišnom središtu te gradu koji svojom poreznom snagom najviše doprinosi pokriću

¹⁵⁸⁷ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl br. 10, kut. 599.

¹⁵⁸⁸ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 3468, kut. 599.

zemaljskog proračuna, uz potporu Zemaljske vlade putem stalne godišnje potpore od nekoliko tisuća forinti, omogućiti stvaranje uvjeta pomoću kojih bi se ubuduće uspostavila vlastita hrvatska kazališna institucija, pokrivajući područje Slavonije.¹⁵⁸⁹ Zemaljska vlada je na zahtjev odgovorila negativno, istaknuvši kako nedostaju potrebna sredstva za financiranje takve inicijative. Taj je odgovor bio sukladan i s ranijim stavom bana Khuena u odnosu na pokušaje kojima bi se paralelne kulturno-obrazovne institucije (usmjerene na područje Slavonije) etablirale u Osijeku. No, vlada je ipak ostala otvorena prijedlogu da se na određeno vrijeme HNK iz Zagreba preseli u Osijek. Uslijedila je ponuda uprave, koja je izračunala da uz troškove od oko 9.000 forinti može jedan ljetni mjesec (dakle izvan sezone) provesti u Osijeku.¹⁵⁹⁰ Poglavarstvo je međutim tu ponudu odbilo, iznoseći kao razloge kako ljetni mjeseci nisu pogodni za trajnije animiranje gradske publike, a osim toga bi preferirali izvođenje opernog repertoara u odnosu na dramski.¹⁵⁹¹ Jasno postaje da je inicijativa pokrenuta prvenstveno radi ideje o uspostavi hrvatskog kazališta u Osijeku, što je pak Zemaljska vlada, poučena kazališnim deficitom u Zagrebu i činjenicom da bi se novo kazalište u Osijeku dodatno natjecalo s njemačkim kazalištem, bez većeg razmišljanja otklonila.

Specifično svojstvo kazališta u odnosu na zemaljsku kulturnu politiku, ovisnost o publici koja je na taj način imala jače izrađenu ulogu sudionika njenog razvoja (i te sfere kulturne politike), predstavljala je ključnu razliku o odnosu na druge kulturne institucije tog vremena. Vlada u slučaju kazališta, za razliku od muzeja i naročito kulturno-obrazovnih ustanova poput Glazbenog zavoda, Akademije ili još očitije – škola, nije mogla računati na oblatorni faktor koji je pohađanje ili posjete činio obavezom. Ta ovisnost o publici dala je kazalištu posebnu, samosvojnu odliku koja je u smislu financiranja kazališta oko 1900. godine predstavljala sve veće opterećenje.¹⁵⁹² Razdoblje pod Hreljanovićem bit će gotovo u potpunosti obilježeno raspravama o koristi i trošku kazališta. Za razliku od Miletića, Hreljanović je osobno iznosio u razgovorima s predstavnicima odjela, pa i samim banom, svoje ideje s obzirom na programske promjene i modifikacije koje bi mogle stanje poboljšati. Pritisak deficita koji je rastao i 1901. godine, uoči Hreljanovićeve odlaska, doseže naime čak 88.815 forinte.¹⁵⁹³ Sve je slabija gledanost, pada

¹⁵⁸⁹ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 1761, dokument broj 159, kut. 599.

¹⁵⁹⁰ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 1761, dokument broj 142, kut. 599.

¹⁵⁹¹ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 1761, dokument broj 1292, kut. 599.

¹⁵⁹² Philipp THER, „Einführung in die Kulturpolitik der kontinentalen Imperien“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 11.

¹⁵⁹³ *Obzor*, 10. II. 1902.

pretplata na lože, što će dodatno utjecati na formiranje oštrijih, kritičnijih stavova o kazalištu. Veliki problem uprave je pokrivanje plaća osoblja, zbog čega se u nekoliko navrata od Zemaljske vlade moli pomoć ili u obliku isplate određenog iznosa od fiksne subvencije ili pak kao dodatna financijska sredstva.¹⁵⁹⁴ Zemaljska vlada čak je dopustila i povišenje godišnje subvencije, koja će u Hreljanovićevo iznositi 50.000 forinti. Sve više će međutim izostajati podrška građana. Pod takvim uvjetima se kazališna uprava, u jednom dopisu Zemaljskoj vladi, pravda da pad pretplata koji je zabilježen 1900. godine nije zbog slabijeg programa tj. nije nastupio njenom krivnjom, jer uprava i Hrvatsko narodno kazalište premašuju domete „provincijskog kazališta“.¹⁵⁹⁵ I pravaški satirički list *Stršen* u šaljivoj pjesmi „Naša Thalija“¹⁵⁹⁶ parodizira situaciju u kazalištu:

Naša Thalija.

Hoću da me dobro shvati
Svaki Hrvat patriota,
Kom tek nije kazalište,
Iza svega briga stota:

Kad u kazalištu sjediš,
Duša će te da zaboli,
Čuvstvo tuge ne će moći
Srcu tvome da odoli.

Vidiš prazno gledalište,
Baš kad puno mora biti,
Pa od stida nehaj takvi
Sam pred sobom želiš skriti.

Al' što oko jasno vidi
Sakrit se ni srcu neda:
Zar da nas ko nemarnike
Podrugljivo tudjin gleda?

Tako sboriš sam u sebi,
U Thalije našem hramu,
Zureć baš kod svake drame
Tužno u – prazninu samu!

Ej, i tomu, Zagrebčani,
Mora jednom biti kraja,
To je točka s kojom sve vas
Rodoljubna dužnost spaja!

Zato treba pokazati
Sad, dok vremena još ima,

¹⁵⁹⁴ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., dokument broj 206, kut. 599.

¹⁵⁹⁵ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, fascikl broj 4657, kut. 599.

¹⁵⁹⁶ *Stršen*, 20. IX. 1899.

Da hrvatska Thalija je
Jednako vam mila s v i m a!

Budući da Hreljanović svoj glavni zadatak – financijski oporavak – nije ispunio, 1902. godine, uoči ukidanja opere, operete i baleta, podnosi ostavku.¹⁵⁹⁷ Upravu nad kazalištem preuzima treći intendant, etablirani glumac i redatelj Adam Mandrović (intendant 1902.-1907.) koji se vratio netom iz Sofije gdje je bio djelatatan kao pedagog i redatelj. Budući da je opera ukinuta, Mandroviću je odmah dodijeljen i iskusni dramaturg Nikola Andrić, u nastojanju da klasični i moderni dramski repertoar bude „savršen“, „dostojan“ Hrvatskog narodnog kazališta.¹⁵⁹⁸

Dileme oko kazališta na početku 20. stoljeća vrlo dobro rezimira jedan članak Izidora Kršnjavog, objavljen u *Narodnim novinama* početkom 1902. godine.¹⁵⁹⁹ Kršnjavi piše o kavanskom razgovoru kojeg je o kazalištu vodio s jednim „davnim prijateljem“. U razgovoru su dotaknuti svi problemi kazališta – deficit, troškovi glumaca, slaba posjećenost drame, cijena odlaska u kazalište za građane, različiti ukusi posjetitelja, veliki izdaci za operu, uloga Zemaljske vlade, intendanta, stručne uprave, problemi kazališne zgrade. Iz razgovora dvojice intelektualaca jasno je da odgovornost za probleme nije lako identificirati, odnosno da se radi o više istovremenih čimbenika koji ih prouzrokuju. Radikalno rješenje koje će Kršnjavijev prijatelj ponuditi, a sam Kršnjavi na kraju „razgovora“ donekle podržati, ukazuje upravo na povezanost tih čimbenika. Naime, pod pretpostavkom da je nova kazališna zgrada ipak prevelika za omanju redovitu kazališnu publiku, ali je nužnost kod većih kazališnih zbivanja kao što su važna gostovanja (Ermete Novelli, Ermete Zacconi) koja pobude širi interes građana, otvara se mogućnost unajmljivanja druge, manje kazališne prostorije (prijedlog je dvorana „Sokola“). Tako bi dio kazališne publike zainteresiran za „najfinije pojave u kulturi“ mogao nesmetano uživati u izvedbama stranih djela ili drame, dok bi za one kojima „treba krupnije duševne hrane“, dakle za šire mase manje istančana ukusa, bili po rasporedu priređivani komadi u samoj kazališnoj zgradi. Financijski bi se ta ideja pokrila dakako ponovno uz pomoć i pripomoć vlade. Od ideja iz „kazališnog razgovora“ ništa nije realizirano, međutim razgovor – a možda i, kako *Obzor* ironično insinuira u osvrtu na njegov tekst, „[i]nterview [sic] sa samim sobom“,¹⁶⁰⁰ ukazuje s jedne strane na probleme financiranja i održavanja kulture, na položaj Zagreba koji je istovremeno i središte i

¹⁵⁹⁷ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1902., dokument br. 1500, kut. 599.

¹⁵⁹⁸ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1902., pismo A. Mandrovića Zemaljskoj vladi od 2. IV. 1902., kut. 599.

¹⁵⁹⁹ *Narodne novine*, 6. II. 1902.

¹⁶⁰⁰ *Obzor*, 8. II. 1902.

periferija, na zagrebačku publiku – ali i na intelektualce, koji raspravljaju, smišljaju, vode skoro paralelnu kulturnu politiku, ponekad udaljeniju, a ponekad i bližu realnosti.

II.5.2.3.7. „Samo za zrak?“ *Zagrebačka kazališna kultura*

Glavni cilj politike prema kazalištu bio je utjecati na što veću publiku. Ostvarivano je to na različite načine: putem izjava za medije, načelnih potpora „kulturi i kazalištu“, kroz umjetnički program, slanjem određenih političkih poruka. I one koje su ostale cenzurirane, dakle koje nisu smjele biti u određenom trenutku poslone, sasvim su sigurno važne – ukazuje na to primjer iz svečanosti u listopadu 1895. godine. Javne rasprave s druge strane, baš kao i neke manje očite situacije, jasno pokazuju da je kazalište – a naročito hrvatska opera – u široj javnosti prepoznato kao temeljna kulturna institucija od nacionalne važnosti.¹⁶⁰¹ Taj se nacionalni naboj, povezan s kazalištem od preporodnog razdoblja do kraja 19. stoljeća, održao.

Kazalište je i prostor raznih ekscesa: od manjih nestašluka, lošeg ponašanja, incidenata ili šteta koje su prouzrokovali nepažljivi studenti do prostora velikih političkih poruka. Tako je 1889. tijekom predstave „Nikola Šubić Zrinski“ mladi gimnazijalac imena Stjepan Radić, nakon što se čitavu večer ponašao neobično, što je „pljeskao kao lud“ i raspitivao se kod svojih kolega za određeni prizor, trenutak kada Zrinski odbija ponuđenu krunu uz riječi „Hrvatima ne treba kralja, Hrvatima ban je kralj“, što je te njegove poznanike učinilo poprilično nesigurnima, napokon dočekao trenutak i uzviknuo: „slava Zrinskome, dolje tiranin Héderváry“.¹⁶⁰² Pripremajući se za svoj protestni čin, Radić je upijao predstavu, gradio nacionalni naboj kao najbolji poticaj. Agenti koji su ga čitavu večer u kazalištu pratili, imali su što za prijaviti pa je Radić ubrzo završio u zatvoru, po prvi put.¹⁶⁰³ Međutim pored Radića i incidentalnih situacija, i obični su posjetitelji kazališta dolazili očekujući određenu razinu rodoljublja, domoljublja i nacionalnog naboja – bio je to jedan od glavnih faktora motivacije posjete kazalištu. Ukazuju na to patriotska „navijačka“

¹⁶⁰¹ Jedan dobar primjer brige prema kazalištu i operi na mikrorazini su razna ulaganja, anonimna ili javna, koja su novine primale od građana. Tako se u vrijeme krize opere, kada se govorilo o njenom ukidanju, prikupljaju novčana sredstva za uzdržavanje i u široj javnosti. *Narodne novine* primjerice u lipnju 1889. primaju od gospođe Slave Antolek-Orešek iz Varaždina anonimnu uplatu od 5 forinti za „hrv. operu“ koju objavljuju. Tu je uplatu uredništvo novina potom uložilo u Zagrebačku štedionicu, te je novac stajao na raspolaganju Vladi, odnosno kazalištu. Godine 1894. je potom gospođa Antolek Orešek uložnicu podigla preko Zemaljske vlade, dobivši ukupno s kamatama 6 forinti i 1 novč. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokumenti br. 414 i 1623, kut. 464.

¹⁶⁰² Stjepan RADIĆ, *Praški zapisi: autobiografska proza* (Zagreb: Znanje, 1985.), 107.

¹⁶⁰³ Vidi: Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo 1889.-1928.* (Zagreb: Dom i svijet, 2003.).

publika i darežljivost iskazana u novčanim potporama. Međutim, već se sredinom 19. stoljeća počinje javljati i viša razina praćenja kazališta, usmjerena prema kritičko-estetičkoj razini.¹⁶⁰⁴

	Večer			Popodne		
	DRAMA	OPERA	OPERETA	DRAMA	OPERA	OPERETA
Prizemna loža za 4 osobe	5	6	6	3,50	5	5
Loža u I. katu za 4 osobe	5	6	6	4	5	5
Loža u II. katu za 4 osobe	4	5	5	2,50	4	4
Ulaznica za lože za svaku daljnju osobu	0,50	0,60	0,60	0,30	0,50	0,50
Naslonjač	1,50	1,60	1,60	0,70	1,50	1,50
Sjedište u parteru I-V	1	1,30	1,30	0,50	1	1
Sjedište u parteru VI-VIII	0,80	1	1		0,80	0,80
Zatvorena galerija	0,50	0,80	0,80	0,30	0,50	0,50
Stajanje u parteru	0,50	0,70	0,70	0,30	0,50	0,50
Otvorena galerija	0,30	0,30	0,30	0,10	0,30	0,30
Đaci i vojnici	0,20	0,40	0,40	0,10	0,20	0,20

Tablica 14. Prikaz cijena (u forintama i novčićima) ulaznica za predstave u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (staro kazalište) za sezonu 1894./1895. (Izvor: *Kazališni almanak*, 1895.).

Pod Miletićevim ravnanjem kazališta javljaju se i prvi organizirani pokušaji uključivanja šireg kruga publike, „odgajanja“ kazališne publike: organiziraju se ciljane predstave za školsku djecu, za ruralno stanovništvo iz okolice Zagreba i šire. Prijepodnevnne su predstave za srednjoškolsku djecu besplatne. Trajne popuste mogu ostvariti đaci i vojnici. U doba Miletića i njegova nasljednika Hreljanovića cijene su iz sezone u sezonu iste. Za drame je najskuplja karta u loži u prizemlju proscenija iznosila 10 forinti a najjeftinije stajanje mjesto 10 novčića. Cijene opernih i operetnih predstava su bile skuplje, pa je karta za najbolja mjesta bila 20% skuplja u odnosu na cijene karata za drame, dok je najjeftinija karta bila čak 200% skuplja, pa je tako stajanje mjesto iznosilo 30 novčića.¹⁶⁰⁵

Snižene cijene ulaznica za hrvatske drame predstavljale su mjeru kojom se željelo privući veći broj gledatelja. Miletić preuzima prakse velikih europskih kazališta koja su se trudila naročito

¹⁶⁰⁴Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 283.

¹⁶⁰⁵ Prema: *Kazališni godišnjak*, 1895.-1901.

operu promovirati kao „demokratsku“, otvorenu za zainteresiranu publiku, dakle različite slojeve pučanstva. U Parizu, jednom od glavnih Miletićevih uzora za organizaciju glumišta, „publika iz loža“ je unatoč tome tvorila zasebnu, iako sve više heterogenu skupinu ljudi.¹⁶⁰⁶ Slično, iako u znatno manjim razmjerima, događalo se i u Zagrebu. Obični i neredoviti ili po posebnoj prilici pozvani posjetitelji činili su jednu skupinu posjetitelja; oni međutim nisu bili niti financijski stup uzdržavanja kazališta, niti se repertoar prilagođavao njima. Jezgru kazališne publike oko koje se uglavnom mogla zaključiti financijska struktura prihoda i koji su predstavljali ciljanu publiku, bili su pretplatnici u ložama. Dakako, ništa ekstravagantno kao u Parizu ili Beču, gdje su doslovno čitave lože podešene prema zahtjevima, idejama i ukusu zakupnika koji su godišnje plaćali pravo malo bogatstvo za „svoj“ izdvojeni prostor lože, koja je dakako imala značenje društvenog, statusnog simbola. U Zagrebu nije moglo biti prevelikih razlika unutar skupine posjetitelja koji su plaćali godišnju pretplatu na ložu, iako se pazilo na to da mjesta budu rezervirana samo za najuglednije posjetitelje, bilo da se radilo imućnim građanima, politički istaknutim pojedincima ili pak predvodnicima kulture, etabliranim književnicima, ravnateljima, itd. Lože zagrebačkog kazališta povezivale su na taj način različite elite: od bogatijih građevnih poduzetnika i arhitekata, inteligencije, plemstva pa do predstavnika političkih stranaka ili režima (odjelni predstojnici).¹⁶⁰⁷

Najsvečaniji trenutak u svojoj povijesti do 1918. godine kazalište je doživjelo u listopadu 1895. tijekom posjeta Franje Josipa, kada je uz vladara, koji je okupirao desnu ložu polukata proscenija, u zagrebačkom kazalištu boravio veći broj mađarskih i austrijskih svečanih uzvanika na ložama polukata te prvog i drugog kata, dok su hrvatske elite uglavnom smještene udaljenije. Tijekom uobičajene sezone raspored je bio manje opterećen nositeljima visokih državnih dužnosti, iako su neki od njih ipak bili češći gosti glumišta. Uz bansku, dvostruku ložu (obično na prvom katu), dolazile su i lože za predstavnike gradske vlasti, loža baruna Vladimira i Ljudevita Vranyczanyja, a u neposrednoj blizini još su bili i drugi istaknuti pojedinci režima, poput Armina Pavića, Vladislava Cuculića, Vladimira Mažuranića, Vinka Kriškovića, Stjepana i Franje Speveca, Milivoja Šrepela i drugih.¹⁶⁰⁸ Lože su okupirali i predstavnici privredne elite, privrednih dinastija koje su imale i novaca i želje da se statusno potvrđuju u gradu, dok je starog plemstva u kazalištu

¹⁶⁰⁶ Anselm GERHARD, *The Urbanization of Opera. Music Theater in Paris in the Nineteenth Century* (Chicago-London: University of Chicago Press, 1998.), 25-33.

¹⁶⁰⁷ Usp. Miriam Mary BRGLES, „Socio-kulturni aspekti razvoja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu od preseljenja u novu zgradu 1895. godine do 2011. godine“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2015., 82-83.

¹⁶⁰⁸ Često su muševu u kazalištu „zastupale“ njihove supruge koje su umjesto njih odlazile na predstave.

sve manje. I predstavnici kulturnih elita smješteni su u ložama, poput Ksavera Šandora Gjalskog, Josipa Brunšmida, Julija Šenoe, Julija Rorauera, Mije Kišpatića, Pere Budmanija, itd.¹⁶⁰⁹

	1894.	1895.	1896.	1897.	1898.	1899.	1900.
Prizemlje/ mezanin	7	21	20	21	20	7	7
	14	21	20	17	7	21	21
I. kat	20	20	17	12	8	13	13
	20	21	13	5	1	/	/
II. kat	8	3	2	1	/	2	2
	14	2	3	/	/	/	/

Tablica 15. Prikaz trenda aboniranja loža od 1894. do 1900. godine. Sivo označeno područje označava predstave na „neparne“ pretplatnike, bijelo na „parne“ pretplatnike, kako su se izvodile predstave. (Izvor: *Kazališni godišnjak*, 1895.).

Dio zagrebačke publike na prijelazu stoljeća pokazuje, čak i u odnosu na druge kazališne gradove Austro-Ugarske Monarhije, verziranost u ukusu ili kritici, ne zaostajući niti po praćenju najvažnijih europskih imena.¹⁶¹⁰ Ipak, gledateljstvo je još krajem 19. stoljeća manje predvidljivo. Kršnjavi, uspoređujući kazališne afinitete nekih drugih zemalja, zaključuje da je u Zagrebu publika pretežno „blos für Luft“ [doslovno „samo za zrak“], a ne za „Kunst“ [umjetnost].¹⁶¹¹ Neki će važni glumci, poput Andrije Fijana, privremeno ili trajnije napustiti zagrebačko kazalište, dok će drugi, kao primjerice Adam Mandrović, doživjeti proslavu svojih jubileja uz vrlo slabu posjećenost i „nijemi oproštaj“.¹⁶¹² Važno je napomenuti da su prilike kao što je bilo otvaranje kazališta, potom prvo prikazivanje *Porina* i druge izvanredne svečanosti bile u osnovi iznimne situacije u kojima je posjećenost kazališta bila izuzetno dobra. Standardni je kazališni repertoar predstava uglavnom mnogo slabije posjećen. Sociologinja Miriam Mary Brgles u svojoj analizi kazališnih prilika oko 1900. godine ističe s jedne strane faktor političke podrške te s druge strane porast financijske moći građanstva kao ključne činjenice pri funkcioniranju kazališta.¹⁶¹³ Dok je u europskim centrima kazalište ujedno i mjesto susreta s vladarom ili predstavnicima vladarske dinastije, u Zagrebu se ban i banica u kazalištu ne pojavljuju učestalo: radije prepuštaju redovito

¹⁶⁰⁹ Podaci prema: *Kazališni almanak za godinu 1895.* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1895.) i *Kazališni godišnjak za razdoblje Miletićeve i Hreljanovićeve intendature.*

¹⁶¹⁰ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 285-288.

¹⁶¹¹ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.36., „Pitanje intendanta kazališta u Zagrebu 1899. god.“, str. 2, kut. 7.

¹⁶¹² jepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 404-405.

¹⁶¹³ Miriam Mary BRGLES, „Socio-kulturni aspekti razvoja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu od preseljenja u novu zgradu 1895. godine do 2011. godine“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2015., 80.

posjećivanje drugim predstavnicima vlasti. No, banovo pojavljivanje u kazalištu vrlo vjerojatno bi izazvalo čak i suprotni efekt. S druge strane, plemstvo i bogatiji građani i dalje predstavljaju mali postotak gradskog stanovništva; Miletićev i Hreljanovićev repertoar, okrenut prema nacionalnom osvješćivanju i želji da se rodoljubni duh pobudi vrlo vjerojatno je prije mogao privući niže društvene slojeve, koji su u financijskom smislu slabije stajali. Osim što je i unatoč sniženim cijenama kazališna karta za predstavu i dalje smatrana u određenoj mjeri luksuzom, manje bogati građani ni prema svojim navikama nisu bili orijentirani na ustaljene posjete kazalištu.¹⁶¹⁴ Pritom kazalište sve više postaje sredstvo političkih natezanja, kako od strane režima tako i od oporbe. Padale su u novinama teške optužbe, pisali su se dramatični tekstovi o sudbini glumišta, važnosti rodoljublja u kazalištu, no mnogo je više ljudi pratilo ta zbivanja oko kazališta u medijima, nego stvarne kazališne predstave u kazalištu. Tako zagrebačko kazalište oko 1900. godine ulazi u određeni „procjep“, između intendantskih vizija i težnja, političkih igra i stvarnih mogućnosti.

Publika je osim toga, čini se još uvijek slabije upoznata i s pravilima ponašanja i europskim standardima u kazalištu te izuzetno neredovita u posjećivanju kazališta. Vidi se to iz nekoliko primjera. Dok su se predstave izvodile u staroj kazališnoj zgradi, maksimalni profit pri rasprodanoj kući bio je 150 forinti po večeri. Prosječno se 1894. godine ostvarivao bruto prihod od 30 do 35 forinti po večeri za drame, nešto više za opere i operete za koje se bilježio poboljšani posjet.¹⁶¹⁵ Da se međutim situacija u novoj kazališnoj zgradi, sa skoro dvostruko više mjesta, nije pretjerano poboljšala govori već 1895. godina, tek netom nakon svečanog otvaranja koje je bilo popraćeno punom kućom i velikom pozornošću. Najveće su prihode kazalištu donosile pretplate na lože i sjedala (oko 20.000 forinti u dobroj sezoni), zatim garderoba (oko 5.000 forinti), kazališna slastičarna i restauracija (oko 600 forinti), itd.¹⁶¹⁶ Od sezone 1900./1901. uvode se na preporuku kazališne uprave i odobrenje Vlade reducirane cijene pretplata za lože, želeći njima privući eventualno nove stalne posjetitelje. Slab interes u odnosu na dramski repertoar nastojao se pokriti na način da se činovnicima snizi cijena lože za čak 50% (npr. loža u prvom katu iznosila bi 3 umjesto standardnih 6 forinti).¹⁶¹⁷ S druge strane, nastojalo se izbjeći rasterećenje bliskih kulturnih društava s obzirom na kazalište: tako je kazališna uprava odbila molbu Društva hrvatskih književnika da im se cijene ulaznica reduciraju, navodeći da „[a]ko gg. književnici žele ići u

¹⁶¹⁴ Usp. Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod, 1982.), 61-62.

¹⁶¹⁵ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 185.

¹⁶¹⁶ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 6.3.3.37., „Predstavka na bana radi opere“, kut. 7.

¹⁶¹⁷ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, dokumenti br. 4657 i 4879, kut. 599.

kazalište to su im cene za dramu dosta snižene, a za operu neka plate kao i drugo občinstvo“, pravdajući se kako ni kazališta u Beču, Grazu ili Pragu (osim češkog kazališta) ne odobravaju slične popuste.¹⁶¹⁸

Pravaški list *Trn* 1898. godine donosi pošalicu: „U kazalište se ide, kad se predstava u zadnji čas odgodi. Opera bi se onda polazila, kad je više nema. Na Sljeme se ide, kad kiša pada.“¹⁶¹⁹ Jedan od razloga slabije motivacije za odlazak u kazalište su i graditeljski nedostaci nove zgrade. Nedostatke, koje je uočavala već tijekom gradnje kazališna uprava, nisu mogli zaobići ni posjetitelji. Naime nedugo nakon otvorenja jedan je kazališni posjetitelj u *Agramer Zeitungu* napisao kratki izvještaj o svojoj averziji prema balkonskim mjestima. Ukratko: mjesta na balkonima su skupa, neudobna, nude slab pregled scene, događaju se nezgodne situacije, a ponašanje ljudi često nije na razini – „glupa gusko“ ili „glupane“ su izrazi koje se nerijetko mogu čuti.¹⁶²⁰

	Večer			Popodne		
	DRAMA	OPERA	OPERETA	DRAMA	OPERA	OPERETA
Proscenij loža prizemlje	10	12	12	6	7	7
Loža mezanin	8	10	10	4	5	5
Loža I. kat	6	8	8	3	4	4
Loža II. kat	3	5	5	2	3	3
Pojedina sjedala u loži mezanin	2	2,50	2,50	1	1,25	1,25
Pojedina sjedala u loži I. kat	1,50	2	2	0,75	1	1
Pojedina sjedala u loži II. kat	0,75	1,25	1,25	0,50	0,75	0,75
Parket I.-III. red	1,20	2	2	1	1,20	1,20
Parket IV.-VIII. red	1	1,50	1,50	0,60	0,80	0,80
Parket IX.-XIV. red	0,80	1,20	1,20	0,40	0,60	0,60
Balkon I. red	0,80	1	1	0,60	0,80	0,80
Balkon II.-IV. red	0,50	0,80	0,80	0,40	0,50	0,50
Balkon od V. reda	0,40	0,60	0,60	0,30	0,40	0,40
Stajajući parter	0,40	0,50	0,50	0,30	0,40	0,40
Đaci i vojnici	0,20	0,30	0,30	0,20	0,20	0,20
Stajaća galerija	0,20	0,30	0,30	0,10	0,20	0,20

¹⁶¹⁸ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, dokument br. 6257, kut. 599.

¹⁶¹⁹ *Trn*, 5. VI. 1898.

¹⁶²⁰ *Agramer Zeitung*, 4. III. 1896.

Tablica 16. Prikaz cijena (u forintama i novčićima) ulaznica za predstave u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (nova zgrada) od sezone 1895./1896. do 1900. godine (Izvor: *Kazališni godišnjak*).

Kada je riječ o ponašanju u kazalištu, zanimljivo je istaknuti jedan pomalo bizaran problem koji je neko vrijeme opteretio kazališnu upravu, doveo u pitanje integritet novinskih kritičara i uloge novina te na kraju iziskivao intervenciju vlasti. Kazalištu je naime 1901. godine u jednom dopisu naznačeno da se tijekom predstava „ostentativnim načinom“ u ložama izražava opredjeljenje, negodovanje ili odobravanje događanja na pozornici.¹⁶²¹ Što je bilo po srijedi? Kazališna uprava dogovarala je početkom sezone posebno u suglasju s urednicima pojedinih novina stalna mjesta u gledalištu. Ranije su mjesta novinskih kritičara bila najčešće raspoređena po parketu, no od 1899. godine, kada pada broj posjetitelja, preraspoređeni su i kritičari na određene dijelove loža. Tada dolazi i do spomenutog incidenta, jer se kritičar *Narodnih novina* Janko Ibler požalio da mu je „nametnuto društvo s Obzorom ili Viencem“ što je, prema njegovom mišljenju, neprihvatljivo (jer je dogovoreno samo dijeljenje lože s kritikom *Agramer Zeitung*) te prijetio da će njegove *Narodne novine* prestati objavljivati kazališne reklame i obavijesti – što se na neko vrijeme očito i dogodilo. Hreljanović se obratio potom Zemaljskoj vladi, koja je i vlasnik *Narodnih novina*, kako bi se situacija primirila.¹⁶²² Od novinske uprave zatraženo je potom očitovanje, a uslijedile su i daljnje pritužbe Hreljanovića na ponašanje i pisanje Iblera o kazalištu, koji ne samo da ne izvještava o predstavama, već i izravno napada intendanta na osobnoj razini.¹⁶²³ Ibler se zatim još jednom privatno javlja upravi, ponavlja kako su mu mjesta u loži neprihvatljiva jer su „loša“, baš kao i „nametnuto učestvovanje“ drugih listova.¹⁶²⁴ Situacija je napokon, nakon nekoliko tjedana, razriješena budući da je vladin povjerenik urgirao kod uredništva *Narodnih novina* te im je naređeno da se kazališna kritika „u buduće kani napadaja“ na kazališnu upravu.¹⁶²⁵

Treba napomenuti da je „kazališni bon-ton“ za neke posjetitelje još uvijek bio nepoznanica. Doduše, u prvoj je polovici 19. stoljeća postojao posve drugačiji „kodeks“ ponašanja u kazalištima diljem Europe: tako je primjerice interakcija publike prilikom izvođenja predstave ili

¹⁶²¹ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, dokument br. 5026, kut. 599.

¹⁶²² HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, pismo J. Iblera kazališnoj upravi od 9. III. 1901. i dokument br. 1627, kut. 599.

¹⁶²³ *Narodne novine*, 13. IX. 1901.

¹⁶²⁴ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, pismo J. Iblera kazališnoj upravi od 3. IX. 1901., kut. 599.

¹⁶²⁵ HR-HDA-78-PRZV, 6-6b/1900., fascikl 4657, dokument br. 4878, kut. 599.

čak razgovor među publikom bio uobičajen.¹⁶²⁶ Neke od tih praksi zadržale su se kod zagrebačke publike i u posve drugačijim okolnostima kasnog 19. stoljeća. Koliko u Zagrebu šira publika još uvijek nije bila uhodana u prakse ponašanja u kazalištu pokazuju dobro neki sitni primjeri. Tako je Miletić 1894. godine morao od Zemaljske vlade tražiti naredbu da „gospodje u kazalištu skinu šešire za vrijeme predstave“.¹⁶²⁷ S druge strane, kada je svečanost u listopadu 1895. godine upriličena, studenti – koji su činili integralni dio programa – su kao gosti u kazalištu oštetili inventar. Još 1896. godine se, u kontekstu kasnih vremena održavanja predstava (često zbog tehničkih problema koji su otegli čitavo trajanje predstava), govorilo i o učestalom nepristojnom kašnjenju publike na predstave.¹⁶²⁸ Novine također otkrivaju različite pritužbe o razgovoru i šaputanju u kazalištu, o preglasnim pojedincima, posjetiteljima koji su visoki i tijekom priredbi ne sjede, itd.

Kazalište je i pred kraj 19. stoljeća još uvijek bila institucija za odabranu društvenu i kulturnu elitu. Čak i popularna opera ili opereta nisu mogle privući stalnu pozornost šireg građanstva. Interesantno je konstatirati međutim da je javna rasprava o kazalištu, o njegovom stanju i razvoju, privlačila kudikamo više interesa negoli same predstave. Bez obzira na to, kazalište je imalo izuzetno važnu ulogu i u razvoju nacionalne kulture, ali i u državnoj kulturnoj politici. Glumište je predstavljalo sponu koja je književnost, estetiku i jezik povezivala s educiranim, ali i mladim građanstvom. Miletić je uspostavio suvremeni „administrativno-upravni i estetički obrazac“, upravni prototip.¹⁶²⁹ Pod njim i njegovim nasljednicima Ivom Hreljanovićem i Adamom Mandrovićem, glumište dobiva izraženo nacionalni, hrvatski i slavenski predznak, koji je k tome bio na putu transformacije prema suvremenim europskim modernističkim standardima i tendencijama.

II.5.2.4. Glazbeni zavod između vlasti, politike i kulture

Zagrebački se glazbeni život na prijelazu stoljeća također intenzivira. Nakon što je početkom 19. stoljeća održan prvi koncert koji je okupio glazbene amatere i profesionalce u Zagrebu (travanj 1827.), postupno se od ljubitelja i prijatelja glazbe, isprva Societas filharmonica

¹⁶²⁶ Anselm GERHARD, *The Urbanization of Opera: Music Theater in Paris in the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 2000.), 21-22.

¹⁶²⁷ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-6b, dokument br. 4144, kut. 464.

¹⁶²⁸ *Agramer Zeitung*, 22. II. 1896.

¹⁶²⁹ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 243-244.

zagrebiensis,¹⁶³⁰ razvijala ozbiljnija institucija; Sabor je 1861. godine društvo i s glazbenom „učionom“ podigao na razinu Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda, odgodivši organizaciju konzervatorija „za bolja vremena“. No Zavodu je ipak dodijeljena trajna godišnja subvencija, u početku u iznosu od 800 forinti, a tražio se i način kako instituciju uz pomoć državnih dotacija proširiti.¹⁶³¹ Godine 1876. Društvo seli u novoizgrađenu zgradu u Gundulićevoj ulici čime se rješava dugogodišnji problem trajnog smještaja, a nakon potresa 1880. godine vrši se prema projektu arhitekta Hermana Bolléa obnova oštećenja, pa je krajem 1882. konačno otvorena koncertna dvorana.¹⁶³² Osim dvorane, koja postaje važno kulturno mjesto okupljanja, jer se organiziraju, uz koncerte, i plesovi, čajanke, priredbe, književne večeri, javna predavanja te razna druga društvena okupljanja, važan utjecaj na razvoj glazbenog života u glavnom gradu imaju naročito dva već etablirana glazbena korifeja: Ivan Zajc i Franjo Kuhač. Zajc (1832.-1914.), se 1870. vraća u Zagreb iz Beča na nagovor Josipa Juraja Strossmayera, Augusta Šenoae, Petra Preradovića i drugih, kako bi preuzeo ravnanje opere u Hrvatskom narodnom kazalištu i upravu glazbene škole.¹⁶³³ Svojim je ravnanjem opere Zajc podigao općenito ugled Zagrebu u Dunavskoj Monarhiji, te su na njegov nagovor dolazili i izvana umjetnici kao što je operni pjevač Ernesto Cammarota koji je dotada pjevao s opernim družinama diljem Italije. Shvaćao je da glazbeni život u Zagrebu treba nužno profesionalizirati i bolje organizirati, a iskustvo u inozemstvu dalo mu je dobru podlogu da to učini. Zajc, u suradnji s drugim stručnjacima kao što su Franjo Marković, kasnije Vjekoslav Klaić, Stjepan Miletić i drugi, radi na boljem školovanju i razvoju mladih talenata, na profesionalizaciji orkestra, pokušava afirmirati hrvatsku operu i uvesti pod utjecajem na talijansku operu ustaljeni repertoar. Pod njegovim vodstvom se u skoro dvadeset godina upravljanja izvode ukupno pedeset i dvije opere, od kojih jedanaest hrvatskih i trinaest opereta.¹⁶³⁴

¹⁶³⁰ Kasnije se društvo još nazivalo „Skladnoglasja društvo zagrebačko“ (1847.-1852.) i „Društvo prijateljah muzike u Zagrebu“ (1852.-1861.).

¹⁶³¹ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.* (Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića, 1862.), 670; Andreas GOTTSMANN, *Staatskunst oder Kulturstaat? Die Kunstpolitik im Selbstverständnis der Donaumonarchie* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2017.), 172.

¹⁶³² Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (Zagreb: Leykam International, 2013.), 361.

¹⁶³³ O Zajčevom djelovanju i ulozi u Glazbenom zavodu vidi naročito: Zdravko BLAŽEKOVIĆ, „Djelatnost Ivana Zajca u okvirima Hrvatskog zemaljskog glazbenog zavoda“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832-1914)*, ur. Lovro ŽUPANOVIĆ (Zagreb: JAZU, 1982.), 55-77.

¹⁶³⁴ Hubert PETTAN, „Ivan Zajc – utemeljitelj i prvi ravnatelj zagrebačke opere“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832-1914)*, ur. Lovro ŽUPANOVIĆ (Zagreb: JAZU, 1982.), 41-54; Sanja MAJER-BOBETKO, „Glazbeni svijet Ivana Zajca“, *Hrvatska revija* 14/4 (2014.), 51-55.

Franjo Ksaver Kuhač se nakon Leipziga, Weimara, Beča i Budimpešte također 1871. godine trajno nastanio u Zagrebu, opet posredstvom Strossmayera i mlađih „kulturnih organizatora“ u Mažuranićevo vrijeme predvođenih Ladislavom Mrazovićem.¹⁶³⁵ Kuhač će svojim djelovanjem, recepcijom herbartijanske filozofije estetike primijenjene na područje muzikologije, slijedeći u tome teorijske predstavlke Eduarda Hanslicka,¹⁶³⁶ uvelike utjecati na stvaranje kruga profesionalnih glazbenih kritičara i muzikologa, na razvoj „narodne“ glazbe, ali će također pridonijeti i pomaku prema „estetičkom pluralitetu“ u kulturnoj klimi Zagreba te Hrvatske i Slavonije oko 1900. godine.¹⁶³⁷ Svojim će specifičnim stilom života, koji ga je dovodio ponekad i do ruba egzistencije, ali i svojom osebnom osobnošću, Kuhač tijekom života češće ostati izvan institucijskih struktura (najduže će se zadržati kao učitelj u školi Glazbenog zavoda 1872.-1876., ali će ga sukob s Vjekoslavom Klaićem permanentno udaljiti od Zavoda), izvan uobičajenog sustava kulture koji je uvriježen 1890-ih godina. Iako će naročito Kršnjavi, koji je Kuhača poznao još iz Osijeka, nastojati mu jednokratnim potporama pomagati u radu,¹⁶³⁸ dugogodišnjem prikupljanju i organiziranju narodnih (hrvatskih) pjesama, to često baš zbog spomenutih okolnosti neće biti dovoljno. Stipendija od 600 forinti koju je primao nije mu bila dostatna da zadovolji sve potrebe života i rada u Zagrebu. Mjesto sveučilišnog profesora muzikologije nikada nije realizirano,¹⁶³⁹ a molbe samom banu da mu se omoguće željeni radni uvjeti nisu naišle na plodno tlo, iako mu je kasnije odobreno povećanje stipendije koja je 1902. godine iznosila 2.400 krune (1.200 forinti).¹⁶⁴⁰

Ipak, 1870-ih godina se mukotrpno nastoji sakupiti veći financijski iznos kojim bi se moglo dalje razvijati Društvo i u vidu prostora (nova društvena zgrada završena 1875.) i u

¹⁶³⁵ Antonija KASSOWITZ-CVIJIĆ, *Franjo Ž. Kuhač. Stari Osijek i Zagreb* (Zagreb: Matica hrvatska, 1924.), 54-56; Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 88.

¹⁶³⁶ Vidi: Stanislav TUKSAR, „Za i protiv Hanslicka“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 171-194.

¹⁶³⁷ Lovro ŽUPANOVIĆ, *Stoljeća hrvatske glazbe* (Zagreb: Školska knjiga, 1980.), 246-253; Stanislav TUKSAR, „Za i protiv Hanslicka“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 192.

¹⁶³⁸ I nakon demisije 1896. će Kršnjavi pomagati Kuhaču. Tako će za Kuhačev jubilej 1904. godine sudjelovati i organizirati prikupljanje novčanog dara. *Narodne novine*, 14. XII. 1904. Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 3.1., „Obilježavanje 70. godišnjice rođenja i 40. godišnjice djelovanja Franje Ksavera Kuhača“, kut. 2.

¹⁶³⁹ HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi, br. 91, Proračun o potrebi i pokriću nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije. Za godinu 1892. Prema navodima I. Kršnjavog, Kuhač je „iz prevelike čednosti“ odbio ponuđeno profesorsko mjesto. *Narodne novine*, 14. XII. 1904.

¹⁶⁴⁰ Tražio je Kuhač naime da ga 1884.-1885. ban Khuen imenuje srednjoškolskim profesorom s neograničenim dopustom zbog znanstveno-istraživačkog rada, no taj je zahtjev odbijen. Prema: HR-HDA-65-Hrvatski sabor, Spisi, br. 97, Proračun za potrebštine nutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1902.; Antonija KASSOWITZ-CVIJIĆ, *Franjo Ž. Kuhač. Stari Osijek i Zagreb* (Zagreb: Matica hrvatska, 1924.), 90; Branko RAKIJAŠ, *Franjo Kuhač* (Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske, 1974.), 21-22.

općenitijem smislu razvoja glazbene kulture u društvu. Potražnja za sredstvima značila je okretanje vladi bana Mažuranića i Pejačevića, bogatim donatorima iz crkvenih i drugih krugova ili pak obraćanje vladaru, koji Društvu daruje 3.000 forinti. Tendencija da se političari uključe formalno u rad, počasnim funkcijama, javlja se dakako i u Zavodu. Važne su „pokroviteljice“ Zavoda tako grofica Aleksandrina Kulmer (1829.-1913.), grofica Sidonija Erdődy Rubido (1819.-1884.) i banica Gabrijela Pejačević (1830.-1913.), a od 1883. godine počasnim članom Društva postaje i predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Ivan Vončina, baš kada je Odjel odobrio povećanje redovite godišnje subvencije s 3.000 na 4.000 forinti iz autonomnog budžeta,¹⁶⁴¹ što je iznosilo preko 41% ukupnih prihoda Zavoda (kasnije se postupno povećavao iznos prihoda).¹⁶⁴² Tako u Khuenovo doba već postoje vrlo dobre osnove za daljnji razvoj glazbene kulture pod okriljem Glazbenog zavoda, a jasno postaje da se Zavod profilirao u središnju glazbenu instituciju zemlje. U suradnji s Vladom, koja je Zavod pozvala, kao ključna zemaljska glazbena institucija 1885. godine sudjeluju izloščima članovi Društva u općoj zemaljskoj izložbi u Budimpešti, što će se ponavljati i prilikom drugih većih izložba i manifestacija.¹⁶⁴³ Osim toga je odnos Odjela za bogoštovlje i nastavu prema Zavodu izrazito pokroviteljski: osim ustaljene subvencije, pomoći u većim investicijama oko prostornog uređenja Glazbenog zavoda, Odjel sudjeluje i u nabavki važnih zbirki ili materijala kojima se fond Zavoda obogaćivao.¹⁶⁴⁴

Također se u suradnji s Akademijom nastoji usuglašavati ili etablirati hrvatska glazbena terminologija. Pod Franjom Kuhačem razvija se glazbena historiografija i teorija koja će biti prepoznata i dobro prihvaćena u širem društveno-kulturnom kontekstu; naročito važno je njegovo dugogodišnje nastojanje da se sabiru narodni napjevi (Južnoslavenske narodne popjevke).¹⁶⁴⁵ Zajčevo vodstvo obogatilo je znatno koncertni život grada, a sve češće su organizacije društvenih

¹⁶⁴¹ Subvencija je dolazila iz odjeljka za redovite potrebe, poglavlje 4, Odjel za bogoštovlje i nastavu, naslov 7 – „Stipendiji i obće obrazovne svrhe“, stavka 2/6 - „prinos Glasbenomu zavodu u Zagrebu“. Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 888., dokumenti br. 66, kut. 11.

¹⁶⁴² Ukupni prihod Glazbenog zavoda, uključujući i školarine (1000 forinti), članarine (2380 forinti) i prinose Gradskog poglavarstva Zagreba (210 forinti) iznosio je 9.724 forinti godine 1884. Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 1884., dokumenti br. 9 i 28, kut. 10; Antun GOGLIA, *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.* (Zagreb: tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.), 53-58.

¹⁶⁴³ Glazbeni zavod ranije već sudjeluje na Prvoj gospodarskoj u Zagrebu (1864.) a zatim i na Svjetskoj izložbi u Beču (1873.), Zemaljskoj izložbi u Budimpešti (1885.), itd. Posebno treba istaknuti i sudjelovanje Zavoda u okviru Milenijske izložbe u Budimpešti (1896.).

¹⁶⁴⁴ Primjerice, 1886. godine je Odjel poslao Zavodu primjerak iz serije Mozartovih djela a 1888. godine su dva sveska Schubertovih „sveukupnih djela“ također poklonjena Zavodu. Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikli 1887. i 1888., dokumenti br. 66 i 60, kut. 11.

¹⁶⁴⁵ Vidi: Sanja MAJER-BOBETKO – Zdravko BLAŽEKOVIĆ – Gorana DOLINER, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću* (Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2009.), naročito 34-100.

plesova kao što je tradicionalni pokladni ples u Zavodu. Jedan kratak članak iz 1893. godine ukazuje na to kako se glazbena kultura u Zagrebu njeguje, naglašavajući dinamiku gradske glazbene scene. Od listopada do prosinca, tijekom četrdeset i osam dana, održano je u gradu ukupno četrnaest koncerata pa autor članka, Vjekoslav Klaić, piše: „Zagreb je muzikalan grad kao malo koji u monarkiji“.¹⁶⁴⁶ Još 1887. godine bilježi se i prvo gostovanje stranog umjetnika, češkog „virtuoza na guslama“ Františka Ondříčka;¹⁶⁴⁷ dobri odnosi s češkim umjetnicima ostat će trajno obilježje kraja 19. stojeća, ne samo kroz gostovanja, već i dolaskom čeških profesora u Zavod. Pred kraj Khuenovog razdoblja Zagreb će već biti etablirano srednjoeuropsko glazbeno središte. O tome svjedoči i zasigurno najslavnije gostovanje, ono „Berliner Tonkünstler“ orkestra s Richardom Straussom (1864.-1949.) kao dirigentom 1903. godine, održano u koncertnoj dvorani „Hrvatskog kola“.¹⁶⁴⁸

Međutim, osim što financijski problemi neprestano pritišću upravu Zavoda, sve je primjetnije da suštinski napredak i razvoj Glazbenog zavoda ovisi o profesionalizaciji uprave i uvođenju stabilnih struktura financiranja. Planirani razvoj sve je manje mogao ovisiti o pojedinačnim mecenama i darovima; sve je važnija bila prisutnost privrednika i banaka s jedne strane, te države (Zemaljske vlade) s druge strane, ne samo kao izvora prihoda, već i kao vrhovnog tijela koje je razvoj Zavoda moglo podupirati ili pak zadržavati svojom odredbama. Tako se početkom 1890-ih godina javljaju nove reformske tendencije unutar samog Zavoda, okupljene oko povjesničara i geografa Vjekoslava Klaića (1849.-1928.) koji se nameće kao organizator glazbenog života glavnog grada Trojedne Kraljevine. Ne samo da vodi đачki orkestar u zagrebačkoj gimnaziji i diletantski orkestar „Hrvatskog sokola“, već se odlučuje značajnije utjecati na promjene u Glazbenom zavodu. Klaić je neko vrijeme bio suplent na Mudroslovnom fakultetu, ali je izborom Tadije Smičiklase za profesora hrvatske povijesti Klaić 1882. godine vraćen u gimnaziju.¹⁶⁴⁹ Budući da ni Franjo Rački nije podržavao njegovo prihvaćanje u Akademiju, Klaić se okreće djelatnosti u „Hrvatskom sokolu“, uređivanju *Vienca* te Glazbenom zavodu. Upravo u to vrijeme Klaić se približava Kršnjavom, podržavajući njegove prve poteze kao

¹⁶⁴⁶ Vjekoslav KLAJĆ, „Koncertna sezona u Zagrebu“, *Gusle* 12/1 (1892.), 91-92.

¹⁶⁴⁷ Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 98-99.

¹⁶⁴⁸ Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 108-110; Stanislav TUKSAR, „Za i protiv Hanslicka“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir BARBARIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 177.

¹⁶⁴⁹ Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, „Vjekoslav Klaić na Zagrebačkom sveučilištu“, u: *Vjekoslav Klaić – život i djelo*, ur. Dragan MILANOVIĆ (Zagreb-Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000.), 364-366.

predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Shvaćao je da uzdizanje Zavoda gotovo isključivo ovisi o novoj financijskoj strukturi, dakle o političkoj podršci koju je nastojao prikupiti.

Klaić je želio novu osnovu pod kojom bi se Glazbeni zavod mogao uzdići na razinu zemaljskog konzervatorija – kako se nastojalo još sredinom 19. stoljeća – učiniti u pravno-organizacijskom smislu što čvršćom: okreće se proučavanju organizacije glazbenih škola, ne samo u Beču, već i Njemačkoj, u Leipzigu, Berlinu te Würzburgu, koji mu se činio najprikladnijim modelom – razmišljajući pritom i kao organizator i kao geograf.¹⁶⁵⁰ Kada je podloga za promjenu bila spremna, a kritična masa podrške prikupljena, dogodila se pod Klaićem mirna smjena vodstva Glazbenog zavoda. Novi je predsjednik postao Vladislav Cuculić (1845.-1892.), pravnik i dugogodišnji režimski službenik, nekadašnji kraljevski državni nadodvjetnik i predsjednik Kraljevskoga sudbenog stola, čovjek od povjerenja, dok je potpredsjednikom imenovan Milan Stanković, podnačelnik grada Zagreba. Kada je Cuculić preminuo, zamijenio ga je još jedan režimski pouzdanik – biskup Julije Drohobeczky, koji se pokazao spreman novčano podupirati mlade polaznike glazbene škole, ali je iskonsko upravljanje prepustio Klaiću.¹⁶⁵¹

Treba napomenuti i da je sam Klaić u tim godinama blisko surađivao s predstojnikom Kršnjavim: preko *Vienca* je javno podržavao uvođenje pravopisa.¹⁶⁵² Nešto kasnije, 1893. godine, će upravo Kršnjavi osigurati Klaiću konačni dolazak na mjesto redovitog profesora novoosnovane Katedre za opću povijest Mudroslovnog fakulteta.¹⁶⁵³ Slično kao i u slučaju odnosa s Kršnjavim i Miletićem, ban Khuen-Héderváry je odlučio podržati program kojeg je Klaić nudio: prateći razvoj srednjoeuropskih glazbenih škola u Beču, Pragu, Budimpešti i Grazu, Klaić je želio Glazbeni zavod učiniti ključnim mjestom izobrazbe hrvatskih glazbenika, pritom ne izostavljajući šire humanističko obrazovanje i odgoj kulturne mladeži.¹⁶⁵⁴ Vlada je, prema zahtjevu novog ravnateljstva, godišnju subvenciju Glazbenom zavodu povećala s dotadašnjih 4.000 forinti na 12.000 forinti. Osim toga je podržala Zavod u nastojanju da se adekvatno proširi. Tako je 1892. kupljeno zemljište pored stare zgrade Zavoda, pa je izvorna zgrada u Gundulićevoj ulici uvećana, sada s novim rasporedom i novoizgrađenim svečanim stubištem: Kršnjavi je kao predstojnik za tu

¹⁶⁵⁰ Rudolf ŠEGA, „Iz prošlosti Hrvatskog Konservatorija“, *Sveta Cecilija* 37/3 (1943.), 94.

¹⁶⁵¹ O djelovanju J. Drohobeczky vidi: Ivan PEKLIĆ, „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeczky“, *Podravina* 3-5 (2004.), 74.

¹⁶⁵² Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 656-657.

¹⁶⁵³ Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, „Vjekoslav Klaić na Zagrebačkom sveučilištu“, u: *Vjekoslav Klaić – život i djelo*, ur. Dragan MILANOVIĆ (Zagreb-Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000.), 366-367.

¹⁶⁵⁴ Koraljka KOS, „Razdoblje Vjekoslava Klaića 1890-1920.“, *Arti musices* 9/1-2 (1978.), 88.

svrhu odobrio čak 30.000 forinti potpore te vrlo povoljni državni zajam od 55.000 forinti na trideset i sedam godina.¹⁶⁵⁵ Podrška bana i Vlade imala je ipak svoje granice; povećanje subvencije s 12.000 na 15.000 forinti koje je zatraženo 1897. godine je odbijeno, kao i ambicioznije planirana raspodjela stipendija mladim đacima (na što su utjecali studentski ekscesi 1895. godine). Osim toga, želja da se od Zavoda uredi iskonski glazbeni konzervatorij nije naišla na Khuenovo odobravanje, jer je ban smatrao da gubici koje Zavod bilježi iz godine u godinu te uvid u njegovo poslovanje ipak ukazuju na to da ne postoji potreba za takvom reorganizacijom.¹⁶⁵⁶

Naravno, u upravu Zavoda uključeni su i bogati privrednici, bankari, pravnici i intelektualci, drugim riječima uglednici koji su ili svojim imetkom ili svojim znanjem (ili kombinacijom jednog i drugog) mogli doprinijeti ostvarenju zadanih ciljeva nove uprave.¹⁶⁵⁷ Novim je statutom, izglasanim 1895. a potvrđenim 1897. godine, došlo i do formalne promjene naziva zavoda koji se od tada zove Hrvatski zemaljski glazbeni zavod. U praktičnom smislu reorganizacija je značila ulazak većeg kapitala, profesionalniju upravu koja se sastajala redovitije i raspravljala o daljnjim koracima, zatim reforma glazbene škole u smislu provođenja razrađenog te proširenog nastavnog programa i opće profesionalizacije osoblja.¹⁶⁵⁸ Odražavalo se to i kroz povećavanje kadra, što se zrcalilo i na broj učenika koji će od 189 u 1889. godini porasti na 380 1912. godine.¹⁶⁵⁹ Zavod tako postaje ključno mjesto odgoja mladih glazbenika u Hrvatskoj i Slavoniji.

Reorganizacija uprave Glazbenog zavoda ukazuje vrlo dobro na različite nijanse kulturne politike. Država je preko pouzdanika, Cuculića, Stankovića i drugih, dobila veći utjecaj nad važnom institucijom, na taj način demonstrirajući svoju skrb prema kulturi, razvojni plan koji se odvija pod dualističkim okvirom, i banovu koncepciju državnog razvoja. Ban i banica pojavljuju se na najvažnijim priredbama (npr. veliki koncert D. A. Slavjanskog 1890.), tako se u javnosti predstavljajući kao vrhovni pokrovitelji kulturnih manifestacija. Odjel za bogoštovlje i nastavu preuzeo je kontrolu predloženih reformi i reorganizacije, usklađujući je s mogućnostima u odnosu na budžet i općom obrazovnom politikom koju je provodio, posredujući i u odnosima Zavoda kao

¹⁶⁵⁵ Antun GOGLIA, *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.* (Zagreb: tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.), 66-69; Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 102-106.

¹⁶⁵⁶ *Agramer Zeitung*, 15. XI. 1895.; Antun GOGLIA, *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.* (Zagreb: tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.), 84.

¹⁶⁵⁷ Rudolf ŠEGA, „Iz prošlosti Hrvatskog Konservatorija“, *Sveta Cecilija* 37/3 (1943.), 94-95; Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 100-101.

¹⁶⁵⁸ Koraljka KOS, „Razdoblje Vjekoslava Klaića 1890-1920.“, *Arti musices* 9/1-2 (1978.), 84, 86.

¹⁶⁵⁹ Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 103.

institucije i Katoličke crkve. Zauzvrat za povećanje subvencije, priznat će i sam ban, Zemaljska vlada je od Zavoda dobila više utjecaja i kontrole nad zavodskom kadrovskom politikom.¹⁶⁶⁰

Također, Kršnjavi je aktivnije javno djelovanje Glazbenog zavoda mogao povezati i s planom etabliranja likovnih umjetnosti, koristeći zavodski prostor za prigodne izložbe u organizaciji Društva umjetnosti. Klaić i iskonski modernizatori Zavoda, kulturni predvodnici, svjesno su se upuštali u kompromis s politikom pod premisom da samo uz vlast mogu ostvariti doista značajan iskorak. Uspjelo im je da uz podršku politike i Crkve, ali na vlastitu inicijativu i organizaciju, Zagreb učine prepoznatljivim srednjoeuropskim glazbenim gradom koji je naročito okrenut prema ostatku zemlje, pa makar kontakti s drugim gradovima i tamošnjim glazbenim društvima još uvijek nisu bili ustaljeni. Stoga je teško govoriti o „bljesku“ glazbenog života kojeg režim povremeno koči,¹⁶⁶¹ ban i Zemaljska vlada upravo u ovom razdoblju uspostavljaju kontrolu nad Glazbenim zavodom, uvelike omogućavajući modernizaciju prema programu kojeg je zasnovao Klaić.

Novine su već povodom uspješnog koncerta Dimitrija Aleksandroviča Agrenjeva-Slavjanskog (1834.-1908.) i nešto kasnije koncerata narodnih napjeva iz Kuhačeve zbirke, izvedenih u svibnju, lipnju i prosincu 1890., u obradi Ivana Zajca, Antuna Stöckla i Vjenceslava Novaka, pisale o „preporodu hrvatske glasbe“. Nije se samo hvalila organizacija koncerata koji su svakako ključni za utemeljenje nacionalne glazbe. O preporodu se nije govorilo niti samo zbog velikog interesa građanstva ili radi uglednih posjetitelja koncerata. U fokusu je također bio razvojni program koji je s Klaićevim preuzimanjem vodstva Glazbenog zavoda u javnosti dočekan s oduševljenjem: najveći je uspjeh, iskonski „preporod“ bila atmosfera, jer je važnost glazbe u nacionalnoj kulturi prepoznala i Zemaljska vlada, ali i šire građanstvo, koje će krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća češće pohoditi koncerte i događanja vezana uz glazbenu kulturu.¹⁶⁶² U dugoročnom smislu će se međutim pokazati da će biti i onih koji će rad Zavoda kritizirati kao premalo „nacionalno“ orijentiran; pravaški saborski zastupnik Gjuro Jakčin prigovorio je da hrvatska umjetnost i glazba nisu prioriteti te institucije. Zanimljivo je svakako istaknuti banov odgovor na primjedbu, koji daje dobar uvid u njegov odnos prema glazbi: Khuen ističe da glazba

¹⁶⁶⁰ *Agramer Zeitung*, 15. XI. 1895.

¹⁶⁶¹ Usp. Lovro ŽUPANOVIĆ, *Stoljeća hrvatske glazbe* (Zagreb: Školska knjiga, 1980.), 206.

¹⁶⁶² *Narodne novine*, 31. V. 1890. Usp. Stana ĐURIC-KLAJN, „Ruski umetnički misionar XIX. veka u jugoslavenskim krajevima“, *Arti musices* 1 (1969.), 161-170 (napose 166-169); Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 110; Snježana MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, *Glazbeni život Zagreba u XIX. stoljeću* (Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2001.), 113-117.

kao umjetnost ima „kozmpolitski karakter“, dok nacionalna glazbena kultura počiva u narodnim pjesmama koje se trebaju razvijati neovisno o instituciji kakva je Glazbeni zavod.¹⁶⁶³

Pod Vjekoslavom Klaićem pojačana je i izdavačka djelatnost Zavoda. Obnovljen je tako *Vienac pučkih jugoslavenski melodija*, a izdaje se Hrvatska pjesmarica te tehničko-pedagoški priručnici Viteszlava Romana Mosera i Antuna Stöckla, kao i drugi školski priručnici napisani mahom od autora koji su radili na glazbenoj školi. Pritom je Glazbeni zavod postigao i dogovor s Odjelom za bogoštovlje i nastavu koji je bio izuzetno važan za nametanje Zavoda kao središnje institucije na području glazbene umjetnosti: članovi Zavoda morali su u funkciji recenzenata ili preko stručnog mišljenja prije objavljivanja pregledavati sve glazbene priručnike i udžbenike.¹⁶⁶⁴

Zavod je također ojačao ionako snažne veze i s Crkvom. U zagrebačkom nadbiskupu Josipu Mihaloviću (1814.-1891.), osobi od velikog povjerenja bana Khuena i režima, imali su još jednog važnog mecenu i donatora. Koliko su pak ponekad kompleksni odnosi oko financijskih pitanja bili, pokazuje sljedeći primjer koji govori dosta i o kulturnoj politici prema Glazbenom zavodu. Svake su godine redovito pod vodstvom Glazbenog zavoda još od vremena Zajčevog dolaska priređivane velike svečane figuralne mise na posebne prilike, blagdane i svetkovine. Troškovi tih misa, koje su se obično održavale u zagrebačkoj Katedrali, su već krajem 1880-ih godina¹⁶⁶⁵ i početkom 1890-ih godina rasli, pa je Zavod sve teže pokrивao tu stavku u proračunu. Kapitularni vikarijat povisio je inicijalnu subvenciju od fiksnih 330 forinti na iznos prema potražnji (dakle 70 forinti po misi), ali samo za vjerske blagdane (Božić, Uskrs, Velika Gospa, itd.), a ne i za tzv. „dvorske figuralne mise“, pod čime su se podrazumijevale primjerice svetkovine povodom rođendana Franje Josipa itd. Zato je Zavod od Odjela za bogoštovlje i nastavu tražio remuneraciju održavanja „dvorskih misa“, kako bi u potpunosti pokrio godišnje troškove (oko 700 forinti) – što je na kraju i ostvareno.¹⁶⁶⁶

Još jedan važan oblik financijskog oslonca kojeg je Odjel u početkom 1890-ih godina odobravao su stipendije polaznicima glazbene škole. U Klaićevo vrijeme Glazbeni zavod pokazuje brigu za marljive i talentirane učenice i učenike, želeći privući što je više moguće polaznika. Krajiška obrazovna i uzgojna zaklada garantirala je godišnje trojici stipendiju od 150 forinti (po

¹⁶⁶³ *Agramer Zeitung*, 15. XI. 1895.

¹⁶⁶⁴ Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 106.

¹⁶⁶⁵ Primjerice, do nesporazuma oko plaćanja troškova odnosno neplaniranoga prekoračenja dolazi već 1887. godine, doduše, čini se, uglavnom zbog nesporazuma kojeg je izazvao Ivan Zajc. Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 1887., dokument br. 54, kut. 11.

¹⁶⁶⁶ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Figuralne svečane mise“ 1892., kut. 31.

godini), a zbog povećanja broja polaznika s područja nekadašnje Hrvatsko-slavonske krajine, ravnateljstvo Zavoda tražilo je i ukupno povećanje broja stipendiranih na šest mjesta, uz one koji su se naročito isticali pa su također Odjelu za bogoštovlje i nastavu predloženi kao kandidati za potpore.¹⁶⁶⁷ Zavod je Odjelu slao i prijedloge za produljenje stipendija učenicima i učenicama uz dokumentaciju, tj. iskaz „o čudorednosti i napredku“. Prijedloge ravnateljstva je Odjel za bogoštovlje i nastavu uglavnom prihvaćao, te je prosječno godišnje oko šestero ili sedmero polaznika stipendirano.¹⁶⁶⁸ Čak se 1895. uspjelo dogovoriti ukupno 27 stipendija, što je predstavljao najveći broj u jednoj godini: i u tom slučaju vidi se rez, jer nakon 1895. godine stipendije drastično padaju, na pet do tri učenika ili učenica godišnje.¹⁶⁶⁹

Da sve nije ipak idealno funkcioniralo pokazuje polemika 1897. godine koja prerasta u sukob kazališnog intendant Stjepana Miletića i Vjekoslava Klaića, odnosno dviju ključnih glazbenih institucija. Rasprava se vodila na stranicama *Vienca* (17. IV.) i u *Narodnim novinama*, gdje Klaić napada Miletića da pod krinkom „mnogogodišnjeg abonenta kazališta“ piše članke u vlastitu obranu,¹⁶⁷⁰ da bi završne riječi i jedan i drugi tiskali u brošurama.¹⁶⁷¹ Klaićeva koncepcija odgoja učenika Glazbenog zavoda bila je brže omogućiti svojim štićenicima daljnji prodor pa ih je tako ponekad i nespremne protežirao, dok je Miletić smatrao da je Zavod „priprava za više koje učilište“.¹⁶⁷² On je zastupao stručnost u obrazovanju, te postupno napredovanje prema kazališnim pozornicama. Klaić, želeći imati čvrsto pod kontrolom upravo proces školovanja, također se zalagao za stručnost i višu kvalitetu obrazovanja, ali je kazalište shvaćao ponekad kao probno područje, „odskočnu dasku“ svojih učenika. Njegova bezrezervna potpora učenicima glazbene škole, koji su doista bili njegovi štićenici, nije uvijek rezultirala razvojem najperspektivnijih talenata, a čini se da mu je nedostajalo i objektivnosti pri želji da im osigura kazališni angažman.¹⁶⁷³ Sukob je eskalirao, pojavile su se i negativne kazališne kritike, pa je na taj način došlo do latentnog sukoba između Hrvatskog narodnog kazališta i Hrvatskog glazbenog zavoda.

¹⁶⁶⁷ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Potpore za polaznike visokih škola i glasbenog zavoda“, kut. 46.

¹⁶⁶⁸ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 156, kut. 46.

¹⁶⁶⁹ Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 105.

¹⁶⁷⁰ *Narodne novine*, 23. i 24. IV. 1897.

¹⁶⁷¹ Vjekoslav KLAJĆ, *Zadnja riječ gosp. dru. Stjepanu pl. Miletiću, nekad intendantu, a od dvije godine natrag zakupniku Hrvatskog narodnog kazališta* (Zagreb: C. Albrecht, 1897.); Stjepan MILETIĆ, *I moja zadnja rieč gosp. Vjekoslavu Klaiću* (Zagreb: C. Albrecht, 1897.).

¹⁶⁷² Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 406.

¹⁶⁷³ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 406-408.

Na stranicama *Narodnih novina* pojavljuju se negativne kritike predstava. Klaić nije odolio, a da ne napadne Miletića još jače. U jednoj je brošuri Klaić, podosta maliciozno, namjerno istaknuo s jedne strane korisnu suradnju s banom koji je Miletića imenovao intendantom odnosno „zakupnikom“ kazališta, dok s druge strane upozorava na mladenačku suradnju s pravaškom *Hrvatskom*, na kritike koje je Miletić pod pseudonimom uputio Zemaljskoj vladi, nekadašnjoj kazališnoj upravi i Glazbenom zavodu. Klaić je nedvojbeno želio izazvati gnjev s obje strane i poljuljati ne samo povjerenje javnosti u Miletića, pokušavajući pokazati da je intendantu ustvari malo stalo do hrvatskog kazališta, a mnogo više do samoga sebe, već i samom režimu ukazati na Miletićevo rano djelovanje i na pravašku skupinu kojoj je pripadao.¹⁶⁷⁴ Budući da su u polemiku upleteni čelnici (Klaić to nije bio formalno, ali u smislu organizacije i rada Zavoda, jest) institucija, čitav je sukob moguće promatrati i kao konkurenciju dviju vodećih institucija glazbe, naročito jer se kroz polemičke napade provlačila i kritika rada HNK i HGZ, odnosno razvojne koncepcije institucija. Klaić je kratkotrajno odstupio sa svojih dužnosti u Zavodu, ali se vratio. No, Miletić je trajno odstupio iz članstva Zavoda, a pritom je i dramska škola koju je od osnutka 1895. godine vodio otišla iz zgrade Glazbenog zavoda.¹⁶⁷⁵ Tako su na kraju te „batrahomiomahije“ - kako je o sukobu pisao Miletić - na gubitku ostale institucije.¹⁶⁷⁶

II.5.3. Mase

II.5.3.1. Novinari: intelektualci u službi režima

Poseban krug intelektualaca koji je bio od velike važnosti za održavanje Khuenovog režima i političkog sustava činili su novinari lojalni režimu. Novija studija antropologa Dominica Boyera prikazuje novinare 19. stoljeća u Njemačkoj kao intelektualce koji su tijekom većine svoje karijere djelovali kao „izopćenici“, „poslušnici“, osobe koje su „prostituirale svoj duh“.¹⁶⁷⁷ Pritom je uski

¹⁶⁷⁴ Vjekoslav KLAJĆ, *Zadnja riječ gosp. dru. Stjepanu pl. Miletiću nekad intendantu, a od dvije godine natrag zakupniku hrvatskoga zemaljskoga kazališta* (Zagreb: C. Albrechta, s. a. [1897.]), 3-5; 13-15.

¹⁶⁷⁵ Koraljka KOS, „Razdoblje Vjekoslava Klaića 1890-1920.“, *Arti musices* 9/1-2 (1978.), 84; Ladislav ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda* (Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.), 109; Gorana DOLINER, „Historiografija o Vjekoslavu Klaiću: glazbeniku, skladatelju, glazbenom povjesničaru, muzikologu, organizatoru“, u: *Vjekoslav Klaić – život i djelo*, ur. Dragan MILANOVIĆ (Zagreb-Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000.), 235-236; Miriam Mary BRGLES, „Socio-kulturni aspekti razvoja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu od preseljenja u novu zgradu 1895. godine do 2011. godine“ (neobjavljeni doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2015., 91-93.

¹⁶⁷⁶ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 409.

¹⁶⁷⁷ Dominic BOYER, *Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture* (Chicago-London: University of Chicago Press, 2005.), 91-92.

sloj novinara, najčešće urednika ili viših statusa u redakcijama, na sebe same gledao kao na obrazovane profesionalce koji postupaju znanstveno i za dobrobit društva.¹⁶⁷⁸

Krug novinara-intelektualaca bio je značajan za režim upravo zbog svoje djelatnosti i položaja u odnosu na javnost koja je korišten u propagandne svrhe. Međutim, ti su novinari istovremeno u oporbenom tisku često diskvalificirani kao neznalice ili lažni stručnjaci, politički agitatori ili izdajnici. Neke od najljućih rasprava i uvreda vode se preko uredničkih tekstova režimskih i oporbenih listova. U jednom članku režimskog lista *Agramer Zeitung* u kojemu se komentiraju studentski ekscesi u listopadu 1895. godine spominju se i novinari, često nekadašnji učitelji kako se navodi, kao negativan faktor koji loše utječe na duhovno stanje studenata, koji iz političkih motiva šire „duh laži, kršenja riječi i fanatizma“, misleći, naravno, na novinare oporbenih listova.¹⁶⁷⁹ Godinama nakon odlaska bana Khuen-Héderváryja bit će jednako tako obilježeni i oni koji su radili u režimskim listovima; dapače, i tijekom Khuenove vlasti često će se dovoditi njihova moralnost, poštenost i iskrenost u pitanje. Koliko je antagonizam postojao među novinarskim frakcijama svjedoči i činjenica da je skoro 15 godina prije formalnog osnutka Hrvatskog novinarskog društva (1910.) bilo razgovora i konkretnih sastanaka oko organizacije takve strukovne udruge, ali je sve propalo zbog međusobnih razmirica.¹⁶⁸⁰

Činjenica je da je za vrijeme bana Khuen-Héderváryja liberalni Mažuranićev zakon o tisku (1875.) pooštren, a cenzura i zapljena novina učestalija pojava; najčešće zapljenjivana je bila pravaška *Sloboda*.¹⁶⁸¹ Josip Horvat u svojoj povijest novinarstva govori o „oportunizmu“ koji je zahvatio novinarstvo druge polovice 19. stoljeća.¹⁶⁸² Najjači položaj zauzimale su dugo vremena *Narodne novine* kao službena i režimska novina. Miloš Zec (1843.-1896.) je kao nekadašnji suradnik Ljudevita Gaja, gorljivi branitelj Nagodbe i urednik *Narodnih novina* bio ključna osoba oko koje se gradio režimski list.¹⁶⁸³ Budući da je imao snažnu podršku Zemaljske vlasti mogao se pobrinuti za uređenje kvalitetnih i suvremenih uvjeta tiskanja, ali i funkcioniranja samog uredništva te isplate pozamašnih honorara. Prema navodima Izidora Kršnjavog, u vrijeme Zeca su

¹⁶⁷⁸ Dominic BOYER, *Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture* (Chicago-London: University of Chicago Press, 2005.), 92-93.

¹⁶⁷⁹ *Agramer Zeitung*, 13. XI. 1895.

¹⁶⁸⁰ *Agramer Zeitung*, 24. i 28. XII. 1896.

¹⁶⁸¹ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *Povijest novinarstva. Kratki pregled* (Zagreb: Ibis grafika, 2015.), 121; 123.

¹⁶⁸² Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. (Zagreb: Stvarnost, 1962.), 199-231; 361.

¹⁶⁸³ U autobiografiji novinar i urednik Milan Grlović piše: „S 1. siječnjem 1889. stupio sam kao izvanjski, a 1. srpnja i. g. kao unutarnji član suradnik u uredništvo „Narodnih Novina“, za koje me je angažovao tadašnji glavni urednik Miloš Zec, jedan od najsposobnijih naših novinara, što smo ih imali.“ Milan GRLOVIĆ, *Moj život* (Zagreb: naklada pisca, 1914.), VIII.

se suradnicima isplaćivali honorari od 10 krajcara (novčića) po jednome retku,¹⁶⁸⁴ što je bilo daleko iznad standarda drugih listova. Oko *Narodnih novina* okupili su se sposobni novinari i intelektualci – Ivan Hörer, Josip Miškatović, Milan Grlović, Martin Polić, Carl (Dragutin) Lihl i drugi. Posredstvom bana i vlade Zec je za *Narodne novine* uredio najveću suvremenu hrvatsku tiskaru te 1891. prema projektu arhitekta Kune Waidmanna Palaču Narodnih novina (danas Leksikografski zavod Miroslav Krleža) u sklopu novog reprezentativnog dijela Zagreba koji se gradio. U palaču su smješteni uredništvo, uprava i tiskara.¹⁶⁸⁵ U posljednjim godinama života, kada je Zec obolio te 1896. i umro, novine je vodio također sposobni Janko Ibler.¹⁶⁸⁶ On je karijeru počeo u *Slobodi* a kasnije radio kao urednik *Hrvatske*, da bi u *Narodne novine* prešao 1886. godine.¹⁶⁸⁷ Tamo je redovito pisao tekstove o kulturnim zbivanjima i kazališne kritike, ali se postupno uspinjao do najbližih suradnika Miloša Zeca. Ibler je stekao glas glavnog kulturnog kritičara iako zbog svojeg angažmana u *Narodnim novinama* nije bio popularan. Odlikovala ga je analitičnost, oštrina u stilu, sažeti i razgovijetni pasusi koji su trebali privlačiti čitatelje i nezaobilazna jasnoća u vrednovanju književnih djela.¹⁶⁸⁸

Iako je nakon raspada Dunavske Monarhije i dalje djelovao, čak i kao romanopisac (roman *Zora* međutim nije doživio uspjeh), karijera mu je bila obilježena epitetom režimskog urednika, zbog čega su kasnije ocjene njegova djelovanja uglavnom negativne.¹⁶⁸⁹ No, i za vrijeme Khuenovog banovanja u javnosti nije uživao posebno priznanje. Izidor Kršnjavi, koji nije iz privatnih razloga trpio Iblera, smatrao je da je uredničko mjesto dobio samo kako poziciju za sebe ne bi osigurao banov suradnik i član Narodne stranke Gjuro Gjurković.¹⁶⁹⁰ Osim toga Kršnjavi je

¹⁶⁸⁴ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 366.

¹⁶⁸⁵ Ana PERIĆ – Ivo PERIĆ, „Narodne novine 1835.-2005. Povijesni prikaz“, u: *Narodne novine. Zbornik uz obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.-2005.* (Zagreb: Narodne novine, 2005.), 115; Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 291-293.

¹⁶⁸⁶ U tekstu koji povodom smrti Miloša Zeca dugogodišnjem glavnom uredniku odaje počast, Ibler ga svrstava u značajne i utjecajne intelektualce, ističući kako je bio „izvrstan novinar, vješt političar, dobar patriota“, zaključujući da je pravi „kulturni pregalac“. *Narodne novine* 16. XII. 1896.

¹⁶⁸⁷ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *Povijest novinarstva. Kratki pregled* (Zagreb: Ibis grafika, 2015.), 121.

¹⁶⁸⁸ Vlatko PAVLETIĆ, *Hrvatski književni kritičari*, sv. 1 (Zagreb: Školska knjiga, 1958.), 79; Milovan TATARIN, „Janko Ibler – kritičar i romanopisac“, *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 26/1 (2000.), 173-174.

¹⁶⁸⁹ Dragutin Prohaska 1921. tako piše: „U politici Ibler je bio naprosto činovnik-žurnalista i dao svoj talenat u ruke zloglasnom unionističkom banu. Razlog dovoljan savremenoj kritici, da mu ne priznaje pravo ni na kulturne ni književne zasluge, koje ima taj vrijedni publicista kritičar“, prema: Milovan TATARIN, „Janko Ibler – kritičar i romanopisac“, *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 26/1 (2000.), 187, bilj. 1.

¹⁶⁹⁰ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 137.

smatrao da je kvaliteta novine uredničkom politikom Iblera dovedena u pitanje te da je od lista napravio „obiteljski posao“.¹⁶⁹¹ Kao urednik, Ibler će često biti meta opozicijskih poruga i napada, karakterizirajući ga kao režimskog novinara i urednika bez pravog talenta, osobe koja sjedi u „toploj“ fotelji *Narodnih novina* i koja je u potpunosti podređena vlasti i potrebama vlade.¹⁶⁹² Lokalni karlovački list *Svjetlo* urednika Dušana Lopašića, kritičan prema režimu, često će koristiti Iblerovu prošlost, upravo kako bi dokazao kako su vlada i pravaška opozicija lice i naličje.¹⁶⁹³

No od Iblerovog preuzimanja većinski je vlasnik novina Zemaljska vlada, pa se i tiskara naziva „kraljevska zemaljska tiskara“.¹⁶⁹⁴ Osim toga, Ibler je umio privući mlađe suradnike. Feljtoni koje je objavljivao u Narodnim novinama bili su prilično liberalni i razlikovali su se od onih u drugim oporbenim ili režimskim novinama. Čak je privlačio i modernistički orijentirane intelektualce, jer je znao da rijetko tko može odoljeti bogatijim honorarima, ali je pritom dozvoljavao i njihove „slobodoumne“ stavove u odnosu na konzervativne listove pod utjecajem katoličkih intelektualaca. Tako se u Iblerovo doba među suradnicima *Narodnih novina* nalaze i Hinko Hinković, Oton Bošnjak, Antun Lobmayer, Julije Benešić, Niko Andrašević, Branko Mašić, Božo Lovrić i drugi.¹⁶⁹⁵ Iz Ženeve i Pariza se čak javlja i Matoš, koji se pismima obraća u stanju potpune besparice Ibleru, moleći ga da njegove tekstove što prije objavi, pritom hvaleći *Narodne novine* kao njemu „jedan od najsimpatičnijih listova“, dovodeći ga odmah u vezu s

¹⁶⁹¹ O stanju u *Narodnim novinama* pod Iblerom Kršnjavi tako piše: „Što *Narodnih Novina* tiče, saopćio sam [misli se na A. Egersdorfera, op.a.] mu da predstoji totalna dezorganizacija tog lista. Ibler je zapravo vrlo ograničen i seljačina, kojemu je grof Khuen poslije smrti Miloša Zeca provizorno povjerio redakciju, jer nije htio da u Zagrebu ima Georga pl. Gjurkovića koji bi jedini bio podoban da *Narodne Novine* izdigne na razinu evropski civiliziranog lista. Prijedlog da se listu pridoda književni prilog, kojim bismo mogli k nama privući književni svijet, odbio je Šumanović, jer politički kratkovidan i ne zna kakvu moć reprezentira inteligencija jedne zemlje. Sad Ibler pretvara list u obiteljski. On piše uvodnik, njegova kći, koja je upravo završila licej, piše kazališne i književne recenzije, njegova žena i njegov svak feljtone, njegov rođak, stari Otavčević stručne članke, a njegov sin, gimnazijalac, »miješane vijesti«. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 368-369.

¹⁶⁹² *Obzor*, 20. i 23. XII. 1892.

¹⁶⁹³ *Svjetlo*, 29. IX. 1902.

¹⁶⁹⁴ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas (Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.), 596; Ana PERIĆ – Ivo PERIĆ, „Narodne novine 1835.-2005. Povijesni prikaz“, u: *Narodne novine. Zbornik uz obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.-2005.* (Zagreb: Narodne novine, 2005.), 115.

¹⁶⁹⁵ Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna: izbor književne kritike*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1951.), 52; Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.* (Zagreb: Stvarnost, 1962.), 361; Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 292.

režimom kada konstatira: „kod nas [je] vlada liberalnija nego većina opozicije, jedinstven primjer u Europi“ – što je dakako bila dvosmislena tvrdnja.¹⁶⁹⁶

Još jedna važna režimska novina bio je njemački dnevni list *Agramer Zeitung*. Pod glavnim urednikom Antonom Schlesingerom novina zauzima od početka Khuenove vlasti otvoreni prorežimski stav, ali se također modernizira i prati trendove drugih srednjoeuropskih novinama. Nakon Schlesingerove smrti list je, poput Iblera, preuzeo još jedan vješti kulturni i kazališni kritičar, Ivan Souvan. Osim toga je u listu okupljena prilično dobra kritičarska skupina novinara koju su predvodili Otto Kraus i Karl Kaiser.¹⁶⁹⁷ Snažniju poziciju je međutim u posljednjem desetljeću zauzimala osječka njemačka novina *Die Drau* koju je uređivao još jedan prijatelj režima – Julije Pfeiffer (1853.-1942.). Kao bliski suradnik i prijatelj bana, od lokalnog lista kojeg je kupio u 1870-im godinama, učinio je respektabilnu novinu koja će često obavljati tiskarske poslove za Zemaljsku vladu.¹⁶⁹⁸ Kao najvažniji list Slavonije, *Die Drau* se isticala po dobroj informiranosti i naročito preciznim službenim vijestima – kasnije će Pfeiffer u retrospektivnom tekstu ustvrditi kako je list bio banski „politički megafon“.¹⁶⁹⁹

U usporedbi s režimskim novinama tradicionalno kvalitetnije kulturne rubrike *Obzora*, naročito „Prosvjeta“ koja je ustvari zrcalila samim nazivom strossmayerovsko shvaćanje kulture, ponekad su se pokazivale sadržajnijima. No u suštini je pristup kulturi i podjela na kulturne teme bio jednak. Cilj je prije svega bio politička komunikacija Strossmayerovog programa i kulturnih uspjeha južnoslavenske uzajamnosti, a fokusi institucije koje su takav program pokrivale. I pred kraj stoljeća još je uvijek mentalitet usmjeren na podatke i informacije; to je bila glavna trasa na relaciji novinska redakcija – čitateljstvo. *Narodne novine*, *Agramer Zeitung* i *Die Drau* su imali privilegiranu poziciju pri svim javnim događanjima. Najčešće su bili u mogućnosti dobiti dobre pozicije i da oforme terenske centre tijekom važnih manifestacija i na taj način prenose što detaljnije o događanjima. Sve su režimske novine tako korištene kao snažno sredstvo kulturne propagande, s tek povremenim dubinskim raspravama o kulturnim problemima ili pitanjima izvan sfere politike. Vladina restriktivna politika prema tisku i nadređeni položaj nekih novina samo je dodatno podcrtavao glavnu funkciju tiska: informirati i utjecati na javnost. Kritičnost na području

¹⁶⁹⁶ *Narodne novine*, 20. X. 1914. Usp. Antun Gustav MATOŠ, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 19, dio 1, ur. Davor KAPETANIĆ (Zagreb: JAZU, 1973.), 183-184.

¹⁶⁹⁷ I Kraus i Kaiser će nedugo pred kraj Khuenovog režima preći u redakciju *Agramer Tagblatta*.

¹⁶⁹⁸ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 336.

¹⁶⁹⁹ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 294.

umjetnosti, znanosti i školstva uglavnom je proizlazila iz političkih poruka, jednako kao što su pohvale u suštini bile poruke režima „obogaćene“ službenim brojkama i podacima.¹⁷⁰⁰ Nedostatak umjetničkih kritika, nepolitičkih osvrti i rasprava o značaju kulture koje nisu u funkciji režima ili opozicije primjetno je obilježje tiska, ali se to polagano na prijelazu stoljeća mijenja. Oko 1900. godine javljaju se i neki novi listovi u kojima sudjeluju mladi modernistički orijentirani intelektualci, nudeći također sadržajnije kulturne rubrike, feljtone ili pojedinačne tekstove. Janko Ibler ih je, već i od polemike s Kuhačem, ne samo branio, već i nastojao uključiti u rad *Narodnih novina*, svjestan da je regeneracija i integracija mlađih naraštaja nužna.

Primjeri iskusnih političara koji su sasvim u manirama političara 19. stoljeća sudjelovali u izdavanju stranačkih listova, ali i samih novinara i urednika tih listova od Ivana Vončine i Josipa Miškatovića do Janka Iblera i Milana Grlovića, otkrivaju ponovno kontinuitet s ranijim razdobljem; njihove se političke ideje mijenjaju ili češće prilagođavaju, ali predodžba o kulturi opstaje trajnije. Novinari poput Zeca, Iblera, Grlovića i njihovih suradnika ostali su više od tumača takve koncepcije kulture; oni su tu koncepciju kulture svojim radom dalje razvijali: značilo je to istovremeno i informirati čitatelje, upoznati s podacima, oblikovati mišljenje i pozitivno prikazati djelovanje režima na transparentan način. Stoga je njihov angažman za režim najčešće predstavljao trajni teret nakon što je Narodna stranka izgubila vlast.

II.5.3.2. *Kultura kao sredstvo propagande režima*

Propagandni potencijal i učinak kulture postaje naročito vidljiv prilikom jednog važnog aspekta koji obilježava drugu polovicu 19. stoljeća u europskim razmjerima općenito: manifestacija koje su bile usmjerene prema velikom broju sudionika, promatrača, posjetitelja - masama. Dok su vladarski posjeti, proputovanja ili javna obilježavanja fenomen koji se veže još uz antička vremena, veće izložbe koje su objedinile gospodarsku promidžbu i političke poruke postaju raširenije u 18. stoljeću. No, tek sredinom 19. stoljeća one postaju iskonski masovni spektakli s elaboriranim sadržajem, dakako uslijed sve većeg porasta udjela gradskog stanovništva.¹⁷⁰¹ Najčešće se radilo o bitnim događajima, posjetima visokih državnih dužnosnika,

¹⁷⁰⁰ Usp. Asa BRIGGS – Peter BURKE, *Socijalna povijest medija od Gutenberga do interneta* (Zagreb: Pelago, 2011.), 215; Andreas SCHULZ, „Der Aufstieg der »vierten Gewalt«. Medien, Politik und Öffentlichkeit im Zeitalter der Massenkommunikation“, *Historische Zeitschrift* 270 (2000.), 65-97.

¹⁷⁰¹ Patrick BRANTLINGER, „Mass Media and Culture in *Fin de Siècle* Europe“, u: *Fin de Siècle and Its Legacy*, ur. Mikuláš TEICH – Roy PORTER (Cambridge: Cambridge University Press, 1990.), 100. O ulozi velikih izložba u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća vidi primjerice: Alexander C. T. GEPPERT, *Fleeting Cities: Imperial Expositions*

uglednih pojedinaca iz političkog ili kulturnog života, zatim različitim jubilejima, izložbama, javnim proslavama, itd. koje su poslužile kao povod putem kojih su se manje ili više elaborirane političke poruke slale među što je moguće širi krug ljudi. Osim toga, važno je bilo pokazati državnu protekciju nad ključnim institucijama i osobama iz kulturne sfere.

Već je u ranijim poglavljima bilo govora o tome kako pod Khuen-Héderváryjem banska čast poprima nove značajke političke moći koje se odražavaju prema vani, u javnosti. Jedan od ključnih čimbenika u toj promjeni su novine, mediji masa. Ugledajući se na visoku politiku u Beču i Budimpešti, Khuen, kao niti jedan ban prije njega, koristi moderne medije u propagandne svrhe s potpunim predumišljajem. Pritom se strategija propagiranja režima, dakle dualizma kao pogodnog sustava kojeg ban zakonski, bezrezervno brani, ustalila tijekom godina pa je dulje vremena funkcionirala gotovo po istim obrascima. Prvo, bio je potreban povod. Bilo da se radilo o nekoj većoj manifestaciji, društvenom događanju kao što su izložbe, koncerti, svečani plesovi i sl., zatim o obljetnicama (dolazak, odnosno instalacija Khuena, obljetnica zaključivanja Nagodbe, banov imendan) ili pak o nekom drugom svečanom događaju, kao što je posjet vladara Franje Josipa, člana dinastije ili stranog dostojanstvenika, posebne prilike su uvijek otvarale prostora za retrospektivu koja je odgovarala na dva ključna pitanja: što je učinjeno pod dualizmom te kako se pod banom Khuen-Héderváryjem razvija Trojedna Kraljevina? Drugo, gotovo svi opsežniji propagandni članci u novinama koji odgovaraju na spomenuta pitanja podijeljeni su po temama, što pokazuje kako se postupno odražavao organizacijski sustav vlasti u Monarhiji prema resorima. Resori koji su se već od 1848. ustalili, ali naročito nakon nagodbene reforme političkog upravnog sustava, diktirali su sve više podjelu dalekosežnijih novinskih političkih članaka u bečkom, budimpeštanskom i praškom tisku, a koji je pred kraj 19. stoljeća postajao očit i kod najčitanijih novina u Hrvatskoj i Slavoniji. No, raspoređivanje političkih tema u obliku prepoznatljivog sustava koji je zrcalio resore, sve je češća pojava i kod političara koji su se putem saborskih odbora profilirali za neko područje, dok se u predizbornim govorima i javnim nastupima težilo postići sintezu, objediniti glavne aspekte i slušateljima pružiti manje ili više očitu ideološku platformu. Među neizostavnim rubrikama se tako nameću teme kao što su razvoj gospodarstva, tehnološka modernizacija zemlje, kulturni, institucionalni i obrazovni razvoj Trojedne Kraljevine. Kultura je kroz novinske članke, pamflete koji su slavili režim bana Khuen-Héderváryja i

in Fin-de-Siècle Europe (London: Pallgrave Macmillan, 2010.); Marta FILIPOVÁ (ur.), *Cultures of International Exhibitions 1840-1940: Great Exhibitions in the Margins* (Farnham: Ashgate, 2015.).

vladavinu Franje Josipa I., putem prigodnih službenih govora i drugih propagandnih sredstava, predstavlja jedan od temeljnih mjerljivih uspjeha režima. Pritom pojam kulture u političkom diskursu obuhvaća različita područja, od institucionalnog razvoja, razvoja samih gradova – napose Zagreba i Osijeka kao središta, urbane arhitekture, umjetnosti pa sve do naravno školstva i obrazovnog sustava u cjelini. Kao naročito mjerljiv faktor uspješnosti kulturne politike u propagandnim su svrhama korišteni dakako podaci o razvoju školstva, od broja škola, učenika, njihovog rasporeda, različitih vrsta škola, itd. Osim što su takvi podaci u kontinuitetu objavljeni u *Službenom glasniku* i drugim publikacijama, oni su, kada je trebalo slaviti režim, objavljeni u dnevnom tisku. Primjerice, povodom dvadeset i pete godišnjice Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.-1893.) u režimskom je tisku objavljen niz članaka o uspješnosti Nagodbe na različitim područjima i resorima, a veći prostor posvećen je i kulturno-obrazovnim uspjesima Odjela za bogoštovlje i nastavu.¹⁷⁰²

Kada se pak ban 1888. godine odlučio na put kroz Zagorje i sjeverozapadnu Hrvatsku, novine su pisale o važnosti tog obilaska. Nakon što je već posjetio dijelove zemlje, poput Slavonije i Srijema, Khuen se prvi put uputio u Zagorje kako bi bolje upoznao „kulturne, ekonomske, društvene odnose“ zemlje. Urednik *Narodnih novina* uvjerava svoje čitateljstvo kako će i putovanje pokazati da „težište vladavine“ bana „nije u politici“ (dakle, u sukobljavanju s oporobom), već „u samoj upravi“. Cilj te uprave su „narodni kulturni i prosvjetni rad“, upoznati narodnu svijest, povezati se s inteligencijom zemlje i upravo putem takve uprave provesti civilizatorski zadatak (*mission civilisatrice*), plan kulturnog razvoja: to je mnogo teži zadatak, zaključuje novinski urednik, jer „je naš narod u kulturi i prosvjeti tako zaostao (...) kano diete, koje se tek ima da postavi na vlastite noge“.¹⁷⁰³ Ta je civilizatorska politika „uprave“, dakle bana, bila sasvim u skladu s državnom politikom koju su vladar i dvor provodili na istoku i jugoistoku. Od suzdržanih poruka s kraja 1880-ih godina ubrzo će se transformirati u mnogo pozitivnije poruke uspjeha već početkom 1890-ih godina. Kada je u sklopu svog putovanja ban posjetio Varaždin, u organizacijskom, odnosno programskom smislu svi su elementi modernije proslave već prisutni – bakljada i svečana rasvjeta, okupljanje pjevačkih društva, raznih predstavnika, kazališna predstava, posvuda glazba i dekoracije. No poruke koje su odaslane bile su usmjerene na samu osobu bana u kojeg treba vjerovati, kojeg treba podržati, čiju vlast treba poštovati i

¹⁷⁰² Vidi: *Agramer Zeitung*, studeni 1893.

¹⁷⁰³ *Narodne novine*, 29. IX. 1888.

omogućiti njen razvoj. Nekoliko godina potom svaki će veći povod za slavlje biti korišten da se predstave važni uspjesi vlasti, kulturni uspon kojeg je „uprava“ bana Khuena postigla.

Političke poruke nisu bile samo usmjerene prema narodu, već i iskonskim središtima Monarhije, prema Beču i Budimpešti: dokazivanje uspješnosti režima na razini visoke politike, pred vladarom i ugarskom političkom elitom, bilo je jednako važno – ako ne i važnije od uvjeravanja masa u djelotvornost režima. *Agramer Zeitung* je kao hrvatska njemačka novina, čitana diljem Monarhije, predstavljala važnu platformu širenja prorežimskih informacija, opovrgavajući marljivo sve imalo dvojbene ili kritičke izjave u opozicijskom tisku. Glavni cilj Khuenove vlasti bio je dokazati da su u Trojednoj Kraljevini uspostavljeni trajni mir, zakon i red, da dokaže da je dualizam u zemlji prihvaćen i da „krvavih“ pobuna više neće biti. Protumađarske demonstracije i neredi koji su prethodili dolasku novog bana pritom su predstavljali efektan argument da su Hrvatska i Slavonija gotovo po tradiciji nemirno područje puno prevrata i nestabilnosti, dok je implementacija modernog političkog sustava osigurana dualističkim uređenjem Monarhije čak i u tom problematičnom području donijela neupitan boljitak. Ponovno je kultura bila jedan od najvažnijih dokaza, jer je izravno dokazivala kako je nekoć zaostala periferija Dunavske Monarhije upravo u dualističkom sustavu dosegla standarde drugih razvijenijih gradova i krajeva. Jasno to postaje primjerice kada tijekom službenog istraživačkog putovanja Europom nekadašnji britanski podsekretar Edward Crafton, nećak premijera Williama Ewarta Gladstonea, 1890. godine dolazi i u Austro-Ugarsku, kako bi usporedio političko-pravnu situaciju u Irskoj¹⁷⁰⁴ sa stanjem u Ugarskoj. Kao dokaz uspješnog razvoja pod nagodbenim uvjetima pritom se nametnula upravo Trojedna Kraljevina pod režimom Khuena. Crafton se isprva raspitivao o stanju u zemlji kod opozicije, razgovarao je s Franom Folnegovićem, Strossmayerom (koji je bio u vrlo dobrim odnosima s premijerom Gladstoneom) i drugim istaknutim pojedincima. Potom je pratio bana na proputovanju kroz Varaždinsku županiju; iznenađeni Crafton nije se mogao prestati čuditi kako je zemlja čista, uredna i uljuđena, a najjači dokaz da je slika koju su mu oporbeni predstavnici o zemlji prenosili kriva, bio je upravo razvoj kulture u gradskim središtima. Budimpeštanski *Pester Lloyd* pisao je kako su engleskog državnika zatekli uzorno uređeni

¹⁷⁰⁴ Radi se o tzv. Irskom pitanju, odnosno reviziji državno-pravnih odnosa između Irske i Velike Britanije. Tzv. pokret „home rule“ za lokalnu samoupravu Irske dovodi London u situaciju da se pod premijerskim mandatom Gladstonea razmišlja o reviziji odnosa, okrećući se pritom i prema odnosu Hrvatske i Ugarske kao mogućem modelu na osnovi kojeg se ta revizija može provesti. Vidi: D. George BOYCE – Alan O'DAY (ur.), *Gladstone and Ireland: Politics, Religion and Nationality in the Victorian Age* (London: Pallgrave Macmillan, 2010.).

službeni uredi, škole i ulice, kako je „posvuda vidio napredak i kulturu“,¹⁷⁰⁵ dok je bečka novina *Die Presse* koristila prigodu da podcrta značaj Nagodbe koja je zemlji donijela stabilnost i moderan državno-pravni okvir, za kojim se navodno sada okreće i britanski premijer Gladstone, koji je nakon početnog političkog „glavinjanja“ pronašao dobar model u odnosima Hrvatske i Ugarske.¹⁷⁰⁶ Važno je međutim napomenuti tipičan obrazac ponašanja bana Khuen-Héderváryja, kojemu je kultura bila krunski dokaz civiliziranosti. Ona je trebala najbolje pokazati uprtim očima iz Beča i Budimpešte kako je režim uspješno normalizirao stanje u Trojednoj Kraljevini, predstavljajući istovremeno i u vizualnom smislu distrakciju od svih političkih, pravnih i antiliberalnih odredbi kojima je hrvatsko društvo istovremeno opterećeno. Ustvari, radilo se o primjeru translacije austrijskog modela „Kulturstaata“ kao prostora civiliziranja na „slučaj“ Hrvatske i Slavonije, naravno pomoću dualističkog sustava.

Najjasniji dokaz boljitka zemlje bio je dakako razvoj grada Zagreba. Uoči kraljevskog posjeta Zagrebu 1895. *Die Drau* će pisati o gradu koji je pod Khuenom postao „ono što jest (...)“, misleći upravo na gospodarski i kulturni uzlet.¹⁷⁰⁷ Jedan je drugi novinski članak u *Agramer Zeitung* na tu temu iz 1896. godine govorio o gradu čije je stanovništvo udvostručeno, dok su izgrađene monumentalne građevine i bitne kulturne institucije pa grad poprima obilježja „velegrada“.¹⁷⁰⁸ Naglasak na modernizaciju urbanog tkiva, na komunalni razvoj i kulturnu važnost hrvatskog središta pretvara se u često replicirani argument koji je u manjoj mjeri korišten i za druga urbana središta, primjerice Osijek i Karlovac, nastojeći dokazati opći razvoj pod dualizmom i opovrgnuti kritike da su Hrvatska i Slavonija zapostavljeni dijelovi Dvojne Monarhije.

Jedno od tipičnih obilježja druge polovice 19. stoljeća su omanje, moglo bi se reći i svakodnevne, proslave koje su organizirala društva, udruženja, institucije ili pojedinci a koje su bile posvećene određenom događaju ili osobi. Isprva se radilo o ograničenim proslavama za određene članove ili uzvanike. Takva su zabavno-kulturna događanja često povezivale popularne oblike razonode kao što su ples, lagana glazba, piće i jelo s kulturnom tradicijom narodnih pjesama, popularnim himnama, manje ili više improviziranim predstavama, javnim čitanjima itd., najčešće se referirajući na preporodno razdoblje. U Zagrebu su takva kulturno-zabavna događanja

¹⁷⁰⁵ *Pester Lloyd*, 16. II. 1893.

¹⁷⁰⁶ *Die Presse*, 15. i 17. II. 1893.

¹⁷⁰⁷ *Die Drau*, 15. X. 1895. (citirano prema: Ljerka RACKO, „Spaljivanje mađarske zastave 1895. god. u Zagrebu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23 (1990.), 233-246, ovdje 233.

¹⁷⁰⁸ *Agramer Zeitung*, 31. X. 1896.

priređivali često studenti na Sveučilištu (ples), umjetnička društva, Crveni križ uz pokroviteljstvo banice Margite Khuen-Héderváry, itd.

U drugim, omanjim sredinama, proslave su često okupljale lokalnu elitu, slaveći doprinos ili rad neke istaknute osobe koja je bila zaslužna za pokretanje kulturnog i društvenog života tog kraja. Kulturni život lokalnih zajednica naime uvelike je ovisio o različitim pojedincima koji su uz svoj (najčešće) činovnički posao doprinosili uspostavljanju kulturnih društava i institucija prema modelu većih gradova. Tako je primjerice u Vrbovskom krajem svibnja 1893. priređena proslava u čast predsjedniku tamošnje čitaonice Otmaru Bušiću.¹⁷⁰⁹ Po struci pravnik, Bušić je tako uz svoju činovničku i političku karijeru, od gradskog perovođe do upravitelja Modruško-rijčke županije 1894. godine, sudjelovao i u kulturnom životu gradova u kojima je služio. Osim što je objavljivao pjesme i rasprave, tijekom boravka u Varaždinu, Križevcima, Ogulinu i Vrbovskom nametnuo se i kao kulturni organizator. Još od 1870-ih godina Bušić je aktivni član ili osnivač različitih društava, od „Kola“ (Zagreb), „Vile (Varaždin) do društva „Klek“ iz Ogulina, zatim pokretač diletantske kazališne družine u Križevcima, lista *Rodoljub* u Ogulinu te predvodnik kulturne djelatnosti Narodne čitaonice u Vrbovskom. Bušić se po svojoj djelatnosti uklapa u niz lokalnih kulturnih pokretača i predvodnika koji su, školovani u Zagrebu ili diljem Monarhije, kao pristaše režima aktivno poticali razvoj društvenog života.

I kod lokalnih proslava propagandni potencijal nije zanemariv. Kao što je ban u neku ruku zamjena za kralja, pa umjesto njega svojim putovanjima češće prenosi političke poruke diljem zemlje, tako i više rangirani lokalni dužnosnici ponekad mijenjaju bana ili odjelne predstojnike a da pritom glavna poruka ostaje ista: sustav, država i vladarska dinastija omogućuju kulturni napredak. A ponekad su i lokalne proslave zbog političke propagande postajale mnogo vidljivije. Primjerice, u Karlovcu je povodom proslave pedesete godišnjice osnutka čitaonice 1888. godine organizirana „skromna“ proslava: bakljada, sudjelovanje pjevačkih društava, svečani objed za elite, javni govori, proglašenja, zdravice, večernji ples – i čitanje izvještaja o pedesetogodišnjem djelovanju karlovačke čitaonice koji je trebao ocrtavati opći razvoj kulture u Hrvatskoj.¹⁷¹⁰ Iako je sam povod proslave bio prilično udaljen od obilježja aktualnog Khuenovog režima, ipak se vlast priključila toj lokalnoj proslavi, koristeći trenutak

¹⁷⁰⁹ *Narodne novine*, 8. VI. 1892.

¹⁷¹⁰ *Narodne novine*, 20. XI. 1888.

pozornosti za vlastite političke poruke, dok se pregledom općeg razvoja kulture dodatno želio naglasiti kontinuitet kulturnog razvoja.

Još jedan dobar primjer je planirana proslava krajem 1894. godine za svečano otkrivanje spomenika Petra Preradovića. Spomenik je izradio kipar Ivan Rendić, a gradu poklonio (odnosno financirao) Stjepan Miletić. U prvotnom programu je bila zamišljena šira gradska proslava, politički govori, prikazivanje predstave *Kraljević Marko* koju su priredili Miletić i Zajc. Na kraju su zbog poteškoća oko prostornog smještaja kipa (završio je na Akademičkom trgu, danas trg J. J. Strossmayera, dok nije premješten nakon nekoliko godina na Preradovićeve trg), proslava i planirani program odgođen.¹⁷¹¹ „Kipomanija“, izuzetna raširenost spomenika koji su imali didaktičnu ulogu u urbanom prostoru, na koju neki povjesničari upozoravaju, u ovom slučaju do izražaja dovodi propagandnu snagu i ograničenje kulture. Naime, francuski povjesničar Maurice Agulhon (1926.-2014.) upozorava na važnost dvostrukih ili čak trostrukih poruka koje jedan gradski spomenik treba prenositi.¹⁷¹² Izvan Zagreba su u vrijeme Khuena postavljani uglavnom komemorativni spomenici koji su predstavljali mjesto sjećanja na događaj iz povijesti (protuosmanski ratovi), suvremeno mjesto obilježavanja (spomenik mađarskom Mileniju kod Zemuna) ili kao u slučaju Osijeka i spomenika Sakuntali koji je sam po sebi bio i u nacionalnom i u religijskom smislu neutralan odnosno „politički nekonfliktna“.¹⁷¹³ U Zagrebu je primjetna pak drugačija politika, usmjerena prema spomenicima određenim osobama koje su upravo u kulturnom smislu značajne, ali politički nekonfliktne zbog distance u odnosu na režim: tako su spomenike dobili Andrija Kačić Miošić i već spomenuti Petar Preradović, ali ne i primjerice Franjo Rački, o čijem je spomeniku bilo govora, ali je Vlada otklonila takvu mogućnost. Kačić Miošić i Preradović, prema procjeni bana Khuena, nisu mogli izravno naštetiti njegovoj vlasti, nisu mogli njega ili njegovu Narodnu stranku dovesti u neugodan položaj, već se naprotiv eksploatirala duboka veza koja je s tim osobama postojala u kolektivnoj svijesti građanstva. Na taj način su još jednom domoljublje i kulturni napredak, u okviru manje gradske proslave,

¹⁷¹¹ *Agramer Zeitung*, 1. VIII. 1894.

¹⁷¹² Maurice AGULHON, *Der vagabundierende Blick. Für ein neues Verständnis politischer Geschichtsschreibung* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995.), 52-53. Vidi također: Maurice AGULHON, „Imagerie civique et décor urbain dans la France du XIXe“, *Ethnologie française* 5 (1975.), 33-56.

¹⁷¹³ Dragan DAMJANOVIĆ, „Srednjoeuropski park posvećen mitološkoj indijskoj kraljici – Sakuntala park u Osijeku“, u: *Metamorfoze mita. Mitologija u umjetnosti od srednjeg vijeka do moderne. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fisković“*, ur. Joško BELAMARIĆ et al. (Zagreb: FF Press, 2012.), 153-154. Vidi također: Dragan DAMJANOVIĆ, „Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina“, *Scrinia Slavonica* 10/1 (2010.), 226-243.

povezivani: bila je to idealna prigoda da se, kao pri otkrivanju spomenika značajnom pučkom pjesniku Kačiću Miošiću 1891. (u sklopu veće Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe), režim odnosno u ovom slučaju sam ban Khuen-Héderváry pokaže patriotski osviještenim ili, kako ističe Matoš, vrsni „prigodni govornik“,¹⁷¹⁴ te nastoji upravo preko teme kulturnog napretka Trojedne Kraljevine uspostaviti vezu između prošlosti i aktualnog režima.¹⁷¹⁵

Trend obilježavanja velikih jubileja ili održavanja manifestacija u spomen istaknutim osobama zahvatio je i kulturne institucije. Ekonomski moment dakako nije bio nebitan, jer je „pravi povod“ nudio, ako je sve prošlo prema planu, vrlo dobru posjećenost, pozornost tiska, ekspanzija u javnosti i nazočnost važnih uzvanika koji su bili potencijalni patroni umjetnosti. Tako primjerice kazalište u svoj repertoar ne propušta godišnje uvrstiti nekoliko svečanih proslava

najrazličitijih povoda. I Glazbeni zavod organizira takve posebne večeri, dok muzeji i galerije malo kaskaju za tim trendom, ali također češće priređuju prigodne izložbe. Vlada i Odjel za bogoštovlje i nastavu posreduju pritom u umrežavanju institucija kod većih proslava koje su programski koordinirane: proslava 100. godišnjice rođenja pjesnika Antuna Mihanovića (1796.-1861.) bila je tako cijela u nacionalnim obilježjima i melodijama himne, protezala se od Klanjca do Zagreba gdje je središnji koncert organiziralo „Kolo“ uz sudjelovanje brojnih poznatih osoba iz glazbenog života, dok planirani prijenos posmrtnih ostataka u Mirogoj ipak nije proveden, iz pijeteta prema pokojniku.¹⁷¹⁶ Slična ideja ostvarena je kada su pod ravnanjem Matice hrvatske posmrtni ostaci grofa Janka Draškovića (1770.-1856.) preneseni iz Štajerske u Zagreb. Bilo je to narodno kulturno slavlje koje je zahvatilo i Banovinu, gdje su iz Petrinje krenula kulturna društva, zbor i djevojke u narodnoj nošnji s cvijećem.¹⁷¹⁷

II.5.4.2.1. Kultura kao masovna atrakcija

Kultura, shvaćena kao izravni dokaz općeg razvitka, ali i vrlo izraženo područje nacionalnih i patriotskih osjećaja, sasvim je sigurno bila gotovo idealna vezivna komponenta u koju su ugrađivane političke poruke. Širina samog pojma kultura, zatim činjenica da je ona istovremeno predstavljala i mjerljivu i nemjerljivu kategoriju, stvorili su u političkom kontekstu idealno sredstvo dobiti. U travnju 1885. u jednom od svojih poznatih saborskih govora, Erazmo

¹⁷¹⁴ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN (Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.), 36.

¹⁷¹⁵ Usp. Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden Marketing, 2000.), 729.

¹⁷¹⁶ *Agramer Zeitung*, 11. VI. 1896.

¹⁷¹⁷ *Banovac*, 10. VI. 1893.

Barčić je komentirao kako je novi saziv sabora na jesen u Zagrebu dočekan. Dok je bana i odjelne predstojnike prema njegovoj interpretaciji okupljeni puk promatrao u muku, Ante i David Starčević izazvali su erupciju oduševljenja. Barčić kao glavni razlog navodi rad za kulturni napredak naroda, jer što je „narod napredniji u kulturi, tim je samosvjestniji“.¹⁷¹⁸ Doček dostojan vladaru kojeg je lovorikama okićeni David Starčević dobio prema Barčiću je zaslužen njegovim radom na kulturnom razvoju, njegovim priložima Sveučilištu, Akademiji, trudu da se unaprijedi školstvo, da se od Zagreba učini Firenca, a Hrvatska da postane Toskana.¹⁷¹⁹ Naravno, za razliku od vlade, koja prema Barčiću ne uspijeva osigurati bilo kakav pomak niti mari za kulturni razvoj.

Kultura je imala ulogu povezivanja tehnološkog napretka, razvoja obrazovanja, školstva i znanosti, ali i primjerice izraženu gospodarsku dimenziju urbanih proslava. Tome se naravno nadodaju patriotski, nacionalni i dinastički osjećaji: svi su dominantni ideološki programi u hrvatskoj politici druge polovice 19. stoljeća naglašavali povezanost baštine i kulture s općim razvojem zemlje. Ulaganje u kulturu u općem je smislu shvaćano kao ulaganje u svoju domovinu, ulaganje u narodni napredak i kolektivno dobro. Osim toga pogotovo pred kraj 19. stoljeća, analogno i s drugim velikim europskim imperijima, poput Velike Britanije, kultura i svi mogući javni iskazi kulturnog napretka postaju bitan element pokazivanja i dokazivanja važnosti imperijalnih struktura. Razina kulture, povezana i sa sjajem i blještavilom velikih svečanosti, trebala je sakriti strukturne probleme gubitka iskonske moći u odnosu na svoje podanike.¹⁷²⁰ U tom smislu gradski prostor postaje velika pozornica, a urbana infrastruktura živa kulisa, najupečatljiviji i najjednostavniji način posredovanja političkih poruka o napretku kojeg omogućuje režim. Uloga pojedinačnog donatora, mecene kulture i umjetnosti više nije prihvatljiva ako pritom nije moguće istaknuti zasluge vlade i države. Repetitivnost poruka je pritom isto imala važnu ulogu: građani i posjetitelji gradskih događanja bili su izloženi neprestanom odašiljanju propagandnih političkih poruka preko novina, proizvoda, političkih govora, službenih ceremonija, programa. Zato je bilo važno da taj oblik zahvati što više različitih događaja, bilo da se radilo o lokalnim ili sveopćim proslavama.

¹⁷¹⁸ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884.-1887.*, sv. 1, dio II (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1887.), 533.

¹⁷¹⁹ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884.-1887.*, sv. 1, dio II (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1887.), 533.

¹⁷²⁰ David CANNADINE, „The Context, Performance and Meaning of the Ritual: The British Monarchy and the „Invention of Tradition“, c. 1820-1977“, u: *The Invention of Tradition*, ur. Eric J. HOBBSBAWM - Terence RANGER (Cambridge: Cambridge University Press, 1983.), 114. Usp. Holger HOOCK, *Empires of the Imagination: Politics, War, and the Arts in the British World 1750-1850* (London: Profile Books, 2005.).

Tijekom svojeg banovanja Khuen u političkom smislu kulturu koristi kao dokaz uspješnosti svog režima i na najvećim masovnim manifestacijama. On se na taj način nadovezuje na jedan europski i svjetski trend koji je već sredinom 19. stoljeća postajao sve važniji. Velike su manifestacije u okvirima Habsburške Monarhije percipirane kao bitan segment kontakta najviših tijela državne vlasti i „naroda“. Uspjeh svjetskih izložbi potakao je i Franju Josipa I. da sve konkretnije razmišlja o sličnim projektima. Kasnije će razdoblje njegove vladavine doista biti obilježeno velikim manifestacijama, najčešće organiziranima u Beču – kao što je primjerice veliki Carski jubilej vladarskog para (proslave 1898. i 1908. godine) te drugi važni dinastički događaji (rođendani, imendani, vjenčanja, itd.).¹⁷²¹ Međutim, dvor će nastojati pažnju posvetiti i rubnim dijelovima Imperija, prostoru periferije, pa će se organizirati redovita vladarska putovanja, odnosno svečani previšnji posjeti (velika putovanja u Galiciju 1851. ili 1880., u Češku 1854. ili 1868., posjet Dalmaciji 1875.). Sukladno tome, održavane su i glamurozne izložbe: bilo da se radilo o velikim tematskim parkovima (najbolji su primjeri tematski parkovi u bečkom Prateru *Venedig in Wien* 1895., *Adria-Ausstellung* 1913. ili *Kriegsausstellung* 1916.) ili izložbama na gradskoj, odnosno zemaljskoj razini (Prva gospodarska izložba u Ljubljani 1844.; Jubilarna gospodarska izložba u Pragu 1891.; mađarska Milenijska izložba 1896. godine u Budimpešti).

Bitan zadatak velikih manifestacija bila je demonstracija kulturne raznolikosti Habsburške Monarhije i jasno izražena kulturna misija zemlje u odnosu na istok.¹⁷²² Kako pokazuje povjesničar Pieter Judson, otvaranje Sveučilišta Franje Josipa u Černivcima bila je prvenstveno „proslava kulture“ [„Ein Culturfest“], javna proslava civilizatorske uloge Stare Austrije na istoku

¹⁷²¹ Imperijalne proslave u Habsburškoj Monarhiji u recentno su vrijeme postale učestala tema moderne (nove) političke historije pa je literatura o tome ekstenzivna. Ovdje se izdvajaju tek neki primjeri: Andrea BLÖCHL, „Die Kaisergedenkstage“, in: *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, ed. Emil Brix - Hannes Stekl (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997.), 117-144; Elisabeth GROßEGGER, „Der Kaiserhuldigungsfestzug 1908“, u: *Speicher des Gedächtnisses: Bibliotheken, Museen, Archive*, ur. Peter STACHEL - Moritz CSÁKY (Wien: Passagen, 2001.), 155-175; Maria BUCUR – Nancy M. WINGFIELD (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (West Lafayette: Purdue University Press, 2005.); Daniel L. UNOWSKY, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916* (West Lafayette: Purdue University Press, 2005.); Marc FERRO, *Resentment in History* (Polity Press, 2010.), 84-92; Jörn LEONHARD, „Imperial Projections and Piecemeal Realities: Multiethnic Empires and the Experience of Failure in the Nineteenth Century“, u: *Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization*, ur. Maurus REINKOWSKI – Gregor THUM (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.), 21-46; Laurence COLE, *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria* (Oxford: Oxford University Press, 2014.); Werner TELESKO – Stefan SCHMIDL, *Der verklarte Herrscher: Leben, Tod und Nachleben Kaiser Franz Josephs I. in seinen Repräsentationen* (Wien: Praesens, 2016.), 28-54.

¹⁷²² O tome vidi: Werner TELESKO, „Colonialism without Colonies: The Civilizing Missions in the Habsburg Empire“, u: *Cultural Heritage as Civilizing Mission: From Decay to Recovery*, ur. Michael FALSER (New York: Springer, 2015.), 35-48.

zemlje, u Bukovini, najslabije razvijenom dijelu Monarhije.¹⁷²³ Taj će se izraz pojavljivati i u drugim prilikama pa će ga tako i *Agramer Zeitung* spomenuti u srpnju 1895., iščekujući svečane dane posjeta Franje Josipa Zagrebu.¹⁷²⁴ I tom prilikom se radilo o svečanim otvaranjima kulturnih institucija najviše zemaljske važnosti. Tako se, po uzoru na javne spektakle kasne viktorijanske Engleske,¹⁷²⁵ u Dunavskoj Monarhiji nastojala učvrstiti vladarska lojalnost, dinastički mit („habsburški mit“¹⁷²⁶) te carski-vladarski kult: javni spektakl morao je po zadatku privlačiti velike mase urbanog i ruralnog stanovništva.

Manifestacije su bile važno poprište prezentacije i plasmana različitih proizvoda, koliko god se organizatori trudili ne predstavljati ih kao veliki „bazar“ – kao u slučaju londonske Velike izložbe iz 1851. godine.¹⁷²⁷ Posredstvom te ekonomske komponente razvijaju se postupno elementi jedne prepoznatljive popularne kulture, namijenjene kako konzumaciji tako i štovanju ili državno-nacionalnom učvršćivanju. Zbog toga je, osim više razine na kojoj su manji narodi Monarhije – poput Hrvata – tražili iskazivanje vlastite suverenosti (primjerice inzistiranje na jedinstvu hrvatskih zemalja na Jubilarnoj izložbi 1891. gdje su gosti iz Dalmacije u programskom smislu imali važnu ulogu) ili pak dodatne pripadnosti (kao što se to trebalo demonstrirati hrvatskim sudjelovanjem na Milenijskoj izložbi 1896.), postojao i važan faktor neposredne razmjene trendova i umjetničkog umrežavanja. Odlazak izlagača, koji su predstavljali gospodarske, kulturne i obrazovne proizvode Trojedne Kraljevine, bilo je putovanje iz periferije Monarhije u njezin centar - gdje se na licu mjesta recipirala popularna kultura kakva se postupno izgradila oko tih velikih manifestacija, a sastojala se od različitih predmeta bez konkretne koristi (memorabilije, uspomene, kolekcionarski predmeti), zabavnih sadržaja, popularnih publikacija, itd. Prigodne knjižice ili kolekcionarski predmeti bili su s intencijom, izgledom i cijenom, namijenjeni rastućem građanskom društvu, idealno za njihove građanski uređene stanove, njihovu odjeću, za ono što se smatralo njihovim intelektualnim dometima, njihovom shvaćanju kulture. Međutim, komercijalna logika diktirala je i proizvodnju jeftinijih predmeta, slabije izrade,

¹⁷²³ Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 316-327.

¹⁷²⁴ *Agramer Zeitung*, 27. VII. 1895.

¹⁷²⁵ David CANNADINE, „The Context, Performance and Meaning of the Ritual: The British Monarchy and the „Invention of Tradition“, c. 1820-1977“, u: *The Invention of Tradition*, ur. Eric J. HOBSBAWM - Terence RANGER (Cambridge: Cambridge University Press, 1983.), 101-164.

¹⁷²⁶ Claudio MAGRIS, *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna* (Torino: Einaudi, 1963.).

¹⁷²⁷ Asa BRIGGS – Peter BURKE, *Socijalna povijest medija od Gutenberga do interneta* (Zagreb: Pelago, 2011.), 137.

potrošnih memorabilija koje su likovima poznatih osoba, zemaljskim grbom ili trobojnicom trebali trenutno plijeniti pažnju širih masa. Te su male atrakcije, osim tehnoloških izuma, k tome vrlo brzo iz sfere novina prelazile u sferu „uobičajenih i svakodневnih stvari“, baš kao što su popratni sadržaji izložbi, kušaonice, gostionice, zabavne tombrole, već nakon jedne izložbe postale očekivani standard.¹⁷²⁸

Kada se radilo pak o svjetskim izložbama, kao što je ona u Pariz 1900. godine, hrvatski su izlagači trebali ponuditi s jedne strane autohtone, posebne hrvatske predmete ili izložke ali su s druge strane trebali biti smješteni i unutar monarhijskog okvira. Tako hrvatski umjetnici koji na spomenutoj pariškoj izložbi, predvođeni Bukovcem, sukladno s austrijskim modernistima, Josefom Hoffmannom, Gustavom Klimtom, Kolomanom Moserom i drugima, priređuju unutar ugarskog paviljona prezentaciju hrvatskih djela koju su francuski kritičari okarakterizirali „zagrebačkom školom“.¹⁷²⁹

Hrvatski proizvođači pak od samih početaka trenda organizacija izložba sudjeluju u tim manifestacijama, pa tako se već 1842. godine na izložbi u Pešti primjećuju proizvodi iz Slavonije. U Zagrebu je, iako pod skromnim uvjetima, ipak organizirana 1864. godine Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska, gdje su po prvi put stranci izlagali svoje proizvode.¹⁷³⁰ Veliki pomak dogodio se 1882. godine, kada su na umjetničko-obrtno-gospodarskoj izložbi u Trstu hrvatski izlagači po prvi put samostalno nastupili, izlažući proizvode u vlastitom paviljonu. Bečka je svjetska izložba bila uzor, izložba koja je potakla niz manjih lokalnih manifestacija u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁷³¹ To su primjerice gospodarske izložbe u Rijeci (1889.) i Osijeku (1899.) te izložbe na zemaljskoj razini, kao što je Zagrebačka gospodarska izložba iz 1891. godine po uzoru na onu u Pragu. Unatoč skromnim financijskim sredstvima koja je Zemaljska vlada odobrila te lošim prognozama prema kojima se očekivao broj od ukupno 80.000 ili 100.000 posjetitelja, na kraju je Jubilarna izložba polučila velik uspjeh: posjeta se kretala oko 450.000 ljudi, što znači otprilike 7.000

¹⁷²⁸ Asa BRIGGS, *Victorian Things* (London: Penguin Books, 1990.), 180.

¹⁷²⁹ Vidi naročito: Irena KRAŠEVAC – Željka TONKOVIĆ, „Umjetničko umrežavanje putem izložaba u razdoblju rane moderne: sudjelovanje hrvatskih umjetnika na međunarodnim izložbama od 1891. do 1900. godine“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 40 (2016.), 203-217.

¹⁷³⁰ Miroslava DESPOT, „Tehnička izobrazba i propagandna sredstva. Neki od preduvjeta nastajanja industrijske revolucije i u Hrvatskoj“, *Acta historico-oeconomica: časopis za ekonomsku povijest* 1/1 (1974.), 153.

¹⁷³¹ Goran ARČABIĆ, „Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891.“, u: *Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891.*, ur. Goran ARČABIĆ (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.), 15-16.

posjetitelja dnevno, a najprometniji dan, koji se dogodio tijekom rujna, brojao je oko 23.500 ljudi.¹⁷³²

II.5.3.2.2. Državni aparat u službi vlasti

Ovisno o prilici velike izložbe otvarale su pregršt prilika različite političke poruke: predstavnici režima, najčešće predvođeni samim banom, držali su govore, javno se pojavljivali u institucijama ili među odabranim skupinama ljudi, davali izjave za novine. Javna izložba je bila okvir pomoću kojeg su se slale jasne poruke u javnost. Primjerice, gospodarska izložba u Osijeku u kolovozu 1889. godine bila je poligon za najrazličitije prikaze razvoja gospodarskih djelatnosti u Slavoniji pod režimom bana, zatim procvata samog Osijeka kao slavonskog središta, još „sjajnije“ budućnosti grada itd. Manifestaciju je otvorio ban uz prigodni govor simbolički 20. kolovoza, na dan sv. Stjepana – ugarskog kralja.¹⁷³³ Čitav željeznički promet podređen je događanju, a gradski promet također uređen posebnim odredbama, kako bi se moglo što više gostiju okupiti oko centralne točke događanja. Na dan otvorenja osječke izložbe tako je od oko 10.000 nazočnih posjetitelja skoro polovica, čak 4.000, došla izvan samog grada.¹⁷³⁴ Slavio se ban, ne samo kao ključna politička figura, već kao pokretač i mecena javnih manifestacija kao što su gospodarske izložbe. Ali slavljani su i organizacijski odbori koje su redovito predvodili prepoznatljivi režimski ljudi – za osječku izložbu to su bili veliki župani, Ervin Cseh i Teodor Pejačević.¹⁷³⁵

Program takvih događanja raspoređen je pritom strateški kroz čitav raspon trajanja izložbi: na početku je ban kao najviša instanca obično svojim dolaskom otvorio manifestaciju i u govoru zadao osnovne smjernice, a čitav je „svečani dan“ bio najčešće posvećen njemu: to je značilo brojne dočeka, govore, obilaskе grada i izložbenog prostora, večernje bankete s uglednicima, bakljade ili večernje lampionsko/električno osvjetljenje, itd. Banu su se javno obraćali gradonačelnici, predstavnici konfesija, druge ugledne osobe. Sam ban bio je osoba koja je zastupala kralja u odsustvu, slaveći dinastiju i naravno koristeći priliku pokazati snažnu političku podršku dvora. U novinama se govorilo o ranijim posjetima, poticalo građanstvo i goste da bana dočekaju svečano i u što većem broju. Pjesmama i raznim knjižicama dodatno se poticalo

¹⁷³² Janko IBLER, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891* (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih Novina, 1892.), 298-299.

¹⁷³³ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)* (Zagreb: Naprijed, 1991.), 199.

¹⁷³⁴ *Die Drau*, 22. VIII. 1889.

¹⁷³⁵ *Die Drau*, 18. i 22. VIII. 1889.

sudjelovanje i lokalni patriotizam. *Die Drau* je između ostalih objavila 1889. povodom otvaranja osječke gospodarske izložbe himnu banu:

Pjesma naša nek' se ori,
Iz srdaca nek' nam sbori,
Čak do neba nek se čuje,
Kako Hrvat ljubi, štuje
Bana svoga i glavara:
G r o f a K h u e n - H é d e r v á r a .

Dok ko zvijezda pred nam hodi,
Zubljom duha svog nas vodi,
Dok nam sveta prava brani,
A zlotvore nam tamani :
Sliedit ćemo vodju svoga:
D i č n o g b a n a h r v a t s k o g a .

Složno napried, mili rode!
Sloga vlada sve nesgode.
Izliev to je božje volje,
Da si stvoriš dane bolje
Složnom borbom uz glavara :
B a n a K h u e n - H é d e r v á r a .

Kog hrvatsko ime krasi,
Nek' zadjeva : Bože! spasi
Dom naš liepi, rod naš mili,
Štitom svojim pak' zakrili
Dičnog zemlje nam glavara :
B a n a K h u e n - H é d e r v á r a .¹⁷³⁶

Nakon udarnog prvog dana otvaranja potom su državni, kotarski i gradski službenici, kao i različite deputacije, raspoređeni kroz čitav program. Tako su pojedini odjelni predstojnici, veliki župani, gradonačelnici i drugi dužnosnici revno posjećivali manifestacije, ponavljajući političke poruke o uspjesima režima u različitim prilikama. Veće manifestacije bile su i prilika skretanja pozornosti na velike kulturne institucije: često su tijekom trajanja velikih događaja u Glazbenom zavodu priređivani koncerti, u kazališni repertoar uvrštene prigodne predstave, otvorena su vrata gradskih muzeja i drugih institucija. Predstavnici tih institucija, bez obzira na političku pripadnost, također su aktivno sudjelovali govorima, javnim predavanjima, svečanim otvaranjima ili, u slučaju dolaska uvaženih gostiju, u posebnom razgledavanju matične institucije. Kako bi se osigurala barem minimalna posjećenost takvih manifestacija, ali i publika koja je režimu naklonjena, preko državnih je organa, banske kancelarije, Odjela, zavoda i institucija upregnut birokratski aparat. Državni su službenici najčešće na ovaj ili onaj način uključeni u program događanja. Njihova je

¹⁷³⁶ *Die Drau*, 22. VIII. 1889.

uloga bila obično svedena na brojčanu prisutnost ali, kada je to bilo potrebno, i da pomognu u stvaranju dobre atmosfere – što je značilo usklike oduševljenja i radosti, pljesak i bodrenje političkih predstavnika. Tako su državni činovnici u izuzetno velikom broju sudjelovali primjerice prilikom slavonskog proputovanja bana 1893. godine kada se kod svake programski predviđene institucije ili škole trebala brojčano demonstrirati lojalnost režimu ili tijekom posjeta Franje Josipa Zagrebu 1895., gdje su činovnici bili u najrazličitijim ulogama od publika na ulicama, uzvanika tijekom programskih priredbi pa sve do bakljonoša.¹⁷³⁷

Osim činovništva važnu ulogu u javnim manifestacijama imaju i škole. Od školskih djelatnika do učenika, svi su najčešće uključeni u službene programe tih manifestacija. Učitelji su k tome često instrumentalizirani u različite političke svrhe. Možda je ponajbolji primjer za to hrvatsko sudjelovanje na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine. Školski sustav uvijek predstavlja izrazito veliku i potencijalno vrlo laku „mobilizacijsku“ snagu, pa je tako bilo i praktično, ali i oportuno lokalne školske učitelje u većim brojevima poslati u Budimpeštu na veliko događanje. Posebice jer je takve poduhvate često sponzorirala ili potpomagala Zemaljska vlada, pa je to ujedno bio dobar i (financijski) prihvatljiv povod za odlazak u drugi grad – metropolu Monarhije. Za režim su ovakve situacije bile važne zbog legitimacijskog momenta te same propagande. Školski sustav je često izrazito podložan teren za provedbu raznih politika koje su kreirane u samom vrhu, bilo da se radi o jezičnoj politici, politici povijesti ili kulturnoj politici općenito, a odlazak u Budimpeštu je mnogo izravniji i uočljiviji od posjeta lokalnim izložbama.¹⁷³⁸ No i učenici su bili predmet političke instrumentalizacije. Dolazak Franje Josipa u Zagreb nije bila samo „proslava kulture“, već i proslava mladosti, jer je tisuće školske djece, studenata i mladih općenito uključeno u gradska zbivanja, službeno dočekujući „oca“ Monarhije.¹⁷³⁹ Nekoliko mjeseci ranije, u svibnju 1895., učenici Zagrebačke preparandije gostovali su u Budimpešti, dočekani od strane ministra bogoštovlja i nastave Gyule Wlassicsa, što

¹⁷³⁷ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 90-91.

¹⁷³⁸ Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Sich im besten Licht zeigen: Kroatien und Slawonien auf der Millenniumsausstellung in Budapest 1896“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 179-214. Vidi također širi kontekst izložbe kod: Alice FREIFELD, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914* (Washington: The Woodrow Wilson Center Press, 2000.); Miklós SZÉKELY, „A Capital in the Margins: Concepts for a Budapest Universal Exhibition between 1867 and 1917“, u: *Cultures of International Exhibitions 1840-1940: Great Exhibitions in the Margins*, ur. Marta FILIPOVÁ (Farnham: Ashgate, 2015.), 23-44; Dragan DAMJANOVIĆ, „Croatian Pavilions at the 1896 Millennium Exhibition in Budapest“, u: *Ephemeral Architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21st Centuries*, ur. Miklós SZÉKELY (Paris: L’Harmattan, 2015.), 51-74.

¹⁷³⁹ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 81-84.

je iskorišteno kao prilika da se ukaže na kulturnu povezanost, na „neraskidivu“ slogu i ljubav između Ugarske i Hrvatske.¹⁷⁴⁰

Instrumentalizacija državnog aparata nije nipošto međutim isključivala lokalni patriotizam. Sve lokalne proslave, baš kao i velike masovne manifestacije, same po sebi nisu mogle isključivati miješanje različitih političkih razina, podrazina ili poruka. Osim toga, zemaljska je vlada željela određene nacionalne elemente i simbole oprezno prihvatiti i prisvojiti, upravo s intencijom da ti simboli izgube svoju (političku) oštrinu. No često se događalo da dolazi do napetosti ili sukoba između lokalne, gradske i zemaljske razine vlasti. Također, kako pokazuju primjeri velikih bečkih proslava ili Milenijske izložbe u Budimpešti, dvor i službeni organizatori nisu uvijek bili u stanju ciljano aproprijaciju nacionalnog kontrolirati. Željena poruka u tom je slučaju poprima neželjeni kontekst. Na službenoj proslavi vladarskog jubileja 1908. u Beču to se najbolje pokazalo. Pokušaj prikazivanja multinacionalnog imperija, dakle uvrštavanje raznih patriotizama s periferije Austro-Ugarske u službeni program proslave, rezultirao je time da su sudionici iz Rutenije, Hrvatske i drugih dijelova Ugarske pobudili negativne osjećaje i Bečanima stvorili dojam „kao da nisu kod kuće“ nego u nepoznatoj egzotičnoj zemlji.¹⁷⁴¹

Tako su proslave nerijetko postale poprištem sukoba, otvorenih konfrontacija ili incidenata. Primjer kraljevskog posjeta Zagrebu vjerojatno predstavlja najkompleksniju ispremreženost različitih patriotizama, političkih poruka, njihovih razina i podrazina: imperijalna odnosno vladarska, ugarska, zatim režimska (banska), gradska, opozicijska, studentska. Osim kada je bio pod pritiskom Budimpešte, kao 1895. kada je u Zagreb došao i ministar-predsjednik Dezső Bánffy, pa je uz hrvatske simbole bilo potrebno dokazati i promađarski sentiment, i sam je ban bez oklijevanja prigrlio prigodničarski patriotizam, vjerojatno i stoga da na političkoj pozornosti ne prepusti opoziciji niti taj prostor.

Povjesničar Eric J. Hobsbawm u jednom je od svojih najpoznatijih tekstova opisao metode i strategije pomoću kojih je režim u Trećoj Francuskoj Republici, s manje ili više uspjeha, „izmišljao“ tradicije kooptirajući revolucionarne i nacionalističke tradicije na razinu državnog, sve do same himne: La Marseillaise ponovno dobiva status službene himne upravo pod okolnostima unutarnje izgradnje Treće Republike.¹⁷⁴² Ban Kuen-Héderváry svakako je bio svjestan takvih

¹⁷⁴⁰ *Agrar Zeitung*, 10. V. 1895.

¹⁷⁴¹ Usp. Marc FERRO, *Resentment in History* (Cambridge-Malden: Polity, 2007.), 88-92.

¹⁷⁴² Eric HOBBSAWM, „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914“, u: *The Invention of Tradition*, ur. Eric J. HOBBSAWM - Terence RANGER (Cambridge: Cambridge University Press, 1983.), 270. Usp. Maurice

strategija neutraliziranja opozicijske oštrice. Upravo je njegov zadatak hrvatske „pacifikacije“ podrazumijevao i efikasno izoliranje vidljivih simbola bilo kakvog oblika opoziciji režima i dualističkog sustava. Prema nekim novinskim navodima i literaturi, upravo je ban tijekom svečane ceremonije na Gospodarsko-šumarskoj jubilarnoj izložba „hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva“ u Zagrebu 1891. prilikom izvođenja *Lijepe naše domovine*, himne Antuna Mihanovića koju je uglazbio Josip Runjanin (1821.-1878.), ustao sa sjedala i digao šešir, što je publika dočekala velikim pljeskom, čime je pjesma prihvaćena kao službena hrvatska himna. Ako se i radi o preuveličavanju događaja, ipak novinski će članci već dva dana nakon otvorenja (15. kolovoza) govoriti o „neobičnom žaru“ bana i njegovom „nestranačkom“ patriotskom govoru.¹⁷⁴³ Činjenica je i da na banskim proputovanju kroz Slavoniju 1893. godine glavni simbol predstavljaju hrvatske trobojnice, dok se prilikom dočeka Khuen-Héderváryja pjevala upravo *Lijepa naša domovina*.¹⁷⁴⁴

Među najvažnijim pak instancama u propagandnim tekstovima i političkim govorima bila je ponovno kultura. Kada je nadvojvoda Albrecht u ime dinastije Habsburg posjetio gospodarsko-šumarsku izložbu, nadovezao se svojim porukama na banove misli s otvaranja, govoreći javno o „kulturnom napretku“ u Hrvatskoj i Slavoniji koji se može postići u uvjetima mirovanja.¹⁷⁴⁵ Još jedan primjer pruža režimska novina *Die Drau*. U njoj se objavljuju uspjesi vlasti 1893. godine uz priloge o slavonskom putovanju bana Khuen-Héderváryja. Govori se o porastu ukupnog stanovništva Slavonije tijekom banovog vladanja, iznose se konkretni podaci o tom prirastu, o raspodjeli privrednih djelatnosti stanovništva, zatim o nacionalnoj, odnosno jezičnoj zastupljenosti stanovništva Slavonije, o gospodarskom razvoju regije – naročito porastu prometa i trgovine, o industrijskim djelatnostima, gradnji željezničkih pruga i boljoj povezanosti, itd. U toj proslavi desetljeća pod Khuenovim režimom spominje se dakako i kultura: razvoj urbanih sredina Slavonije, komunalne uprave, bitnih institucija. Kulturni razvoj potvrđivala je građevna djelatnost, naročito osnivanje i podizanje škola, što se izravno odražavalo na porast pismenosti i obrazovanosti u Slavoniji.¹⁷⁴⁶

AGULHON, *The French Republic 1879-1992* (Oxford-Cambridge: Blackwell, 1993.), 16-17 odnosno čitavo poglavlje o izgradnji Republike 1879.-1914.

¹⁷⁴³ *Narodne novine*, 17. VIII. 1891.; s. a., *Hrvatska himna A. Mihanovića i J. Runjanina* (Osijek: Klub hrvatskih književnika u Osijeku; Vinkovci: Svečanosti odbor za podizanje spomen-ploča zaslužnim Hrvatima i drugim Slavenima, 1921.), 26-27.

¹⁷⁴⁴ Dinko ŽUPAN, „Živio svijetli ban!“ (Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 220.

¹⁷⁴⁵ *Pester Lloyd*, 26. 8. 1891.

¹⁷⁴⁶ *Die Drau*, 5. X. i 10. X. 1893.

Budući da su velike izložbe i manifestacije po samoj svojoj intenciji (i u izvedbenom smislu) trebale posjetiteljima nuditi jasnu klasifikaciju, dakle uvoditi podjele na jasne sekcije ispunjene prepoznatljivim objektima,¹⁷⁴⁷ i same su (nehotice) doprinosile percepciji kulture u javnosti. Bolje rečeno, Zemaljska vlada i Odjel za bogoštovlje i nastavu bili su u položaju određivati ono što čini kulturu, što će posjetitelji određene manifestacije prepoznati kao pokazatelj razvoja kulture zemlje ili pojedinog njenog predjela. Kultura je dakle u sklopu velikih manifestacija imala višestruku ulogu reprezentacije: dostignuća, uspjeha režima, poznatih ili novih talenta itd. Slično kao i Andrićeva spomenica, kao i drugi predmeti takve vrste, sama je kultura trebala pokazati razinu razvoja koji je dostignut na plastičan, „materijalan“ način koji je bio upečatljiv i vidljiv običnom puku, ali da pritom sačuva i strukovnu vrijednost koju će zamijetiti znalci. Kada Ivan Vončina kao predstojnik svojeg Odjela šalje poziv Glazbenom zavodu da se priključi sudjelovanju na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti, koja se održavala 1885. godine, jasno naglašava propagandne elemente; nastoji ravnateljstvo Zavoda uvjeriti da će predmeti biti izlagani i nagrađivani kao „proizvodi hrvatsko-slavonski“, dakle neće biti „utopljeni“ s drugim izlošcima pod zajedničkom odrednicom „ugarski“; no glavni mu je argument zbog kojeg misli da Zavod treba sudjelovati želja da se dostojno predstavi „kulturni i znanstveni rad“ u Hrvatskoj i Slavoniji, dakle da se na izložbi „prikaže što ljepša i častnija slika napredka, polučena na nastavnom i znanstvenom polju“.¹⁷⁴⁸

II.5.3.2.3. Mjesta popularne kulture

S vremenom su velike izložbe na području Trojedne Kraljevine, osim primarnog cilja direktne promocije i plasmana autohtonih proizvoda, sve očitije privlačile široke mase koje su tražile razne oblike zabave, nudeći set brojnih popratnih materijala, knjiga i knjižica, pamfleta i artikla koji su se masovno reklamirali i prodavali, a usto su i poticali lokalne kolekcionare.¹⁷⁴⁹ Vrhuncem takve popularne kulture može se smatrati vladarski posjet Zagrebu 1895. godine, kada

¹⁷⁴⁷ Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 41.

¹⁷⁴⁸ Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 1884., dokument br. 19, kut. 10. Glazbeni se zavod odazvao pozivu te je na izložbu u Budimpeštu poslao različite izložke, primjerice školske izvještaje, popis sadržaja arhiva Glazbenog zavoda uz „crticu“ o povijesti razvoja institucije, statut iz 1827. i 1855. godine, niz opera (*Porin, Ljubav i zloba, Nikola Šubić Zrinski*, itd.), fotografije zgrade i dvorane, itd. Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda, I – Ravnateljstvo, fascikl 1885., dokumenti br. 20 i 27, kut. 10.

¹⁷⁴⁹ Goran ARČABIĆ, „Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891.“, u: *Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891.*, ur. Goran ARČABIĆ (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.), 16-19.

su se štampale različite brošure, knjige, spomenari, izrađivane su slike vladara ili zagrebačkih znamenitosti, kada su prodavani ukrasi, memorabilije i razni drugi predmeti s vladarskim likom.¹⁷⁵⁰

Predstavnici kulturnih elita koji su bili prepoznatljivi u javnosti često su pritom na različite načine uključeni u organizaciju ili program velikih manifestacija. Dodjeljivana im je uloga priređivača određene sekcije, predstavljača za svečane uzvanike, ponekad i cenzora određenog dijela programa. Vodeći umjetnici, arhitekti i graditelji sudjelovali su u vizualnoj dekoraciji, izradi paviljona, uređenju grada, osmišljavanju dekorativnih elemenata (slavoluci, piloni, obelisci, itd.) pa sve do izrade prigodnih fotografija, slika, dekorativnih svečanih predmeta. Glazbenici i pjesnici, poput Ivana Zajca, Nikole Fallera, Huga Badalića i drugih često su pritom pisali prigodne pjesme, službene ili neslužbene himne, posvete banu i vladaru te pripremali prigodne skladbe ili ravnali amaterskim orkestrima. Glazba je bila vrlo važna komponenta velikih manifestacija, dok su lokalna glazbena društva i udruženja shvaćala nastupe kao priliku da se afirmiraju izvedbama popularne glazbe. Tako se tamburaška i druga glazbeno-kulturna udruženja, koja su još tijekom 1860-ih i 1870-ih bujala u Slavoniji i Baranji, sada sve češće pronalaze i u Zagrebu i drugim urbanim okolinama.¹⁷⁵¹ Intelektualci, najčešće publicisti te razni humanisti, uključeni su u izradu prigodnih brošura, knjižica i knjiga. Tako Janko Ibler sastavlja knjigu portreta i slika s Jubilarne gospodarske izložbe iz 1891. godine.¹⁷⁵² Feljtonist i kazališni povjesničar Nikola Andrić (1867.-1942.) sastavljao je povodom svečanog otvorenja nove kazališne zgrade knjigu o prošlosti Hrvatskog zemaljskog kazališta te kazališnom repertoaru koji se izvodio u preko pedeset godina postojanja glumišta.¹⁷⁵³ Što je pritom bilo bitno ukazuje sam Andrić u jednom pismu poslanom Vatroslavu Jagiću, kojemu piše kako je Zemaljska vlada „željela knjigu, koja će imati naučne ozbiljnosti i – feuilletonističke zanimljivosti, da pred ozbiljnim čitaocem može izdržati dostojanstvo instituta, o kojemu radi, a s druge strane, da i lakomisleni gosti za *carskih dana* nađu

¹⁷⁵⁰ O tome: Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Monarhijske stvari: na tragovima srednjoeuropske materijalne kulture s kraja 19. stoljeća – slučaj posjeta Zagreba Franje Josipa I. 1895. godine“, *Pro tempore* 12 (2017.), 75-99.

¹⁷⁵¹ Richard MARCH, *The Tamburitza Tradition: From the Balkans to the American Midwest* (Madison: University of Wisconsin Press, 2013.), 74-75.

¹⁷⁵² Janko IBLER, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891* (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih Novina, 1892.).

¹⁷⁵³ Nikola ANDRIĆ, *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade* (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.).

u njoj interesantnih“.¹⁷⁵⁴ Tako se uz velike manifestacije postupno ustalila jedna određena vrsta prigodničarske kulture. Taj „nazdravičarski patriotizam“¹⁷⁵⁵, kojeg predstavlja primjerice već pomalo ostarjeli pjesnik Ivan Trnski (1819.-1910.), često je bio obilježen romantičarskim stihovima koji su veličali hrvatsku domovinu, ali i Monarhiju.

U slučaju Milenijske izložbe Zemaljski se odbor za sudjelovanje trudio uključiti što istaknutije stručnjake koji bi u sklopu hrvatskog dijela izložbe sudjelovali ili barem ustupili neke svoje radove na posudbu. Tako je primjerice Ivan Zajc umoljen da svoje „glasbotvorine“, dakle skladbe, pozajmi za izložbeni dio u kojem je predstavljen pregled razvoja hrvatske glazbe,¹⁷⁵⁶ dok su, osim sudjelovanja u pripremnim radovima te vlastitim izlošcima, Herman Bollé, Robert Frangeš Mihanović i Vlaho Bukovac (uz Ivana Bojničića i Josipa Brunšmida) bili u odboru koji je dočekaao i proveo Franju Josipa niz hrvatski dio izložbe.¹⁷⁵⁷ Još jednom se pokazuje da je glavni cilj hrvatskog dijela bio pomoću kulture prikazati razvoj i napredak Hrvatske i Slavonije, a naročito je naglasak stavljen na vizualni doživljaj posjetiteljima. Od raspoređenih četiri velika paviljona – obrtni, šumarski, umjetnički i kušaonice, naročito je važna bila prezentacija umjetnosti, znanosti, graditeljstva i školstva. Osim izloženih poznatih slika uglavnom od pripadnika Bukovčeve likovne kolonije u Zagrebu i drugih umjetnina, Odjel je za izložbu dao izraditi slike „najznamenitijih“ građevina i spomenika kod Bele Čikoša-Sesije, Otona Ivekovića, Sigismunda Landsingera, a uz to i preko 380 fotografija krajolika, prirode, važnih zgrada kao što su crkve, institucije, školske zgrade i sl. u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁷⁵⁸ Unatoč kontinuiranim kritikama opozicijskog tiska i pozivima na bojkotiranje, izložba je zabilježila veliki uspjeh, a sama Budimpešta i izložbeni prostor visoku posjećenost.¹⁷⁵⁹

Osim izložbenih artefakata raznih kulturnih i obrazovnih institucija prisutnih na samim izložbama, osim popratnih materijala u kojima je sugeriran kulturni procvati, kao reprezentativno

¹⁷⁵⁴ Ivana MANDIĆ HEKMAN, „Iz korespondencije Nikole Andrića s Vatroslavom Jagić u razdoblju od 1890. do 1918.“, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu* 17 (2011.), 83.

¹⁷⁵⁵ Jaroslav ŠIDAK-Mirjana GROSS-Igor KARAMAN-Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 134.

¹⁷⁵⁶ NSK, R7377 b, pismo Ivanu Zajcu. Pismo Zemaljskog izložbenog odbora – Zagreb, Zagreb 29. VI. 1895.

¹⁷⁵⁷ *Agramer Zeitung*, 4. V. 1896.

¹⁷⁵⁸ Usp. HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.8. „Sudjelovanje na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.“, „Zur Kroatisch-slavonische Pavillon“, kut. 1; Dragan DAMJANOVIĆ, „Croatian Pavilions at the 1896 Millennium Exhibition in Budapest“, u: *Ephemeral Architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21st Centuries*, ur. Miklós SZÉKELY (Paris: L'Harmattan, 2015.), 51-74.

¹⁷⁵⁹ Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.), 189-190.

proglašenje kulturnog uspjeha poslužila je i urbana arhitektura. Ona je donekle bila i posrednik u sve učestalijem pitanju 19. stoljeća – kome ustvari pripada kultura: državi ili vladaru? Na prijelazu stoljeća i država (Zemaljska vlada) i dinastija sudjeluju u gradnji monumentalnih zgrada kazališta, kolodvora, muzeja, itd. Proces preuzimanja patronata nad kulturom, organizacijom kulture u okvirima funkcioniranja državnog aparata, tako se odražava i kroz aspekt gradnje novih monumentalističkih zgrada koje će obilježiti vizuru srednjoeuropskih gradova Dunavske Monarhije.

II.5.3.2.4. Grad kao kulisa

Od gradskih parkova, šetališta i perivoja koji su već početkom 19. stoljeća poprimali dominantno srednjoeuropski urbanistički oblik uređenja,¹⁷⁶⁰ do niza monumentalnih gradskih palača u kojima su smještene ključne državne institucije ili privatne rezidencije, velebnih crkvenih zdanja – urbani prostori Hrvatske obilježeni su historicističkom arhitekturom. „Jezik“ te arhitekture trebao je odati i političke poruke. Njezina monumentalnost i povijesnost prenosile su poruke o imperiju, dinastiji, lojalnosti i uspješnosti dualističkog režima. Racionalizam i hibridnost te arhitekture stvarali su zajednički okvir Monarhije, povezujući različite vladarske i nacionalne mitove.¹⁷⁶¹ Trebali su biti spona različitih gradskih identiteta, spajajući ih u zajednički, srednjoeuropski – habsburški tip.

U razdoblju od sredine 19. stoljeća pa do oko 1900. godine grade se diljem Trojedne Kraljevine monumentalne historicističke zgrade, s kojima se mijenja, fizionomija – identitet gradskih sredina. Dok su na ruralnim prostorima još uvijek mjerodavne bile palače i crkvena arhitektura, veći su gradovi sve jače određeni javnim institucijama. Dok je utjecaj na plemstvo i svećenstvo bio ograničen, režim je u gradskom okruženju prepoznao najjaču mogućnost propagiranja uz pomoć kulture. Kao što je već postalo jasno iz ranije navedenih primjera, razvoj gradova bio je dokaz uspješnosti režima u njegovoj civilizatorskoj ulozi. Javne proslave i veliki spektakli su kao izravna prezentacija razvoja poslužili kao najočitije sredstvo propagande režima,

¹⁷⁶⁰ Prvi javni perivoji na našem prostoru javljaju se još u 18. stoljeću u razvijenim gradovima sjeverne Hrvatske, u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku. Bojana BOJANIĆ-OBAD-ŠĆITAROCI – Mladen OBAD-ŠĆITAROCI – Géza HAJÓS, *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu* (Zagreb: Šćitaroci, 2004.).

¹⁷⁶¹ Usp. James P. KROKAR, „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb“, *Austrian History Yearbook XIX-XX/1* (1983.-1984.), 128-129; Anthony ALOFSIN, *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1867-1933* (Chicago-London: University of Chicago Press, 2006.), 1-15.

ali i povod da se pozornost skrene na uređenje gradova. Osijek se, kao pouzdani bastion režima od samih početaka nastojao nametnuti kao „slavonski glavni grad“, nastojeći izboriti uvođenje paralelnih centralnih institucija u odnosu na Zagreb – što je ban Khuen u određenim trenucima koristio. Međutim, ban je postavio jasne granice. Na razini gospodarstva, dakle bitnih institucija za ekonomski razvoj, jačanje Osijeka kao industrijskog poduzetničkog središta je nedvojbeno poduprieto. No u smislu stvaranja obrazovno-kulturnih (središnjih) institucija za Slavoniju, inicijative su bile ograničene.¹⁷⁶² U posljednjem valu monumentalističke gradnje Osijeka oko 1900. godine, prethodeći izgradnji secesijskih zdanja (od 1904. godine), nastaju tako zgrada Trgovačke i obrtničke komore (1894.), palača Sudbenog stola (1898.), kompleksi Topničke vojarne (1897.) i Opkopničke vojarne (1905.), označavajući širenje s područja Donjeg grada te uz ključna gradska mjesta nova šetališta uređene parkove i perivoje.¹⁷⁶³

Koliko je važan bio civilizacijski argument poticanja gradske kulture, pokazuje i primjer Karlovca. Taj je vojnički grad pred kraj 19. stoljeća, kako izvještavaju režimski listovi, uređen i uljuđen na visoku kulturnu razinu: parkovi i zelene površine su čiste i uredne, promenada ugodna, urbanistička povezanost centra i važnih područja periferije grada poboljšana.¹⁷⁶⁴ Svemu su tome doprinosila lokalna društva za uređenje i poljepšanje grada koja su okupljala urbane elite, a funkcionirala uz pomoć prikupljenih priloga članova i subvencija Zemaljske vlade. Ban je, unatoč negodovanju da pojedine udruge ne izvršavaju svoj posao pa ih uzdržava isključivo Vlada uz male rezultate, takve prilike ipak uglavnom prihvaćao, računajući upravo na važnost sudjelovanja vlasti u uređenju gradskih prostora.

U tom smislu ipak je ključno bilo uređenje glavnog grada Trojedne Kraljevine. Zagreb u vizualnom smislu nakon velikog potresa 1880. godine dobiva definiran srednjoeuropsko-habsburški donjogradski identitet, kao konačan dokaz njegove uloge hrvatskog središta. Jedan će rani njemački vodič po Zagrebu i okolici jasno ukazati na ulogu bana Khuena, „duhovnog predvodnika“ dualističkog sustava, povezujući njegovo djelovanje s uređenjem grada i

¹⁷⁶² Branko OSTAJMER, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo BIŠKUPIC (et al.) (Zagreb, 2009.), 393-394.

¹⁷⁶³ Krunoslav ŠMIT, „Vrtna i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama“, *Prostor* 5/1 (1997.), 101-102; Grgur – Marko IVANKOVIĆ, „Historicistička arhitektura u Slavoniji“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 189-190. Vidi više kod: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća: (1868.-1918.)* (Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1996.).

¹⁷⁶⁴ *Agramer Zeitung*, 2. III. 1894., usp. *Svjetlo*, 18. II. 1894.

oblikovanjem novog urbanog karaktera.¹⁷⁶⁵ U idejnom smislu uređenje donjogradskog stočnog sajmišta kao centralnog urbanog prostora započeto je još početkom 19. stoljeća, a u stručnom, urbanističkom smislu oko 1860-ih godina.¹⁷⁶⁶ Urbanističko uređenje Zagreba provedeno u drugoj polovici 19. stoljeća prema različitim urbanističkim osnovama, od urbanističkih projekata Ruperta Melkusa 1870-ih godina do uređenje tzv. „Zelene potkove“ ili „Lenucijeve potkove“, prema Melkusovom nasljedniku, inženjeru Milanu Lenuciju, kao niza međusobno povezanih gradskih trgova i parkova, značilo je modernizaciju komunalne infrastrukture, uređenje zelenih (hortikulturnih) površina, trgova, ulica. Ti su se pothvati nadovezivali na gradnju važnih zgrada kulturno-obrazovnih institucija, oblikovanje prostora središnjeg kolodvora (Trg Franje Josipa I., danas Tomislavov trg) s izraženim srednjoeuropskim identitetom. Urbanističko je uređenje izvršeno u idejnom smislu naročito pod utjecajem Beča, odnosno bečkih urbanista te Budimpešte, ali i u odnosu na hrvatsku baštinu i prošlost. U punom smislu plan urbanističkog uređenja središta Zagreba provodi se upravo od početka 1880-ih godina, odnosno Khuenova razdoblja; hrvatski ban pritom aktivno sudjeluje u planovima i razgovorima oko uređenja grada, povezuje razinu zemaljske vlasti s naporima Gradske uprave pod vodstvom gradonačelnika Adolfa Mošinskog (gradonačelnik Zagreba 1892.-1904.), uvodi moderne moduse rasprave,¹⁷⁶⁷ vodi računa o financijama, a u slučaju kazališne zgrade pokazat će da ima i dovoljno odlučnosti (ako ne i vizije) da provede svoju ideju – uređenje Sajmišnog trga – koja će i u urbanističkom smislu i u smislu urbanog života obilježiti pozitivno novo kazalište i taj „novi“ Zagreb.¹⁷⁶⁸ Još tijekom trajanja Milenijske izložbe, na ljeto 1896. godine, ban Khuen-Héderváry će gradu Zagrebu „pokloniti“ Umjetnički paviljon koji su za hrvatski dio izložbe izradili mađarski arhitekti Floris Korb i Kálmán Giergl, kao reprezentativni umjetnički i izložbeni prostor. Željezna konstrukcija paviljona koju je izradila mađarska firma *Danubius*, bila je relativno jednostavno prenosiva, a za urbanističku i arhitektonsku prezentaciju paviljona pobrinuli su se, u suradnji s Milanom

¹⁷⁶⁵ Carl LIHL, *Agram und seine Umgebung* (Darmstadt: Städtebilder-Verlag, 1889.).

¹⁷⁶⁶ Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.), 14-26.

¹⁷⁶⁷ Na inicijativu bana Khuen-Héderváryja imenovan je pododbor za gradnju kazališta, zatim je provedena 1885. godine anketna rasprava o pitanju smještaja kazališne zgrade, dok su 1886., 1889. i 1894. godine sazvane tematske konferencije po tom pitanju. Treba istaknuti da je ban na sjednicama istupao vrlo samouvjereno i argumentirano, pokazujući da je pitanju posvetio mnogo vremena i da je upućen u diskusiju. *Agramer Zeitung*, 19. III. 1894.

¹⁷⁶⁸ Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.), 86-87; 134; Jasna GALJER, „Arhitektura kazališta u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 133.

Lenucijem, arhitekti Fellner i Helmer.¹⁷⁶⁹ Još je jednom, u prosincu 1898. kada je u novom prostoru otvorena izložba Hrvatskog salona, pripremljena proslava režima.¹⁷⁷⁰ Tu veliku gestu je ban koristio kao krunski dokaz njegove kulturne politike i njegovanja hrvatske kulture; čak će i u raspravama oko financiranja umjetnosti istaknuti kako je prilog države nov i reprezentativan prostor. Tako će ban preuzeti na trenutak ulogu vladara koji svom narodu „daruje“ uglednu građevinu, simbolički (za javnost).

Sredinom 1890-ih godina nastupa već otvorenija kriza dualističkog uređenja države koja se osjećala diljem zemlje a manifestirala kroz političku nestabilnost i nemire.¹⁷⁷¹ Kriza postaje sve vidljivija konačnim padom Tiszinih dugoročnih vlada 1890. u Ugarskoj a potom i konzervativnog ministra-predsjednika Eduarda Taaffea (1868.-1870. i 1879.-1893.) u Austriji. Sve se više pokazivalo da interese dviju državnih cjelina – Austrije i Ugarske – ne mogu povezati institucije stvorene dualističkim uređenjem, već samo kruna. Opterećenje na sve starijeg vladara je tako samo raslo.¹⁷⁷² Dolazi do općenite krize liberalizma i liberalno orijentiranih vlada koje više nisu uspjevale braniti nepromjenjivost i nefleksibilnost dualističkog uređenja pred sve jačim populističkim kritikama opozicije, spremne nuditi širim masama nešto novo putem radikalizirane nacionalističke retorike. Kritike su sve upadljivije dolazile i iz redova vladajućih slojeva koji su se uslijed bitnih gospodarskih promjena na prijelazu s 19. na 20. stoljeće sve više razdvajali. U trenutku kada je pritisak na vladara Franju Josipa dolazio s više strana, ban Khuen-Héderváry

¹⁷⁶⁹ Vidi više kod: Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.), 151-154; Olga MARUŠEVSKI, „Gradnja Umjetničkog paviljona: Okrunjeni trg (skica za povijest gradnje umjetničkog paviljona, 1896-1898)“, u: *Hrvatski salon: 1898*, ur. Lea UKRAINČIK (Zagreb: Umjetnički paviljon, 1998.), 254-273; Dragan DAMJANOVIĆ, „Croatian Pavilions at the 1896 Millennium Exhibition in Budapest“, u: *Ephemeral Architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21st Centuries*, ur. Miklós SZÉKELY (Paris: L’Harmattan, 2015.), 60-64. Vidi: Mladen PERUŠIĆ, „Gradnje i obnove umjetničkog paviljona u Zagrebu“, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 6 (2015.), 183-206.

¹⁷⁷⁰ Usp. Vlaho BUKOVAC, *Moj život* (Zagreb: Književni jug, 1918.), 145-146.

¹⁷⁷¹ O krizi dualizma vidi različita poglavlja, dijelove knjiga ili članke primjerice kod: Jaroslav ŠIDAK – Mirjana GROSS – Igor KARAMAN – Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. (Zagreb: Školska knjiga, 1968.); Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "Novog kursa"* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.); Livia KARDUM – Bruno KOREA GAJSKI, „Kriza dualizma u Austro-Ugarskoj 1903. godine“, *Politička misao* 49/2 (2012.), 97-123. Za širi kontekst Ugarske i Monarhije vidi također primjerice: Hans MOMMSEN, *Arbeiterbewegung und Nationale Frage: Ausgewählte Aufsätze* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.), 127-180; Ferenc PÖLÖSKEI, *Das ungarische Regierungssystem vor dem Verfall der österreichisch-ungarischen Monarchie* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.); Péter HANÁK, *Ungarn in der Donaumonarchie: Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates* (München: Oldenbourg Verlag, 1984.); Robin OKEY, *The Habsburg Monarchy c. 1765-1918: From Enlightenment to Eclipse* (New York: Palgrave Macmillan, 2002.); Helmut RUMPLER, *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie* (Wien: Ueberreuter, 2005.).

¹⁷⁷² Hans MOMMSEN, *Arbeiterbewegung und Nationale Frage: Ausgewählte Aufsätze* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.), 152-154.

odlučio je još jednom iskoristiti propagandnu mašineriju koju je stvorio, nastojeći uporno pobiti vijesti o krizi jednako spektakularnim vijestima o uspjehu dualizma na primjeru Trojedne Kraljevine. Stvoreni su i dogovarani tako postupno uvjeti pod kojima je 1895. godine insceniran najveći politički događaj na kojem je kultura slavljena kao uspjeh bana i kralja: vladarev posjet Zagrebu kao kulturnom, institucionalnom i obrazovnom središtu zemlje.

II.5.3.2.5. Kultura i prijelomnica 1895. godine

Prilikom boravka bana Khuen-Héderváryja u Beču 17. rujna 1895. hrvatski ban je s Franjom Josipom dogovorio točno vrijeme vladarskog posjeta Zagrebu koji je već neko vrijeme bio planiran.¹⁷⁷³ Naime, već je gradski načelnik Adolf Mošinsky u listopadu 1894. umolio Gradsku skupštinu da u znak vijesti, koja je „u celokupnomu pučanstvu našega glavnoga grada pobudilo osobitu radost“, pokliče svojem vladaru.¹⁷⁷⁴ Načelnik je potom 5. kolovoza 1895. službeno obavijestio Skupštinu gradskog zastupstva o dolasku vladara u grad. Na istoj je sjednici odobren i kredit koji je grad podigao za sve planirane troškove vezane uz dolazak vladara.¹⁷⁷⁵ Na kraju je 24. rujna došao i javni proglas o točnim danima boravka Franje Josipa u Zagrebu.¹⁷⁷⁶

Grad se mjesecima prije dolaska vladara pripremao i uređivao. Radilo se o prvoj velikoj manifestaciji na kojoj je kultura bila u potpunosti u središtu. Kako navodi jedna školska spomenica, vladar je u Zagreb došao „da otvori zlatne dveri u prosvjetne hramove“.¹⁷⁷⁷ Radilo se i o prvom vladarskom posjetu s takvim povodom: Franjo Josip otvorio je velike kulturno-obrazovne institucije, nove ili obnovljene zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, Glazbenog zavoda te školskog kompleksa, Realne gimnazije i Više trgovačke škole. Središnja intencija događaja u političkom je smislu bila pokazati vladaru kako se zemlja pod Khuen-Héderváryjem razvila, koliko je uznapredovala, koliko je postala „usklađena“ s ostatkom Habsburške Monarhije. Vladarev dolazak je proslavi kulture davao najviši legitimitet, približavao je Zagreb i Trojednu

¹⁷⁷³ Brigitte HAMANN (ur.), *Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Josephs an Katharina Schratt* (Wien: Carl Ueberreuter, 1992.), 326.

¹⁷⁷⁴ „Zapisnik X. skupštine sl. i kr. gl. grada Zagreba držane dne 3. listopada 1894.“, u: *Zapisnici skupština zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1894.* (Zagreb: Tiskarski i tipografski zavod C. Albrechta, 1894.).

¹⁷⁷⁵ „Zapisnik IX. skupštine sl. i kr. gl. grada Zagreba držane dne 5. kolovoza 1895.“, u: *Zapisnici skupština zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1895.* (Zagreb: Tiskarski i tipografski zavod C. Albrechta, 1895.); *Slob. i kr. zem. glavni grad Zagreb od godine 1892. do godine 1902.* (Zagreb: Naklada tiskare C. Albrechta, 1902.), 31.

¹⁷⁷⁶ HR-DAZG-4GPZ „Predsjedništvo - doček Franje Josipa I. u Zagrebu 1895., 1898.“, PRS 108A.

¹⁷⁷⁷ HŠM A 130 Spomenica vježbaonice uz Ženski licej u Zagrebu, 1896.-1920.

Kraljevinu centru, a Budimpešti slao nedvosmislenu poruku političkog uspjeha bana Khuena. Svečana dekoracija, programi za tri dana velikih događanja, razni popratni sadržaji, memorabilije i predmeti kojima je događaj dodatno naglašen, praznički školski dani, glazbene i druge kulturne priredbe, izložbe – sve je podređeno „proslavi kulture“ u Zagrebu. U središtu pozornosti je i Izidor Kršnjavi, koji kao odjelni predstojnik nadgleda zadnje pripremne radnje, kao cenzor redigira sadržaj službenog programa, sudjeluje i u pripremi male umjetničke izložbe u Palači bogoštovlja i nastave, potiče rektora Franju Speveca da se za svečanu prigodu nabave nove „gala“ uniforme sveučilišnim studentima.¹⁷⁷⁸

Osim brojnih dinastičkih, habsburških simbola, različite alegorijske dekoracije grada i umjetnička rješenja upravo su sugerirala taj kulturni povod događaja. Ističu se tri najveća gradska prostora dekoracija na kojima su se ključne manifestacije odvijale – prostor oko Glavnog kolodvora, Markov trg i prostor oko kazališta, Sveučilišta i školskih zavoda te k tome još trg bana Jelačića zbog svoje središnje uloge u samom Zagrebu. Prostorom do kolodvora dominirao je slavluk koji je sadržavao alegorijske figure mira i sloge sa strane kolodvora – jasno upućene kao poruka vladaru o zemlji koja je pokazivala jedinstvo te s gradske strane simboličke prikaze trgovine, industrije, umjetnosti i znanosti, dakle plodove tog jedinstva, visoku razinu kulture i kultiviranosti zemlje.¹⁷⁷⁹ Slavoluci su gledali prema mjestu vladareva pojavljivanja, „pozdravljali“ su ga, prenoseći želje dobrodošlice u grad. Međutim, slična je alegorijska simbolika dominirala i na prostoru između kazališta i Glazbenog zavoda, gdje su umjetnički prikazani muzika, drama i antičke grčke glumačke maske, vodeći dakako prema Zavodu i Kazalištu kao dva glavna mjesta odvijanja svečanosti.¹⁷⁸⁰

Kralj vjerojatno od posjeta Zagrebu nije imao pretjerano velika očekivanja, iako je zasigurno nakon ekscesa koji su se događali tijekom posjeta Češkoj priželjkivao mirniji provod službenog programa. Zbog toga je baš u hrvatskom glavnom gradu bilo važno pokazati kako dualistički sustav i dalje stabilno opstaje, te koji su dometi i plodovi tog sustava pod pouzdanim čovjekom dvora – banom Khuenom. Kao i u svim takvim događajima, važno je bilo javno dokazati stabilnost sustava kojeg monarh reprezentira prema vani. Mitologizirani lik vladara Franje Josipa korišten je kao ultimativno sredstvo prenošenja političkih poruka koje su

¹⁷⁷⁸ Usp. Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 48-49; 98-100; Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 57-59.

¹⁷⁷⁹ *Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1. XII. 1895.

¹⁷⁸⁰ HR-DAZG-4GPZ „Predsjedništvo - doček Franje Josipa I. u Zagrebu 1895., 1898.“, PRS 108A.

pojednostavljene i reducirane te putem kojih su na vrlo efektan način ovladani politički i povijesni procesi koji su bili aktualni – barem na neko vrijeme.¹⁷⁸¹ S takvog gledišta, novouređeni Zagreb bio je svakako veliki trijumf sustava. Zato je bilo posebno bitno naglasiti da je od provincijskog središta, u kojem su se bečki posjetitelji ponekad osjećali strano i nelagodno, kao da ustvari nisu više u Dunavskoj Monarhiji,¹⁷⁸² stvoren moderan grad srednjoeuropskog – dakle „habsburškog“ – tipa: promenadnim ulicama, bogatim monumentalnim zgradama državnih službi, kulturno-obrazovnih institucija, kavanama, itd.¹⁷⁸³ Veliki vladarski posjet markirao je vrhunac, veliku završnicu tog projekta modernizacije Zagreba. Dominirala je u prvom planu nova zgrada kazališta, u figurativnom smislu trijumf bana Khuen-Héderváryja koji se sam zauzima za prostorni smještanje zgrade. Projektirali su je ugledni bečki arhitekti Ferdinand Fellner i Hermann Helmer. Bila je to dvadeset i peta kazališna zgrada po redu koju je taj arhitektonski atelje, „mitteleuropaska tvornica kazališta“¹⁷⁸⁴, projektirao (i treća na području Hrvatske, nakon Varaždina 1873. i Rijeke 1885.). Zgrada je uklopljena u „Zelenu potkovu“, a odisala je monumentalističko-baroknim elementima i eklekticismom, prizivajući bečko historicističko prizivanje baroka i protureformacijskog urbanizma kao imperijalne arhitekture koja je nudila zamijenski nenacionalni stil.¹⁷⁸⁵ Vidljivi su utjecaji Beča i bečkih graditelja, od Fernandina Galli-Bibiene (1656.-1743.) i Johanna Bernharda Fischera von Erlacha (1656.-1723.) do Eduarda van der Nülla (1812.-1868.) i Augusta Sicardsburga (1813.-1868.), ali i francuskih baroknih kazališta, što je inače i bila odlika biroa Fellner-Helmer.¹⁷⁸⁶ Zagrebačko je kazalište predstavljalo tipičan model arhitektonske forme

¹⁷⁸¹ Werner TELESKO – Stefan SCHMIDL, *Der verklärte Herrscher: Leben, Tod und Nachleben Kaiser Franz Josephs I. in seinen Repräsentationen* (Wien: Praesens, 2016.), 14-15.

¹⁷⁸² O tome vidi: Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Peripherie und Zentrum: Zagreb im 19. Jahrhundert aus einer anderen Perspektive“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 59-93.

¹⁷⁸³ Vidi naročito: Sarah A. KENT, „Zagreb“, u: *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe*, ur. Emily GUNZBURGER MAKAS – Tanja DAMLJANOVIĆ CONLEY (London-New York: Routledge, 2010.), 208-222.

¹⁷⁸⁴ Jasna GALJER, „Arhitektura kazališta u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 128.

¹⁷⁸⁵ Od pregršt radova koji tematiziraju pojavu (neo)baroka u Beču 19. stoljeća, dakako pod utjecajem politike, vidi: Robert DASSANOWSKY, „The Apostolic Boulevard and “Modern Baroque”: Reconsidering the Urban Perspectives of the Ringstrasse and “Vienna 1900” as Lingering Counter-Reformation“, u: *Belief Systems in Austrian Literature, Thought and Culture*, ur. Michael BOEHRINGER – Allison CATTEL – Belinda KLEINHAN (Wien: Praesens Verlag, 2017.), 63-84.

¹⁷⁸⁶ Vidi: Vera MARSIC, „Fellner i Helmer – Hrvatsko narodno kazalište od idejnog projekta do rekonstrukcije“ (neobjavljeni doktorski rad), Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 1986., 69-79; 99-123; Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.), 183; Nenad FABIJANIĆ, „O iskustvima modernizacije povijesnih kazališta u Europi i prijedlog obnove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25 (2014.), 314-316.

srednjoeuropskog prostora Habsburške Monarhije, koji je sam po sebi koketirao s baroknom idejom *Kaiserstila* i *Reichsstila*.¹⁷⁸⁷ U kulturološkom smislu taj je model trebao približavati udaljeno i udaljenije sa središtem - Bečom.

Modernizacijom je tako unutar lokalne zajednice „zasađeno“ nešto što jest bilo ili je trebalo biti zajedničko svim srednjoeuropskim nacionalnim središtima, a što se vizualno moglo izravno povezati sa središtem Monarhije i dinastijom. Takva težnja nije podrazumijevala isticanje nacionalnih posebnosti, što se odražava i na arhitekturi novootvorenih zgrada na Sveučilišnom trgu (današnji Trg Republike Hrvatske). Već je kazališni intendant Stjepan Miletić, patriotski osviješteno, prigovarao nedostatak „narodnih“ obilježja. Umjesto narodnih obilježja, nova je zgrada pak uvelike nosila obilježja Monarhije, a gradnju je nadzirao arhitekt Anton Hrubý, koji je sudjelovao u izgradnji nekoliko drugih kazališta diljem Austro-Ugarske. Pritom mu je pomagao Josip Dryák. Kao poduzetnici u izgradnji su sudjelovali i arhitektonski atelje Hönigsberg & Deutsch te Emil Erfort. Iz Beča su angažirani brojni iskusni savjetnici i oprematelji koji su naročito doprinijeli u oblikovanju interijera.¹⁷⁸⁸ I sam će Franjo Josip javno, ali i privatno govoriti o Zagrebu koji je postao „jako velik, zgodan i čist“, hvaleći zgrade i parkove, arhitekta i „racionalni“ razvoj grada.¹⁷⁸⁹

Tako je vladarski posjet Zagrebu političku komponentu izravno povezivao s kulturnom. Bit dolaska Franje Josipa bilo je demonstriranje kulturnog napretka i jedinstva Hrvatske, dakle uspjeha kulturne politike koju su kreirali ban Khuen-Héderváry i njegov predstojnik bogoštovlja i nastave, Kršnjavi. Dekoracija Zagreba, naglašavajući urbanističke i modernizacijske aspekte grada, trebala je vladaru pokazati kako se nalazi u poznatoj „monarhijskoj“ okolini, a ne u dalekom gradu. Isto su trebale učiniti i brojne priredbe, koje bi prikazale građanski duh Zagreba i njegovu raskošnu elitu. Posebno je važno bilo istaknuti naglasak politike na buduće generacije, dakle na obrazovanje, koje bi samo po sebi značilo daljnji kulturni razvitak zemlje. Ujedno bi to dakako značilo i pobjedu vladara, uspjeh *Ausgleicha* i Nagodbe, što u sve težim vremenima ne bi

¹⁷⁸⁷ Vidi: Herbert KARNER, „Reichsstil, Kaiserstil oder die Kunst des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation: Kunstgeschichte und politische Begriffskonstruktion“, u: *Die Wiener Hofmusikkapelle III: Gibt es einen Stil der Hofmusikkapelle?*, ur. Hartmut KRONES – Theophil ANTONICEK – Elisabeth Theresia FRITZ-HILSCHER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2011.), 233-251.

¹⁷⁸⁸ Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.), 214-215; 232; *Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1. XII. 1895. Vidi također: Mario STRECHA, „O pitanju utjecaja Bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993), 79-88.

¹⁷⁸⁹ *Neue Freie Presse*, 22. X. 1895.; Brigitte HAMANN (ur.), *Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Josefs an Katharina Schratt* (Wien: Carl Ueberreuter, 1992.), 326.

predstavljalo malen politički adut. Zbog toga je i Zemaljska vlada uložila dodatne napore kojima se nastojalo urediti sve javno predstavljene institucije te ih predstaviti na visokoj razini koja je mogla svjedočiti o Zagrebu kao centru Trojedne Kraljevine, ali i brzo razvijajućem gradu u kontekstu čitave Monarhije. Tako se i kod obrazovanog građanstva u mjesecima uoči dolaska Franje Josipa osjetila određena nada u napredak, barem u smislu kulture.¹⁷⁹⁰

Veliki spektakl ipak nije u potpunosti uspio u svojoj prvotnoj intenciji. Osim brojnih pojedinačnih incidenata vezanih uz mađarske trobojnice, kamenovanja izloga trgovina sa srpskim i mađarskim zastavama, Srpske banke i Pravoslavne crkve, fizički obračuni i uhićenja, koji se nisu mogli sakriti pred vladarom, iako su umanjivani i medijski „sanirani“, dogodio se incident paljenja mađarske trobojnice pred spomenikom bana Jelačića u kojem su sudjelovali uglavnom sveučilišni studenti u svojim gala odorama.

Kao i često do tada, ban je reagirao oštro. Izvana, u Beču i Budimpešti, smirivao je situaciju kombinacijom novinske propagande, pametnih političkih poteza i gesta koje su mu poslužile kao sredstvo ublažavanja.¹⁷⁹¹ Iznutra su pak ekscesi bili povod za snažniju represiju. Sveučilište, koje je ionako od početka 1890-ih godina pod sve snažnijom kontrolom Khuenovih unionista, sada je još jače pritisnuto. Skoro godinu dana vlada neka vrsta izvanrednog stanja: Franjo Spevec će bez velikih počasti završiti svoj rektorski mandat, a zamijenit će ga vrlo pouzdani Armin Pavić, te potom Juraj Dočkal (rektor 1897./1898.) i Josip Šilović (1898./1899.).

Stroge kazne, povrh svega relegacija osuđenih studenata sa Zagrebačkog sveučilišta, imale su duboke posljedice. Često se zato 1895. godina u historiografiji navodi kao prekretnica u političkom smislu, događaj koji je dokinuo političko mrtvilo u Trojednoj Kraljevini, koji je otvorio put prema novim političkim metodama otpora i organizacije oporbe.¹⁷⁹² Zasigurno, relegacija studenata sa Sveučilišta potakla je mladu inteligenciju da se preorijentira: Vladimir Vidrić, Stjepan Radić i drugi učesnici ekscesa okrenuli su se od Zagreba prema drugim srednjoeuropskim sveučilištima. Naročito u Beču hrvatski studenti se povezuju ne samo s tamošnjim hrvatskim studentskim društvima, već i drugim intelektualnim krugovima, poput skupine oko Hermanna Bahra i novine *Die Zeit*. Takve urbane i interurbane komunikacije zauzimaju posredničku ulogu: s jedne strane, studenti doprinose multinacionalnom karakteru Beča

¹⁷⁹⁰ Franjo Marković primjerice piše u jednom pismu iz siječnja 1895. godine „eppur si muove“ kada se osvrće na napretke u kazalištu pod ravnanjem Miletića i Bukovčevu umjetničku izložbu. NSK R-5622b, „Marković, Franjo – pismo 6. I. 1895.“.

¹⁷⁹¹ Tako je primjerice ministar-predsjednik Bánffy postao počasni građanin Zagreba, Osijeka i Varaždina.

¹⁷⁹² O tome vidi: Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 153-165.

i gradske kulture na prijelazu stoljeća, dok s druge strane u hrvatsku kulturu i umjetnost uvode važne novine koje na inovativan način kontekstualiziraju posebnim prilikama u kojima se nalazila Trojedna Kraljevina.¹⁷⁹³ Politička komponenta te promjene naročito je izražena u Pragu, gdje hrvatski studenti dolaze u izravni kontakt sa T. G. Masarykom i njegovim shvaćanjima slavenskog pitanja u Habsburškoj Monarhiji, razvijajući na taj način svoj političke nazore.¹⁷⁹⁴

Međutim, u historiografiji je pomalo zanemarena ostala još jedan prijelomnica koja nije vezana izravno niti za daljnje političke karijere studenata niti za promjene u oporbenim strankama. Povjesničar umjetnosti Vladimir Maleković (1936.-2003.) upozorio je da kulturno „doba utemeljitelja“ završava, dakako „simbolički“, 1895. godine, odnosno odlaskom Izidora Kršnjavog s predstojničkog mjesta nekoliko mjeseci nakon neugodnih zagrebačkih ekscesa.¹⁷⁹⁵ Ističe se dakle prijelom isključivo kulturne naravi: bez obzira na uspješnost listopadskog spektakla, Khuen-Héderváry je očito procijenio da je dosegnut vrhunac uređenosti zemlje. Pritisnut od Budimpešte, koja je na kulturni procvat Hrvatske i Slavonije gledala mnogo manje blagonaklono negoli je to mogao Franjo Josip, ban mijenja svoju kulturnu politiku. Od 1895. godine ritam napretka više nije određivala želja za promocijom uspjeha režima ili dinamičnost odjelnog pročelnika koji je preuzeo resor bogoštovlja i nastave, već želja da se izbjegnu bilo kakvi dodatni troškovi koji bi uoči pregovora o reviziji financijskog dijela Nagodbe opteretili autonomni budžet. Dakako, to nije značilo da je kompletni mehanizam kojeg su Vončina, Spevec i Kršnjavi korak po korak izgradili, odjednom zaustavljen. Međutim, od 1895. godine upravo taj mehanizam subvencija, institucionalnog povezivanja, podupiranja, organiziranja i razvijanja kulture u Hrvatskoj i Slavoniji funkcionira gotovo „po vlastitom nahođenju“, sam od sebe, bez bitnih promjena ili prilagodba, dok su kapitalne investicije, kojih je pod Kršnjavim bilo još u izobilju, sada ipak izostale. Ponestalo je ambicije, želje za iskonskim iskorakom koja je banu dozvolila da zaobiđe konvencionalne političke kategorije i čvršće uz režim veže kreativne intelektualce kao što su

¹⁷⁹³ Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti (Memoari)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1994.), 322-323; Milan MARJANOVIĆ (ur.), *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike*, 2. sv. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951.); Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz Hrvatske povijesti XIX. stoljeća* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.), 33 (vidi i literaturu uz bilj. 96); Branka PRIBIĆ, „Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895-1903“, *Časopis za suvremenu povijest* 4/1 (1972.); Ljerka RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik* 36 (1983.), 1-31; Ivo FRANGEŠ, *Povijest hrvatske književnosti* (Zagreb-Ljubljana: Matica hrvatska – Cankarjeva založba, 1987.), 199; Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte: kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2010.), 192-195.

¹⁷⁹⁴ Većeslav WILDER, „Masaryk prema nama“, *Jugoslavenska obnova-njiva* 5 (1920.), 84-87; Damir AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Ibis grafika, 2000.), 136-180.

¹⁷⁹⁵ Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga 1, ur. Vladimir MALEKOVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.), 14.

Miletić, Klaić, Pavić, Brusina, Kršnjavi i drugi. Utrnulost kulturne politike Zemaljske vlade koincidira i s još jednom važnom kulturnom pojavom, podržanom priljevom hrvatskih studenata u Beč, Graz i Prag: pojavom modernističkih ideja. Nastupanjem secesije u umjetnički život, Zagreb na neko vrijeme, u prvom razdoblju hrvatske secesije (1896.-1910.), postaje i avangardno središte uključeno u interurbanu komunikaciju srednjoeuropskih mladih umjetnika: tu izlazi prva knjiga s nazivom „secesija“ – autora Martina Pilara,¹⁷⁹⁶ vode se oštre diskusije o značenju i ulozi umjetnosti u društvu; oko publikacija kao što su *Život* ili *Hrvatski salon* formira se kritična masa predvodnika novih ideja.¹⁷⁹⁷ Secesija u Zagrebu trenutno profitira od uzmaka za koji se Khuen odlučio nakon demisije Kršnjavog, kada je na prostoru kulture ostavljeno dovoljno prostora za nove pokušaje. Međutim, sustav kulture koji je stvoren nije predviđao sam po sebi nikakvu „alternativu“, pa je početni refleks dotadašnjih predvodnika kulture, Kršnjavog, Kuhača i drugih bio ograditi se od „mladih“, dok je politika štednje kod Zemaljske vlade dokinula bilo kakvu mogućnost podupiranja novih kulturno-intelektualnih tendencija „u povojima“.

II.5.3.3. Urbana popularna kultura između atrakcije i edukacije

Pred kraj 19. stoljeća sve je primjetnije da veći gradovi tj. lokalni centri nude sve više sadržaja koji povezuje kulturu i zabavu. Po uzoru na Beč, Budimpeštu i Prag razvija se gradska kultura dokolice, zabave i masovnih atrakcija.¹⁷⁹⁸ Iniciraju se različiti oblici zabave i popularne kulture koji će, ponekad u promijenjenom a ponekad i u izvornom obliku, dominirati velikim dijelom 20. stoljeća. Urbana središta u Hrvatskoj i Slavoniji postaju popularna mjesta okupljanja najrazličitijih cirkuskih predstava, menažerija, pučkih zabava s vrtuljcima i njihalicama zatim javnih prikazivanja staklenih fotografija, stereoskopskih slika i foto-panorama krajolika (nazivano „fotoplastičko-optičke“ panorame), različitih tehnoloških otkrića kao „čuda modernog svijeta“, predstava sa životinjama, mađioničarskih priredbi, igranja brojnih vrsta igara (kugle, školjke, tombole, itd.), popularnih demonstracija teleskopa, itd. O tome svjedoče povećani zahtjevi za dozvolama takvih priredaba Odjelu za unutrašnje poslove. Budući da se radilo uglavnom o

¹⁷⁹⁶ Ivo PILAR, *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.).

¹⁷⁹⁷ Vladimir MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, ur. Anđelka GALIĆ – Miroslav GAŠPAROVIĆ (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003.), 10-13.

¹⁷⁹⁸ Vidi o tome napose: Anna ANANIEVA – Dorothea BÖCK – Hedwig POMPE (ur.), *Geselliges Vergnügen: kulturelle Praktiken von Unterhaltung im langen 19. Jahrhundert* (Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2011.); Paul NOLTE (ur.), *Die Vergnügungskultur der Großstadt: Orte - Inszenierungen - Netzwerke (1880-1930)* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2015.).

gostujućim atrakcijama, Zemaljska je vlada mogla naplatiti boravišnu pristojbu, odnosno određeni postotak od zarade.

Zagreb kao središte postaje poprište „unutarnje urbanizacije“, dakle formiranja novog „gradskog“ mentaliteta koji povezuje širi društveni kontekst većih gradova i unutarnje emotivne reakcije pojedinca.¹⁷⁹⁹ Stvara se na taj način nova dokolica koja s vremenom postaje gradski standard. Pritom se ne radi samo o kavanama. One na prijelazu stoljeća u Zagrebu cvjetaju prema „bečkom modelu“; još sredinom stoljeća susreću se hrvatski intelektualci, Ivan Kukuljević Sakcinski, Franjo Marković i mnogi drugi, koji u Beču u kavanama kao „drugim dnevnim boravcima“ provode sate uključujući se u društvene uzuse vremena. Oko 1900. godine Zagreb dostiže Beč, barem u podatkovnom smislu: ukupnih dvadeset i pet kavana značilo je jednu na svakih 2440 stanovnika, dok je bečki prosjek bio tek nešto veći, jedna kavana (od ukupno 600) na 2833 stanovnika.¹⁸⁰⁰ Zagreb postaje i hrvatsko središta artakcija, spektakla, velikih zabavnih događanja. Samo između 1895. i 1896. godine upriličeno je u gradu i široj okolini nekoliko cirkusnih predstava, među kojima i poznati rumunjski cirkus Cezara Sidolija, zatim predstava dresiranih papiga, biciklistička utrka na ulicama, prikazivanje Edisonovog „fonografa“, „čarobničke i magične“ priredbe Ernesta Moriza Thorna, itd. Kada je u svibnju 1901. u Zagrebu gostovala „najveća predstava na svijetu“ poznatog američkog cirkusa Barnum & Bailey posjećenost u dvije večeri prelazila je čak 10.000 osoba.¹⁸⁰¹ Takve velike atrakcije redovitije su oglašavane u lokalnim novinama i privlačile određen broj posjetitelja izvan Zagreba.

Ali priredbe se organiziraju i izvan glavnoga grada Trojedne Kraljevine, često pod utjecajem stranaca ili uz pomoć putujućih družina koje su godinama bile na turnejama izvan matičnog grada. Tako se primjerice u Križevcima i Karlovcu na šest mjeseci 1895. godine održavaju u produkciji stanovitog Sigmunda Kratochwilla iz Bad Vöslaua prikazivanja staklenih

¹⁷⁹⁹ Tobias BECKER – Johanna NIEDBALSKI, „Die Metropole der tausend Freuden“, u: *Die tausend Freuden der Metropole: Vergnügungskultur um 1900*, ur. Tobias BECKER – Anna LITTMANN – Johanna NIEDBALSKI (Bielefeld: transcript Verlag, 2014.), 7-20; O konceptu „unutarnje urbanizacije“ vidi: Gottfried KORFF, „Mentalität und Kommunikation in der Großstadt. Berliner Notizen zur „inneren Urbanisierung““, u: *Großstadt. Aspekte empirischer Kulturforschung*, ur. Theodor KOHLMANN – Hermann BAUSINGER (Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, 1985., 343-361.

¹⁸⁰⁰ Ines SABOTIČ, „The Coffeeshouse in Zagreb at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries“, u: *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture*, ur. Charlotte ASHBY – Tag GRONBERG – Simon SHAW-MILLER. (New York: Berghahn Books, 2013.), 125; 127-129. Vidi također: Ines SABOTIČ, *Stare zagrebačke krčme i kavane s kraja 19. i početka 20. stoljeća* (Zagreb: AGM – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.).

¹⁸⁰¹ *Agramer Zeitung*, 2. I. 1903.

stereoskopskih slika.¹⁸⁰² Thornova mađioničarska priredba je isprava prikazivana u Budimpešti, zatim po cijeloj Ugarskoj, da bi tako dospjela i u Zagreb,¹⁸⁰³ dok je Ivan Bodek iz Lavova tri puna mjeseca održavao kazališne mađioničarske predstave diljem Trojedne Kraljevine.¹⁸⁰⁴ Sudeći prema trajanju i produljenjima boravišnih i produkcijskih dozvola, mađioničarske su predstave bile među popularnijim priredbama.

Krajem 19. stoljeća ubrzano se razvijala fotografija,¹⁸⁰⁵ između ostalog i posredstvom Odjela za bogoštovlje i nastavu koji je od prvih hrvatskih fotografa u službi države, Rudolfa Mosingera, Hinka Krapeka, Dragutina Inchiostrija, Vase Margetića i drugih, za svečane prilike i velike manifestacije radio povećé narudžbe.¹⁸⁰⁶ Nakon što je sredinom 1880-ih godina naobrazbu stekao u Beču kod uglednog fotografa Josefa Székelyja, Rudolf Mosinger (1865.-1918.) vratio se u Hrvatsku, gdje je 1889. godine otvorio fotografski studio umjetničkih portreta i fotografija u Varaždinu. U Zagrebu surađuje sa slikarom i fotografom Lavoslavom Breyerom te 1898. godine zajedno otvaraju „Prvi hrvatski fotografsko - artistski zavod“. Uspješan posao, potpomognut bitnom suradnjom sa Zemaljskom vladom na velikim izložbama, gdje je fotografija bila sve traženija, potiče Mosingera na širenje poduzeća. Tako se Mosinger, u želji da poveže fotografsku i tiskarsku praksu, 1902. godine obraća banu Khuenu te ugarskom ministru za trgovinu za pomoć pri etabliranju novog poduzeća, „tvornice za svjetlotisak“ (tzv. „Svjetlotiskarski zavod“), jer je prilikom nabave strojeva za to poduzeće ušao u dugovanja. Nakon što je njegovo poduzeće pregledano na terenu te konstatirano da su Mosingerovi rezultati vrlo dobri, budući da je „Zavod za svjetlotisak“ u Zagrebu „jedini ove vrsti u zemlji“, a da po kvaliteti i estetici nadilazi „slične produkte drugih zemalja“, pa je poduhvatu predviđena „liepa budućnost“, predloženo je da se subvencijom od 10.000 forinti podrži Mosingerovo poduzeće.¹⁸⁰⁷ Istovremeno se u Zagrebu otvaraju i drugi ateljeji i fotografski obrti, poput onoga dalmatinskog slikara Dragutina Inchiostrija koji prerasta u „Prvu hrvatsku školu za amateur – svjetloslikare“ (1896./1897.) ili još ranije pokrenutog Kluba amatera fotografa, kojeg je 1892. osnovao Julije Rorauer, a koji je od 1895.

¹⁸⁰² HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 55756, kut. 1545.

¹⁸⁰³ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 2740, kut. 1545.

¹⁸⁰⁴ HR-HDA-79-UOZV, dokument br. 7562, kut. 1545.

¹⁸⁰⁵ Počeci fotografije u Hrvatskoj i Slavoniji bilježe se oko sredine 19. stoljeća. O povezanosti fotografije i velikih manifestacija govori već i „Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba“ u Zagrebu 1864. gdje hrvatski fotografi prvi puta organizirano izlažu svoje uradke.

¹⁸⁰⁶ Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Sich im besten Licht zeigen: Kroatien und Slawonien auf der Millenniumsausstellung in Budapest 1896“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra IVELJIĆ (Zagreb: FF Press, 2015.), 194-195.

¹⁸⁰⁷ HR-HDA-78-PRZV, dokument broj 320, kut. 619.

godine djelovao kao sastavnica Društva umjetnosti gdje je prosperirao pomoću unosnih vladinih poslova za Građevinski odjel.¹⁸⁰⁸

Osim fotografije popularnost postupno raste i kinematografima, pri čemu ponovno Odjel ima značajnu ulogu. Fotografija i sve popularnije „žive slike“, kinematografi, profitiraju na tipično devetnaestostoljetnom mentalitetu koji nije samo u potrazi za reprezenatcijom, već „realnim“, zbiljskim zapisom, pa su vrlo lako, s mnogo radoznalosti, prigrlili nove medije. I to ne samo kao sredstvo zabave, već i kao izvor objektivnosti, edukacije na nov način.¹⁸⁰⁹ Prva javna predstava „živućih fotografija“ prikazana u Zagrebu tijekom jeseni 1896. godine smatra se ujedno i polaznom točkom u povijesti hrvatskog filma.¹⁸¹⁰ Prve kinematografske predstave, turneja bečkog poduzetnika Samuela Hoffmana i gostovanje *Cinématographe Lumière* iz Lyona, u Zagrebu su održavane u dvorani „Kola“ u prostorijama „Hrvatskog sokola“.¹⁸¹¹ Popularnosti kinematografa zasigurno je potpomogla i odluka Odjela da se od početka školske godine 1897./1898. potiču i organiziraju zajednički školski posjeti (u pratnji učitelja) kinematografima kao novom sredstvu edukacije i zabave.¹⁸¹² U novu se atrakciju vrlo rano uključuje i Društvo umjetnosti predvođeno Kršnjavim. On isprva posreduje između Društva i mađarskih specijalista za uređivanje „Uranija“ kazališta, nabavljajući na taj način prvi filmski projektor odnosno kameru za snimanje u Hrvatskoj.¹⁸¹³ Već u prvobitnom planu prikupljanja sredstva za isplatu mađarskih kolega sam je Kršnjavi predložio da se predstave, pedeset u Zagrebu i pedeset izvan Zagreba, organiziraju za školsku djecu.¹⁸¹⁴

„Uranija-kazališta“ predstavljena su na taj način prvotno kao sredstva suvremene, neortodoksne i atraktivne edukacije. Krajem 19. stoljeća postajala su sve popularnija u većim srednjoeuropskim gradovima, od Beča, Milana, Budimpešte pa sve do Wroclawa i Berlina,

¹⁸⁰⁸ Usp. Marijana JUKIĆ, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, *Arhivski vjesnik* 58/1 (2015.), 213.

¹⁸⁰⁹ Asa BRIGGS, *Victorian Things* (London: Penguin Books, 1990.), 143; Jürgen OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C.H. Beck, 2011.), 80-83.

¹⁸¹⁰ Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.), 20.

¹⁸¹¹ *Agramer Zeitung*, 30. VIII. 1897.; Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.), 19-25. Vidi također: Srđan KNEŽEVIĆ, *Lebende Photographien kommen: die Anfänge der Kinematographie auf dem Gebiet des Kaisertums Österreich: (1896-1897)* (Wien: Österreichisches Filmarchiv, 1997.).

¹⁸¹² Vjekoslav MAJCEN, „Kad je Vjenceslav Novak išao u kino“, *Hrvatski filmski ljetopis* 10 (1997.), 95.

¹⁸¹³ O razvoju „Uranija“ u okviru Ugarske vidi: Gábor PALLÓ, „Genres of Popular Science: Urania and the Scientific Theatre“, u: *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, ur. Faidra PAPANELOPOULOU (et al.) (Burlington: Ashgate Publishing, 2009.), 157-174.

¹⁸¹⁴ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 1.9.3., „Uređenje kazališta „Uranija“ u Zagrebu 1900. god.“, kut. 1; Vjekoslav MAJCEN, „Kad je Vjenceslav Novak išao u kino“, *Hrvatski filmski ljetopis* 10 (1997.), 99.

promovirajući novu vrstu edukacije širokih masa miješanjem kazališta i znanosti.¹⁸¹⁵ Sasvim sigurno je upravo edukativna uloga brzog i atraktivnog transfera znanja (uz izraženu urbanu modernost „Uranija-kazališta“ koja je naročito naglašena u Budimpešti) bila najčvršća moguća osnova projekta kojeg je Odjel za bogoštovlje i nastavu pod Arminom Pavićem prihvatio i podržao: u Umjetničkom je paviljon tako krajem 1900. godine, uz prisustvovanje odjelnog predstojnika, organizirana prva predstava za uzvanike šarolikog programa kojeg su popratili i komentirali Oton Kučera i Izidor Kršnjavi.¹⁸¹⁶

Odjel je okružnicom naložio uvjete Društvu umjetnosti pod kojima se uvođenje „Uranije“ prihvaća, ističući zadatak kazališta da, školsku djecu izvan i na području grada Zagreba prikazivanjem posebnih predstava, „oživljava školsku obuku liepim ilustracijama i dotjeranim predavanjima“. Ujedno je, uvažavajući važnost takvih predstava, Odjel na preporuku poslao svim školskim institucijama novouvedena mjesta održavanja priredbi. Određeno je i da učitelji i profesori mogu slobodno, po pozivu uprave „Uranija-kazališta“, održavati predavanja dok učenici, uz određene uvjete (mlađi u pratnji učitelja, stariji na predstave ranije od 21 sat), dobivaju dozvolu polaska iz edukativnih svrha.¹⁸¹⁷ Dakako, utjecaj je Kršnjavog na uređivanje „Uranije“, a vjerojatno i na dozvole Odjela, vidljiv.¹⁸¹⁸ U dopisu kojeg Društvo umjetnosti šalje Odjelu jasno je izraženo da će se novoosnovano kazalište održavati iz vlastitih sredstava, ali da isto tako bez podrške Zemaljske vlade ne može opstati: računa se dakle na poticaje Vlade da škole u što većem broju prisvoje nov način edukacije, naročito napominjući da će prikazivane ilustracije biti u skladu s gradivom koje se trenutno obrađuje, kao i postojećim čitankama.¹⁸¹⁹ Tako „Uranija“ putuje i izvan Zagreba, gostujući u Senju, Sušaku, Koprivnici, Križevcima, Novoj Gradiškoj, Sisku, Brodu, Vinkovcima i Petrinji.¹⁸²⁰ Društvo je čak imalo kontakta izvan Banske Hrvatske, pa se iz

¹⁸¹⁵ O edukativnim, urbanim i modernizacijskim aspektima Uranija s naglaskom na Budimpešti vidi: Eszter GANTNER, „Logos, Industrial Palace and Urania – The Urban Forms of Knowledge in Budapest 1873-1914“, *Journal of Urban History* 43/4 (2017.), 602-614.

¹⁸¹⁶ Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 179-180. Vjekoslav MAJCEN, „Kad je Vjenceslav Novak išao u kino“, *Hrvatski filmski ljetopis* 10 (1997.), 98-99.

¹⁸¹⁷ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 16523, „Okružnica“, kut. 469. Usp. HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 16523/2, „Društvo umjetnosti iz Zagreba moli neke koncesije u pogledu školskih predstava „Uranije“, kut. 469.

¹⁸¹⁸ Usp. Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.), 30-31; Vjekoslav MAJCEN, „Kad je Vjenceslav Novak išao u kino“, *Hrvatski filmski ljetopis* 10 (1997.), 99.

¹⁸¹⁹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 77, pismo I. Bojničića Zemaljskoj vladi 23. IX. 1900., kut. 469.

¹⁸²⁰ Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 232; Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.), 31; Olga MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941.* (Zagreb: DPUH, 2004.), 179.

Pančeva javlja apsolutnu filozofiju Milan Grčić s molbom za posudbu slika krajolika (Hrvatske, Srbije, Slovenije).¹⁸²¹ Do 1906. godine zagrebačka „Uranija“ posjeduje već vrlo dobar fond različitih serija slika, krajolika i veduta iz Trojedne Kraljevine te poučne, kulturno-znanstvene tematike iz zoologije, astronomije, s područja povijesti umjetnosti, itd., međutim troškovi su se pokazali toliko izdašnim (Kršnjavi spominje visoke režije – dvorana i električna rasvjeta), da je zagrebačka „Uranija“ ipak zatvorena.¹⁸²²

II.5.4. Kulturna politika kao legitimacija dinastije

Vladar i dinastija Habsburg na prijelazu stoljeća još nisu bili posve spremni prepustiti kulturu u ruke zemaljskih i lokalnih (gradskih) političkih tijela. Naročito u perifernim dijelovima Dvojne Monarhije, gdje su se vladarski kult Franje Josipa i habsburški mit snažno očuvali sve do kraja Prvog svjetskog rata, bilo je bitno demonstrirati patronat dinastije. Od 18. stoljeća nadalje, otkako vjerovanje u božansku misiju habsburških careva i drevne vladarske moći ipak opada, stvara se pod utjecajem prosvjetiteljstva sve izraženije sekularna vladarska legitimacija, koja se u slučaju Habsburške Monarhije nadopunjavala sa spomenutim starijim oblicima legitimacije.¹⁸²³ Svojom je pokroviteljskom ulogom, uplivom u opći društveni razvoj, poticanje umjetnosti, znanosti i tehnološkog napretka, dinastija u narodu potvrđivala svoj legitimitet. Formula koju je bečki dvor pritom osmislio u (pojednostavljenoj) osnovi se svodila na sljedeće: vladarevi podanici, narod, zavjetuju vječnu lojalnost svom monarhu (dinastiji), a zauzvrat dobivaju njegovu zaštitu i potporu. Nastupanjem dualističkog uređenja Monarhije ta je komponenta dodatno ugrađena; vladar je bio objedinjujući faktor, stup države (uz Crkvu i vojsku). Njegova politika nije smjela (otvoreno) favorizirati određenu nacionalnost, već ustrajati na kulturnoj misiji dinastije koja je vezivno tkivo srednjoeuropske Dunavske Monarhije. U tom smislu kultura ima ambivalentnu ulogu dokazivanja uspješnosti te habsburške misije u srednjoj i istočnoj Europi, jer govori o razini razvitka koji je postignut unutar Monarhije, ali i ulozi pokazivanja, demonstriranja različitosti, posebnosti koje su pod Franjom Josipom zaštićene.

¹⁸²¹ HR-HDA-1979-Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (HDLU), Društvo umjetnosti, 1.5. Sudjelovanje u radu kulturnih i obrazovnih institucija, „Uranija“, pismo M. Grčića Društvu umjetnosti od 5. X. 1906., kut. 14.

¹⁸²² HR-HDA-1979-Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (HDLU), Društvo umjetnosti, 1.5. Sudjelovanje u radu kulturnih i obrazovnih institucija, „Uranija“, popis i korespondencija, kut. 14; Izidor KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, u: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*, ur. Miroslav VAUPOTIĆ (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 232.

¹⁸²³ Philipp THER, „Einführung in die Kulturpolitik der kontinentalen Imperien“, u: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, ur. Philipp THER (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.), 8.

Vladarski posjeti, spominjane proslave i dočeci, samo su trebali dodatno učvrstiti taj legitimitet, pružajući izravni kontakt s vladarom, pokazujući u javnosti njegovu brižnost i svestrani interes. Zato je posjet Zagrebu 1895. godine bio prilika da se dokaže monarhova darežljivost, patronat dinastije nad kulturom. Radilo se konkretno o financijskim donacijama državnim zavodima i institucijama, pa je tako Hrvatskom narodnom kazalištu dodijeljen iznos od 10.000 forinti godišnje „kraljevske“ subvencije¹⁸²⁴ (točno 2% carske subvencije bečkim dvorskim kazalištima), nadalje stipendijama bolnicama i ubožnicama, te nagradama za pojedince, kulturne „zaslužnike“ koje je Franjo Josip na licu mjesta uzdigao ili im pružio mogućnost da svoju karijeru dalje razvijaju uz vladarsku podršku. Odlikovanja su dobili primjerice veliki župan Stjepan Kovačević (Leopoldov orden), gradonačelnik Adolf Mošinsky i Vladin savjetnik Adalbert Chlup (Orden željezne krune III. razreda), Vladin službenik Milan Smrekar (Viteški križ ordena Franje Josipa). Među vladarskim darovima bile su različite igle, pribadače ili prstenje ukrašeno dragim kamenjem. Ivan pl. Zajc, autor himne „Pozdrav kralju“, napisane u počast svečanim događanjima, na poklon je dobio zlatni sat s lancem, obilježavajući tako i njegov veliki jubilej. Sam je vladar također i razgovarao sa Zajcem, spominjući njegovo djelovanje u Beču.¹⁸²⁵ Glumac i redatelj Andrija Fijan dobio je svečane manžete.¹⁸²⁶ U svojim je zabilješkama Izidor Kršnjavi istaknuo koliko je za njega osobno važan bio trenutak vladarevog dolaska, odnosno odlikovanja koje je primio, osjećajući se na „vrhuncu“.¹⁸²⁷

Mnogo pozornosti bečki je dvor posvećivao stvaranju određene slike vladara u javnosti. Zato su programi posjeta, putovanja i javnih pojavljivanja izvan Beča bili pomno koordinirani sa dvorskom kancelarijom. No koliko god pomno pripremana, ona je osim toga i odgovarala karakteru Franje Josipa.¹⁸²⁸ On je shvaćao pojavljivanja u javnosti kao vladarsku dužnost kojom potiče „svoj narod“, „svoju mladež“, dolazi u izravan kontakt s državnim službenicima ili predstavnicima pojedinih skupina. Štoviše, smatrao je svojom dužnosti podržavati kulturne

¹⁸²⁴ Taj je vladarski dar „utopljen“ u fiksni iznos zemaljske subvencije, što isto može govoriti o odnosu države i dinastije kada je riječ o primatu nad pokroviteljstvom kulture.

¹⁸²⁵ HR-HDA-893-Gradivo o kazališnoj djelatnosti u Zagrebu – Acta theatraalia – kut. 39, „Zajčeva bilježnica“, str. 139.

¹⁸²⁶ *Agramer Zeitung*, 17. X. 1895.

¹⁸²⁷ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 88-89.

¹⁸²⁸ Od velikog broja stručnih biografija Franje Josipa ovdje se izdvajaju: Jean Paul BLED, *Franz Joseph* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1988.); András GERŐ, *Emperor Francis Joseph, King of the Hungarians* (Boulder: Social Science Monographs, 2001.); Michaela VOCELKA – Karl VOCELKA, *Franz Joseph I.: Kaiser von Österreich und König von Ungarn* (München: C. H. Beck, 2015.). Vidi također biografski tekst s dodatnim odnosom vladara prema Hrvatima kod: Mario STRECHA, „Franjo Josip prvi (1848-1916)“, *Kolo* 12/3 (2002.), 353-384.

podhvate, razvijajući inteligenciju koja svojom lojalnošću dinastiji i Monarhiji čini sve snažniji potporni element države. Toga su bili svjesni i ban i Kršnjavi, koji je upriličio primjerice improviziranu umjetničku izložbu tijekom vladareva boravka u Zagrebu, zasigurno kako bi svojim štićenicima otvorio mogućnost izravnog kontakta s vladarom. No vladar je trebao biti prisutan tijekom velikih kulturnih proslava i kada nije bio na licu mjesta. Na važne proslave vladar se oglašavao ili službenim proglasima ili, kada je bilo potrebno, i intimnijim osobnim previšnjim pismom. K tome su postojali različiti protokoli koji su vladara „činili prisutnim“ iako to nije bio u fizičkom smislu. Tako je na Sveučilištu koje je, kao i u Černivcima, nosilo ime vladara, od akademske godine 1894./1895. uvedena promocija *sub auspiciis Regis*, po uzoru na druga monarhijska visoka učilišta. Bila je to mjera kojom se željelo dodatno naglasiti izvrsnost i potaknuti marljivost studenata, ali je istovremeno podcrtavala također ulogu kralja u odgoju mladosti. Uvedena je naime ceremonija uključivala prisustvovanje predstavnika njihovog vrhovnog patrona, vladara Franje Josipa, u svečanosti promocije kao najsvetiji mogući oblik proslave.¹⁸²⁹ Osim toga, vladar je po zakonu morao potvrditi i odobriti sve statute kulturno-znanstvenih društava. Radilo se o mehanizmu koji je vladaru omogućio snažno sredstvo kontrole (kao što je vidljivo kroz primjer osnivanja Akademije, čija pravila vladar odobrava tek 1866.), ali je ujedno i osiguravalo patronsku ulogu Franje Josipa u odnosu na umjetnosti i znanost. Pogotovo je to značajno bilo za udaljenije dijelove Monarhije, gdje se monarh na taj način činio znatno „bližim“ i „prisutnijim“. Takvi i slični rituali postali su ustaljeno oruđe kojima su se dvor i Franjo Josip služili.

Međutim, nije samo Franjo Josip prikazivan kao patron kulture i umjetnosti. Carica i kraljica Elizabeta, koja zbog svoje naravi često nije mogla pratiti svog supruga u besprijekornom provođenju pravila dvorskog ceremonijala, ipak je u javnosti bila uglavnom voljena, naročito u Ugarskoj. Odviše nježna, romantična i humanistički nastrojena, Elizabeta je posljednja desetljeća provodila uglavnom izbjivajući iz Beča, na putovanjima u inozemstvu.¹⁸³⁰ Ipak, kada se pojavljivala, Elizabeta je odavala dojam modernije vladarice, otvorene prema novijoj tehnologiji, spremna podupirati naročite žene u umjetničkom radu te posebice angažirane u podupiranju karitativnih institucija.

¹⁸²⁹ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodennica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 190-191.

¹⁸³⁰ Brigitte HAMANN, *Elisabeth: Kaiserin wider Willen* (Zürich-München: Piper Verlag, 2007.).

Pedeseti vladarski jubilej Franje Josipa (1898.) značio je proslavu diljem zemlje i povod da se u čast vladara i njegove očinske figure uspostavljaju različita prigodna događanja, ali i trajne kulturne, obrazovne i humanitarne djelatnosti. Tom je prigodnom tako na prijedlog gradskog zastupstva u Zagrebu pripremljeno uspostavljanje konvikta za siromašne đake na srednjim školama po uzoru na ostale takve zavode u Monarhiji.¹⁸³¹ Bio je to jedan od brojnih način na koji je jubilej obilježavan. Osim središnje proslave u Beču,¹⁸³² i u Trojednoj je Kraljevini godina obilježena posebnim svečanostima, sve u znaku vladara i njegovog vladarskog lika. Čak je i uobičajena misa na vladarev rođendan u kolovozu zamišljena s dodatno svečanim, a za publiku dramatičnim trenutkom blagoslova križeva prvostolne zagrebačke crkve.¹⁸³³ Na taj se svečani vjerski trenutak, po dogovoru kazališne uprave i Odjela za bogoštovlje i nastavu, nadovezivala predstava u Hrvatskom narodnom kazalištu, vesela igra „Čaša vode“ Augustina Eugènea Scribea, na koju Vlada pozvala posebne uzvanike i „slavno činovništvo“.¹⁸³⁴ Odjel je sudjelovao u raznim drugim pripremama, pa je tako otkupio za objavu u *Službenom glasniku* od dvorske knjižničarske poslovnice „Schall & Grund“ slike vladara iz mladosti (1848. godine) te jedan recentniji portret.¹⁸³⁵ Sama proslava vladarskog jubileja u Zagrebu je okrunjena u prosincu misom na kojoj je glazbeni i pjevački dio programa priređen uz pomoć Glazbenog zavoda, kako je to bilo i uobičajeno.¹⁸³⁶

Ista 1898. godina bila je i godina tuge, jer je u napadu anarhista Luigija Luchenija tragično usmrćena carica i kraljica Elizabeta. Odjel za bogoštovlje i nastavu predstavljao je glavno mjesto organiziranja komemoracija i mobiliziranja „školskih trupa“. Tako se na dane pogreba ta misa zadušnica (17. i 20. rujna) nije održavala školska nastava, organizirano je održavanje prigodnih govora u školama i drugim naučnim zavodima, a školska je mladež, ovisno o vjeroispovijestima, uključena u mise zadušnice.¹⁸³⁷ Školska je mladež u organizacijskom smislu bila važan element, i zbog brojnosti i zbog organizacijske mogućnosti koja se nudila preko Odjela kao vrhovne državne institucije nadležne za škole, no najzad i zbog simboličke važnosti povezivanja vladara odnosno

¹⁸³¹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 10007, kut. 378.

¹⁸³² O tome vidi: Daniel L. UNOWSKY, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916* (West Lafayette: Purdue University Press, 2005.), 77-112.

¹⁸³³ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, „Okružnica“, dokument br. 4102, kut. 378.

¹⁸³⁴ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, pismo kazališne uprave Zemaljskoj vladi od 14. kolovoza 1898., kut. 378.

¹⁸³⁵ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 15641, kut. 378.

¹⁸³⁶ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, dokument br. 17841, kut. 378.

¹⁸³⁷ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, neoznačeni dokument (za Ravnateljstvo škola u Zagrebu), kut. 378.

vladarice s mladim generacijama. Tako veliki župan Budo Budisavljević Odjel moli da se školsku mladež uključi u rekvijem za blagopokojnu caricu i kraljicu Elizabetu u Gospiću.¹⁸³⁸ Odjel je telegrafskim putem koordinirao održavanje svečanih misa zadužnica i drugih cjelodnevni svečanih sadržaja u znak žalosti diljem Trojedne Kraljevine, preko područnih oblasti, ureda i zavoda.¹⁸³⁹ Dakako, politički predstavnici i visoki činovnici pozvani su i na središnju svečanu misu zadužnicu u zagrebačkoj Katedrali, održanoj 19. rujna, sa strogim kodom odijevanja u crnini: crnom gala odijelu i crnom frak odijelu, crnoj kravati, itd.¹⁸⁴⁰ Posebna svečanost upriličena je, ponovno uz sudjelovanje školske mladeži, i 19. studenog na imendan pokojne Elizabete,¹⁸⁴¹ što se ponavljalo i naredne godine dok konačno 1900. godine nije odlučeno da se 19. studeni u čitavoj Ugarskoj trajno proglasi danom „školske spomen-slave“ pokojne Elizabete.¹⁸⁴²

Već je povodom srebrnog pira 24. travnja 1879. godine utemeljen iz vlastitih vladarskih sredstava „zlatni stipendij Franje Josipa i Elizabete“ u iznosu od 500 forinti godišnje,¹⁸⁴³ a u čast preminule Elizabete je 1898. godine pokrenuta i posebna kraljičina zaklada. Stipendije koje su proizlazile iz kraljevskih zaklada i koje je dodjeljivalo samo Veličanstvo, bile su u pravilu najbogatije. Osnivane u povodu nekih velikih ili značajnih događaja, dakle proslava jubileja, velikih vjenčanja ili u znak sjećanja na preminule. Te stipendije su se odnosile na Monarhiju u cijelosti, a svakoj zemlji je pripadao određeni broj. Uvjeti su bili posebno raspisani, a natječaje i kandidate su birale vlade ili određeni odjeli (u slučaju Hrvatske to je, naravno, bio Odjel za bogoštovlje i nastavu) koji su bili poveznica između tražitelja stipendija i vladara, dok je dakako konačnu odluku donosio vladar svojim potpisom, na temelju odabranih kandidata i njihovih karakteristika pristiglih preko natječaja.

Iako rjeđe, u hrvatski se kulturni život kao patron uključivao i kraljević Rudolf. Kada je 1888. godine u lipnju posjetio Zagreb da bi položio kamen temeljac za gradnju nove vojarne, posjetio je po službenom programu i Sveučilište; susreo se s tadašnjim rektorom Tadijom Smičiklasom. U službenom je govoru Rudolf naglasio da je Sveučilište u Zagrebu „prilika, da liepi stoljeća stari, kulturni jezik sbogatom njegovom književnosti gojite i dalje usavršujete“ podsjetivši k tome još da „previšnje ime, koje ovo sveučilište nosi, osvjetlate, stvarajući ovdje

¹⁸³⁸ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, dokument br. 14241, kut. 378.

¹⁸³⁹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, dokument br. 14101 i 17302, kut. 378.

¹⁸⁴⁰ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, „Okružnica“, kut. 378.

¹⁸⁴¹ HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, dokument br. 105, kut. 378.

¹⁸⁴² HR-HDA-80-BiN, opći spisi, fascikl „Carica Jelisava“, dokument br. 15410, kut. 378.

¹⁸⁴³ Usp. Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 96.

ognjište za uzgoj starih tradicija Vašega naroda, a to jesu: vjernost i privrženost dynastiji i austro-ugarskoj monarkiji“.¹⁸⁴⁴

Osim toga, kraljević je i privatno podupirao znanost i umjetnost različitim donacijama ili projektima. Tako je primjerice dvorski savjetnik Joseph Weil von Weilen 1887. godine pisao Franji Ksaveru Kuhaču da se priključi projektu pod pokroviteljstvu kraljevića Rudolfa, tražeći od njega da opiše glazbene prilike u Istri, Primorju i Dalmaciji. Kuhaču je ponuđena tom prilikom i suradnja sa slikarom Vlahom Bukovcem. Upravo je pomoću tih dvorskih kontakata Kuhač obnovio svoju suradnju s kolegama i stručnjacima u Budimpešti, gdje postaje referent sa „slavenskog juga“. No, još važnije, za nadvojvodu Josipa (1833.-1905.), postaje „referent-etnograf“ sa zadatkom da proputuje Bosnu, istražujući španjolske i orijentalne utjecaje na razvoj romske glazbe.¹⁸⁴⁵ Treba također svakako još jednom spomenuti veliki leksikografski projekt edicije „Austro-ugarska monarhija u slici i riječi“ koju je kraljević pokrenuo, a nastavila njegova supruga, nadvojvotkinja Štefanija (1864.-1945.). Predstavljanje Hrvatske i Slavonije u posljednjem, sedmom svesku edicije zemalja krune sv. Stjepana koju je organizirala mađarska nadzorna komisija, povjerena je, uz suglasnost Odjela za bogoštovlje i nastavu,iskusnom kulturnom predvodniku Izidoru Kršnjavom koji je 1897. godine dobio strogo određene okvire rada.¹⁸⁴⁶ Početkom 1899. godine, u dogovoru s banom, Kršnjavom je zbog kašnjenja projekta, na vlastiti zahtjev, dodijeljena i „pripomoć“ u radu.¹⁸⁴⁷ U posvećenom Hrvatskoj i Slavoniji tako su tekstovima sudjelovali među ostalima i Ivan Bojničić, Ćiro Truhelka, Štefa Iskra, Nikola Andrić,

¹⁸⁴⁴ *Narodne novine*, 11. VI. 1888.

¹⁸⁴⁵ Antonija KASSOWITZ-CVIJIĆ, *Franjo Ž. Kuhač. Stari Osijek i Zagreb* (Zagreb: Matica hrvatska, 1924.), 92-93.

¹⁸⁴⁶ Tako je izvorno određen opseg čitave edicije od 30-36 araka tj. 480 do 576 stranica (uključujući i slike) u 18 svezaka, određeno je da uz svaki arak idu po tri stranice slika, da će se knjige izdavati na mađarskom i njemačkom jeziku. Honorari su također usklađeni sa standardima uz ostala izdanja mađarskih knjiga (jedan tiskani arak bez slika iznosio je 60 forinti, jedna strana ilustracija 100 forinti, za slike na pola stranice po 50 forinti a za manje slike honorar od 25-30 forinti). Mađarska redakcija, koju je predvodio književnik Móric Jókay de Ásva (Maurus Jokai), odobrila je načelno i izdanje djela na hrvatskom jeziku, ali uz napomenu da hrvatska Zemaljska vlada mora jasno odrediti koliko je pritom spremna pomoći (financijski). Vlada je snosila inače i troškove prijevoda tekstova koji su izvorno napisanih hrvatskih tekstova na mađarski. Rok za kompletiranje pothvata izvorno su bile dvije godine, ali se sve prolongiralo do 1902. godine. Isprva je član mađarskog nadzornog povjerenstva trebao biti Josip Miškatović, no nakon njegove smrti 1890. godine tražila se zamjena. Iako je nadvojvotkinja Štefanija imenovala za taj zadatak Armina Pavića, nakon intervencije mađarskog povjesničara Lajosa (Ljudevita) Thallóczyja (član upravnog vijeća u Beču i posrednik između mađarskog nadzornog povjerenstva i zagrebačkih članova koji su radili na knjigama) na mjesto urednika i člana mađarskog nadzornog povjerenstva postavljen je konačno Kršnjavi kao umirovljeni odjelni pročelnik. Kršnjavi je dobio u četiri obroka honorar od 2.000 forinti. HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-14, dokumenti br. 481 i 995, kutija 559.

¹⁸⁴⁷ HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi, 7.311., „Khuen-Hedervary, Dragutin“, dopis I. Kršnjavom od 12. III. 1899., kut. 13; HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-14, dokumenti br. 481 i 5148, kutija 559.

Ferdo Živko Miler, Franjo Ksaver Kuhač, Dragutin Hirc, Emilij Laszowski, Milan Šenoa, dok su se među slikovnim reprodukcijama našli radovi Bukovca, Kovačevića, Medovića, Tišova, Crnčića, Rendića, itd. Sam je projekt, osim demonstracije kulturnih i etničkih različitosti koje su unutar Monarhije objedinjene pod zaštitom dinastije, trebao pokazati da na razini znanstvenosti ipak postoji „zajednički jezik“, dakle stručna metodologija i analitički pristup koji objedinjuje pojedinačne sveske, odnosno autore iz različitih krajeva Dunavske Monarhije.¹⁸⁴⁸ Stoga je idealan izbor za režim bio upravo Kršnjavi, koji je nakon faze sudjelovanja u kulturnom procvatu sada mogao iz perspektive intelektualca, znanstvenika i stručnjaka „suditi“ o stanju zemlje, predstaviti čitateljstvu reprezentativnu sliku hrvatske „službene“ prošlosti i sadašnjosti. Karakter edicije dobro se zrcali i u tom posljednjem svesku. Sam će Kršnjavi tako navesti „narodne tipove“ u Hrvatskoj i Slavoniji (zagorski Hrvati, Hrvati s podneblja Save i Drave, Ličani i Srbi) čiji je razvoj determiniran geografskim položajem i političkom situacijom, i kao dio Ugarske države.¹⁸⁴⁹ U opsežnom je pak dijelu o kulturnim i obrazovnim institucijama zemlje Kršnjavi sa suradnicima¹⁸⁵⁰ pokazao razvojnu crtu svih važnih ustanova, sugerirajući pritom i razvojne perspektive, odnosno podsjećajući gdje god na značaj razdoblja u kojem je sam bio pročelnik Odjela za bogoštovlje i nastavu (što je vidljivo primjerice kroz podatke o djelatnosti i subvencijama koji su iz razdoblja oko 1895. godine). Ističu se kulturne vrednote, baština i raznovrsnost ključnih institucija u razvoju: Akademije i Sveučilišta, Sveučilišne knjižnice, znanstvenih odjela i laboratorija, zemaljskih muzeja, različitih škola (pučke i srednje škole, trgovačke, nautičke škole u Bakru, preparandije, gimnazije, stručne škole, glazbene škole, internati, humanitarne ustanove), te Narodno kazalište, Glazbeni zavod, literarna društva (Matica hrvatska, Društvo sv. Jeronima) i druge strukovne udruge.¹⁸⁵¹

No, osim glavnih predstavnika obitelji Habsburg na prostoru Hrvatske i Slavonije, pozornost pogotovo zauzima nadvojvoda Leopold Salvator (1863.-1931.), pripadnik toskanske

¹⁸⁴⁸ Pieter JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.), 327-328. Vidi također: Regina BENDIX, „Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the Kronprinzenwerk“, u: *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, ur. Nancy M. WINGFIELD (New York: Berghahn Books, 2003.), 149-166.

¹⁸⁴⁹ Isidor KRŠNJAVI, „Einleitung“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*, Bnd. 7: *Croatien und Slavonien* (Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 3-14.

¹⁸⁵⁰ Opsežan tekst o kulturnim institucijama i školstvu Kršnjavi je djelomično sastavio sam, a djelomično komponirajući kraće ciljane tekstove koje su sastavili Mijo Kišpatić, Spiridon Brusina, Dragutin Gorjanović-Kramberger, Antun Heinz i Antun Jiroušek (naveden kao Jirušek).

¹⁸⁵¹ Isidor KRŠNJAVI et al., „Culturinstitute und Schulwesen“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*, Bnd. 7: *Croatien und Slavonien* (Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.), 176-212.

loze dinastije Habsburg-Lothringen te njegova supruga Blanca (1868.-1949., rođena de Borbón), koji su od 1894. redovito boravili u Zagrebu u gradskoj palači na Zrinjevcu kao najviši predstavnici dinastije u zemlji.¹⁸⁵² Budući da je imao izuzetno uspješnu vojnu karijeru, Leopold Salvator je već 1900. godine preselio u Beč.¹⁸⁵³ Međutim, u nekoliko godina boravka u Zagrebu nametnuo se kao ozbiljan i dostojan predstavnik vladarske obitelji. Kao zapovjednik 13. artiljerijske brigade u Zagrebu, Salvator je prije svega u vojnom smislu zastupao prisutnost dinastije u Trojednoj Kraljevini.¹⁸⁵⁴ Ali on sudjeluje i u društvenom životu: tako Leopold Salvator i Blanca sudjeluju u brojnim glazbenim i drugim kulturnim manifestacijama, potpomažu udruge i institucije financijski, posjećuju bolnice i humanitarne zavode. Pri posjetima uglednih osoba, kao primjerice grafologinje Dolphine Poppée iz Beča i uglednog talijanskog glumca Ermetea Novellija, ili povodom svečanih prigoda, kao otvorenja Umjetničkog paviljona, u rezidenciji nadvojvode i nadvojvodkinje organizirani su prijemi svečanih gostiju. Prije svog odlaska iz Zagreba nadvojvoda se pobrinuo da se tijekom božićnih blagdana nagrade izdašnije donacijama humanitarne organizacije i siromašnima omogući školovanje.¹⁸⁵⁵

Nadvojvodina prisutnost u društvenom životu činila je Beč i središte Monarhije nešto bližim, a vladarsku politiku u podupiranju umjetnosti i znanosti učinkovitijom, unatoč tome što je u političkom smislu njegov domet bio ograničen. Čak i vladar Franjo Josip, koji je tijekom duljine njegova vladanja stjecao sve veće poštovanje svojih podanika, te je u širokim masama na prijelazu stoljeća predstavljao uglavnom pozitivan simbol brižnog „oca“ Monarhije, u tom smislu nije dugoročno mogao utjecati na razvoj političkih smjernica u Hrvatskoj i Slavoniji. Dinastička lojalnost, potvrđivana velikim vladarskim manifestacijama, arhitekturom, umjetnošću, čak i znanošću, jer se naročito na području historiografije vodi „bitka“ za prevlast nad poviješću koja je po svojoj matrici ili „dinastička“ ili „nacionalno-integracijska“, pokazat će tako jasno svoja ograničenja.

¹⁸⁵² Kršnjavi u svojim *Zapiscima* komentira dolazak Leopolda Salvatora u Zagreb kao „šahovski potez“ bečkog dvora protiv Budimpešte. On je doista u određenim navratima koristio kao spona između stanja u Zagrebu i Beča, te alternativa u odnosu na mađarsku politiku u Trojednoj Kraljevini. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. prva, prir. Ivan KRTALIĆ (Zagreb: Mladost, 1986.), 77.

¹⁸⁵³ Brigitte HAMANN (ur.), s. v. „Leopold Salvator“, u *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon* (Wien-München: Amalthea, 2001.).

¹⁸⁵⁴ HR-HDA-78-PRZV, sv. 6-14, 127/1898., kutija 559.

¹⁸⁵⁵ *Agramer Zeitung*, 24. XII. 1900.

III. ZAKLJUČAK

Kao što će i sama definicija pojma „kultura“ sugerirati, proučavanje kulturnih promjena, razvoja ili zastoja u povijesnom kontekstu predstavlja široko područje koje otvara različite makro i mikro pristupe. Ovo istraživanje pruža uvid u neke osnovne događajne aspekte, obuhvaćajući dakle politički i društveni razvoj tijekom perioda od približno dvadeset godina vlasti bana Károlyja Khuen-Héderváryja u Trojednoj Kraljevini, ali je po nužnosti istraživanja kulturne historije i nove političke historije orijentiran problemski. Svim je temama naravno zajednička poveznica analitička obrada politike na zemaljskoj razini, najčešće pomoću Odjela za bogoštovlje i nastavu, odnosno djelatnosti odjelnih predstojnika i samog bana, kao glavnih izvora provođenja kulturne politike shvaćene kroz okvir države, odnosno u ovom slučaju zemaljske vlasti. Dakako, javljaju se i drugi sudionici kulturne politike, na prvom mjestu plemstvo, opozicijski lideri, ali naravno i vladarska dinastija Habsburg, kao iskonski patron kulture i vezivno tkivo Habsburške Monarhije, pružajući u koncepcijskom smislu uvid i u monarhijski okvir i širu državnu cjelinu. Osim sudionika, u prvi plan izbija i mjesto provođenja kulturne politike: grad i gradski areal. U tom smislu se javljaju i različite razine kulturnih politika, kako zemaljske tako i gradske, koje su tijekom vladavine Khuen-Héderváryja najčešće premrežene. Grad je nedvojbeno prostor ispoljavanja svih velikih kulturnih projekata, mjesto kulturne centralizacije koja, kako će se pokazati u usporedbi tendencija Zagreba i primjerice Osijeka ili Broda ponekad voditi i do želje za uspostavom paralelnih institucionalnih središta. Urbano društvo i kultura tog društva bit će smjerokaz ne samo u daljnjem planiranju kulturne politike, već i u instrumentalizaciji sentimenta masa, u propagandi koja se temelji na političkim uspjesima s područja umjetnosti, znanosti i obrazovanja. Tek borba za opismenjavanje i efikasnije učinke školstva prelaze gradske okvire i čine kulturnu politiku bar djelomično usmjerenom i na ruralna područja.

Pogreška u koju je starija hrvatska (ali i strana) historiografija često upadala jest metodom *pars pro toto* Khuenovom režimu pripisati isključivo negativan karakter. Negativne odrednice režima nedvojbeno postoje, one su često i razvojne potencijale pojedinih segmenata kulture kočile, no one nisu niti jedini faktor, niti su na svim područjima kulture djelovale jednoznačno ili s jednakim intenzitetom. U ovom radu razloženi brojni primjeri pokazuju kako politika Vlade i pojedinih odjelnih predstojnika ne može biti promatrana niti monolitno niti kao pravocrtno gibanje. Razne silnice, utjecaji, vizije, politički motivi i ciljevi, unutarnji i vanjski faktori i sl.,

utjecali su na pojedine fragmente kulturne politike. Razvojna logika tih fragmenata ovisila je dakako o općem političkom stanju, naročito položaju bana Khuena. Vrlo brzo tako postaje jasno da se upravo u vrijeme bana Khuen-Héderváryja razvijaju različite razvojne vizije kulturnih i obrazovnih institucija koje će režim prigrliti, podržati i naravno trajno prisvajati kao svoje uspjehe, tj. uspjehe dualizma i vladavine Franje Josipa. Zemaljska je vlada vršila ulaganja koja su ponekad uvelike nadilazila prijašnja razdoblja ili budžetske mogućnosti. Pritom su ponekad različiti faktori, čak i u Vladi ili samom Odjelu za bogoštovlje i nastavu, djelovali i neovisno jedni o drugima, na štetu ili korist nekog projekta – osobna poznanstva, animoziteti, političke intencije, osobne aspiracije ili ambicije utjecale su na to hoće li se neki projekt provesti uz podršku Zemaljske vlade ili će ga ona usporiti, kočiti, čak i onemogućiti.

Viziju odjelnih predstojnika ban Khuen uglavnom pažljivo nadgleda, odmjerava političke dobitke ili gubitke koji se ostvarivanjem te vizije postižu te ju konačno odobrava. Osim političkog pritiska i kontrole koju je ban držao čvrsto u svojim rukama, pokazat će se pritom da su financijska sredstva najefikasnija mjera kontrole koju je birokratski aparat provodio ne samo u odnosu na kreativne pojedince poput Miletića, dakle izvan direktnog djelokruga vlade, već i u odnosu na same odjelne predstojnike – naročito Kršnjavog. Sve su opsežnije, ambicioznije, sadržajnije i sveobuhvatne vizije kulturnog razvoja krajem 19. stoljeća naime zahtijevale kapitalna ulaganja koja su uvelike premašivala budžetski predviđena vladina financiranja, vladine subvencije pa i carske dotacije ili proračune pojedinih institucija ili društava.

Teško se mogu previdjeti ulaganja koja je vlada ipak odobrila, slijedeći nastojanja svih odjelnih pročelnika da se uvode moderniji i bolji sustavi. Iz općenitije težnje, usmjerene prema školstvu i školskim zakonima da se u Hrvatskoj i Slavoniji omoguće što bolji uvjeti obrazovanja novih naraštaja, nastajala je postupno sve razvijenija vladina kulturna politika. Ona je, u tipičnom duhu 19. stoljeća, podrazumijevala opću razvojnu politiku prema kazalištima, zavodima, muzejima i drugim znanstvenim i kulturnim institucijama, smatrajući ih ustanovama koje to obrazovanje moraju poticati. Cijena je često bila dodatna politizacija i polarizacija, a korupcija kao stalna boljka suvremenih strukturnih tranzicija dodatno je naglašena tim političkim momentom koji je bio prvenstveno motiviran željom stvaranja režimske baze uz pomoć državnog aparata. Poneka su društva, udruge, časopisi, čak i institucije kao Matica hrvatska ili Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti doista osjetili pretežno negativno djelovanje režima – i to najčešće izravno, iz političkih razloga. Događaji poput Arhivske afere i saborskih incidenata koji su

uslijedili, zatim studentskog ekscesnog prosvjeda tijekom vladareva boravka u Zagrebu 1895. i slične situacije, koristili su banu da primijeni svoj represivni aparat. Koristio je naivnost nekih oporbenih lidera, a druge je potiskivao razrađenijim sredstvima, što se obično odražavalo na razna kulturna društva, ali i na autonomiju Sveučilišta koja je tako narušavana kako bi se nad njim ostvarila jača kontrola. Međutim, takva se politika nije provodila u kontinuitetu. Suradnja institucija poput Matice hrvatske ili Akademije nije načelno dovođena u pitanje, a na razdoblje trzavica obično se nadovezalo mirnije razdoblje kohabitacije ili čak povoljnije suradnje. Osim toga, intervencije režima nisu, unatoč tendenciji da se to objasni upravo tako, bile uvijek motivirane protuhrvatskim sentimentom ili dinastičkom težnjom da se nadvladaju ili obuzdaju procesi nacionalne integracije. Prije svega, te intervencije proizlaze iz želje da se uspostavi snažnija kontrola nad kulturnim djelatnostima, da se utjecajem na ključne institucije provede njihova centralizacija.

Detaljnija analiza kulturne politike otvara mogućnost dekonstrukcije razdoblja banovanja Khuen-Héderváryja na političkoj razini. Problemski pristup u tom smislu pruža uvid u različite procese koji su, manje ili više ovisno o dominantnim obrascima funkcioniranja u dvadesetogodišnjem razdoblju banove vlasti, bitno utjecali na hrvatsko društvo i kulturu, mijenjajući ih trajno i nepovratno. Osim negativnih obilježja, koja su u dosadašnjoj historiografiji isticana, uočljiviji takvom analizom postaju i pozitivni razvoji. No još važnije, uravnotežen pogled na kulturnu politiku otvara mogućnost analize funkcioniranja sustava u cjelini: od represivnih elemenata, sve osjetnije korupcije, različitih zatiranja i zaustavljanja pa sve do dugoročne, planske razvojne politike, državnih poticaja i logike operiranja putem tih poticaja te drugih bitnih značajki.

Budući da je Banska Hrvatska ipak na periferiji Dvojne Monarhije, nije mogla biti središnje mjesto kulturnih procesa, poput Beča ili Budimpešte, gdje se paralelno vode različite kulturne politike s različitim izvorištima: dinastijom i dvorom, vladama, gradskim upravnim strukturama, aristokracijom, itd. Režim bana Khuen-Héderváryja nije bio niti je mogao biti u takvom položaju; politički je sustav bio koncentriran oko bana i vladajućih unionista, s tendencijom stvaranja vladinih poslušnika kao potpornih elemenata tog sustava. Resor kulture na taj je način posljedično bio u rukama samog bana, odnosno ograničene skupine ljudi, predvođene odjelnim predstojnikom bogoštovlja i nastave koji je predlagao i usmjeravao politiku koju je ban želio provoditi. Pritom kritika da je novi ban u velikoj mjeri dokinuo liberalne reforme bana Mažuranića stoji. Doduše, već za vrijeme bana Ladislava Pejačevića pojavljuju se neki negativni

trendovi, poput povećane koruptivnosti javnih službi, koji pod Khuenom samo dobivaju jasnije konture i snažniji zamah. U trenutku njegovog dolaska u Trojednoj je Kraljevini netom ukinuto izvanredno stanje, a od bana su i car i kralj i vlada u Budimpešti očekivali smirivanje situacije, jaču kontrolu nad događanjima i učvršćivanje dualističkog uređenja Habsburške Monarhije.

Razvijanje središnjih organa kontrole i moći koje je bilo nužno za učvršćivanje Khuen-Héderváryja, kojega elite u zemlji od početka nisu dobro prihvatile, značilo je isprva nastojanje da se na području kulture povećaju ulaganja i raspoloživa sredstva. Odjel za bogoštovlje i nastavu upravo u to vrijeme postaje središnje mjesto provođenja elaborirane kulturne politike koja će režimu priskrbiti opipljivi dokaz pozitivnog djelovanja, ali će bitno utjecati i na društvo općenito. Pokazat će se da je Odjel u stanju stvoriti zemaljski sustav funkcioniranja i uzdržavanja kulture: uz energičan plan postupnog napredovanja kakvo je isprva poticao Ivan Vončina i koje se manjim dijelom nastavilo pod Stjepanom Spevecom ili pak Kršnjavijev sveobuhvatan program sofisticiranije inkulturacije, kombinacije primjene suvremenih stranih sustava iz Austrije, Ugarske, Njemačke, Češke, ali i skandinavskih zemalja i pronalaženja mogućnosti oslobađanja vlastitih autohtonih potencijala. Održivost stvorenog sustava kulture unutar političkog zemaljskog sustava dokazat će i jednako tako doba manje aktivne, ako ne i dokinute kulturne politike tijekom Krajcsevicsa i Mallina, odnosno za mandata Armina Pavića. Oni će stvoriti i u financijskom smislu uvesti uhodanije prakse izdataka i prihoda koji će se ustaliti i, gotovo bez ikakvih promjena, ostati postojani i mnogo nakon odlaska bana Khuena, sve do početka Prvog svjetskog rata.

Unatoč tome što su kulturnu politiku usmjeravali i provodili prije svega ban i predstojnik bogoštovlja i nastave, ipak se pod okriljem Odjela razvija i sloj činovnika koji sve više sudjeluju u provođenju kulturnih projekata i planova s pravnih, financijskih, gospodarskih pa sve do provedbenih aspekata, koji na terenu provode zacrtane smjernice te svojim dugoročnim radom na tom području stječu potrebne afinitete i iskustvo u smislu potreba financiranja, organiziranja i institucionalizacije kulture kao i kontrole nad njom. Tako i u ovom slučaju istovremeno djeluju činovnici koji uvelike pozitivno utječu na razvojne projekte, povezujući svojim radom viziju kulturnih predvodnika kao što su Miletić ili Klaić, ali i činovnici koji imaju negativnog ili restriktivnog učinka, remeteći te vizije, svodeći kulturu na puku dnevnopolitičku razinu, ostvarujući jaču kontrolu uz pomoć političkih pritisaka ili nerijetko koruptivnim metodama djelovanja.

Vizije kulturnog razvoja su uglavnom jasno podređene političkim ciljevima, kako će naročito pokazati razdoblja u kojima Odjel vode Stjepan Spevec, Oton Krajcsovics i Teodor Mallin. Međutim, Vončina, Kršnjavi i Armin Pavić će kao predstojnici pokazati da, uz odobravanje bana, kultura u Khuenovo vrijeme također ima i izvorne razvojne planove. Oni su određeni aktualnom politikom, ali na njih isto tako utječu i kontinuiteti u odnosu na ranija razdoblja, suvremene umjetničke tendencije i ubrzano formiranje novih stručno-znanstvenih zajednica u Habsburškoj Monarhiji i Europi općenito te financijske mogućnosti koje su u potpunosti određene Hrvatsko-ugarskom nagodbom. O elaboriranosti kulturne politike u vrijeme Kršnjavog ne svjedoči samo njegov osobni plan rada koji je iz godine u godinu tijekom svog mandata provodio. Najjasniji dokaz su konkretni uspjesi: sustav kulture proširen je na različite društvene skupine koje su preko predstavničkih tijela (institucija, društava) integrirane u taj sustav kojeg je odozgo stvarao Odjel za bogoštovlje i nastavu. Kršnjavi je shvaćao da se inkulturacijom skupina umjetnika, arhitekata, intelektualaca i hrvatsko društvo (pre)oblikuje. Odjel će pod Kršnjavim poprimiti prava obilježja ključnog mjesta formiranja kulturne politike. Osim što se nastavljaju financirati već uvriježeni projekti i institucije, infrastrukturna nadogradnja i novoizgradnja kulturnih institucija utjecat će istovremeno i na podizanje operativne razine tih institucija, ali i razine udjela Odjela i čitave vlade u njihovom funkcioniranju. Kršnjavijev razvojni plan je ključan i u daljnjem razvitku grada Zagreba koji će postupno građanima nuditi sve bogatije urbane kulturne programe. Po nalogu predstojnika Kršnjavog izdaju se u njegovo vrijeme izdašnija, možda i pretjerana sredstva u svrhu reprezentacije Odjela. Kršnjavi smatra da je to bilo potrebno kako bi umjetnički život pod patronatom države u Zagrebu bio dodatno pokrenut i transformiran. Shvaćao je ujedno kako time zadovoljava i sferu politike, jer se uspjesi sustava mogu vidljivo ili vidljivije promovirati, kao i željeni kulturni razvoj kojega neko vrijeme kontrolira. Demisija Kršnjavog pokazat će pak kako je planska organizacija kulturne politike u realizacijskom smislu krhko područje, koliko je ovisna o financijskim faktorima, o gospodarstvu, ali i trenutku, povoljnoj situaciji i nekim nepredvidljivim vanjskim učincima.

Tijekom prve faze (1883.-1896.) stvaran je održiv sustav funkcioniranja kulture preko različitih subvencija, stipendija, drugih zakonskih mjera, ojačanih obrazovnih i kulturnih institucija s ishodištem u Odjelu za bogoštovlje i nastavu. Razdoblje od 1896. pa do Khuenovog odlaska 1903. godine bilježi pak stagnaciju koja se jasno poklapa sa sve većom krizom dualističkog okvira. Postupno će graditeljska djelatnost koja se u vrijeme Vončine i naročito

Kršnjavog razbuktala, reorganizacija i širenje središnjih institucija – muzeja, zavoda, kazališta – doživjeti stagnaciju ili zastoje, čak i unatoč relativno poboljšanoj gospodarskoj situaciji. U tom smislu će razvojni plan Armina Pavića biti znatno skromniji, fokusiran na pojedina ciljana područja, prvenstveno obrazovanje. Prakse i održiv sustav iz prethodnog vremena, baštinjen od Vončine, poslužit će tek kao okvir pomoću kojeg ne dolazi do potpunog sloma kulturne politike.

Na području školstva, čiju je ishodišnu točku i dalje predstavljao Mažuranićev školski zakon iz 1874. koji je 1888. godine nadograđen, primjetno je nastojanje Vlade da se različitim normama i modifikacijama zakona školstvo učini pristupačnim, da se što većem broju djece omogući kvalitetnije obrazovanje i da se mreža školskih institucija pravilnije proširi područjem Hrvatske i Slavonije te da se uspostavom mađarskih Julijanskih škola očuva jezična praksa materinskog jezika među Mađarima. Dakako, kada je riječ o srpskoj i mađarskoj zajednici, širenje pravoslavnih i julijanskih škola poticano je jasno iz političkih razloga. Ipak, pred odlazak bana Khuena (1902.) postotak osnovnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji s mađarskim kao nastavnim jezikom iznosio je 0,15% (dvije škole) u odnosu na 1,67% njemačkih (22) i 97,42% (1293) hrvatskih. Kada je riječ o autonomnim konfesionalnim školama, iste godine ih je na prostoru Hrvatske i Slavonije 40 (2,85%) od ukupno 1400.¹⁸⁵⁶

Svi predstojnici Odjela bogoštovlja i nastave pod Khuenom, suočeni s problemom školstva, odnosno visoke nepismenosti, relativno malog broja polaznika škola (u ruralnim krajevima) i još uvijek nedovoljno velikim brojem učitelja koji su često radili pod lošim uvjetima i bili preopterećeni zadacima, shvaćali su da problem organizacije školstva mora biti prioritet. Neki su, poput Kršnjavog ili Pavića, bili okrenuti prema kulturnopolitičkim raspravama u Monarhiji, naročito u Ugarskoj, gdje je isti problem predstavljao poprište dugogodišnjih debata. U Khuenovom se razdoblju nastavlja trend povećavanja broja školskih ustanova, kao i broja ukupnih polaznika u školama, pa je tako od 1888. godine do kraja razdoblja (1903.) broj učenika povećan za preko 38% polaznika.¹⁸⁵⁷

Osim školstva, primjetan je razvoj različitih kulturnih institucija koje su dovedene pod užu kontrolu vlade, ali su pritom nerijetko „nagrađene“ novim prostorijama, bogatijom opremom,

¹⁸⁵⁶ *Agrar Zeitung*, 2. VII. 1903.; *1875.-1915. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, priređeno od Rudolfa SIGNJARA (Zagreb: Kr. zem. tiskara, 1915.), 55-56. Ove dvije mađarske škole se odnose na državno osnovane škole (Julijanska akcija), a ne na sveukupan broj.

¹⁸⁵⁷ Agneza SZABO, „Razvoj osnovnoga i srednjega školstva od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav JEŽIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 2009.), 226.

boljim vladinim subvencijama, povećanjem kadra ili općenitom reorganizacijom. Institucionalni razvoj događa se pod istaknutim pojedincima, često obrazovanim i izvan Trojedne Kraljevine, u Beču i drugim europskim središtima, koje je banski režim prepoznao, omogućio im obrazovanje, poticao ili pak tolerirao. Prema mišljenju Tome Maretića, Khuen-Héderváry nije na upražnjena mjesta dovodio, kako se izrazio – „import“ kadrove, već je inzistirao na tome da se zemlja može pouzdati u vlastite mlade i stručne snage.¹⁸⁵⁸ Osim toga, ban je znao pronaći i ravnotežu: shvaćao je da osim poslušnih i vjernih kadrova na području kulture, kakvi su svakako bili Spevec, Krajcsovics, Egersdorfer, Cuculić, Popović, Chlup i brojni drugi, sustav treba razvijati i kulturne predvodnike, prave nositelje razvojne politike. Banovu naklonost će zaslužiti sposobni organizatori i kreativni kulturni predvodnici poput Kršnjavog, Miletića, Pavića, Brusine, Polića, Klaića, Brunšmida, Bojničića, Bukovca, Medovića, Tišova, Hreljanovića, Broza, Maretića, itd. U vrijeme kada Kršnjavi obnaša dužnost predstojnika, dolazi do najvećeg stupnja umrežavanja tih korifeja umjetnosti i znanosti.

Politički će odnosi ponekada pripremiti dugoročniju ili plodniju suradnju režima i talentiranih pojedinaca. Nekima će stručni, znanstveni ili umjetnički rad pasti u drugi plan, dok će prevladati privatne pobude, naročito želja za napredovanjem, koja će se ostvarivati poslušnošću i potkupljivošću prije negoli radom. Drugi će pak, zbog političkih poena ili želje za priznanjem, svjesno umanjiti ulogu vlade i bana u zajednički ostvarenim postignućima. Ipak, ti će pojedinci dugotrajno obilježiti hrvatsku kulturu. Pod njihovim ravnanjem ključni segmenti kulture ulaze u novu fazu koja je obilježena profesionalizacijom, širenjem obuhvata kulturne djelatnosti, a postupno i novim idejama koje će zahvatiti širok spektar umjetnosti i znanosti. Zagreb pred kraj stoljeća već predstavlja iskonski hrvatski kulturni centar, mjesto susretišta važnih monarhijskih i europskih kretanja, ali i mjesto ispoljavanja vlastitih kreativnih potencijala. Školski i sveučilišni život na prijelazu u 20. stoljeće postaje izražena karakteristika grada kojeg obilježavaju i najveća koncentracija hrvatskih kulturnih društava i udruga te oko pedesetak novina i časopisa na hrvatskom, srpskom i njemačkom jeziku. Kao grad kazališta, glazbe, likovnih umjetnosti i znanosti, neko će vrijeme, upravo na prijelazu stoljeća, nadići svoje objektivne limite, predstavljajući zanimljivo mjesto unutrašnje periferije Habsburške Monarhije s tipično srednjoeuropskim obilježjima i autohtonim kreativnim potencijalima. Alfred Manes, njemački izvjestitelj za *Frankfurter Journal*, opisat će Zagreb 1897. godine kao glavni grad i središte

¹⁸⁵⁸ Tomo MARETIĆ, „Kako sam postao sveučilišni profesor“, *Jugoslavenska njiva* VII/4 (1923.), 184.

„neshvaćene kulture“, ističući bogatu hrvatsku književnu tradiciju, visoku razinu kazališnog života, modernost i ljepote grada koji odaje dojam kakvog njemačkog „velegrada“. ¹⁸⁵⁹ Na to se nadovezuje i ocjena američkog pastora Francisa Edwarda Clarka (1851.-1927.), putnika koji je posjetio Zagreb pred sam početak izbijanja Velikog rata (1913.), očekujući „trećerazredni provincijski grad“, ali ga je uz veliko iznenađenje dočekaao „šarmantan grad“ suvremenih običaja, opremljen i organiziran, impresivnih monumentalnih građevina koje predstavljaju kulturu i umjetnost, na razini s ostalim europskim središtima koje je posjetio. ¹⁸⁶⁰

No treba napomenuti i da na neke bitne sfere kulture Odjel za bogoštovlje i nastavu nije imao dovoljnog utjecaja u smislu razvijanja kulturnopolitičkih ciljeva. Prije svega, radi se o kazalištu, koje je kao proračunska stavka još od vremena neoapsolutizma potpadala pod Odjel za unutrašnje poslove: glavna briga bila je tako kontrolirati financije kazališta. Međutim, upravo ban Khuen-Héderváry obraća osobno mnogo pozornosti na kazalište i njegovu društveno-kulturnu ulogu. On je u mnogo manjoj mjeri od bana Pejačevića zainteresiran za same predstave, čak i za repertoar, čija je kontrola prepuštena lojalnim državnim činovnicima i odjelnim predstojnicima. Bana prije svega zanima razvojni potencijal kazališta, shvaćajući važnost te institucije u javnosti, odnosno političku dobit koju može preko nje ostvariti, ne samo među stanovništvom Hrvatske i Slavonije, već povrh svega u Beču. Stoga se odlučuje Zagreb obilježiti novom monumentalnom zgradom kazališta čiji će prostor, unatoč kritikama, odrediti prema vlastitoj viziji te na taj način i u urbanističkom smislu ostaviti važan trag. K tome, ban se odlučuje podržati možda najmanje vjerojatnog kandidata za intendanta, ako je suditi prema političkoj afilijaciji i poslušnosti, ambicioznog mladog Stjepana Miletića – prepoznavši veliki potencijal europskih razmjera koji je u njemu ležao.

Sam je Khuen-Héderváry, unatoč antagonizmu oporbe koji se kasnije pretvorio u literarna i stručna pretjeravanja, ustvari predstavljao tipskog modernog i educiranog političara. Osim što je u mladosti vrlo brzo usvojio neke negativne prakse dualističkog sustava i Tiszine politike u Ugarskoj, koje je kasnije itekako znao primijeniti i u Hrvatskoj, ban je bio okrenut prema Beču i Budimpešti, shvaćao je važnost propagande, značenje kulture u društvu, snagu masa koje je pokušao mobilizirati. Kao što je to bio slučaj i u drugim lokalnim središtima (Bratislava, Lavov), habsburška formula „civiliziranja“ srednje i jugoistočne Europe, naglašenih različitosti koje

¹⁸⁵⁹ *Agramer Zeitung*, 23. III. 1897.

¹⁸⁶⁰ Francis E. CLARK, *Old Homes of New Americans. The Country and the People of the Austro-Hungarian Monarchy and Their Contribution to the New World* (Boston-New York: Houghton Mifflin, 1913.), 189-191.

povezuje vladarski i dinastički mit, nije mogla efikasnije suzbiti rastuće nacionalizme, pa i kultura postaje, očekivano, umjesto područja susretišta, područje sukoba. Danak banskoj politici, podržavanjem nesuglasica u nacionalnim odnosima Hrvata i Srba, zatim u odnosima među regijama („slavonstvo“), u koje se ban Khuen-Héderváry vješto uključuje kako bi pragmatično uz sebe i Narodnu stranku vezao što jače potporne elemente, vidljiv je i na području kulture, iako se ne radi o čistom presliku političkih odnosa. U nekim slučajevima, kroz razdoblje duge Khuenove vlasti, kulturna politika, za razliku od zaoštrenih saborskih rasprava ili osobnih sukoba predstavnika režima i pristaša opozicijskih pravaša ili Strossmayera, predstavlja i područje povezivanja ili smirivanja tenzija. Češće je međutim predstavljala dio tih sukoba, sredstvo pritiska ili faktor pomoću kojega se pokušavalo ostvariti politički uspjeh, utjecaj ili moć. Međutim politika bana u dugoročnom smislu nije mogla dati odgovor na sve zaoštrenije nacionalne odnose i nacionalno pitanje, baš kao što to općenito nije uspijevalo ni Franji Josipu na razini čitave Monarhije unutar dualističkog okvira. No ban od svog moćnog zaštitnika preuzima i na području Hrvatske primjenjuje nove propagandne mehanizme koji su sustave trebali „izgraditi iznutra“. Propagandna mašinerija je uključivala državni aparat – birokraciju, novine, ali i ugledne pojedince, umjetnike i intelektualce koji su prepoznatljivi javnosti i uvelike se odrazio na društvo. S jedne strane se percepcija o ulozi, važnosti i značenju kulture mijenjala. Kultura je postala važan segment politike, političkog diskursa i prostor odmjeravanja uspjeha. U odnosu na Beč, ona je nosila legitimacijsku vrijednost, dokaz uspješnosti režima, dualističkog sustava i vladavine cara i kralja Franje Josipa I. S druge strane, moderna su poprišta političke propagande – masovne manifestacije, izložbe, kulturne proslave, lokalna obilježavanja, važni posjeti uglednika – postupno razvijala različite oblike popularne kulture. Osim tehnoloških inovacija, brojnih atrakcija, sve jače prisutnosti prigodnih „stvarčica“, kao što su knjižice, memorabilije i kolekcionarski predmeti, nove su gradske pozornice nudile kulturnim trendovima, kazalištu, glazbi, umjetnosti i znanosti, prostor popularizacije ili etabliranja novih tradicija. K tome na vidjelo dolazi sve jača uloga novih urbanih elita, suvremenog građanskog društva, koje baš tijekom Khuenovog režima preuzima vodeću ulogu na području kulture. Upravo će s tim građanskim društvom mladi umjetnici, često studenti ili čak adolescentski entuzijasti, načitaniji, obrazovani, obilježeni mladenačkom nestrpljivošću, predstavnici novih modernističkih tendencija koje su se razvijale u Dunavskoj Monarhiji, otvoriti komunikacijski kanal. Međutim, u Khuenovoj zemlji neće naići na modernističku „izmjenu paradigmi“ na koju su mogli računati njihovi uzori u

Beču. Dogodit će se u određenom smislu fenomen „istovremenosti neistovremenog“, jer će režimska kulturna politika funkcionirati u sklopu već uhodanih praksi koje su razvijali Vončina, Spevec i Kršnjavi, a na koje se nadovezuje i Armin Pavić, dok za druge, naizgled paralelne modernističke projekte, neće biti mjesta. „Mladi“ će modernisti, kako iz političkih razloga, vlastitog konformizma, nagona da se ne prihvati status quo, već pokrene nešto novo, tako i iz idejno-konceptualnog promišljanja umjetnosti, nastojati, djelomično ili potpuno, odbaciti sustav kulture stvoren pod banom Khuen-Héderváryjem, odmičući se od mentaliteta „starih“. Ali, nakon pada Austro-Ugarske, po svršetku Velikog rata 1918. godine, u razdoblju izmjene paradigmi i stvaranja novih državnih zajednica, ipak će se morati uvelike osloniti upravo na temelje tog sustava funkcioniranja i upravljanja kulturom.

IV. IZVORI I LITERATURA

IV.1. Arhivski izvori

Arhiv Arheološkog muzeja – AAMZ

AAMZ 32 Pisma

AAMZ 48b Dopisi godine 1894., 1895., 1896., 1899.

AAMZ 48b Muzejski spisi 1897.

AAMZ 48b Spisi odpravljeni g. 1898.

AAMZ 48b Blagajnički dnevnici 1894-1923.

Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda

Arhiv Hrvatskog glazbenog zavoda I – Ravnateljstvo

Državni arhiv u Zagrebu – HR-DAZG

HR-DAZG-798 Hrvatsko pjevačko društvo Kolo

HR-DAZG-857 Fond Ivan Ulčnik

HR-DAZG-4GPZ Predsjedništvo - doček Franje Josipa I. u Zagrebu 1895.

Hrvatski državni arhiv – HDA

HR-HDA-65-Hrvatski sabor

HR-HDA-78-Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV)

HR-HDA-79-Unutarjni odjel Zemaljske vlade (UOZV)

HR-HDA-80-Odjel za bogoštovlje i nastavu (BiN)

HR-HDA-728-Obitelj Khuen-Héderváry Belasy

HR-HDA-804-Osobni fond I. Kršnjavi

HR-HDA-893-Gradivo o kazališnoj djelatnosti u Zagrebu – Acta theatralia

HR-HDA-1979-Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (HDLU)

Hrvatski školski muzej

HŠM A 125 Školska spomenica Opće pučke škole u Rakovcu 1873.-1903.

HŠM A 130 Spomenica vježbaonice uz Ženski licej u Zagrebu, 1896.-1920.

HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1882.-1885.

HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1885.-1891.

HŠM A 597 Hrvatski pedagoški književni zbor, zapisnici sjednica zbora 1891.-1898.

HŠM A 2313 Školska spomenica više i niže pučke škole u Kostajnici, 1882.-1943

Nacionalna i sveučilišna knjižnica – NSK

NSK R5388, Miletić, Stjepan, O gradilištu novog hrvatskog glumišta, Pariz, IV. 1894.

NSK R5560 b) Ljubić, Šime – pismo Kršnjavom od 25. II. 1879.

NSK R5560 b) Vranyczany, Ljudevit – pismo I. Kršnjavom, 3. III. 1879.

NSK R-5622 b) „Marković, Franjo – pismo 6. I. 1895.“

NSK R 6046, Vončina, Ivan, br. 1.

NSK R6248a, Kostrenčić, Ivan – pisma Anti Tresić-Pavičiću, Zagreb, 2. XI. 1896.; 28. VII. 1900.

NSK R6248 b, Smičiklas, Tadija – pismo Ivanu Kostrenčiću, 7. VIII. 1900.

NSK R 6924, „Dnevnik Ivana Kukuljevića Sakcinskog 1838.-1840.“
NSK R7228, Plavšić, Dušan, „Hrvatsko đastvo. Razni članci“ 1-7, 2) b koncept teksta „Naša „Mladost (Našim napadačima)“, Beč siječanj 1898.
NSK R7377 b, Pisma Ivanu Zajcu. Pismo Zemaljskog izložbenog odbora – Zagreb, Zagreb 29. VI. 1895.
NSK R 7377 b, Pisma Ivanu Zajcu Stjepana Miletića, Zagreb, 2. XI. 1896., kut. 464.

IV.2. Periodika

Agramer Tagblatt: 1896., 1898., 1899.
Agramer Zeitung: 1893., 1894., 1895., 1896., 1897., 1898., 1899., 1900., 1901., 1903.
Banovac: 1893.
Bič: 1883.
Danica ilirska: 1841., 1842.
Der Floh: 1885., 1894.
Die Drau: 1889., 1893., 1895.
Die Muskete: 1908.
Die Presse: 1893.
Dom i svijet: 1892., 1898., 1908.
Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva: 1886.
Hrvatska: 1891.
Hrvatska domovina: 1896.
Hrvatski kritičar: 1914.
Hrvatsko pravo: 1896., 1898., 1909.
Hrvatsko pravo: 1909.
Illustrierte Sport-Zeitung: 1879.
Napredak: 1888., 1892.
Narodne novine: 1868., 1880., 1882., 1883., 1884., 1885., 1887., 1888., 1890., 1891., 1892., 1894., 1896., 1897., 1898., 1901., 1902., 1903., 1904., 1914.
Nastavni vjesnik: 1893.
Naše jedinstvo: 1906.
Naše pravice: 1912.
Neue Freie Presse: 1867., 1871., 1882., 1883., 1884., 1891., 1892., 1895., 1896.
Novi bič: 1886.
Obzor/Pozor: 1879., 1883., 1885., 1887., 1888., 1892., 1893., 1894., 1895., 1896., 1898., 1899., 1900., 1902., 1905.
Pester Lloyd: 1891., 1893., 1895., 1896., 1897., 1900., 1918.
Pokret: 1906.
Pravi prijatelj naroda: 1891.
Prosvjeta: 1895.
Sloboda: 1884.
Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu: 1885., 1888., 1891., 1895., 1896., 1901., 1904.
Stršen: 1899.
Svjetlo: 1894., 1899., 1899., 1900., 1901., 1902.
Šumarski list: 1882.

Trn: 1891., 1892., 1895., 1896., 1897., 1898.

Varaždinski viestnik: 1895.

Večernji list: 2015.

Wiener Zeitung: 1885.

Zatočnik: 1870.

IV.3. Objavljeni izvori, dokumenti i memoari

ALBINI, Srećko. „Za hrvatsku glazbu.“ *Život* 1/1 (1900.), 16-17.

ANDRIĆ, Nikola. *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.

ANDRIĆ, Nikola. *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.

ARNOLD, Gjuro. „Može li umjetnost zamijeniti vjeru.“ *Glas Matice Hrvatske* 6 7 (1908.), 41-43.

ARNOLD, Gjuro. „Može li umjetnost zamijeniti vjeru.“ *Glas Matice Hrvatske* 7 (1908.), 53-55.

BARLÈ, Janko. *Josip Juraj Strossmayer. O predestgodišnjici njegovog biskupovanja*. Zagreb: Društvo sv. Jeronima, 1900.

BARON, Julius. *Institucije rimskoga prava* [uz sudjelovanje I. Mallina, preveo Milivoj Šrepel]. Zagreb: Naklada Kr. hrv.- slav.- dalm. zemaljske vlade, 1893.

BUČAR, Franjo. *Izveštaj tečaja za učitelje gimnastike u Zagrebu*. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.

BUDISAVLJEVIĆ PRIJEDORSKI, Budislav. *Memoari „Pomenci iz moga života“*. Ur. Željko KARAULA. Bjelovar: Horvat, 2012.

BUKOVAC, Vlaho. *Moj život*. Zagreb: Književni jug, 1918.

CONDAMIN, James. *En Serbie et aux rives du Bosphore*. Lyon: E. Vitte, 1896.

CUVAJ, Antun. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Sv. VII: Od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1911.

CUVAJ, Antun. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Sv. VIII: Od 31. listopada 1888. do danas. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.

CUVAJ, Antun. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Sv. X: Od 31. listopada 1888. do danas. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.

DE GARMO, Charles. *Herbart and the Herbartians*. Honolulu: University Press of the Pacific, 1895.

DEMKÓ, Kálmán. *Asszimiláció, reasszimiláció és a magyar kultúrpolitika* (Budapest, 1897.). Prema: Pester Lloyd, 6. III. 1897.

DEŽELIĆ, Velimir (stariji). *Iz njemačkog Zagreba: prinos kulturnoj povijesti Hrvata*. Zagreb: Antun Scholz, 1901.

DIVKOVIĆ, Mirko. *Hrvatske gramatike. I. dio. Oblici*. Zagreb: Dionička tiskara, 1879.

DLUSTIŠ, Ljuboje. *Uzgoj u drevnih Helena*. Zagreb: Tiskara C. Albrechta, 1907.

Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861. Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića, 1862.

DRAŠKOVIĆ, Janko. *Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odaslanem*. Karlovac: pretiskano slovima Joana Nep. Prettnera, 1832.

GJURSKI, Angjelo. *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla*. Zagreb: s. n., 1938.
„Glavna skupština od 30. prosinca 1887.“, *Glasnik hrvatskoga naravnoslovnoga društva* II (1887.), XXIV.

GRLOVIĆ, Milan. *Moj život*. Zagreb: naklada pisca, 1914.

HARTMANN, Stjepan. *Školski zakon od 14. listopada 1874. i 31. listopada 1888. ili Školsko pitanje u nas*. Zagreb: Dionička tiskara, 1893.

HEINZ, Antun. *Kr. Botanički vrt u Zagrebu*. Zagreb: C. Albrechta, 1896.

HERDER, Johann Gottfried von. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, sv. 2. Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1812.

HORVAT, Rudolf. *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1906.
Hrvatski salon – Zagreb 1898. Sv. 1. Zagreb: Dionička tiskara, 1898.

IBLER, Janko. *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891*. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih Novina, 1892.

Iz crnog lista nedavne prošlosti. Iz dobe (Baruna Levina Raucha.). Varaždin: Knjigotiskarski zavod Stj. pl. Platzera, 1904.

JAGIĆ, Vatroslav. *Spomeni mojega života*, deo 2 (1880-1923). Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934.

Jahresbericht des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht für 1870. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakovački i sriemski god. 1850.-1900. Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1900.-1904.

KANTE, Ernest. (prir.). *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, koje stoje pod upravom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, i nekih drugih zaklada*. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1913.

Kazališni almanak za godinu 1895. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1895.

KIRIN, Josip. „Razvitak hrvatskoga pučkoga školstva, naročito u preporodu našega naroda“. *Napredak* 28 (1886.), 437-439.

KLAIĆ, Vjekoslav. „Vlaho Bukovac.“ *Vienac* 16/XVII (1885.), 252-254.

KLAIĆ, Vjekoslav. „Koncertna sezona u Zagrebu.“ *Gusle* 12/1 (1892.), 91-92.

KLAIĆ, Vjekoslav. *Zadnja riječ gosp. dru. Stjepanu pl. Miletiću, nekad intendantu, a od dvije godine natrag zakupniku Hrvatskog narodnog kazališta*. Zagreb: C. Albrecht, 1897.

KORENIĆ, Stjepan. *Nekoliko misli k našem umjetno literarnom pokretu*. Zagreb: C. Albrecht, 1899.

Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli/Correspondentia Joseph Georgii Strossmayer cum Seraphino Vannutelli 1881-1887, prir. Josip BALABANIĆ – Josip KOLANOVIĆ. Zagreb: Dom i svijet – Kršćanska sadašnjost, 1999.

Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga druga: od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881. Ur. Ferdo ŠIŠIĆ. Zagreb: JAZU, 1929.

Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888. Ur. Ferdo ŠIŠIĆ. Zagreb: JAZU, 1930.

Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894. Ur. Ferdo ŠIŠIĆ. Zagreb: JAZU, 1931.

[KRŠNJAVA, Isidor]. „Listovi o praktičnoj filozofiji“ – „Prvi list.“ *Dragoljub* 23/2 (1868.), 361-363; „Drugi list.“ *Dragoljub* 24/2 (1868.), 378-380; „Treći list.“ *Dragoljub* 25/2 (1868.), 396-398; „Četvrti list.“ *Dragoljub* 27/2 (1868.), 423-425; „Peti list.“ *Dragoljub* 32/2 (1868.), 508-509; „Šesti list.“ *Dragoljub* 35/2 (1868.), 555-556; „Sedmi list.“ *Dragoljub* 38/2 (1868.), 601-

603; „Osmi list.“ *Dragoljub* 39/2 (1868.), 615-617; „Deveti list.“ *Dragoljub* 45/2 (1868.), 712-713.

KRŠNJAVI, Izidor. „Umjetničko društvo u Zagrebu.“ *Dragoljub* 32/2 (1868.), 506-507.

KRŠNJAVI, Izidor. *Dvie radnje o umjetnosti*. Zagreb: Dionička tiskara 1876.

K.[ršnjavi], I.[zidor]. „Jedno vrelo ruskoga bogatstva.“ *Vienac* 40/XI (1879.), 636-638.

KRŠNJAVI, Isidor. *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela gradjevne ljepote*. Zagreb: Nakladom Društva umjetnosti, 1883.

KRŠNJAVI, Isidor. *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato*. Agram: K. Landesdruckerei, 1900.

KRŠNJAVI, Isidor. *Ein Nachwort zu den Studien über die Historia Salonitana*. Agram: K. Landesdruckerei, 1902.

KRŠNJAVI, Isidor. „Die croatische Kunst“. U: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*. Bnd. 7: *Croatien und Slavonien*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902., 152-174.

KRŠNJAVI, Isidor et al., „Culturinstitute und Schulwesen“. U: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*. Bnd. 7: *Croatien und Slavonien*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902., 176-212.

KRŠNJAVI, Isidor. „Die Zeit der nationalen Herrscher und die Herrschaft der Árpáden.“ U: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*. Bnd. 7: *Croatien und Slavonien*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902., 27-58.

KRŠNJAVI, Isidor. „Einleitung“, u: *Die Österreichische Monarchie in Wort und Bild*. Bnd. 7: *Croatien und Slavonien*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902., 3-14.

KRŠNJAVI, Izidor. „Wundtov psihološki laboratorij.“ *Liečnički viestnik* 25/6 (1903.), 197-201.

KRŠNJAVI, Izidor. „Popratno slovo.“ *Kolo hrvatskih umjetnika* I. (1906.), 1-4.

KRŠNJAVI, Iso. *Prilog povijesti savremene hrvatske umjetnosti*. Zagreb: Tiskara kr. zemaljske tiskare, 1913.

[KRŠNJAVI, Izidor]. „Nakažena vladina zgrada za bogoštovlje i nastavu“, *Hrvatski kritičar* 13 (1914.), 2.

KRŠNJAVI, Izidor. „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“. U: *Iso Kršnjavi, Iso Velikanović, Živko Bertić, Joza Ivakić – izabrana djela*. Ur. Miroslav VAUPOTIĆ. Zagreb: Matica hrvatska, 1980.

KRŠNJAVI, Iso. *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, dvije knj., prir. Ivan KRTALIĆ. Zagreb: Mladost, 1986.

KUHAČ, Franjo Š. *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača*. Zagreb: Naklada pisca, 1898.

KUKULJEVIĆ, Ivan. *Primanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849.-1851*. Zagreb: Dionička tiskara, 1885.

LIHL, Carl. *Agram und seine Umgebung*. Darmstadt: Städtebilder-Verlag, 1889.

LJUBIĆ, Šime. „Narodni zemaljski muzej u Zagrebu“. *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 1/1 (1870.), 15-16.

MAČEK, Vladko. *Memoari*. Prir. Boris URBIĆ. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

MARCZALI, Heinrich. *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1911.

M.[ARJANOVIĆ], M.[ilan]. „Reforma »Matice hrvatske«“. *Život* 3 (1901.), 178-182.

MARJANOVIĆ, Milan. *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903*. 2 sv. Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara, 1903.-1904.

MARJANOVIĆ, Milan. *Iza Šenoe: četvrt vijeka hrvatske književnosti*. Zadar: Naklada Hrvatske knjižarnice, s.a. [1906.].

MARJANOVIĆ, Milan. *Habsburgovci i njihova senka. Restauracija i šta ona znači*. Beograd: Grafički umetnički zavod „Planeta“, 1935.

MARKOVIĆ, Franjo. *Razvoj i sustav obćenite estetike*. Zagreb: Nakladom Kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, 1903.

MAŽURANIĆ, Ivan. *Izabrani politički spisi*. Prir. Dragutin PAVLIČEVIĆ. Zagreb: Golden marketing, 1999.

M[ILČINOVIĆ], A[ndrija]. „M. Nehajev.“ *Savremenik* 10/IV (1909.), 577-583.

MILER, Ferdo Ž. Pozdrav preuzvišenoj gospodji banici Margiti grofici Khuen Hederváry prigodom njenog prvog pohoda u djev. internat. Zagreb: I. Granitz, s. a.

MILETIĆ, Stjepan. *Iz raznih novina. Odabrani sastavci o kazalištu, umjetnosti i književnosti*. Zagreb: Naklada Akademijske knjižare Lav. Hartmana Kugli i Deutsch, 1887.

MILETIĆ, Stjepan (ur.). *Sabrani spisi Mladena pl. Tucića s kratkim književnim uvodom*. Zagreb: Tisak Scholza i Kralja, 1890.

MILETIĆ, Stjepan. *Slava umjetnosti. Scenski prolog u 3 slike*. Zagreb: Kralj. zem. vlada, 1895.

MILETIĆ, Stjepan. *I moja zadnja rieč gosp. Vjekoslavu Klaiću*. Zagreb: C. Albrecht, 1897.

MILETIĆ, Stjepan. *Iz raznih novina. Probrani sastavci o kazalištu, umjetnosti i književnosti II*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1909.

MILETIĆ, Stjepan. *Hrvatsko glumište*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978.

MITIS, Oskar. „Crown Prince Rudolf and the Croats“ (razgovor s banom Khuen-Héderváryjem u prilogu članka), *Slavonic Review* V/15 (1927.).

Mittheilungen der k.k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmäler. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1875.

MODESTIN, Josip. *Zemljopis i statistika Austro-Ugarske Monarhije za srednja učilišta*. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, 1905.

PERŠIĆ, Ivan. *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godisnjice bune radi mađarskih grbova*. Zagreb: Tipografija, 1933.

PERŠIĆ, Ivan. *Kroničarski spisi*. Prir. Stjepan MATKOVIĆ. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2002.

PILAR, Ivo. *Secesija. Studija o modernoj umjetnosti*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1898.
pl. K. [Angjelo GJURSKI], *Mađarizacija u Hrvatskoj*. Zagreb: s. n., 1908.

POLIĆ, Martin. *Parlamentarna povijest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*. 2. sv. Zagreb: Komisionalna naklada Kr. sveučilišne knjižare Franje Suppana, 1899.

POLIĆ, Martin. *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*. Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901.

POLIĆ, Martin. *Banus Karl Graf Khuen-Hedervary und seine Zeit*. Essek: Julius Pfeiffer, 1901.

Popis publikacija Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti 1867-1935. Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1935.

POTOČNJAK, Franko. *Poštenje i moral pod vladom Dragutina grofa Khuen-Hedervaryja u Hrvatskoj*. Novi Sad: Štamparija Gjorgja Ivkovića, 1898.

POTOČNJAK, Franko. *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije. Jedna borba: dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1904*. Rijeka: Riječka dionička tiskara, 1904.

Pravila društva „Hrvatska Mensa academica“. Zagreb, 1898.

RADIĆ, Stjepan. *Praški zapisi: autobiografska proza*. Zagreb: Znanje, 1985.

s.a. „Da se razumijemo.“ *Mladost* 4 (1898.), bez stranica.

s. a. [Izidor Kršnjavi]. „Umjetničko-obrtnički muzej.“ *Vienac* 19/XI (1879.), 304.

s. a., „Proslava 400-godišnjice hrvatske književnosti.“ *Život* 2 (1900.), 30.

s. a., „Proslava četiristogodišnjice hrvatske književnosti.“ *Život* 3 (1901.), 3-4.

s. a. „Khuen“. U: *Historisch-heraldisches Handbuch zum genealogischen Taschenbuch der gräflichen Häuser*. Gotha: Julius Perthes, 1855., 414-416.

s. a., *Hrvatska himna A. Mihanovića i J. Runjanina*. Osijek: Klub hrvatskih književnika u Osijeku; Vinkovci: Svečanosni odbor za podizanje spomen-ploča zaslužnim Hrvatima i drugim Slavenima, 1921.

Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1872.-1875. Sv. 2. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih Novinah, 1875.

Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884. Sv. 2. Zagreb: Tiskarski zavod Narodne novine, 1884.

Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884.-1887. Sv. 2, dio II. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1887.

Slob. i kr. zem. glavni grad Zagreb od godine 1892. do godine 1902. Zagreb: Naklada tiskare C. Albrechta, 1902.

1875.-1915. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije, prir. Rudolf SIGNJAR. Zagreb: Kr. zem. tiskara, 1915.

SMIČIKLAS, Tade. *Poviest hrvatska, dio drugi*. Zagreb: tiskom K. Albrechta, 1879.

SMIČIKLAS, Tade. *Poviest hrvatska, dio prvi*. Zagreb: tiskom K. Albrechta, 1882.

SMIČIKLAS, Tadija. *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*. Zagreb: Dionička tiskara, 1906.

SMREKAR, Milan. *Priručnik za političku upravnu službu kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Knj. 1. Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.

Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861. Sv. 2. Ur. Dragojlo KUŠLAN – Mirko ŠUHAIJ. Zagreb: Narodna tiskara Dra. Ljudevita Gaja, 1862.

Spomenica 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1900.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892. Sv. 2. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892. Sv. 3. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1889.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892. Sv. 4. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1890.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897. Sv. 3. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.

Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902. Sv. 1, dio I. Zagreb: Tisak kralj. zemaljske tiskare, 1897.

Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902. Sv. 3, dio I. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1899.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes. Sv. 2. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1874.

SUPILO, Frano. *Politika u Hrvatskoj*. Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare, 1911.

„Svečana sjednica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 9. studenoga 1884. prigodom otvorenja Strossmayerove galerije“. *Rad* 73 (1884.), 156-157.

Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895. Zagreb: Tiskom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, 1896.

ŠTIGLIĆ, Martin. *Povijest pedagogike*. Zagreb: Kr. sveučilišne knjižare Fr. Suppana, 1893.

Što hoće neodvisna narodna stranka? Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1884.

Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, 1. XII. 1895.

VUKELIĆ, Vilma. *Tragovi prošlosti (Memoari)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.

VUKELIĆ, Vilma. *U stješnjenim granicama*. Osijek: Matica hrvatska, 1997.

VUKOTINOVIĆ, Ljudevit. „Nješto o našem kazalištu.“ *Dragoljub* 52/2 (1868.), 827-829.

[WEILEN, Alexander von]. *Die Theater Wiens*. Sv. 2. Drugi dio. Wien: Gesellschaft für Vervielfältigende Kunst, 1906.

Zagrebački album plesova za glasovir. Zagreb: Naklada knjižare Lav. Hartmana, s.a.

„Zapisnik IX. skupštine sl. i kr. gl. grada Zagreba držane dne 5. kolovoza 1895.“, u: *Zapisnici skupština zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1895*. (Zagreb: Tiskarski i tipografski zavod C. Albrechta, 1895.

„Zapisnik X. skupštine sl. i kr. gl. grada Zagreba držane dne 3. listopada 1894.“, u: *Zapisnici skupština zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1894*. (Zagreb: Tiskarski i tipografski zavod C. Albrechta, 1894.

ZEININGER, Benjamin. *Hrvatsko pjevačko društvo „Kolo“ u Zagrebu tečajem trideset godina. Jubilejski spis*. Zagreb: C. Albrecht, 1892.

ZIMMERMANN, Robert. *Propädeutik für Obergymnasien*. Wien: W. Braumüller, 1852.

ZIMMERMANN, Robert. *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft*. Wien: W. Braumüller, 1858.

ZIMMERMANN, Robert. „Zur Reform der Aesthetik als exacter Wissenschaft“, *Zeitschrift für exacte Philosophie* 2 (1862.), 309-358.

IV.4. Literatura

IV.4.1. Doktorske disertacije

BRGLES, Miriam Mary. „Socio-kulturni aspekti razvoja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu od preseljenja u novu zgradu 1895. godine do 2011. godine“ (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2015.).

JANKOVIĆ, Branimir. „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.).

MARSIĆ, Vera. „Fellner i Helmer – Hrvatsko narodno kazalište od idejnog projekta do rekonstrukcije“ (Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet. 1986.).

MODRIĆ-BLIVAJS, Dunja. „Zagrebački profesori u razdoblju Khuenova režima (1883.-1903.)“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.).

OSTAJMER, Branko. „Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.“ (Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2011.).

IV.4.2. *Knjige*

AGIČIĆ, Damir – Branimir JANKOVIĆ (ur.). *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*. Zagreb: FF Press, 2011.

AGIČIĆ, Damir. *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Zagreb: Ibis grafika, 2000.

AGULHON, Maurice. *The French Republic 1879-1992*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1993.

AGULHON, Maurice. *Der vagabundierende Blick. Für ein neues Verständnis politischer Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995.

ALOFSIN, Anthony. *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1867-1933*. Chicago-London: University of Chicago Press, 2006.

ANANIEVA, Anna – Dorothea BÖCK – Hedwig POMPE (ur.). *Geselliges Vergnügen: kulturelle Praktiken von Unterhaltung im langen 19. Jahrhundert*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2011.

ANDERSON, Harriet. *Utopian Feminism: Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna*. New Haven-London: Yale University Press, 1992.

ANDERSON, Mark (ur.). *Reading Kafka: Prague, Politics, and the Fin de siècle*. New York: Schocken Books, 1989.

ANDERSON, Patricia. *The Printed Image and the Transformation of Popular Culture: 1790-1860*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

ANDREIS, Josip – Dragotin CVETKO – Stana ĐURIĆ-KLAJN. *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*. Zagreb: Školska knjiga, 1962.

ANTOLJAK, Stjepan. *Pacta ili Concordia od 1102. godine*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, 1980.

ANTOLJAK, Stjepan. *Hrvatska historiografija*. Zagreb: Matica hrvatska, 2004.

ARMOUR, Ian D. *A History of Eastern Europe 1740-1918: Empires, Nations and Modernisation*. New York-London: Bloomsbury Academic, 2012.

ARTUKOVIĆ, Mato. *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*. Zagreb: Naprijed, 1991.

ARTUKOVIĆ, Mato. *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2001.

ASHBY, Charlotte et al. (ur.). *The Viennese Café and Fin-De-Siècle Culture*. New York: Berghahn Books, 2013.

ATSMA, Hartmut – André BURGUIÈRE (ur.). *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales*. Paris: EHESS, 1990.

BABEJOVÁ, Eleonóra. *Fin-de-siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897-1914*. New York: Boulder, 2003.

BABIĆ, Ljubo. *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 1934.

BANAC, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.

BARAC, Antun. *Članci i eseji: pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Zora, 1968.

BARBARIĆ, Damir (ur.). *Fin de siecle Zagreb – Beč*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

BARIŠIĆ, Pavo. *Filozofija Ante Starčevića*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.

BARIĆ, Daniel. *Proziran i prezren: njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2015.

BATUŠIĆ, Nikola. *Hrvatska kazališna kritika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1971.

BATUŠIĆ, Nikola. *Povijest hrvatskoga kazališta*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

BATUŠIĆ, Nikola. *Trajnost tradicije u hrvatskoj drami i kazalištu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.

BATUŠIĆ, Nikola – Zoran KRAVAR – Viktor ŽMEGAČ. *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne*. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.

BAUGH, Christopher. *Theatre, Performance and Technology: The Development and Transformation of Scenography*. London: Palgrave Macmillan, 2014.

BEALES, Derek. *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*. London-New York: I. B. Tauris, 2005.

BEALES, Derek. *Joseph II*. 2 sv. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. i 2009.

BEHRINGER, Wolfgang. *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung*. München: C. H. Beck, 2010.

- BEISER, Frederick C. *The Genesis of Neo-Kantianism 1796-1880*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- BELLER, Steven (ur.). *Rethinking Vienna 1900*. New York: Berghahn Books, 2001.
- BENDA, Oskar. *Die österreichische Kulturidee in Staat und Erziehung*. Wien: Saturn, 1936.
- BENEDIKT, Michael – Reinhold KNOLL (ur.). *Verdrängter Humanismus - verzögerte Aufklärung*. Svezak 4: *Anspruch und Echo Sezession und Aufbrüche in den Kronländern zum Fin-de-siècle. Philosophie in Österreich (1880-1920)*. Wien: Editura Triade, 1998.
- BENNER, Dietrich. *Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie: Eine problemgeschichtliche Studie zum Begründungszusammenhang neuzeitlicher Bildungsreform*. Weinheim: Juventa 2003.
- BERECZ, Ágoston. *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy*. Budapest: CEU Press, 2013.
- BEREND, Iván T. – György RÁNKI. *Hungary: A Century of Economic Development*. New York: David & Charles, 1974.
- BÉRENGER, Jean. *A History of the Habsburg Empire 1273-1700*. London-New York: Routledge, 2013.
- BERKOVIĆ, Zvonimir. *Zvonar katedrale duha: kozerije i gledopisi*. Zagreb: Znanje, 1995.
- BEUC, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1985.
- BILANDŽIĆ, Dušan, et al. *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb, 1969.
- BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
- BIONDICH, Mark. *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*. Toronto: University of Toronto Press, 2000.
- BLACKSHAW, Gemma – Sabiene WIEBER (ur.). *Journeys Into Madness: Mapping Mental Illness in the Austro-Hungarian Empire*. New York: Berghahn Books, 2012.
- BLANNING, T. C. W. *Joseph II*. New York: Routledge, 1994.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 2008.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Prevođenje povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

- BLED, Jean Paul. *Franz Joseph*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1988.
- BOBINAC, Marijan. *Njemačka drama u hrvatskom kazalištu 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2011.
- BOGDANOV, Vaso. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958.
- BOGDANOV, Vaso. *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*. Zagreb: JAZU, 1961.
- BOGDANOVIĆ, David. *Jagić u svojim »Spomenima«*. Zagreb: Tipografija, 1940.
- BOJANIĆ-OBAD-ŠĆITAROCI, Bojana – Mladen OBAD-ŠĆITAROCI – Géza HAJÓS. *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*. Zagreb: Šćitaroci, 2004.
- BONDS, Mark Evan. *Absolute Music: The History of an Idea*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2014.
- BONHANDY, Tim. *Good Living Street: Portrait of a Patron Family, Vienna 1900*. New York: Pantheon Books, 2011.
- BORIĆ, Gojko. *S inozemnog vidikovca*. Zagreb: Erasmus naklada, 1995.
- BOYCE, D. George – Alan O'DAY (ur.). *Gladstone and Ireland: Politics, Religion and Nationality in the Victorian Age*. London: Pallgrave Macmillan, 2010.
- BOYER, Dominic. *Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture*. Chicago-London: University of Chicago Press, 2005.
- BRANDSTÄTTER, Christian (ur.). *Vienna 1900 and the Heroes of Modernism*. London: Thames and Hudson, 2006.
- BRAUDEL, Fernand. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Sv. 1. Zagreb: Antibarbarus, 1997.
- BREISACH, Ernst. *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern, Third Edition*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.
- BREŠIĆ, Vinko. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: Alfa, 2015.
- BRIDGE, F. R. *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914*. London-Boston: Routledge, 1972.
- BRIGGS, Asa. *Victorian Things*. London: Penguin Books, 1990.

- BRIGGS, Asa – Peter BURKE. *Socijalna povijest medija od Gutenberga do interneta*. Zagreb: Pelago, 2011.
- BRIX, Emil– Allan JANIK (ur.). *Kreatives Milieu Wien um 1900*. Wien-München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.
- BRKLJAČIĆ, Maja – Sandra Prlenda (prir.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.
- BROCH, Herrmann. *Duh i duh vremena – eseji o kulturi moderne*. Zagreb: Antibarbarus, 2007.
- BROOKS TOMLJANOVICH, William. *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet, 2001.
- BRUNNBAUER, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham-London: Lexington Books, 2016.
- BUCUR, Maria – Nancy M. WINGFIELD (ur.). *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette: Purdue University Press, 2005.
- BULLIVANT, Keith (ur.). *Culture and Society in the Weimar Republic*. Manchester: Manchester University Press, 1977.
- BURCKHARDT, Jacob. *Die Cultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch*. Basel: Druck und Verlag der Schweighauser'schen Verlagsbuchhandlung, 1860. Hrv. prijevod: *Kultura renesanse u Italiji*. Zagreb: Matica hrvatska, 1953.
- BURGUIÈRE, André. *The Annales School: An Intellectual History*. Ithaca-London: Cornell University Press, 2009.
- BURKE, Peter. *Varieties of Cultural History*. New York: Cornell University Press, 1997.
- BURKE, Peter. *Što je kulturalna povijest?* Zagreb: Antibarbarus, 2006.
- BURKE, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe*. Farnham: Ashgate Publishing, Ltd., 2009.
- BURKE, Peter. *The French Historical Revolution: The Annales School 1929 – 2014*. Stanford: Stanford University Press, 2015.
- CALIC, Marie-Janine. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck, 2010.
- CANNADINE, David. *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2002.

CAR, Milka. *Odrzi i sjene. Njemački dramski repertoar u Hrvatskom narodnom kazalištu do 1939. godine*. Zagreb: Leykam International, 2011.

CELESTINI, Federico – Helga MITTERBAUER (ur.). *Ver-rückte Kulturen: zur Dynamik kultureller Transfers*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2003.

CHARTIER, Roger. *On the Edge of the Cliff: History, Language, and Practices*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.

CIHLAR NEHAJEV, Milutin. „Dva torza: iz političkih silhueta: Khuen“. *Hrvatska revija* 4/7 (1931.),

CILIGA, Vera. *Slom politike narodne stranke (1865-1880)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.

CINDRIĆ, Pavao. *Hrvatski i srpski teatar*. Zagreb: Lykos, 1960.

CIPEK, Tihomir – Josip VRANDEČIĆ. *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*. Zagreb: Disput, 2004.

CLARK, Francis E. *Old Homes of New Americans. The Country and the People of the Austro-Hungarian Monarchy and Their Contribution to the New World*. Boston-New York: Houghton Mifflin, 1913.

COEN, Deborah. *Vienna in the Age of Uncertainty. Science, Liberalism and Private Life*. Chicago: University of Chicago Press, 2007.

COEN, Deborah R. *The Earthquake Observers: Disaster Science from Lisbon to Richter*. Chicago-London: University of Chicago Press, 2013.

COHA, Suzana. *Medij, kultura, nacija: poetika i politika Gajeve Danice*. Zagreb: FF Press, 2015.

COLE, Laurence. *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

CORBIN, Alain. *Les filles de noce: Misère sexuelle et prostitution au XIXe siècle*. Paris: Aubier Montaigne, 1978.

CORNIS-POPE, Marcel – John NEUBAUER (ur.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Sv. 2. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.

CRAWFORD, Elisabeth. *Nationalism and Internationalism in Science, 1880-1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

CSÁKY, Moritz. *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895*. Graz-Köln: Böhlau Verlag, 1967.

CSÁKY, Moritz – Federico CELESTINI – Ulrich TRAGATSCHNIG (ur.). *Barock, ein Ort des Gedächtnisses: Interpretament der Moderne/Postmoderne*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007.

CSÁKY, Moritz. *Das Gedächtnis der Städte: kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2010.

ČEPULO, Dalibor. *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

ČORAK, Željka – Ana DEANOVIĆ. *Zagrebačka katedrala*. Zagreb: Globus-Kršćanska sadašnjost, 1988.

ČRNJA, Zvane. *Kulturna historija Hrvatske: ideje-ličnosti-djela*. Zagreb: Epoha, 1964.

DADIĆ, Žarko. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća*. Zagreb: SNL, 1982.

DADIĆ, Žarko. *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba kulturnog i znanstvenog preporoda (1835-1900)*. Zagreb: Izvori, 2010.

DAMJANOVIĆ, Dragan. *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*. Zagreb: Gliptoteka HAZU, 2011.-2012.

DAMJANOVIĆ, Dragan. *Arhitekt Herman Bollé*. Zagreb: Leykam International, 2013.

DAMJANOVIĆ, Dragan. *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2015.

DANIEL, Ute. *Kompendium Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.

DEAK, John. *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford: Stanford University Press, 2015.

DELETANT, Dennis – Harry HANAK (ur.). *Historians as Nation Builders: Central and South East Europe*. London: Macmillan, 1988.

DESPOT, Branko. *Filozofija Gjure Arnolda*. Zagreb: Kolo Matice Hrvatske, 1970.

DESPOT, Miroslava. *Privreda Hrvatske XVII - XIX. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1957.

DEŽELIĆ, Velimir (sin). *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi. Život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953*. Knjiga I. Zagreb: Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2011.

- DOBRIĆ, Bruno (ur.). *Čitaonički i knjižnički pokret u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću: zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Pula: Sveučilišna knjižnica u Puli, 1996.
- DOBRONIĆ, Lelja. *Zagrebački Kaptol i Gornji grad: nekad i danas*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- DOSSE, François. *New History in France: The Triumph of the Annales*. Urbana-Chicago: University of Illinois Press, 1994.
- DUIN, Pieter van. *Central European Crossroads: Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867-1921*. New York: Berghahn Books, 2009.
- DUINDAM, Jeroen. *Vienna and Versailles*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- DYSON, Stephen L. *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven-London: Yale University Press, 2008.
- EAGLETON, Terry. *Was ist Kultur?: eine Einführung*. München: C. H. Beck, 2009.
- EHALT, Hubert Christian. *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert*. München: Oldenbourg, 1980.
- ELEY, Geoff. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizacije, 1-2: sociogenetska i psihogenetska istraživanja*. Zagreb: Antibarbarus, 1996.
- ELVERT, Jürgen – Susanne KRAUSS (ur.). *Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert: Jubiläumstagung der Ranke-Gesellschaft in Essen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.
- ENGELSFELD, Neda. *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. stoljeća do 20. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet, 2006.
- ESPAGNE, Michel – Michael WERNER (ur.). *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle)*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1988.
- EVANS, R. J. W. *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c. 1683-1867*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2006.
- FABRIO, Nedeljko. *Eseji*, knjiga 1. Zagreb: Profil, 2007.
- FASORA, Lukáš – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (ur.). *Brno Vidni, Vídeň Brnu: zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brünn - Wien, Wien - Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des*

Reiches im 19. Jahrhundert. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2008.

FEICHTINGER, Johannes – Ursula PRUTSCH – Moritz CSÁKY (ur.). *Habsburg postcolonial: Machstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck: Studien Verlag, 2003.

FEICHTINGER, Johannes. *Wissenschaft als Reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2010.

FENYO, Mario D. *Literature and Political Change: Budapest, 1908-1918*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1987.

FERRO, Marc. *Resentment in History*. Polity Press, 2010.

FILIPOVÁ, Marta (ur.). *Cultures of International Exhibitions 1840-1940: Great Exhibitions in the Margins*. Farnham: Ashgate, 2015.

FLAKER, Aleksander. *Riječ, slika, grad*. Zagreb: HAZU, 1995.

FLAKER, Vida. *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1977.

FORGÁCS, Peter D. *Der ausgelieferte Beamte. Über das Wesen der staatlichen Verwaltung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016.

FOTEZ, Marko. *Stjepan Miletić: književna studija*. Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943.

FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Éditions Gallimard, 1975.

FOX, Robert. *The Savant and the State: Science and Cultural Politics in Nineteenth-Century France*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012.

FRANGEŠ, Ivo. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb-Ljubljana: Matica hrvatska – Cankarjeva založba, 1987.

FRANGEŠ, Ivo. *Suvremenost baštine*. Zagreb: August Cesarec, 1992.

FRANKE, Ursula – Annemarie GETHMANN-SIEFERT (ur.). *Kulturpolitik und Kunstgeschichte: Persepektiven der Hegelschen Ästhetik*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2005.

FREIFELD, Alice. *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2000.

FRIEDJUNG, Heinrich. *Geschichte in Gesprächen: 1898-1903*. Ur. Franz Adlgasser i Margret Friedrich. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1997.

FUCHS, Brigitte. „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960*. Frankfurt-New York: Campus Verlag, 2003.

FUCHS, Max. *Kulturpolitik*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

GAČINA-ŠKALAMERA, Sonja. *Izgradnja srednjoškolskih zgrada u Zagrebu. Katalog izložbe*. Zagreb, Hrvatski školski muzej, 2002.

GAVELLA, Branko. *Hrvatsko glumište*. Zagreb: Grafički zavod, 1982.

GAY, Peter. *Freud, Jews and other Germans*. New York: Oxford University Press, 1978.

GAY, Peter. *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. New York: Harper and Row, 1968. Hrv. prijevod: *Weimarska kultura*. Zagreb: Konzor, 1999.

GAY, Peter. *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond*. New York: W. W. Norton & Company, 2008.

GEERTZ, Clifford. *Negara. The Theater State in Nineteenth-Century Bali*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.

GEPPERT, Alexander C. T. *Fleeting Cities: Imperial Expositions in Fin-de-Siècle Europe*. London: Pallgrave Macmillan, 2010.

GERHARD, Anselm. *The Urbanization of Opera. Music Theater in Paris in the Nineteenth Century*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1998.

GERŐ, András. *The Hungarian Parliament (1867-1918). A Mirage of Power*. New York: Columbia University Press, 1997.

GERŐ, András. *Emperor Francis Joseph, King of the Hungarians*. Boulder: Social Science Monographs, 2001.

GEYR, Géza Andreas von. *Sándor Wekerle, 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München: Oldenbourg Verlag, 1993.

GJURSKI, Angjelo. *Hrvatska politička povijest. Od Khuena do Rapalla*. Zagreb: Tiskara Danica, 1938.

GOGLIA, Antun. *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927*. Zagreb: tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: EPH, 2008.

GOOD, David F. *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1984.

GOSSMAN, Lionel. *Basel in the Age of Burckhardt: A Study in Unseasonable Ideas*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

GOTTSMANN, Andreas. *Staatskunst oder Kulturstaat? Die Kunstpolitik im Selbstverständnis der Donaumonarchie*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2017.

GROSS, Mirjana. *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1960.

GROSS, Mirjana. *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1976.; drugo izdanje 1980.

GROSS, Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus, 1985.

GROSS, Mirjana – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.

GROSS, Mirjana – Agneza SZABO. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.

GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden Marketing, 2000.

GROSS, Mirjana. *Suvremena historiografija*. Zagreb: Novi Liber, 2001.

GROSS, Mirjana. *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*. Zagreb: Novi Liber, 2004.

GUBSER, Mike. *Time's Visible Surface*. Detroit: Wayne State University Press, 2006.

GUNZBURGER MAKAS, Emily – Tanja DAMLJANOVIC CONLEY. *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London-New York: Routledge, 2009.

HAMANN, Brigitte (ur.). *Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Josefs an Katharina Schratt*. Wien: Carl Ueberreuter, 1992.

HAMANN, Brigitte. *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*. Zürich-München: Piper Verlag, 2007.

HAMBURGER, Klára. *Franz Liszt: Leben und Werk*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.

HANÁK, Péter. *Ungarn in der Donaumonarchie: Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*. München: Oldenbourg Verlag, 1984.

HÁNAK, Péter. *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

HANISCH, Ernst. *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien: Carl Ueberreuter, 2005.

HARDTWIG, Wolfgang. *Politische Kulturgeschichte der Zwischenkriegszeit 1918-1939*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

HÁRS, Endre – Wolfgang MÜLLER-FUNK (ur.). *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*. Tübingen: Francke Verlag, 2006.

HASELSTEINER, Horst. *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*. Zagreb: Znanje, 1997.

HAUPT, Heinz-Gerhard – Jürgen KOCKA (ur.). *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt-New York: Campus Verlag, 1996.

HEERDE, Jeroen Bastiaan van. *Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895-1918*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993.

HEINDL, Waltraud. *Josephinische Mandarine: Bürokratie und Beamte in Österreich*. Sv. 2. Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 2013.

HEKA, Ladislav (László). *Hrvatsko-ugarska nagodba*. Zagreb: Srednja Europa, 2019.

HOBBSAWM, Eric. *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*. London: Little, Brown, 2013.

HOESCHEN, Andreas – Lothar SCHNEIDER (ur.). *Herbarts Kultursystem: Perspektiven der Transdisziplinarität im 19. Jahrhundert*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001.

HOFFMANN, Hans-Christoph. *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*. München: Prestel Verlag, 1966.

HOFFMANN, Hilmar. *Kultur für alle: Perspektiven und Modelle*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1979.

HOOCK, Holger. *Empires of the Imagination: Politics, War, and the Arts in the British World 1750-1850*. London: Profile Books, 2005.

HOPE, Hillary (ur.). *Vienna Is Different: Jewish Writers in Austria from the Fin-de-Siècle to the Present*. New York: Berghahn Books, 2011.

HORVAT PINTARIĆ, Vera. *Vienna 1900: The Architecture of Otto Wagner*. London: Studio Editions, 1989.

HORVAT, Josip. *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. 2 sv. Zagreb: Tipografija, 1939.-1942.

HORVAT, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Stvarnost, 1962.

HORVAT, Josip. *Ljudevi Gaj*. Zagreb: Liber, 1975.

HORVAT, Josip. *Politička povijest Hrvatske I*. Zagreb: August Cesarec, 1990.

HORVAT, Josip. *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko MATAN. Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan, 2006.

HROCH, Miroslav. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

HUIZINGA, Johan. *Herfsttij der Middeleeuwen*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1919. Hrv. prijevod: *Jesen srednjega vijeka*. Zagreb: Matica hrvatska, 1964.

HUIZINGA, Johan. *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance*. Princeton: Princeton University Press, 2014.

HUNT, Lynn (ur.). *Nova kulturna historija*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.

IBLER, Janko. *Hrvatska politika 1903.-1913*. Prva knjiga. Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu, 1913.

ISRAEL, Jonathan. *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

IVEKOVIĆ, Franjo – Ivan BROZ, et al. *Jezikoslovne rasprave i članci*. Prir. Marko SAMARDŽIJA. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.

IVELJIĆ, Iskra – Juraj KOLANOVIĆ – Nikša STANČIĆ (prir.). *Hrvatski državni sabor 1848*. Sv. 1. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2001.

IVELJIĆ, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.

IVELJIĆ, Iskra. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam, 2010.

IVELJIĆ, Iskra (ur.). *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Zagreb: FF Press, 2015.

JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka. *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb: Algoritam, 2007.

JANIK, Allan – Stephen TOULMIN. *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon and Schuster, 1973.

JANJATOVIĆ, Bosiljka. *Stjepan Radić. Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo 1889.-1928*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

JÁSZI, Oszkár. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press, 1929.

JELAVICH, Charles. *Južnoslavenski nacionalizmi: Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Zagreb: Globus, 1990.

JENKINS, Jennifer. *Provincial Modernity: Local Culture & Liberal Politics in Fin-de-Siècle Hamburg*. Ithaca-London: Cornell University Press, 2003.

JENKS, William. *The Austrian Electoral Reform of 1907*. New York: Columbia University Press 1950.

JIRSAK, Libuše. *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.

JOHNSTON, William M. *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848-1938*. Berkeley: University of California Press, 1972.

JOHNSTON, William M. *Der österreichische Mensch: Kulturgeschichte der Eigenart Österreichs*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010.

JOHNSTON, William M. *Zur Kulturgeschichte Österreichs und Ungarns 1890-1938. Auf der Suche nach verborgenen Gemeinsamkeiten*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2015.

JONKE, Ljudevit. *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska, 1971.

JORDAN, Stefan. *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Schöningh UTB, 2009.

JUDSON, Pieter. *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

KALIFA, Dominique. *Crime et culture au XIXe siècle*. Paris: Perrin, 2005.

KAMUSELLA, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. New York: Palgrave MacMillan, 2009.

- KANN, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley: University of California Press, 1974.
- KAPLAN, Steven L. (ur.). *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton, 1984.
- KAPLAN, Steven L. *Farewell, Revolution: The Historians' Feud, France, 1789/1989*. New York: Cornell University Press, 1996.
- KARAMAN, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u XIX. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- KARAMAN, Igor (ur.). *Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962)*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1972.
- KARAMAN, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918*. Zagreb: Znanje, 2000.
- KARAMAN, Ljubo. *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH, 1963.
- KARLSSON, Klas-Göran, et al. (ur.). *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism: A Comnaz Analysis*. New York-London: Lexington Books, 2015.
- KASSOWITZ-CVIJIĆ, Antonija. *Franjo Ž. Kuhač. Stari Osijek i Zagreb*. Zagreb: Matica hrvatska, 1924.
- KATIĆ, Lovre. *Pregled povijesti Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska, 1938.
- KERŠOVANI, Otokar. *Povijest Hrvata*. Rijeka: „Otokar Keršovani”, 1971.
- KIELHAUSER, Ernst. *Geschichte des gewerblichen Bildungswesens im alten und neuen Österreich*. Klagenfurt: Verlag Artur Kollitsch, 1931.
- KING, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- KLAIĆ, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora, 1962.
- KLAIĆ, Vjekoslav. *Knjižarstvo u Hrvata*. Zagreb: Tisak i nakl. knjižare St. Kugli, 1922.
- KLEIN, Armin. *Kulturpolitik: Eine Einführung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.
- KNEŽEVIĆ, Snješka (prir.). *Bečka škola povijesti umjetnosti*. Zagreb: Barbat, 1999.

- KNEŽEVIĆ, Snješka. *Zagreb u središtu*. Zagreb: Barbat, 2003.
- KNEŽEVIĆ, Srđan. *Lebende Photographien kommen: die Anfänge der Kinematographie auf dem Gebiet des Kaisertums Österreich: (1896-1897)*. Wien: Österreichisches Filmarchiv, 1997.
- KOCKA, Jürgen. *Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- KOLACIO, Zdenko. *Vizije i ostvarenja*. Zagreb: Mladost, 1974.
- KOREN, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- KORUNIĆ, Petar. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875*. Zagreb: Globus, 1989.
- KOSTRENCIĆ, Marko. *Tadija Smičiklas*. Zagreb: JAZU, 1962.
- KOŠČAK, Vladimir. *Josip Juraj Strossmayer: političar i mecena*. Osijek: Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, 1990.
- KRALIK, Richard von. *Allgemeine Geschichte der Neuesten Zeit*. Sv. 4/A: 1876-1888. Paderborn: Salzwasser Verlag, 2013.
- Kristali duha. Misli i pogledi Antuna Gustava Matoša*. Prir. Dubravko JELČIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- KRIŠKOVIĆ, Vinko. *Izabrani književni i politički eseji*. Prir. Dubravko JELČIĆ. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.
- KRLEŽA, Miroslav. *99 varijacija*. Beograd: Duga, 1972.
- KRLEŽA, Miroslav. *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Izb. Anđelko MALINAR. Knjiga III. Sarajevo-Zagreb: Oslobođenje-Mladost, 1975.
- KRLEŽA, Miroslav. *Eseji i članci 4: Deset krvavih godina*. Sarajevo-Zagreb: Oslobođenje-Mladost, 1979.
- KRUŽIĆ UCHYTIL, Vera. *Mato Celestin Medović 1857-1920*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1978.
- KRUŽIĆ UCHYTIL, Vera. *Vlaho Bukovac: život i djelo 1855.-1922*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.
- LACAPRA, Dominick. *History and Its Limits: Human, Animal, Violence*. Ithaca-New York: Cornell University Press, 2016.

LE RIDER, Jacques. *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krise der Identität*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.

LE RIDER, Jacques – Heinz RASCHEL (ur.). *La Galicie au temps des Habsbourg (1772-1918): Histoire, société, cultures en contact*. Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 2010.

LEČEK, Suzana (ur.). *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*. Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013.

LEGIŠA, Margareta (ur.). *Slikar Iso Kršnjavi: čovjek svoga vremena. Katalog*. Zagreb: Škola primjenjene umjetnosti i dizajna, 1993.

LEE, Richard E. (ur.). *The Longue Duree and World-Systems Analysis*. New York: SUNY Press, 2012.

LEMON, Robert. *Imperial Messages. Orientalism as Self-Critique in the Habsburg Fin de Siècle*. New York: Camden House, 2011.

LIPOVČAN, Srećko – Ljiljana DOBROVŠAK (ur.). *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.

LIPOVČAN, Srećko – Zlatko MATIJEVIĆ (ur.). *Prinosi za proučavanje djela dra Ive Pilara, 2 sv.* Zagreb: Institut Ivo Pilar, 2001.-2002.

LÖCHTE, Anne. *Johann Gottfried Herder: Kulturtheorie und Humanitätsidee der Ideen, Humanitätsbriefe und Adrastea*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005.

LORENZ, Hellmut. *Johann Bernhard Fischer von Erlach*. Wien: Verlag für Architektur, 1992.

LOVRENČIĆ, Rene. *Geneza politike "Novog kursa"*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.

LUBKEMAN ALLEN, Sharon. *Eccentricities: Writing in the Margins of Modernism: St. Petersburg to Rio de Janeiro*. Manchester-New York: Manchester University Press, 2013.

LUETIĆ, Tihana. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura i politika*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

LUKACS, John. *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and its Culture*. New York: Grove Weidenfeld, 1988.

LUKÁCS, Lajos. *The Vatican and Hungary 1846-1878*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

MACAN, Trpimir. *Povijest hrvatskog naroda*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

MACAN, Trpimir – Željko HOLJEVAC. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.

MACHARDY, Karin J. *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

MACHO, Eva. *Alexander Freiheer von Bach*. Frankfurt a. Main: Peter Lang Verlag, 2009.

MADERTHANER, Wolfgang – Lutz MUSNER. *Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900*. Frankfurt a. Main: Campus Verlag, 1999.

MAGRIS, Claudio. *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*. Torino: Einaudi, 1963.

MAJER-BOBETKO, Sanja – Zdravko BLAŽEKOVIĆ – Gorana DOLINER, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2009.

MANCE, Ivana. *Zèrcalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.

MANCE, Ivana – Zlatko MATIJEVIĆ (ur.). *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti – Hrvatski institut za povijest, 2015.

MANER, Hans-Christian. *Galizien. Eine Grenzregion im Kalkül der Donaumonarchie im 18. und 19. Jahrhundert*. München: LIT Verlag, 2007.

MANN, Miklós. *Trefort Ágoston: élete és működése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

MARA, La (ur.). *Letters of Franz Liszt*. Sv. 2. New York: Haskell House Publishers, 1968.

MARCH, Richard. *The Tamburitza Tradition: From the Balkans to the American Midwest*. Madison: University of Wisconsin Pres, 2013.

MAREVIĆ, Jozo. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

MARJANOVIĆ, Milan (ur.). *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951.

MARIJANOVIĆ, Stanislav. *Fin de Siècle hrvatske moderne (Generacije „mladih“ i časopis „Mladost“)*. Osijek: Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“, 1990.

MARINELLI-KÖNIG, Gertraud – Nina PAVLOVA (ur.). *Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa über die Stadt*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996.

MARKOVIĆ, Zdenka. *Franež Mihanović: biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1954.

MARKUS, Tomislav. *Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*. Zagreb: Dom i svijet, 2000.

MARUŠEVSKI, Olga. *Iso Kršnjavi, kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2002.

MARUŠEVSKI, Olga. *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941*. Zagreb: DPUH, 2004.

MARUŠEVSKI, Olga. *Iso Kršnjavi kao graditelj*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986., II. nadopunjeno izdanje: Institut za povijest umjetnosti, 2009.

MAŠTROVIĆ, Tihomil (ur.). *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*. Zagreb: FF Press, 2014.

MATKOVIĆ, Marijan. *Ogledi i ogledala*, knjiga 1. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.

MATKOVIĆ, Stjepan. *Čista stranka prava 1895.-1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.

MATOŠ, Antun Gustav. *Feljtoni, impresije, članci I*. Zagreb: JAZU/Mladost, 1973.

MATOŠ, Antun Gustav. *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, sv. 19, dio 1, ur. Davor KAPETANIĆ. Zagreb: JAZU, 1973.

MATOŠ, Antun Gustav. *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša (1873-1914-1973)*, svezak 6, dio 1, ur. Dubravko JELČIĆ. Zagreb: JAZU, 1976.

MAURER, Michael. *Kulturgeschichte*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.

MAY, Arthur J. *The Hapsburg Monarchy 1867-1914*. New York: Norton & Company, 1951.

MICHELET, Jules. *Histoire de France: La Renaissance*. Paris: Chamerot, 1855.

MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, Snježana. *Glazbeni život Zagreba u XIX. stoljeću*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2001.

MILLER, Perry. *The New England Mind: The Seventeenth Century*. Cambridge: Harvard University Press, 1939.

MOMIGLIANO, Arnaldo. *Antička povijest i antikvar*. Zagreb: Matica hrvatska, 2012.

MOMMSEN, Hans. *Arbeiterbewegung und Nationale Frage: Ausgewählte Aufsätze*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

MORTON, Frederic. *Thunder at Twilight: Vienna 1913/1914*. New York: Macmillan, 1989.

MUÑOZ-CALVO, Micaela et al. (ur.). *New Trends in Translation and Cultural Identity*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008.

MURRAY DESPALATOVIĆ, Elinor. *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.

NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena. *Radi se o časti hrvatske nauke...: Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)*. Zagreb: Srednja Europa, 2013.

NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960*. Zagreb: Ibis Grafika, 2013.

NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena. *Povijest novinarstva. Kratki pregled*. Zagreb: Ibis grafika, 2015.

NEMEC, Krešimir. *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje, 1995.

NEMES, Robert. *The Once and Future Budapest*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2005.

NEUBAUER, John. *The Fin-de-Siècle Culture of Adolescence*. New Haven-London: Yale University Press, 1992.

NIERHAUS, Andreas (ur.). *Der Ring. Pionierjahre einer Prachtstraße*. Salzburg: Residenz Verlag, 2015.

NOLTE, Paul (ur.). *Die Vergnügungskultur der Großstadt: Orte - Inszenierungen - Netzwerke (1880-1930)*. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2015.

NORA, Pierre. *Les Lieux de mémoire*, 3. sveska. Paris: Gallimard, 1984.-1992.

OČAK, Jelena. *Antun Mihanović*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.

OKEY, Robin. *The Habsburg Monarchy c. 1765-1918: From Enlightenment to Eclipse*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka – Ernő KULCSÁR SZABÓ (ur.). *Imaginacije prostora. Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*. Zagreb: Disput, 2013.

OSTAJMER, Branko. *Narodna stranka u Slavoniji i Serijemu 1883.-1903.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.

OSTERHAMMEL, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts.* München: C.H. Beck, 2011.

PADOVAN, Ivo (ur.). *Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer: ogledi.* Zagreb: HAZU, 1995.

PAVLETIĆ, Vlatko. *Hrvatski književni kritičari*, sv. 1. Zagreb: Školska knjiga, 1958.

PAVLETIĆ, Vlatko. *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća.* Zagreb: Stvarnost, 1965.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin. *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb: SNL, 1984.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin. *Povijest Hrvatske.* Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 2007.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin. *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge. I. i II.* Zagreb: Golden Marketing, 2010.

PEDERIN, Ivan. *Časopis Vienac i književna Europa.* Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

PERIĆ, Ivo. *Povijest Hrvata.* Zagreb: Centar za transfer tehnologije: Krinen, 1997.

PERIĆ, Ivo. *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, sv. 2. Zagreb: Dom i svijet, 2000.

PEŠEK, Jiří. *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole, 1850-1920.* Praha: Scriptorium, 1999.

PÉTER, Laszlo. *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective.* Ur. Miklós Lojkó. Leiden: Brill, 2012.

PETI-STANTIĆ, Anita – Keith LENGSTON. *Hrvatsko jezično pitanje danas: identiteti i ideologije.* Zagreb: Srednja Europa, 2013.

PLASCHKA, Richard Georg – Grete KLINGENSTEIN (ur.). *Österreich im Europa der Aufklärung: Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.* 2 sv. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.

PÖLÖSKEI, Ferenc. *Das ungarische Regierungssystem vor dem Verfall der österreichisch-ungarischen Monarchie.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

POSAVAC, Zlatko. *Estetika u Hrvata: istraživanja i studije*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1986.

POSAVAC, Zlatko. *Novija hrvatska estetika – studije i eseji*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1991.

POSAVAC, Zlatko. *Arnold kao estetičar: u kontekstu kontroverza hrvatske moderne*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.

PRNJAT, Branko. *Kulturna politika*. Beograd: Radnička štampa, 1979.

PROKOPOVYCH, Markian. *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914*. West Lafayette: Purdue University Press, 2009.

PUSIĆ, Eugen et al. (ur.). *Nikola Škrlec Lomnički: 1729 – 1799*. 3 sv. Zagreb: HAZU, 1999.-2001.

PUTTKAMER, Joachim von. *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.

PYNSENT, Robert (ur.). *Decadence & Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1989.

QUIEN, Enes. *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.)*. Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti, 2015.

RAKIJAŠ, Branko. *Franjo Kuhač*. Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske, 1974.

RAMPLEY, Matthew. *The Vienna School of Art History: Empire and the Politics of Scholarship, 1847-1918*. Pennsylvania University Park: Pennsylvania University Press, 2013.

RAPHAEL, Lutz. *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck, 2012.

RAVLIĆ, Jakša. *Matica hrvatska 1842 – 1962*. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.

ROKSANDIĆ, Drago. *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb: Vjesnik, 1991.

ROKSANDIĆ, Drago (ur.). *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2004.

ROKSANDIĆ, Drago. *U NIN-u i Danasu*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2011.

RÖSKAU-RYDEL, Isabel. *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches: die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1993.

RUMENJAK, Nives. *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.–1892*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2003.

RUMENJAK, Nives. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.

RUMPLER, Helmut. *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien: Ueberreuter, 2005.

SABOTIČ, Ines. *Stare zagrebačke krčme i kavane s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. Zagreb: AGM – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.

SAMARDŽIJA, Marko – Ivo PRANJKOVIĆ (ur.). *Hrvatski jezik u XX. stoljeću – zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005.

SANDGRUBER, Roman. *Ökonomie und Politik: österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 2005.

SCHNEIDER, Josef (priř.). *Kaiser Franz Joseph und sein Hof*. Wien-Hamburg: Paul Zsolnay Verlag, 1984.

SCHORSKE, Carl E. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. London: Weidenfeld & Nicolson, New York: Knopf, 1980. Hrv. prijevod: *Beč krajem stoljeća*. Zagreb: Antibarbarus, 1997.

SCHORSKE, Carl E. *Thinking with History*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

SCHWARTZ, Agata (ur.). *Gender and Modernity in Central Europe: The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*. Ottawa: University of Ottawa Press, 2010.

SENKER, Boris. *Bard u Iliriji*. Zagreb: Disput, 2006.

SERDAR, Elizabeta (ur.). *Hrvatski školski muzej 1901.-2001. – stalni postav*. Zagreb: HŠM, 2001.

SERŠIĆ, Josip. *Kroatisches Wien/Hrvatski Beč*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 2013.

SETON-WATSON, Robert William (Scotus Viator). *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Berlin: Meyer & Jessen, 1913.

SIKIRIĆ-ASSOULINE, Zvezdana. *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

SIMONČIĆ, Katarina Nina. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Zagreb: Plejada, 2012.

SKED, Alan. *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*. London: Longman, 2001.

SKED, Alan. *Metternich and Austria. An Evaluation*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

SKLEVICKY, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

SMIČIKLAS, Tadija – Franjo MARKOVIĆ. *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga*. Zagreb: Matica hrvatska, 1892.

SNOWMAN, Daniel. *The Gilded Stage: A Social History of Opera*. London: Atlantic Books, 2009.

SPECTOR, Scott. *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siècle*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2000.

SPECTOR, Scott. *Violent Sensations: Sex, Crime, and Utopia in Vienna and Berlin, 1860-1914*. Chicago-London: University of Chicago Press, 2016.

SPENCER, Vicki A. *Herder's Political Thought: A Study on Language, Culture and Community*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2012.

STANČIĆ, Nikša. *Godina 1848. u Hrvatskoj: središnje državne institucije u transformaciji*. Zagreb: FF Press, 2010.

STEIDL, Annemarie. *Auf nach Wien! Die Mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 2003.

STEINDORFF, Ludwig. *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006.

STIPANČEVIĆ, Mario. *Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.

STIPČEVIĆ, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska, 1985.

STIPČEVIĆ, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. Knj. 3. Zagreb: Školska knjiga, 2008.

STRECHA, Mario. *Katoličko pravaštvo*. Zagreb: Srednja Europa, 2011.

SUPPAN, Arnold – Richard LEIN (ur.). *From the Habsburgs to Central Europe*. Wien-Berlin: LIT Verlag, 2008.

SZABO, Agneza. *Središnje institucije hrvatske u Zagrebu 1860-1873: Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1987.

SZABO, Franz A. J. *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 1994.

SZABO, Gjuro. *Stari Zagreb*. Zagreb: Izdanje knjižare Vasić i Horvat, 1941.

SZABO, Gjuro. *Stari Zagreb*. Zagreb: Matica hrvatska, 1990.

ŠABAN, Ladislav. *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda*. Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.

ŠICEL, Miroslav. *Gjalski*. Zagreb: Globus, 1984.

ŠIDAK, Jaroslav– Mirjana GROSS – Igor KARAMAN – Dragovan ŠEPIĆ. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.

ŠIDAK, Jaroslav (ur.). *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*. 2 sv. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969.

ŠIDAK, Jaroslav. *Studije iz hrvatske povijest XIX stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, 1973.

ŠIDAK, Jaroslav. *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. *Patriotizam i bunt*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj, 1918.-1941*. Zagreb: AGM, 1997.

ŠIŠIĆ, Ferdo. *Priručnik izvora hrvatske historije*, dio I. Zagrebu : Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914.

ŠIŠIĆ, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962.

ŠKRABALO, Ivo. *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.

ŠOKČEVIĆ, Dinko. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.

ŠOKČEVIĆ, Dinko. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb: Durieux, 2016.

ŠVOGER, Vlasta – Jasna TURKALJ (ur.). *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u »dugom« 19. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.

TAYLOR, A. J. P. *Habsburška Monarhija 1809-1918*. Zagreb: Znanje, 1990.

TAYLOR, A. J. P. *The Course of German History: A Survey of the Development of German History Since 1815*. New York-London: Routledge, 2001.

TEICH, Mikuláš – Roy PORTER (ur.), *Fin de Siècle and Its Legacy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

TELESKO, Werner. *Geschichtsraum Österreich: die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Sv. 1. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2006.

TELESKO, Werner – Stefan SCHMIDL, *Der verklärte Herrscher: Leben, Tod und Nachleben Kaiser Franz Josefs I. in seinen Repräsentationen*. Wien: Praesens, 2016.

THALLER, Lujo. *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika*. Zagreb: Minerva, 1938.

THER, Philipp. *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-century Central Europe*. West Lafayette: Purdue University Press, 2014.

TIMMS, Edward. *Karl Kraus, Apocalyptic Satirist: Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna*. New Haven: Yale University Press, 1986.

TIMMS, Edward. *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist: The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika*. New Haven-London: Yale University Press, 2005.

TOELLE, Jutta. *Oper als Geschäft: Impresari an italienischen Opernhäusern 1860-1900*. Kassel: Bärenreiter, 2007.

TOELLE, Jutta. *Bühne der Stadt: Mailand und das Teatro alla Scala zwischen Risorgimento und Fin de Siècle*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.

TREVOR-ROPER, Hugh. *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts*. New York: Thames and Hudson, 1997.

TRSTENJAK, Davorin. *Kulturna povijest*, drugo izdanje. Zagreb: C. Albrecht, 1925.

TRUMBIĆ, Ante. *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*. Zagreb: Tisak Tipografija, 1936.

TURKALJ, Jasna. *Pravaški pokret 1878.-1887*. Zagreb: HIP, 2009.

UNOWSKY, Daniel L. *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*. West Lafayette: Purdue University Press, 2005.

UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI, Ognjeslav – Karl MARX, *Kućne zadruge – Vojna krajina – Utješenović*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

VALENTIĆ, Mirko – Lovorka ČORALIĆ (ur.). *Povijest Hrvata. Druga knjiga: od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

VARGA, Bálint. *The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary*. New York-Oxford: Berghahn, 2016.

VÁRI, András. *Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821-1910)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.

VÁRKONYI, István. *Ferenc Molnár and the Austro-Hungarian "fin de siècle"*. New York: Peter Lang, 1992.

VEYNE, Paul. *Le Pain et le cirque*. Paris: Seuil, 1975.

VEYNE, Paul. *The Roman Empire*. London-Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

VINCE, Zlatko. *Ivan Broz*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti FFZG, 1992.

VOCELKA, Karl– Lynne HELLER. *Die Lebenswelt der Habsburger: Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Graz-Wien-Köln: Styria, 1997.

VOCELKA, Karl. *Glanz und Untergang der höfischen Welt*. Wien: Ueberreuter, 2001.

VOCELKA, Michaela – Karl VOCELKA. *Franz Joseph I.: Kaiser von Österreich und König von Ungarn*. München: C. H. Beck, 2015.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. *Stanovništvo Banske Hrvatske*. Zagreb: Educa, 2009.

VRBANIĆ, Fran. *Ekonomski spisi*. Zagreb: Dom i svijet, 2005.

VUSHKO, Iryna. *The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867*. New Haven-London: Yale University Press, 2015.

WALLACH SCOTT, Joan. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1999.

WANDRUSZKA, Adam. *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser*. 2 sv. Wien-München: Verlag Herold, 1963. i 1965.

WANK, Solomon. *In the Twilight of Empire: Count Alois Lexa Von Aehrenthal (1854-1912). Imperial Habsburg Patriot and Statesman*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2009.

- WARD, Janet. *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2001.
- WEBER, Johan. *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1966.
- WEBER, Eugene. *France, Fin de Siècle*. Cambridge-London: Belknap Press of Harvard University Press, 1986.
- WELDON WHALEN, Robert. *Sacred Spring: God and the Birth of Modernism in Fin de Siècle Vienna*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2007.
- WERTHEIMER, Eduard von. *Graf Julius Andrássy: sein Leben und seine Zeit nach ungedruckten Quellen*. Bd. I. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1910.
- WESSELY, Othmar (ur.). *Bruckner-Studien: Festgabe der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zum 150. Geburtstag von Anton Bruckner - Veröffentlichungen der Kommission für Musikforschung*, br. 16., *Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 300*. Wien: Verlag der ÖAW, 1975.
- WHITTAKER, David J. *The Impact and Legacy of Educational Sloyd*. Abingdon-New York: Routledge, 2014.
- WIESING, Lambert. *The Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics*. London-New York: Bloomsbury, 2016.
- WILLIAMS, Raymond. *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press, 1983.
- WINKELHOFER, Martina. *Der Alltag des Kaisers: Franz Joseph und sein Hof*. Innsbruck-Wien: Haymon, 2010.
- WISCHERMANN, Ulla. *Frauenfrage und Presse. Frauenarbeit und Frauenbewegung in der illustrierten Presse des 19. Jahrhunderts*. München-New York-London-Paris: K. G. Saur., 1983.
- WOLF, Michaela. *Die vielsprachige Seele Kakaniens: Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012.
- WOLFF, Larry. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- WOOD, Nathaniel D. *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*. DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press, 2010.

YATES, W. E. *Theater in Vienna: A Critical History 1776-1995*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

ZEMON DAVIS, Natalie. *The Return of Martin Guerre*. Cambridge-London: Harvard University Press, 1983. Hrv. prijevod: *Povratak Martina Guerrea*. Zagreb: Konzor, 2001.

ZEMON DAVIS, Natalie. *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds*. New York: Hill and Wang, 2006.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata. *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća: (1868.-1918.)*. Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1996.

ŽMEGAČ, Viktor. *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, 1993.

ŽMEGAČ, Viktor. *Bečka moderna*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

ŽUPAN, Dinko. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek-Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.

ŽUPANOVIĆ, Lovro. *Stoljeća hrvatske glazbe*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

IV.4.3. Članci u časopisima i zbornicima

AGULHON, Maurice. „Imagerie civique et décor urbain dans la France du XIXe.“ *Ethnologie française* 5 (1975.), 33-56.

AICHNER, Christof – Brigitte MAZOHL – Tanja KRALER. „Aspekte der Thun-Hohensteinschen Bildungsreform – ein 'Werkstattbericht'.“ U: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*. Ur. Harm-Hinrich BRANDT. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014., 195-220.

ALVIŽ, Josipa – Jasmina NESTIĆ. „Izidor Kršnjavi i počeci poučavanjapovijesti umjetnosti u Hrvatskoj.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 153-169.

ARČABIĆ, Goran. „Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891.“ U: *Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891*. Ur. Goran ARČABIĆ. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007., 11-21.

ARTUKOVIĆ, Mato. „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“ *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 217-233.

ARTUKOVIĆ, Mato. „Biskup Strossmayer i pitanje jezika u hrvatskim školama »Mađarskih kralj. državnih željeznica« u Hrvatskoj.“ *Croatia Christiana Periodica* 66 (2010.), 153-169.

BACHLEITNER, Norbert. „The Habsburg Monarchy.“ U: *The Frightful Stage: Political Censorship of the Theater in Nineteenth-Century Europe*. Ur. Robert Justin GOLDSTEIN. Oxford-New York: Berghahn Books, 2013., 228-264.

BADURINA, Lada. „Stotinu godina Hrvatskoga pravopisa. (U povodu stote obljetnice Hrvatskoga pravopisa Ivana Broza).“ *Fluminensia* 4/2 (1992.), 89-93.

BALABANIĆ, Josip. „Darvinizam u Hrvatskoj između znanosti i ideologije.“ *Nova prisutnost* 7 (2009.), 385-392.

BALABANIĆ, Josip. „Strossmayerova kroatocentričnost u funkciji jedinstva crkava i protuteža sekularizmu.“ *Nova prisutnost* 9 (2011.), 571-576.

BANAC, Ivo. „Main Trends in the Croatian Language Question.“ *Most/The Bridge* 1 (1990.), 7-96.

BANIK-SCHWEITZER, Renate. „Der Prozess der Urbanisierung.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. IX/1. Ur. Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010., 185-232.

BARBARIĆ, Damir. „Nachwort: Die gebrochene Strahlung des Zentrums.“ U: *Ambivalenz des Fin de siècle Wien-Zagreb*. Ur. Damir BARBARIĆ – Michael BENEDIKT. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1998., 275-283.

BARIŠIĆ, Pavo. „Glavne struje hrvatske filozofije u 19. stoljeću.“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1-2/61-62 (2005.), 243-253.

BAŠIĆ, Đivo. „Školski brodovi na istočnojadranskoj obali. (Hrvatski školski brodovi „Margita“, „Vila Velebita“ i „Jadran“).“ *Pomorski zbornik* 45/1 (2008.), 229-258.

BATINIĆ, Ana. „Suradnja Šime Ljubića u *Nevenu*, *Viencu* i *Obzoru*.“ U: *Zbornik o Šimi Ljubiću*. Ur. Tihomil MAŠTROVIĆ. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2009., 335-346.

BATUŠIĆ, Nikola. „Marijan Derenčin“, u: *Pučki igrokazi XIX. stoljeća: pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 36. Zagreb: Zora-Matica hrvatske, 1973., 369-388.

BATUŠIĆ, Nikola. „Stjepan Miletić i njegovo Hrvatsko glumište.“ U: *Stjepan MILETIĆ, Hrvatsko glumište*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978., 431-453.

BATUŠIĆ, Nikola. „125 godina Hrvatskoga narodnog kazališta.“ U: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1860-1985*. Ur. Nikola BATUŠIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1985., 25-60.

BATUŠIĆ, Nikola. „Hrvatsko glumište s razmeđa stoljeća i njegovi odnosi spram bečkoga kazališta.“ U: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*. Ur. Damir BARBARIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1997., 128-143.

BATUŠIĆ, Nikola. „Secesija u hrvatskom kazalištu.“ U: *Secesija u Hrvatskoj*. Ur. Anđelka GALIĆ – Miroslav GAŠPAROVIĆ. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003., 206-217.

BECKER, Tobias – Johanna NIEDBALSKI. „Die Metropole der tausend Freuden.“ U: *Die tausend Freuden der Metropole: Vergnügungskultur um 1900*. Ur. Tobias BECKER – Anna LITTMANN – Johanna NIEDBALSKI. Bielefeld: transcript Verlag, 2014., 7-20.

BENDIX, Regina. „Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the Kronprinzenwerk.“ U: *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Ur. Nancy M. WINGFIELD. New York: Berghahn Books, 2003., 149-166.

BERTÉNYI, Iván ml. „Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja.“ U: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ. Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015., 92-103.

BEZIĆ, Nada. „Zagrebački klub »Kvak« i glazba s posebnim osvrtom na razdoblje od osnutka 1879. do 1907.“ *Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik* 43/1 (2012.), 3-44.

BIOČIĆ, Ana. „Svećenik, intelektualac i rektor Sveučilišta Anton Franki (1844.-1908.) – disciplinski proces ili politički proces?“ *Croatica Christiana Periodica* 75 (2015.), 121-138.

BLAU, Eve. „The City as Protagonist: Architecture and the Cultures of Central Europe.“ U: *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937*. Ur. Eve BLAU – Monika PLATZER. München-London-New York: Prestel, 1999., 11-24.

BLAŽEKOVIĆ, Zdravko. „Ivan Zajc u ogledalu svoje korespondencije.“ *Arti musices* 10/1 (1979.), 45-52.

BLAŽEKOVIĆ, Zdravko. „Djelatnost Ivana Zajca u okvirima Hrvatskog zemaljskog glazbenog zavoda.“ U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832-1914)*. Ur. Lovro ŽUPANOVIĆ. Zagreb: JAZU, 1982., 55-77.

BLAŽEKOVIĆ, Zdravko. „Political Implications of Croatian Opera in the Nineteenth Century.“ U: *Music-cultures in Contact: Convergences and Collisions*. Ur. Margaret J. KARTOMI – Stephen BLUM. Basel: Gordon and Breach Science Publishers, 1994., 48-58.

BLAŽEVIĆ, Zrinka – Suzana COHA. „Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40 (2008.), 91-117.

BLÖCHL, Andrea. „Die Kaisergedenktage.“ In: *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Ur. Emil BRIX - Hannes STEKL. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997., 117-144.

BOBINAC, Marijan. „Die Intendanten Stjepan Miletić und Max Burckhard. Der (zögernde) Aufbruch in die Moderne.“ U: *Kultur in Reflexion. Beiträge zur Geschichte der mitteleuropäischen Literaturwissenschaften*. Ur. Ernő KULCSÁR SZABÓ – Dubravka ORAIĆ TOLIĆ. Wien: Braumüller, 2008., 175-186.

BOGNER-ŠABAN, Antonija. „Početak prije početka.“ *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 34/1 (2008.), 209-228.

BRANTLINGER, Patrick. „Mass Media and Culture in *Fin de Siècle* Europe.“ U: *Fin de Siècle and Its Legacy*. Ur. Mikuláš TEICH – Roy PORTER. Cambridge: Cambridge University Press, 1990., 98-114.

BRAUTOVIĆ, Helena. „William Shakespeare in the Croatian Drama until the Postmodern Period.“ *Mediterranean Journal of Social Sciences* 4/9 (2013.), 399-404.

BREŠIĆ, Vinko. „Strossmayerovo mecenatstvo.“ U: *Međunarodni znanstveni skup „Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*.“ Ur. Stanislav MARIJANOVIĆ. Osijek: Filozofski fakultet-Sveučilište J. J. Strossmayer, 2008., 593-602.

BRIGGA, Asa. „The 1890s: Past, Present and Future in Headlines.“ U: *Fins de Siècle: How Centuries End 1400-2000*. Ur. Asa BRIGGS – Daniel SNOWMAN. New Haven - London: Yale University Press, 1996., 157-195.

BRIGGS, Asa – Daniel SNOWMAN. „Introduction.“ U: *Fins de Siècle: How Centuries End 1400-2000*. Ur. Asa BRIGGS – Daniel SNOWMAN. New Haven - London: Yale University Press, 1996., 1-5.

BRIX, Emil. „The Role of Culture in the Decline of European Empires“, *The Decline of Empires*, ur. Emil BRIX et al. München: Oldenbourg Verlag, 2001., 9-20.

BRUCH, Rüdiger vom – Friedrich Wilhelm GRAF – Gangolf HÜBINGER. „Einleitung: Kulturbegriff, Kulturkritik und Kulturwissenschaften um 1900“. U: *Kultur und Kulturwissenschaften um 1900*. Ur. Rüdiger vom BRUCH et al. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989., 9-24.

BRUNNER, Otto. „Zur älteren Geschichte der Khuen von Belasi.“ U: *Festschrift zu Ehren Emil von Otenthals*. Ur. Raimund von Klebelsberg. Innsbruck: Wagner, 1925., 228-234.

BRUNŠMID, Josip. „Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 7 (1905.), 209-240.

BUĆIN, Rajka. „Pisarnica i sustav uredskog poslovanja Banskog vijeća (1848.-1850).“ *Arhivski vjesnik* 51 (2008.), 25-55.

BUĆIN, Rajka. „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i 'pismara'.“ *Arhivski vjesnik* 57 (2014.), 39-69.

BUDAK, Neven. „Zašto Otium?“ *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, I/1 (1993.), 5.

BUDAK, Neven. „Postsocialist Historiography in Croatia since 1990.“ U: *(Re)writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Ur. Ulf BRUNNBAUER. Münster-Berlin: Lit Verlag, 2005., 128-164.

BUDAK, Neven. „»Mi smo budućnost prošlosti«: Josip Matasović i Povijesno društvo »Otium«“. U: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*. Ur. Suzana LEČEK. Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013., 111-127.

BUDAK, Neven. „Kroaten in Wien bis zum Ende des 18. Jahrhunderts – eine Skizze.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 435-456.

BUDISAVLJEVIĆ, Bude. „Kako je postalo hrvatsko planinsko društvo.“ *Hrvatski planinar* 3 (1898.), 36-42.

BUKLIJAŠ, Tatjana – Nenad VEKARIĆ. „Mortalitet u Cavtatu 1845-1918“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 36(1998.), 303-418.

BUKLIJAŠ, Tatjana. „Cultures of death and politics of corpse supply: anatomy in Vienna, 1848-1914.“ *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2008.), 570–607.

BUKLIJAŠ, Tatjana. „The politics of fin-de-siecle anatomy.“ U: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*. Ur. Mitchell G. ASH - Jan SURMAN. London: Palgrave Macmillan, 2012., 209-244.

BUNTAK, Franjo. „Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine.“ *Iz starog i novog Zagreba* III (1968.), 177-236.

BURGUIÈRE, André. „Historijska antropologija.“ *Gordogan* 16/39-40 (1995.), 125-145.

BURKE, Peter. „Translating Knowledge, Translating Cultures.“ U: *Kultureller Austausch in der Frühen Neuzeit*. Ur. Michael NORTH. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2009., 69-77.

BUTKOVIĆ MIĆIN, Lidija. „Iso Kršnjavi i školstvo riječke regije: Kraljevska velika gimnazija na Sušaku i Kraljevska nautička škola u Bakru.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 199-211.

CANNADINE, David. „The Context, Performance and Meaning of the Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition', c. 1820-1977.“ U: *The Invention of Tradition*. Ur. Eric J. HOBSBAWM - Terence RANGER. Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 101-164.

CAR-PRIJIĆ, Milka. „Stjepan Miletić. Ein Intendant im Spannungsfeld zwischen Tradition und Moderne.“ U: *Zentraleuropa: Ein hybrider Kommunikationsraum*. Ur. Helga MITTERBAUER - András BALOGH. Wien: Praesens Verlag, 2006., 157-172.

CAR-PRIJIĆ, Milka. „Die unheimlichen Nachbarschaften. Der österreichische Einfluß auf die Entwicklung des kroatischen Theaters von 1840 bis 1918.“ U: *Kakalien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Ur. Wolfgang MÜLLER-FUNK et al. Wien: A. Francke Verlag, 2001., 124-137.

CHARTIER, Roger. „Texts, Symbols and Frenchness“. U: *Historiography – Critical Concepts in Historical Studies*. Sv. 4. Ur. Robert M. BURNS. London-New York: Routledge, 2006., 17-31.

CIHLAR NEHAJEV, Milutin. „Dva torza: iz političkih silhueta: Khuen.“ *Hrvatska revija* 4/7 (1931.), 363-372.

CILIGA, Vera. „O nekim pitanjima u vezi s političkom djelatnošću Ivana Vončine 1868.-1873.“ *Historijski zbornik* 16 (1963.), 235-247.

CILIGA, Vera. „O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića.“ *Historijski zbornik* 21-22 (1968.-1969.), 145-169.

CORNIS-POPE, Marcel - John NEUBAUER – Nicolae HARSANYI. „Literary Production in a Marginocentric Cultural Node: The Case of Timișoara.“ U: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Sv. 2. Ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004., 105-123.

CORNIS-POPE, Marcel. „Introduction: Representing East-Central Europe's Marginocentric Cities.“ U: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Sv. 2. Ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004., 9-11.

CSÁKY, Moritz. „Die römisch-katholische Kirche in Ungarn.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. 4. Ur. Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH. Wien: VÖAW Verlag, 1985., 248-331.

CSÁKY, Moritz. „Die Vielfalt der Habsburgermonarchie und die nationale Frage.“ U: *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*. Ur. Urs Altermatt. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1996., 44-64.

CSÁKY, Moritz – Johannes FEICHTINGER – Peter KAROSHI – Volker MUNZ. „Pluralitäten, Heterogenitäten, Differenzen.“ U: *Kultur-Identität-Differenz: Wien und Zentraleuropa in der Moderne*. Innsbruck-Wien-München-Bozen: Studien Verlag, 2004., 13-43.

CSÁKY, Moritz. „Die zentraleuropäische Stadt in der Moderne. Eine kulturwissenschaftliche Annäherung.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 11-38.

ČEHOK, Ivan. „Filozofsko utemeljenje pedagogije.“ U: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*. Prir. Damir BARBARIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1997., 62-82.

ČEPULO, Dalibor. „Odgovornosti i položaj bana i članova hrvatske zemaljske vlade 1868-1918. i ministarska odgovornost u Europi.“ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49/2 (1999.), 229-274.

ČEPULO, Dalibor. „Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost.“ U: *Kao narod s narodom... Konferencija u spomen 140. obljetnici Hrvatsko-ugarske nagodbe – Zbornik radova*. Ur. Dinko ŠOKČEVIĆ. Budimpešta: Croatica, 2011., 141-155.

Dalibor ČEPULO, „Mažuranićeve reforme 1873.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije.“ U: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*. Ur. Dalibor ČEPULO – Tea ROGIĆ MUSA – Drago ROKSANDIĆ. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019., 1-72.

ČORAK, Željka. „I. Kršnjavi i hrvatsko društvo njegova doba.“ *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1896-1897.

ČORAK, Željka. „Što su nama Kršnjavi i Bollé.“ *Zarez* I/11 (1999.), 20.

ČORKALO-JEMRIĆ, Katica. „Zanemareni književnik Izidor Kršnjavi.“ *Kolo* 5 (2013.), 102-110.

ČUSTONJA, Zrinko. „Isidor Kršnjavi – političar u funkciji razvoja tjelovježbe.“ U: *Zbornik radova 14. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*. Ur. Vladimir FINDAK. Rovinj: Hrvatski kineziološki savez, 2005., 293-298.

ČVRLJAK, Krešimir. „Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918.“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 11/1-2 (1985.), 134-140.

DAMJANOVIĆ, Dragan. „Biskup Strossmayer, Iso Kršnjavi, Herman Bollé i izgradnja zgrade kraljevske velike gimnazije u Osijeku.“ *Peristil - Zbornik radova za povijest umjetnosti* 49 (2006.), 129-150.

DAMJANOVIĆ, Dragan. „Iso Kršnjavi i opremanje đakovačke katedrale.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 26 (2008.), 195-219.

DAMJANOVIĆ, Dragan. „Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina.“ *Scrinia Slavonica* 10/1 (2010.), 226-243.

DAMJANOVIĆ, Dragan. „Srednjoeuropski park posvećen mitološkoj indijskoj kraljici – Sakuntala park u Osijeku.“ U: *Metamorfoze mita. Mitologija u umjetnosti od srednjeg vijeka do moderne. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fisković.“* Ur. Joško BELAMARIĆ et al. Zagreb: FF Press, 2012., 149-158.

DAMJANOVIĆ, Dragan. „Croatian Pavilions at the 1896 Millennium Exhibition in Budapest.“ U: *Ephemeral Architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21st Centuries.* Ur. Miklós SZÉKELY. Paris: L’Harmattan, 2015., 51-74.

DAMJANOVIĆ, Stjepan. „Filićeva knjiga 'Lik Vatroslava Jagića'.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 23 (2012.), 187-197.

DASSANOWSKY, Robert. „The Apostolic Boulevard and “Modern Baroque”: Reconsidering the Urban Perspectives of the Ringstrasse and “Vienna 1900” as Lingering Counter-Reformation.“ U: *Belief Systems in Austrian Literature, Thought and Culture.* Ur. Michael BOEHRINGER – Allison CATTEL – Belinda KLEINHAN. Wien: Praesens Verlag, 2017., 63-84

DAVIS, Natalie Zemon. „Decentriranje povijesti: lokalne priče i kulturni prijelazi u globalnom svijetu.“ *Dijalog s povodom 4: Putujući između centra i margina.* Zagreb: FF Press, 2012., 60-81.

DESPOT, Miroslava. „Tehnička izobrazba i propagandna sredstva. Neki od preduvjeta nastajanja industrijske revolucije i u Hrvatskoj.“ *Acta historico-oeconomica: časopis za ekonomsku povijest* 1/1 (1974.), 147-154.

DOBRONIĆ, Lelja. „Ignjat Granitz: Hrvatski industrijalac, dobrotvor i mecena.“ *Povijesni prilozi* 15 (1996.), 189-198.

DOLENEC, Vanja – Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. „Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti. Johann Gustav Droysen (1808.-2008.).“ *Pro tempore* 6/7 (2009.), 310-323.

DOLINER, Gorana. „Historiografija o Vjekoslav Klaiću: glazbeniku, skladatelju, glazbenom povjesničaru, muzikologu, organizatoru.“ U: *Vjekoslav Klaić – život i djelo.* Ur. Dragan MILANOVIĆ. Zagreb-Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000., 229-243.

DRUŽIĆ, Ivo. „Progress and Regress Symetry of the Croatian Economy.“ *Ekonomski pregled* 58/3-4 (2007.), 131-157.

DUDA, Dean. „Kazališna putovanja Stjepana Miletića.“ U: *Krležini dani u Osijeku 1997.: hrvatska dramska književnost i kazalište u europskom kontekstu.* Knj. 1. Prir. Branko

HEĆIMOVIĆ. Zagreb-Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 1999., 74-80.

DULIBIĆ, Ljerka – Iva PASINI TRŽEC. „Izidor Kršnjavi – prvi kustos Strossmayerove galerije starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANČE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 169-181.

ĐURIĆ-KLAJN, Stana. „Ruski umetnički misionar XIX. veka u jugoslavenskim krajevima.“ *Arti musices* 1 (1969.), 161-170.

EISENSTADT, S. N. „Mnogostruke modernosti.“ U: *Uvod u komparativnu historiju*. Ur. Drago Roksandić. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2004., 219-244.

ESPAGNE, Michel. „Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle“. *Genèses* 17 (1994.), 112-121.

FABIAN, Ann. „A Native among the Headhunters.“ U: *The Cultural Turn in United States History*. Ur. Jay Cook, et al. Chicago: University of Chicago Press, 2009., 63-94.

FABIJANIĆ, Nenad. „O iskustvima modernizacije povijesnih kazališta u Europi i prijedlog obnove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25 (2014.), 307-337.

FABRICIUS-IVŠIĆ, Ljiljana. „Bukovčeva studija za portret cara Franje Josipa.“ *Iz muzejske teorije i prakse* 1/2 (2000.), 94-96.

FABRIO, Nedjeljko. „Deset pristupnih varijacija na temu Julije Rorauer.“ *Grada i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 6/1 (1979.), 285-332.

FASS, Paula S. „Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue“. *Journal of Social History* 37/1 (2003.), 39-46.

FELETAR, Dragutin. „Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.“ U: *Zbornik 140 godina željeznice u Zagrebu (1862.-2002.)*. Ur. Mirela SLUKAN ALTIĆ. Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003., 31-43.

FELLNER, Fritz. „The Special Case of Austrian Refugee Historians“. U: *An Interrupted Past: German-Speaking Refugee Historians in the United States After 1933*. Ur. Harmut LEHMANN i James J. SHEEHAN. Cambridge: Cambridge University Press, 2002., 109-115.

FILIPOVIĆ, Vladimir. „Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofije Herbartovac?“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15-16 (1982.), 7-24.

FILLAFER, Franz Leander. „Imperium oder Kulturstaat?“ U: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*. Ur. Philipp THER. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012., 23-54.

FIOLIĆ, Marta – Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ. „Što čini mozaik Matasovićevih kulturnopovijesnih sličica?“ U: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*. Ur. Suzana

LEČEK. Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013., 343-357.

FLAKER, Aleksandar. „O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX. stoljeća.“ *Historijski zbornik* 1-4 (1954.), 85-101.

FRANK, Tibor. „Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary.“ U: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*. Ur. Mitchell G. ASH – Jan SURMAN. New York: Palgrave Macmillan, 2012., 113-137.

GABELICA, Mislav. „Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata“, *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), 160-162.

GABELICA, Mislav. „Dramski repertoar Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta tijekom Prvog svjetskog rata.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1 (2015.), 103-138.

GAČINA-ŠKALAMERA, Sonja. „Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine.“ *Anali za povijest odgoja* 13 (2015.), 99-133.

GALOVIĆ, Krešimir. „Izidor Kršnjavi i prva hrvatska moderna. *Kritička razmatranja*.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 313-333.

GALJER, Jasna. „Arhitektura kazališta u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća.“ U: *Historicizam u Hrvatskoj*. Knjiga 1. Ur. Vladimir MALEKOVIC. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000., 127-137.

GÁNGÓ, Gábor. „Joseph Eötvös.“ U: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Types and stereotypes*. Ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2010., 521-526.

GANTNER, Eszter. „Logos, Industrial Palace and Urania – The Urban Forms of Knowledge in Budapest 1873-1914“ *Journal of Urban History* 43/4 (2017.), 602-614.

GERDENITSCH, Claudia – Johanna HOPFER. „Die „Tracht des Herbartianismus ... als Priestertalar und Küstermäntelchen“. Die Herbartrezeption in österreichischen Zeitschriften für die Lehrerbildung am Beispiel von Friedrich Dittes.“ U: *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie: Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische*

Bewegungen. Ur. Johanna HOPFER – András NÉMETH. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008., 89-102.

GERGELY, András. „Kulturpolitik und Nationsbildung unter besonderer Berücksichtigung der Theater.“ U: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*. Ur. Philipp THER. Wien-Köln-Weimar/München: Böhlau Verlag-Oldenbourg Verlag, 2013., 153-174.

GOLDSTEIN, Ivo. „Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti.“ U: *Spomenica Filipa Potrebice*. Ur. Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL. Zagreb: FF Press, 2004., 419-434.

GOTTSMANN, Andreas. „Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914).“ U: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft: Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Ur. Wolfgang NEUGEBAUER – Bärbel HOLTZ. Berlin: Akademie Verlag, 2010., 79-107.

GOTTSMANN, Andreas. „Leo Thun und die Verstaatlichung der Kunstpolitik.“ U: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*. Ur. Harm-Hinrich BRANDT. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014., 221-242.

GRANDITS, Hannes – Sigfried GRUBER. „The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Reason Structural or Cultural?“ U: *Household and Family in the Balkans: Two Decades of Historical Family Research at University of Graz Studies of South East Europe*. Ur. Karl Kaser. Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012., 387-407.

GRČEVIĆ, Mario. „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća.“ *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 61/3 (2014.), 174-183.

GREGL, Mislav. „Ikonografski program Izidora Kršnjavoga za uređenje palače u Opatičkoj 10 – između zamisli i realizacije.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 364-371.

GRETIĆ, Goran. „O prijepornom i ekscentričnom identitetu Europe – zavičaj različitosti.“ *Anali hrvatskog politološkog društva* 1/1 (2005.), 151-172.

GRIJAK, Zoran. „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi (1875.-1884).“ *Cris* 8/1 (2006.), 54-78.

GRIJAK, Zoran. „Uspomene i Razgovori s biskupom Strossmayerom Isidora Kršnjavoga kao povijesni izvor.“ *Scrinia Slavonica* 11 (2011.), 97-181.

GRIJAK, Zoran – Andreja ŠČAPEC. „Odnos biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Tadije Smičiklasa u Smičiklasovim pismima (1894.-1904).“ *Scrinia Slavonica* 13. (2013.), 9-70.

GROSS, Mirjana. „Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903.“ *Historijski pregled* 1/1 (1954.), 16-22.

GROSS, Mirjana. „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903.“ *Historijski zbornik* 1-4/7 (1954.), 33-84.

GROSS, Mirjana. „Osnovni problemi pravaške politike 1878-1887.“ *Historijski zbornik* 15 (1962.), 61-120.

GROSS, Mirjana. „Geneza Frankove stranke.“ *Historijski zbornik* 17 (1964.), 1-83.

GROSS, Mirjana. „Erazmo Barčić.“ *Odvjetnik* 9 (1968.), 198-206.

GROSS, Mirjana. „O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća.“ *Historijski zbornik* 31-32 (1978.-1979.), 123-149.

GROSS, Mirjana. „Nacionalno integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije.“ U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: SNL, 1981., 283-306.

GROSS, Mirjana. „Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodba.“ *Historijski zbornik* 38/1 (1985.), 1-29.

GROSS, Mirjana. „Političke stranke u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, primjer pseudoustavnosti.“ *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18 (1985.), 285-290.

GROSS, Mirjana. „Braudelijanski svijet“. *Historijski zbornik* 39 (1986.), 253-262.

GROSS, Mirjana. „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880.“ *Historijski zbornik* 41 (1988.), 89-122.

GROSS, Mirjana. „O političkoj uvjetovanosti djelovanja Ise Kršnjavoga.“ *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1885-1887.

GROßEGGER, Elisabeth. „Der Kaiserhuldigungsfestzug 1908.“ U: *Speicher des Gedächtnisses: Bibliotheken, Museen, Archive*. Ur. Peter STACHEL - Moritz CSÁKY Wien: Passagen, 2001., 155-175.

GROßEGGER, Elisabeth. „Kulturpolitik und Theater in der Reichshauptstadt Wien“. U: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*. Ur. Philipp THER. Wien-Köln-Weimar/München: Böhlau Verlag-Oldenbourg Verlag, 2013., 55-73.

GUJAŠ, Josip. „»Nacionalna obrana« Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX st. u okviru »Slavonske akcije«.“ *Historijski zbornik* 23-24 (1970.-1971.), 45-96.

HASELSTEINER, Horst. „Ungarische Nationalkonzepte, die Slaven und der „Austroslavismus.“ U: *Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Ur. Andreas MORITSCH. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1996., 86-101.

HAUPT, Heinz Gerhard i Jürgen KOCKA. „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod“. U: *Uvod u komparativnu historiju*. Ur. Drago ROKSANDIĆ. Zagreb: Golden Marketing, 2004., 147-176.

HEKA, Ladislav. „Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska.“ *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 28/2 (2007.), 931-971.

HEKA, Ladislav. „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati.“ *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 37/3 (2016.), 1065-1100.

HOBSBAWM, Eric. „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914“. U: *The Invention of Tradition*. Ur. Eric J. HOBSBAWM - Terence RANGER. Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 263-307.

HOLJEVAC Željko – Marko RIMAC. „Zemlje ugarske krune u doba mađarskog milenija“, *Historijski zbornik* 64/1 (2013.), 47-77

HOLJEVAC, Željko. „Pravo u službi nacionalnog pokreta: Josip Pliverić o pravnoj prirodi hrvatsko-ugarske ‘državne zajednice’ u doba dualizma.“ U: *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*. Ur. Marijana MARINOVIĆ. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2008., 57–65.

HOLJEVAC, Željko. „Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću.“ U: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*. Ur. Marijana MARINOVIĆ. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2014., 99-117.

HOLJEVAC, Željko. „Hrvatsko ministarstvo u Budimpešti (1868-1918).“ U: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ. Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015., 454-460.

HOREL, Catherine. „Wie Budapest zur ungarischen Hauptstadt wurde: Multikulturalismus und Nationalbewusstsein 1825-1914.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 39-58.

HORVAT, Anđela. „Sjećanja i razmatranja na temu Bollé-Szabo.“ *Život umjetnosti* 26/27 (1978.), 78-93.

HORVAT, Rudolf. „Zlatno runo bana Nikole Zrinskog.“ *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva* 12 (1910.), 137-146.

HORVAT, Rudolf. „Hrvatski državni arkiv u Zagrebu.“ *Hrvatsko kolo* IX (1928.), 124-132.

IVANKOVIĆ, Grgur – Marko. „Historicistička arhitektura u Slavoniji.“ U: *Historicizam u Hrvatskoj*. Knjiga 1. Ur. Vladimir MALEKOVIĆ. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000., 187-193.

IVELJIĆ, Iskra. „O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22 (1989.), 71-94.

IVELJIĆ, Iskra. „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije.“ *Prispevki za novije zgodovino* 44/2 (2004.), 29-44.

IVELJIĆ, Iskra. „Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji, Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894.-1897.“ *Časopis za suvremenu povijest* 40/2 (2008.), 587-623.

IVELJIĆ, Iskra. „Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine.“ u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. Sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Mislav JEŽIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2009., 93-102.

IVELJIĆ, Iskra. „Prosvjeta Banske Hrvatske u 19. stoljeću – europski uzori i hrvatske posebnosti.“ U: *Zbornik Nikše Stančića*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2011., 125-137.

IVELJIĆ, Iskra. „Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790-1918).“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 291-356.

IVELJIĆ, Iskra. „Kroatische Eliten in Wien im 19. Jahrhundert. Eine prosopographische Skizze.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 457-520.

IVELJIĆ, Iskra. „Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 48 (2016.), 313-328.

J. P., „Dr. Marijan Derenčin.“ *Savremenik* 4 (1908.), 227-235.

JAKOBOVIĆ, Zvonimir. „Mijo Kišpatić u prirodoslovnim knjigama *Matice hrvatske*.“ *Prirodoslovlje* 13/1-2 (2013.), 183-190.

JAMNICKI DOJMI, Mirko. „Dr. Lujo Thaller: Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika, Zagreb, 1938. – značajan datum hrvatske medicinske književnosti.“ *Acta Medico-Historica Adriatica* 5/2 (2007.), 245-262.

JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka. „'Narodna starina' – Historiografski vrhunci i borba za opstanak.“ *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993.), 155-162.

JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka. „Vjekoslav Klaić na Zagrebačkom sveučilištu.“ U: *Vjekoslav Klaić – život i djelo*. Ur. Dragan MILANOVIĆ. Zagreb-Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000., 363-374.

JANKOVIĆ, Branimir. „Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja.“ *Historijski zbornik* 63/1 (2010.), 269-311.

JANKOVIĆ, Branimir. „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine.“, U: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*. Ur. Damir AGIČIĆ i Branimir JANKOVIĆ. Zagreb: FF press, 2012., 133-146.

JANKOVIĆ, Branimir. „Rijetka predanost „metodologiji historije. Mirjana Gross (1922.-2012.).“ *Historijski zbornik* 65/2 (2015.), 479-500.

JIRSAK, Libuše. „Dva muzeja, kućna industrija i nekoliko citata: Izidor Kršnjavi i Alois Riegl.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 293-304.

JOHNSTON, William M. „Vizije dugog trajanja Austrije.“ *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), 217-230.

JUDSON, Pieter M. „Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society?“ U: *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience*. Ur. Johannes FEICHTINGER – Gary B. COHEN. New York-Oxford: Berghahn Books, 2014., 61-82.

JUKIĆ, Marijana. „135 godina djelovanja hrvatskog Društva likovnih umjetnika.“ *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja* (2005.), 223-233.

JUKIĆ, Marijana. „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, *Arhivski vjesnik* 58/1 (2015.), 209-227.

JURIĆ, Zlatko. „Školski forum u Zagrebu 1893-1906. g.“ *Prostor* 7/1 (1999.), 49-68.

JURIĆ, Zlatko – Marko ŠPIKIĆ – Franko ĆORIĆ. „O odnosima Kršnjavoga i Viktora Kovačića na početku 20. stoljeća.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 408-417.

JUST, Thomas – Irmgard PANGERL. „Kaiser Franz Joseph und die Erste Ausstellung Secessionisten 1898.“ *Wiener Geschichtsblätter* 61 (2006.), 59-66.

K.[UČINIĆ], V.[iktor]. „Desetogodišnjica smrti Isidora Kršnjavija.“ *Zagreb – revija Društva zagrepčana* 2/V (1937.), 33-43.

KARAMAN, Igor. „Djelatnost Ivana Kukuljevića kao zemaljskog arhivara 1848-1860.“ *Arhivist* 5/3 (1955.), 6-14.

KARAMAN, Igor. „Zemaljski arhivari A. Štriga, F. Pogledić i J. Miškatović. (Prilog historiji Državnog arhiva u Zagrebu 1861-1890).“ *Arhivski vjesnik* I/1 (1958.), 487-506.

KARAMAN, Igor. „Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868–1918).“ *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4(1966.), 283–374.

KARAMAN, Igor. „Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između nagodbe i njene revizije (1868-1873).“ *Radovi* 6 (1974.), 87-128.

KARAMAN, Igor. „Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata.“ U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: SNL, 1981., 307-342.

KARAMAN, Igor. „Prijelaz ili modernizacija - društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja.“ *Naše teme* 4-5 (1984.), 655-676.

KARAULA, Željko. „Prilozi za biografiju Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog uz pomoć njegovih neobjavljenih memoara 'Pomenci iz mog života'.“ *Senjski zbornik* 38 (2011.), 87-129.

KARAULA, Željko. „Prilozi za biografiju Milana Rojca (1855.-1946.).“ *Cris* XIII/1 (2011.), 319-337.

KARAULA, Željko. „'Dolje mađjarski hrvatski sabor, dolje mađjaroni'. Narodni pokret 1903./1904. godine na području grada Bjelovara i Bjelovarsko-križevačke županije.“ *Cris* 15/I (2013.), 80-90.

KARDUM, Livia – Bruno KOREA GAJSKI. „Križa dualizma u Austro-Ugarskoj 1903. godine.“ *Politička misao* 49/2 (2012.), 97-123.

KARNER, Herbert. „Reichsstil, Kaiserstil oder die Kunst des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation: Kunstgeschichte und politische Begriffskonstruktion.“ U: *Die Wiener Hofmusikkapelle III: Gibt es einen Stil der Hofmusikkapelle?* Ur. Hartmut KRONES – Theophil ANTONICEK – Elisabeth Theresia FRITZ-HILSCHER. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2011., 233-251.

KATALINIĆ, Vjera. „Ban i/ili kralj? Glazbene svečanost u čast velikodostojnika u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća.“ *Narodna umjetnost* 45 (2008.), 61-75.

KATIČIĆ, Radoslav. „Vatroslav Jagić u hrvatskoj kulturnoj povijesti.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25 (2014.), 99-105.

KATUS, László. „Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867-1913).“ U: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Ur. Ervin PAMLÉNYI. Budapest: Akadémiai Kaidó, 1970., 35-127.

KATUS, László. „József Eötvös and Ferenc Deák: Laws on Nationalities.“ U: *Geopolitics in the Danube Region: Hungarian Reconciliation Efforts, 1848-1998*. Ur. Ignác ROMSICS – Béla K. KIRÁLY. Budapest: Central European University Press, 1999., 133-160.

KATUS, László. „Bánffy Dezső miniszterelnök és Khuen-Héderváry Károly horvát bán „párviadala”.“ U: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Ur. Béla HÁDA, Dávid LIGETI, István MAJOROS, Zoltán MARUZSA, Krisztina MERÉNYI. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010., 317-327.

KEČKEMET, Duško. „Uloga tradicije u suvremenoj kulturi.“ *Arhitektura* 24/25 (1976.), 12-32.

KENT, Sarah A. „Zagreb.“ U: *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe.* Ur. Emily GUNZBURGER MAKAS – Tanja DAMLJANOVIĆ CONLEY. London-New York: Routledge, 2010., 208-222.

KESSLER, Wolfgang. „Der Sokol in den jugoslawischen Gebieten (1863-1941).“ U: *Die slawische Sokolbewegung. Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa.* Ur. Diethlem BLECKING. Dortmund: Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, 1991., 198-218.

KISS, Endre. „Die Nation in József Eötvös' Hauptwerk des strukturmodernisierenden Liberalismus.“ U: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns ca. 1867-1918.* Ur. Csaba KISS – Endre KISS – Justin STAGL. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997., 42-56.

KLAIC, Vjekoslav. „Josip Eugen Tomić.“ *Hrvatsko kolo* 2 (1906.), 409-412.

KŁOSKOWSKA, Antonina. „La sociologie et les problèmes de la politiques culturelle: l'exemple de la Pologne.“ *Communications* 14 (1969.), 182-184.

KOLAK-BOŠNJAK, Arijana. „Izidor Kršnjavi na hrvatskim saborima od 1884. do 1897. godine.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj.* Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 48-60.

KOLANOVIĆ, Josip. „Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca.“ *Croatica Christiana periodica* 5/7 (1981.), 1-28.

KOLANOVIĆ, Josip. „Kontinuitet u stvaranju hrvatskih nacionalnih ustanova kulture.“ U: „*Naš museum*“: *zbornik radova sa znanstvenog skupa.* Ur. Josip BALABANIĆ et al. Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998., 17-26.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske.“ *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1893-1895.

KOLAR, Mira. „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske.“ *Senjski zbornik* 22 (1995.), 267-292.

KOLAR, Mira. „Presjek kroz život i djelovanje hrvatskog političara dr. Vinka Kriškovića.“ *Senjski zbornik* 23 (1996.), 229-258.

KOLAR, Mira. „Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine.“ *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2/4 (2003.), 57-74.

KOLAR, Mira. „Svilarstvo Đakovštine na početku dvadesetog stoljeća.“ U: *Zbornik muzeja Đakovštine* 8. Ur. Borislav BIJEIĆ. Đakovo: Muzej Đakovštine Đakovo, 2007., 181-206.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira – Elizabeta WAGNER. „Brunšmid i Hoffiller, osnivači moderne sjevernohrvatske arheologije.“ *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch* 15 (2008.), 79-98.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira – Elizabeta WAGNER. „Izidor Kršnjavi i povijesne slike u zagrebačkoj Zlatnoj dvorani u Opatičkoj 10.“ *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 10 (2010.), 273–314.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane.“ *Kolo* 5 (2013.), 111-147.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Kako je Antun Gustav Matoš vidio Križevce 1910. godine. U spomen 100 godišnjice smrti 2014. godine.“ *Cris* XVI/1 (2014.), 7-24.

KOLARIĆ, Aleksandra. „Hrvatska zadnje četvrtine XIX. stoljeća u korespondenciji Tadije Smičiklase.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 18 (2000.), 167-182.

KOLUMBIĆ, Nikica. „Recepcija Marulićeve „Judite“ u kontekstu jubilarne godine 1901.“ *Dani hvarskoga kazališta* 27/1 (2001.), 123-130.

KOMLOSY, Andrea. „Imperial Cohesion, Nation-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy, 1804-1918.“ U: *Nationalizing Empire*. Ur. Stefan BERGER – Alexei MILLER. Budapest-New York: CEU Press, 2015., 396-428.

KONJEVIĆ, Zvonimir. „Osvrt na razvoj obrtničkog školstva u Hrvatskoj.“ *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu* 143/2 (2002.), 187-196.

KORFF, Gottfried. „Mentalität und Kommunikation in der Großstadt. Berliner Notizen zur 'inneren Urbanisierung'.“ U: *Großstadt. Aspekte empirischer Kulturforschung*. Ur. Theodor KOHLMANN – Hermann BAUSINGER. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, 1985., 343-361.

KORUNIĆ, Petar. „Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998.), 9-39.

KORUNIĆ, Petar. „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 31 (1998.), 167-179.

KORUNIĆ, Petar. „Jugoslavenska/južnoslavenska ideja. Sudbina jedne enciklopedijske studije iz 1988. godine.” *Scrinia Slavonica* 9/1 (2009.), 471-518.

KOS, Koraljka. „Razdoblje Vjekoslava Klaića 1890-1920.“ *Arti musices* 9/1-2 (1978.), 81-106.

KOSELLECK, Reinhart. „Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft“. *Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts*. Ur. Werner CONZE. Stuttgart: Klett Cotta, 1972., 10-28.

KOSNICA, Ivan. „Hrvatsko-slavonska pripadnost u Hrvatskoj i Slavoniji u nagodbenom razdoblju.“ *Hrvatska i komparativna javna uprava* 14/2 (2014.), 465-492.

KOŠČAK, Vladimir. „Hrvatska politika 1848/49.“ *Forum* 7/XVI (1968.), 130-159.

KRAŠEVAC, Irena. „Ivan Meštrović und sein Wiener Mäzen Karl Wittgenstein.“ U: *Übergänge und Verflechtungen. Kulturelle Transfers in Fallstudien*. Ur. Gregor KOKORZ i Helga MITTERBAUER. Bern: Peter Lang AG, 2004., 129-145.

KRAŠEVAC, Irena. „Kulturnopovijesni okvir 19. stoljeća i počeci umjetničkog školovanja u Hrvatskoj.“ U: *Zagreb – München. Hrvatsko slikarstvo i Akademija likovnih umjetnosti u Münchenu - zbornik međunarodnog simpozija*. Ur. Irena KRAŠEVAC - Petar PRELOG. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2011., 28-47.

KRAŠEVAC, Irena. „Iso Kršnjavi i Springerova biblioteka za zagrebačku Sveučilišnu knjižnicu.“ *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 212-228.

KRAŠEVAC, Irena – Željka TONKOVIĆ. „Umjetničko umrežavanje putem izložaba u razdoblju rane moderne: sudjelovanje hrvatskih umjetnika na međunarodnim izložbama od 1891. do 1900. godine.“ *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 40 (2016.), 203-217.

KRAŠEVAC, Irena. „Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900.“ U: *Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije*. Ur. Irena KRAŠEVAC – Petra VUGRINEC. Zagreb: Klovićevi dvori, 2017., 23-44.

KRAUS, Nada. „Projekti za zgradu Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu: Izložba u Muzeju grada Zagreba 20. III. – 5. IV. 1967.“ *Čovjek i prostor* 14/170 (1967.), 8-9, 12.

KRESTIĆ, Vasilije. „U Habsburškoj Monarhiji. Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji.“ U: *Istorija srpskog naroda, svezak 6, tom 1*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1983., 375-431.

KROKAR, James P. „National Cultural Centers of the Habsburg Empire Before 1914: Zagreb.“ *Austrian History Yearbook* XIX-XX/1 (1983.-1984.), 119-133.

KRONES, Hartmut. „Wanderung und Kulturaustausch im Habsburgerreich und im südostdeutschen Raum.“ U: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa: Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit*. Sv. 1. Ur. Hans-Werner RAUTENBERG. München: R. Oldenbourg Verlag, 2006., 339-360.

KURELAC, Miroslav. „Ivan Kukuljević Sakcinski - život i djelo.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU* 6-7 (1994.), 101-116.

LASLO, Aleksander. „Modern Architectural Town Planning in Zagreb.“ U: *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937*. Ur. Eve BLAU – Monika PLATZER. München-London-New York: Prestel, 1999., 136-144.

LAUER, Reinhard. „Centar i periferija u multiliterarnim okolnostima.“ U: *Imaginacije prostora. Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*. Ur. Dubravka ORAIĆ TOLIĆ – Ernő KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Disput, 2013., 13-19.

ŽLECAINE AGNEW, Hugh. „The Flyspecks on Palivec's Portrait: Franz Joseph, the Symbols of Monarchy, and Czech Popular Loyalty.“ U: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Ur. Laurence COLE i Daniel UNOWSKY. New York-Oxford: Berghahn Books, 2007., 86-112.

LEČEK, Suzana. „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 123-150.

LEONHARD, Jörn. „Imperial Projections and Piecemeal Realities: Multiethnic Empires and the Experience of Failure in the Nineteenth Century.“ U: *Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization*. Ur. Maurus REINKOWSKI – Gregor THUM. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012., 21-46.

LONČAREVIĆ, Vladimir. „Je li hrvatski književni modernizam bio antikatolički usmjeren? Jedan idejni vidik polemike između „starih“ i „mladih“ u hrvatskoj književnosti na prijelazu između 19. i 20. st.“, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 10 (2016.), 297-311.

LONČARIĆ, Magdalena. „Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj.“ *Historia Varasdiensis: Časopis za varaždinsku povijesnicu* 1 (2011.), 167-182.

LOPAŠIĆ, Radoslav. „Iz izvještaja o primorskim arkivima od god. 1885. podnesena Kralj. zemaljskoj vladi godine 1886.“ *Starine JAZU* 27 (1895.), 216-225.

LUETIĆ, Tihana. „Darovi i darovatelji Arheološkom odjelu Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu od 1868. do 1875. godine.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 34/3 (2001.), 217-264.

LUETIĆ, Tihana. „Šime Ljubić kao upravitelj Zemaljskoga narodnog muzeja u Zagrebu od 1867. do 1878. godine.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu* 19 (2001.), 215-261.

LUETIĆ, Tihana. „Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874.-1914.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 24 (2006.), 199-222.

LJUBOVIĆ, Enver. „Plemićka obitelj Miletić i njihovi grbovi.“ *Senjski zbornik* 35 (2008.), 293-298.

MAGDOLNA, Anna. „Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben.“ *Könyvtari Figyelo* 23/1 (2013.), 91-114.

MAJCEN, Vjekoslav. „Kad je Vjenceslav Novak išao u kino.“ *Hrvatski filmski ljetopis* 10 (1997.), 95-100.

MAJER-BOBETKO, Sanja. „Glazbeni svijet Ivana Zajca.“ *Hrvatska revija* 14/4 (2014.), 51-55.

MALEKOVIĆ, Vladimir. „Historicizam u Hrvatskoj.“ U: *Historicizam u Hrvatskoj*. Knjiga 1. Ur. Vladimir MALEKOVIĆ. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000., 13-41.

MALEKOVIĆ, Vladimir. „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti.“ U: *Secesija u Hrvatskoj*. Ur. Anđelka GALIĆ – Miroslav GAŠPAROVIĆ. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003., 10-13.

MANCE, Ivana. „*Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt* – pitanja stila i popularizacija umjetnosti“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28 (2004.), 324-335.

MANDIĆ HEKMAN, Ivana. „Iz korespondencije Nikole Andrića s Vatroslavom Jagić u razdoblju od 1890. do 1918.“ *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu* 17 (2011.), 77-101.

MARETIĆ, Tomo. „Kako sam postao sveučilišni profesor.“ *Jugoslavenska njiva* VII/4 (1923.), 183-184.

MARINOVIĆ, Marijana. „Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije.“ *Povijest u nastavi* VII/13 (2012.), 27-50.

MARJANOVIĆ, Ivan. „Spaljivanje mađarske zastave u Zagrebu godine 1895.“ *Narodne novine*, 13. i 14. II. 1935.

MARKUS, Tomislav. „Korespondencija Strossmayer-Vojnović: Izabrani dokumenti.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 25 (2007.), 331-383.

MAROEVIĆ, Ivo. „O historicizmu u Zagrebu.“ *Peristil* 20 (1977.), 123-144.

MAROEVIĆ, Ivo. „Muzeji i galerije i čuvanje kulturne baštine u Hrvatskoj u XIX. stoljeću.“ u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. IV: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Mislav JEŽIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2009., 245-252.

MAROEVIĆ, Tonko. „Hrvatski salon: i institucija i provokacija.“ U: *Hrvatski salon: 1898*. Ur. Lea UKRAINČIK. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1998., 29-36.

MAROEVIĆ, Tonko. „Slikarstvo u Hrvatskoj u XIX. stoljeću.“ U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. IV: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Mislav JEŽIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2009., 511-565.

MARUŠEVSKI, Mihajlo. „Dan u mreži.“ *Hrvatski književni list*, 1. III. 1969.

MARUŠEVSKI, Olga. „Izidor Kršnjavi i hrvatska kultura.“ *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba* 12 (1985.), 217-246.

MARUŠEVSKI, Olga. „U povodu „Zapisaka“ I. Kršnjavoga.“ *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1898-1901.

MARUŠEVSKI, Olga. „Školski forum Ise Kršnjavoga.“ *Studije Muzeja Mimara* 8. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1992., 6-23.

MARUŠEVSKI, Olga. „Prosvjetni program Ise Kršnjavog.“ U: *Sto godina „Školskog foruma“ Izidora Kršnjavoga*. Ur. Tugomir LUKŠIĆ et al. Zagreb: Muzej Mimara, 1995., 10.

MARUŠEVSKI, Olga. „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, ur. Damir BARBARIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 197-228.

MARUŠEVSKI, Olga. „Gradnja Umjetničkog paviljona: Okrunjeni trg (skica za povijest gradnje umjetničkog paviljona, 1896-1898).“ U: *Hrvatski salon: 1898*. Ur. Lea UKRAINČIK. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1998., 254-273.

MATIJEVIĆ, Zlatko – Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ – Stjepan LALJAK. „Bilo je to godine devetsto i treće...“ *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 592-593.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Dr. Ivan pl. Bojničić (1858.-1925.). U prigodi 150. obljetnice rođenja.“ *Arhivski vjesnik* 51 (2008.), 569-589.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha.“ *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije* III/6 (2008.), 11-21.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije.“ *Časopis za suvremenu povijest* 29/3 (1997.), 469-489.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću – fragment poznavanja hrvatskih secesionista.“ *Godišnjak Pilar* 2 (2002.), 33-40.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji.“ *Povijest u nastavi* I/1 (2003.), 37-47.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Pregled razvoja hrvatskog društva 1868.-1918.“ U: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*. Ur. Milan KRUHEK. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004., 329-333.

MATKOVIĆ, Stjepan – Ines SABOTIĆ. „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.“ *Društvena istraživanja* 14/1-2 (2005.), 157-183.

MATKOVIĆ, Stjepan – Zlatko MATIJEVIĆ. „Hrvatski doktor Faust: u prigodi 85. godišnjice smrti dr. Isidora Kršnjavog (1927.-2012.).“ *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije*, VII/13 (2012.), 203-209.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Ivo Pilar i naprednjaštvo.“ *Pilar - časopis za društvene i humanističke studije* 8/15-16 (2013.), 69-112.

MÉLONIO, Françoise. „La culture, affaire d' État? La politique culturelle des libéraux dans la première moitié du XIXe siècle.“ U: *La production de l'immatériel: théories, représentations et pratiques de la culture au XIXe siècle*. Ur. Jean-Yves MOLLIÉ – Philippe RÉGNIER – Alain VAILLANT. Saint-Étienne: Université de Saint-Étienne, 2008., 29-38.

METESI DERONJIĆ, Željka. „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar.“ *Cris* XI/1 (2009.), 229-237.

MIDDELL, Matthias. „Kulturtransfer und historische Komparatistik. Thesen zu ihrem Verhältnis.“ *Comparativ* 10 (2000.), 7-41.

MIDDELL, Matthias. „Von Wechselseitigkeit der Kulturen im Austausch: Das Konzept des Kulturtransfers in verschiedenen Vorschungskontexten.“ U: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*. Ur. Andrea LANGER i Georg MICHELS. Stuttgart: Fritz Steiner Verlag, 2001., 15-51.

MIDDELL, Matthias. „Kulturtransfer und transnationale Geschichte.“ U: *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte: Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*. Ur. Matthias MIDDELL. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007., 49-72.

MILETA, Silvestar. „Preteča komunističkog pokreta: Socijalna demokracija u Hrvatskoj i Slavoniji 1890.-1914. i njena veza s građanskim opcijama napredne omladine i Hrvatske napredne stranke.“ *Pro tempore* 10/11 (2016.), 440-461.

MIRNIK, Ivan – Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ. „Liber lintevs Zagrebiensis.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 19/1 (1986.), 41-72.

MIRNIK, Ivan. „Ljubić i Kršnjavi.“ U: „*Naš museum*“: zbornik radova sa znanstvenog skupa. Ur. Josip BALABANIĆ et al. Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej-Hrvatski povijesni muzej-Hrvatski arheološki muzej, 1998., 233-243.

MIRNIK, Ivan. „Četiri primjerka karolinškog novca u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu.“ *Starohrvatska prosvjeta* III/34 (2007.), 89-104.

MIRNIK, Ivan. „Insignije Sveučilišta u Zagrebu.“ U: *Zgrada Sveučilišta u Zagrebu. Postojanost i mijene*. Ur. Snješka KNEŽEVIĆ. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2010., 326-344.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Godina 1903. u Hrvatskoj u hrvatskim udžbenicima.“ *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 735-751.

MODRIĆ-BLIVAJS, Dunja. „Oblikovanje nastavnih programa iz povijesti u Khuenovo doba.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 39 (2007.), 119-141.

MORSCHER, Edgar. „Robert Zimmermann – der Vermittler von Bolzanos Gedankengut? Zerstörung einer Legende.“ U: *Bolzano und die österreichische Geistesgeschichte*. Ur. Heinrich GANTHALER – Otto NEUMAIER. St. Augustin: Academia, 1997., 145-236.

MUCIĆ, Dragan. „Osnivanje osječkog kazališta 1907. u kontekstu hrvatske kulture.“ *Dani hvarškoga kazališta, moderna – eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru* 7/1 (1980.), 95-106.

NÉMETH, András. „A chapter in the history of an ambivalent relationship. Connections between the »new education movement« outside the universities and academic pedagogy in Hungary.“ U: *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational Sciences*. Ur. Rita HOFSTETTER – Bernard SCHNEUWLY. Bern-Berlin etc.: Peter Lang, 2006., 169-189.

NEUBAUER, John. „National operas in East-Central Europe.“ U: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Vol. 1. Ur. Marcel CORNIS-POPE – John NEUBAUER. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2004., 514-523.

NIERHAUS, Andreas. „Die imperiale Residenz als öffentlicher Monumentalbau.“ U: *Die Wiener Hofburg und der Residenzbau in Mitteleuropa im 19. Jahrhundert*. Ur. Werner TELESKO – Richard KURDIOVSKY – Andreas NIERHAUS. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010., 143-166.

O'MALLEY, Michael. „Practicing Cultural History.“ U: *The Cultural Turn in U. S. History: Past, Present, and Future*. Ur. James W. COOK et al. Chicago: University of Chicago Press, 2012., 59-62.

OBAD ŠĆITAROCI, Mladen – Bojana OBAD ŠĆITAROCI. „Dvorci i perivoji – nuštarski vlastelinski sklop s velikim perivojem.“ *Građevinar* 52/10 (2000.), 611-616.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. „Otvaranje ženskog Liceja u Zagrebu.“ *Povijest u nastavi* 4/VIII (2007.), 147-176.

OSTAJMER, Branko. „Izbor narodnog zastupnika u Đakovu 1884.“ *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 391-412.

OSTAJMER, Branko. „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma.“ U: *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*. Knj. 1. Ur. Božo BIŠKUPIĆ et al. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009., 390-397.

OSTAJMER, Branko. „Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru u Budimpešti (1868.-1918).“ U: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Ur. Pál FODOR i Dinko ŠOKČEVIĆ. Budimpešta: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti-Hrvatski institut za povijest, 2015., 471-478.

OSTAJMER, Branko. „Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885).“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 25-42.

OŠTRIĆ, Vlado. „Nekoliko knjiga o počecima moderne Hrvatske (M. Gross, P. Korunić, I. Kršnjavi). Prinosi raspravama o njima.“ *Časopis za suvremenu povijest* 22/3 (1990.), 129-143.

OTTILLINGER, Eva B. „Gottfried Semper, Jakob von Falke und das englische Vorbild“. U: *Gottfried Semper und Wien: die Wirkung des Architekten auf "Wissenschaft, Industrie und Kunst"*. Ur. Rainald FRANZ – Andreas NIERHAUS. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007., 39-50.

PADOVAN, Ivo. „Predgovor“, U: *Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer: ogledi*. Ur. Ivo PADOVAN. Zagreb: HAZU, 1995., 7.

PALLÓ, Gábor. „Genres of Popular Science: Urania and the Scientific Theatre.“ U: *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*. Ur. Faidra PAPANELOPOULOU et al. Burlington: Ashgate Publishing, 2009., 157-174.

PAPIĆ-BOGADI, Valentina – Ivan PEKLIĆ. „Kazališna umjetnost i Franjo Marković, s posebnim osvrtom na recepciju u novinama na njemačkom jeziku.“ *Podravina* 11/21 (2012.), 77-97.

PARNICA, Robert. „Filantropija u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća (zaklade u javnom i privatnom životu).“ *Historijski zbornik* 53 (2000.), 101-124.

PAUŠEK-BAŽDAR, Snježana. „Prirodnoznanstvena sredina u doba hrvatske moderne.“ *Dani hvarskoga kazališta, Književnost i kazalište hrvatske moderne* 28 (2002.), 237-246.

PAVEŠKOVIĆ, Antun. „Moderna i tradicija.“ U: *Dani hvarškoga kazališta. Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*. Ur. Nikola BATUŠIĆ et al. Zagreb-Split: Književni krug, 2001., 37-46.

PEDERIN, Ivan. „Uloga njemačke književnosti u borbama Starih i Mladih u 'Viencu'“. *Croatica et Slavica Iadertina* 1 (2005.), 267-289.

PEDERIN, Ivan. „Osječka građanska i cionistička književnica Vilma Vukelić.“ *Zadarska smotra* 3 (2015.), 15-34.

PERIĆ, Ana – Ivo PERIĆ, „Narodne novine 1835.-2005. Povijesni prikaz“, u: *Narodne novine. Zbornik uz obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.-2005*. Zagreb: Narodne novine, 2005., 21-161.

PEKLIĆ, Ivan. „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog.“ *Podravina* 3-5 (2004.), 71-88.

PEKLIĆ, Ivan. „Korespondencija Metel Ožegović – Franjo Marković.“ *Cris* XIV/1 (2012.), 87-101.

PEKLIĆ, Ivan. „Franjo Marković: Sveučilište kao duhovna lađa naroda.“ *Filozofska istraživanja* 131/33 (2013.), 493-508.

PERŠIĆ, Ivan. „50-godišnjica dolaska bana Khuena u Zagreb.“ *Jutarnji list*, 31. XII. 1933.

PERUŠIĆ, Mladen. „Gradnje i obnove umjetničkog paviljona u Zagrebu.“ *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 6 (2015.), 183-206.

PETRANOVIĆ, Martina. „Prvi koraci hrvatske kostimografije.“ *Dani hrvatskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 34/1 (2008.), 265-280.

PETROVIĆ, Tihana. „Iso Kršnjavi kao etnograf.“ *Etnološka tribina* 15 (1992.), 149-156.

PETROVIĆ LEŠ, Tihana. „Kršnjavi i organizirano kućno rukotvorstvo u Hrvatskoj: lepoglavsko čipkarstvo.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 279-292.

PETTAN, Hubert. „Ivan Zajc – utemeljitelj i prvi ravnatelj zagrebačke opere.“ U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832-1914)*. Ur. Lovro ŽUPANOVIĆ. Zagreb: JAZU, 1982., 41-54.

POLLARD, Sidney. „The Peripheral European Countries in the 19th Century.“ U: *Uneven Development in Europe 1918-1939*. Ur. Jean BATOU – Thomas DAVID. Geneve: Librairie Droz, 1998., 59-83.

POSAVAC, Zlatko. „Ususret estetičkom psihologizmu moderne.“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 29-30 (1989.), 7-43.

POSAVAC, Zlatko. „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza moderne.“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31-32 (1990.), 79-118.

PREINERSTORFER, Rudolf. „Ivan Kukuljević Sakcinskis Archivforschungen in Wien.“ U: *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*. Ur. Tihomil MAŠTROVIĆ. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 472-481.

PRELOG, Milan. „Problem valorizacije u historiji umjetnosti naše zemlje.“ *Život umjetnosti* 1 (1966.), 5-14.

PRELOG, Milan. „Kultura i razvoj grada.“ U: *Zagrebački sabor kulture*. Ur. Lovro LISIČIĆ – Stanko POSAVEC. Zagreb: SIZ-ovi i USIZ kulture grada Zagreba, 1986., 23-25.

PRELOG, Petar. „Artikulacija moderniteta. Institucije, secesije, publika.“ U: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975*. Ur. Ljiljana KOLEŠNIK – Petar PRELOG. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012., 11-39.

PREMERL, Tomislav. „Zagrebačka prvostolnica. Restauracija kao metoda građenja.“ U: *Historicizam u Hrvatskoj*. Knjiga 1. Ur. Vladimir MALEKOVIĆ. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000., 63-72.

PRIBIĆ, Branka R. „Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1/1-2 (1969.), 115-138.

PRIBIĆ, Branka R. „Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895-1903.“ *Časopis za suvremenu povijest* 4/1 (1972.), 87-129.

PUTTKAMER, Joachim von. „Alltägliche Inszenierungen. Kirchliche und nationale Schulfeste in Ungarn 1867-1914.“ U: *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Ur. Martin SCHULZE WESSEL. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006., 141-152.

QUIEN, Enes. „Odnos kipara Rudolfa Valdeca i dr. Ise Kršnjavija.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 394-407.

RACKO, Ljerka. „Pokret hrvatske moderne u historiografiji.“ *Historijski zbornik* 36 (1983.), 1-31.

RACKO, Ljerka. „Spaljivanje mađarske zastave 1895. god. u Zagrebu.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23 (1990.), 233-246.

RAMPLEY, Matthew. „Art History and the Politics of Empire: Rethinking the Vienna School.“ *The Art Bulletin* 91/4 (2009.), 446-462.

RAMPLEY, Matthew. „Design Reform in the Habsburg Empire: Technology, Aesthetics and Ideology.“ *Journal of Design History* 23/3 (2010.), 247-264.

RAVLIĆ, Jakša. „Ilirska čitaonica u Zagrebu.“ *Historijski zbornik* 16 (1963.), 159-215.

REICHARDT, Rolf i Hans-Jürgen LÜSEBRINK. *Histoire des concepts et transferts culturels, 1770-1815. Note sur une recherche, Genèses* 14 (1994.). 27-41.

REITER, Clara. „Vermittler zwischen West und Ost: Hofdolmetscher am Habsburger Hof (1650-1800).“ U: *Politische Kommunikation zwischen Imperien*. Ur. Gunda BARTH-SCALMANI – Harriet RUDOLPH – Christian STEPPAN. Innsbruck: Studien Verlag, 2013., 257-273.

REUTER, Thomas. „Kraft und Schönheit. Körperkultur als Kulturkritik.“ U: *Kulturelle Enteignung - Die Moderne als Bedrohung: Kulturelle Moderne und bildungsbürgerliche Semantik I*. Ur. Georg BOLLENBECK – Werner KÖSTER. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003., 150-160.

REVEL, Jacques. „Micro-analyse et construction du social.“ U: *Jeux d' échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Ur. Jacques REVEL. Paris: EHESS-Gallimard-Seuil, 1996., 15-36.

REVEL, Jacques. „Un exercice de désorientation: *Blow up*.“ U: *De l'histoire au cinéma*. Ur. Antoine DE BAECQUE – Christian DELAGE. Bruxelles: Éditions Complexe, 1998., 99-110.

RHODES, R. Colbert. „Emile Durkheim and the Historical Thought of Marc Bloch.“ U: *The Annales School: Critical Assessments*. Sv. 4. Ur. Stuart CLARK. London-New York: Routledge, 1999., 110-137.

RIMAC, Marko. „Etnička i socijalna struktura Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine.“ *Zbornik Odsjeka povijesnih društvenih znanosti HAZU* 25 (2007.), 225-294.

ROKSANDIĆ, Drago. „Kontroverza Kršnjavi.“ *Danas* 23. XII. 1986., 35-36.

ROKSANDIĆ, Drago. „Znanstvena rasprava Modernizacija Hrvatske između politike i kulture. Organizirana u povodu objavljivanja knjiga Ise Kršnjavog »Zapisci iza kulisa hrvatske politike«. Ivan Krtalić, ur. Zagreb, 20. ožujka 1987.“ *Naše teme* 23/7-8 (1989.), 1885 – 1896.

RONČEVIĆ ELEZOVIĆ, Ivana. „Izidor Kršnjavi i putovanje u Italiju.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 437-454.

SABOTIĆ, Ines. „The Coffeehouse in Zagreb at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries.“ U: *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture*, ur. Charlotte ASHBY – Tag GRONBERG – Simon SHAW-MILLER. New York: Berghahn Books, 2013., 122-137.

SAMARDŽIJA, Marko. „Pogovor.“ U: Ivan BROZ, *Hrvatski pravopis*. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2014., 145-182.

SARIĆ, Nikolina. „Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti“. *Pro tempore* 6/7 (2009.), 18-23.

SARIĆ, Nikolina – Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. „Između 'tri neprijatelja': Theodor von Sickel (1908.-2008.).“ *Pro tempore* 6-7 (2009.), 380-389.

SCHULZ, Andreas. „Der Aufstieg der »vierten Gewalt«. Medien, Politik und Öffentlichkeit im Zeitalter der Massenkommunikation.“ *Historische Zeitschrift* 270 (2000.), 65-97.

SENKER, Boris. „Velika glumačka imena u doba moderne.“ *Dani hvarškoga kazališta* 7/1 (1980.), 48-64.

SHEDEL, James. „*Fin de Siècle* or *Jahrhundertwende*. *The Question of an Austrian Sonderweg*.“ U: *Rethinking Vienna 1900*. Ur. Steven BELLER. New York: Berghahn Books, 2001., 80-104.

SHEK BRNARDIĆ, Teodora. „Josip Matasović (1892.-1962.) – pravaški uskrisitelj ranonovovjekovne hrvatske kulture.“ U: *Iz galantnog stoljeća (kulturnohistorijski fragmenti)*. Ur. Branimir DONAT. Zagreb: Dora Krupićeva, 2008., 53-95.

SIMONČIĆ, Katarina Nina. „Odjevna proizvodnja Zagreba u razdoblju secesije.“ *Zbornik - Muzej primenjene umetnosti* 7 (2011.), 41-52.

SIROTKOVIĆ, Hodimir. „Organizacija Sabora Hrvatske i Slavonije u nagodbenom razdoblju (1868-1918).“ *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991.-1992.), 21-30.

SIROTKOVIĆ, Hodimir. „Život i djelo đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera.“ U: *Josip Juraj Strossmayer 1815.-1905. Zbornik radova*. Ur. Franjo ŠANJEK. Zagreb: HAZU, 2006., 25-34.

SKED, Alan. „Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire.“ *Transactions of the Royal Historical Society* 5/31(1981.), 175-193.

SOMOGYI, Éva. „Hrvatska u zajedničkom sustavu.“ U: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*. Ur. Milan KRUHEK. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004., 263-268.

SPIEGEL, Gabrielle M. „In the Mirror's Eye: The Writing of Medieval History in America.“ U: *Imagined Histories: American Historians Interpret the Past*. Ur. Anthony MOLHO – Gordon S. WOOD. New Jersey: Princeton University Press, 1998., 238-262.

STAHULJAK, Tihomil. „Arhitektura u XX. stoljeću u Hrvatskoj.“ U: *Naša domovina*. Sv. 2. Ur. Filip LUKAS. Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943., 713–714.

STANČIĆ, Nikša. „Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike.“ U: *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer*. Ur. Franjo ŠANJEK. Zagreb: HAZU, 2006., 35-50.

STANČIĆ, Nikša. „Josip Juraj Strossmayer u hrvatskoj politici.“ *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 535 (2018.), 11-36.

STEIDL, Annemarie. „Ein ewiges Hin und Her. Kontinentale, transatlantische und lokale Migrationsrouten in der Spätphase der Habsburgermonarchie.“ *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 19/1 (2008.), 15-42.

STEINBERG, Hans-Josef. „Karl Lamprecht“. U: *Deutsche Historiker*. Sv. 3. Ur. Hans-Ulrich WEHLER. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973., 58-68.

STEPANIĆ, Željko. „Hrvatsko pomorsko nazivlje od polovine 19. stoljeća do sloma Austro-Ugarske Monarhije.“ *Naše more* 53/1-2 (2006.), 63-76.

STIPETIĆ, Vladimir. „Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800.-1914.).“ U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. Sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Mislav JEŽIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2009., 13-24.

STRAJNIĆ, Kosta. „Si tacuisses.“ *Hrvatski pokret* 25 (1913.), 2-3.

STRČIĆ, Petar. „Sporna kritičnost izdanja 'Zapisaka'.“, *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1888-1890.

STRČIĆ, Petar. „Ravnatelj Akademijina arhiva Tadija Smičiklas i novopronađena građa u njemu.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 18 (2001.), 127-144.

STRECHA, Mario. „O pitanju utjecaja Bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 79-88.

STRECHA, Mario. „Franjo Josip prvi (1848-1916).“ *Kolo* 12/3 (2002.), 353-384.

STRECHA, Mario. „O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću.“ *Povijest u nastavi* 6 (2005.), 103-116.

SURMAN, Jan. „Science and Its Publics: Internationality and National Languages in Central Europe.“ U: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848-1918*. Ur. Mitchell G. ASH - Jan SURMAN. London: Palgrave Macmillan, 2012., 30-56.

SURMAN, Jan. „Imperiale go-betweeners. Józef Dietl und Tomáš Garrigue Masaryk zwischen Imperium, Wissenschaft und Nationalpolitik.“ U: *Eliten im Vielvölkerreich/Elites and Empire*. Ur. Tim BUCHEN – Malte ROLF. Berlin/Boston: De Gruyter; München: Oldenbourg, 2015., 314-321.

SURMAN, Jan. „The Circulation of Scientific Knowledge in the Late Habsburg Monarchy: Multicultural Perspectives on Imperial Scholarship.“ *Austrian History Yearbook* 46 (2015.), 163-182.

SZABO, Agneza. „Banska Hrvatska u doba bana Khuen-Héderváryja.“ U: *Povijest Hrvata*. Knj. 2. Ur. Mirko VALENTIĆ – Lovorka ČORALIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2005., 530-540.

SZABO, Agneza. „Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.), 587-608.

SZABO, Agneza. „Razvoj osnovnoga i srednjega školstva od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća.“ U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. Sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Mislav JEŽIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 2009., 223-231.

SZÉCHENYI, Ágnes. „Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1918) korában a magyar irodalom tükrében.“ U: *Választások és kényszerek Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában*. Ur. Magdolna BALOGH. Budapest: reciti, 2015., 29-52.

SZÉKELY, Miklós. „A Capital in the Margins: Concepts for a Budapest Universal Exhibition between 1867 and 1917.“ U: *Cultures of International Exhibitions 1840-1940: Great Exhibitions in the Margins*. Ur. Marta FILIPOVÁ. Farnham: Ashgate, 2015., 23-44.

SZIMON-SZABÓ, Ágnes. „Nach- und Raubdrucke deutscher Originalwerke als maßgebende Medien der Herausbildung eines Deutsch lesenden Publikums um 1800 in Siebenbürgen.“ *Ungarn-Jahrbuch* 29 (2009.), 99-109.

ŠEGA, Rudolf. „Iz prošlosti Hrvatskog Konservatorija.“ *Sveta Cecilija* 37/3 (1943.), 93-95.

ŠEGREGUR, Domagoj. „Stvaranje Strossmayerove galerije.“ *Cris* 14/1 (2012.), 429-436.

ŠEGVIĆ, Kerubin. „Jedna velika književna potreba.“ *Glas Matice hrvatske* IV/1909., br. 18-20, 142-145.

ŠEGVIĆ, Neven. „Arhitektonska „moderna“ u Hrvatskoj.“ *Republika* 8/3 (1952.), 179-186.

ŠICEL, Miroslav. „O estetskom sustavu I. Kršnjavoga.“ *Naše teme* 33/7-8 (1989.), 1891-1892.

ŠICEL, Miroslav. „Pretpreporodni programski nagovještaji ilirskog pokreta.“ *Dani hvarškoga kazališta* 23/1 (2013.), 25-34.

ŠIDAK, Jaroslav. „In memoriam: Dr. Josip Matasović (Vrpolje, 18. VIII. 1892 – Zagreb 10. II. 1962)“, *Historijski zbornik* 15 (1962.), 347-351.

ŠIDAK, Jaroslav. „Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790-1827).“ *Historijski zbornik* 23-24/1 (1980.-1981.), 51-98.

ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. „Josip Matasović o Habsburgovcima.“ U: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*. Ur. Suzana LEČEK. Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013., 373-389.

ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. „Peripherie und Zentrum: Zagreb im 19. Jahrhundert aus einer anderen Perspektive.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 59-93.

ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. „Monarhijske stvari: na tragovima srednjoeuropske materijalne kulture s kraja 19. stoljeća – slučaj posjeta Zagreba Franje Josipa I. 1895. godine.“ *Pro tempore* 12 (2017.), 75-99.

Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ – Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Duh moderne: od kulture življenja do kulture smrti. Fenomen samoubojstva u Europi i Hrvatskoj.“ U: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti*. Ur. Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA – Drago ROKSANDIĆ. Zagreb: FF-Press, 2018., 421-449.

ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Nikolina. „Sich im besten Licht zeigen: Kroatien und Slawonien auf der Millenniumsausstellung in Budapest 1896.“ U: *The Entangled Histories of Vienna Zagreb and Budapest (18th-20th century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 179-214.

ŠIMIĆ, Antun Branko. „Proljećni Salon. Epilog doktoru Kršnjavomu.“ *Vijavica* 1/2 (1917.), 4-5.

ŠIŠIĆ, Ferdo. „Dr. Konstantin knez Vojnović Užički.“ *Ljetopis JAZU za godinu 1909*. Sv. 24 (1910.), 75-101.

ŠMIT, Krunoslav. „Vrtna i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama.“ *Prostor* 5/1 (1997.), 97-120.

ŠOKČEVIĆ, Dinko. „Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god).“ *Časopis za suvremenu povijest* 37/3 (2005.) 3, 665–678.

ŠTAIF, Jiří. „Die drei Ebenen der Kulturpolitik der böhmischen Stände vor 1848: Theater, Museum und die Patriotisch-ökonomische Gesellschaft in Prag.“ U: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*. Ur. Philipp THER. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag/München: Oldenbourg Verlag, 2012., 191-210.

ŠTULHOFER, Ariana – Iva MURAJ. „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu.“ *Prostor* 14 (2006.), 43-52.

ŠVACOV, Vladan. „Franjo Marković.“ *T & T: Theater & Theorie = teatar & teorija = theater & theory* 1/2 (1995.), 27-47.

ŠVOGER, Vlasta. „Izidor Kršnjavi u listovima na njemačkom jeziku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 121-133.

TATARIN, Milovan. „Janko Ibler – kritičar i romanopisac.“ *Dani hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 26/1 (2000.), 173-190.

TELESKO, Werner. „Colonialism without Colonies: The Civilizing Missions in the Habsburg Empire.“ U: *Cultural Heritage as Civilizing Mission: From Decay to Recovery*. Ur. Michael FALSER. New York: Springer, 2015., 35-48.

THER, Philipp. „Einführung in die Kulturpolitik der kontinentalen Imperien.“ U: *Kulturpolitik und Theater. Die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*. Ur. Philipp THER. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012., 7-19.

TUKSAR, Stanislav. „Za i protiv Hanslicka.“ U: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*. Prir. Damir BARBARIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1997., 171-194.

TURKALJ, Jasna. „Gavro Grünhut – pravaški nakladnik, publicist i agitator.“ *Časopis za suvremenu povijest* 35/3 (2003.), 921-942.

TURKALJ, Jasna. „Pohvale i kazne 'krasnom spolu' zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih.“ *Časopis za suvremenu povijest* 41/1 (2009.), 171-193.

UJEVIĆ, Mate. „Khuenova vladavina u Hrvatskoj.“ *Luč* 30/5 (1935.), 7-8.

UNOWSKY, Daniel. „Staging Habsburg Patriotism: Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee.“ U: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Ur. Pieter M. JUDSON i Marsha L. ROZENBILT. New York: Berghahn Books, 2005., 141-156.

VALENTIĆ, Mirko. „O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću.“ *Historijski zbornik* 17 (1964.), 359-383.

VALENTIĆ, Mirko. „Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX. stoljeću.“ *Povijesni prilozi* 9 (1990.), 37-84.

VIDMAR, Josip. „Registratura Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade 1869-1918.“ *Arhivski vjesnik* I/1 (1958.), 411-445.

VLAISAVLJEVIĆ, Dajana. „Münchensko školovanje i talijanska putovanja Ise Kršnjavija.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 455-460.

VOLNER, Hrvoje. „Drvena industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine.“ *Historijski zbornik* 65/2 (2012.), 453-476.

VRANIĆ, Igor. „The Problem of Top-down Empire Building – the Last Kronprinzenwerk Volume on Croatia-Slavonia.“ *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (2017.), 79-96.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Udio građanstva u županijskim skupštinama u sjevernoj Hrvatskoj pred Prvi svjetski rat.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 113-122.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Historiografija o 19. stoljeću.“ *Historijski zbornik* 52 (1999.), 179-185.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Hrvatsko-mađarski odnosi 1868.-1918.“ U: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.: zbornik radova*. Ur. Milan KRUHEK. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004., 269-279.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Croatian Student Societies in Vienna in the 19th Century.“ U: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*. Ur. Iskra IVELJIĆ. Zagreb: FF Press, 2015., 357-379.

VUGRINEC, Petra. „Slikari u atelijeru. Međusobno portretiranje Vlahe Bukovca i Bele Csikosa Sesije i umjetnička djela nastala u njihovim prvima zagrebačkim atelijerima.“ *Peristil* 58 (2015.), 121-134.

VUGRINEC, Petra. „Hrvatski salon i bečka secesija: slikarstvo u Zagrebu i Beču oko 1900.“ U: *Izazov moderne: Zagreb-Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije*. Ur. Irena KRAŠEVAC – Petra VUGRINEC. Zagreb: Klovićevi dvori, 2017., 57-124.

VUJIĆ, Žarka. „Izidor Kršnjavi – pionir muzealne znanosti u Hrvatskoj.“ *Muzeologija* 46 (2012.), 9-35.

VUKIČEVIĆ, Marko. „Iso Kršnjavi – ban Khuen-Héderváry: politika u svjetlu događaja.“ U: *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Ur. Ivana MANCE – Zlatko MATIJEVIĆ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015., 43-47.

WAGNER, Bernd. „Kulturpolitik: Der Begriff.“ *Kulturpolitische Mitteilungen* 110/III (2010.), 74-76.

WERNER, Michael– Bénédicte ZIMMERMANN. „Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité.“ *Annales HSS* (2003.), 7-36.

WERNER, Michael i Peter SCHÖTTLER. „Transferts, voyages, transactions.“ *Genèses* 14 (1994.), 2-3.

WERNER, Michael. „A propos de la réception de Hegel et de Schelling en France dans les années 1840.“ U: *De Lessing à Heine: un siècle de relations littéraires et intellectuelles entre la France et l’Allemagne*. Ur. Jean MOES i Jean-Marie VALENTIN. Paris: Didier Erudition, 1985., 277-291.

- WILDER, Većeslav. „Masaryk prema nama.“ *Jugoslavenska obnova-njiva* 5 (1920.), 84-87.
- WOHINZ, Josef W. „Nikola Tesla – ein genialer 'Elektirker'.“ U: *Naturwissenschaft, Medizin und Technik aus Graz: Entdeckungen und Erfindungen aus fünf Jahrhunderten*. Ur. Karl ACHAM. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2007., 167-184.
- WOLF, Michaela. „Histoire croisée“. U: *Researching Translation and Interpreting*. Ur. Claudia V. ANGELELLI – Brian James BAER. London-New York: Routledge, 2016., 229-235.
- ZADRO, Dejan. „Iz korespondencije Ćire Truhelke i Isidora Kršnjavog.“ *Građa arhiva Bosne i Hercegovine* 4/4 (2012.), 97-153.
- ZANINOVIĆ, Marin. „Stoljeće nastave arheologije u Hrvatskoj.“ *Opuscula Archeologica* 17/1 (1993.), 15-25.
- ZENKO, Franjo. „Filozofija na novoosnovanom Sveučilištu u Zagrebu (1874) na prijelomu stoljeća.“ U: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*. Prir. Damir BARBARIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1997., 38-60.
- ZUPPA, Vjieran. „Bilježnica. Izvještaj, u par crta, za projekt: „Kulturna politika RH 2000.-2004.“, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 61 (2001.), 75-88.
- ŽIMBREK, Ladislav. „Sedamdeset godišnjica Ljube Babića Đalskog - Pronevjereni ideali.“ U: *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom: (1887-1945)*. Ur. Branimir DONAT. Zagreb-Zabok: Dora Krupičeva-Matica hrvatska, 1997., 242-251.
- ŽUPAN, Dinko. „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875. – 1885.).“ *Scrinia Slavonica* 2 (2002.), 277-292.
- ŽUPAN, Dinko. „Živio svijetli ban!“ Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“ *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 212-225.
- ŽUPAN, Dinko. „Od Burckhardtove kulturne povijesti do nove kulturne povijesti pa natrag“. U: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*. Ur. Suzana LEČEK. Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, 2013., 19-30.
- ŽUPAN, Dinko. „Mažuranićeve reforma pučkog školstva.“ U: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*. Ur. Dalibor ČEPULO – Tea ROGIĆ MUSA – Drago ROKSANDIĆ. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019., 265-282.

IV.4.4. Internetski izvori

„Jesmo li svi mi neprijatelji države ako podržavamo novi pravopis“. *Jutarnji list*, 26. IV. 2013.

BAČMAGA, Ivan. „Što je povijest Matošu?“ *Kolo* 2 (2015.). Dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/460/%C5%A0to%20je%20povijest%20Mato%C5%A1u%3F/> (pristup ostvaren: 11.III. 2016.).

GALOVIĆ, Krešimir. „Izidor Kršnjavi i prva hrvatska moderna – kritička razmišljanja“. Dostupno na: kgalovic.blogspot.hr/2015/03/izidor-krsnjavi-i-prva-hrvatska-moderna.html (pristup ostvaren: 10. III. 2016.).

HITREC, Hrvoje. „Hrvatske kronike“. Dostupno na: <http://www.hkv.hr/izdvojeno/komentari/hhitrec/15001-h-hitrec-nije-slucajno-da-se-opet-cesto-spomnije-khuen-hedervary.html> (pristup ostvaren 11. I. 2016.).

MATKOVIĆ, Stjepan i Dinko ŠOKČEVIĆ. s.v. „Khuen Héderváry, Károly (Dragutin, Karlo, Karl)“, *Hrvatski bibliografski leksikon*, dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> (veza uspostavljena 1. VIII. 2014.).

RÜSEN, Jörn. „Kultura daje smisao. Orijentacija između jučer i sutra“. Objavljeno na stranicama historiografija.hr: <http://www.historiografija.hr/prikazi.php?id=236026> (pristup ostvaren: 11.II. 2016.).

STANČIĆ, Nikša. „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija“, *Kolo* 3 (2007.). Dostupno na: <http://goo.gl/sGMPCt> (pristup ostvaren 15. I. 2016.).

SZABO, Agneza. „Grof Janko Drašković u doba uspona hrvatske preporodne politike od 1790. do 1848.“, *Kolo* 3 (2007.). Dostupno na: <http://goo.gl/DPvxff>. (pristup ostvaren: 24. II. 2016.).

VELIĆ, Ivo. s.v. „Kišpatic, Mijo (Mišo)“. *Hrvatski bibliografski leksikon*. Dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=209>.

IV.4.5. Enciklopedijske natuknice

„Khuen Héderváry, Károly Graf, Politiker“. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*. Svezak 3, 318.

BATUŠIĆ, Slavko. s. v. „Polić, Martin (1850-1903), Journalist.“ *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Sv. 8.

FISCH, Jörg. s. v. „Zivilisation, Kultur“. U: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politische-sozialen Sprace in Deutschland*. Sv. 7. Ur. Reinhart KOSELLECK. Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.

HAMANN, Brigitte (ur.). s. v. „Leopold Salvator“. U: *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon*. Wien-München: Amalthea, 2001.

RITTER, Harry s. v. „Culture“. U: *Dictionary of Concepts in History*. New York-Westport-London: Greenwood Press, 1986.

RÜSEN, Jörn. „Jacob Burckhardt.“ U: *Deutsche Historiker*. Sv. 3. Ur. Hans-Ulrich WEHLER. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973., 241-262.

s. v. „Khuen-Héderváryj, Károly“. U: *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York: Routledge, 2015., 455.

ŠIDAK, Jaroslav. s. v. „Polić Martin.“ U: *Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 6. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965.

V. SAŽETAK

Razdoblje vladavine bana Károlyja Khuen-Héderváryja obilježilo je u hrvatskoj povijesti jedan veći period 19. stoljeća – od 1883. do 1903. godine. Starija je historiografija to razdoblje smatrala izrazito negativnim periodom u hrvatskoj povijesti, a iako se već neko vrijeme takvo gledanje počelo dekonstruirati, i dalje ovaj period pati od nedostatka sustavnih istraživanja. Ovaj doktorski rad analizira kulturne čimbenike koji su u vrijeme vladavine bana Khuen-Héderváryja vrlo jasno utjecali na razvitak važnih institucija kulture i znanosti u Trojednoj Kraljevini, pretvorivši naročito grad Zagreb u hrvatsko središte. Postupno etabliranje elaborirane kulturne politike na području Hrvatske i Slavonije promatra se i u širem kontekstu Habsburške Monarhije, smatrajući da su kulturne politike u Austriji i Ugarskoj te politika koju vodi dinastija Habsburg u odnosu na kulturu bitni faktori utjecaja. U radu se locira Odjel za bogoštovlje i nastavu kao ključno mjesto formiranja kulturne politike koju provodi Zemaljska vlada, ali se prikazuju i širi politički faktori, kao i utjecaj samog bana Khuen-Héderváryja na tu politiku. Vrlo jasan uvid u razvoj kulturnih institucija kao što su Hrvatsko narodno kazalište, Glazbeni zavod ili Zemaljski muzej, te raznih kulturnih društava, daje analiza proračunskih trendova i financiranja kulture od strane vlade. Posebna je pažnja posvećena i pojedinim odjelnim pročelnicima bogoštovlja i nastave u Khuenovo vrijeme, Ivanu Vončini, Stjepanu Spevecu, Izidoru Kršnjavom, Otonu Krajcsovicu, Teodoru Mallinu i Arminu Paviću. Njihovi su projekti, kao i općenita djelatnost, uvelike usmjeravali kulturnu politiku, određivali raspon djelatnosti Odjela, utjecali na intelektualnu i umjetničku dinamiku i ključne rasprave koje se u vrijeme dvadesetogodišnjeg perioda banovanja Khuen-Héderváryja vode. Analizom se ističu kako negativni, tako i pozitivni čimbenici politike bana Khuen-Héderváryja na području Hrvatske i Slavonije s obzirom na kulturu, ali i šire procese koji su usmjeravali umjetničku scenu, intelektualnu djelatnost i razvoj popularne kulture masa. Rad se oslanja na različite konceptijske i metodološke podloge, pa tako poredbenim metodama, metodama suvremenih biografskih ili prozopografskih obrada te uz pomoć pristupa nove političke historije i kulturne historije analizira odnos centar-periferija, kulturne transfere, pitanja istovremenosti neistovremenog i druge kulturnohistorijske probleme.

Ključne riječi: ban Khuen-Héderváry, kultura, kulturna politika, Habsburška Monarhija, Hrvatska i Slavonija, kulturne institucije, kazalište, kultura masa

VI. SUMMARY

The rule of Viceroy Károly Khuen-Héderváry signifies a large period of Croatian 19th century history – from 1883 to 1903. Older historiographic depictions tend to draw a negative picture of this period. There have been recent attempts of deconstructing this interpretation; however, the period is still lacking in systematic research. This doctoral thesis analyses the main cultural factors during the rule of viceroy Khuen-Héderváry which clearly influenced the development of key cultural and scientific institutions in the Kingdom of Croatia and Slavonia and the city of Zagreb as a Croatian center in particular. The gradual establishment of cultural policies in Croatia-Slavonia is traced in conjunction within the broader context of the Habsburg Monarchy, considering that cultural policies in Austria and Hungary as well as the dynastic patronage of the Habsburgs can be regarded as crucial influence factors. This thesis pinpoints the Section of Worship and Education as a crucial location of formulating cultural policies implemented by the Provincial government. Broader political factors as well as the role of the viceroy Khuen-Héderváry have also been taken into consideration. The analysis of budgetary trends and the administrative financial aspects of funding culture provide a clear insight into the evolution of cultural institutions such as the Croatian National Theatre, Musical Institute or the Provincial Museum as well as various cultural societies. Also considered is the individual work of the heads of the Section of Worship and Education, Ivan Vončina, Stjepan Spevec, Izidor Kršnjavi, Oton Krajsovics, Teodor Mallin and Armin Pavić. Their projects and work in general shaped the outline of cultural policies, defined the scope and magnitude of Section activities and impacted the intellectual and artistic dynamic and other important debates during the twenty year long reign of viceroy Khuen-Héderváry. The analysis of the main problems regarding cultural policies contemplates both the negative and positive factors as well as widespread processes which directed the art scene, intellectual activities and the development of popular culture. The thesis is based on various conceptual and methodological groundworks, analysing numerous problems such as the centre-periphery relation, cultural transfers, issues regarding nonsynchronism and other cultural topics with the help of comparative and biographical methods as well as approaches established by the new political history and cultural history.

Keywords: viceroy Khuen-Héderváry, culture, cultural policy, Habsburg Monarchy, Croatia-Slavonia, cultural institutions, theatre, mass culture

VII. POPIS TABLICA

Tablica 1. Školstvo u Ugarskoj (str. 78)

Tablica 2. Omjer profesora i učenika u državnim i crkvenim školama (zbroj rimokatoličkih i grkokatoličkih škola) (str. 79)

Tablica 3. Prirast stanovništva u gradovima Hrvatske i Slavonije (str. 92)

Tablica 4. Stanovništvo rođeno u Zagrebu i došljaci (str. 94)

Tablica 5. Materinski jezik stanovništva Zagreba (str. 94)

Tablica 6. Broj knjižara na području Hrvatske i Slavonije (str. 101)

Tablica 7. Proračunski iznosi u ukupnom autonomnom budžetu u prvom postnagodbenom razdoblju (str. 121)

Tablica 8. Predstojnici Odjela za bogoštovlje i nastavu u vrijeme bana Khuen-Héderváryja (str. 152)

Tablica 9. Gradnja škola u desetogodišnjem razvoju od Speveca do kraja mandata Kršnjavog (str. 228)

Tablica 10. Prikaz brojčanog stanja škola i njihovih polaznika pred odlazak bana Khuena (str. 255)

Tablica 11. Proračunski iznosi s posebnim osvrtom na proračunski dio za Odjel za bogoštovlje i nastavu u doba bana Khuena (str. 274)

Tablica 12. Prikaz vrijednosti pokućstva i zbirki Arheološkog odjela Narodnog muzeja za godine 1893., 1896. i 1900. (str. 309)

Tablica 13. Prikaz broja kazališnih noviteta za razdoblje od 1895. do 1900. (str. 340)

Tablica 14. Prikaz cijena (u forintama i novčićima) ulaznica za predstave u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (staro kazalište) za sezonu 1894./1895. (str. 348)

Tablica 15. Prikaz trenda aboniranja loža od 1894. do 1900. godine (str. 350)

Tablica 16. Prikaz cijena (u forintama i novčićima) ulaznica za predstave u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (nova zgrada) od sezone 1895./1896. do 1900. godine (str. 352)

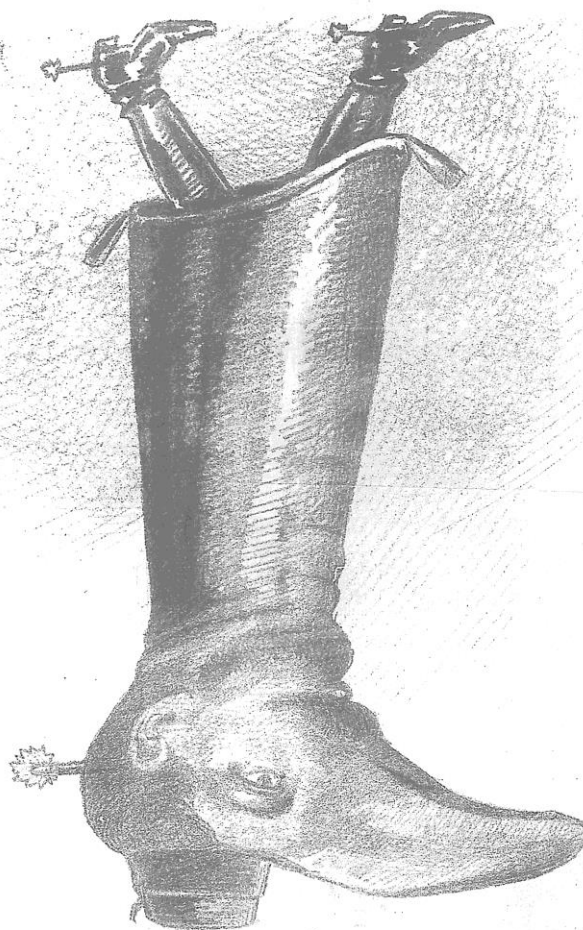
VIII. SLIKOVNI PRILOZI

Broj 3.

„B i č“

Tečaj III.

Ovako će otići.

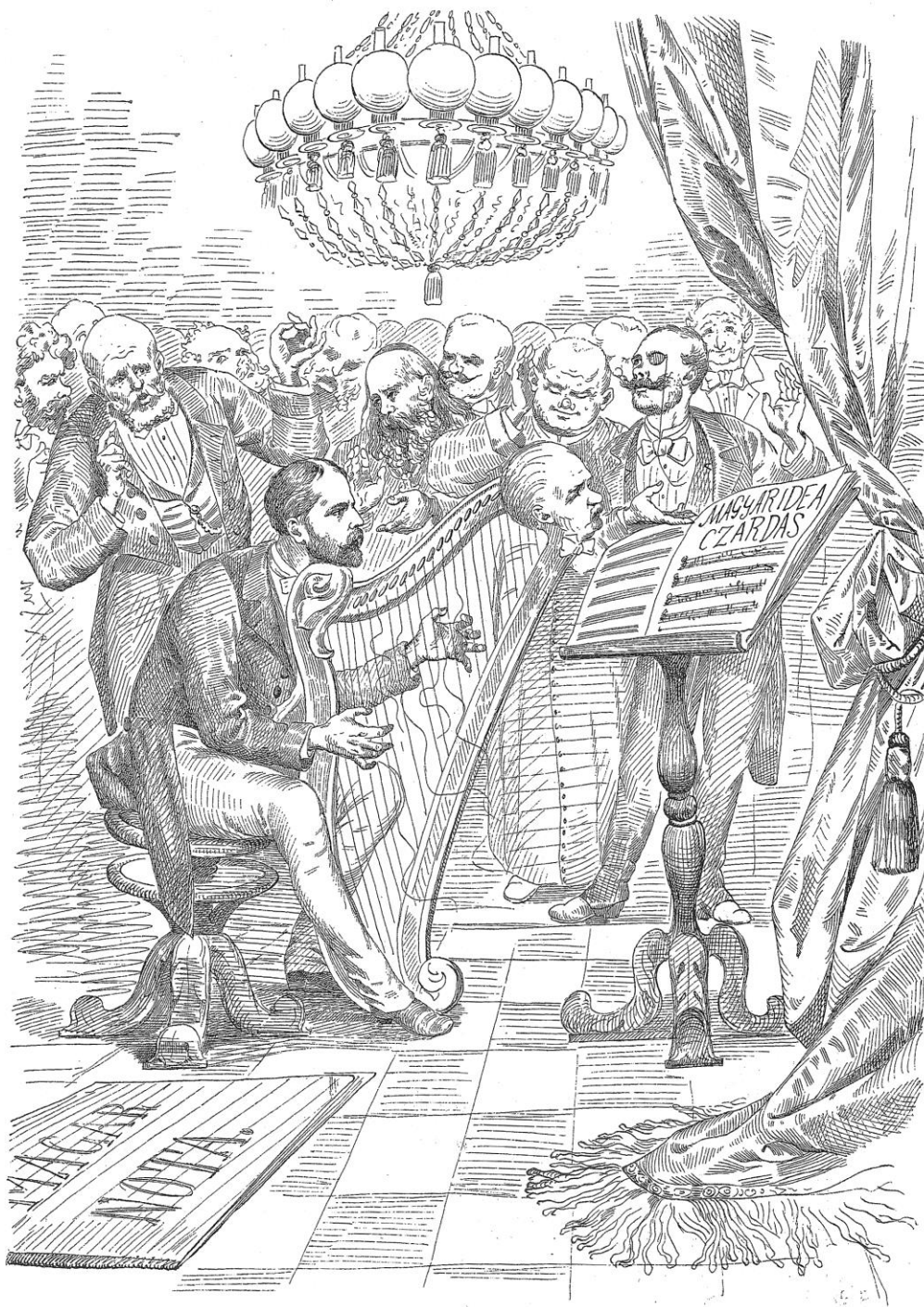
Ovako je došao

Vlastnik i nakladnik Gavro Grubut.

Odgovorni urednik Višimir Zima.

Litografski brzoisak i knjigotisak C. Albrechta u Zagrebu.

Slika 1. Oporbeni list *Bič* najavljuje brzi odlazak poniženog bana Khuena – od kojeg, dakako, nije bilo ništa. (Izvori: *Bič*, 1. II. 1885.).

Slika 2. Satirički prikaz bana Khuena u oporbenom listu *Tries* poručuje kako hrvatski ban svira „mađarski čardaš“ – odnosno upravlja Hrvatskom i Slavonijom prema direktivama Budimpešte. (Izvor: *Tries*, 20. XII. 1885.).

Zagreb-sanatorium.

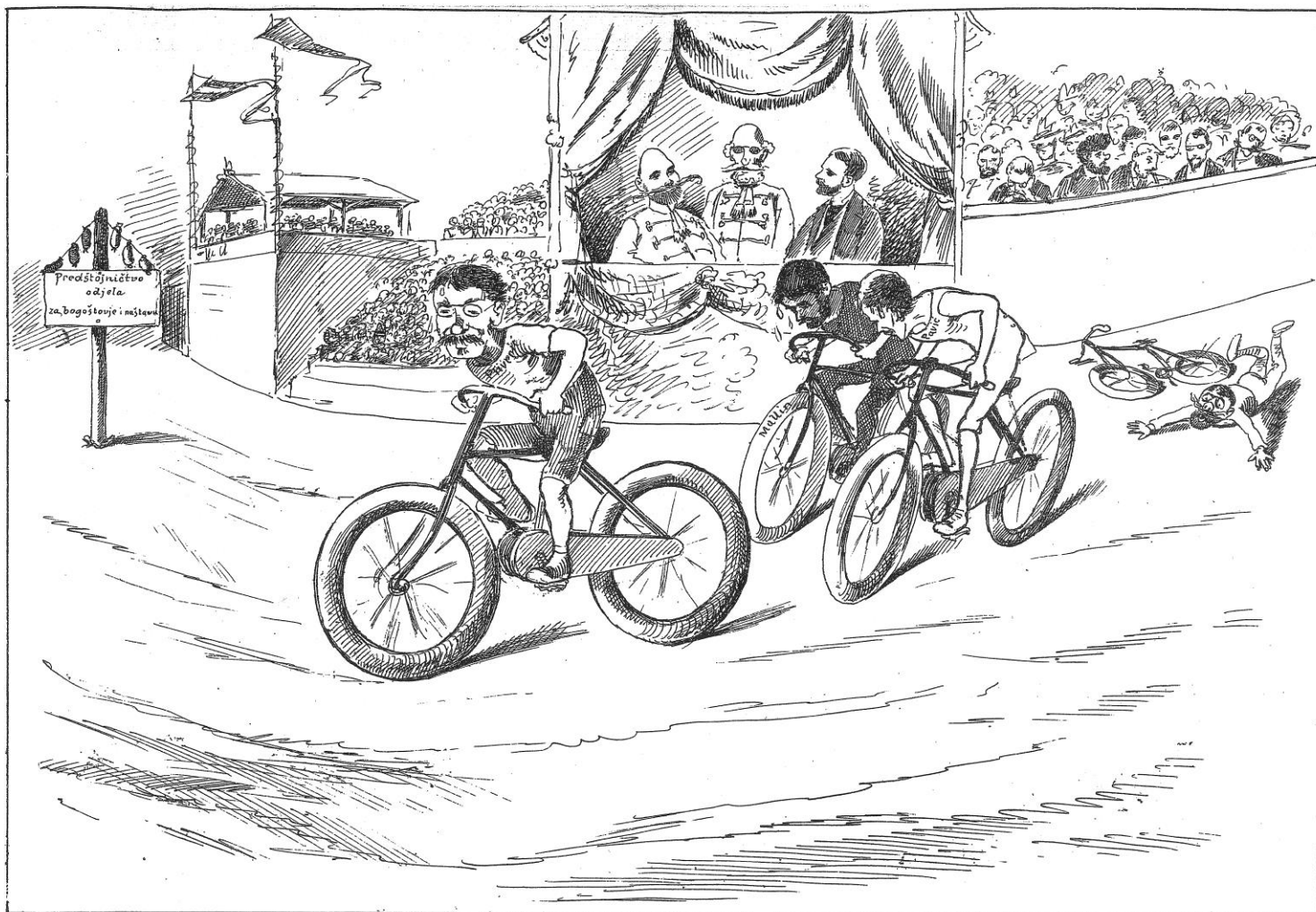
Ovako izgleda prijestolnica Hrvatske za otvorenja gospodarsko-šumarske jubilarne izložbe pod načelnikovanjem veleuč. g. dra. medicine i dra. prava Milana Amruša. Zaista krasna slika!

Slika 3. Prikaz grada Zagreba iz satiričke vizure oporbenog *Trna* koja prikazuje grad kao veliko „gradilište“ nedovršenih projekta za vrijeme otvorenja Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe. (Izvor: *Trn*, 15. VIII. 1891.).

Lahko je, dok spava, ali teško miševom, kad se probudi.

Slika 4. Hrvatski narod simbolički predstavlja snažnu crnu mačku, dok su predstavnici režima, među kojima i nekadašnji odjelni predstojnik Spevec, prikazani kao miševi koji su opasni samo ako mačka, tj. narod, ne spava (vodeći se narodnom posloviicom „dok mačke nema, miševi kolo vode“). (Izvor: *Trn*, 20. II. 1897.).

Sjajna utrka prvog hrvatsko-ugarskog biciklističkog društva.

Slika 5. Humoristički prikaz u *Trnu* „natjecanja“ za mjesto odjelnog predstojnika bogoštovlja i nastave kao biciklističke utrke koju vode najizgledniji kandidati: Josip Pliverić (koji je neko vrijeme slovio kao najvjerojatniji kandidat), Teodor Mallin (vršitelj dužnosti predstojnika) i Armin Pavić. (Izvor: *Trn*, 5. XI. 1897.).

Slika 6. Nekoliko mjeseci nakon „utrke“, *Trn* prikazuje ponovno satirički poraženog Josipa Pliverića pred vratima Palače Odjela za bogoštovlje i nastavu, dok novi odjelni pročelnik Pavić slavi svoje imenovanje. (Izvor: *Trn*, 20. X. 1898.).

Umjetnički paviljon i procvat umjetnosti u Zagrebu.

Slika 7. Umjetnički paviljon, jedan od simbola aktiviranja umjetničkog života u Zagrebu, prikazan je u *Trnu* kritički kao mjesto oko kojeg se ne odvija istinski procvat kulture, već „umjetnička tržnica“ različitih prodavaonica i kušaonica, aludirajući na velike izložbe koje su visoku kulturu sve više gurale u pozadinu nauštrb zabave za mase. (Izvor: *Trn*, 5. VII. 1899.).

Slike 8. i 9. Uz svečani dolazak cara i kralja Franje Josipa I. u Zagreb u listopadu 1895. godine. Ceremonijalni čekić kojeg je prema narudžbi izradio Robert Frangeš Mihanović predstavlja ujedno i mecenatstvo vladara i Zemaljske vlade nad hrvatskim umjetnicima. Iskorišten je kao svečani rekvizit kojim je Franjo Josip proglasio novu zgradu HNK otvorenu. Ispod vladara okupljene mase, činovnici i drugi uzvanici, slave. (Izvor: Fototeka Muzeja grada Zagreba).

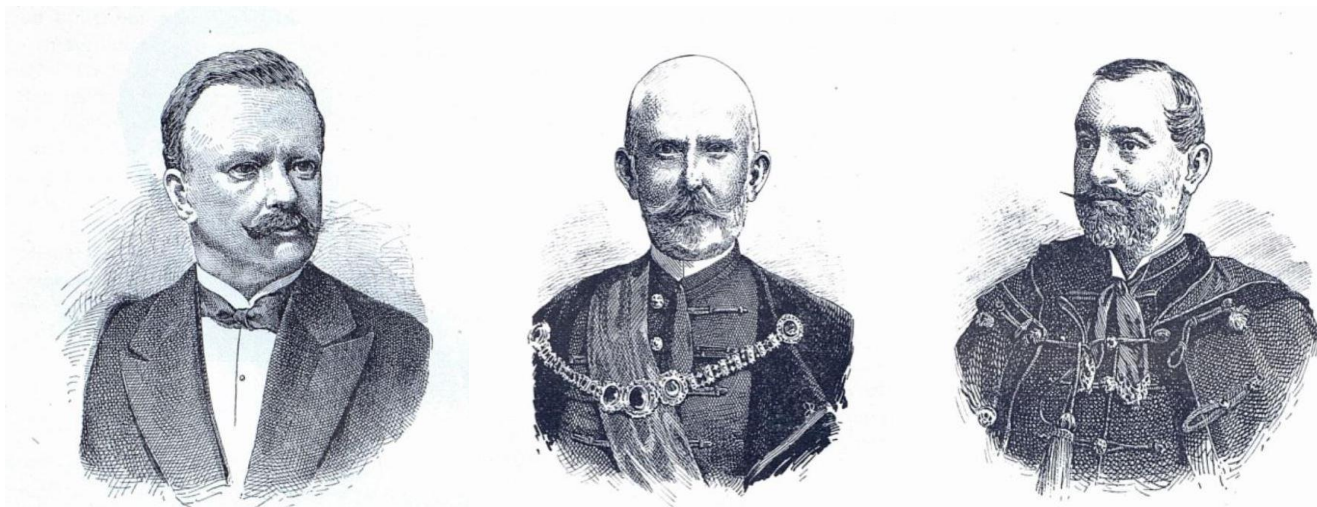
☉ Zwei Fliegen auf einen Schlag! ☉

Originalzeichnung von Th. Zajackowski.

Die Kroaten: Um des Himmelswillen, Khuen, erweise uns den einzigen Gefallen und werde Ungarns Ministerpräsident. Du rettetest Ungarn und — uns.

Slika 10. Karikatura bana Khuena uz natpis „Dvije muhe jednim udarcem!“ prikazuje u austrijskom satiričkom listu *Der Floh* stereotipne Hrvate kako mole bana da prihvati poziciju ugarskog ministra-predsjednika, jer će time napraviti uslugu i Mađarima i Hrvatima (svojim odlaskom). (Izvor: *Der Floh*, 14. VI. 1903.).

Slike 11.-15. Odjelni pročelnici bogoštovlja i nastave u vrijeme bana Khuena, Ivan Vončina (prvi s lijeva), Stjepan Spevec, Oton Krajcsovics-Iločki, Teodor Mallin (lijevo, donji red) i Armin Pavić (desno, donji red). (Izvor: Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva*, sv. VII. i VIII.).

Slika 16. Izidor Kršnjavi kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. (Izvor: <http://www.laudato.hr/Novosti/Zanimljivosti/Prije-169-godina-ro%C4%91en-Izidor-Krsnjavi.aspx>).

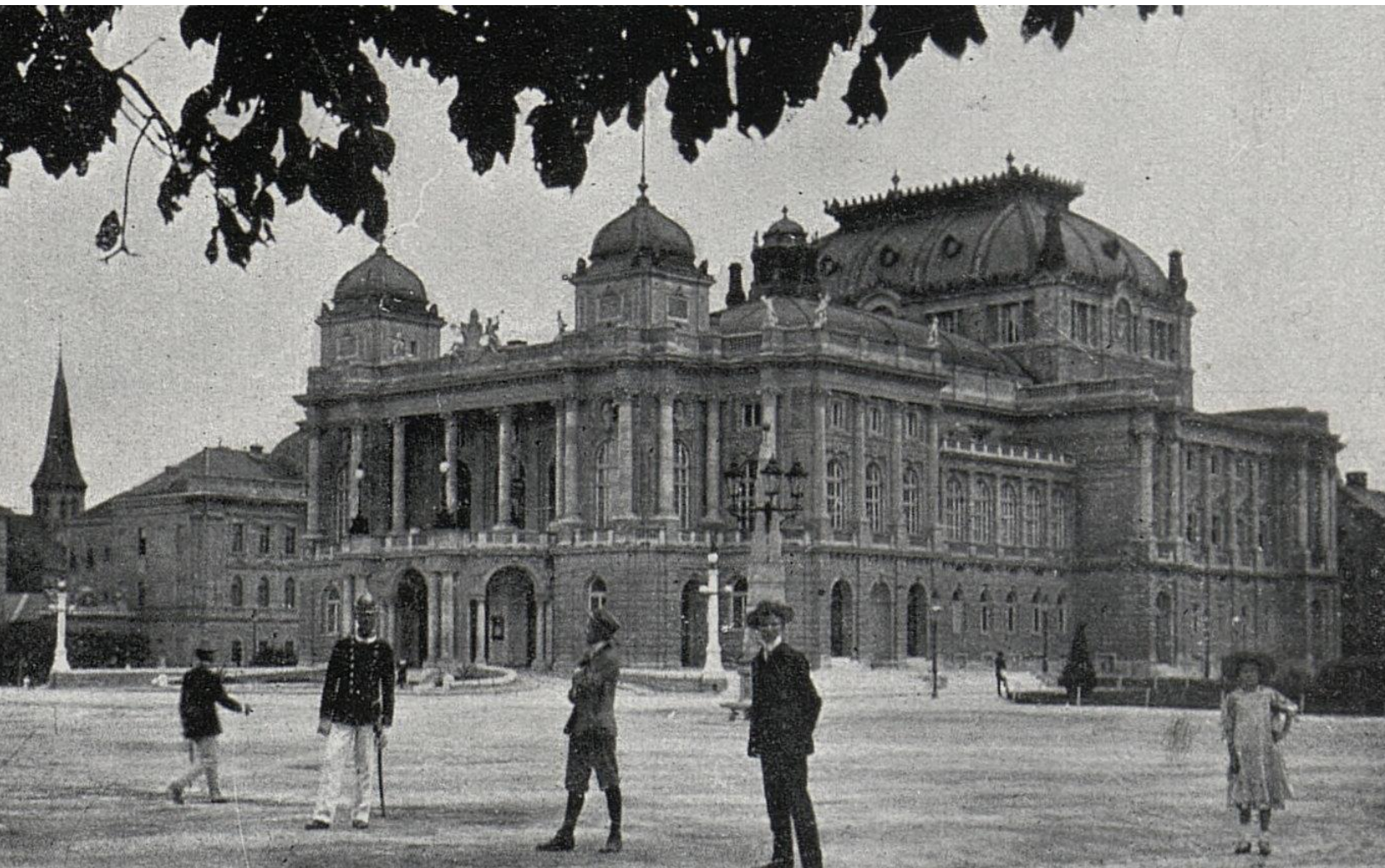
Slika 17. Dvorana palače Odjela za bogoštovlje i nastavu nakon adaptacija koje je zamislio Kršnjavi 1895. godine. (Izvor: Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva*, sv. VIII., preuzeto iz *Österreich-Ungarn in Wort und Bild*).

Slika 18. Mladi grof Károly Khuen sa svojim sestrama na albumskoj fotografiji. (Izvor: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv).

Slika 19. Ban Károly Khuen-Héderváry (1849.-1918.). (Izvor: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv).

Slika 20. Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, po arhitekturi i uređenju simbol kulture i poticanja kulture za vrijeme Franje Josipa I. (Izvor: <http://www.theatre-architecture.eu/db.html?theatreId=1449>).

IX. ŽIVOTOPIS

Filip Šimetin Šegvić rođen je u Zagrebu, 11. veljače 1986. godine. Nakon mature na Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu upisuje jednopredmetni studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 2006. do 2014. godine radi kao stalni član uredništva časopisa *Pro tempore*. Objavio je nekoliko publikacija i znanstvenih radova, te sudjelovao na nizu znanstvenih skupova, okruglih stolova i radionica u Hrvatskoj i inozemstvu (Francuska, Italija, Austrija, Češka, Bosna i Hercegovina). Autor je nekolicine stručnih, preglednih i izvornih znanstvenih radova koji su objavljeni kako na hrvatskom, tako i na engleskom i njemačkom jeziku. Uredio je nekoliko stručnih i znanstvenih publikacija te sudjelovao u organizaciji brojnih znanstvenih skupova, okruglih stolova i stručnih diskusija. Godine 2014. i 2015. boravi neko vrijeme na istraživanjima u Beču. Nositelj je više različitih stipendija (Državna stipendija, 2006.-2008., stipendija Grada Zagreba za doktorande, 2013.-2015.) te su mu tijekom studija dodijeljene fakultetske nagrade „Franjo Marković“ (kao član uredništva *Pro tempore*) i Nagrada za izvrsnost u studiju kao i Rektorova nagrada za akademsku godinu 2006./2007. Od lipnja 2017. godine zaposlen je kao asistent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta 39u Zagrebu, na Katedri za povijest Srednje i Jugoistočne Europe.

Popis važnijih objavljenih radova

Patriotizam i bunt. Posjet Franje Josipa I. Zagrebu 1895. godine. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Filip Šimetin Šegvić; Agičić, Damir i Hrvoje Petrić, ur. *Zbornik Drage Roksandića.* Zagreb: FF Press, 2019.

Filip Šimetin Šegvić; Roksandić, Drago i Šimetin Šegvić, Nikolina, ur. *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments.* Zagreb: FF Press, 2019.

Filip Šimetin Šegvić; Brandolica, Tomislav (suautori). „The Mediterranean, Dubrovnik, Braudel“, *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, ur. Drago Roksandić, Filip Šimetin Šegvić i Nikolina Šimetin Šegvić (Zagreb: FF Press, 2019.), 367-381.

Filip Šimetin Šegvić, „Što je ostalo od Habsburške Monarhije nakon 1918. godine? Rasprava o kontinuitetima i diskontinuitetima“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 50/1 (2018.), 59-80.

Filip Šimetin Šegvić; Šimetin Šegvić, Nikolina (suautori), „Duh moderne: od kulture življenja do kulture smrti. Fenomen samoubojstva u Europi i Hrvatskoj“, *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi* –

poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2017., ur. Ivana Cvijović Javorina i Drago Roksandić (Zagreb: FF Press, 2018), 421-449.

Filip Šimetin Šegvić, „Zagreb/Agram als zeremonieller Raum 1895: Kaiser Franz Joseph und dynastisch Repräsentation“, u: *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur, ca. 1618-1918/Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture, ca. 1618-1918*, ur. Werner Telesko (Wien: Böhlau Verlag, 2017), 367-389.

„Odlazak jedne od najznačajnijih povjesničarki njemačkog govornog područja – Brigitte Hamann (1940.-2016.)“, *Historijski zbornik* LXIX/2 (2016), 621-624.

„Godina Franje Josipa – obilježavanje jedne obljetnice i historiografija“, *Historijski zbornik* LXIX/2 (2016), 611-618

Filip Šimetin Šegvić; Šimetin Šegvić, Nikolina (suautori), „Grad kao mjesto oblikovanja intelektualca: Kerubin Šegvić i Split“, *Split i Vladan Desnica 1918.-1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova s Desničinih susreta 2015.*, Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: FF Press, 2015.), 283-305.

„Povjesničar koji istražuje – bilo povoljno ili ne. Povodom petnaeste obljetnice smrti Richarda Georga Plaschke (1925.-2001.)“, *Pro tempore* 10-11 (2016.), 549-554.

„Peripherie und Zentrum: Zagreb im 19. Jahrhundert aus einer anderen Perspektive“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra Iveljić (Zagreb: FF Press, 2015.), 59-93.

„Kultura smrti u Zagrebu. Društvo prijatelja za podizanje krematorija *Plamen*“, *Historijski zbornik* LXVIII/2 (2015.), 297-322.

„Carl E. Schorske (1915.-2015.)“, *Historijski zbornik* LXVIII/1 (2015.), 266-269.

„Mogući presjeci suvremenih historiografskih tendencija: povodom objavljivanja važnih izdanja posvećenih povijesti historiografije i teoriji povijesne znanosti“. Dostupno na portalu historiografija.hr: www.historiografija.hr/prikazi.php?id=236029. *Historijski zbornik* LXVIII/2 (2015.), 461-479.

Filip Šimetin Šegvić; Šimetin Šegvić, Nikolina (suautori), „Mass Manifestations and Aspects of Urban Popular Culture in Zagreb during the Second Half of the 19th Century“, dostupno na projektnoj stranici: <http://project.cspk.eu/essays/>.

Filip Šimetin Šegvić; Šimetin Šegvić, Nikolina (suautori), „Intelektualac pred ogledalom: rasprava o intelektualcima danas“, u: *Intelektualac danas. Zbornik radova s međunarodnog skupa „Desničini susreti“ 2013.*, ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: FFZG-Plejada, 2014.), 171-197.

„Josip Matasović o Habsburgovcima“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana Leček (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2013.), 373-390.

Filip Šimetin Šegvić; Brandolica, Tomislav, „The Age of Heroes in Historiography: The Example of Prince Eugene of Savoy“, *Austrian History Yearbook* 44 (2013.), 211-233.

Filip Šimetin Šegvić; Brandolice, Tomislav, „Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija,“ u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić i Branimir Janković (Zagreb: FF Press, 2012.), 275-392.

„Izvan generacija: Pierre Goubert (1915-2012). Uz odlazak inovatora povijesne demografije i lokalne povijesti,“ *Historijski zbornik LXV/1* (2012.), 296-303.

„Američke protestne i patriotske pjesme 1960-ih godina u kontekstu Vijetnamskog rata,“ *Povijest u nastavi IX/1-17* (2011.), 61-89.

Filip Šimetin Šegvić; Šimetin Šegvić, Nikolina (suautori), „Uspon prije pada: industrijalizacija u Austro-Ugarskoj i tvornice Škoda do 1914.“ *Pro tempore 8/9* (2010.-2011.), 112-148.

„AUTO-ITALIA: Iz razvoja torinske automobilske industrija 1920-ih godina,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 42/1* (2010), 269-304.

Filip Šimetin Šegvić; Drago Roksandić, Tomislav Brandolice, Marko Lovrić, Nikolina Sarić (suautori), „Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine: sjećanja i dokumenti,“ *Hrvatske vode 18/73* (2010), 241-249.

Filip Šimetin Šegvić; Sarić, Nikolina (suautori), „Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće)“ *Pro tempore 6/7* (2009), 88-132.